

"શ્રી સત્યનારાયણ" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરેખ મોતીલાલ કાળીદાસે છાપ્યું.
પીરમશાના રોજા પાસે-અમદાવાદ.

અર્પણ પત્રિકા.

શ્રીયુત

શેઠ પુરૂષોત્તમદાસ વિશ્રામ માવજી,

જે. પી., આર. એ. એમ.—મુંબઇ.

માનવંતા શેઠજી,

આપને ન્હાનપણથી વિદ્યાપ્રતિ સારી રૂચિ છે, એ આપે બાલ્યવયમાં હિંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યો વગેરે પુસ્તકો રચી બહાર પાડી આપનું તત્સંબંધી જ્ઞાન દેખાડી આપ્યું છે.

આપે ઐતિહાસિક જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં તન-મન અને ધનથી ઘણો શ્રમ લીધો છે ને હજુ પણ લ્યો છો, અને તેનું ફળ આપે આપના બંગલાના વિશાળ બાગમાં ઐતિહાસિક વસ્તુઓનું પ્રદર્શન ઠરી બનાવી આપ્યું છે. મ્હારા જેવો અલ્પજ્ઞ પણ એ પ્રદર્શન નિહાળી આપની ઐતિહાસિક પ્રીતિ, તીવ્ર અભિરૂચિને, અભિનંદન આપી કૃતકૃત્ય થયો માને છે. આપે ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદુસ્તાની વગેરે ભાષાના રસિક ગ્રંથકારોને અનેકશઃ આશ્રય આપી વિદ્યાદેવીના ભક્તોને સંતોષ્યા છે. આપ વિદ્યાની સાથે લક્ષ્મીના સંયોગના પ્રસાદિત ઉત્તમ ગુણો ધરાવો છો. વળી વ્યાપારનાં કાર્યોમાં આપ સારી રીતે નિપુણ છો. એટલુંજ નહી પણ લક્ષ્મી આર્ટ પ્રીન્ટીંગ ને લીથો પ્રેસ જેવાં ઉત્તમ છાપવાના કામનાં પ્રેસ કાઢી દેશી શાહમને ઉત્તેજન આપ્યું છે. આપના રચેલા રણજીતસિંહ, સુરસાગરની સુંદરી, પ્રબોધ ભારત ભાગ ૧-૨, શિવાજીનો વાઘનખ, મરાઠા રાજ્યનો સૂર્યાસ્ત તથા પ્રેમનું પ્રાયશ્ચિત વગેરે પુસ્તકોથી આપની વિદ્વતા તથા તે ઉપરાંત આપની વ્યાપારી કાર્યદક્ષતા જોઈ આ "વ્યાપાર શિક્ષક" નામના વ્યાપારીને ઉપયોગી તથા સુબોધકારક ગ્રંથ આપના મહા યશસ્વી નામથી અંકિત થાય એ હેતુથી તે સાથે આપનું નામ જોડવાને મ્હારી કરેલી વિજ્ઞપ્તિ આપે સ્વીકારી તો ને ઉપકાર અતિ હર્ષ અને ઉમંગ સાથે આપનેજ નમ્રતા પૂર્વક અર્પણ કરૂં છું.

હું છું.

આપના સદ્‌ગુણનો પ્રશંસક આશ્રિત,

વિશ્વનાથ ગોવિંદજી દ્વિવેદી.

પ્રસ્તાવના.

And if a boundless plenty be the globe.
Trade is a golden girde of the globe

"અને જો પૃથ્વીનો ગોળો સીમા વગરનો હોય તો વ્યાપાર એ એક પૃથ્વીની સુવર્ણ મેખળા છે."   મી. કૌપર.

વ્યાપાર એટલે ખરીદવાનો અને વેચવાનો ધંધો. સસ્તુ હોય ત્યારે ખરીદવું ને મોંઘુ થાય ત્યારે વેચવું એ વ્યાપારીનું મુખ્ય કામ છે. "વ્યાપાર" આ શબ્દનો અર્થ ઉપર ઉપરથી બહુ સહેલો અને ક્ષુલ્લક જણાય છે; પણ તે ભારે વ્યાપક, બહુ અઘરો અને મહત્વનો છે. રાજકીય બાબતમાં જેવી સાર્વભૌમ સત્તાની મહત્તા છે, તેવીજ મહત્તા ધંધાઓમાં વ્યાપારની છે. સર્વભૌમ સત્તાની પેઠે વ્યાપાર સર્વવ્યાપક છે. રાજકાર્યે ધુરંધરપણું, આંકડા મેળવવાની હિસાબી કુશળતા, લોકવ્યવહારની નિપુણતા અને તિક્ષ્ણબુદ્ધિની સર્વવ્યાપી દષ્ટિ, એ સર્વ સાર્વભૌમ સત્તા ચલાવવામાં જેમ અત્યંત આવશ્યક છે, તેમજ વ્યાપારમાં પણ ડગપડીએ તેનો ખપ પડે છે. આ બધા ગુણ એકજ વ્યક્તિમાં ન હોય તો પણ રાજ્યકારભાર ચાલે છે; એટલે રાજ્યકાર્યકુશળ જુદો, મુત્સદી જુદો, હીસાબી જુદો, એમ હોય છે; પરંતુ વ્યાપારમાં તેમ નભતું નથી. વ્યાપાર કરનારાનામાં તો એ સર્વ કુશળતા હોવી જોઇએ છે. કેટલીક બાબતમાં સાર્વભૌમ સત્તાના કરતાં પણ વ્યાપારી વ્યાપકતા વધારે ચડતા પ્રકારની છે, એમ માન્યા વગર ચાલતું નથી. લોકોની માગણી, દેશમાં કેવા માલની જરૂર છે, એટલે કે દેશનો અથવા પરદેશનો કેવા બરનો માલ અહીં પોસાય છે તેનું, તેમજ આવક અને ખર્ચના સંબંધના કેવા નિયમો તેને લાગુ પડે છે, તેનું, એમ સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન વેપારીએ સંપાદન કરી તેના ધોરણે પોતાનો વ્યવહાર ચલાવવો એ વ્યાપારનું મુખ્ય ધોરણ દેશનો રાજ્યકારભાર ચલાવવા કરતાં પણ વ્યાપારનું આ ધોરણ છે. સંભાળવું એ કારણ છે, એમ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. લોકોને શાની, ક્યારે, તથા કેટલાની જરૂર પડશે, એ ઝટ લઇને સમજવાની શક્તિ વ્યાપારીમાં હોવી જોઇએ. કઈ વસ્તુ ક્યાં અને કેટલી પાકે છે એ વ્યાપારીએ અવશ્ય જાણવું જોઇએ. પુરતો જથો અને યોગ્ય ખ[illegible] ક કરવાની સત્તા એકલા વ્યા[illegible]

હાથમાં હોય છે. પુરનો જ્યો અને ખપત ઉપરની સત્તા એ વ્યાપારીનું મુખ્ય કામ છે, અને એ સત્તા વાપરવાનું માન પણ વ્યાપારીનુંજ છે. દેશમાં લોકો પાસે કેટલી સંપત્તિ છે, અને તે કોની કોની પાસે અથવા ક્યાં ક્યાં છે, એ પારખવાનું કામ વ્યાપારીનુંજ છે. લોકો પાસેની સંપત્તિનો ઉપયોગ પોતે કેવી રીતે કરી લેવો, એ વિચારવાનું અને તે પ્રમાણે અમલ કરવાનું કઠણ કામ માત્ર વ્યાપારીથીજ બની શકે છે. કારણ કે, વ્યાપાર એ આખા જગતમાંનો મોટામાં મોટો વ્યવહાર છે. વ્યાપાર એ એક સ્વતંત્ર અને અતિ ગહનશાસ્ત્ર ગણાય છે. વ્યાપાર એ અપરંમાં અપરી કળા છે; વ્યાપારીને મનુષ્યના સ્વાભાવની ઇચ્છા અને જરૂરીઆતો પુરી પાડવાનું કામ કરવાનું હોય છે.

વ્યાપાર એ સૃષ્ટિ સ્થિતિનો મૂળ હેતુ છે; સૃષ્ટિસૌંદર્યનો આધાર મુખ્યત્વે કરીને વ્યાપાર ઉપરજ રહેલો છે. હિંદુસ્તાનનું દ્રવ્ય વ્યાપારમાંજ સમાયું છે, અને વ્યાપારથીજ તે દ્રવ્યની ફરી પ્રાપ્તિ છે. ઘણા ધનિકો વ્યાજનો વ્યાપાર કરી દ્રવ્યોપાર્જન કરે છે, જેને "નાણાવટુ" કે સરાફનો ધંધો કહેવામાં આવે છે. ઘણાકો વ્યાજે નાણાં લઇ જુદી જુદી વસ્તુઓ ખરીદી એક રૂપીએ, અરધે ટકે કે ટકે અને તેથી પણ વધારે ઓછે ત્રણ આના કે તેથી પણ વધારે વટાવ લઈ વ્યાપાર કરે છે. વગેરે વગેરે.

કેટલાંક કારણોથી આપણો ભરતખંડ વ્યાપારના સામ્રાજ્યની પદવી ભોગવે છે, અને ભોગવતો હતો. જાણીતી આખી પૃથ્વીનો જળ તથા સ્થળ માર્ગનો વ્યાપાર આપણા આર્યોએ પોતાને હાથ કરી લીધો હતો. સર્વ પ્રકારની વનસ્પતિ ફળદ્રુપતાએ કરીને આર્ય ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થતી. નાના પ્રકારની ઉત્તમ વસ્તુઓ અહીંના વેપારીઓ પરદેશમાં પહોંચાડતા; અને પરદેશની ઉપયોગી તથા નવાઈની ચીજો આપણા દેશમાં લાવતા હતા, તેથી વ્યાપારી વર્ગમાં ઘેર ઘેર ધનના ઢગલા થઇ પડતા હતા.

કવિત.

સોના, રૂપા, ત્રાંબા, હીરા, રત્ન ખાણો જ્યાં ખોદાતી,
નાના વિધ ખનિજની, જાતિનો ન પાર છે;
મોતી તણી જ્યોતિ જેનાં બંદરે બિરાજી રે છે;
ઓષધી તેજનના અને, સુગંધી અપાર છે;
રેશમ ને ઉન રૂની, વણવાની સારી શાળો,
કારીગરોના કર કાજ, યોજેલા ઉપાય છે;

નાના રંગ ફૂલ પાક, ઉત્તમ પાકે જે ભૂમાં,
સામ્રાજ્ય વ્યાપાર કેરૂં, એ દેશ ગણાય છે.

આપણે આંખગી એટલે કહીએ કે હિંદ વ્યાપારનું સામ્રાજ્ય હતું, તેના કરતાં પરદેશીઓએ તે સંબંધી જે કાંઈ કથન કર્યું હોય તે વિશેષ વિશ્વાસપાત્ર લેખવામાં આવે.

Indis has been contrated during many ages for its valuable natural productions; its beautiful manufactures. Costely merchandiso and was once commercially great.

"ભરતખંડ તેની કુદરતી નિપજને માટે તથા સુંદર કારીગીરી અને મુલ્યવાન વ્યાપારના પદાર્થો માટે વર્ષોનાં વર્ષોથી પ્રસિદ્ધિ પામતો આવ્યો છે, અને તે એક સમયે વ્યાપારનું મુખ્ય સ્થાન ગણાતું હતું."

હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન વ્યાપાર માટે મિસ મેન્નિંગ કહે છે કે, હિંદુસ્તાનની ઉપજના પદાર્થો અન્ય દેશોમાં પ્રસરી ગયાના જે આકસ્મિક પુરાવા છે તેની સાથે તેમના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં સરલ રીતે જે વાત લખવામાં આવી છે, તે વાત મળતી આવે છે. અને તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, હિંદુઓ પોતે વ્યાપારી લોક હતા.

એ પ્રમાણેજ બીજા વિદ્વાનોનો પણ હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન વ્યાપાર વિષે મત છે. વગેરે વગેરે. આપણા પ્રાચીન અને લોકમાન્ય ધારાશાસ્ત્રી-મનુસ્મૃતિ અને બીજી સ્મૃતિઓ અને પુરાણોમાં વ્યાપારને લગતા ધારાઓ તથા દાખલાઓ પ્રસિદ્ધ છે.

હિંદુસ્તાન એક હતું સોનું પકવનારો દેશ છે કે જેના વડે અમે તે બધા દેશમાં ઉભો કરી શકાય. હિંદુસ્તાનમાં સાધારણ રીતે દેશો એટલો નથી છે કે તેના સાધનથી અંદરની ગરજ સારી ઉપરાંત, યુરોપ અને દુનિયા પરનાં બીજા રાજ્યોની ગરજ પુરી પાડી શકીએ. હિંદુસ્તાનની [illegible] સર વીલીયમ [illegible] પણ [illegible] કહતા છે કે, [illegible] પદાર્થોનું [illegible] દરેક દેશને [illegible] વસ્તુ પુરી પાડવાને હિંદુસ્તાન [illegible] છે, એવા [illegible] નથી. હિંદુસ્તાનની [illegible] [illegible] અને [illegible] યુરોપ પણ [illegible] નથી. હિન્દુસ્તાનમાં [illegible] (એટલે તેનું) [illegible] થયું નથી, ને [illegible] થયું હશે તે તેને [illegible] છે, અને [illegible]

બનાવતાં તે પરદેશ મોકલી દેવામાં આવે છે. આમાંથી સાર એ નીકળે છે કે હિંદુસ્તાનમાં કાચા માલમાંથી જે જે બનાવટો થાય છે, તેમાંથી કેટલીક પણ જો આજ દેશમાં કરવામાં આવે તો પરરાજ્યમાં તે માલ જઈ તેની બનેલી મોંઘી વસ્તુ હિંદુસ્તાનને લેવાનો પ્રસંગ આવે નહિ, અને તેવી બનાવટોનો સર્વ લાભ દેશને મળે. આ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે લોકોને ધંધાનું શિક્ષણ આપવું, તથા દેશમાં કળાકૌશલ્ય વધારવું, દેશમાં સ્વતંત્ર કારખાનાં કાઢવાં (ઉભાં કરવાં) તથા યાંત્રિક બળથી તેનાજ સમાન દેશી કારીગરીનો ઉદય કરવો. આવા આવા પ્રયાસ કરવા જોઈએ. હિંદુસ્તાનમાંથી ઇ. સ. ૧૯૦૨-૩ ની સાલમાં પરદેશ ગએલો ૧૨૫,૯૧,૯૧,૫૧૬ રૂપીઆનો માલ પરદેશ નિકાસ થયો અને ઇ. સ. ૧૯૦૩-૪ની સાલમાં રૂપીઆ ૧૪૯,૬૧,૪૦,૭૩૫નો પરદેશ ચઢયો. આ માલ નિકાસ થતાં જતા વધારાથી એટલું જણાય આવશે કે બીજાં રાજ્યો, આપણા દેશનો માલ લઈ પોતાના ઉદ્યોગ ધંધાનો નિર્વાહ કરી દેશ આબાદ થતા જાય છે, અને આપણો દેશ નીચોવાતો જાય છે. આ લખવાનો હેતુ એ છે કે વિચાર કરી કાર્ય કરવાનો સમય હવે આવ્યો છે એવી વારંવાર બનતી ફરિયાદ પાછી કરવાનો હવે વખત આવ્યો છે, [illegible] જ્યાં સુધી પરદેશી રા-[illegible] દેશી કારખાના ઉઘાડયાં નથી, નવીન [illegible] નથી, દેશના કળાકૌશલ્યનો ઉદ્ધાર [illegible] નથી, [illegible] નથી ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનનું [illegible] નથી. અને આ દેશ કોઈ દિવસ ઉંચો પડશે [illegible] હિંદુસ્તાનનું [illegible] દેશોન્નતિ પર [illegible] ધ્યાન આપો [illegible]

[illegible] થવાના છે [illegible] નથી તથાપિ [illegible] છે. [illegible] છે [illegible] છે ને

પણ અમેરીકાથી આવેલું છે. ખીસામાંનું ઘડીઆળ સ્વિટ્ઝર્લૅંડમાં બનેલું છે. લખવાની જે શાહી ખડીઆમાં હોય છે તે પણ લન્ડનમાં તૈયાર થઈ આવેલી હોય છે. લખવાની ટાંક (પેન) બર્મિંગહામનાં કારખાનાંમાં બનેલી હોય છે, અને પેનસીલ પણ બવેરીયામાં તૈયાર થયલી હોય છે. દરેક મનુષ્યના અંગે પહેરવાનું કોટનું જાડું કાપડ યોર્કશાયરનાં કારખાનાંમાં તૈયાર થયેલું અને તેના પગનાં મોજાં જર્મનીથી વણાઈ આવેલાં હોય છે. સ્ત્રીઓ પાસેની કાનર શેફિલ્ડમાં બનેલી ને તે કાતરથી કતરાતું રેશમી કાપડ ફ્રાન્સ કે બીજા દેશમાં તૈયાર થયેલું હોય છે. શીવવાની સોય પણ બરમીંગહામની હોય છે. તાત્પર્ય એજ કે દરરોજના વપરાશમાંની સઘળી ચીજો પરદેશની હોઈ તેનો સર્વ વ્યવહાર એવી રીતનો બની ગએલો છે કે વિદેશીય વસ્તુ સિવાય તેને ક્ષણભર પણ ચાલતું નથી. આવા પ્રકારની શોક ઉત્પન્ન કરે એવી સ્થિતિમાં આપણો દેશી ધંધો રોજગાર તદન મંદો પડી જાય, દેશી કારખાનાં ધુળ તળે દટાઈ જાય, તથા દેશી કળાકૌશલ્યનો અસ્ત થતો જાય એમાં કાંઈ પણ નવાઈ નથી. આવી સ્થિતિનાં ભયંકર પરિણામના લીધે દરિદ્રપણાએ હિંદુસ્તાનના લોકોની નજર આગળ દેખાવ દીધો છે.' આટલા વાસ્તે સરકારે હિંદના લોકોને તેમના ધંધારોજગારના આરંભેલા કાર્યમાં સહાય આપવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ છે; અને તે સાથે લોકોએ પણ પોતાની શિથિલતા છોડી દઈ ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ વાસ્તે તત્પર થવું જોઈએ.

વ્યાપારમાં મુખ્ય કામ પૈસા મેળવવાનું હોવાથી પૈસા કમાવા સંબંધી સઘળી માહિતી કેમ મેળવવી એ જાણવું ઘણું જરૂરનું છે. વ્યાપાર અને અર્થશાસ્ત્રનો સંબંધ અતિ નિકટનો બંધો છે. માટે વ્યાપાર તત્વનું વિવેચન કરી વ્યાપાર સમૃદ્ધિની આવશ્યકતા ઘણી જરૂરની જાણી, શિક્ષણ લેવું, એ આ ગ્રંથનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

હિંદુસ્તાનના વ્યાપાર સંબંધી મારી મતિઅનુસાર અન્ય ભાષાના ગ્રંથોને આધારે વિવેચન કરી જન સમાજની સેવામાં આ "વ્યાપાર શિક્ષક" નામનું પુસ્તક હું રજુ કરૂં છું. એ પુસ્તકમાં લગભગ ૪૦૦ વિષયો ત્રણ ભાગમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા છતાં પણ ઘણા ઘણા ઉપયોગી વિષયો સમયના સંકોચથી રહી ગયા છે. નેકનામદાર હિંદુસ્તાનના શહેનશાહ જ્યોર્જ પાંચમાના હિંદુસ્તાનની શુભ પધરામણીના આનંદાર્થે તે નામદારના દિલ્હી દરબારના પ્રસંગેજ આ ગ્રંથ બહાર પાડવાની ખાતર ઉતાવળ કરવાથી કેટલાક વિષયો તૈયાર હોવા છતાં આમાં લેવાના ર(?) ગયા છે ને બીજી આવૃત્તિ વખતે બનતો સુધારો વધારો કરીને, એ ન.

દારની આ દેશની પધરામણી, હિંદુસ્તાનના વ્યાપારી વર્ગને આ ગ્રન્થ દ્વારા ઉત્તમ સલાહ આપનારી થાય, તેમ કરવા ધારણા છે.

પ્રથમ ભાગમાં વ્યાપારી પદ્ધતિ વિષે કેટલાક ઉપયોગી લેખો અને દષ્ટાંતો આપવામાં આવ્યાં છે; તદુપરાંત યુરોપ અને અમેરિકા આદિના વ્યાપાર પદ્ધતિનાં લક્ષણો બરાબર રીતે સિદ્ધ કરેલ છે. નોકરો, દુકાનો, નામું, વ્યાજવટું, સટ્ટો, શેર અને કપાસી વગેરે સબ્બાજંગ વિષો આપવામાં આવ્યા છે. તેનું કારણ એ કે આપણા કેટલાક અલ્પજ્ઞ વ્યાપારીઓ શેર અને સટ્ટાના વ્યાપારમાં ભૂલ ખાતા.

બીજા ભાગમાં કૃષિ આદિ "ઔદ્યોગિક સંપત્તિ"; એનીથી પાકતાં ધાન્યો, તેની જમીન, પાણી, મહેનત, અને વાવવાની પદ્ધતિ વગેરે બાબતો લખવામાં આવી છે. મનુષ્યોના જીવનનો આધાર ધાન્ય છે, તે ધાન્ય પકવનારા ખેડુતો છે, તેમની સ્થિતિ મોટે ભાગે બહુ કંગાલ છે, તથા અથાગ મહેનત કરતાં છતાં પણ તેમને ખાવાને અનાજ અને પહેરવાને જાડાં લુગડાં પણ પૂરાં મળતાં નથી, તેનું કારણ તેઓ કૃષિની વિશેષ પદ્ધતિ અને સહેલી રીતો તથા કૃષિ કેળવણીથી અજ્ઞાન છે, તેજ છે. તો તેઓ આવા વિષયો વાંચી કાંઇક સુધરે ખરા.

ત્રીજા ભાગમાં "ખનિજ આદિ ઔદ્યોગિક સંપત્તિ" માં સોનું રૂપું, ત્રાબું અને એવી બીજી સઘળી ધાતુઓ કે જે પૃથ્વીમાં પાકે છે, અને કરોડો રૂપીઆની કિંમતની દર સાલ હિંદુસ્તાન અને બહારના દેશાવરોમાં દગના મોટે ભાગ આવ કરે છે. આવી ખાણો કયા કયા દેશોમાં છે તે તથા તેમાં કેટલીક મેળવણી વિષેના માહિતી પણ આપવામાં આવી છે. વળી ઝવેરાતના વિષયમાં હીરા, માણેક, પુખરાજ, મોતી, મોતીની જાતો, તોલ હિસાબ વગેરે ઝવેરાત અને ઝવેરીઓને ઉપયોગી બાબતો દાખલ કરી છે.

આ પુસ્તક લખવામાં મને સઘળા વ્યાપારનો જાતિ અનુભવ નો નથી, પણ આવા કામનો ઉત્સાહી છું તેથી મેં અર્થશાસ્ત્ર ઉપરથી "પૈસા કમાવાનાં સાધન"નું નાનું પુસ્તક બહાર પાડતાં વ્યાપારીમાં તે લોકપ્રિય થવાથી તેની ચાર આવૃત્તિઓમાં ઘણાક વ્યાપારી મહશયોને અનુકૂળ આવતાં મુબઇના શ્રીમાન્ કાપડ મારકીટના મહશયો મારા આશ્રયદાતામાંના શ્રીમાન્ શેઠ ગીરધરદાસ જેઠાભાઇ, રૂના બજારના દલાલ શેઠ હાથીભાઇ કલ્યાણજી, શેઠ ત્રીકમદાસ લાલજી આદિ મહાશયોએ મને વ્યાપાર વિષયોનું પુસ્તક લખવા જણાવતાં મેં તે વખત થી આજ વર્ષ દીવસ ઉપર કેટલાક વિદેશીય લેખકોના લેખો અને

ઉપયોગી પુસ્તકોનું અવલોકન કરી લીધું, અંગ્રેજી અને [illegible]
વ્યાપારને લગતાં તથા ગુજરાતીમાં બે ત્રણ જાતનાં અવતરણો [illegible]
અને તે પ્રમાણે મેં જાતે અનાજની માહીતી માટે કરાંચી જ[illegible]
શેઠ રામજીભાઈ પેથાભાઈની મદદથી અને મુંબઈમાં કેટલીક [illegible]
માટે આજ ચાર માસ થયાં જુદા જુદા વ્યાપારીઓથી [illegible]
મેળવી છે, તેથી તે કામમાં મને મદદ કરનાર મહાશયોનો આ[illegible]
અંગ્રેજીઓનો આ સ્થળે આભાર માનવાની મારી ફરજ મારે [illegible]
વળીજ જોઈએ.

મુંબઈના સુપ્રસિદ્ધ શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી, જે. પી. [illegible]
શ્રીમાન દેશ સાથે ગુજરાતી સાહિત્યના અત્યંત શોખી અને [illegible]
વ્યાપારી છે, તેમને આ પુસ્તકની અર્પણપત્રિકા સ્વીકારવાની [illegible]
કરતાં તેમણે જે માન્ય રાખવાની મહેરબાની કરી, તથા આ [illegible]
સારી નાણાં ઉત્તેજન રાખવા ખાતર કરી, તે માટે હું તેમનો [illegible]
થયો છું. શેઠ પુરૂષોત્તમભાઈના જેવા શ્રીમાન ગૃહસ્થો [illegible]
વિદ્યા અને વિજ્ઞાનના [illegible] ગુજરાતી ભાષામાં [illegible]
ગ્રન્થોનું ભવિષ્ય પ્રકાશમય થઈ પડે, એમાં શંકા નથી.

આ વ્યાપારના મહત્વવાળા ગ્રંથ વ્યાપારી મહાજનો, તેમ[illegible]
સ્વામીઓ અને મુનીમો તેમજ વ્યાપારના ઉમેદવારોને આ એક[illegible]
વ્યાપારના અનેક કાર્યો પાર પાડી શકશે એવો ને [illegible] અને
ઉપયોગી છે એ વિષે મારે બોલવા કરતાં તેના [illegible] ગુણના [illegible]
કામ મહેરબાન વાંચનાર [illegible] ગુણદોષ ઉપર મુ[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

ગુણગ્રાહિબંધુના

મુંબઈ
[illegible]
[illegible]
તા. ૧-૧૧-[illegible]

વિ. [illegible] દ્વિવેદી.

દારની આ દેશની પધરામણી, હિંદુસ્તાનના વ્યાપારી વર્ગને આ ગ્રન્થ દ્વારા ઉત્તમ સલાહ આપનારી થાય, તેમ કરવા ધારણા છે.

પ્રથમ ભાગમાં વ્યાપારી પદ્ધતિ વિષે કેટલાક ઉપયોગી લેખો અને દર્શતો આપવામાં આવ્યાં છે; તદુપરાંત યુરોપ અને અમેરિકા આદિના વ્યાપાર પદ્ધતિનાં લક્ષણો બરાબર રીતે સિદ્ધ કરેલ છે. નોકરો, દુકાનો, નામું, વ્યાજવટું, સટ્ટો, શેર અને દલાલી વગેરે સમ્બન્ધે વિષયો આપવામાં આવ્યા છે. તેનું કારણ એ કે આપણા કેટલાક અલ્પવ્ય વ્યાપારીઓ શેર અને સટ્ટાના વ્યાપારમાં ભૂલ ખાતા.

બીજા ભાગમાં કૃષિ આદિ **"ઔદ્યોગિક સંપત્તિ"**; ખેતીથી પાકતાં ધાન્યો, તેની જમીન, પાણી, મહેનત, અને વાવવાની પદ્ધતિ વગેરે બાબતો લખવામાં આવી છે. મનુષ્યોના જીવનનો આધાર ધાન્ય છે, તે ધાન્ય પકવનારા ખેડુતો છે, તેમની સ્થિતિ મોટે ભાગે બહુ કંગાલ છે, તથા અથાગ મહેનત કરતાં છતાં પણ તેમને ખાવાને અનાજ અને પહેરવાને ખાસાં લુગડાં પણ પૂરાં મળતાં નથી, તેનું કારણ તેઓ કૃષિની વિદેશીય પદ્ધતિ અને સહેલી રીતો તથા કૃષિ કેળવણીથી અજ્ઞાન છે, તેજ છે. તો તેઓ આવા વિષયો વાંચી કાંઇક સુધરે ખરા.

ત્રીજા ભાગમાં **"ખનિજ આદિ ઔદ્યોગિક સંપત્તિ"** માં સોનું રૂપું, ત્રાંબુ અને એવી બીજી સઘળી ધાતુઓ કે જે પૃથ્વીમાં પાકે છે, અને કરોડો રૂપીઆની કિંમતની દર સાલ હિંદુસ્તાન અને બહારના દેશાવરોમાં હમના મોટે ભાગે આવ કરે છે. આવી ખાણો કયા કયા દેશોમાં છે તે તથા તેમાં કેટલાક મેળવણી વિષેની માહિતી પણ આપવામાં આવી છે. વળી ઝવેરાતના વિષયમાં હીરા, માણેક, પુખરાજ, મોતી, મોતીની જાતો, તોલ હિસાબ વગેરે ઝવેરાત અને ઝવેરીઓને ઉપયોગી બાબતો દાખલ કરી છે.

આ પુસ્તક લખવામાં મને સઘળા વ્યાપારનો જાતિ અનુભવ તો નથી, પણ આવા કામનો ઉત્સાહી છું તેથી મેં અર્થશાસ્ત્ર ઉપરથી **"પૈસા કમાવાનાં સાધન"**નું નાનું પુસ્તક બહાર પાડતાં વ્યાપારીમાં તે લોકપ્રિય થવાથી તેની ચાર આવૃત્તિઓમાં ઘણાક વ્યાપારી ગ્રહસ્થોને અનુકૂળ આવતાં મુમ્બઇના શ્રીમાન્ કાપડ મારકીટના ગ્રહસ્થો મારા આશ્રયદાતાઓમાંના શ્રીમાન્ શેઠ ગીરધરદાસ જેઠાભાઇ, રૂના બજારના દલાલ શેઠ હાથીભાઇ કલ્યાણજી, શેઠ ત્રીકમદાસ લાલજી આદિ ગ્રહસ્થોએ મને વ્યાપાર વિષયોનુ પુસ્તક લખવા જણાવતાં મેં તે વખત એટલે આજ વર્ષ દીવસ ઉપર કેટલાક વિદેશીય લેખકોના લેખો અને

વ્યાપારશિક્ષક માટે મળેલા અભિપ્રાયો.

જામનગરના સુપ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રી હાથીભાઈ હરીશંકર તરફથી મળેલું પ્રમાણપત્ર—અભિપ્રાય.

"વ્યાપાર શિક્ષક" નામનું પુસ્તક હવે વિશ્વનાથ ગોવિંદજીએ મને બતાવ્યું. તેમાંનાં કેટલાએક વિષય જેવા કે વ્યાજ, ધંધાની શોધ, હકમત, હરીફાઈ વગેરે મેં વાંચ્યા તે ઉપરથી આ પુસ્તક વ્યાપારીઓને જ નહિ પણ સર્વ જનોને વ્યાવહારિક જ્ઞાન આપવાની સાથે કેળવણીની કુશળતા આપનારૂં છે, અને તેથી સર્વજનને ઉપયોગી થાય તેવું છે એમ મને જણાયું છે. ઘણા ઈંગ્રેજી આદિ ગ્રંથોમાંથી મળ વિષયો લઈને પુનઃ સારા સ્વરૂપમાં ઉતારી પુસ્તકને વ્યવહારોપયોગી બનાવવા અતિશે પ્રયત્ન કર્યો છે. તા. ૨૧-૬-૧૯૧૧.

શાસ્ત્રી હાથીભાઈ હરીશંકર—જામનગર.

રા. રા. વિશ્વનાથ ગોવિંદજીએ હાલમાં "વ્યાપાર શિક્ષક" નામનું નવું પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે, તે પુસ્તક છપાવવા અગાઉ મને અભિપ્રાય માટે તપાસવા સારૂ બતાવવામાં આવ્યું છે. રા. રા. વિશ્વનાથે વ્યાપાર[illegible] સમ્બન્ધે વિષયોનું વિવેચન આ [illegible] વ્યાપારીઓ પોતાના વ્યાપારના સંબં[illegible] માટે [illegible] સૂચનાઓ કરી [illegible] નાની નાની બાબતો [illegible] હરીફાઈમાં [illegible] સંપૂર્ણ વ્યવહારિક [illegible] છે [illegible] હિંદુસ્તાનમાં અતિ [illegible] જાણવા તે વિષે [illegible] રા. વિશ્વનાથનો [illegible] અને તે હેતુ [illegible] સારૂં ફળ [illegible]

અંબુભાઈ ઈન્દ્રજી દેસાઈ

[illegible]

[illegible]

અનુક્રમણિકા.

ભાગ પહેલો. વિષય ૨૨૯.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
ઉદ્યોગથીજ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે.	૧	ધંધો કેવી રીતે શરૂ કરવો. ...	૬૦
જીભતની કિંમત.... ...	૧૨	વ્યાપારીએ પુખ્ત બુદ્ધિ રાખવી જરૂરની છે. ...	૬૨
પૈસાનું પ્રાધાન્ય કેટલું અગત્યનું છે?	૧૫	વ્યાપારની શરૂઆત—ઉધારણ અને કમાણી.	૬૪
પૈસો. (અર્થ વ્યવહાર.) ...	૧૭	પોતે નહીં જાણ્યો વ્યાપાર....	૬૭
કરકસર.	૧૯	ધંધાનું જ્ઞાન બે રીતે મેળવી શકાય છે.	૬૮
નાણાંનું ખરૂં સ્વરૂપ. ...	૨૧	ભંડોળ—મુડી.	૭૨
પૈસો ઉત્પન્ન કરવા માટે અવશ્યની ચીજો.	૨૨	નાણાનું મૂલ્ય...	૭૩
હિંમત.	૨૩	જંગમ મુડી.	૭૩
સ્વપરાક્રમ.	૨૪	સ્થાવર મુડી	૭૩
ઉદ્યોગમાં યુક્તિની પ્રથમ જરૂર રહે છે.	૨૫	જુદા જુદા દેશમાં નાણાં તરીકે જુદી જુદી ચીજો વપરાય છે....	૭૩
નિયમસર કામ કરવાથી થતા ફાયદા.	૨૬	નાણાં તરીકે પસંદ કરેલી ચીજના સાત ગુણો	૭૪
ધંધાની શોધ....	૨૭	મુડીની વ્યવસ્થા.	૭૪
દ્રવ્યોત્પત્તિ માટે ધંધાની શોધ અવશ્યની છે.	૩૮	મુડી મેળવવાની આર્થિક જરૂર.	૭૫
વ્યાપારમાં કામ કરવાની ટેવના ૭ ગુણો.	૪૦	હિંદુસ્તાનની લક્ષ્મી રીસાઈ ગઈ	૭૬
વ્યાપારમાં ૭ ગુણો કેમ મેળવવા ?...	૪૧	માલનું વેચાણ અને નફો....	૭૭
વ્યાપારમાં વસ્તુની ગોઠવણી.	૪૨	વ્યાપારીઓને બે બોધ વાને સૂચના.	૭૮
તાત્કાલિક હિસાબ ગણવાની ટેવ.	૪૨	દુકાનની પસંદગી.	૭૯
કહાવણ.	૪૩	હરીફાઈ.	૭૯
નીમેલો વખત બરાબર સાચવવો	૪૫	દુકાન વારંવાર બદલવી નહીં.	૮૦
ઉદ્યોગ પાછળ આમદ પૂર્વક વળગવું.	૪૬	દુકાન સ્વચ્છ અને અજવાળાવાળી રાખવી.	૮૦
ઉદ્યોગમાં આદમની મુખ્ય જરૂર છે.	૪૬	દુકાનમાં માલની ગોઠવણી. ...	૮૧
પૈસા શા માટે કમાવા ? ...	૪૮	નોકરોની પસંદગી.	૮૨
દેવ કરવા.	૪૯	દુકાનમાં ઉપયોગી પુસ્તકો રાખવાં જોઈએ. ...	૮૪
કુદરતી ફાયદા.	૫૦	નોકરોના પગાર વધારી રાજી રાખવા.	૮૪
વ્યાપારમાં ઉત્કર્ષ—નુકશાન....	૫૧	પગાર ગણવાની રીત. ...	૮૫
પૈસા કેમ કમાવા ?... ...	૫૮	પગાર ગણવાનો કોઠો. ...	૮૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ઉધાર વ્યવહાર અને ધીરધાર	૨૨૭
શાખ, ધીરધાર અને તેની કિંમત ઉપર અસર ...	૨૩૪
કોટ્યાધીપતી થવાનાં કારણો	૨૩૫
રાય આઇંકના નિયમો. ...	૨૩૫
ડેવીડ રેકાર્ડો.	૨૩૬
સ્ટીફન જીરાર્ડ.	૨૩૭
નીકોલાસ લોંગવર્થ. ...	૨૩૭
જોન ફીલ્ડે...	૨૩૭
જોન મેકડોનેલ.	૨૩૮
જોન ઓરીની શિખામણો	૨૪૫
ધંધામાં ફતેહ મેળવવાના મી. બાર્નેમના નિયમો. ...	૨૪૬
દેવાળું કાઢવાનાં કારણો.	૨૫૨
ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજનો કોઠો....	૨૫૮
પરદેશી પૈસો.	૨૬૨
પરદેશી પૈસાથી વધેલા ઉદ્યોગોનાં ઉદાહરણો. ...	૨૬૩
બીજા દેશો જોડે વ્યાપાર.	૨૬૪
પરદેશ સાથેના વ્યાપારમાં જરૂરી સવાલો.	૨૬૬
પરદેશી માલપર જગાત બેસાડવી.	૨૬૮
હિંદુસ્તાનમાં પરદેશી ઉદ્યોગના વિસ્તારનો કોઠો . .	૨૬૯
ખપ અને વપરાશ .	૨૭૦
ખપ અને વપરાશના નિયમો	૨૭૨
ખપ અને ઉત્પન્ન સ્વદેશ ન [illegible]	૨૭૨
આપણા ખપના આની ર સુઓની	૨૭૨
મોજ શોખ. .	૨૭૪
મજુરી.	૨૭૫
હિંદુસ્તાનની મુડી.	૨૭૬
વિલાયત અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે જુદ પડ્યું	૨૭૬
દેશી કારીગરી	૨૭૭
હિંદની પડતી શાથી થઇ ?	૨૭૮
હિંદુસ્તાનના જુના કારીગરો	૨૮૦
વર્તમાન પત્રોથી થતા લાભો	૨૮૧
તારથી થતા લાભો. ...	૨૮૩
રેલવેના ફાયદાઓ ...	૨૮૫
ભરતખંડમાં વગર સાંચાની કારીગરીના ઉદ્યોગો. ..	૨૮૫
ઘેર બેઠી કામ કરવાથી નુકશાન થાય છે.	૨૮૬
માલ ખરીદવા લાવવાની યોજના.	૨૮૬
ધંધો કેવી રીતે ફતેહમંદીથી વેચી નાખવો ?... ...	૨૮૮
ચાલતા વધારે ભાવો....	૨૯૦
વધારે ભાવોની અસર.	૨૯૧
બનાવેલા માલનો નફો.	૨૯૧
માલનો બદલો કરવો. ...	૨૯૩
વિદેશીય માલ હિંદમાં બની શકે કે કેમ ?	૨૯૩
હસ્ત કૌશલ્ય વાળો પરદેશી માલ.	૨૯૪
પરદેશી માલ તૈયાર કરવામાં શાની જરૂર છે? ...	૨૯૫
કારીગરોની સુસ્તાઇ શાથી નાશ પામે.	૨૯૫
યંત્રોની મદદ લેવી જોઇએ.	૨૯૮
સંચા બનાવવાની માહિતી જોઇએ.	૩૦૦
કારખાનાઓ ઘણાં જોઇએ	૩૦૧
દેશી માલ વાપરવો કે નહિં.	૩૦૨
નવીન શોધ કરનારને ઉત્તેજન આપવું. .. .	૩૦૪
પરદેશી સંચાઓથી થતા ફાયદાઓ. ...	૩૦૬
સટ્ટો એટલે શું ? (તેજી મંદી નું જ્ઞાન	૩૦૬
ખોટો સટ્ટો (જુગાર).	૩૦૮
ફતેહમંદ સટ્ટાબાજ.	૩૦૮
સટ્ટો ક્યારે કરી શકાય ?	૩૧૧
સટ્ટો કરી ધનવાન થવું.	૩૧૩
સોના તથા શેરની સમજણ.	૩૧૫
શેરની સમજણ... ...	૩૧૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.
વરાળ અને કમીશનની મંડળું...	૨૧૫
મેર બજારમાં તપાસ રાખ્યા કરવી.	૨૧૬
હીરાબજારના ભાવો. ...	૨૧૭
ભાવોમાં વધઘટ. ...	૨૧૯
હીરાબજાર.	૨૨૨
હીરાબજારનું નામ જાણવાની રીત.	૨૨૫
હીરાનું ક્યારે કાઢવું. ...	૨૨૭

પ્રથમ ભાગ સમાપ્ત.

ભાગ ૨ જો. વિષય ૭૯.

કૃષિ આદિ ઔદ્યોગિક વ્યાપારી સંપત્તિ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
કૃષિ ખેતીની મહત્તા. ...	૨૨૯
જાપાનની ખેતીવાડી. ...	૨૩૨
ફળઝાડોમાં ફળ વધારવું.	૨૩૪
તળાવ અને નહેરોની અગત્ય.	૨૩૮
[illegible]	૨૩૮
ઘઉં, તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન અને કેટલોક ઇતિહાસ. ...	૨૩૯
ડાંગર-ચોખા.	૨૪૪
જુવાર-બાજરી.	૨૪૮
મકાઈ.	૨૫૨
કઠોળ.	૨૫૫
મગ.	૨૫૭
તુવેર.	૨૫૮
કપાસ	૨૫૯
તલ. ...	૨૬૦
[illegible]	૨૬૨
[illegible]	૨૬૩
[illegible]	૨૬૫
[illegible]	૨૬૬
[illegible]	૨૬૭
[illegible]	૨૭૦
[illegible]	૨૭૦
[illegible] ...	૨૭૬
[illegible]	૨૮૦

વિષય.	પૃષ્ઠ.
મરચી-મરચાં.	૨૮૦
હિંગ-જીરાળું. ...	૨૮૩
રાઈ	૨૮૩
મરી.	૨૮૪
લવંગ.	૨૮૭
મેથી.	૨૮૭
ધાણા.	૨૮૮
અફીણ.	૨૮૯
જાયફળ-અને-જાવંત્રી....	૨૮૯
સોપારી	૨૮૯
નાળિયેર.	૨૮૯
કેસર.	૨૮૯
ખાંડ અને ગોળ આદિ.	૨૮૯
ફળો અને લીંબુ. ...	૨૯૦
ગુંદ-ફળો અને ઝાડ....	૨૯૦
હિંદુસ્તાનમાં ચાનો વ્યાપાર.	૨૯૦
ચાની નિપજ.	૨૯૫
કૉફી ઝાડ.	૨૯૫
નાસપાતી.	૨૯૫
તંબાકુ.	૨૯૬
[illegible]	૨૯૭
આદુ તથા [illegible]	૨૯૮
[illegible]	૨૯૯
[illegible] ...	૩૦૦
[illegible]	૩૦૧
[illegible] ...	૩૦૨
[illegible] ...	૩૦૨
[illegible]	૩૦૪
[illegible]	૩૦૪
[illegible] ...	૩૦૪
[illegible] ...	૩૦૫
[illegible]	૩૦૫
[illegible]	૩૦૭
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]

વિષય.	પૃષ્ઠ.
પીછાંનો વ્યાપાર. ...	૪૧૨
વાળનો વ્યાપાર. ...	૪૧૩
કાપડ સંબંધી કાચો માલ અને તેની બનાવટ.... ...	૪૧૪
કાપૂસ.	૪૧૪
લાકડાંમાંથી ૧. ...	૪૧૮
કાપડપર ચડતો આર. ...	૪૧૦
રેશમ.	૪૨૩
ઉન.	૪૨૫
હિંદુસ્તાનમાં હોઝિયરીનો. વેપાર.	૪૨૭
ઉનનો માલ.	૪૨૮
આલપાકો એ શાનો બને છે.	૪૨૮
જ્યુટ અને તેના રેસાનો વ્યાપાર.	૪૩૦
શુણપાટનો ઉદ્યોગ અને ગુણ.	૪૩૨
કાગળો અને કારખાનાંઓ.	૪૩૪
નેતરનો હુન્નર.	૪૩૮
કેળ અને તેમાંથી થતા ઉદ્યોગો.	૪૪૨
મલબારી ઘાસ અને તેનો ઉપયોગ.	૪૪૪
લીલી ચાહે અને તેના જુદા જુદા ઉપયોગો. ...	૪૪૫
ચામડાં કેળવવાની ક્રિયા.	૪૪૬

બીજો ભાગ સમાપ્ત.

ભાગ ૩ જો. વિષય ૧૭.

ઔદ્યોગિક ખનિજ સંપત્તિ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
હિંદુસ્તાનમાં જોઈતા ખનિજ પદાર્થો મળી શકે કે નહીં ?	૪૪૮
સોનું અને રૂપુ. ...	૪૪૮
ત્રાંબું અને પિત્તળ. ...	૪૫૦
લોઢું.	૪૫૧
લોખંડનાં ઓજાર અને સંચાઓ	૪૫૫
સિસું અને કાંસું. ...	૪૫૬
ટિન-કથીર.	૪૫૭
જસત.	૪૫૭
મોમત.	૪૫૮
મ્યાંગાનિજ.	૪૫૮
જર્મનસિલ્વર.	૪૫૮
એલ્યુમિનમ.	૪૫૮
એંટિમની.	૪૫૯
પ્લાટીનમ.	૪૫૯
બીસ્મથ.	૪૫૯
ખનિજ તેલ.	૪૫૯
અબરખનો વિસ્તાર અને ઉપયોગ.	૪૬૦
ગટાપર્ચા.	૪૬૧
કોડીઓનો વ્યાપાર અને ઉપયોગ.	૪૬૨
ફટકડીનો ઉપયોગ. ...	૪૬૨
મીઠાનો ઉપયોગ અને નીપજ.	૪૬૨
સુરાખારનો ઉપયોગ.	૪૬૩
સ્લેટ અને પેનનો ઉપયોગ.	૪૬૪
પ્લાસ્ટર ઓફ્ પેરીસ.	૪૬૫
કેટલાક ખનિજ પદાર્થો.	૪૬૬
કાચ.	૪૬૬
ઝવેરાતની ચોરાશી જાતો.	૪૬૮
ઝવેરાતના રંગ. ...	૪૬૮
માણેક અને તેની ખાણો.	૪૬૮
ઝવેરાતની પરીક્ષા. ...	૪૬૯
પાનાં વિષે.	૪૭૪
હીરાવિષે.	૪૭૫
લીલવી શનીશ્વર ...	૪૭૮
ગોમેધક.	૪૭૯
પુખરાજ.	૪૭૯
ખોટાં પુખરાજ વિષે. ...	૪૮૦
નરમ વિષે.	૪૮૦
ઇમીટેશન. ...	૪૮૧
સાચાં મોતી ક્યાં નીકળે છે ?	૪૮૨
મોતીની પરીક્ષા. ...	૪૮૫
હીરામાંથી છોટા કાડવો.	૪૮૯
લસણીઉં.	૪૯૦
પીરોજા.	૪૯૧
ઓપલ	૪૯૧
રાજાવર્ક.	૪૯૧

વિષય	[illegible]	વિષય	[illegible]
સુલેમાની — —	[illegible]	[illegible]	[illegible]
કુદરતી મોતી — —	[illegible]	[illegible]	[illegible]
મણિમાં મોતી — —	[illegible]	[illegible]	[illegible]
મોતીમાં મોતી — —	[illegible]	[illegible]	[illegible]
નવલતનાં [illegible] —	[illegible]	[illegible]	[illegible]
બનાવટી મોતી —	[illegible]	[illegible]	[illegible]
આનંદ મોતીની [illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
મોતીનાં મોટાં વેધ [illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
જુદી જુદી [illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
મોતીની માર્કેટ —	[illegible]	[illegible]	[illegible]
મોતી વીંધવા	[illegible]		

રૂના દલાલ શેઠ હાથીભાઈ કલ્યાનજી તરફથી મળેલો અભિપ્રાય.

મુરબ્બી મહાશય;

વિશ્વનાથ ગોવિંદજી દવે.

જામનગરવાળા.

આપના તરફથી "વ્યાપાર શિક્ષક" નામનું વેપારોપયોગી પુસ્તક બહાર પડવાનું છે, તે પુસ્તકની અનુક્રમણિકાનાં અંદરના વિષય મેં વાંચ્યા છે.

આ હરિફાઈના જમાનામાં તેવા પુસ્તકની ખાસ જરૂર હતી તે આપે બહાર પાડી જૈન સમાજ ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. વેપાર સીવાય દેશની ઉન્નતિ નથી. અને વેપારનું જ્ઞાન મેળવવાને માટે આ પુસ્તક બનાવવામાં તમે જે અથાગ મહેનત લીધી છે તે બસ છે. તો તમોએ જે બીજા ન્યાય અને કેળવણીનાં વેદાન્તનાં પુસ્તકો બહાર પાડયાં છે, તે જોઇ હું ઘણોજ ખુશી થયો છું.

આ પુસ્તક દરેક વેપારીઓને ખાસ ઉપયોગી હોવાથી તે ખરીદી વાંચવાથી એક વેપારી જ્ઞાન દરેક વેપારીઓને તથા નોકરોને તથા હાલના નવા જુવાનીઆઓને કમ થયેલી કેળવણીને માટે ખાસ ઉપયોગી છે.

દા. શા. હાથીભાઇ કલ્યાણજી.
માંડવી બંદર—મુંબઈ.
રૂના દલાલ.

॥ सर्वज्ञाय जयति ॥

GUIDE TO COMMERCE.

વ્યાપાર શિક્ષક.

દોહરો.

એ ઇશ્વર આ દેશપર, નજર કરો દીનનાથ;
હુનર કળાનો ક્ષય હવે, દેશાવો જગદીશ.
આ અવનિમાં ઇશ્વરે, આપ્યા અગણિત ધર્મ;
પણ તે સહુ લક્ષ્મી વિના, નહિ થાયે શુભ કર્મ.

સદ્ઉદ્યોગથી જ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે.

સંસાર સાગરમાં તરતી હોડીનું સત્ય સુકાનુ પૈસો જ છે; અને મોક્ષ શીખ રૂપી ઇમારતપર ચડવાની સીડી પણ પૈસો જ છે, તથા સર્વ પ્રકારે પૈસા વગર કાંઇ પણ કાર્ય બની શકતું નથી, માટે મનુષ્યે પૈસા પ્રાપ્ત કરવા ઉદ્યોગ કરવો જરૂરનો છે; તે સહુ કોઇ સારી રીતે સમજે છે. ધર્મ કૃત્યોમાં પણ પૈસાની ગરજ પહેલી જ પડે છે; ધારો કે કોઇ સંત જંગલમાં રહી ઇશ્વર ભજન કરવા ધારે તો તે પણ ક્ષુધા તૃપ્ત કરવા પૈસાનું સાધન શોધશે માટે કરીને તે છેક સર્વ પ્રાણીને પૈસો કમાવા જરૂર છે.

પૈસા કમાવાનુ મુખ્ય સાધન ઉદ્યોગ છે, માટે પ્રથમ તે જાણવું જરૂરનું છે; ઉદ્યોગ અનેક પ્રકારે થઇ શકે છે. ઉદ્યોગ એટલે તન તથા મનનું કોઇ કિંમતી લાભ કે સુધારા અર્થે કામે લગાડવું તે છે. તેમા પણ અમની મહેનત કરતા જેમા ધ્યાન આપી વિચાર કરવાની અને તર્ક વાપરવાની જરૂર પડે, તેને ઉદ્યોગ કહી શકાય. તાજુબ શરીર તથા મનનું ઐક્ય છે, મનની જરૂરીયાત પુરી પાડવા એ ઉદ્યોગ કરવાનો મુખ્ય મતલબ છે, ઉદ્યોગ માટે બુદ્ધિની જરૂર છે. બુદ્ધિ માટે વાંચન અને વિદ્યાની જરૂર છે. ઉદ્યોગ મારફત શરીરને જોઇતી અને શોભા આપનારી વસ્તુઓ પેદા કરે છે. અને તેનો વિસ્તાર કરે છે; મનને ખોરાક પુરો પાડવાનું કામ વિદ્યાનું છે જેથી ઉદ્યોગ મારફત કરતા વિદ્વાન મારફત ઉન્નતિ વધારે કિંમતી છે. મનુષ્યના હયાતીમા

શરીર તથા મન બન્ને ઉપયોગી છે. માટે મનુષ્યની ચાલ અને ભવિષ્યનું બંધારણ શરીર અને મન બન્ને ઉપર આધાર રાખે છે. અને જે કોઇ પોતાનાં કામ ઉત્કૃષ્ટ કરવા ચાહતો હોય તેણે એ બન્ને વાનાં વધારવા ઉપર ધ્યાન આપવું જોઇએ. જેનું કસાયેલું શરીર અને કેળવાએલું મન હોય છે તેજ પોતાના ઉદ્યોગમાં ફતેહ મેળવે છે.

આ સૃષ્ટિમાં જે જે વસ્તુ આપણા જોવામાં આવે છે તે બધી ઉદ્યોગથીજ બનેલી છે. જો કોઇએ ઉદ્યોગ ન કર્યો હોત તો સૃષ્ટિની હાલની સ્થિતિ જોવામાં આવત નહિ. પશુ, પંખી પોતાનો ખોરાક મેળવવાને માટે મહેનત ન કરે તો મરણ પામે, તેમ ખેડુવર્ગ ખેતી ન કરે તો તથા વ્યાપારી વર્ગ વ્યાપાર ન કરે તો મનુષ્યનું જીવન તથા વૈભવ ભાગ્યેજ લાંબી મુદત ચાલે. વળી એક બાળક પોતાને શક્તિ આવવા માંડે છે, ત્યારથી તે હાલવા ચાલવાનો યત્ન કરે છે, પણ એક જગ્યોએ પડી રહેતું નથી; તથા ઝાડ, પહાડ, સમુદ્ર અને તારામંડળ આદિ રાત્રિદિવસ ઉદ્યમમાંજ મચેલાં હોય છે એ બધાં પરથી એમ જણાય છે કે, ઉદ્યોગ એ સ્વાભાવિક છે. અને તે દરેક પ્રાણીને ઘણું સુખ આપનાર છે. ઉદ્યોગ એ મનુષ્યનું જીવન છે. એના વગર કોઈ મનુષ્યને ગમતું નથી. આળસુમાં આળસુ માણસ પણ પોતાનું પેટ ભરવા માટે કંઈ કંઈ ઉદ્યોગ તો કરે છેજ.* મોઢાં પાસે અનેક તરેહનાં સ્વાદિષ્ટ ભોજન તૈયાર હોય પણ તે હાથ વતી લેઇ ચાવીને ગળે ઉતાર્યા વગર કાંઈ કામમાં આવતાં નથી. ઉદ્યોગનું ફળ મળ્યા વગર રહેતું નથી. કહ્યું છે કે,—

उद्यमं साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्ति पराक्रमः ।
षडेते यत्र वर्तन्ते तत्र देवः सहाय कृत् ॥

ઉદ્યોગ સાહસ, ધૈર્ય, બુદ્ધિ, શક્તિ, અને પરાક્રમ એ છ વસ્તુ જ્યાં રહે છે ત્યાં દેવની સહાયતા છે, એમ સમજવું.

જેમ પાંખો હલાવ્યા વગર પવન ભણી શકાતો નથી તેમ ઉદ્યોગ વિના કોઈ મનુષ્ય વિદ્યા કે ધન મેળવી શકતું નથી. ધંધાથી મનુષ્યને થોડો વખત પણ નવરા બેસી રહેવું પડે છે, તો તેને અમુઝણ થઇને કોઈ પણ ધંધો કરવાનું મન થાય છે. કેમકે મનુષ્યનું સ્વાભાવિક વલણ એવું છે કે, ઉદ્યોગ કરવો. ઉદ્યોગથી પોતાનું મન તથા તન સારી રીતે ઉમંગ પામીને આખો આનંદમાં રહે છે. કેમકે તે વખતે બીજા કોઈ

* જુઓ. અમારું "પુરુષ સ્ત્રીનું પરીક્ષા", પૃષ્ઠ ૬૪.

પણ વિષય પર ચિત્ત ન લાગતાં અમુક સમયાન્તમાં મગ્ન રહે છે. આળસુ મનુષ્ય કરતાં ઉદ્યોગી માણસમાં “આરોગ્ય” સારી રહે છે. ખેડુત, મજુર, ગામડીઆ વગેરે લોકો આરોગ્યમાં રહે છે, તેનું કારણ ઉદ્યોગજ છે. આ સૃષ્ટિમાં દરેક વસ્તુ ઉદ્યમથીજ બનેલી છે. આપણું ખાવા પીવાનું, પહેરવા ઓઢવાનું, મોજશોખ ભોગવવાનું અને બીજું સમસ્તોનું ઉદ્યોગથીજ બને છે. વળી આગગાડી, તાર, આગબોટ, વીજળીના દીવા, ટેલીફોન, અને ફોનોગ્રાફ આદિ અનેક નવા નવા શોધ થએલા છે. તે સર્વ ઉદ્યોગનાજ પ્રતાપ. ઘણા વર્ષ સુધી અત્યંત શ્રમ વેઠી વિદ્વાનો જો ન મચ્યા રહ્યા હોત, તો એ બધા શોધોનું સુખ આપણે ભાગ્યેજ ભોગવત. મહિનતનો ફાયદો ન જાણનારને ઘણું કષ્ટ વેઠવું પડે છે, તે દેખીતુંજ છે. જે માણસ પારકા પર આધાર રાખીને પોતાના હાથ પગ સલામત છતાં પોતાનો અમૂલ્ય વખત નિરર્થક ગુમાવી જન્મ પર્યંત દરિદ્રાવસ્થામાં રહે છે, તે આ દુનિઆમાં કેમ જીવવા લાયક ગણાય છે? એવા મનુષ્યો પોતાને માટે કંઈ પણ પુરૂષાર્થ કરતા નથી, તો પછી પોતાનું કુટુંબ, નાત, જાત, દેશ અને રાજ્યને માટે શું કરી શકે? "[illegible] कस्तु निरुद्यमः" ઉદ્યમ વિના તે કોણ? નિરુદ્યમી. "आलस्यो हि मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः." ‘આળસ એ મનુષ્યના શરીરમાં રહેલો મોટો શત્રુ છે’ ઉદ્યમી મનુષ્યને દરેક કામ ગમે તેવું કઠણ હોય તો પણ તે સહેલું થઈ પડે છે. અને આળસુ અથવા સુસ્ત મનુષ્યોને સહેલું કામ પણ ભારે મુશ્કેલ થઈ પડે છે. મનુષ્યને ધર્મ પાળવામાં પણ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરૂષાર્થ ઉદ્યોગથીજ મેળવવા પડે છે. [illegible] [illegible] उद्योग [illegible] कालस्य [illegible] [illegible]

[illegible]

શરીર તથા મન બન્ને ઉપયોગી છે. માટે મનુષ્યની ચાલ અને ભવિષ્યનું બંધારણ શરીર અને મન બન્ને ઉપર આધાર રાખે છે. અને જે કોઇ પોતાનાં કામ ઉત્કૃષ્ટ કરવા ચાહતો હોય તેણે એ બન્ને વાનાં વધારવા ઉપર ધ્યાન આપવું જોઇએ. જેનું કસાયેલું શરીર અને કેળવાએલું મન હોય છે તેજ પોતાના ઉદ્યોગમાં ફતેહ મેળવે છે.

આ સૃષ્ટિમાં જે જે વસ્તુ આપણા જોવામાં આવે છે તે બધી ઉદ્યોગથીજ બનેલી છે. જો કોઇએ ઉદ્યોગ ન કર્યો હોત તો સૃષ્ટિની હાલની સ્થિતિ જોવામાં આવત નહિ. પશુ, પંખી પોતાનો ખોરાક મેળવવાને માટે મહેનત ન કરે તો મરણ પામે, તેમ ખેડુતમે ખેતી ન કરે તો તથા વ્યાપારી વર્ગ વ્યાપાર ન કરે તો મનુષ્યનું જીવન તથા વૈભવ આખરેજ લાંબી મુદત ચાલે. વળી એક બાળક પોતાને શક્તિ આવવા માંડે છે, ત્યારથી તે હાલવા ચાલવાનો યત્ન કરે છે, પણ એક જગોએ પડી રહેતું નથી; તથા ઝાડ, પહાડ, સમુદ્ર અને તારામંડળ આદિ રાત્રિદિવસ ઉદ્યમમાંજ મચેલાં હોય છે એ બધાં પરથી એમ જણાય છે કે, ઉદ્યોગ એ સ્વાભાવિક છે. અને તે દરેક પ્રાણીને ઘણું સુખ આપનાર છે. ઉદ્યોગ એ મનુષ્યનું જીવન છે. એના વગર કોઈ મનુષ્યને ગમતું નથી. આળસુમાં આળસુ માણસ પણ પોતાનું પેટ ભરવા માટે કંઈ કંઈ ઉદ્યોગ તો કરે છેજ.* મોઢાં પાસે અનેક તરેહનાં સ્વાદિષ્ટ ભોજન તૈયાર હોય પણ તે હાથ વતી લેઇ ચાવીને નળે ઉતાર્યા વગર કાંઈ કામમાં આવતાં નથી. ઉદ્યોગનું પૂરું જાણ્યા વગર રહેવું નથી. કહ્યું છે કે,—

उद्यमं साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्ति पराक्रमः ।
षडेते यत्र वर्तन्ते तत्र देवः सहाय कृत् ॥

ઉદ્યોગ સાહસ, ધૈર્ય, બુદ્ધિ, શક્તિ, અને પરાક્રમ એ છ વસ્તુ જ્યાં રહે છે ત્યાં ઈશ્વરની સહાયતા છે, એમ સમજવું.

જેમ પંખી હવામાં વગર પવન ભાગી શકતો નથી તેમ ઉદ્યોગ વિના કોઈ મનુષ્ય વિદ્યા કે ધન મેળવી શકતું નથી. પ્રમાદથી મનુષ્યને થોડો વખત પણ નવરા બેસી રહેવું પડે છે, તો તેને અકળામણ થઈને કોઈ પણ ધંધો કરવાનું મન થાય છે. કેમકે મનુષ્યનું સ્વાભાવિક લક્ષણ એવું છે કે, ઉદ્યોગ કરવો. ઉદ્યોગથી પોતાનું મન તથા તન સારી રીતે કસરત પામીને આત્મા આનંદમાં રહે છે. કેમકે તે વખતે બીજા કોઈ

*જુઓ. અમારું "પુરુષ પ્રકૃતિ પરીક્ષા", પૃષ્ઠ ૬૪.

પણ વિષય પર ચિત્ત ન લાગતાં અમુક કામકાજમાં મગ્ન રહે છે. આળસુ મનુષ્ય કરતાં ઉદ્યોગી માણસમાં તંદુરસ્તી સારી રહે છે. ખેડુત, મજુર, ગામડીઆ વગેરે લોકો આરોગ્યમાં રહે છે, તેનું કારણ ઉદ્યોગજ છે. આ સૃષ્ટિમાં દરેક વસ્તુ ઉદ્યમથીજ બનેલી છે. આપણું ખાવા પીવાનું, પહેરવા ઓઢવાનું, મોજશોખ ભોગવવાનું અને બીજું સામગ્રીનું ઉદ્યોગથીજ બને છે. વળી આગગાડી, તાર, આગબોટ, વીજળીના દીવા, ટેલીફોન, અને ફોનોગ્રાફ આદિ અનેક નવા નવા શોધ થએલા છે. તે સર્વ ઉદ્યોગનાજ પ્રતાપ. પાપી પેટ સુધી અન્ન અને વળી વિદ્વાનો જો ન ભણ્યા હોત, તો એ બધા ગ્રંથોનું સુખ આપણે ભાગ્યેજ ભોગવત. ઋષિ મુનિઓના શાપથી ન ખાતાનાને ખાવું ટળ વેઠવું પડે છે, તે દેખાતુંજ છે. જે માણસ પારકા પર આધાર રાખીને પોતાના હાથ પગ સલામત છતાં પોતાનો અમૂલ્ય વખત ભિક્ષા માગી જન્મ પર્યંત દરિદ્રાવસ્થામાં રહે છે, તે આ દુનિઆમાં કેવળ ભિક્ષા માટે રખડે છે; એવા મનુષ્યો પોતાને માટે કંઈ પણ પુરુષાર્થ કરતા નથી, તો પછી પોતાનું કુટુંબ, નાત, જાત, ગામ અને સ્વદેશને માટે શું કરી શકે ! "[illegible]. वस्तु निरुद्यमोदः" ઉદ્યમી મુખો તે કેમ ! નિરુદ્યમી. " आलस्यंहि मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः." 'આળસ એ મનુષ્યના શરીરમાં રહેલો મોટો શત્રુ છે' ઉદ્યમી મનુષ્યને કોઈ કામ ગમે તેવું કઠણ હોય તો પણ તે સહેલું થઈ પડે છે, અને આળસુ અથવા સુસ્ત મનુષ્યોને સહેલું કામ પણ ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. મનુષ્યને અન્ન મેળવવાના ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થ ઉદ્યોગથીજ [illegible] થઈ પડે છે [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] उद्योग दैवम् [illegible] कालस्य मित्रवादिषु.
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

ગણાય છે. મનને સ્ફુરતી આવે છે. અને વધે છે. વળી ઉદ્યોગી માણસનું માન પણ વધે છે; અને ઉદ્યોગમાં ફતેહ મળી તો મનની અનેક ઇચ્છાઓ પુરી પાડી શકાય છે.

સુખ શામાં છે? તે પ્રાચીન કાળથી શોધી શકાયું નથી. જો સંતોષમાં સુખ છે એમ કહીએ તો સંતોષ માનીને ઉદ્યોગ વગર કોઇ બેસી રહેતું નથી. અથવા ધંધામાં જે મળે તેમાં સંતોષ માની બેસી રહેતું નથી. જગત્ કર્તા પરમેશ્વરે મનુષ્યમાં આશા અને તૃષ્ણા બન્ને મુકેલાં છે. તેની પાસે સંતોષ ટકી શકતો નથી, અને તેમ થવું જોઇએ. જેઓ વાજબી રીતે કોઇનો માલ લેવાની ઇચ્છા નહિ રાખતાં પોતાના ધંધામાં તન અને મનની મહેનતથી પ્રમાણિકપણે જે મળે તેમાં સંતોષ રાખવો એનુંજ નામ તે સુખ. એટલે પ્રમાણિક પણે જે મળે તે ઉપર મનમાં ફીકર નહિ રાખતાં તે વડે સુખનાં જેટલાં સાધનો મળી શકે તેટલામાંજ સંતોષ માનવો એ સુખ. એ સુખનાં સાધનો પ્રાચીન કાળથી આપણા લોકો ભિન્ન ભિન્ન ગણતા આવ્યા [illegible] કીર્તિમાં, કેટલાક [illegible], કેટલાક ધંધામાં, કેટલાક [illegible] કેટલાક માનમાં, કેટલાક સુખ [illegible] સુખ [illegible] [illegible] શોધી કહ્યા [illegible]

રોગવામાં, માણસની સ્વતંત્રતામાં, સારા કાયદામાં, જીંદગી લાંબી થવામાં, દુઃખ ઓછાં થવામાં, વૈદક શાસ્ત્રના સુધારામાં, વેપાર રોજગારની ને કારણ વગર મોતથવાની સગવડમાં ને જીંદગીની સુખશાંતિમાં છે. તે સુખનાં સાધનો આ બીજા પ્રકારની વિદ્યાથીજ વધ્યાં.

ઉદ્યોગના ને વિદ્યા હુન્નરના સુધારા વધારા કરવામાં સુખનાં સાધનોની ઉત્પત્તિ છતાં જોવાને દિલગીર છીએ કે, આ દેશના લોકો જેઓ કરડી નજરથી જુએ છે, તેઓ એ પ્રમાણિક કામ પસંદ કરતા નથી. એટલુંજ નહિ પણ એ કામ કરનારને તેઓ નીચ, હલકા, સ્વાર્થી વિગેરે વિશેષણ લગાડે છે એ ઘણું દિલગીરી ભરેલું છે. કેમકે એ તો તેઓ પ્રમાણિકપણે લોકોપયોગી કામ કરનારનો ધંધો લોકોની આંખમાં હલકો પાડે છે. અને બીજું એ ધંધો કરનારને આળસુ થવામાં ઉત્તેજન આપે છે. અમે તેમને પુછીએ છીએ કે, ઉદ્યોગ કરવો એ હલકું કામ શાથી? ઉદ્યોગ કરનારા સ્વાર્થી શાથી? સઘળા દેશમાં, સઘળા વખતમાં, આળસ એ સઘળા અવગુણોનો પાયો મનાયો છે; પણ આળસ એ સદ્ગુણ લઇએ, તો તે નિશ્ચય અસંભવિત છે. કેમકે માણસનું મન આળસથી બેસી રહેતું નથી. જ્યાં સુધી શરીર જાગૃત હોય છે ત્યાં સુધી મનને કાંઈ પણ કામ કરવાનું જોઈએ છીએ. પછી તે સારૂં હોય કે નઠારૂં. તેમજ શરીરને પણ કામ જોઈએ છીએ. જો કામ વગર તે બેસી રહે તો જલદીથી બગડવા માંડે. ત્યારે જેથી મનને ને શરીરને યોગ્ય કસરત મળે, ને આ દુનિયાંના સ્વર્ગનું સુખ ભોગવવાનાં સાધનો ઉત્પન્ન થાય તેવાં કામ કરતાં બીજા ક્યા વધારે સારા કામમાં માણસનું મન અને શરીર રોકી શકાય! બીજો કયો ધંધો એ માણસના અને બીજાના સામાન્ય સુખના કામનો છે? ધર્મ એ સુખ મેળવવાનું સાધન છે ખરૂં, ધર્મ વગર કાળીદાસ જેવો જ્ઞાનવાન કે જગનશેઠ જેવો ધનવાન હોય તો પણ તે ખરૂ સુખ ભોગવી શકવાનો નહિ જ. ધર્મ વગરના નાસ્તિક માણસનું સુખ તવાર ગળેલી કાંગીના પાણીમાં ઉપર ઉભા રહેલા ખુનીના જેવું, કે એક મોટી ઉંડી ખીણના કિનારાની અણી ઉપર પગ આવવાથી તે ઉંડી ખાડમાં પડે એવી સ્થીતિમાં ઉભેલા માણસના સુખ જેવુ છે નાસ્તિક માણસ હવે પછી થનારા બનાવને દેખે છે. તેને દુઃખમાં હિંમત મેળવવાનુ ને પતીમાં મનને ધીરજ આપવાનું કાંઈ જ નથી. જો કે તે વગર ચાલેજ નહિ તેમ છે તો પણ ધર્મ એકલાથીજ આ જીંદગીમાં બધું સુખ મળી

શકતું નથી. ઉપવાસ કરવામાં ને પ્રાર્થના કરવામાં જ જીંદગી ગુજારવાને ઇશ્વરે માણસને ઉત્પન્ન કર્યો નથી. પણ તેને પ્રાર્થના સાથે મહેનત પણ કરવાની છે. તે ઉપર એક લોકવાર્તા ચાલે છે કે, "ઘણા પ્રાચીન સમયમાં એક સંત પુરૂષે સંસાર છોડી ઇશ્વર સ્મરણ કરવા માટે એક એકાંત જગ્યામાં જઈ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. અને એક ઘાટા જંગલમાં નદી કિનારે મુકામ નાંખી હમેશાં ઇશ્વરભજન કરવા લાગ્યો. પણ જ્યારે એમ કરતાં ઘણી મુદત વીતી ત્યારે તે એ જીંદગીથી કંટાળી ગયો. તેથી તેણે પોતાનો છુટકો કરવા પ્રભુ પ્રાર્થના કરી, તે રાત્રે નિદ્રાધીન થયા પછી તેને એક સ્વપ્નું આવ્યું કે, તમે નજીકના જંગલમાંથી તાડનું ઝાડ કાપી તેના રેસાનું એક રાંઢવું બનાવો, એટલે હું ફરી તમારી પાસે આવીશ. આથી તે યોગી મહારાજે તે પ્રમાણે તાડ કાપી તેના રેસાનું રાંઢવું વણ્યું. ફરીને તેને બીજી રાત્રે સ્વપ્નું આવ્યું કે, તમે હવે તમારી જીંદગીથી કંટાળો છો? તમો આ ઉપરથી એટલોજ સાર ખેંચો કે, મનુષ્યોને પરમેશ્વરે એકલી ભક્તિ નહિ પણ તેની સાથે ઉદ્યોગ કરવા ઉત્પન્ન કર્યું છે [illegible] ઉદ્યોગ અને ભક્તિ બન્ને ઉપયોગના [illegible] જાઓ, અને [illegible] હોય તો તેણે દેહને તથા મનને [illegible] થાય [illegible] એમ પરમેશ્વરે [illegible] સાધન છે [illegible] તથા આ દુનિયાના [illegible] વિચાર [illegible] જ્ઞાન તે [illegible] [illegible] એવી [illegible] વિચારનાર દેશની [illegible] [illegible] છે. તેને [illegible] [illegible] તેને બે [illegible], [illegible] જ રહે છે; [illegible] દુનિયાને [illegible] થઇ શકતો

નથી. એમ થવાનું કારણ એજ કે, જે જ્ઞાનને કાંઇ પણ રોજગાર કરવાનું નથી તે અભિમાન લાવે છે, ખોટો કે કુદરતી નહિ એવો શોખ વધારે છે, અને તેથી આ દુનિયાંમાં તેને જગત જેવી શૂન્ય જણાય છે. તેજ પ્રમાણે જથી બનતી કેળવણી જે માણસની લાગણી ને ઘુર કે ઉત્તેજન આપતી નથી; અથવા મહેનત કરવાનો અને મજુરી માગણી કરવાનો ગુણ આપતી નથી, તે કેળવણી માણસને ખોટો બનાવી દે છે. કામ વગર સુખ નહિ, માટે જે માણસ પોતાના મનની સ્થિતિને લીધે, કે તેની વિચાર કરવાની રીતને લીધે, કે ઉદ્યોગ એ હાથ ધરવાના ખોટા અહંકારને લીધે, ઉદ્યોગ મેળવી ન શકે, તેણે ક્યાં શાંત થવું, કે આરામ લેવો. જે માણસો જાણે છે ને કબુલે છે, તે કરી શકતા નથી, તેને તે સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વર વગર બીજું કોણ પાધરો કરે?

જે મનુષ્ય પોતાના વખતનો સારો ઉપયોગ કરવા ધારતો હોય તેણે સુખ મેળવવાનાં જે ત્રણ સાધનો ધર્મ, જ્ઞાન અને ઉદ્યોગ તે ત્રણે ઉપર યોગ્ય વખત ગાળવો; પણ તેના મનને માત્ર એકજ બાબતમાં રોકી, બાકીના બે ઉપર કાંઇ પણ ધ્યાન ન અપાય એમ થવું નહિ જોઇએ; એ ત્રણેનું એકત્ર કરવું કામ છે, અને તે થાય તોજ તેનું પરિણામ સુખ થાય. જે મનુષ્ય ઉદ્યોગ કરે તેનું પ્રમાણિકપણું અને જ્ઞાનશક્તિ વધે નહિ એમ કહેવું ભુલ ભરેલું છે. જે માણસ પોતાના ધંધામાં કંઇક મેળવવાની આશા રાખતો હોય તેને ખરેખર ઉદ્યોગ કરવા માટે પ્રમાણિકપણાની અને કેળવાયેલા મગજની જરૂર છે. ખરું કહીએ તો ઉદ્યોગ એ સદ્ગુણની કસોટી છે. જે માણસ અભ્યાસ કરવામાં ને મનના વિષે માત્ર વિચાર કરવામાંજ પોતાની ઉમરની જાય છે તેને [illegible] બનતો અનુભવ મળતો નથી. લાલચ મળ્યા વગર, અથવા કે દુઃખના અનુભવ વગર, અનુમાન કરી શકતું નથી ત્યારે કસોટીમાં પડે ને તેનું નઠારે જારે જાય. તે વગર એકલા [illegible] કરનારે કામનરોગ [illegible] જુની હોય તે પણ માલમ પડે નહિ પણ [illegible] માણસ પોતાના ગુણ પ્રકાશ વગર [illegible] નહિ એમ તે [illegible] તે [illegible] [illegible] નહિ [illegible] તે [illegible] [illegible] કરે [illegible] તે [illegible] નથી. [illegible] તે [illegible] વખતે પણ [illegible]

જે માણસને પોતાના સદ્‌ગુણોની ખાત્રી કરી જોવી હોય અને પોતાના સદ્‌ગુણો કેળવી મજબુત કરવા હોય તેને વ્યવહારમાં પડવા દો. જે એમ ધારતો હોય કે, તે તર્કશક્તિના મોટા સુધારા કરી શકે તેવો છે, તેને જેમાં પોતાનો લાભ રહેલો છે, એવા સુધારા કરવાના દરરોજ આવે એવી સ્થીતિમાં રહેવા દો, ઉદ્યોગ કરવા દો. જે નીતિના કે વ્યવહારના ગણિતમાં હોંશિયાર હોય તેને જેમાં પોતાના હજીદાર અને ભવિષ્ય ભળેલાં હોય એવા હિસાબ ગણવા દો. જેને અભ્યાસથી અને વિચાર કરવાથી ખાત્રી થઇ હોય કે, ધંધામાં મન શક્તિઓની સત્તાની કાંઇ જરૂર નથી. ગમે તેવો મૂર્ખ પણ પૈસા કમાઇ શકે, તેને પોતાની તમામ દોલત વ્યાપારમાં રોકવા દો. એટલે તે થોડા દહાડામાં દેવાળું કહાડશે. અને ખરાબખસ્ત થઈને બેહાલ થઇ જશે. વ્યાપાર એ સદ્‌ગુણની સખ્ત કસોટી છે, અને ઉદ્યોગ એ નીતિની લાગણીને શુદ્ધ કરવાનું સાધન છે, એમ કહી શકાય ખરું. પણ ઉદ્યોગ એ સદ્‌ગુણોની સખ્ત કસોટી છે. તેમજ સાબીત થાય છે કે, ધર્મ અને વિચાર એ બંનેએ સાથે મહેનતું માણસોની કસોટીના વખતમાં મદદ કરવી જોઇએ, તથા ડહાપણથી સાધારણ મૂળતત્ત્વોજ નહિ પણ દરેક મનુષ્યને લાગુ પડે તેવા નિયમો જણાવવા જોઇએ. તેમજ ધર્માચાર્યોએ એ કસોટીને ઉપયોગમાં આણી શકાય એવું જ્ઞાન આપવું જોઇએ. ઉદ્યોગને ઘણો લાભકારી કરવાના ધારા જ્યારે બરાબર સમજાઇને અમલમાં લેવાય. ત્યારે સંસારિક એવું એક પણ દુઃખ નથી કે તે અવ ન થાય. આપણા દેશના હલકા વર્ગના માણસોની સ્થીતિ જોઇને કોઈ પણ સમજુ માણસ દિલગીર થયા વગર રહે નહિ. પણ આ દુનિઆ ઉપર શુ વગર ખેડાણની જમીન થોડી છે? શું આ દેશના હજારો જમીનદારો વધારે મજુરો કામે લગાડે તો વધારે ધનવાન ન થાય? ત્યારે ઉદ્યોગના મૂળતત્ત્વોનું ખરું જ્ઞાન ફેલાવો. જમીનદારોને ખાત્રી કરી આપો કે, વધારે મજુરીથી વધારે ફાયદો થવોજ જોઇએ, ને થશેજ એટલે મજુરોની જરૂર કરતાં પણ વિશેષ માગણી વધશે. અને મોટા મોટા શહેરોમાં આડતીઆઓ રાખી મજુરો મગાવશે. એ રીતે મજુરી અને ઉદ્યોગ વધવાથી દોલતનો વધારો થવાથી આ દેશના ગરીબોના ગુજરાન સહેલાઇથી થશે.

મનુષ્યની નીતિના વધારાનો મુખ્ય આધાર વ્યાપારી ગુણો વધવાના સાધનોમાં છે. જ્યારે મનુષ્યો સમજે કે, પ્રમાણિકપણા વગર કોઈ પણ મનુષ્ય ડાહ્યો કે સલામત નથી. જ્યારે તેઓ જાણે

કે, સદ્‌ગુણ અને જ્ઞાન આ દુનિયામાં ફતેહ મેળવવા પ્રથમ જરૂરનાં
છે, અને તેથી લાભ અને દ્રવ્ય પ્રાપ્તિનું સુખ વધશે, ત્યારે
તેઓ જ્ઞાન મેળવવામાં અને સદ્‌ગુણી થવામાં કસુર કરશે નહિ.
જે માટે કે તેને એક બીજાની સાથે ઘાટો સંબંધ રહેલો છે. તેઓ
એક બીજા ઉપર આધાર રાખે છે. અને તેમના લાભોનું પણ મળતા
પણું છે. ઉદ્યોગ સાધવાને બોધવવાનો રસ્તો સાફ કરે છે; કેમકે
આબરૂ, સદાચરણ અને જ્ઞાન એ ઉદ્યોગના ઉત્તમ મિત્રો છે. આ-
ળસ એ સદ્‌ગુણોનો દુશ્મન છે. ઉદ્યોગ આળસને જીતે છે. ગરીબાઈ
એ દુઃખ છે, પણ ખરેખર માણસના ઘરમાં નજી ડોકીયાં કરે, પરંતુ
તેનાથી અંદર જવાતું નથી. સભ્યતા એ સદ્‌ગુણ છે; અને ઉદ્યોગ
એ સભ્યતા કરવાનું સાધન અને સુખી થવાનો સ્વભાવ લાવે છે.
પ્રામાણિકતા એ સદ્‌ગુણ છે. અને એ જ્યાં ધંધાને વિશેષ માન
મેળવે છે, ત્યાંજ એથી વધારે પ્રસરે છે. પ્રમાણિકપણું એ સદ્‌ગુણ
છે, અને જે પ્રજા વ્યાપારમાં જેમ વધારે તેમ તે પોતાના કામકા-
જમાં વધારે પ્રમાણિક હોય છે. સ્વદેશાભિમાન એ સદ્‌ગુણ છે, અને
જે દેશમાં માણસો સ્વતંત્રપણે પૈસો મેળવી શકે છે, અને જે
જે દેશના કાયદા પૈસાનું રક્ષણ કરે છે તે દેશમાં એ સદ્‌ગુણી ખરે-
ખર પ્રસરી રહ્યો છે. લડાઈઓ એ દેશને માથે આફત છે, અને
નાબૂદ કરનાર, ગોળીના તરખા, અને શહેરોનું નખ્ખોદ વાળનાર,
જે દેવના મહાભારતના, ચંગીઝખાનના, તૈમુરના, ને નાદીરશાહના
વખતમાં હતા તેજ હાલમાં પણ છે તો પણ અમે ધારીએ છીએ
કે, ઉદ્યોગની બુદ્ધિજ માત્ર તરવારના ખુનામરકી અત્યાચાર રીતે
અટકાવી શકે છે. વ્યાપાર જે ઉદ્યોગના ખાસ શાખા છે તે આ
પૃથ્વીના દરેક ભાગમાં સુધારો ફેલાવે છે અને આ જમાનાના સુખો
મેળવ્યા કરે છે વિદ્યા હુન્નરના કિમતી શોધો કેળવે છે અને નવીન
શોધોને ઉત્તેજન આપે છે તથા જે કાગળ્યા તે વખતના ખાતાને
અનુકૂળ રહે છે વ્યાપાર એ સર્વ ગોળે સુધારાના (મનના ને
શરીરના) મગજનો આધાર છે વિદ્યા હુન્નરના જ્ઞાન નીતિ, કાયદા,
ધારા ને હકોના સુધારાના મગજનો છે અને એ બધા સુધારા જ્યાં-
રથી ત્યારથી આપણું રિવાજોએ ને કરેલા વધારે વધાર્યાં થાય છે.
વ્યાપાર એ માણસ જાતના સુધારા વધારાના સાધનો કે સાથી
કરેલા પણ અગાઉ છે [illegible] વધારાને
આગમ [illegible] તે

પણ માત્ર શુકનજ શોધનારાના હુમલાથી મહેનતપર મંડ્યા રહેનારાને બચાવ કરવાની અગત્યતા ને જનમકુંડળીને જે સામ કરે છે તે સંભાર-વાની અમે જરૂર જોતા નથી. લોકોમાં કહેવાય છે કે, દીનના એ આદ્રત અને આદ્રત અને પૈસો એ આશીર્વાદ એની સચ્ચાઇપર અમને પૂરો વિશ્વાસ છે. પણ તે સાથે અમે કહીએ છીએ કે, કોઇ અમુક માણસને પૈસો મળવો એ કાંઇ તે ઉપર આધાર રાખી ધોરણ બાંધવા જેવું અગત્ય નથી. જે થોડાજ ધનાઢ્ય થયો હોય તે પ્રમાણિકપ-ણાથી એમ નહિ કહી શકે કે, મેંજ પૈસા મેળવ્યા અને એજ રીતે બીજો કોઇપણ ન મેળવી શકે, જે પક્ષીઓ શિકારીઓને ફરવી વાળ આપી ઓળખાવે છે અને નજીક આવતાં ઉડી જાય છે, તે પક્ષી-ઓને કોઇ સાધારણ મુસાફર પોતાની લાકડીથી અણચિંતવ્યાં મારી નાખે છે, તેમજ પૈસાને પણ કોઇ સાધારણ માણસ વખતે મેળવી શકે છે, પણ તેમ કોઇ અમુક માણસનાજ દાખલામાં બને છે. તેવું હમેશાં સઘળાં મનુષ્યોને માટે બનતું નથી. આ જીંદગીમાં સહુ કરતાં મોટું પગથીયું તો એજ કે, પ્રથમ સુખ કોને કહેવું. એ વિચાર સહિત નક્કી કરવું, એ વિચાર આ અનિત્ય પ્રાણીને અગત્યનો છે. આ દુનિ-યાના અનુભવનો દીવો અને ડહાપણનું પુસ્તક મનુષ્યને દોરનાર છે. એટલે આપણે ભુલ ખાવી નહિ જોઇએ. વ્યાપારના ધારાને વળગી રહેવાથી સ્વતંત્રતા આવે છે અને ખરી રીતે વ્યાપાર ચલાવવાથી ઘટતું સુખ મળે છે. એટલે વ્યાપારથી સ્વતંત્રતા અને સુખના રસ્તા ઉપર અવાય છે. માટે વખત આવે તેનું ગ્રહણ કરવાને તત્પર રહેવું જોઇએ. દૂરથી તે આવવાનો લાગ જોઇ તાકી રહેવું અને આવે કે ફરી પાછો જાય ન શકે તેમ પકડવો. તેમજ તમારી ખુશાલી, મુર્ખા-ઇથી, કે બીન હોશિયારીથી પણ જે લાગ આવે તેનાથી બેદરકાર ન રહેવું. લખીને કાંઇ દરેક બાબત દરેક વખતને અનુકૂળ આવે એવી વાણી શીખવાતી નથી. ચોપડીઓ તો માત્ર એટલુંજ શીખવી શકે અને એટલુંજ શીખવવું જોઇએ કે, જુદે જુદે વખતે કેવા કેવા પ્રસંગો આવી પડે છે તે પારખવાના તોલનશક્તિને મદદ કરે છે અને જે ધોરણો ચાલવાથી ધનવાન થયેલા કે, બેહાલ થયેલ તે ધોરણો એકઠાં કરે. એ બનાવોનું ભવિષ્ય વિચારવામાં ને ધોરણોની કદર બુજવામાં વાસ્તવિક નફો મેળવવાની ઇચ્છા રાખવી અવશ્ય છે. અને જે માણસ પોતાના ખરા સુખની દરકાર રાખે છે તે પરમેશ્વરને પણ વહાલો લાગે છે. કેમકે પરમેશ્વર તેનાં બનાવેલાં પ્રાણીઓ સુખી

જેને ખુશી થાય છે, અને તેથી પરમેશ્વર તેને ઘણા દુઃખોથી અને આફતોથી પણ બચાવી લે છે. વળી તેણે પોતે પણ સુખ મેળવવાને જે ઉપાયો કીધા તે ઉપાયોથી તેના સાંસારિક સુખમાં પણ વધારો થયો એમ માલુમ પડશે.

ઉદ્યોગ કરવામાં વખતનો ઉપયોગ કરવાની વાત કદી ભૂલવી નહિ. જે મનુષ્ય થોડો વખત પણ વ્યર્થ કાઢે છે તેને પરિણામે ઘણું પસ્તાવું પડે છે. વખતને અનુસરતું કામ પોતાની આવડત પ્રમાણે કરવું જોઇએ. હમેશનું કાર્ય હમેશ પાર પાડવું. કામ ચઢી જવાથી તે આપણને હરકત પડે તેમ ન થવું જોઇએ. સદ્ગુણ સંપન્ન શુરવીરો ઉદ્યોગ વડે જ પંકાઇને આ અવનિમાં પોતાનાં નામો અમર કરી ગયા છે. માટે દરેક મનુષ્યે આળસ રૂપી શત્રુને કાઢી ઉદ્યોગરૂપી મિત્રની સત્સંગતિમાં અહર્નિશ રહેવું જોઇએ. ઉદ્યોગ વગર પ્રારબ્ધ પાંગળું છે. સારૂં માઠું થવાનું એ નસિબ પ્રમાણે બને છે; એમ કહેનારને પણ ઉદ્યોગ વગર તેનું ફળ મળી શકતું નથી.

उद्योगिनं पुरुष सिंह मुपैति लक्ष्मिर ।
दैवेन देय मितिका पुरुषा वदन्तिः ॥
दैवं विहाय कुरु पौरुष मात्म शक्त्या ।
यत्नेकृते यदि न सिद्धयति कोत्र दोषः ॥

"સિંહ જેવા ઉત્તમ પુરૂષ ઉદ્યોગ વડે લક્ષ્મી મેળવે છે, અને નસીબમાં હશે તે મળશે, એવું અધમ મનુષ્ય બોલે છે. માટે નસીબને છોડી દઇને પોતાની શક્તિ મુજબ પુરૂષાર્થ કરવો અને ઉદ્યોગ (મહેનત) કરતાં છતાં પણ કાર્ય સિદ્ધ ન થાય તો પછી કોનો દોષ છે?"

તાત્પર્ય એટલ કેવાનો છે કે, ઉદ્યોગ એ મનુષ્યનું પરમ દૈવત છે. અને તે ઇશ્વરી ન્યાય તોડનારને પાછું દુઃખ ભોગવવું પડે છે

દોહરો—કામ સરે ઉદ્યોગથી, નહીં કહેવાથી ન થાય.
સુતેલા સિંહ મુખમાં મૃગ પેસી નવ જાય.

उद्योगः खलु कर्त्तव्यः फलं मार्जारवद् भवेत् ।
जन्म प्रभृति गौर्नास्ति पयः पिबति नित्यशः॥

હમેશા ઉદ્યોગ કરવાથી બિલાડીની માફક ફળ મળે છે બિલાડીને આખા જન્મારામાં ગાય નથી તો પણ તે નિત્ય દૂધ પીએ છે એમ ઉદ્યોગનું ફળ મળ્યા વગર રહેતું નથી

પણ માત્ર ભુલજ શોધનારાના હુમલાથી મહેનતપર મંડયા રહેનારાને બચાવ કરવાની અથવા તે જનમંડળને જે લાભ કરે છે તે સંભારવાની અમે જરૂર જોતા નથી. લોકોમાં કહેવાય છે કે, દીનના એ આફત અને આફત અને પૈસો એ આશીષ એની સચ્ચાઇપર અમને પૂરો વિશ્વાસ છે. પણ તે સાથે અમે કહીએ છીએ કે, કોઇ અમુક માણસને પૈસો મળવો એ કાંઇ તે ઉપર આધાર રાખી ધોરણ બાંધવા જેવું અચળ નથી. જે ઘણોજ ધનાઢય થયો હોય તે પ્રમાણિકપણાથી એમ નહિ કહી શકે કે, મેંજ પૈસા મેળવ્યા અને એજ રીતે બીજો કોઇપણ ન મેળવી શકે, જે પક્ષીઓ શિકારીઓને દુરથી શબ્દ આપી ઓળખાવે છે અને નજીક આવતાં ઉડી જાય છે, તે પક્ષીઓને કોઇ સાધારણ મુસાફર પોતાની લાકડીથી અણચિંતવ્યાં મારી નાખે છે, તેમજ પૈસાને પણ કોઇ સાધારણ માણસ વખતે મેળવી શકે છે, પણ તેમ કોઇ અમુક માણસનાજ દાખલામાં બને છે. તેવું હમેશાં નવરા મનુષ્યોને માટે બનતું નથી. આ જીંદગીમાં સહુ કરતાં મોટું પગથીયું તો એજ કે, પ્રથમ સુખ કોને કહેવું. એ વિચાર સહિત નહી કરવું [illegible] આ અનિત્ય પ્રાપ્તિ અનસ્તતો છે. આ દુનિયાના અનુભવ[illegible] અને ડહાપણનું પુસ્તક મનુષ્યને દોરનાર છે. [illegible] નહિ [illegible]. વ્યાપારના બારાને વળગી રહેવાથી [illegible] આવ[illegible] અને [illegible] રીતે વ્યાપાર ચલાવ્યાથી [illegible] વ્યાપારથી [illegible] અને સુખના રસ્તા [illegible] તેનું બદલ્ય કરવાને તત્પર રહેવું [illegible] રહેવું અને આવે કે [illegible] તમારી ખુશીથી, મુખો[illegible] તેનાથી બેદરકાર [illegible] અનુકુળ આવે [illegible] બેદરકાર શીખવી [illegible] પ્રભુ [illegible] દિમનશક્તિને મદદ કરે [illegible] થયેલા છે, એવાજ થયેલ તે [illegible] અનિત્ય વિનાશવાળાને દોલતોની કદર [illegible] અવશ્ય છે. અને [illegible] તે પરમેશ્વરની [illegible] તેના અનુયાયી પ્રાપ્તિઓ સુખી

વખતમાં ભણીને શિખ્યો હતો. એક ગરીબનો બેન્જામિન નામનો છોકરો પ્રથમ છાપખાનામાં નોકર રહ્યો; ને ત્યાં જે થોડો થોડો વખત મળતો તેનો ઉપયોગ કરી ઉંચે દરજ્જે ચઢ્યો. ને આખર જતાં પ્રખ્યાત રાજ્યકારી પુરુષ વિદ્વાન તરીકે પંકાયો. બારીટ નામનો યુરોપિયન લુહારનો ધંધો કરતો, તેમાં તેને જે વખત મળતો, તેનો સદુપયોગ કરી અઢાર ભાષા શિખ્યો; ને મોટો ભાષા પંડિત કહેવાયો. ને કહેતો કે, મેં જે કાંઈ જ્ઞાન મેળવ્યું છે, તે મારા બુદ્ધિબળથી નહિ પણ મને જે જે પળ મળતી તેનો ખરો ઉપયોગ કરવાથી મળ્યું છે. તેમજ આપણા દેશમાં ઘણા માણસો વખતનો સારો ઉપયોગ અને મહેનત કરવાથી ગરીબી સ્થીતિમાંથી મોટા હોદ્દા પામી પ્રખ્યાત થયેલા છે. એક ઇટાલિયન પંડિત કહે છે કે, "વખત એ માટી એવી જાગીર છે કે, ખેડ્યા વિના તેમાંથી મુલ્યવાન મોલ નીપજતો નથી; પણ જો તેને બરાબર ખેડવામાં આવે, તો તે ધનવાન કરી દે છે.

આપણા દેશના લોકો વખતની બરાબર કિંમત જાણતા નથી. તેમજ સારી હાલતમાં આવતા નથી. યુરોપની અને જાપાન આદિની પ્રજા વખતનો સારો ઉપયોગ કરવાથી ચડતી હાલતમાં આવેલી છે. નકામાં ગપ્પાંમાંથી એક કલાક બચાવી, તે જો વિદ્યાભ્યાસમાં કે, કારીગીરીમાં વપરાય તો એક સાધારણ માણસ મોટો પંડિત કે કારીગર બને. આપણા દેશી લોકોને વખતનું-પળનું કામ સોંપતાં આવડતું નથી. તેથી તેઓ "આટલા વખતમાં તે શું કામ થાય!" એમ કહી થોડો થોડો વખત નકામો કાઢે છે પણ એમ દરરોજ એક કલાક ગુમાવતાં, દર માસે સવા દિવસ, આખા વરસે પંદર દહાડા અને ૫૦ વર્ષની વયમાં બે વર્ષ નકામાં ગાળેલાં જણાશે. માટે થોડો વખત પણ નકામો ન કાઢવો. **कहानि समय च्युतीः** વખત ખોવો એ નુકશાન છે. વળી નવરા મનુષ્યના મનમાં નઠારા વિચાર ભરાઈને તેને આડે રસ્તે દોરી જાય છે. તેથી આપણામાં કહેવત ચાલે છે કે, 'નવરો નખ્ખોદ વાળે.' થાક લાગે તેટલી મહેનત કર્યાથી આરામ પણ સારો લાગે છે પણ નવરા પડી રહી આરામ લેતાં શરીર બગડે છે. કેટલાક કહે છે કે હજુ વખત ઘણો છે; પણ કાલની કોને ખબર છે? માટે જે કામ આજ થતું હોય તે કાલ ઉપર ન રાખવું. માટે મનુષ્ય ઉદ્યોગ કરવા અવસ્થાનો આળસુ થઈ પડી રહેવા કરતાં ઉદ્યમ કરતા રહેવું એ ઉત્તમ

આળસ કેવું છે, એ વિષે એક ગુર્જર કવિ કહે છે કે,

દોહરા—આળસ બૂરી ભૂતડી, બ્યંતરનો વગગાર;
પેસે જેના પંડમાં, બહુધા કરે બગાડ.
જન આળસના જખમથી, જે કોઇ જખમી થાય;
પડે પથારી પાથરી, છતન રહિત જણાય.
ભ્રષ્ટ કરે ભણનારને, ઉપજે આળસ અંગ;
ભક્તી કરતાં ભક્તને, કરે ભજનમાં ભંગ.
ઘડી અઘઘડિ પછી જઇશ હું, હેતિ કિસામાં એમ;
વગર ખમેડી નવ ખમે, જળોમાં વળગે જેમ.
આળસમાં દુઃખ અતિ ઘણું, બધા રહે બરાબર;
તે માટે સજ્જન તમે, કરો દેહથી દૂર.
કદી આપણા કામનો, કોઇ કરે અટકાવ;
તે જુલમી પર ફીકરીએ, ન્યાન શરણે જાવ.
જુલમી આળસ ઉપરે, ક્યાં કરીએ ફરિયાદ;
વ્યર્થ અમૂલ્ય વખત કરે, ફોગટ કરી બિગાડ.

માટે વખત નકામો ન કાઢતાં ઉદ્યોગ કરવો. ઉદ્યોગ એ કલ્પવૃક્ષ છે.

દોહરા કલ્પવૃક્ષ સમ ગુણનું, આપે [illegible] ભાગ;
તે મનના નિશ્ચય થકી, કલ્પવૃક્ષ ઉદ્યોગ.
[illegible]
એ માટે [illegible] નિત્ય ઘણી હમેશ.
[illegible] અધિક [illegible];
[illegible] વિમાન
[illegible]
[illegible] નહિ [illegible].
[illegible] છે તેને ઉદ્યોગ;
[illegible]
[illegible] આહાર;
[illegible] નહિ [illegible].
[illegible] ન [illegible],
[illegible] તે [illegible].

પૈસાનું પ્રાધાન્ય કેટલું બળવાન છે?

લક્ષ્મી એટલે દોલત. આપણા શાસ્ત્રવેત્તાઓએ લક્ષ્મીને સમુદ્રની પુત્રી અને વિષ્ણુની સ્ત્રી માનેલી છે; વિષ્ણુને જગતપિતા માનીને એને જગન્માતા કહિયે છે. તે ઉપરથી વિષ્ણુનું બીજું નામ માધવ છે. જગનો તમામ વ્યવહાર લક્ષ્મીવડેજ ચાલે છે. આપણે જગતની તમામ ચીજો લક્ષ્મી વડે મેળવી જગતની મોજમજા ભોગવી શકીયે છીએ. એટલુંજ નહિ પણ સગાંવહાલાં અને બીજા લોકો પણ એથી આધીન થાય છે. ધનવાનના બોલને સઘળા વજનદાર ગણે છે. મતલબ કે, એને પૈસા વડે અપ્રાપ્ય (મળી ન શકે તેવા)ની પ્રાપ્તિ થાય છે. એથી ઉલટું એક કવિ કહે છે કે, "હાટ હાપણ દીનનું." ગરીબ બિચારો ભલે તેવો વિદ્વાન, સારા ગુણ ધરાવનાર કે ડાહ્યો હોય, તો પણ તેનું બોલવું કોઈ લેખવતું નથી, ને પૈસાદાર મનુષ્ય નિરક્ષર હોય, સંસારી અનુભવ વિશેષ ન હોય, તો પણ કોઈ પંચાયત અગર વાંધો પતાવવાને લોકો તેનું ઘર શોધતાં જાય છે, ને તેની મરજી મુજબ ફેંસલો થાય છે; તોપણ તેનાં વખાણ કરતાં ચાલ્યાં જાય છે, ને આખી સૃષ્ટિ જાણે તેનાથી ઓશીયાળી હોય તેમ વર્તે છે, તેનાથી બીહે છે, અને તેને ઘેર હોમટ હેરા ખાઈ મહેરબાની મેળવવાને ચાહે છે. નાત જાતમાં કે ગામમાં ને ધુરંધર ગણાય છે, જ્યાં હોય ત્યાં પહેલે પાટલે તેનું પુજન થાય છે. સરકાર દરબારમાં પણ તેટલુંજ માન મળે છે. વળી મોટેરો ફાયદો એ છે કે, ધનના બદલામાં ધન વધતું જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ જો તે પૈસાનો વાજબી ઉપયોગ પરમાર્થ વિગેરેમાં થાય તો ઈશ્વરને ત્યાં પણ ઘણું માન મળે છે. એટલે એ લક્ષ્મી દેવી (ધન) જેની પાસે હોય તેને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે અભિન્ન વસ્તુ મળી શકે છે. કહ્યું છે કે,

यस्यास्तिवित्तं सनरःकुलीनः सपंडितः सश्रुतिमान् गुणज्ञः॥
सएव वक्ता सच दर्शनीयः सर्वेगुणाः काञ्चन माश्रियन्ते॥

એ પ્રમાણે બધા ગુણો ધનમાંજ રહેલા છે. કેમ ધન સંગ્રહ તો ભવનામ્નિ કરેવા; પણ એ વાત યાદ રાખવી કે ધન સંગ્રહ કરવા માટેનું જે કામ તે ન કરવા લોકો ધનવાન થવું અને એમ થવાને માટે ઇચ્છા રાખવી, તથા તે ઇચ્છા પૂર્ણ થવાને માટે ઉદ્યમ કરી લેવા કે દુઃખ વિખવા, કંઈ પુષ્કળ ધન પ્રાપ્ત થાય. અને જે ધન પ્રાપ્ત થાય તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો એ પણ વિચારવું.

જે પોતાની ખરી જુવાનીના વખતમાં ધન સંગ્રહ કરતો નથી તેને ઘણી માઠી હાલત ભોગવવી પડે છે.

प्रथमे नार्जिता विद्या द्वितीये नार्जितं धनं ।
तृतीए नार्जितो धर्मः चतुर्थे किं करिष्यति ॥

પહેલી વિશીમાં જેણે વિદ્યા સંપાદન ન કરી, બીજી વિશીમાં ધન મેળવ્યું નહિ અને ત્રીજી વિશીમાં ધર્મ મેળવ્યો નહિ એ ચોથી વિશીમાં શું કરી શકવાનો છે ? વિદ્યા, ધર્મ, ધન વિગેરે મેળવવાના જે જે વખત છે તે ફોકટ ન ગુમાવતાં તે સર્વનો સંગ્રહ કરવો, કે આપણે કવખતે તેનું દુઃખ વેઠી, પાછલી અવસ્થા સંબંધી પસ્તાવો ન કરવો પડે. આ લોક અને પરલોકમાં મોટું સુખનું સાધન લક્ષ્મી જ છે. માટે સઘળાએ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવા મનનો પ્રયત્ન કરવો. ધન વડે માણસ આપત્તિને તરી જાય છે; અને લોકમાં ધનથી બીજો કોઇ બંધુ નથી, તે પૈસાને ઉપાર્જન કરો. યુવાન પુરૂષ વિલાસ કરવાને લાયક પોતાની યુવાન સ્ત્રીને છોડીને, પૈસાને માટે દૂરદેશ જઇ વસે છે. અને રાત્રિ પડે ત્યારે તે સ્ત્રીને સંભારે છે પણ આવતો નથી, તેવી સ્ત્રીના પ્રેમથી પૈસાનો પ્રેમ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે [illegible] જાતી રસાતલમાં જાઓ ગુણોના સમૂહ તેનાથી પણ નીચે [illegible] જાઓ [illegible] પર્વત [illegible] નીચે પડી જાઓ, કુલી- નપણું અગ્નિમાં પડી [illegible] જાઓ [illegible] ઉપર [illegible] વજ્ર પડો [illegible] પૈસા જ પ્રાપ્ત થાઓ કેમકે પૈસા વિના આ [illegible] નિંદા કરે છે, પિતા પ્રશંસા કરતા નથી [illegible] નથી નોકર ગુસ્સે થાય છે, પુત્ર અનુસરતા નથી [illegible] નથી અને આ મારી પાસે પૈસા [illegible] નથી, તે માટે હું મારી બુદ્ધિ [illegible] ઉપાર્જન કરું [illegible] જેથી સર્વ લોક પૈસાદાર [illegible] પણ [illegible] પૈસા જ છે [illegible] અને [illegible] પણ ધન [illegible] પુરૂષોના [illegible] છે. જેને ધન તથા મિત્રો મળે છે, જેને ધન તેના [illegible] થાય છે જેની પાસે ધન તેજ લોકમાં પુરૂષ કહેવાય છે અને જેના પાસે ધન તેજ પંડિત ગણાય છે. મોટો પુરૂષ ધનવાનને અનુસરતો નથી શંકર જેવા સાક્ષાત્ ઈશ્વર પણ ધનપતિ કુબેરના [illegible] સમીપ [illegible] છે. લોકોની પ્રીતિ ધનવાનના તરફ જ હમેશાં રહે છે. [illegible] વિદ્યા [illegible] આવતી નથી [illegible], [illegible]

મસ્તક ઉપર મેવાડને રાખેલાં છે, તથાપિ ગંગા કોઈ વાર તે શંકરના મુખને ચુંબન કરતી નથી. અને તે પોતાના હજારો પ્રવાહરૂપી મુખેથી સમુદ્રને ચુંબન કરે છે. તેથી જે ગંગા વિગેરે સ્ત્રીઓ છે તે હમેશાં ધનવાનનેજ અનુસરે છે. નિર્ધન પુરૂષની વિદ્યાને, કવિતાને, સુજનતાને, અવસ્થાને, રૂપને અને કીર્તિને ધિક્કાર છે; અને સર્વ સ્ત્રીઓથી મહિમ એવા ધનવાન પુરૂષજ જશ પામે. કારણ કે, જેના ઘરના દાસો જાહેર ગુણવાન પુરૂષો ગુણ જેવા થઈ ઉભા રહે છે. માટે તમે તે ઉદ્યોગ કરી પૈસા પેદા કરજો. એજ મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય કર્મ છે. અને એજ સંસારનો મૂળ પાયો છે. તેથી જ આપણી [illegible] થઈ શકાય છે. માટે પૈસોજ સર્વમાં પ્રધાન છે. પૈસો સાચવો પણ ધર્મ છે, આપણે જે કાંઈ ઇચ્છીએ તે પૈસાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

પૈસો. (અર્થ વ્યવહાર.)

यस्यार्थी तस्य मित्राणि यस्यार्थी तस्य बांधवाः।
यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः सच पंडितः ॥

જેની પાસે પૈસા હોય તેને મિત્રો અને બંધુઓ મળે છે; તેમજ જેની પાસે પૈસા હોય તેજ પુરૂષ અને પંડિત કહેવાય છે. [illegible] વિચાર કરીએ તો બરાબર [illegible] છે, પણ [illegible] તો બરાબર [illegible] અને મર્યાદાની સીમા છે.

[illegible]

"यस्य [illegible] धाता तस्य धाता [illegible]" [illegible]

હોય તો તેને પરિણામે સુખ થાય છે; અને વાર્ષિક ઉપજ પ્રમાણેજ ખર્ચ હોય તો પરિણામે દુઃખ થાય છે, તો પણ માત્ર તફાવત મુજબ છે. તો પણ વ્યાપાર રોજગાર સિવાય કોઇનાં નાણાં ઉધાર લ્યો નહિ, અને ધીરો નહિ. તમને તમારા પૈસા કે ઉપકાર એમાંથી એકે પાછું નહિ મળે; કારણ કે કરજદારો તમને પાયમાલ કર્યા એમ સમજે છે.

न विषं विषमित्याहु ऋणं हि विष मुच्यते।
एकाकिन हंति विषं ऋणं पुत्र मपुत्र कान्॥

ઝેર એ મોટું ઝેર નથી. પણ મોટું ઝેર દેવું છે, કારણ કે, ઝેર તો એકનોજ પ્રાણ લીએ છે, પણ દેવું તો પુત્ર પ્રપુત્રોને પણ હણે છે.

मात मुनिर्मृता मृति देश शत्रान्ति वर्त्तते।
ऋणो नरः सदा मृति द्रव्य कर्व्यं विनस्यति॥

વૃદ્ધિ અને મરણનું સતક દશ રાત્રીએ નિવૃત્ત થાય છે, પણ જે કરજદાર હોય તે સદા સતકી છે. તેણે આપેલા હવ્ય કે કવ્ય દેવ કે પિતૃઓ લેતા નથી. કરજ એ ગુલામગીરી છે એમ [illegible] જે કોઇના પૈસા લે છે તે [illegible] અપ્રિય છે. જેઓએ પોતાનું [illegible] થયા છે.

[illegible] સુંદર ગીત, નવીન વસ્ત્ર, [illegible] અપ્રિય છે; પણ કરજ [illegible] દિવસ કરજ કરો નહિ. [illegible] અને અડવાડીઆમાં કે [illegible] તો તેટલાના અંગ [illegible] એક પાઇ ખરચીનું [illegible]

[illegible] માલુમ પૈસા [illegible] અથવા પૈસામાં મોટે [illegible] પૈસાનો ઉપ- [illegible] નહિ અને ખરેખર જેઓ [illegible] પોતાને માટે હોય છે. તે [illegible] અવસ્થા હોય કરશે તે [illegible]

કરકસર.

દોહરો.—સમજુ ખરચ કરે સદા, જેમ કમાય કમાઈ;
કૃપણપણું ન કરે કદા, અતિ નહિ થાય ઉડાઉ.
અર્ધે ધન સૌ જન ખરા, વળિ પણ જુઓ વિવેક;
અર્ધે ખરચે ભોજન, અનર્થે ખરચે એક.

"ત્રેવડ ત્રીજો ભાઈ," બે ભાઈ કમાતા હોય; અને તે કમાણીની વ્યવસ્થા કરનાર ત્રીજો કોઈ હોય: એ ત્રીજો માણસ જો કરકસરવાળો હોય તો, તેના બે ભાઈના ખરચામાં જેમ ત્રણ ભાઈ કમાતા હોય, તેવો ફાયદો પડે છે. ઘરની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ સ્ત્રીના હાથમાં છે, પણ તે જો ઉડાઉ હશે તો પુરુષ ગમે તેટલું કમાશે તો પણ તેની કમાણી તરી આવનાર નથી. માટે જેમ બને તેમ સ્ત્રીઓને એ બાબત વધારે સમજુત દેવી જોઈએ; તેમ પુરુષે પણ કરકસરીઆ થઈ પોતાનો દાખલો આપવો જોઈએ. કરકસર એ, તેટલીજ કમાણી અને તેટલાજ ખર્ચમાં વધારો બનાવી આપનાર છે. એમાં થોડો થોડો લાભ સંભવ થાય છે, પણ લાંબી મુદતે તેની અમુક રકમ થઈ જાય છે, જેમ કે "કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય, અને ટીપે ટીપે સરોવર બંધાય" એક માણસ કરકસર કરી દરરોજ બે પૈસા બચાવે તો તેને મહીનાના પંદર આના બાર મહીને આશરે બાર રૂપિયા અને જો તે પચાસ વર્ષ સુધી કરે તો છસેં રૂપિયા થાય. વળી તેટલા વર્ષનું વ્યાજ ગણીએ તો કેટલી મોટી રકમ થાય. તે વિચારો. કરકસરથી કેટલીક બાબતોમાં તંગી વેઠવી પડે છે, અને તેથી તેવો માણસ મોજશોખ કે બીજા દુર્ગુણના સપાટામાં નથી. એ પણ મોટો લાભ છે. **જોન્સન** નામે એક વિદ્વાન કહે છે કે, " માણસને દોલતવાન થવાનો કે સારી સ્થિતિએ પહોંચવાનો મુખ્ય રસ્તો કરકસર છે. જો મનુષ્યના ઘરમાં પાંચ રૂપિઆનું દરરોજનું ખર્ચ હોય, ને જો સવાપાંચનું ખર્ચ કરશે. તો એથી વધારે નહિ જણાય. પણ લાંબી મુદતે આગલી રીતે ગરીબ બનશે, અને પાછલી રીતથી તે પૈસાદાર થશે. જે માણસને દરરોજ બે આના કે ચાર આના કમાણી છે ને જેમ નાની મોટી રકમ કદી બચવાની નથી, તેમણે તો પૈસો પૈસો બચાવવાની રીત કદી ભૂલવી નહિ. આપણા શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,—

क्षणशः कणशश्चैव विद्यामर्थंच साधयेत् ।
क्षण त्यागी कुतो विद्वान् कण त्यागी कुतो धनी ॥

"ક્ષણ ક્ષણનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યા મેળવવી, કણ કણનો ઉપયોગ કરીને ધન મેળવવું. ક્ષણમાં તે શું? એમ કહેનારો કદી વિદ્વાન થાય નહિ, અને કણ તે શું? એમ કહેનારો કદી ધનવાન થાય નહિ".

ભોજન કર્યા પછી નિશાળે જવાની પા કલાકની વાર હોય તેની અંદર કંઇ કામ ન કરતાં રઝળીએ, અગર રાત્રીના બે કલાક દરરોજ વધારે નિદ્રા લઇએ, તો એવી રીતે આપણી જીંદગીનો કેટલો વખત નિરર્થક જશે? તેવીજ રીતે રોજ થોડો થોડો પૈસો પણ મિથ્યા ગુમાવીશું, તો ઘણે દહાડે મોટી રકમ ચાલી ગયેલી જણાશે. લૉર્ડ બેકન કહે છે કે, "પાઇ પાઇ પેદા કરવાની કડાકુટમાં પડવા કરતાં પાઇ પાઇ ઉગારવાની તજવીજ કરવી, એ કરકસરની સારી રીત છે." કરકસરીઓ માણસ કોઇનો ઓશીઆળો થતો નથી. ને ઉડાઉ માણસને બીજાના ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, તેથી તેના સારા ગુણ દબાઇ જાય છે. માટે ઉડાઉ રીત ધીમે ધીમે છોડવી, અને બીજાં કરકસરીયાં મનુષ્યોના દાખલા લઇ પોતાનું વલણ તે તરફ વાળવું. આ બધી વાતની સાથે એટલું યાદ રાખવું કે, કરકસરીઆ થતાં લોભ થઇ જાય નહિ. કરકસરનો અર્થ એજ છે કે, વ્યાજબી ખર્ચ કરતાં તેમાંથી કંઇક ઉગારો પાડવો. ઘણું કરી અજ્ઞાની, મૂર્ખ, વહેમી, ઉડાઉ, વ્યસની, વ્યભિચારી જુગારી, મિથ્યાભિમાની, ફુલણજી, અનિયમીત, મદારવાડી, મહારોગી દુઃખી, આળસુ અને ખીજાળ ઇત્યાદિ એવા લોક પણ અવગુણ વાળા ધનવાન, નિર્ધન થઇ જતા અને કમાઇ નિર્ધન રહેતા જોવામાં આવ્યા છે. ઘણા ઘર ખરચથી નિર્ધન રહેલા કે થએલા તો, તેવા નિર્ધનમાંના મહેં ૬૦ જણાશે. દશની ઉપજ અને બારનો વગ કરનારા, કોઇ વખત દુકાળ કે કવરામાં ને મંદવાડ માટે કામ લાગે તેટલો પૈસો પણ બચાવ કરેજ શાનો? તથા ઘર, પરિવારને મેળવવા ભાવવાના નિભાર પણ નહોય એ દેખીતું છે. મળ્યાનુંન થઇ પેટ ભાગવું, એનજ વખતની ચિંતાની અને માનની હાની કરનારી તેમ માટે પાછળ દવા બાંધવી ઉપાય ન કરે એ કરકસર ન કહેવાય, પણ જુલમ કહેવાય. માટે કરકસરથી બનણું થાય, અને જુલમથી ચોમાસું જાય.

દોહરો—કહે આવે કર વિષે, ને જડ નહિ વવરાય;
કહે વિડી પહેરિયે, તે કહે જ કહાય.

કુંડળીયો—કર આંગળીએ કહેવી, વિડી આવે વીર;
કરવી તેનો કાઢતાં, નયણે આવે નીર;

જેમ બને તેમ પરદેશથી પોતાના દેશમાં આવતો માલ બંધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેઓના મનમાં આમ કરવાનું કારણ એમ હતું કે, જો પરદેશનો માલ આપણા દેશમાં આવે તો તેને બદલે પરદેશના વ્યાપારિઓ આપણા લોકો પાસેથી નાણા લઈ જાય. તેમની સમજની ભૂલ એજ હતી કે, તેઓ નાણું એજ દ્રવ્ય એમ માનતા, ને તેથી પરદેશનો માલ પોતાના દેશમાં ખપશે તો પોતાના દેશનું દ્રવ્ય ઓછું થશે એમ ધારી તેઓ તે અટકાવવા લાગ્યા. ઇગ્લાંડના લોકોમાંથી આ ભૂલ ભરેલી સમજ કહાડનાર પહેલો વહેલો **એડમસ્મિથ** હતો. તેણેજ ત્યાંના લોકોને નાણાંનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવ્યું તથા વ્યાપાર ઉપરના સઘળા પ્રતિબંધ જો દૂર કરવામાં આવે તો દેશની નિકાશ તથા આમદાની માલ હમેશાં સરખાં થવા માંડશે.

નાણાંનું મૂલ્ય—નાણાંની વિનિમય શક્તિ તેજ તેનું મૂલ્ય. જ્યારે નાણાંને બદલે બીજી ચીજો વધારે મળે એટલે બધી ચીજોની કિંમત ચડી ગઈ હોય ત્યારે નાણાંનું મૂલ્ય ઉતર્યું કહેવાય.

પૈસો ઉત્પન્ન કરવા માટે અવશ્યની ચીજો.

નાણું કમાવા માટે [illegible] બે વસ્તુઓ જોઈએ. એક તો મહેનત ને બીજુ [illegible] પદાર્થ. મહેનત બે પ્રકારની છે, શારીરિક ને માનસિક. [illegible] મહેનત કેટલી પડે છે એ [illegible] મનના શ્રમ ઉપર નજર રાખવી [illegible] તે [illegible] મહેનતની કદરી કરવી કે [illegible] પદાર્થોમાં [illegible] પદાર્થ પેદા થાય છે, [illegible] તેટલીજ માત્ર માફ. [illegible] હોય છે તે માણસની [illegible] વિગેરે પદાર્થોથા [illegible] એનું હોય છે. પરંતુ [illegible] મહેનત કરવી પડે છે ખરી.

संसृतो व्यवहाराय सारभूतं धनं स्मृतम् ।
अतो यतेत तत्प्राप्त्यै नरः स्वोपाय साहसैः ॥

સંસારમાં વ્યવહાર અર્થે ધનને સારભૂત કહેલ છે, માટે તે મેળવવા મનુષ્યે [illegible] ઉપાય સાહસે કરી યત્ન કરવો, કેમકે,

शीलं शौचं क्षांति दाक्षिण्यं मधुरता कुलेजन्माः ।
न विराजंति हि सर्वे वित्त विहीनस्य पुरुषस्य ॥

ધનહીન પુરૂષના સ્વભાવ, પવિત્રતા, ક્ષમા, ડહાપણ, મધુરતા તથા કુલીનપણું સર્વે શોભતાં નથી, કારણ કે,

गतवयसामपि पुंसां येषामर्था भवंतिते तरुणाः ।
अर्थे नतु ये हीना वृद्धास्ते यौवनेऽपिस्युः ॥

ગએલી અવસ્થાવાળા પુરૂષને પણ જો ધન મળે તો તે જુવાન સરખો, ને જુવાનીમાં પણ જેનું ધન જાતું રહે તે વૃદ્ધ સરખો થાય છે.

હિંમત.

હિંમત એ ફારસી શબ્દ છે, એને સંસ્કૃતમાં ધૈર્ય કહે છે, એ ગુણ જેનામાં ન હોય, તેને બીકણ કે કાયર કહે છે; બીકણપણું એ મનુષ્યનો મોટો દુર્ગુણ છે, ને હિંમત એ મનુષ્યનો મોટો સદ્‌ગુણ છે. કુરાનમાં પણ કહ્યું છે કે, બહાદુર મનુષ્યો પ્રભુને વહાલા છે. બીકણ મનુષ્ય કોઇપણ કાર્યઆદિથી અંત સુધી પૂરૂં કરી શકતો નથી; આગળ ઉપર તેને ખરેખરૂં નુકશાન થવાનું ન હોય, તો પણ કોઇ મનુષ્ય તેને જરા બીવરાવે તો ડરી જઇને તે કાર્ય પડતું મૂકે છે; પણ હિંમતવાન મનુષ્ય પ્રથમ વિચારીનેજ કામ આરંભે છે. ને પછી તેની વચમાં ગમે તેટલાં જોખમો કે અડચણો નડે કે કોઇ મનુષ્ય બીવડાવે, તો પણ ન બીતાં ખરેખર પાર પાડે છે. કહેવત છે કે, "હિંમતે મરદા, તો મદદે ખુદા." મનુષ્ય જો હિંમત રાખીને કામ કર્યાં કરે, તો પરમેશ્વર તેને મદદ થાય છે દરેક કામમાં થોડી ઘણી અડચણ કે નુકસાન વેઠવાનુ હોય છે. પણ તેને લીધે જો આપણે તે પડતાં મુકીએ તો દુનિયાનું એક પણ કામ થાય નહિ, મોટી મોટી લડાઇઓ થાય છે તેમા, પોતાના રાજ્યની સમૃદ્ધિ અને દેશ લુંટાઇ જવાનો તથા પોતાને મરવાનો ડર લાગે, તો પછી લડાઇ કોણ કરે ? ને પારકા દેશ કોણ જીતી લે ? સુરાજદૌલા ને કલાઇવ બેના એક એકથી વિરૂદ્ધ દાખલા છે. શિવાજીએ ઔરંગઝેબ જેવા બાદશાહની સામે થઇ મોટા રાજ્યના પાયા નાંખ્યો, તે ફક્ત હિંમતથીજ. નેપોલીયન બોનાપાર્ટે આખા યુરોપખંડને ધ્રુજાવી મુક્યો ને કોલંબસે અમેરિકા ખંડની શોધ કરી, તે સઘળું હિંમતનેલીધેજ.

વ્યાપારી કોઈ કપિઆનો વ્યાપાર ચલાવે છે, તેઓને જો હિંમત ન હોય તો તેમનો વ્યાપાર તરત તૂટી જાય, ને કોઈ વખત વ્યાપારમાં ખોટ આવે છે. તો પણ તેઓ પોતાની ધીરજ હિંમતથી આગળ ચલાવ્યા જાય છે. એક વિદ્યાર્થી એક વખત પરીક્ષામાં નાપાસ થાય ને હિંમત હારી જાય તો ફરી પાસ થવાનો નહિ, પણ હિંમત રાખી ફરીવાર અભ્યાસ કરે તો પાસ થયા વગર રહે નહિ.

धैर्यं नैवेह संत्याज्यं प्राणिनां सर्व सिद्धिदं ।
उत्साहीनः प्रतिदिनं, संचिन्वन्ति गुणांतरं ॥

[illegible]

સ્વપરાક્રમ.

उत्तमाः स्वगुणख्याता पितृख्यातास्च मध्यमाः ।
अधमो मातुलख्यातः श्वशुरख्यातोऽधमाधमः ॥

[illegible]

કે બીજાની સહાયતા વડે બની શકે તેવું છે. જો પોતાનામાં તે કામ કરવાની શક્તિ હોય તો કરવા માંડવું, અને બીજાની મદદની જરૂર પડે તો લેવી; પણ કદાચ બીજાની મદદ ન મળે તો તે કામ અટકી જ પડે એમ ન થવું જોઈએ.

જે પુરુષને પોતાના પગ ઉપરથી જ દરેક કામ કરવાની ટેવ પડે છે, તે આગળ જતાં મોટાં મોટાં કામો કરી શકે છે. આ જગતમાં કેટલાક મનુષ્યો હલકી પાયરીમાંથી ઉંચે દરજ્જે ચડી ગયા છે તે સ્વપરાક્રમથી જ. શંકરાચાર્યે આપબળથી દિગ્વિજય કરી વેદ ધર્મનો ઉદ્ધાર કર્યો. તેમજ શિવાજી પ્રથમ સામાન્ય મરાઠા સરદારનો દીકરો હતો; પણ તેણે પોતાની બહાદુરી વડે મુસલમાનોની બળવાન આદલશાહી સાથે ટક્કર લઈ, મરાઠી રાજ્યનો પાયો નાંખ્યો. નેપોલિયન એક ગરીબ વકીલનો પુત્ર હતો, તેણે આખા યુરોપખંડને ધ્રુજાવી મૂક્યો, તે પણ આપબળ વડે જ. તેમજ [illegible], કોલંબસ, હૈદર, ફ્રેન્કલીન, ચક્રવર્તી આદિ અનેક હલકી સ્થિતિમાંથી ઉંચ પદવી પામ્યા તે સ્વપરાક્રમ વડે જ. પારકાની મદદ લેતાં, તેના ઓશિંગણ રહેવું પડે છે, તેટલો વખત ગુમાવવો પડે છે, અને તેમ છતાં પણ જોઈએ તેવું કામ થઈ શકતું નથી. કોઈ કામ પોતાની મેળે કરવાનું હોય તો વખતે જ્યારે અનુકૂળ પડે ત્યારે પૂરું કરવાને બની આવે છે; અને તે ધ્યાન રાખીને કરતાં સારૂં થાય છે. જો પોતે તે કામ પહેલી જ વાર કરવા બેસે, તો વખતે બરાબર ન થાય, પણ આગળ જતાં સુધારો થઈ સારું કામ બની શકે. કહેવત છે કે "કામ કામને શીખવે." [illegible] અને અનુભવથી [illegible] થતું નથી [illegible] પ્રથમથી જ પારકી મદદ લેવાની ટેવ પડે તો [illegible] સ્વતંત્રપણે કામ કરી શકાતું નથી. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રહેવું પડે છે.

ઉદ્યોગમાં બુદ્ધિની પ્રથમ જરૂર રહે છે.

"बुद्धिर्यस्य बलं तस्य [illegible]।"

"જેનું વચન બુદ્ધિવાળું હોય [illegible]"

જીંદગીમાં દરેકને માટે બુદ્ધિ કરતાં યુક્તિ વધારે જરૂરની છે, પણ જેને કુદરતી રીતે તે આવડતી નથી તેને સહેલાઇથી દરેક મળતી નથી. તોપણ બીજાઓને સંભવિત રીતે શું રૂચે છે તેનું મનન કરવાથી કંઇક મળી શકે ખરી. ખુશી કરવાની તક કોઇ દિવસ જવા દેવી નહિ, સઘળા તરફ સભ્ય રહેવું. એક વિદ્વાન કહે છે કે, "સભ્યતામાં કંઇ વ્યય થતું નથી, પણ તેથી દરેક વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે." ખરેખર પૈસાથી પણ ખરીદાય નહિ તેટલું બધું તેથી મેળવી શકાય છે. તેથી જે મનુષ્યના સમાગમમાં તમે આવો તેનો પ્યાર મેળવો. માણસોનાં હૃદયને વશ કરો, અને તેથી સઘળા માણસોનો પ્યાર અને દોલત તમને મળવાં સુલભ થશે. જ્યાં શક્તિ નિષ્ફળ થાય છે ત્યાં વારંવાર યુક્તિ ફાવે છે.

હમેશાં યાદ રાખો કે, "માણસો હંકરાયા કરતાં સહેલથી દોરાય છે, અને વળી કોઇ પણ બાબતમાં બળાત્કાર કરતાં સમજુતી વધારે સારી છે." "નરમ જવાબ ગુસ્સાને શાંત કરે છે." પણ વળી ગુસ્સાભરેલો જવાબ-મશ્કરીના કરતાં ઓછી મૂર્ખાઇ ભરેલો છે. દશમાંથી નવ માણસને પોતાની હાંસી કરાવવા કરતાં ગાળ ખાવી અથવા નુકસાન ખમવું એ વધારે સારૂ લાગશે. મશ્કરીમાં ઉડાવ્યા હશે તેના કરતાં બાજી કાંઇ વાત તેઓ વહેલા ભુલી જશે, કારણ કે, નરમાશવાળો જવાબ કોપને નિવારે છે અને મર્મવેધી શબ્દો ગુસ્સાને ઉશ્કેરે છે. માટે મારા વ્યાપારીએ તેવી રીતે યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરી ગ્રાહકને રાજી રાખવા જોઇએ. કેટલાક વ્યાપારી ઉધરાણી લાંબી થવાને લીધે કંટાળી ગ્રાહકો સાથે [illegible] કરે છે તે બહુ ભુલ ભરેલું છે. તેમ કરવાનું પરિણામ [illegible] આવે છે અને તમને તે પૈસા ખોવા વખત આવે છે. [illegible] યુક્તિથી પૈસા [illegible] તેનો વ્યવહાર સાચવવો. કહેવત છે કે, 'કુંભનાળી [illegible]' [illegible] યુક્તિની સાથે નિયમસર કામ કરવાની [illegible] છે.

નિયમસર કામ કરવાથી થતા ફાયદા.

દરેક [illegible] કામ નિયમ પ્રમાણે કરવાની ટેવ દરેક માણસને [illegible] છે [illegible] પણ હમેશ પોતાનું કામ નિયમસર [illegible] અને સાંજ પડી કે [illegible] નહિ [illegible] દિવસ [illegible] થાય જ. આમ અને [illegible] થાય જ. [illegible] પ્રાણી કે વનસ્પતિ

ખીલે છે, ને વખત થયે તેને ફુલ અને ફળ આવે છે. મતલબ કે નિયમસર કામ કરવાનો કાયદો કુદરતી છે અને તે કાયદો પણ કુદરતી જ છે.

નિયમસર કામ કરવાથી આપણું કોઇ પણ કામ રહી જતું નથી; દરેક કામ યોગ્ય વખતમાં સારૂં થાય છે. આપણને કોઇ કામમાં દોડાદોડ કરવી પડતી નથી. કામ આપણને હાંકતું નથી પણ આપણે કામને હાંકીએ છીએ, તેથી કામ ચઢી જતું નથી. વખતસર કામ કરવાથી કામનો ઝટ ફેંસલ થઇ ઘણું કામ સારી રીતે કરી શકાય છે. યુરોપ, અમેરિકા, જાપાન આદિ દેશની પ્રજા નિયમસર કામ કરવામાં વખણાય છે. અંગ્રેજો નક્કી કરેલે વખતે જ દરેક કામ કરે છે. અંગ્રેજોનું જોઇને આપણા દેશના કેળવાયેલા લોકોમાં પણ નિયમસર કામ કરવાની પદ્ધતિ પડવા લાગી છે. એક વિદ્વાન કહે છે કે, મનુષ્યમાં ગમે તેવી કુદરતી અક્કલ હોય પણ જો તેમનામાં નિયમસર કામ કરવાની ટેવ ન હોય, તો તેની પોણી શક્તિ તો ઓછી થઇ જાય છે. થોડી અક્કલનો પણ નિયમસર કામ કરનાર માણસ દુનિયામાં નામના મેળવે છે. માટે બધાએ નિયમસર કામ કરવાની ટેવ પાડવી એ દરેકને જરૂરનું છે.

ધંધાની શોધ.

ધંધો શા માટે કરવો ? પૈસા પેદા કરવા માટે. આ દુનિયામાં એવો કોઇ મનુષ્ય હશે કે 'મારે કે મારા વારસોને પૈસા કમાવાની જરૂર નથી, એમ કહેનો નિરાંતે મોજશોખ કરતો હોય ? કોઇજ નહિ હોય. માબાપ પોતાના પનોતા પુત્રને વિદ્યાભ્યાસ કરાવી હોંશિયાર કે મેટ્રિક, બી. એ. એમ. એ. અને વકીલ કે બારિસ્ટર બનાવે છે, તે શાને માટે ? પૈસા કમાઇ પોતાના કુટુંબનું ભરણ પોષણ કરી આબરૂ મેળવે તે માટે. બરાબર છે. સર્વ પૈસા માટે જ. વકીલ કે બારિસ્ટર તો કોઇ કોઇ કેસો હાથમાં લઇ પૈસા પેદા કરશે, પરંતુ મેટ્રિક, બી. એ. કે. એમ. એ. થએલાને તો કોઇ કોઇની નોકરી કે તાબેદારી ભોગવવા જવું પડે છે. અને તે પણ મહા વિટંબનાએ શોધ કરી કરીને જ નોકરી મળે છે. અને થોડુ ભણેલા યુવાનોને પણ નોકરી જ શોધવી પડે છે. માબાપે જ્યારે છોકરાને માટે કોઇ ધંધો નક્કી કર્યો નથી હોતો, અને પોતે કયો ધંધો કરવો તેની આસપાસના બનાવોથી સુજ પડે નહિ ત્યારે 'હવે હુ શુ કરૂં.' એવો સવાલ તેના મનમાં થાય છે; ને તે જીંદગી સુધી ભુલાતો નથી.

મી. પારકલ કહે છે કે, " દુનીઆમાં માણસને સૌથી વધારે અ
સનું કામધંધાની પસંદગી છે." અને તે બાબતની જરૂરીઆત સ
જનાર છોકરાને તે ગુંચવણી ઉપજાવનારો સવાલ છે. માટે દરેક મનુ
ધંધાની શોધ નાનપણમાં કરવી અને તે ધંધાની કેળવણી લેવી. મો
વ્યાપારી કે મોટા હોદ્દેદાર થવાને માટે માણસમાં કાળજી અ
દઢતાનો મિશ્ર ગુણ જોઇએ. તેઓ કોઇ ઉપર કે કશા ઉપર આધ
રાખતા નથી. કોઇ પણ ધંધામાં ઘણું કરીને નાકામેદી ને નિષ્ફળતા
રહેલી છે. અને તેથી ગમે તેવો મનુષ્ય પણ પોતાના મન સાથે હમે
એવી ગણના ગણ્યા કરે છે કે, હું ધારૂં છું તેમ નહિ થાય તો પ
શું કરીશ? પણ આવી જાતની ચિંતાથી ગમે તેવો દઢ માણસ પ
નિરાશ થયા વગર રહેતો નથી. જે પોતાના ભાગ્ય ઉપર આધ
રાખે છે તે કહે છે કે, "આપણે ગમે તેમ કરો, પણ પરિણામ સારૂં
આવશે; આપણું નશીબ સારૂં છે ત્યાં સુધી શું થવાનું છે?" આ
સ્વભાવ બહુજ સુખદાઇ છે; કેમકે તેથી તેને કોઇ જાતની ચિંતા રહે
નથી. પણ તે સાથે યાદ રાખવું કે, એવા સ્વભાવવાળાથી કોઇ મો
કામો થતાં નથી. તેમજ જે માણસમાં કામ કરવાની દઢતા ન
તે માણસ તો સાધારણ કામ પણ કરી શકવાનો નહિ. ભાગ્ય
ખાત્રી લાયક નથી. ભાગ્યને આધારે ધંધાની ફત્તેહનો ભરોસો રખ
નહિ. "ઉદ્યમ કરો હજાર ભાગ્ય બીન મળે ન કોડી," એ વાક્ય પ
બરાબર છે. તોપણ જે માણસનું મન મોટા ધનાઢ્ય થવાના ભ
ધ્યાના તુરંગમાં જ રોકાયેલું રહે છે, જેનું મન મોટાઇ અને મત્તા
સ્વપ્નામાં જ ગરક થાય છે, અને જેનું અંતઃકરણ પૈસાના લોભ
ઉભરાઇ જાય છે; તે કોઇ દિવસ સુખી થવાનો નહિ. ધનાઢ્યના
સ્વપ્નામાંથી જ્યાર જાગશે ત્યારે તેને માલમ પડશે કે, તેનું સુખ પ
તેના સ્વપ્ના સાથેજ હમેશાને માટે ગયું છે. ખરો વ્યાપારી પરિણ
મનો વિચાર કરતો નથી; કેમકે માણસની મહેનતમાં ઘણી વ
નિષ્ફળ થવાનું તો હોય છે જ, અને નવાઇ જેવા તે નિષ્ફળ પ
થવાનો જ. પણ તે આમદથી તેના પાછા મંડ્યોજ રહે છે. અ
પોતાની મહેનત સફળ થવાનો એક પણ ઉપાય અજમાવ્યા વ
રહેતો નથી. એ માણસના વિચાર ઉપાય શોધવા તરફ દોડે
પરિણામ જોવા તરફ જતા નથી. એ માણસ એ ધંધાના રસ્તા
કેટલાંક અડચણો અને તેઓ કેવી રીતે ઉકેલવું, તે સાંભળવા
ઇચ્છે છે, પણ અસંભવિત ફત્તેહની મીઠી મધુરાંવાળી વાતો સાંભળ

વાહનો નથી. એવો માણસ શરૂઆતના પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ થાય એ નહી જ છે. તોપણ તે હિંમત હારતો નથી, અને તેથી તેવે વખતે તેને દુઃખ પણ થતું નથી. ધંધામાં ઉપયોગી કેળવણી માણસને એ પ્રકારે મળવી જોઇએ. ઇંદ્રિઓની અને મનની. સાધારણ કામકાજમાં ઇંદ્રિઓ કેટલી ઉપયોગી છે, એ સર્વને જાણીતું છે. પ્રયોગ કરવામાં અને નવીન શોધો કરવામાં ઇંદ્રિઓ એ મુખ્ય સાધન છે. ધંધામાં પણ તે કંઇ ઓછી ઉપયોગી નથી. જેની સ્વાદેંદ્રિય, ઘ્રાણેંદ્રિય, સ્પર્શેંદ્રિય, અને આંખ વધારે ચપળ હોય છે, તેને ધંધામાં વધારે ફતેહ અપાવવાને તે સાધનરૂપ થાય છે. ચોરનાં પગલાં શોધનારા પગી જંગલની અંદર પણ કેવી ચપળતાથી પગેરૂ કાડે છે? એવી ચપળ નજર જોઇ કોણ આશ્ચર્ય નહિ પામે? આંધળાના જેવી સ્પર્શેંદ્રિય પોતાને હોવાનું કોણ ઇચ્છશે નહિ? આંખને અને કાનને નબળા થતા અટકાવવાને માણસ જાત હજારો યુક્તિઓ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ નબળી થયેલી સારી બનાવે છે. પણ તેજ પ્રમાણે બીજી ઇંદ્રિઓ ઉત્તમ બનાવવાને મારેની કેળવણી આપવા ઘણા મનુષ્યો પુરતું લક્ષ આપતા નથી. એક સાધારણ શરીરમાં કે બુદ્ધિબળમાં કંઇ વધારે હોતો નથી તે પણ ધીરજથી અને મહાવરાથી તેની કેટલીક ઇંદ્રિયો ઉત્તમ બનાવે છે, એવું જોઇએ છીએ. નાનાં બાળકોને ઇંદ્રિયોની કસરત આપવી સહેલી છે. કેમકે તેઓ તે કામ કરવાને સ્વાભાવિક રીતે ખુશી હોય છે. માટે તેવાં બાળકો આગળ તેની ઇંદ્રિયો કસાય તેવી વસ્તુઓ જોઇએ તેટલી રાખવામાં આવે તો તેઓ તે ઉપર પોતાની ઇંદ્રિયોને કસરત આપશે. પણ આ બાબત ઉપર તેના માબાપોએ લક્ષ આપવું જોઇએ છીએ. આવા પ્રકારની કેળવણી નાનપણમાં તો ગમતની સાથે આપી શકાય છે. મનને કેળવી નિયમમાં લાવવું એ લાંબા વખતનું અને મુશ્કેલ કામ છે. પણ મહાવરાથી તે થાય તેવું છે. મન લગામ વગરના જંગલી ઘોડા જેવું છે; તેને લગામ ચડાવી કબજામાં રાખવું જોઇએ. મનના મુખ્ય ઇંદ્રિયો, ધ્યાન, તોલન, સમજ, યાદ અને ધારણ વગેરેનું વધવું એ કમાણી ઉપર આધાર રાખે છે. માણસમાં અને જાનવરમાં પણ એજ મોટો તફાવત છે. માણસ મનની એ શક્તિઓથી વખતો વખત દરેક બાબતમાં સુધારો વધારો કરી શકે છે, અને જાનવરમાં તે નહિ હોવાથી તેની સ્થિતિ ત્યાંની ત્યાંજ રહે છે. એટલું ખરૂં છે કે માણસના મનને કેળવવા માટે જે વિદ્યા ભણવી જોઇએ તે વિદ્યા બનેજ ઉપયોગી છે.

વિદ્યા, પદાર્થ વિજ્ઞાન, ગણિત, રસાયણશાસ્ત્ર એ વિદ્યાઓ માણસના મનને ધ્યાન આપવાની, નિયમમાં રહેવાની, ને ખરાં કારણ જાણવાની જરૂર પાડે છે; તથા કુદરતની શક્તિ વિષે દરેક પદાર્થ કયા કયા તત્ત્વોનો બનેલો છે, તે વિષે અને તે તત્ત્વોની એક બીજા ઉપર થતી અસર વિષે આપણને સમજ આપે છે. તેમજ પરમેશ્વરે જે તત્ત્વો માણસના ઉપયોગ અને સુખ માટે સરજેલાં છે તેના ગુણ ખુલ્લા કરે છે. આ ઉપરથી માલમ પડશે કે, વિદ્યાઓ ઘણી ઉપયોગી છે, અને તેજ વિદ્યાઓ શીખવાથી મનુષ્યનું મન કેળવાય છે. ઉપયોગી જ્ઞાન મેળવવામાં સૌથી વધારે ધ્યાન રસાયણશાસ્ત્ર ઉપર આપવું જોઇએ; કેમકે માત્ર જુની રીતે જ ધંધો ચલાવ્યાથી દરેક જાતનો ધંધો કરનારા વધી પડે છે તેથી અને બીજાં કારણોથી નફો વધારે મળતો નથી. માટે રસાયણશાસ્ત્રની મદદવડે દોલત મેળવવાના બીજા રસ્તા શોધી કાઢવા જોઇએ. આપણા દેશની જમીનનો કસ દિન પર દિન ઘટતો જાય છે અને તેથી પાક કમી થાય છે માટે રસાયણશાસ્ત્રની મદદથી જમીનનો પાક વધારેમાં વધારે અને સારામાં સારો કેમ થાય તે શોધી કાઢવું જોઇએ. રસાયણશાસ્ત્રથી થતો ફાયદો બતાવવા માટે નીચેનો દાખલો બસ થશે.

એક વખત ફ્રાન્સમાં લડાઇ થઇ તે વખતે ફ્રાન્સનાં તમામ બંદરો ઘેરાઇ ગયાં, ત્યારે ત્યાંના પ્રધાને એક રસાયણશાસ્ત્રીને મીઠું પુરું પાડવાનું કામ સોંપ્યું, જે તેમણે પોતાની વિદ્યાના બળે કરી શોધી કાઢી લશ્કરને મરતું ઉગાર્યું. જુઓ, રસાયણશાસ્ત્રથી કેવો લાભ થયો ? અને તેજ માટે તે શાસ્ત્ર જાણવાની મંજાથી માણસને અગત્ય છે.

ધનવાન સ્વતંત્ર થવાથી જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે, તે મેળવવાના ઉપાય. દરેક વસ્તુ પૈસા વગર પ્રાપ્ત થતી નથી તે પ્રમાણે વિદ્યા અથવા ધનની કિમત ચુકાવાય અને મહેનત છે. એ બે વડે જ્ઞાન મેળવાય છે. જ્ઞાન મેળવવાને કાંઇ સડક નથી કે ન મેળવવાનું કાંઇ બંધન નથી. દરેક મહેનતુ અને ચંચળ માણસ તે મેળવી શકે છે. સ્વપ્રયત્નથી જે જ્ઞાન મળે છે તેજ બરાબર ફળીભુત થાય છે, તેવા દાખલાઓ અનેક છે. આપણા મુંબઇવાસી મરહુમ સર જમશેદજી જીજીભાઇના તથા શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદનો દાખલો મોજુદ છે. તેઓ બન્ને સ્વસત્તાથી જ્ઞાન મેળવી પૈસાદાર થયેલા હતા. કાંઇ પણ જોખમ ખેડયા વગર, મહાનો વ્યાપાર કર્યા વગર, કે

કોઈ પણ મુડી વગર, જાત મહેનતથી ને જાત આંતરીક રોશન મગજના ઝળકા પણ ઓછા નથી. યુરોપ અને અમેરિકાના ઘણા ધનાઢયો એ વર્ગના છે. કેટલાક વેપારના જુદા જુદા ભાગ ખોળી કાઢી ને વેપારમાં ધનાઢય થયા. તેમજ કેટલાક જુદા જુદા હુનરોની શોધ કરી ધનવાન થયા છે. અમેરિકાનો ઓનરેબલ એન્ ફીલ્ડીએ હાથ, પગ, ને મગજ સિવાયની કાંઈ પણ મુડી વગર તથા કોઈ પણ જાતની મદદ કર્યા વગર, કે કોઈ પણ જોખમ વેઠયા વગર, જાત મહેનતથી ને જાત હોંશીયારીથી ત્રીશ વર્ષમાં ૭ લાખ કરતાં વધારે રૂપીઆની મુડી એકઠી કરી. અને તેથી આ વિષય ઉપર એનું લખાણ વજનદાર ગણવું જોઇએ. તે કહે છે કે, " ખરા મહેનતથી, [illegible], ઉદ્યોગ અને [illegible] આવનાર કેટલા આગળ વધશે તેની હદ નથી. પોતાનું પાછલું કામ બજાવીને હાથ જોડી બેસી રહેવું એ ઠીક નથી. સ્વબળ ઉપર આધાર રાખનારે " આગળ ચાલવું " એ શબ્દો યાદ રાખી વર્તવું જોઇએ. એમ વર્તનારનો એક પછી એક પ્રયત્ન વધારે ને વધારે ફતેહમંદ થાય છે. વિદ્યા કળા શીખવાની પદ્ધતિ છે પણ તેથી વધારે શીખવાનું તો માલુમ અને ધંધામાં છે. પ્રથમ તો શીખવાના [illegible] ઉપર [illegible] ખૂબ ધ્યાન આપી શીખવું. અને અનુભવના વખત સિવાયના નવરાશના ને [illegible] વખતમાં આ દુનિયામાં બનતા બનાવો ઉપર ધ્યાન આપવું કરી બનાવ ઉપરથી શિખ. કેવી રીતે [illegible] હોવી અને કેટલા બનાવો [illegible] એટલે કેટલા [illegible] રહેનાર વિદ્યાર્થી તેના તન અને મનના વ્યાપારો વધારે કઠિન કરી તેટલે અભ્યાસ વધશે. આ ઉપરથી માલમ પડશે કે [illegible] બદલો મળતા નથી. [illegible] શરીર અને મન જોઇએ. તેને માટે શરીર ને મનની તંદુરસ્તીની [illegible] છે [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] છે [illegible] ને [illegible] શરીર. મિલ્ટન જેવું [illegible] અથવા શેક્સપીઅર [illegible] કે બેકન [illegible] ને [illegible] [illegible] તન અને મન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ઉપર આ નીચેનાં વાક્યો હૃદયમાં કોતરી રાખજો, ને કદી ભૂલી જશો નહિ. " જે માણસ કોઇ મોટું કામ કરવાનો દૃઢ ઠરાવ કરે છે તે ઠરાવથી જ તેના મનમાંથી તે કામ કરવામાં આવવાની અડચણો દૂર થાય છે; અને જે માણસ આપમેળેથી પોતામાં સુધારો કરવાનો વિચાર કરે છે, તેના હૃદયમાં વારંવાર તેજ વિચાર ઘુમ્યા કરે છે. અને તેથી દરરોજ તેનો જાતિ સુધારો થાય છે; ને તેને પડતી ઉપાધીઓ દૂર થતી જાય છે. જાતિ સુધારાના ઉપાયો ખોળતો રહે છે; તેથી તેને નાઉમેદીમાં ધીરજ અને નઠારામાં સત્તા મળે છે. વળી દરેક મનુષ્યે એમ નહિ માનવું કે, તે કાંઇ કામનો નથી. અથવા તેનાથી કાંઇ થઇ શકવાનું નથી. તેણે તો એમ માનવું જોઇએ કે, પરમેશ્વરની કૃપાથી તે હરકોઇ કામ કરી શકશે. અને કામ કરવામાં તેનું અંતઃકરણ જેમ દોરે તે પ્રમાણે ચાલવું જોઇએ. આમ કરવાથી માણસને કામ કરવાની હિંમત આવે છે અને નાઉમેદી નાશ પામે છે. તથા તે કામ કરવામાં પડતા દુઃખ કે અડચણો આગળ ઉપર તેને ઉપયોગી થઇ પડે છે. નિશાળ મહેતાજી ને ચોપડીઓ એ તો સાધનો છે. એ વડે જ્ઞાન મેળવવાના કામની મુશ્કેલી ઓછી થાય છે. વિદ્યાર્થી થનારા મનુષ્યને કેળવણી આપવામાં હમેશાં યાદ રાખવું કે, માણસને પોતાનો જન્મારો મહેનતમાં કાઢવાનો છે. અભ્યાસમાં નહિ અને તેથી અભ્યાસ કરતાં શરીર નબળું થાય, કે તંદુરસ્તી બગડે એવું ન થાય, તે માટે પણ સંભાળ રાખવી જોઇએ. મનની અસર તન ઉપર થાય છે: માટે તેના મનને નકામી અતિશય લાગણી થાય એવું થવા દેવું નહિ તેમજ નિરૂપયોગી ભણવામાં વખત ગળાવવો કે નિરૂપયોગી બોજો મન ઉપર નાખવો નહિ. એમ કહેવાય છે કે, કોલેજોના ગ્રેજ્યુએટોની તંદુરસ્તી તેઓ કોલેજ છોડે છે, ત્યારે બગડેલી હોય છે, અરધા અરધ ગ્રેજ્યુએટો દુનીઆનાં તોફાનો ખમવાને અશક્ત હોય છે, અને બાકી રહેનારા કે તો તેમના સુખમાં અને દુનીઆને ઉપયોગી થવામાં હરકત પડે એવી ખોડવાળા હોય છે. તેથી ધંધામાં પડવાની ઇચ્છા રાખનાર માણસને તો મોટા વ્યાપારીની દુકાન એ અચ્છી કોલેજ છે. મહેતાજી જેટલું ચોપડીથી શીખવે, તેટલુંજ વાતોમાં જ્ઞાન આપે એવો હોય તે મહેતાજી પાસેથી શરૂઆતમાં ઉપયોગી જ્ઞાન મેળવ્યા પછી તેને ગમે તે ધંધો કરવો હોય તો પણ, ધંધાનું ઉપયોગી જ્ઞાન મેળવ-

થવાને માટે થોડા દિવસ કોઈ મોટા વ્યાપારીની પેઢીએ રહેવું જોઈએ. ત્યાંહ તે નિયમ, ઠીકઠાક, ને તાબેદારી શીખશે અને આ ઉદ્યોગનું કામ અને જ્ઞાન મેળવશે. ત્યાંહ તે વખતની અને પૈસાની ખરી કિંમત જે જાણવાની દરેક મનુષ્યને જરૂર છે તે શીખશે. કાલેજમાં શીખનાર એમ્ને મહેનત કરી ઘણું શીખી અમુક અધિકાર મેળવે છે; પણ તેટલા વખતમાં તો તે ઘણું કરીને પોતાની તંદુરસ્તી ખુએ છે. કેમકે અનુભવથી એમ જણાય છે કે, કાલેજમાં શીખેલા કાલેજ છોડે છે ત્યારે તેમાંના ઘણા ખામ તો એકાદમાં એકાદ શરીર નબળું કરીને નાખે છે. કાલેજના એકાંતવાસથી તે ઘણુંખરું વિવેકહીન થાય છે, અને એને અમસ્તાક બોલતાં આવડતું નથી. વળી મન મારવાને મહાવરો નહિ હોવાને લીધે તેના મનમાં જરૂર વગર જુસ્સો આવે છે. ને તે સામા માણસના બોલને તોડવા ઇચ્છે છે. ઘણું કરીને અભિમાની અને બડાઈખોર હોય છે, અને તેનામાં કામ કરવાની યુક્તિ કવચિતજ હોય છે. તે ભણેલો હોય છે પણ ગણેલો હોતો નથી. તે મનમાં ઘણું કરીને મનને મુંઝવે છે; પણ તેથી સ્વભાવના નબળાઈના દરદમાંથી તે મોકળો થતો નથી. બીજી તરફથી જે છોકરો સાહુકારની પેઢીએ બેસે છે, તે ત્યાંના જુના અને અનુભવી ગુમાસ્તાના આશ્રય છોકરામાં લેખાય છે, અને તેથી ઘેરથી તેની સાથે જે અભિમાન આવેલું હોય છે તે જતું રહે છે. ત્યાં તે હુકમ માનવાનું, તાબેદારી ઉઠાવવાનું, ને ગમ ખાવાનું શીખે છે, ને ઠપકો સહન કરે છે, ને તેના બોલ ખોટા પડેલા ખુશીથી સાંભળે છે. તેને તેની બુદ્ધિ સ્થિર ને જલદ રાખવી પડે છે, તાકીદથી કામનો ફડચો કરવો પડે છે, તીવ્ર અને સરવા કાન રાખવા પડે છે, દરરોજે વખતે કામ કરી આવી દરરોજે વખતે પાછા આવવું પડે છે, અને હિસાબનાં રતીએ રતીનો હિસાબ કરી દરેક જવાબ દેવા પડે છે. આથી તે પૈસાની ને વખતની કિંમત જાણે છે. તેને ખમવાની અને માફ કરવાની, લોભની ચાલ છોડવાની અને જ્ઞાન મન રાખી મુંગા રહેવાની તથા લાલચમાં નહિ લપટાવાની ટેવ પડે છે. દરરોજ તેને સ્વગજ ઉપર ભરોસો રાખી મન બાંધવાની ટેવ પડે છે. તેથી તેનો સ્વભાવ આ ઉદ્યોગના ધંધાસનને લાયક થતો જાય છે. એ રીતે સાહુકારની પેઢી ઉપર નગની જાણવાનું ને પેઢી છોડ્યા પછી ગમે તે ધંધામાં પડવાનો હોય તો પણ તેને ઉપયોગી થઈ પડે છે. બેહુતો ત્યાં શરીરનું સ્વાનુ અને શિરામણ ઉપર ધ્યાન રાખવા

શીખે છે. તેથી તેને વધારે પૈદાશ અને નફો મળે છે. તે હિસાબમાં કે વ્યાજ ગણવામાં છેતરાતો નથી. કારીગર, રીતભાત, નિયમ ને બંદોબસ્ત રાખતાં અને હિસાબ રાખવાથી થતા લાભ શીખે છે. તથા તે ઉપરાંત તેની ઘણી ખામી સુધરે છે. વકીલાત કરનાર ત્યાં પોતાના કામમાં કેમ નજર ખુંપાવી તે શીખે છે. જોન ફીડલે કહે છે કે, "વ્યાપારી મહેરમાં વસીએ માત્ર વ્યાપારી હુન્નરી, કે નાવિકના કામથી માહિતગાર થવું જોઇએ, એટલુંજ બસ નથી. પણ વ્યાપારી દુનિયાના દરેક ભાગની ભાષા બોલતાં વાંચતાં ને તરજુમો કરતાં શીખવું જોઇએ. જેમ જે કામની કારીગીરી થઈ હોય તેની પૂર્ણ માહિતી મળ્યા વગર [illegible] સારી રીતે ચલાવી શકે નહિ [illegible]

[illegible]

ખાતે આપી જે એવાની સાથે પત્રવ્યવહાર અજમાવો છે. એ વાત ખરી છે કે જે માણસ પોતાનો અનુભવ અને પોતાનું જ્ઞાન વાતો કરીને કે લખીને બીજા માણસને અસરકારક રીતે સમજાવી શકે છે. તેજ માણસ ગુરૂ થવાને યોગ્ય છે. જે માણસો પોતાને નવરાશ નહિ મળવાથી કે બીજા કારણથી પોતાનાં બચ્ચાંને કેળવણી આપી શકે તેમ ન હોય તેમણે અવશ્ય કરીને એવો શિક્ષક પસંદ કરવો કે, જે પોતાના બાળકોને બરાબર જ્ઞાન આપી શકે તેવો હોય. તેવા શિક્ષકે પોતાના વિદ્યાર્થીને વાંચવા લાયક પુસ્તકો પસંદ કરી આપવાં. તેમને પડતા આશયોનું સમાધાન કરવું ને પોતાના અનુભવનું જ્ઞાન આપવું. અનુભવવાળો અને વ્યાપના જ્ઞાનવાળો શિક્ષક હોય તો ઘણું છે. પોતાના ધંધામાં ફતેહ પામે તેવો હોય એવાજ જેવાની કાંઈ વિશેષ જરૂર નથી. કેમકે તેવા માણસ મળવા કઠિણ છે; અને કદાચિ મળે તો ઘણું કરીને અનુભવજ્ઞાન આપવાને નાલાયક હોય છે. કેમકે એવું માલમ પડેલું છે કે, જેણે પોતાના ધંધામાં ફતેહ મેળવી હોય છે તે તે બાબતની શિખામણ આપવાને લાયક હોતા નથી. જે માણસો નવા જુસ્સા ઉઠાવવામાં અને બીજાને શિખામણ આપવામાં હોંશિયાર હોય છે તેમને જ્યારે કામ કરવાનું આવે છે, ત્યારે તેઓ પાછા પડે છે. આ દુનિઆના માણસોના બે મોટા વિભાગ પાડી શકાય છે. કામ કરી શકે એવા, અને કામ કરવાના નવીન જુસ્સ ઉઠાવે એવા. પહેલા વર્ગના માણસો જ્યારે તેમને કામ કેમ કરવું એવું શિખવે છે ત્યારે કરે છે, અને બીજા વર્ગના કામ કેમ કરવું તે જાણે છે ખરા, પણ કરી શકતા નથી. આ બન્ને ગુણ એક માણસમાં હોય એવા વિરલા હોય છે. અને એવું ધારવામાં આવે છે કે, જે વિચારોથી સટ્ટો કે વ્યાપાર કરી જેમણે નામના મેળવી છે, તે વિચારો પ્રથમ તેમનામાં ઉત્પન્ન થયેલા નહિ હોય. ઘણાં ભાગ્યે એક દાખલો પણ એવો હશે. અને તે ઉપરથી એમ સાબીત થાય છે કે જેના વિચારો કિંમતી હોય છે, તેઓ કરી બતાવવામાં પછાત હોય છે. જે માણસોને અનુભવ જ્ઞાન મળે તેવું નથી, તેવા માણસને એમ કહીએ છીએ કે, "તમારી ઇંદ્રિયો કેળવો, શારીરીક તપાસ કરો, ગણિત વગેરેના અભ્યાસથી મન કેળવો, કિંમતી બાબતોના શોધ કરતાં હાથ લાગે કે તેનો લાભ લેતા સુધી તેને છોડો નહિ. ઉપયોગી પુસ્તકો હમેશાં વાંચો." આ પાંચ નિયમો બરાબર તમે પાળો. એટલે જે પ્રમાણમાં તમે આપત્તિઓ વેઠી બહાર આવશો તે પ્રમાણમાં તમને કીર્તિ મળશે, એ નક્કી જાણવું. તમને

કયો ધંધો માફક આવશે તે સારૂં વધારે ઉમેદવાર રહેવાને બદલે કોઈ પણ ધંધામાં લાગ આવે કે તેને વળગવાને લાયક થઈ રહેવું તે વધારે સારૂં છે. નશીબ ઘણીવાર પોતાની મેળે આવતું નથી. તેમજ તેમને જોઇતો લાભ જે રીતે તમે ધારતા હો તે પ્રમાણે મળતો નથી. માટે જે રસ્તે જવામાં તમારૂં શ્રેય થવાનું હોય તે રસ્તામાં કોઈ અડચણ આવે તો તેથી તમારે નાહિંમત થવું નહિ. હવે કોઈ પ્રશ્ન કરે કે, કોઈ પણ ધંધો પસંદ કરવાનું કામ શું છે? તો તેને જવાબ એ છે કે, સ્વતંત્રપણે ગુજરાન ચલાવવાનું સાધન ઉત્પન્ન કરવા માટે જે માણસ સ્વતંત્રપણે ધંધો કરી પોતાનું ગુજરાન સારી રીતે ચલાવવા ઉપરાંત થોડા પણ પૈસા પેદા કરે છે, તે માણસ ઘણું કરીને વધારે સુખી હોય છે. ત્યારે કોઈ કહે કે, એવો રોજગાર ખાત્રી પૂર્વક શી રીતે મેળવવો? તો તેણે જાણવું કે, જે મનુષ્ય આખો દિવસ બરાબર મહેનત કરે છે તે પોતાને જોઇએ તે કરતાં પણ વધારે કમાઇ શકે છે. વ્યાપાર એ માણસને સ્વતંત્ર ગુજરો ખાત્રી પૂર્વક આપે છે. પ્રાચીન કાળમાં યાહુદી લોકોમાં એવો રિવાજ હતો કે, માણસ ગમે તેવો ભણેલો હોય તોપણ તેને કોઈ એક ધંધો શિખવતા. **ગ્રીસ દેશમાંના સ્પાર્ટાના** એવો કાયદો હતો કે, જે મનુષ્ય પોતાના માતા પિતાનું ઘડપણને વખતે પોષણ કરે નહિ તેની [illegible] પણ [illegible] તે માબાપે તે છોકરાને [illegible] ધંધો શિખવ્યો નહિ હોય તો વખતે [illegible] વખતે પણ તે છોકરો તેમનું પોષણ [illegible] નહોતો. આ ઉપરથી [illegible] માણસ [illegible] પોતાના ગુજરાન કોઈ પણ [illegible] માણસ [illegible] આબરૂદાર [illegible] પોતાના [illegible] નિયમ- [illegible] ધંધો કરવાનું [illegible] વિચાર કરી [illegible] ગુજરાન [illegible] નહિ. [illegible] નહિ હશે, [illegible] ઉપર [illegible] નહિ હતો. માટે ધંધો [illegible] વિચાર કરી [illegible] કે, એ ધંધો [illegible] નહિ? [illegible] ધંધા [illegible] હોય કે

નહિ? તે જોવું. કેમકે દરેક ધંધામાં ફતેહ પામવાને માણસમાં કોઈ ખાસ ગુણ જોઈએ છીએ. તે ગુણ નહિ હોય તો ફતેહ મળવી અશક્ય છે. ધંધો કરવામાં ખંત, કળા, અસરકારક નમ્ર વાણી, ને હિંમત એટલા ગુણ તો અવશ્યના છે. પણ કેટલાક ધંધામાં એમનો એક, કેટલાકમાં બે, ને કેટલાકમાં બધા ગુણો જોઈએ છીએ. વળી કેટલાક ધંધામાં એ ગુણ સાથે બીજા ગુણની પણ જરૂર પડે છે. ખેડુત ને મજુરમાં ખંત વધારે જરૂરનું છે. ખેડુતનામાં શરીરબળ, તથા કેળવાયેલું મનબળ હશે તો તે વધારે ફતેહ પામશે. વ્યાપારીમાં ખંત, કળા અને અસરકારક નમ્ર વાણી એ જોઈએ છીએ તે આગળ કહી ગયા, અને તે લુહારમાં કૌવત અને કળા, એ બંને જોઈએ છીએ. તેમજ સુતારમાં અને કડીયામાં પણ તે બંને બાબતો જોઈએ છીએ. સોનીઓ, ઝવેરીઓ વગેરેમાં ખંત કરતાં કળા, પારખવિદ્યા, દૃઢ હાથ, નિર્લોભ અને અસરકારક નમ્ર વાણી જોઈએ છીએ. ઘડીઆળીમાં કળા, કેળવણી અને દૃઢ આગ્રહ જોઈએ છીએ. તેમજ રસાયણશાસ્ત્રીમાં કળા, સારી કેળવણી, આગ્રહ અને શોધશક્તિ જોઈએ. સઘળા ધંધામાં અસરકારક નમ્ર વાણી હોય તોજ ફતેહ મેળવાય છે. તે વગર ઘરાકોનાં મન તેના તરફ ખેંચાય નહિ, ને ઘરાકી બંધાય નહિ. તેજ પ્રમાણે સઘળા રોજગારમાં હિંમતથી મોટા વ્યાપારી, સારા વકીલ, કે પ્રખ્યાત ગ્રંથકારો થવાય છે.

વર્તમાન કાળમાં બીજા સાધારણ ધંધા કરતાં આપણા દેશમાં વકીલાતનો ધંધો ઘણો સારો ગણાય છે. બીજા ધંધાની પડતીમાં દેખાઈ પેઠી હોવાથી તેના કરતાં વકીલાતમાં પેદાશ વધારે થાય છે. વળી તે સ્વતંત્રપણે કમાઈ આપનારો છે. તે ઉપરાંત કોઈ ગરીબને કમાણ માગ્યા વગર કાયદો માર્ગ બતાવ્યો હોય તો તે દયાની ખાતર તેનું મહત્વ કામ કરી તેનો બચાવ કરવાથી પરમાર્થ પણ થાય છે. પણ આ સઘળા કોઈ અમુક ધંધા ઉપર ટીકા કરવાને બદલે જે મનુષ્ય ધંધો કરવાના વર્ગમાં આવતા નથી અને [illegible] વગર મહેનતનાથી અને આ ગરીબ હિંદના કમનસીબનથી જેમના [illegible] આ દેશમાં વધારે છે. તેને માટે બે બોલ આ સ્થળે લખવા ઉચિત ધારૂં છું. એ વર્ગ તે આશ્રયીનો છે. આળસુ, [illegible] [illegible], આવા [illegible]. જેઓ બનતા મહેનતથી કમાતા નથી [illegible] [illegible] [illegible] પારકી દેશના [illegible] [illegible] [illegible] ભોગવે છે. [illegible] [illegible] માટે [illegible] ઉચિત [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

એક હજાર વાર અફસોસ ! ! એવા લોકો ઉપર અને તેમની ખોટી દયા ખાનારા લોકો ઉપર પરમેશ્વરે જેને મહેનત કરી કમાઇ ખાવાને આપેલા હાથ પગનો ગેરઉપયોગ કરી પરમેશ્વરના ગુન્હેગાર થનારા હરામનું ખાઇ ઠગનારાને વિશેષ શું કહીએ? આપણામાં કહેવત ચાલે છે કે, "ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વ્યાપાર, નકટ ચાકરી, ને નાદાન ભીખ." તે છતાં ભીખનો રસ્તો લેનાર પાપીને તો સમજણ નથી જ. પણ એવા મસ્તાન, લફંગા, ઠગારાને આપનારાઓની મૂર્ખાઇ પણ જતી નથી; અને તે ગયા વગર તેવાઓની બુદ્ધિ ઠેકાણે આવવાની નથી. મારે એટલું તો કહેવું જોશે કે, ઉપર કહેલા બ્રાહ્મણોમાં આજ મોટે ભાગે વ્યાપાર અને નોકરી ઉપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવનારા છે, અને માત્ર ¼ ભાગ ભિક્ષાવૃત્તિ પર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. પણ તેઓ થોડા દશકામાં તે પણ સુધરી જશે, અને સારી લાઇન પકડશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. અને પરમેશ્વર પાસે એવી નમ્ર યાચના કરવામાં આવે છે કે, તેવાઓને તું સન્મતિ પ્રેર. तथास्तु.

દ્રવ્યોત્પત્તિ માટે ધંધાની શોધ અવશ્યની છે.

તો તેને માટે ઉપયોગી વસ્તુઓની શોધ પણ કરવીજ જોઇએ. પૈસો પેદા કરવામાં અવશ્ય બે વસ્તુઓની જરૂર રહે છે. તેમાં એક મહેનત, અને બીજી કામ પડતા સૃષ્ટિજન્ય પદાર્થ. તેમાં મહેનત બે પ્રકારની છે; શારીરિક અને માનસિક. કોઇ કામમાં મહેનત કેટલી પડે છે, એ નક્કી કરતી વખત ફક્ત શરીરના કે મનના શ્રમજ ઉપર નજર રાખવી જોઇએ નહિ, પણ તે શ્રમની જોડે બીજી તરેહની કેટલી વ્યથા કે કટાક્ષો ઉપજે છે તે પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઇએ. સૃષ્ટિજન્ય પદાર્થોમાં તો માણસની મનકામના પુરી પાડે તેવા જ કેટલાક પદાર્થ થાય છે ફક્ત તેઓને મેળવવાની જે મહેનત પડે તેટલુંજ માત્ર માત્ર કેટલાક ડુંગરાઓમાં ખાંયરાંઓ હોય છે, ઝાડમાં દાનરો હોય છે. તે માણસને જોતા કામમાં આવે એવાં હોય છે. વળી મેવા મધ, કંદમૂળ વગેરે પદાર્થોથી પણ માણસની ગરજ એકદમ સરે એવું હોય છે. પરંતુ એમાં પણ તેને લાવવાની મહેનત પડે છે ખરી આ સિવાય બાકી બધી ખરી આવશ્યકના પદાર્થને હાથ કરવાની મહેનત પડે છે એટલુંજ નહિ પણ હાથ કર્યા પછી પણ કેટ-લાક વખત ઘણા સિવાય માણસને તે ખપમાં આવતા નથી. જે

જંગલી લોક શિકારથી પોતાનો ગુજરો કરે છે ને પણ શિકાર હાથ આવ્યો એટલે કૃતાર્થ થતા નથી. શિકારને ખાવા લાયક કરતાં બીજી કેટલીક મહેનત પડે છે. ઘણા પદાર્થ તો જેવા સૃષ્ટિમાં નિપજે છે તેવાજ કામમાં આવતા નથી. મહેનત વડે તેમાં થોડો વધતો ફેર-ફાર કરવોજ પડે છે, ને કેટલાકનું [illegible] સ્વરૂપ જ બદલી નાખવું પડે છે ત્યારે જ, તે ખપમાં આવે છે. ખાણમાંથી લોઢું નીકળે છે તેમાં અને તે લોઢાની તરવાર વગેરે હથિયાર બને છે તેમાં કેટલો બધો ફેર રહેલો છે? એક કામળો લેશો તો તે રૂમાંથી બને છે પણ તે રૂમાં અને કામળામાં કેટલો બધો તફાવત જણાય છે? કાચ રેતીમાંથી બને છે, પણ ક્યાં એ રેતી, અને ક્યાં એ પારદર્શક કાચ? આ ઉપરથી એમ નહિ સમજવું કે, જે વસ્તુ માણસને માત્ર હાથ કરવાથી મળે છે તે તો સૃષ્ટિજન્ય-ઈશ્વરકૃત છે, ને બાકીની વસ્તુઓ ઈશ્વરે આપેલી સામગ્રી ઉપરથી મનુષ્ય સ્વરૂપ બદલાવી જગતના માણસોને બનાવે છે માણસ માત્ર મહેનતનોજ ધણી છે. તેણે મહેનત સિવાય બીજું કાંઈપણ કર્યું નથી એમ કોઈ પણ નહિ કહે કે, મેં અમુક વસ્તુ બનાવી. દાખલા તરીકે, લોઢું કરવા કોઈ રસાયણશાસ્ત્રી મથશે તો તે થશે નહિ, પણ લોઢું ખાણમાંથી બહાર કાઢી તેનાં ચપ્પુઓ, કાતરો બંદુકો વગેરે વગેરે અસંખ્ય લોકોપ-યોગી ચીજો બનાવી શકશે પણ તે સર્વેનું મૂળ જે લોઢું તે કોઈ બનાવી શકે તેમ નથી. તેનો માત્ર પરમેશ્વરેજ પોતાના હાથમાં રાખેલ છે. એક પાઘડી કે જેને માણસે કરી છે એમ માનીએ છીએ તો તેમાં ઉંડા ઉતરી વિચાર કરો કે, તેમાં માણસે શું કર્યું છે માણસે લોઢાથી કોશ બનાવી અને તે જોર કરી જમીનમાં નાંખી જમીનને ઈશ્વરે પોચી બનાવી છે ને એવો નિયમ કર્યો છે કે પોચા પદાર્થમાં કઠણ પદાર્થ નાંખીએ તો પોચો પદાર્થ માર્ગ મૂકે તે નિયમ પ્રમાણે કોશ નાંખવાથી જમીન ઉખડી ઉખડીને પોચી થઈ માણસે પછી [illegible] બીઆંને પડવા દીધું. તે ગુરુત્વાકર્ષણથી નીચે ગયું માણસે પવન ચક્કીઓ બનાવી અને તે [illegible] કરીને [illegible] ને પાણી નગ વાટે કે ધોરીયા વાટે તે [illegible] અને તેના [illegible] પણ તેયાં બીજ પડ્યું તે સ્વભાવશાસ્ત્ર નિયમ પ્રમાણે તે બીજ અને જમીનનું એકત્રપણું થયું [illegible] મોટું થયું તેનું ઝાડ થયું, પાક્યું અને તેમાંથી કપાસ થયો માણસે તે [illegible] કાપું તોડી [illegible]

એક હજાર વાર અફસોસ!! એવા લોકો ઉપર અને તેમની ખોટી દયા ખાનારા લોકો ઉપર પરમેશ્વરે જાતે મહેનત કરી કમાઇ ખાવાને આપેલા હાથ પગનો ગેરઉપયોગ કરી પરમેશ્વરના ગુન્હેગાર થનારા હરામનું ખાઇ ઠગનારાને વિશેષ શું કહીએ? આપણામાં કહેવત ચાલે છે કે, “ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વ્યાપાર, નકટ ચાકરી, ને નાદાન ભીખ.” તે છતાં ભીખનો રસ્તો લેનાર પાપીને તો સમજણ નથી જ. પણ એવા મસ્તાન, લફંગા, ઠગારાને આપનારાઓની મૂર્ખાઇ પણ જતી નથી; અને તે ગયા વગર તેવાઓની બુદ્ધિ ઠેકાણે આવવાની નથી. મારે એટલું તો કહેવું જોશે કે, ઉપર કહેલા આલમોમાં આજ મોટે ભાગે વ્યાપાર અને નોકરી ઉપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવનારા છે, અને માત્ર ¼ ભાગ ભિક્ષાવૃત્તિ પર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. પણ તેઓ થોડા દશકામાં તે પણ સુધરી જશે, અને સારી લાઇન પકડશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. અને પરમેશ્વર પાસે એવી નમ્ર યાચના કરવામાં આવે છે કે, તેવાઓને તું સન્મતિ પ્રેર. **तथास्तु.**

દ્રવ્યોત્પત્તિ માટે ધંધાની શોધ અવશ્યની છે.

તો તેને માટે ઉપયોગી વસ્તુઓની શોધ પણ કરવીજ જોઇએ. પૈસા પેદા કરવામાં અવશ્ય બે વસ્તુઓની જરૂર રહે છે. તેમાં એક મહેનત, અને બીજી કામ પડતા સૃષ્ટિજન્ય પદાર્થ. તેમા મહેનત બે પ્રકારની છે. શારીરિક અને માનસિક. કોઇ કામમા મહેનત કેટલી પડે છે, એ નક્કી કરતી વખત ફક્ત શરીરના કે મનના શ્રમજ ઉપર નજર રાખવી જોઇએ નહિ. પણ તે શ્રમની જોડે બીજી તરેહની કેટલી વ્યથા ને ફટાકો ઉપજે છે તે પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઇએ. સૃષ્ટિજન્ય પદાર્થમા તો માણસની મનકામના પુરી પાડે તેવા જ કેટલાક પદાર્થ થાય છે ફક્ત તેઓને મેળવવાની જે મહેનત પડે તેટલુજ માત્ર માત્ર કેટલાક ડુંગરાઓમા ઝરાઓ હોય છે, ઝાડમાં કોતરો હોય છે તે માણસને રહેવા કામમા આવે એવાં હોય છે. વળી મેવા, મધ, કંદમૂળ વગેરે પદાર્થોથી પણ માણસની ગરજ એકદમ સરે એવુ હોય છે. પરંતુ એમા પણ તેને મળવાની મહેનત પડે છે ખરી. આ સિવાય બીજી ઘણી ખરી બાબતોમાં પદાર્થને હાથ કરવાની મહેનત પડે છે, એટલુજ નહિ પણ હાથ કર્યા પછી પણ કેટલાક શ્રમ લીધા સિવાય માણસને તે ખપમા આવતો નથી. જે

જંગલી લોક શિકારથી પોતાનો ગુજરો કરે છે તે પણ શિકાર હાથ આવ્યો એટલે કૃતાર્થ થતા નથી. શિકારને ખાવા લાયક કરતાં બીજી કેટલીક મહેનત પડે છે. ઘણા પદાર્થ તો જેવા સૃષ્ટિમાં નિપજે છે તેવાજ કામમાં આવતા નથી: મહેનત વડે તેમાં થોડો વધતો ફેર-ફાર કરવોજ પડે છે, ને કેટલાકનું તદ્દન સ્વરૂપ જ બદલી નાખવું પડે છે ત્યારે જ, તે ખપમાં આવે છે. ખાણમાંથી લોઢું નીકળે છે તેમાં અને તે લોઢાની તરવાર વગેરે હથિયાર બને છે તેમાં કેટલો બધો ફેર રહેલો છે? એક કાગળ જોશો તો તે રૂમાંથી બને છે પણ તે રૂમાં અને કાગળમાં કેટલો બધો તફાવત જણાય છે? કાચ રેતીમાંથી બને છે, પણ ક્યાં એ રેતી, અને ક્યાં એ પારદર્શક કાચ? આ ઉપરથી એમ નહિ સમજવું કે, જે વસ્તુ માણસને માત્ર હાથ કરવાથી મળે છે તે તો સૃષ્ટિજન્ય-ઈશ્વરકૃત છે, ને બાકીની વસ્તુઓ ઈશ્વરે આપેલી સામગ્રી ઉપરથી મનુષ્ય સ્વરૂપ બદલાવી જગતના માણસોને બનાવે છે માણસ માત્ર મહેનતનોજ ધણી છે. તેણે મહેનત સિવાય બીજું કાંઈપણ કર્યું નથી. એમ કોઈ પણ નહિ કહે કે, મેં અમુક વસ્તુ બનાવી. દાખલા તરીકે, લોઢું કરવા કોઈ રસાયણશાસ્ત્રી મથશે તો તે થશે નહિ, પણ લોઢું ખાણમાંથી બહાર કાઢી તેનાં ચપ્પુઓ, કાતરો બંદુકો વગેરે વગેરે અસંખ્ય લોકોપયોગી ચીજો બનાવી શકશે પણ તે સર્વનું મૂળ જે લોઢું તે કોઈ બનાવી શકે તેમ નથી. તેનો માત્ર પરમેશ્વરેજ પોતાના હાથમાં રાખેલ છે. એક પાઘડી કે જેને માણસે કરી છે એમ માનીએ છીએ તો તેમાં ઉંડા ઉતરી વિચાર કરો કે તેમાં માણસે શું કર્યું છે. માણસે લોઢાથી કોશ બનાવી અને તે જોર કરી જમીનમાં નાંખી. જમીનને ઈશ્વરે પોચી બનાવી છે ને એવો નિયમ કર્યો છે કે પોચા પદાર્થમાં કઠણ પદાર્થ નાખીએ તો પોચો પદાર્થ ભાંગી જાય. તે નિયમ પ્રમાણે કોશ નાંખવાથી જમીન ટુકડે ટુકડે થઈ પોચી થઈ. માણસે પછી શ્રમ કરી બીઆને પડવા દીધું તે ગુરુત્વાકર્ષણથી નીચે પડ્યું. માણસે પવન-ચક્કીઓ બનાવી અને તે યાંત્રિક રીતે કરીને પાણી ઉંચું ચડ્યું. તે પાણી નળ વાટે ને ધોરીયા વાટે તે બાજુ અને તેના કરેલા ક્યારાને પાયું તેથી બીજ પલળ્યું ને રસાયનશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે તે બીજ અને જમીનનું સંયોજન થયું ગરમાવો પામી મોટું થયું. તેનું ઝાડ થયું, પાક્યું અને તેમાંથી કપાસ થયા માણસે તે ઝાડપરથી કાલું તોડી જુદું પાડ્યું તેને [illegible] તેમાંથી રૂ કાઢ્યું. અને એ

એક હજાર વાર અફસોસ!! એવા લોકો ઉપર અને તેમની ખોટી દયા ખાનારા લોકો ઉપર પરમેશ્વરે જેને મહેનત કરી કમાઈ ખાવાને આપેલા હાથ પગનો ગેરઉપયોગ કરી પરમેશ્વરના ગુન્હેગાર થનારા હરામનું ખાઈ હગનારાને વિશેષ શું કહીએ? આપણામાં કહેવત ચાલે છે કે, "ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વ્યાપાર, નષ્ટ ચાકરી, ને નાદાન ભીખ." તે છતાં ભીખનો રસ્તો લેનાર પાપીને તો સમજણ નથી જ. પણ એવા મસ્તાન, લફંગા, ઠગારાને આપનારાઓની મૂર્ખાઈ પણ જતી નથી; અને તે ગયા વગર તેઓની શુદ્ધિ ઠેકાણે આવવાની નથી. મારે એટલું તો કહેવું જોશે કે, ઉપર કહેલા બ્રાહ્મણોમાં આજ મોટે ભાગે વ્યાપાર અને નોકરી ઉપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવનારા છે, અને માત્ર ¼ ભાગ ભિક્ષાવૃત્તિ પર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. પણ તેઓ થોડા દશકામાં તે પણ સુધરી જશે, અને સારી લાઈન પકડશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. અને પરમેશ્વર પાસે એવી નમ્ર યાચના કરવામાં આવે છે કે, તેઓને તું સન્મતિ પ્રેર. **તથાસ્તુ.**

દ્રવ્યોત્પત્તિ માટે ધંધાની શોધ અવશ્યની છે.

તો તેને માટે ઉપયોગી વસ્તુઓની શોધ પણ કરવીજ જોઈએ. પૈસા પેદા કરવામાં અવશ્ય બે વસ્તુઓની જરૂર રહે છે. તેમાં એક મહેનત, અને બીજી કામ પડતા સૃષ્ટિજન્ય પદાર્થ. તેમાં મહેનત બે પ્રકારની છે. શારીરિક અને માનસિક. કોઈ કામમાં મહેનત કેટલી પડે છે, એ નક્કી કરતી વખત ફક્ત શરીરના કે મનના શ્રમજ ઉપર નજર રાખવી જોઈએ નહિ, પણ તે શ્રમની જોડે બીજી તરેહની કેટલી વ્યથા કે ફટાકો ઉપજે છે તે પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. સૃષ્ટિજન્ય પદાર્થમાં તો માણસની મનકામના પુરી પાડે તેવા જ કેટલાક પદાર્થ થાય છે ફક્ત તેઓને મેળવવાની જે મહેનત પડે તેટલુંજ માત્ર બાકી. કેટલાક ડુંગરાઓમાં બાંધરાઓ હોય છે, ઝાડમાં કોતરો હોય છે, તે માણસને રહેવા કામમાં આવે એવાં હોય છે. વળી મેવા, મધ, કંદમૂળ વગેરે પદાર્થોથી પણ માણસની ગરજ એકદમ સરે એવું હોય છે. પરંતુ એમાં પણ તેને મેળવવાની મહેનત પડે છે ખરી. આ સિવાય બીજી ઘણી ખરી બાબતોમાં પદાર્થને હાથ કરવાની મહેનત પડે છે, એટલુંજ નહિ પણ હાથ કર્યા પછી પણ કેટલોક શ્રમ લીધા સિવાય માણસને તે ખપમાં આવતો નથી. જે

જંગલી લોક શિકારથી પોતાનો ગુજારો કરે છે તે પણ શિકાર હાથ આવ્યો એટલે કૃતાર્થ થતા નથી. શિકારને ખાવા લાયક કરતાં બીજી કેટલીક મહેનત પડે છે. ઘણા પદાર્થ તો જેવા સૃષ્ટિમાં નિપજે છે તેવાજ કામમાં આવતા નથી. મહેનત વડે તેમાં થોડો વધતો ફેર-ફાર કરવોજ પડે છે, ને કેટલાનું તો સ્વરૂપ જ બદલી નાખવું પડે છે ત્યારે જ, તે ખપમાં આવે છે. ખાણમાંથી લોઢું નીકળે છે તેમાંથી અને તે લોઢાની તરવાર વગેરે હથિયાર બને છે તેમાં કેટલો બધો ફેર રહેલો છે? એક કામળ જોઈએ તો તે રૂમાંથી બને છે પણ તે રૂમાં અને કામળમાં કેટલો બધો તફાવત જણાય છે! કાચ રેતીમાંથી બને છે, પણ ક્યાં એ રેતી, અને ક્યાં એ પારદર્શક કાચ? આ ઉપરથી એમ નહિ સમજવું કે, જે વસ્તુ માણસને માત્ર હાથ કરવાથી મળે છે તે તો સૃષ્ટિજન્ય-ઈશ્વરકૃત છે, ને બાકીની વસ્તુઓ ઈશ્વરે આપેલી સામગ્રી ઉપરથી મનુષ્ય સ્વરૂપ બદલાવી જરૂરના માણસોને બનાવે છે. માણસ માત્ર મહેનતનોજ ધણી છે. તેણે મહેનત સિવાય બીજું કાંઈપણ કર્યું નથી. એમ કોઈ પણ નહિ કહે કે, મેં અમુક વસ્તુ બનાવી રાખવા તરીકે, લોઢું કરવા કોઈ રસાયણશાસ્ત્રી ધારે તો તે થશે નહિ, પણ લોઢું ખાણમાંથી બહાર કાઢી તેનાં ચપ્પુઓ, કાતરો, બંદુકો વગેરે વગેરે અસંખ્ય ઉપયોગ-વાળી ચીજો બનાવી શકશે. પણ તે સર્વનું મૂળ જે લોઢું તે કોઈ બનાવી શકે તેમ નથી. તેનો માત્ર પરમેશ્વરેજ પોતાના હાથમાં રાખેલ છે. એક બાબતી કે જેને માણસે કરી છે એમ માનીએ છીએ તો તેમાં ઝીણવટથી વિચાર કરો કે, તેમાં માણસે શું કર્યું છે. માણસે લોઢાથી હળ બનાવી અને તે જોર કરી જમીનમાં નાખ્યો. જમીનને ઈશ્વરે એવી બનાવી છે, ને એવો નિયમ કર્યો છે કે પોચા પદાર્થમાં કઠણ પદાર્થ નાખીએ તો પોચો પદાર્થ ખસે છે. તે નિયમ પ્રમાણે હળ ખેંચવાથી જમીન ઉખડી ઉખડીને પોચી થઈ. માણસે પછી [illegible] બીજને પાથરી દીધું. તે ગુરુત્વાકર્ષણથી નીચે પડ્યું [illegible] [illegible] બનતી અને તે [illegible] રીતે [illegible] ઉગ્યું [illegible] ને [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] તેવા બીજ [illegible] ને [illegible] નિયમ પ્રમાણે તે [illegible] અને જમીનનું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] માણસે તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

હાથવની ખેંચું નો સ્વાભાવિક તાંતણો થયો, એવા ઘણા તાંતણાને આઠ કલાક સુધી હાથ હલાવ્યા એટલે પાઘડી જણાય. હવે આપણે દીર્ઘદૃષ્ટિ કરી જોઈએ કે સૃષ્ટિના નિયમથી શું થયું અને માણસની મહેનતથી શું થયું ? તો એવો નિશ્ચય થશે કે માણસે તેમાં મહેનત સિવાય બીજું કાંઇ પણ કર્યું નથી. જો કોઇ એવી શંકા કરે કે જ્યારે માણસથી ગતિ સિવાય બીજું કશું બનતું નથી ત્યારે બુદ્ધિ, સુક્ષ્મદૃષ્ટિ, ઝીણી યુક્તિ વગેરેનો ખપ શો ? એ હોય તો પણ શું ને ન હોય તો પણ શું ? એનો ઉત્તર એ છે કે, માણસની પાસે ગતિ પેદા કરવાની તથા ગતિ અટકાવવાની શક્તિ છે. તેમ માણસને જે જોઇએ તે મળે. બુદ્ધિ વગેરે જે મનશક્તિઓ ઉપર કહી તે દ્રવ્યની ઉત્પત્તિમાં ઘણી કામની છે. આવી તરેહની ગતિ પેદા કરવાથી આવું ફળ થશે તે બુદ્ધિ, સુક્ષ્મદૃષ્ટિ, વિચાર અને તર્ક વગર ખબર પડતું નથી. સૃષ્ટિના નિયમમાં કે જેના ઉપર દ્રવ્યની ઉત્પત્તિના મુખ્ય આધાર તે શોધી કાઢવા, ને તેનો ફાયદો લેવો એમાં બુદ્ધિનો ઘણો જ ખપ છે. માટે પ્રથમ ધંધો શોધવામાં પણ બુદ્ધિનીજ જરૂર પડે છે. બુદ્ધિથીજ ધંધાનો વિચાર થાય છે. માટે ધંધો શો કરવો ને બરાબર વિચાર કરવાની જરૂર છે, અને તેથી જ પૈસા પ્રાપ્ત થાય છે.

વ્યાપારમાં કામ કરવાની ટેવના છ ગુણો.

આ છ ગુણો મુખ્યત્વે શિખવાજ જોઇએ. ઉદ્યોગ, ધંધાની વસ્તુઓની ગોઠવણી, તાત્કાલિક હિસાબ ગણવાની ટેવ, માલની ખરીદી કરવી, માલ વેચવામાં ગ્રાહકો પાસે નમ્રપણે બોલી તેમને રંજન કરવા, નીમેલો વખત બરાબર સાચવવો અને આગ્રહ પૂર્વક ઉદ્યોગ પાછળ વળગવું. એ છ ગુણવાળો માણસ ધંધો ફત્તેહમંદીથી કરી શકે છે. પણ આ ઉપરથી એમ નહિ સમજવું કે, એ [illegible]માંનો એક ગુણ ઉત્તમ હોય, પણ બીજા ન હોય, અથવા [illegible] એ ગુણોનો કોઇ કોઇવાર ઉપયોગ કરે અને ઘણી વાર એ ગુણો [illegible] પોતે પોતાના [illegible] પાર પડે. દરરોજ [illegible] ગુણોનો સરખી રીતે ઉપયોગ કરનારજ માત્ર પોતાના ધંધામાં નામ કહાડે છે. જે માણસ એ પ્રમાણે કામ કરવાની ટેવનો ઉપયોગ કરે છે, તે માણસ પોતાના ધંધામાં રોજ મેળવે છે એમ [illegible] એ [illegible]

ગુણોની કિંમત કેવળની મેળવી કિંમત રીતે તેનો ઉપયોગ કર્યાથી કોઈ પણ મુડી વગર ધનવાન થવાના ઘણા દાખલા બનેલા છે. તેમજ એ ગુણો વગર ગમે તેટલી મુડી છતાં અને ઘણો મદદ લાગ છતાં પણ ઘણા મનુષ્યો ખરાબ થઈ જાય છે. એટલું તો ખરું છે કે ઘણી બાબતોમાં ઉતાવળ ચાલતી નથી, તે પણ બીજા કરતાં એ ગુણોમાં મનુષ્ય વધારે એકદમ મેળવી શકે છે. એ તો નક્કીજ છે કે, એ છ ગુણોવાળા ધંધામાં ફતેહ મેળવે છે. એ છ ગુણો મેળવવાને જરૂરના છે. એ ગુણો વડે મનુષ્ય સાધારણ હોશિયાર હોય તોપણ તે પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે, અને વખતે તક મળે તો પૈસાદાર પણ થાય છે. પણ એ ગુણો વગર ગમે તેવો બુદ્ધિવાન માણસ પ્રથમ કદાપિ જલદીથી વધે અને પ્રકાશી નીકળે તોપણ તે જલદીથી ઝાંખો પડી નાશ પામે છે. માટે જેમ એ ગુણો જલદીથી મેળવાય તેમ વધારે સારું.

વેપારના છ ગુણો કેમ મેળવવા?

ઉદ્યોગ—તનનું કે મનનું કોઈ પણ ઉપયોગી કામમાં મંડ્યા રહેવાથી લાગતું તેને ઉદ્યોગ કહે છે, જે કહેવાઈ ગયું છે. આપણામાં કહેવત છે કે, "દોડવા કરતાં ચાલવું સારું, ચાલવા કરતાં ઉભવું સારું, ઉભવા કરતાં બેસવું સારું, અને બેસવા કરતાં સુવું સારું." આ કહેવતથી ઉદ્યોગ એ બિલકુલ ઉલટો ગુણ છે. ઉદ્યોગના ફળથી માણસ આબરૂ પામે છે. ઇજીપ્તની પીરામીડ, રોમન નદી નીચેનો રસ્તો, ચીન દેશનો કોટ, સુવેઝની નહેર, એ બધાં શાનાં ફળ? ઉદ્યોગનાંજ તે ફળ છે. મી. ફ્લેવેન્ક લખે છે કે "એવી કોઈ વિદ્યા કે હુન્નર નથી કે જે માણસ ઉદ્યોગથી મેળવી ન શકે. ઉદ્યોગથી દરેક માણસ દરેક દેશમાં દરેક હુન્નર જાણી મેળવે છે. ઉદ્યોગ પારસમણિ જેવો છે. એનાથી પત્થર ને કથીર ધાતુ પણ સોનું બને છે. દુઃખમાં ઉદ્યોગ એ સમદુઃખીયાની માફક રક્ષણ કરી આપે છે." માણસનું વલણ એશ આરામ તરફ હોય છે. એ વલણને અટકાવવા માટે તેનામાં ઉત્સાહ અને શક્તિ જોઈએ. જ્યારે એ કામ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો કે, તે કામ કદી પણ હાથ ઉપર કે પાછા હાથ વગર તરતજ કરવું જોઈએ. એ રીતે વખતનો બચાવ કરવાની ટેવ પડવાથી માણસ ઉદ્યોગી થાય છે. ઉદ્યોગથી વ્યાપારમાં ફતેહ પમાય છે.

નથી.) ચાલ્યો જાય છે તેમ મહેનતનું મન પોતાનું કામ નિર્ભય-
પણે કરે જાય છે." સ્ટુઅર્ટ કહે છે કે, "ડાહ્યો માણસ બીજા
ઉપર આધાર રાખતો નથી. તે કેટલુંક કામ પોતાની સ્ત્રીને, કેટલુંક
પોતાના ચાકરને અને મિત્રોને સોંપે છે, અને પોતે યોગ્ય ને જરૂરી
કામના વિચારમાં રોકાય છે. તોલનશક્તિનું ફળ તે ડહાપણ છે,
અને તોલનશક્તિ એ મનની શક્તિ છે. તે પરમેશ્વરે અમુક જ્ઞાન
મેળવવાને આપેલી છે, તે વડે માણસ ખરૂં ખોટું પારખી શકે
છે. તોલનશક્તિ એ કાંઇ કુદરતથી આવતી નથી, પણ મહા-
વરાથી ને કેળવણીથી મેળવી શકાય છે. વ્યાપાર કરવાની ઉમ્મર
અને વખત જાણવામાં, પંતીઆળા વ્યાપારમાં, વગેરેમાં તોલન-
શક્તિ કામ આવે છે. વ્યાપાર કરવામાં જોઇતી મુડી વગર વ્યાપારમાં
પડવું એ ડહાપણ નથી. અને જુવાન માણસે નાનપણમાં પોતાને
જોઇતી મુડી મેળવવાને પોતાના મિત્રોની બાંહેધરીથી પૈસા વ્યાજે
લેવા એ પણ ડહાપણ નથી. જો યોગ્ય ઉમ્મરે ધંધાની કેળવણી લીધા
પછી વ્યાપારમાં જોઇતાં નાણાં કોઇ મિત્ર આપાવે તો વ્યાપાર કરવો
કે નહિ એ બન્ને તરફનો વિચાર કરતાં કેમ કરવું એ તેને પ્રથમ મળેલી
ધંધાની કેળવણી અને જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે. કેટલીકવાર ચાળીશ
વરસના માણસ કરતાં વીસ વરસનું માણસ વધારે જ્ઞાન ધરાવે છે. અનુ-
ભવ એ જ્ઞાન મેળવવાનું સાધન છે; એટલે વ્યાપારમાં જ્ઞાન એ જરૂરનું
છે. જ્ઞાનવાળો માણસ કામ જોઇને ચાલે છે, અને જ્ઞાન વગરનો
અનુભવથી દોરાય છે. ભળતા વ્યાપાર કરવા એ ડહાપણ છે કે નહિ,
તે કામ ઉપર અને બન્ને માણસની સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે.
જ્યારે બન્ને ભાગીદારોને જુદું જુદું કામ હોય અથવા તેઓ બન્ને કામ
વખતે જુદે જુદે પ્રસંગે જુદે જુદે ઠેકાણે રહેતા હોય તો તેમાં કેટલુંક
ડહાપણ છે. એક માણસના પૈસા હોય અને બીજાનું જ્ઞાન, સારી ચાલ,
અને મહેનત હોય એવા ભાગીદારના વ્યાપારમાં ડહાપણ છે. પણ બન્ને
ભાગીદારો દરેક કામના સાથે રહેતા હોય, એક બીજા ઉપર દેખરેખ
રાખતા હોય, એવું ભાગીયાપણું કરવું એ ડહાપણ નથી. તેમજ લોભી
માણસ સાથે ક્રોધી માણસ સાથે, ઈર્ષાળુ અને દ્વેષી માણસ સાથે ભાગી-
દારી કરવી એ ડહાપણ નથી. સામાન્ય રીતે કહીએ તો જે કામ
એકલાથી ચલાવી શકાય તેમાં બીજાને ભાગીદાર કરવા એ ડહાપણ
નથી. એક પ્રખ્યાત વ્યાપારી કહે છે કે, "અમે તેટલી સંભાળ રાખતાં
[illegible] પણ ભાગીદાર ઉપરના વિશ્વાસની હદ નથી. માટે કોઇને ભાગી

દાર દરાવવાં પહેલાં તેને પુછવું કે, મારાથી તારી બરાબરી થાય તેટલું વિશ્રામ રાખશે કે નહિ? આ પ્રમાણે તે માણસને વિચાર કરવાની જરૂર પડશે કે પોતાનો ભાગીઓ ધંધામાં કેટલો કુશળ છે, કેવો ડાહ્યો અને હોંશિયાર છે, કેવો અનુભવવાળો છે અને કેવો ગુણનો છે.

નીમેલો વખત બરાબર સાચવવો.

નીમેલો વખત બરાબર સાચવવો એ ધંધાનો મુખ્ય આધાર છે. સઘળાં માણસો વખત સાચવવાનું કહે છે પણ કોઇ તેમ કરતા નથી. જે માણસ કહેલો બોલ પાળે છે અને ઠરાવેલે વખતે ઠરાવેલું કામ કરે છે તેને આપણે ચાહીએ છીએ. પણ જે માણસ ઠરાવેલે વખતે ઠરાવેલું કામ કરતો નથી, તે આપણો વખત ગુમાવે છે, ને આપણને રાહ જોવરાવે છે. તેની ગફલતીમાં આપણી યોજના પડે છે, અને આપણા ઠરાવેલા કામમાં હરકત નાંખે છે, તેથી આપણે તેને ચાહતા નથી. માટે વ્યાપારમાં ઠરાવેલે વખતે જવું, ઠરાવેલે વખતે પૈસા આપવા, અને ઠરાવેલે વખતે કામ કરવું એ જરૂરનું છે. વખત પાળવાની સાથે બીજા સારા ગુણો પણ રહેલા છે. અને જે માણસ વખત સાચવતો નથી તેનામાં તે સારા ગુણની ગેરહાજરી હોય છે. તેનામાં અનિયમિતપણું, અયોગ્ય મગરૂરી, વચન આપવામાં ગેરદાનપણું વગેરે માલુમ પડે છે. મોટાઇનો ડોળ કરનારા વખત પાળતા નથી. પણ ખરા મોટા માણસો તેમ કરતા નથી. ઇંગ્લાંડનો પ્રધાન લાર્ડ બ્રુહામ જ્યારે ઉમરાવોની સભામાં બેસતો ત્યારે ઇન્સાફની કોર્ટમાં જતો. દરરોજ બારિસ્ટરોની મુલાકાત લેતો. તોપણ દશ સભાઓમાં તે અધ્યક્ષ હતો. તે દરેક સભા જ્યારે ભરાતી ત્યારે બરાબર વખતે તે હાજર રહેતો. ધંધામાં કેટલીકવાર ગુંચવણી આવ્યાથી નિયમિત રહી શકાતું નથી. તોપણ મહેનત અને આતુરતાની લાગણી બતાડી શકાય છે. એકવાર અમુક વખતે પૈસા આપવાનુ વચન આપ્યું પણ તે વખતે પૈસા નહિ મળવાથી વખત પાળી શકાય નહિ એવું બને ત્યારે લેણદારને ફેરા ખવરાવવા અને વહેમમાં રાખવાને બદલે નિયમિત માણસ તેને વખતસર તેની ખબર આપશે. જે માણસ લેણદારોને પૈસા આપતો નથી તે સામાને વહેમમા અને ચાતુરતામાં રાખે છે, ને તેને મહેનત આપે છે: તેના કરતાં ઉપર કહેલો માણસ વધારે સારો છે.

નથી.) ચાલ્યો જાય છે તેમ મહેનતનું મન પોતાનું કામ નિર્ભયપણે કરે જાય છે." પ્લુટાર્ક કહે છે કે, "ડાહ્યો માણસ ભવિષ્ય ઉપર આધાર રાખતો નથી. તે કેટલુંક કામ પોતાની સ્ત્રીને, કેટલુંક પોતાના ચાકરને અને મિત્રોને સોંપે છે, અને પોતે યોગ્ય ને જરૂરી કામના વિચારમાં રોકાય છે. તોલનશક્તિનું ફળ તે ડહાપણ છે, અને તોલનશક્તિ એ મનની શક્તિ છે. તે પરમેશ્વરે અમુક જ્ઞાન મેળવવાને આપેલી છે, તે વડે માણસ ખરૂં ખોટું પારખી શકે છે. તોલનશક્તિ એ કાંઇ કુદરતથી આવતી નથી, પણ મહાવરાથી ને કેળવણીથી મેળવી શકાય છે. વ્યાપાર કરવાની ઉમ્મર અને વખત જાણવામાં, પંતીઆળા વ્યાપારમાં, વગેરેમાં તોલનશક્તિ કામ આવે છે. વ્યાપાર કરવામાં જોઇતી મુડી વગર વ્યાપારમાં પડવું એ ડહાપણ નથી. અને જુવાન માણસે નાનપણમાં પોતાને જોઇતી મુડી મેળવવાને પોતાના મિત્રોની બાંહેધરીથી પૈસા વ્યાજે લેવા એ પણ ડહાપણ નથી. જો યોગ્ય ઉમ્મરે ધંધાની કેળવણી લીધા પછી વ્યાપારમાં જોઇતાં નાણાં કોઇ મિત્ર અપાવે તો વ્યાપાર કરવો કે નહિ એ બન્ને તરફનો વિચાર કરતાં કેમ કરવું એ તેને પ્રથમ મળેલી ધંધાની કેળવણી અને જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે. કેટલીકવાર ચાળીશ વરસનાં માણસ કરતા ત્રીશ વરસનું માણસ વધારે જ્ઞાન ધરાવે છે. અનુભવ એ જ્ઞાન મેળવવાનુ સાધન છે: એટલે વ્યાપારમાં જ્ઞાન એ જરૂરનું છે. જ્ઞાનવાળો માણસ કારણ જોઇને ચાલે છે, અને જ્ઞાન વગરનો અનુભવથી દોરાય છે. ભાગમાં વ્યાપાર કરવો એ ડહાપણ છે કે નહિ, તે કામ ઉપર અને બન્ને માણસની સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. જ્યાં બન્ને ભાગીદારોને જુદું જુદું કામ હોય અથવા તેઓ બન્ને કામ પ્રસંગે જુદે જુદે પ્રસંગે જુદે જુદે ઠેકાણે રહેતા હોય તો તેમાં કેટલુંક ડહાપણ છે. એક માણસના પૈસા હોય અને બીજાનું જ્ઞાન, સારી ચાલ, અને મહેનત હોય એવા ભાગીદારના વ્યાપારમાં ડહાપણ છે. પણ બન્ને ભાગીદારો દરેક કામમાં સાથે રહેતા હોય, એક બીજા ઉપર દેખરેખ રાખતા હોય, એવું ભાગીદારાપણું કરવું એ ડહાપણ નથી. તેમજ લોભી માણસ સાથે ક્રોધ માણસ સાથે, હઠીલા અને દ્વેષી માણસ સાથે ભાગીદારી કરવી એ ડહાપણ નથી. સાધારણ રીતે કહીએ તો જો કામ એકલાથી ચલાવી શકાય તેમાં બીજાને ભાગીદાર કરવો એ ડહાપણ નથી. એક પ્રખ્યાત વ્યાપારી કહે છે કે, "અમે તેટલી સંભાળ રાખતાં છતાં પણ ભાગીદાર ઉપરના વિશ્વાસની હદ નથી. માટે કોઇને ભાગી

માણસોથી મેળવાય તેટલું ધન મેળવીને તેનો આપણી પાસે સંગ્રહ કરી રાખવો, એ આપણો કુદરતી હક છે કે નહિ, તે શક પડતું છે. માણસની સુધરેલી સ્થિતિમાં કમાવાના અને સંગ્રહ કરવાના હક ઉપર અમુક હદ અને બંધી હોય છે. માણસની મૂળ સ્થિતિ વખતે એવો ધારો હશે કે જેને શક્તિ હોય તે લે અને શક્તિ હોય તે રાખે. પણ વસ્તી વધ્યા પછી એવો ધારો ચાલે નહિ. બળવાનાને ભાગના ધારાથી દેશમાં અંધેર થઈ જાય તેથી માણસોએ પોતાની પાસે જે હોય તેની સલામતી માટે ગમે તે રીતે ધન સંપાદન કરવાના પોતાના હકની અમુક ધારાથી હદ બાંધી. એ હદ બાંધવાના ધારા તે દેશ કાયદા. તેમજ માણસના કમાવાના અને સંગ્રહ કરવાના હક ઉપર પરમાત્માએ પણ કેટલુંક દબાણ કે બંધન મુકેલું સમજાય છે. એ હક ભોગવવામાં તેની કેટલી મર્યાદા હશે તે માલમ પડે છે. પરમેશ્વરની એ મર્યાદાના ધારા તે કુદરતી ધારા. એ ધારા વગર માણસ આ જન્મની મુસાફરીમાં સુખી થઈ શકે નહિ. માણસના મનનું વલણ ખરાં કામ કરવા તરફ ફેરવાને કુદરતી કાયદા કે દેશ કાયદાનું વજન બસ થતું નથી. સાધારણ બાબતો માટે કાયદા હોતા નથી, તેમ જે હોય છે તેનું વજન ઘણા લોકોના મન ઉપર પડતું નથી. જ્યારે રાજ્યકાયદાનું આવું, ત્યારે કુદરતી કાયદા નબળા પડે તેમાં નવાઈ નથી; અને તેથી એવા લોકોને કબજે રાખવાને તેમના મન ઉપર ત્રીજું દબાણ કરવું પડે. આ દબાણ તે લોકલાજ કે દુનીઆદારીનો ભય છે. આ ઉપરથી માલમ પડશે કે, માણસને પોતાથી બની શકે તેટલા પૈસા કમાવાનો હક અને ફરજ છે ખરી; પણ તેમ કરવામાં તેને દેશના કાયદા, કુદરતી ધારા અને લોકલાજને સંભાળવાં જોઈએ.

દેશ કાયદા.

એક માણસે કે ઘણા માણસોએ મળીને દેશના લોકોને ચાલવાને જે ધારા બાંધેલા હોય છે તેને દેશ કાયદા કહે છે. એ કાયદામાં દુનીઆમાં માણસે બીજા સાથે કેમ ચાલવું તે જણાવેલું હોય છે. એ કાયદા તોડનારને સજા થાય છે. એ સજા કરનાર રાજા કે તેના અમલદાર હોય છે. એ રાજા કે અમલદાર સ્વાભાવિક રીતે જેવા કે બીજા માણસો જેવા હોય છે. પણ લોકોએ પોતાના સુખને માટે તેમને સત્તા આપેલી હોય છે; અને તેથી જ તેઓ માણસોને વર્તવા માટેના ધારા ઘડે છે, અને તે પ્રમાણે ચા...

પૈસા શા માટે કમાવા?

यद्ददासी विशिष्टेभ्यो यच्चाश्नासि दिने दिने ।
तत्ते वित्तमहं मन्ये शेषं कस्यापि रक्षसि ॥

જે ધન દિન દિન ભોગવ્યું, અર્પ્યું પંડિત રાજ;
તે ધન ત્હારૂં ધારજે, શેષ સંચ્યું કો કાજ.

મનુષ્ય ઉદ્યોગ કરી પ્રમાણિકપણાથી પૈસા એકઠા કરે છે તે શા માટે? પૈસા દાટી મુકવા કે ઘણા નોકરો પોતાની સેવામાં રાખી ડંભ બતાવવા નહિ, પરંતુ મનુષ્યની સ્વતંત્રપણાની અમૂલ્ય બક્ષિસ મેળવવા માટે છે. માબાપોનું, બાઇ બાંડુઓનું અને જેની સંભાળ લેનાર ન હોય એવા અશક્ત સગાંવહાલાંઓનું ભરણ પોષણ કરવું એ કમાઉ માણસની ફરજ છે. તેમજ અશક્ત અને અપંગ ભિખારીઓ ઉપર દયા કરવી એ પણ તેવા માણસનો ધર્મ છે! પણ એ ધર્મ અને ફરજ બજાવવાને તેણે પોતાના ખર્ચ કરતાં વધારે કમાવું જોઇએ. આ ઉપરથી માલમ પડશે કે માણસે પોતાને જરૂર જોઇતું કમાવું જોઇએ એમ નથી. પરમેશ્વરે માણસને મહેનત કરવા હાથ, મન અને વિચાર કરવાને સમજશક્તિ આપેલાં છે, તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે, માણસ મહેનત કરીને કમાય અને પોતાના ખર્ચ ઉપરાંતની કમાઇ જુદાએ [illegible]. પણ એ ઉપરથી હું એમ નથી કહેતો કે જે માણસો વધારે કમાય તેના પાસથી બીજાઓએ લઇ લેવું જોઇએ [illegible] ન માણસો સાથે એકજ કારખાનામાં સરખો વખત કામ [illegible] કમાતા હોય [illegible] એક જણ બીજા કરતાં વધારે કમાય [illegible] થોડું કમાય [illegible] એ બન્ને ઉપર અશક્ત [illegible] સરખો [illegible] છે. બન્ને હીડી મહેનત [illegible] કમાય છે, ન તેના પાસે વધારે પૈસા નથી [illegible] મદદ કરવાની [illegible] ફરજ ઓછી થતી નથી. તેમજ [illegible] માણસ પોતાને જરૂર કરતાં વધારે કમાઇને [illegible] વાપરવા પોતાની પાસે [illegible] તેના કાયા તરફની તેની ફરજ [illegible] ઉપયોગ કરે [illegible] માણસ [illegible] પ્રમાણે [illegible] માલિક [illegible] અને [illegible] બનાવે તો [illegible] તેનો [illegible] ઉપયોગ કરે. [illegible]

અવશ્ય પડે. આપેલું વચન પાળવા વિષે કુદરતની મારફ બનાવનારું કામ કરે છે કે, "વચન લેનાર માણસ વચન દેનાર પાસેથી જેટલું કામ લેવું જોઈએ તેટલું લે છે, તેજપ્રમાણે વચન દેનાર પણ જાણે છે કે વચન લેનાર માણસ મારી પાસેથી ઘણુંજ લેવાને ઇચ્છે છે." તો તેવું કામ કરવું એ વચન પાળવામાં અગત્યનું છે. આ નિયમ ઉપરથી નીકળેલા બે ધારા પાળવા વ્યાપારમાં ઘણીજ અગત્યના છે. તેમાં પહેલો એ છે કે, માલ વેચનાર પોતાના વેચવાના માલમાં શી ખામી છે તે અંતઃકરણ પૂર્વક પ્રથમ ખરીદનારને કહેવાને બંધાયેલો છે. ખરીદનાર અમુક જાતનો અને અમુક ગુણવાળો માલ લેવાને દુકાને જાય છે. દુકાનદાર પણ જાણે છે કે, તેને આવી જાતનો માલ જોઈએ છીએ. તે ઉપરથી તેવો માલ આપવાને તે ઉપલા નિયમ પ્રમાણે બંધાયેલો હોય છે; અને જેમ માલ ન હોય તો તેની ખામી ખરીદનારને જણાવવાને બંધાયેલો હોય છે. માટે જો તે દુકાનદાર તેમ ન કરતાં પોતાના માલનાં વખાણ કરી, ખરું જુઠું બોલી, માલ વેચે તો તેજ ઠગાઈ કરી કહેવાય. તેમજ જો કોઈ પોતાના માલની વાજબી રીતે જેટલી કિંમત મેળવી શકે, તે કરતાં વધારે કિંમત લે અને એ રીતે ખરીદનારના મનમાં અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે તો તે પણ ઠગાઈજ કહેવાય. આ ખરેખર અને સદગુણોને અનુસરવા જેવો ધારો છે, તથા તે ખરીદનારને અને વેચનારને સરખો લાગુ પડે છે.

વ્યાપારમાં છેતરપ—નુકસાન.

વ્યાપારમાં ઉપલો નિયમ તોડવાની શરૂઆત થવાનાં અને ઘણા મનુષ્યો છેતરવાની ફરીઆદ કરે છે તેના બે કારણ છે. તેમાં પહેલું કારણ વ્યાપારીમાં પ્રામાણિકપણાની ખામી અને બીજું કારણ ગ્રાહકમાં પ્રમાણિકપણાની ખામી. ગ્રાહક પોતાના અજ્ઞાન લીધે સારો માલ ખરીદ કરતા નથી તેથી તે સસ્તો લેવાને ઇચ્છે છે. એવા માણસોને છેતરવું કે ખોટ ખમવી એ નક્કીજ છે. ગ્રાહક વ્યાપારીની દુકાનમાં જઈ માલની કિંમત પુછે છે, ને પછી પોતાની અક્કલ અને કિંમતે માગણી કરે છે એટલે વ્યાપારી તેવાજ તેટલી કિંમતનો માલ લાવી આપે છે અને ગ્રાહક ફસાયો માનીને માલ લઈ જાય છે પણ જ્યારે ખરી વાત જાણે છે ત્યારે વ્યાપારીએ છેતર્યા એવી બૂમ મારે છે. પણ તે છેતરપ શી કહેવાય? એકજ કિંમતના કહેવાના ને કહેવડાવવાના ધારાને વળગી રહેવું ઘણું સારું છે. એથી વખત અને મહેનત બન્ને બચે છે.

બીજો ધારો એ છે કે, માલ વેચનાર પોતાના માલની જે કિંમત માગે અથવા લે, તે બજાર ભાવ પ્રમાણે હોવી જોઇએ. કેમકે જ્યાં એકતા કે સંપ નથી ત્યાં બજાર ભાવ હમેશાં વ્યાજબી હોય છે. કેમકે એ ભાવ માલની છત અને ખપતના પ્રમાણમાં હોય છે. જે માણસ દુકાન ઉઘાડીને કે બજારમાં બેસીને પોતાનો માલ વેચે છે, તે માણસ બજાર ભાવે જ વેચતો હશે એમ મો ખરીદનાર જાણે છે; અને તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને જ ખરીદનાર તેની દુકાને આવે છે. જેમ ખરીદનાર જાણે છે કે વેચનાર બજાર ભાવે પોતાનો માલ વેચતો હશે તેમ વેચનાર પણ જાણે છે કે હું બજાર ભાવે જ મારો માલ વેચું છું, એવું માનીને જ ખરીદનાર મારી દુકાને આવે છે. એટલે ઉપર કહેલા ધારા મુજબ જો કે તેમની વચ્ચે બોલાચાલીની કાંઈ પણ સરત થતી નથી, તોપણ બને જણાએ તેવી સરત થઈ હોય એમ માનીને તે મુજબ ચાલવું જોઇએ. અને એ પરસ્પર મનાએલી સરત જો કોઈ તોડે તો તેણે દગો કર્યો કહેવાય.

ઉપલા ધારાના સંબંધમાં જુદા જુદા માણસો જુદી જુદી રીતે શક અને પ્રશ્ન ઉઠાવે છે, અને તેના જુદા જુદા વિદ્વાનો જુદી જુદી રીતે નિવેડો લાવે છે, તે બધુ અહિં કહેવાની કાંઇ જરૂર નથી. પણ એ ધારાના સબંધમાં એક વાત જુના વખતથી ચાલતી આવેલી છે, અને તે બાબત આજ સુધીના નીતિ વિષે લખનારા ઘણું કરીને સઘળા લેખકોએ ચરચી છે તેથી એ વાત આ ઠેકાણે કહેવી જોઇએ. પ્રાચીન કાળમાં **અલેક્ઝાંડ્રિયાનો** એક અનાજનો વ્યાપારી અનાજની અછતના વખતમાં અનાજના વહાણ ભરી **રોડસ** બેટમાં આવ્યો. **અલેક્ઝાંડ્રિયાથી** બીજા અનાજના ઘણા વહાણ **રોડ્સ** આવતાં હતા, તે તેના જાણવામાં આવ્યા હતા તેને પાછળ મૂકી એ આગળ આવી [illegible] હતો એ વાત તે વ્યાપારી અનાજ ખરીદનારને કહેવાને નીતિમાં રીતે બંધાએલો હતો કે નહિ? **સિસિરો** કહે છે કે એ બંધાએલો હતો. **ચાન્સલરકેંટ** પણ તેમજ કહે છે. ડાક્ટર [illegible] પણ એ બાબત લંબાણથી વિવેચન કરી એજ નિવેડો [illegible] છે તે કહે છે કે, દરેક માણસ માલની કિંમત પુછનારને માલની બજારમાં કિંમત પુછે છે એમ જાણવું જોઇએ. માલની કિંમત બજારના ભાવ પ્રમાણે હોવી જોઇએ. વળી ડાક્ટર **ટપુક** [illegible] એ કહે છે કે ધારો કે **રોડસમાં** દુકાળ ચાલતો હોય, [illegible] તેની [illegible] બીજો માલ થોડી મુદતમાં

આવવાનો છે, ને વાત પોતાને માલુમ નહિ હોવાથી પોતાની મહેનત જોખમ સિવાય તે વ્યાપારીને આપી અનાજ ખરીદે અને વ્યાપારી તે સેંઘો લેતો રહે તો તે માણસને કેવો કહેવો ? તેને લોભી, નિર્દય, કપટી, અને મુડ્ડો કહેવો. પણ તે બાબત મારો વિચાર જુદો છે. બજારનો ભાવ ઉપજ અને ખપત ઉપર હોય છે, અને તે વખતનો વખત કહેતો રહે છે. ઉપર કહેલો વ્યાપારી અનાજ લાવ્યો તે વખતે બજારમાં અનાજ નહોતું, અને ખરીદ કરનાર ઘણા હતા. માટે થોડા દિવસ પછી જે ભાવ થશે તે ભાવ ઉપર નજર રાખવાની તે વ્યાપારીને જરૂર નથી. ખરેખર તો તે વખતે જે બજાર ભાવ હોય તે ભાવે એ પોતાનો માલ વેચે, તેમાં કાંઈ ખોટું નથી. દુકાળનો દાખલો એ વ્યાપારીને લાગુ પડતો નથી; કેમકે માલની તંગી તે દુકાળ કહેવાય નહિ. દુકાળના વખતમાં કે ભુખે મરવાની દહેશતમાં તો તે માલધણીની રજા સિવાય કે કાંઈ પણ પૈસા આપ્યા સિવાય અનાજ લેઈ શકે. એટલે દુકાળની વાત આ વ્યાપારીને લાગુ પડતી નથી. અને હવે પછી બીજાં વહાણ આવશે, ત્યારે બજાર ભાવ ઘટી જશે એવા, ઉપરના દાખલા જેવા તેની વિરૂદ્ધના દાખલા પણ ઘણા આપી શકાય. ધારો કે તે વ્યાપારી પાસે રોકડ નથી, તેના ઉપર હુકમનામું થયું છે, અને તે હુકમનામું બજાવવાને થોડા કલાકમાં સરકારી બેલીફ આવનાર છે અને તે અરસામાં તે પોતાની મરજી મુજબ ભાર ભાર અનાજ લીલામ કરનાર છે. આ વાત તે વ્યાપારીને માલુમ હોવાથી, તે હુકમનામું બજાવવાને બેલીફ આવતાં પહેલાં પોતાનું અનાજ વેચી નાંખે, તો તે વખતે ખરીદનારને પોતાની ઉપર આવવાની આફત અગાઉથી જણાવવાને તે વ્યાપારી અગાઉથી બંધાએલો છે ? ના, નહિજ ! કેટલાક મનુષ્યો આ બાબતમાં એથી ઉલટા વિચારના હશે, પણ આ જણોએ યાદ રાખવું કે, વ્યાપારી કાર્ય એ કુદરતી નથી. માણસે પોતાનું સુખ વધારવાને અને પોતાના મનને આરામ આપવાને તે ઉપજાવેલું છે, માટે તેને લાગતા ધારા. કુદરતી ધારાને અડચણ ન આવે એવી રીતે કરવાને તેમને મરજી છે. ધંધો કરવાને હોંશ થાય. એવા ધારા કરવામાં ડહાપણ છે. કોઈ માણસ દીવાળું કહાડે અને નાદારોના કોર્ટના તેનો છુટકારો થાય. ને પછી જો તે પૈસા કમાય, તો તેનું જુનું દેવું આપવાને બંધાએલો છે કે નહિ ? આ એક બારીક પ્રશ્ન છે સઘળી જગોએ લાગુ પડે તેવો એક નિયમ એ માટે બાંધી શકાય નહિ. જ્યારે કોઈ દીવાળું કહાડે ત્યારે લેણદારની

આપવાની ના પાડવા જેવી છે. તે એકજ હકે અરબ્બી ઘોડાને અને બળદને જોડવા જેવી છે. જે નહિ પાળી શકાય તેવી અને નીતિના નિયમો ભંગ કરવા તરફ મનને પ્રેરનારી છે.

મરજમાં આવે તે રીતે પૈસા મેળવવાની બાબતના બંધનમાં હવે એક આબરૂ વિષે વિચાર કરવાનું બાકી રહ્યું છે તે વિચારીએ. ધારો વસ્તીમાં કે જ્યાં ધંધા ગુંચવાએલા હોય છે અને લાભ મેળવવાનું વલણ બળવત્તર હોય છે ત્યાં કાયદાની અને પ્રમાણિકપણાની નિષ્પક્ષપાતની કોર્ટ જરૂરની છે. આબરૂની કોર્ટની મતલબ આ છે. તેનાં હુકમનામાં કે કામ ચલાવવાની રીત કાયદામાં લખેલી હોતી નથી. એ કોર્ટની બેઠક કુદરત રૂપી મહાપુરૂષની છાતીમાં છે. તેની સત્તા અપાર છે. તે અગણિત જાતના પુરાવા વગરના કામમાં અને વ્યાપારી કામના વિશ્રામમાં પણ પ્રસરેલી છે આબરૂ કે વટ વગર વ્યાપાર ચાલે નહિ. ભરોસા વગર દરેક વખતે કામકાજ કરતાં દસ્તાવેજ—લખત કરવાને વ્યાપાર બંધ રાખવો પડે [illegible] સાબિત કરવાના વહેમ હોય, તે ફેલાવો જનારા લશ્કરને ખાતે [illegible] કે વિશ્વાસ વગર એકજ ટોળીથી કામ ચાલે નહિ. [illegible] ન હોય જે હજારો ગાઉ દૂર રહેતો હોય, વચમાં મહાસાગર [illegible] હોય તોપણ તેના ઉપર લાખો રૂપીઆના માલ [illegible] આવે છે તે વિશ્વાસ વગર કેમ થાય? વિશ્વાસ [illegible] નથી. તે નિશ્ચિંતપણે ઉંઘે છે ને [illegible] મોકલી હજારો રૂપીઆ [illegible] વિશ્વાસઘાતી આડતીઓ મળે છે, ત્યારે [illegible] નુકસાન થાય છે પણ વિશ્વાસથી મળતા નફા સાથે [illegible] નથી. તેમ બીજા હાથ ઉપર એવા વિશ્વાસઘાતી [illegible] થતા નથી. એવા વિશ્વાસઘાતી વ્યાપારી પ્રમાણમાં [illegible] અને તેથી જ વ્યાપારી પ્રજા એક બીજા ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે. [illegible] વ્યાપારીઓ દર વરસે હજારો ગાઉ દૂર [illegible] લખત [illegible] પણ નહિ એવા આડતીઓ [illegible] માલ મોકલી ખપાવે છે ને [illegible] છે, અને મોટા [illegible] થાય [illegible] વ્યાપારમાં વિશ્વાસ રાખ્યાથી જ. વિશ્વાસ વગર વ્યાપારનું [illegible] સપાટાભેર ચાલે નહિ. વ્યાપારરૂપ [illegible] ને વિશ્વાસરૂપ પવનની આવશ્યકતા છે. તેથી વ્યાપારીઓમાં વટ—આબરૂ [illegible] છે. બજારમાં પણ વટ વધારનારૂં આબરૂ છે. વટ ને આબરૂ ન હોય ને માત્ર કાયદાની મહાયતાથીજ

પૈસા પાછા મેળવવા પડે એવું હોય તો, કયો વ્યાપારી પોતાની મિલકત બીજા અજાણ્યાના હાથમાં સોંપશે? ધંધાનો મુખ્ય આધાર આબરૂ ઉપર છે. માણસના બોલ ઉપર ભરોંસો રખાતો ન હોય તો પછી વ્યાપારમાં પડતી મહેનત કોણ કરત? વિશ્વાસ ન હોય તો મોટા પાયાપર વ્યાપાર ચાલત નહિ ને જનસમૂહ જંગલી અવસ્થામાં રહેત. એક સિપાઈમાં જેવી હિંમતની જરૂર છે, વકીલમાં જેવી ચતુરાઈની જરૂર છે, ને ન્યાયાધીશમાં જેવી નિષ્પક્ષપાતની જરૂર છે, તેવી વ્યાપારીઓમાં આબરૂની જરૂર છે. જ્યારે કોઈ માણસ તેને છાની રાખવાની ખાનગીમાં કહેલી વાત ઉઘાડી પાડે ત્યારે તેને તેના ઉપર વાત કહેનારે રાખેલો વિશ્વાસ તોડ્યો કહેવાય. ને કોઈ માણસ બીજાની મેરદ્વેરીશીઅરીનો, બિનગાદીનગારીનો અથવા કસબની કારીગરીનો બીજા ઉપર લાભ લે તો તેને નીતિનો કાયદો તોડ્યો કહેવાય. જો કોઈ માણસ નુકશાન ખમીને પણ પોતાનું દેવું બરાબર આપે નહિ તો તે બેઆબરૂથી વર્ત્યો કહેવાય. તેમ જ જેઓ સામા પક્ષની આબરૂ હોય તે કરતાં ઓછી બતાવે, જેઓ બીજા ખરીદનાર માટે બજારભાવ વધારવાને પ્રયત્ન કરે, જેઓ પોતાના પાડોશીઓના ગ્રાહક પોતા તરફ વાળવાને બજારભાવ કરતાં ઓછી કિંમતે વેચે, જેઓ પોતાના ઉપર ભરોંસાની રાખનારની દરકાર ન રાખે, જેઓ પોતાની ચડતીનો કોઈ હિસ્સો પોતાના કારકુન અને આશ્રિતોને ન આપે તેઓ, એટલે બરાબર વિચાર કરતા જેઓ ગ્રાહકોની નજરમાં અરવા ખરા માણસોની નજરમાં જે વર્તણૂંકથી તેઓ હલકા માલુમ પડે, ને તેમની વર્તણૂકથી વધુ વગરના કે બેઆબરૂના કહેવાય. વ્યાપારીઓ! આ નીચે કરેલી અરજ માટે હું તમારી પાસે ક્ષમા માગું છું.

જ્યારે તોફાનના દરીયાને લીધે તમારાં વહાણ, માલ સમેત દરીયાને તળીએ પહોંચે, જ્યારે બજારભાવ પડવાથી આશાભંગ થાઓ, જ્યારે દેવાળા રૂપી વિકરાળ તોફાન તમારા ઉપર તાકી રહેલો હોય છે ત્યારે વડ કે આબરૂ રૂપી લંગર મજબુત પકડી રાખજો; ને કદી છોડતા નહિ. જેમ રાજ્યના રાજાએ પોતાની માતાને લખ્યું હતું કે "આબરૂ સિવાય સર્વ ગયું છે" તેમ તમે તમારા આડતીઆઓને લખજો. વળી નક્કી જાણજો કે રાત્રિ પછી દિવસ ઉગશે, તોફાનરૂપી સકંજ હતું રહેશે, સુરજ વગેરે પ્રકાશશે, અને વાદળાં પણ જતાં રહેશે ત્યારે ખુંપો તેમને તેમ જતા ... આશાપ્રદ આપશે. વ્યાપારીઓ! પૈસા કમાઓ, પુંજી

કમાઓ !! પણ આબરૂથી કમાઓ. ધંધાની આબરૂ વધારો. એટલું યાદ રાખજો કે, તમે જેમ જેમ ધંધાની આબરૂ વધારતા જશો, તેમ તેમ પૈસા કમાવા તમને સહેલા થઇ પડશે. 'વ્યાપારમાં સાચવટ હોયજ નહિ, તેમાં તો સાચ જૂઠ કરીજ પડે,' એવા હલકા બોલ કદી બોલશો નહિ. ધંધો સાચ જૂઠ કરવાની જરૂર પાડતો નથી; પણ વ્યાપારીઓની ઇચ્છા તેમને સાચ જૂઠ કરતાં શિખવે છે. માણસનાં બેઆબરૂનાં કામ ધંધાની સ્વચ્છતા ઉપર કાળો ડાઘ પાડે છે. જેને સત્ય ઉપર વિશ્વાસ હોય તે દરેક મનુષ્ય મજબુતાઈથી સત્યતાને વળગીને ચાલે. સઘળા દગાફટકા છોડી દો. છળકપટ તજો, ને આડે અવળે રસ્તે જવાનું છોડો, એટલે ધંધાની આબરૂ વધી જાણજો. જેઓ વિશ્વાસ તોડે અને બગીમાનો ભંગ કરે, તેને ચોર પ્રમાણે ગણો. યાદ રાખો કે તમે જેવી આબરૂ બાંધશો તેવી દેશની આબરૂ બંધાશે. જો તમો દગો કરશો, વિશ્વાસ તોડશો અને વટ વગરના થશો, તો આખી દુનિયામાં તમારો દેશ પણ તેવો જ ગણાઇ જશે માટે તમારી દુકાનો, વખારો ને બજારો, આબરૂ કે [illegible] નહિ બનાવો; અને દુકાન પર એવું સાઇન બોર્ડ ચોડો કે "**આ દુકાનમાં કોઇ પણ ખરીદનારને છેતરવાનો ભય નથી.**" [illegible] મીગીયાબંદર માટે એવું કહેવાય છે કે [illegible] અને તેમના જેવા દુકાનો [illegible] નહોતા. તેવું [illegible] કરો.

પૈસા કેમ કમાવા ?

[illegible] સારી રીતે ... ગરીબ પડતી એ [illegible] શેઠોને [illegible] પણ એ જરૂરી [illegible] તમારી કોઈ પણ [illegible] પડશે [illegible] એ ધંધાના [illegible] વધારી પડયા છે,

હવેથી તેનો વધારો થતો અટકાવવાને શક્તિ-ને અગમ્ય બુદ્ધિશાળી માણસો બરાબર કરવા લાગ્યા છે. ધંધામાં આ મુખ્ય ધોરણ હોવાથી કોઈ માણસ એક ધંધામાં હમેશાં વધારે નફો મેળવી જાય એમ નથી. માટે ધંધો કેમ ચલાવવો, તે બરાબર આવડવું જોઈએ. એક માણસ વરે દહાડે હજાર રૂપીઆ પોતાની કમાણીમાંથી બચાવી જુદા મૂકે તો તે માણસ પાછી ઉમ્મરે પૈસાદાર થઈ શકે. પણ જો એક વર્ષે દશ હજાર કમાય ને બીજે વર્ષે વીશ હજાર ગુમાવે તો તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ મહેનત કરી ગુજરો કરવો પડે. સીઆપેન: જેવી હલકી વસ્તુ મુંબઈમાં શેરીએ શેરીએ બરકીને વેચનાર પૈસાદાર થયાના ને મોટા મોટા અમીરોના મહોરીયા લાખો કમાઈને દેવામાં ડૂબાડ્યાના દાખલા કાંઈ ઓછા નથી. જે મનુષ્ય પૈસા કમાવા ઇચ્છતો હોય તેણે પોતાનું બાજ અજમાવવાને ઝંપલાવવું એટલુંજ માત્ર નહિ, પણ પોતાના ધંધાની સલામતી પણ તપાસવી. એ તો નિશ્ચય છે કે, જે ધંધો ઘણો જ અગત્યનો હોય તે ધંધો કરવો સલામતી ભરેલો છે; અને જે ચીજો થોડે નફે પણ તાકીદે ને જથ્થાબંધ વેચી શકાય એવી હોય તે ચીજોના વ્યાપારમાં આખર સરવાળે વધારે નફો મળે છે. એ ચીજોની ખરી જરૂરીઆતને લીધે તેની માગણીને ઉત્તેજન મળે છે અને તેથી તે ચીજ ઉત્પન્ન કરવાનાં સાધનો જેમ જેમ વધતા જાય છે તેમ તેમ તેની ખપત પણ વધે છે. ખરી જરૂરીઆત પૂરી પાડવામાં બીજો વિચાર એ છે કે, જે ચીજો ખેતીમાં, હુન્નરમાં ને સાધારણ ઉપયોગમાં આવે છે, તે ચીજોનો વ્યાપાર સલામતી ભરેલો છે [illegible] ખરી-દનારને બારે [illegible] નથી [illegible] ઉપર સેંકડે વધારે નફો મેળવી શકાય [illegible] બીજી બાજુ તપાસવાનું એ છે કે, પોતાના પૈસા જે [illegible] સલામતી છે કે નહિ ? અને ત્રીજું પૈસા કમાવાની [illegible] વ્યાપારનાં મુખ્ય [illegible] અગત્યની છે તેટલી [illegible] ધંધા કેમ ચલાવવા તે ઉપર [illegible] પણ ધંધામાં એ [illegible] માણસો [illegible] એ વ્યાપા-[illegible] ખરીદી [illegible] તેવાઓને [illegible] સાધન [illegible] છે. આવો [illegible] એક [illegible] મુખ્ય [illegible]

સફરી વ્યાપારી આવી જાય છે. એક દીવાસળીની પેટી વેચનારથી માંડીને મુંબઈની મોટી મોટી યુરોપીયનોની વ્યાપારની દુકાનો છે. તે સર્વેનો તેમાં સમાવેશ થઇ જાય છે.

ધંધો કેવી રીતે શરૂ કરવો ?

વ્યાપારીઓએ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે, કેટલા બધા મનુષ્યો પોતાના ગુમાસ્તાના દરજ્જાનાં વીસ વર્ષથી પણ વિશેષ અનુભવ મેળવીને નાની નાની રકમે સારી મુડી પેદા કરીને નવો વ્યાપાર શરૂ કરે છે. આવા માણસોને માત્ર ગાંધીની દુકાન પછવાડે બેસીને રોકડ મેળનો હિસાબ તપાસવાની ખબર હોવાથી જે ધંધાને પોતે બહુજ સારો અને સહેલો માને છે તેમાં તે પછાત પડે છે. અથવા તો બીજો દાખલો લઇએ તો કેટલાક માણસો જેઓને હમેશાં પૈસા મેળવવાની ઉત્કંઠા દિવસે દિવસે વધતી જાય છે તેઓ ચા, બીસ્કીટ, વગેરેની આરતો બાંધીને પેઢીઓ ખોલે છે અને પાછળથી પૈસાની તંગીથી બેહાલ થઇ જાય છે. છતા પણ યુવાન વ્યાપારી હોંશિયાર અને વ્યાવહારિક જ્ઞાનવાળો હોય તો પોતાનો [illegible] સારા પાયા પર ચલાવી શકે છે. કહેવત છે કે [illegible] નવી નીતિ. હજુ પણ [illegible] તત્વોનું [illegible] ઉપયોગી જ્ઞાન પણ [illegible] નહિ ગણાય. [illegible] તો પછી ધંધાને [illegible] આપણી પુંજી [illegible] શરૂ કરી [illegible] નહિ કરતા, ઉત્તમ રીતે [illegible] નવી રસમો અને વ્ય[illegible] દિવસ દિવસ વધતો જતો હો[illegible]

જે [illegible] ગરકી પડે નહિ [illegible] શરૂઆ[illegible] થઇને સારા [illegible] રકમ નહિ [illegible] કેટલાક ધંધાઓ ઘણાં [illegible], જેવા કે, [illegible] અથવા તો મરી

હતું, વગેરેથી બજારમાં તેઓના જોવામાં આવે છે. જો તમને બરાબર ખાત્રી ન થતી હોય કે, અમુક ધંધાથી બધી રીતે સંતોષ છે, તો ધંધામાં પડવાની ઉતાવળ કરવી નહિ. અને જો ખાત્રી હોય કે, બધી રીતે સંતોષકારક છે તો ધંધામાં પડવાની આનાકાની કરવી નહિ. જેટલો તપાસ થાય તેટલો કરવો. એ ઉપરાંત સંભાળ અને સાવચેતી ધંધો ખરીદ કરવામાં નહિ રાખતાં તે ધંધાના જાણનાર માણસોની મદદ લેવી એ ઉત્તમ સહાયક છે.

ધંધો હાથમાં આવ્યા પછી તે ચલાવવાને ધારા-ધોરણ ઊંડી સંભાળથી ઘડી કાઢવા જોઈએ, ને હિસાબ બરાબર ચોખ્ખો રાખવો જોઈએ. અને બધી વિગત બરાબર ધારા [illegible] લખાવી જોઈએ. રીતિ અને પદ્ધતિ એ બે ધંધાનાં મુખ્ય અંગો છે, કે જેના વિના ધંધામાં ફતેહ મળી શકતી નથી. આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે ફતેહમંદ નિવડે એવા ધંધાઓ પણ માત્ર રીતિ-પદ્ધતિ સિવાય નિષ્ફળ નિવડ્યા છે. જેમ જેમ ધંધો વધતો જાય તેમ તેમ રીતિ-પદ્ધતિ વધારવી જોઈએ. જો તમને સારો લાભ મળ્યો એમ જણાય તો તે ધંધાને વળગી રહેજો; અને કોઈ પણ વિચાર બીજો નહિ. જે જે તમને ખબર મળે તે બધી સંભાળથી નોંધતા જાઓ. પણ તમારી આસપાસના જે જે સૂચનાઓ આપે તે બધી ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવું નહિ. મુખ્ય લક્ષ તમારા ઉપર જ રહેવું જોઈએ. તમારી રકમ તમારા બરાબર લાગુ લક્ષ ઉપર જ [illegible]. અને તમારા મિત્રો અને દરેક માણસોના [illegible] પણ નિર્ણય પોતે જ કરવો. ઘણા [illegible] કરવાથી ઘણો ફાયદો થતો [illegible] અનુમાન [illegible] આપણને ઘણો ફાયદો મળે છે.

તમારા [illegible] કરવો નહિ. તમે [illegible] નહિ [illegible] **એકઠા** [illegible] અને [illegible] વસ્તુઓને [illegible] વિચારે [illegible] અનુભવ [illegible] વિશે [illegible] સાહસ કરે છે. પણ [illegible]

પછી પરદેશી માલની નકલ તો કરે જ [illegible] આવ્યો! અતિકારક વિચાર પડ્યા મુકી, દૃઢ બુદ્ધિનો ટેક રાખો. વ્યાપારમાં ને નવા ધંધા હુન્નરમાં પ્રથમ અનુભવી માણસોની સલાહ લેવી જરૂરની છે કે તેથી આપણે નુકસાનથી બચી [illegible] શકીએ.

વ્યાપારની શરૂઆત-બંધારણ અને કમાણી.

માણસ નવી નવી ચીજો ઉત્પન્ન કરે છે પણ તે કરતાં વધારે નવીન જાતની ચીજોની તેને ઇચ્છા થાય છે. નવી નવી યુક્તિઓને હુન્નરથી માણસ જેમ જેમ નવેદાર વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરતો જાય છે, તેમ તેમ તેની ઇચ્છા બીજી નવી નવી ચીજો માટે વધતી જાય છે. દરેક ખેડુત કારીગર વગેરે પોતાને [illegible] તે કરતાં વધારે પકાવે છે કે બનાવે છે; અને પોતાને જરૂર જોઈતું રાખી બાકીનાને બદલે બીજી ઉપયોગી ચીજો લે છે. [illegible] વગેરે [illegible] પકવે તો તેમાંથી [illegible] પોતાના માટે રાખી બાકીના ૭૦ કે ૭૫ મણ દાણાને બદલે [illegible] બીજાના [illegible] અને દાણા સિવાયની બીજી જરૂરીયાતની વસ્તુઓ [illegible] જેમ જેમ સુધ- [illegible] વસ્તુઓની અને વધતી જાય [illegible] ઉત્પન્ન કરે છે અને [illegible] લોકો [illegible] હશે તો તેમાંથી [illegible] ની ચીજો ખરીદવા માટે [illegible] લોકો જેઓ [illegible] પકાવે તેઓ પોતાના [illegible] જેમ જેમ મેહેનત, [illegible] વધતી જાય [illegible] બદલો કરવાની [illegible] નુમારે સેંકડે [illegible] પોતાના દશમા ભાગ જેટલો [illegible] જ્યારે એ પ્રમાણે [illegible] નફા મળવાની રકમ [illegible] પોતાના બનાવેલી [illegible] રાખે તે [illegible] છે. ચીજોની

કિંમત પ્રમાણમાં વધતી ઓછી હોય તો તે કિંમત કેટલી છે તેની દરકાર કરવાની તે બનાવનારને કે પેદા કરનારને કાંઈ જરૂર નથી. આ સ્પષ્ટ સમજવાને આપણે એક દાખલો લઈએ. જો એક ખેડુત પોતાના દાણા એક રૂપીએ મણ વેચતો હોય અને તેને પહેરવાનાં કપડાં પાંચ રૂપીઆનાં થઈ રહેતાં હોય, એજ ખેડુતને જો બીજે વરસે કપડાં મોંઘાં થવાથી દશ રૂપીઆ ખરચ કરવું હોય તો તેને ભારે પડે, પણ જેમ કપડાંની કિંમત બમણી થઈ તેમ જો દાણાની કિંમત બમણી ઉપજે, એટલે બે રૂપીએ મણ ખપે તો કપડાંનો ભાવ વધ્યાની દરકાર કરવાની ખેડુતને જરૂર નથી. પણ એજ મુજબ જો વણકર પાંચ રૂપીઆનાં કપડાં ખેડુતને જોઈએ એટલાં આપતો હોય, તોપણ જો ખેડુત વણકર પાસેથી બારોબાર ન લેતાં વ્યાપારી પાસેથી લે. વ્યાપારી તેના ૭ રૂપીઆ માગે તો દાણાનો ભાવ તેજ હોવા છતાં એક રૂપીઓ વધારે આપવો પડે તે ખોટ ગઈ. તેમજ વણકર પોતાને માટે વરસ દહાડે ખેડુત પાસેથી ૨૦ રૂપીઆના દાણા ખરીદ કરતો હોય, તેને બદલે જો વણકર વ્યાપારી પાસેથી લે, ને ખેડુત તેજ ભાવે વેચતો હોય તેમ છતાં વ્યાપારી તેટલાજ દાણાના પચ્ચીસ રૂપીઆ માગે, તો કપડાંનો તેજ ભાવ હોવા છતાં વણકરને પાંચ રૂપીઆ વધારે બેસે એ ખોટ ગઈ કહેવાય. વચમાંના વ્યાપારીને એટલો નફો થાય, પણ ખેડુતને એટલુંજ ઉપજે ને વણકરને વધારે આપવું પડે. માટે કારીગરોએ અને ખેડુતોએ પોતાના માલ અદલબદલ કરવામાં વચમાંના માણસ (વ્યાપારી-દલાલ) જેમ બને તેમ ઓછા રાખવા. આ વાતની સત્યતાનું જ્ઞાન જેમ જેમ ખેડુત અને કારીગર [illegible] થતું જાય છે, તેમ તેમ વચમાંના માણસ [illegible] ઉપજ કરનારા [illegible] ઘટતું જાય અને નફો ઘટતો જાય છે. આ ઉપરથી એમ નથી કહેતું કે, વ્યાપારના વધારાના પ્રમાણમાં વ્યાપારીઓ વધતા નથી તેથી કુલ નફો ઓછો થાય તોપણ વ્યાપારીઓને [illegible] નફો ઘટતો નથી, એમ સાબીત થાય છે [illegible] ઉપજ કરનારની અને ખરીદ કરનારની [illegible] છે [illegible] કિંમતની આવક [illegible] પણ [illegible], [illegible]. [illegible] વસ્તુ [illegible] વ્યાપારી [illegible] થતી જાય છે, તેમ [illegible] ઉત્તેજન મળે છે અને [illegible] તે કરતાં પણ વધારે થયે છે. દાખલા તરીકે [illegible] કે [illegible] સ્થાન [illegible] ઉપર [illegible]

વણેલાં લુગડાં પહેરતા તે વખતે પરદેશી માલનું ત્યાંના લોકોને માથા દીઠ દર વર્ષે ૨૦ રૂપીઆ ખર્ચ થતું. હાલમાં તે બીજા ભાગમાં તૈયાર થએલાં કપડાં પહેરે છે. મસાલા, ચાહા, કૉફી, વગેરે પરદેશી માલ ફરથી વહોરે છે; અને ૫૦ વર્ષ ઉપર જે કિંમત હતી, તેના કરતાં હાલમાં લગભગ અરધી કિંમત હોવા છતાં પણ માત્ર પરદેશીજ માલનું દર વરસે માથા દીઠ સાઠ રૂપીઆ ખરચ આવે છે. આ ઉપરથી માલમ પડશે કે, વ્યાપાર વરસો વરસ વધતોજ જાય છે, અને હજુ એ કરતાં પણ વધારે પ્રમાણથી વધશે માટે વ્યાપાર પડી ભાગ્યો છે એમ કહેવું તે વ્યર્થ છે. પણ એટલું તો ખરૂં કે વ્યાપારની ખાસ કુશળતા વગર ધનાઢ્ય થવાની આશા હવે જતી રહી છે. હવે તો જે ખાસ હોંશીઆર ને બુદ્ધિવાન હશે તેજ વ્યાપારને લાયક થશે. તીવ્ર બુદ્ધિવાળા, અર્થશાસ્ત્ર જાણનાર, અને જન્મથીજ વ્યાપાર કરવાને લાયક તેજ સારા વ્યાપારી થઈ શકશે. જેનામાં એવા ગુણ નહિ હોય તેને પોતાને બીજા લોકોના લાભની ખાતર વ્યાપારી થવાની ઇચ્છા છોડીને બીજે ધંધે લાગવું પડશે. કેમકે ઉંટવૈદ રોગીને મારીને પણ જીવી શકે છે અને જ્ઞાનહીન વકીલ પોતાના અસીલનો દાવો હરાવીને પણ પોતે પૈસાથી પોતાના ગજવાં ભરી શકે છે. પણ એ મૂર્ખ વ્યાપારી તો પોતે ખરાબ થાય છે, અને તેનાપર વિશ્વાસ [illegible] [illegible] પણ [illegible] કરે છે. કેમકે છાપેલા [illegible] [illegible] દિવસ દિવસ [illegible] થતા જાય છે ને તે જ્યારે [illegible] [illegible] થશે [illegible] વ્યાપારના મોટો નફો મેળવી ધનાઢ્ય થવાની આશા [illegible] [illegible] થઈ છે એવું તો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] માલ [illegible] [illegible] અને માલ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સીધી રીતે વ્યવહાર ચલાવ[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નફો મેળવવાની જુની રીત [illegible] [illegible] [illegible] છે આપણા વ્યાપારીઓ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહીં વિચારતાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ખરીદનાર એકઠા થઈને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આગેવાર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આગેવાર માલ મગા[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. કેમકે [illegible] [illegible] [illegible] નોટ્સ, વગેરે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] માલ પહોંચે

છે. તેજ પ્રમાણે ભાવનગર, વેરાવળ અને પોરબંદર પણ જળ માર્ગે-થી સારો ફાયદો થાય છે; અને વળી મુંબઈથી રેલવે મારફતે પહોંચતાં પહેલો આ માલ મળી શકે છે. એટલે રેલવે કરતાં પણ આ માલ વહેલો મળે છે. આથી કાઠીઆવાડના વ્યાપારીઓ ગુજરાતના વ્યાપારીઓ કરતાં ઓછો નફો લેઈ વ્યાપાર કરશે તો પણ તેઓનો ઘણો સારો વ્યાપાર ચાલશે. માલ ઉત્પન્ન કરનાર અને વાપરનાર વચ્ચે સીધી રીતે સંબંધ ચાલવાને રેલવે અને આગબોટે ઘણું અગત્યનું સુખ કરી આપ્યું છે.

થોડે નફે ઝાઝો વ્યાપાર.

હવે શક પડના ખરીદનારને બદોળે નફે ઘણો માલ ધીરવાની જુની રીત દાખલ કરવાને જેમ જેમ મહેનત કરવામાં આવશે, તેમ તેમ માલ વાપરનારા વ્યાપારી વર્ગથી વધારે દૂર જતા જશે, અને તેઓ જાતે આડતીઆની મારફત કે બારોબાર માલ ઉત્પન્ન કરનારા પાસેથીજ પોતાને જોઈતો માલ મગાવતા થશે. માટે હાલના વ્યાપારીઓને લાજમ છે કે, પોતે થોડો નફો લેઈ વ્યાપાર કરવો કે પછી વ્યાપાર કરવાનુંજ બંધ કરી બીજે ધંધે લાગવું. પણ થોડો નફો લેવો એટલે થોડું કમાવું એમ નથી. સેંકડે થોડો નફો લેઈ વેચવાથી માલ વધારે ખપે છે, અને નાણું જલદી ફરી વળે છે; તેથી તેની વાર્ષિક ઉપજ કમી થતી નથી, પણ ઉલટી વધે છે. એક વ્યાપારી સવાઈ કરીને દર વરસે એક હજાર રૂપીઆનો માલ વેચતો હોય તેને બાર મહિને અઢીસે રૂપીઆની કમાઈ થાય. પણ તેજ વ્યાપારી રૂપીએ એક આનો નફો લઈ માલ વેચે તો તે એટલોજ માલ એક માસમાજ વેચી શકે. એટલે બાર માસે પ્રથમ કરતાં બેવડો નફો તેને થાય. એક હજારનીજ મુડીથી બાર હજારનો વ્યાપાર કરીને ત્રમણો નફો મેળવી શકશે, કેમકે થોડો નફો લેવાથી, બીજા કરતાં તે સસ્તો વેચી શકે અને તેથી તેને ત્યાં ઘણા ખરીદનાર જવાના. મુંબઈના મોટા વ્યાપારીઓ વિલાયતથી માલ મગાવી રૂપીએ દોકડો નફો લેઈ સાબરો વેચી દે છે. એવા વ્યાપારીઓ બાર મહિને લાખો રૂપીઆ પેદા કરે છે. એ ઉપરના લખાણનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. એટલે વ્યાપારમાં સલામતીથી નફો મેળવવાના મુખ્ય બે નિયમો છે. એક ખરીદનારાને જોઈતો માલ થોડામાં થોડો નફો લેઈ પુરો પાડવો અને બીજો પોતે થોડામાં થોડો નફો લેઈને વેચનાર છે, એવી ખરીદનારની

ખાત્રી કરી આપવી. અમદાવાદનો એક વ્યાપારી ત્યાંના લોકોને જોઈતી એક ચીજ ઓછામાં ઓછે ભાવે પુરી પાડે અને લોકોની ખાત્રી થાય કે, એ થોડોજ નફો લે છે ને દગો કે છેતરપંડી કરતો નથી. તો તે સેંકડે માત્ર એક ટકો નફો ખાઈને માલ વેચે તોપણ ત્યાંના બીજા કોઈ પણ વ્યાપારી કરતાં વરસ દહાડે વધારે નફો તે મેળવશે. માટે જે વ્યાપારી પોતાના ધંધામાં ફતેહ મેળવવા આતુર હોય તેણે નીચેની બે બાબતોની પ્રથમ પોતે પોતાની ખાત્રી કરવીઃ– (૧) પોતે જે ચીજનો ધંધો કરતો હોય તે ચીજ લોકોને ઓછામાં ઓછે ભાવે [illegible] જેટલી જોઈએ તેટલી પુરી પાડી શકાશે. અને (૨) પોતે જે [illegible] [illegible]માં કે જેટલી હદમાં વ્યાપાર કરતો હોય તે બાબતના એ માલ ખરીદનારને પ્રમાણિકપણાથી ને ઓછામાં ઓછે ભાવે કાંઈ પણ કુડકપટ કર્યા વગર માલ પુરો પાડી શકશે. આટલી ખાત્રી થાય તે પોતાનો ધંધો બરાબર ચલાવશે તો જરૂર ફતેહ પામશે ને કમાશે. [illegible] અને કમાણી વિષે ઉપર પ્રમાણે [illegible] લોકોની માગણી પુરી પાડવા માટે [illegible] ટેવ મેળવવા. અને (૩) [illegible] વિષે વિચાર કરીએ.

ધંધાનું જ્ઞાન બે રીતે મેળવી શકાય છે.

[illegible] મેળવી શકાય છે; [illegible] અગત્યનું છે. [illegible] જ્ઞાન મેળવવા [illegible] સાધન [illegible] આવે છે [illegible] [illegible] કરવાથી શું [illegible] [illegible] ને ખાત્રી? [illegible] પરથી [illegible] માલમ પડે છે [illegible] ધંધાની [illegible] નથી, જે ધંધાની [illegible] કેળવવું કેમ?

વધારે આધાર રાખવો પડે છે. તેજ હમેશાં યાદ રાખવું જોઈએ કે, બીજા ફતેહમંદ વ્યાપારીઓની માફક એને પણ બે કાન, બે આંખો અને એકજ જીભ છે. ધંધામાં ઘણુંખરા ખરાબ થાય છે, ને થોડાજ ફતેહમંદ નીવડે છે. તે ઉપર નિરીક્ષા કરી વિચારીને સાર ખેંચી કહાડવો જોઈએ. નિષ્ફળતાને જોવાથી એના મનમાં ઘણી ઉપયોગી બાબતનો બચાવ, જે તે આગળ ઉપર હજારો રૂપીઆ જેટલું કામ કરશે. ઇતિહાસનાં, બનાવોનાં ને મહાજનોનાં પુસ્તકો ધ્યાન દઈ વાંચી મનન કરવાં જોઈએ. એ ઉપર કરેલું મનન આગળ ઉપર આપત્તિની વખતે બહુ કામ આવશે. કેમકે લડાઈઓમાં ને [illegible]માં, રાજ્યકારભારમાં ને વ્યાપારમાં મળતાપણું છે. જેઓ વ્યાપારમાં ફતેહમંદ થાય તે રાજ્યકારભારના ફતેહમંદ પ્રધાન જેવાજ જણાયા.

દરેક માણસે અને વ્યાપારીએ પોતાના ઘરમાં અને દુકાનમાં અમુક ઉપયોગી પુસ્તકો રાખવાં જોઈએ. પણ તે યાદ રાખવું કે, ઘણી ચોપડીઓ કામની નથી–થોડી ચોપડીઓ વાંચવી પણ વધારે વિચાર કરીને વાંચવાથી જેટલો ખરો લાભ મળે છે. વાંચનારના મનમાં વિચાર ઉત્પન્ન કરે અને મનવૃત્તિઓને કામમાં લાવવાને ઉશ્કેરે એવાં પુસ્તકોજ વાંચવાં જોઈએ. કે જે માણસને જીંદગીમાં કે વ્યાપારી ધંધામાં ઉપયોગી થાય. આપણું વાંચેલું હાલ ભૂલી જવાશે, માટે હમેશાં જ્ઞાનના નવા [illegible] વાંચવા જોઈએ. માણસ પોતાના જ્ઞાન ભંડારમાં નવીન જ્ઞાનનો નિરંતર ઉમેરો કરી કાયમ ન કરે તો તે પ્રસાદ ભુલાઈ જાય. માટે જ્ઞાન મેળવવાનું કામ [illegible] રાખવું. હમેશની ટેવવેજ નિરંતર નવું જ્ઞાન એ [illegible] છે.

પણ એ [illegible] વ્યાપારી [illegible] નથી [illegible] જ્ઞાન [illegible] કરવા એ પણ [illegible]

[illegible]

પણ ધંધો શિખવા બેસે છે. "પારકી મા કાન વધે" એ કહેવત મુજબ મોટા વ્યાપારીના છોકરાઓ પણ ધંધાનો અનુભવ લેવાને બીજા તેવાજ વ્યાપારીઓની દુકાને રહી ગુમાસ્તી કરે તોજ ખરેખરૂં જ્ઞાન મેળવી શકે છે. પણ આપણા દેશમાં તેમ થતું જવલ્લેજ જણાય છે. ધંધો શિખવાની ઉમેદ રાખનાર દુકાને બેસે તેણે માલની કિંમત કરતાં શિખવું જોઈએ; કેમકે વ્યાપારીને એ ઘણું અગત્યનું છે. તેથી તે પોતાનો ને ખરીદ કરનારનો લાભ જાળવી શકે છે. માલની કિંમત કરતાં આવડ્યાથી તે પોતે છેતરાતો નથી; ને ખરીદનારને છેતરવાની જરૂર પડતી નથી. કેમકે તેની તે બાબત છુપી રહેતી નથી. ખરીદનારની તે ગેરમાહિતી પણ હોંશિઆર વ્યાપારી તરત પારખી જાય છે. ને એ દિલગીરી ભરેલું છે કે, ઘણા વ્યાપારી ખરીદનારની એ ગેર-માહિતીનો ગેરલાભ લીધા વગર રહેતા નથી. માટે વેચનાર અને ખરીદનાર બન્નેને માલની કિંમત હોવા જોઈએ. એક વ્યાપારી છેતરાઈને હલકો માલ લાવે તો તે સારા માલને ભાવે તેને વેચવો પડે છે. પણ તેથી તેની આબરૂ ઘટે છે અને ખરીદનાર ફરીને તેની દુકાને ચઢતો નથી. માલની કિંમત જાણવાનું જ્ઞાન નાનપણમાં ઘણું સારૂં મેળવી શકાય છે. નાનપણમાં મેળવેલું જ્ઞાન કદી ભુલાતું નથી, અને મોટપણમાં મેળવેલું જ્ઞાન કદી પાકું થતું નથી. પ્રથમ આપણે ઇંદ્રિયોની કેળવણી વિષે કહી ગયા છીએ તે આ જગ્યાએ ઉપયોગમાં આવે છે. માલની કિંમત શિખવાની નિશાળ, સામટો માલ વેચનારની દુકાન કરતાં સાધારણ વ્યાપારીની દુકાન સારી છે. સામટો માલ વેચનાર કારખાનાવાળા પાસે [illegible] માલના [illegible] સામટો માલ લઈ સાધારણ વ્યાપારીઓને [illegible] વેચે છે. સાધારણ વ્યાપારી તે માલ પસંદ કરીને [illegible] પસંદ ન પડતા તેનો નથી, પણ નહિ પસંદ પડવાનું કારણ [illegible] નથી. એટલે એવી મોટી વખારોમાં રહેલા ગુમાસ્તો ગમે તેવું જ્ઞાન આપે, ને ગમે તેટલો હોંશિઆર હોય પણ તે માલની કિંમત સમજતો નથી, પણ સાધારણ વ્યાપારીને ત્યાં એમ થતું નથી. એની દુકાને માલ લેવા આવનાર ઘરાકો ઉપર [illegible] રહેતો નથી. [illegible] તે અજમાવે છે અને નઠારો નીકળે તો તેના શો [illegible] ને જાણી પાછો ફેંકી જાય છે. વળી એ વગર કેટલાક ખરીદનાર માલ લેતી વખતેજ માલની તપાસ કરે છે અને તે ઉપરથી પણ માલ વેચનાર ગુમાસ્તો માલની કિંમત કરતા શીખે છે. તે પ્રથમ માલના પડત ભાવ જાણે છે, તેમાં શો

નફો ખોટ જાય છે તે શીખે છે, તે નફો ખોટ શાથી થાય છે તેનો વિચાર કરે છે, માલમાં શી જાતની ખામી છે તે જાણે છે, અને એ રીતે ગુમાસ્તો હોંશિયાર હોય તો સારા માલની પરીક્ષા કરતાં શીખે છે. માલની કિંમત જાણવા સિવાય હિસાબ રાખતાં, પત્ર વ્યવહાર કરતાં અને હિસાબ સુધારી લેતાં પણ વ્યાપારીને આવડવું જોઈએ. આપણા વ્યાપારીઓમાં એ જાતની ખામી જોવામાં આવતી નથી. વ્યાપારી થયો એટલે એટલું તો આવડવુંજ જોઈએ અને તે પણ ગુમાસ્તા તરીકે રહી સાધારણ માણસો એ જ્ઞાન મેળવે છે. નામું રાખવાની આપણી રીત પણ સારી છે. એ બધામાં સુધારવાનું માત્ર લખાણ છે. આપણા વ્યાપારીઓના જૂની પદ્ધતિના બોડીઆ અક્ષરનું નામું ઠામું અને કાગળ પત્ર ઘણા મનુષ્યને ઘણી વાર ગુંચવણમાં નાખે છે. જેમકે 'કાકા અજમેર ગયા છે, ને કાકી કોટે છે,' તેને બદલે 'કાકા આજ મરી ગયા છે અને કાકી કુટે છે,' એવું વંચાય અને આંખે અંધેર કુટાય છે. બોડીઆ અક્ષરે લખેલી 'ખાંડ'ની 'ખડી' વંચાય છે. આવું નામું ને કાગળો વાંચવાને ઘણો મહાવરો ને હોંશીઆરી જોઈએ. આસપાસના ભાવ ઉપરથી ઘણી મુશ્કેલીએ હોંશીઆર માણસ બોડીઆ અક્ષરો બેસાડી શકે છે. આપણા વ્યાપારીઓ સારા અક્ષરથી ને સારી ઢબથી સ્પષ્ટ લખનાર થાય એમ થવું જોઈએ. ગુમાસ્તી કરવાની મતલબ ધંધાનું બરાબર જ્ઞાન મેળવવું એ છે. એ જ્ઞાનમાં ઉપર કહેલી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. એટલુંજ નહિ પણ એ માલ ક્યાં થાય છે, માલ બનાવનાર શા ભાવે વેચે છે, સામટો માલ વેચનાર વ્યાપારીઓ શા ભાવે આપે છે, સારો ને સસ્તો માલ ક્યાં મળે છે, અને એ માલની વધારે ખપત ક્યાં છે, ને એ માલનું નૂર, જકાત, ખર્ચ વગેરે શા પ્રમાણે થાય છે તે પણ જાણવું જોઈએ. આ માહિતી મેળવવી એ સહેલું કામ નથી. પણ ઇચ્છા ને આગ્રહથી તે સહેજે મેળવી શકાય છે. માલની બરાબર ખરીદી કરતાં શીખવું જરૂરનું છે, એટલુંજ નહિ પણ તે સાથે બીજું જ્ઞાન પણ મેળવવું જોઈએ પોતાના ધંધાની સાથે સંબંધ ધરાવતા બીજા ધંધાઓની માહિતી પણ મેળવવી જોઈએ, અને બાકીના ધંધાનું સાધારણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. કેમકે નવીન શોધોથી, લડાઈથી, રાજ્ય બનાવો અને હદ ઉપરાંત વ્યાપારીઓ વધી પડવાથી એક વ્યાપાર કસ વગરનો થઈ પડે તો જેને બીજા ધંધાની માહિતી હોય તે, બીજે ધંધે વળગી શકે ..

નથી. માટે હરેક વ્યાપારીએ ઓછામાં ઓછા એ જાતના ધંધાની તો પુરેપુરી માહિતી મેળવવી જરૂરની છે. ધંધાની માહિતી મેળવ્યા પછી તે ધંધાર્થીના મનમાં એક પ્રશ્ન એ ઉભો થાય છે કે, તેણે સ્વતંત્ર ધંધો કરવો કે બીજા વ્યાપારીની સાથે મળી ભાગીદારીમાં કરવો? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તેની પાસે પૈસાની છત કેટલી છે અને દર વર્ષે કેટલો માલ વેચી કેટલો ચોખ્ખો નફો મળવા ધારી તેની ઉપર તેનો આધાર રાખે છે. માટે હવે પૈસાની છત પર વિચાર થવાનો જરૂરનો છે.

ભંડોળ—મુડી.

ચાહની પડીકીઓ વાપરવામાં આવતી. આફ્રિકામાં કેટલેક ઠેકાણે એક જાતની છીપો વાપરવામાં આવતી હતી. ગ્રીસ દેશના લોકો અરબો ને અસલના વખતમાં ઘણી પ્રજાઓ ઢોરોને નાણાં તરીકે વાપરતા. વળી કેટલેક ઠેકાણે મીઠું અને ચામડાં પણ નાણાં તરીકે વપરાયેલાં છે. હિંદુસ્તાનમાં કેટલેક ઠેકાણે કોડીઓ અને બદામો વાપરવામાં આવતી. પણ આખરે અનુભવથી એમ સિદ્ધ થયું કે બીજી કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં સોનું રૂપું નાણાંનું કામ વધારે સારી રીતે કરી શકે છે. કારણ કે નાણાં તરીકે પસંદ કરેલી વસ્તુને (૧) મૂલ્યના સામાન્ય માપ અને (૨) વિનિમયના સામાન્ય સાધન તરીકે બે તરેહનાં કામ કરવાનાં છે.

નાણાં તરીકે પસંદ કરેલી ચીજના સાત ગુણો.

૧. નૈસર્ગિક મૂલ્ય. ૨. સુવાહ્યત્વ. ૩. અક્ષયત્વ. ૪. ઐકાત્મ્ય. ૫. વિચ્છેદ્યત્વ. ૬. મૂલ્યનું સ્થાયિત્વ. ૭. વિજ્ઞેયત્વ.

મુડીની વ્યવસ્થા.

મુડીની વ્યવસ્થા વિષે સૌથી અગત્યનું એ છે કે, કેટલી મુડીએ કેટલો વ્યાપાર કરવો ? અર્થાત્ એક માણસે પોતાની મુડી કરતા કેટલો વધારે માલ ખરીદવો ? આ પ્રશ્ન ઘણો ગંભીર છે. આપણા દેશના નાણાવટીઓ પોતાની મુડી કરતાં ચાર ગણો વ્યાપાર આબાદીથી કરી શકે છે. નાના વ્યાપારીઓ ત્રણ ગણો વ્યાપાર કરી શકે છે. પણ પોતાની [illegible] પ્રમાણમાં એ પ્રમાણમાં વધઘટ થાય અને આપણે એવો [illegible] નિયમ આ પ્રમાણે આપી શકીએ કે [illegible] પણ [illegible] નિયમના [illegible] હદ નથી. તે [illegible] મુડી [illegible] નિયમમાં રાખી શકે છે. [illegible] પોતાના માલની કિંમત પડવાથી, લેણદારો ચડી આવવાથી કે [illegible] પોતાને [illegible] કરાવવું પડે તો તે વ્યાપારી માલની કિંમતના પ્રમાણમાં કે પોતાના નાદાર કે નબળા દેવાદારોની [illegible] પોતાની મુડી જતાં લેણદારોને ઠોકરે પાઈ [illegible] શકે એવો પોતાની મુડી કરતાં વધારે વ્યાપાર તે [illegible] રીતે કરી શકે છે; અને એવી [illegible] સાધારણ રીતે એનાં [illegible] હોતી નથી. એટલે મુડી કરતાં ત્રણ ગણો વ્યાપાર [illegible] સલામતી [illegible] પણ ત્રણ ગણા ઉપરાંત

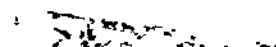
વ્યાપાર કરવામાં ગમે તેટલો લાભ મળવાની આશા હોય તો પણ ડહાપણ નથી. કેમકે પોતાનું દેવું વખતસર અદા કરવાને જોઇતું વખત-સર આવશે તેની ખાત્રી કરી શકાતી નથી. ઓનરેબલ હોરેસ-ગ્રીલી લખે છે કે, વ્યાપારી અજાણપણામાં કેટલું દેવું ખેંચી શકે એ વિષે જુદા જુદા ધંધા કરનારનો જુદો જુદો વિચાર છે, તેમ એ વિષે અમુક નિયમ બાંધવો પણ અશક્ય છે. એક માણસ પોતાની મુડી કરતાં બમણું દેવામાં ડુબાયું કહાડી લેણદારોને નુકસાન કરે છે. ખરો નિયમ તો એટલોજ કે કોઈ પણ માણસને પોતાના પૈસાનું જોખમ લેણદારોને જણાવ્યા વગર અને તેમની મંજુરી મેળવ્યા વગર તેમની મુડી જોખમમાં નાખવાનો હક નથી. વળી દેણદારે પણ વિચારવું જોઇએ કે, હું જે જોખમ વહોરું છું તે મ્હારા અંતઃ-કરણ પૂર્વક વ્યાજબી છે? ને દગાથી દેવું પાછું વાળવાના ઇરાદા પુરો છે !

મુડી સંબંધી બીજો વિચાર એ છે કે, વધારાની મુડીને કામે કઇ રીતે લગાડવી ? જ્યારે નફો એકઠો થયો હોય અને વ્યાપારમાં વધારે મુડી રોકવાની જરૂર ન હોય, અથવા પોતાની બચતી મુડી વ્યાપારમાં કામે લાગની ન હોય તો એ વધારાને વધારાની મુડી કહે છે. એ વધારાની મુડીને ખાત્રી લાયક સ્થળમાં (જામીનગીરીમાં) રોકવી કે જરૂર પડે એ વધારાની રકમ કામે લાગે. પણ ખાત્રી લાયક સ્થળ કોને ગણવાં, એ સમજવાને થોડો વધારે ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. સામાન્ય લેવાની મીલ્કત બે જાતની હોય છે, સ્થાવર અને જંગમ. ઘર જમીન વગેરે સ્થાવર મીલ્કતનું નામ જાણું આવે છે, [illegible] [illegible] ન ખરીદેલા વગર [illegible] શકાતી નથી. પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મુડીને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વધારાની મુડી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible] વધારે મુડી [illegible] વધારે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરાવે છે, એટલે તે વિષે બહુ વિચાર કરવાની જરૂર નથી.

મુડી મેળવવાની અતિશે જરૂર.

હિંદુસ્તાનમાં નાણાં ભેગાં કરવાની પદ્ધતિ ઘણી નબળી છે
સેંકડો લોકોના ગેરવ્યવસ્થા અને અંધાધુંધીને લીધે હિંદુસ્તાનની પ્ર
ભવિષ્ય માટે બેકાળજી ધરાવે છે; વળી વધારે નાણાં મેળવ
સારુ સાધારણ કરતાં વધારે મહેનત કરવાને ખુશી નથી. હિંદુસ્તા
નના ધર્મો પણ, શાન્તિનો અને સૃષ્ટિ તથા તેના આનંદોની સ્પૃહા ન
કરવાનો બોધ કરે છે. તેથી કરી હિંદુસ્તાનમાં પૈસાની અછત છે
અને એજ આફતને લીધે એની મહાન્ કુદરતી સંપત્તિ ખીલ્યા વગ
રની પડી રહી છે. જે કોઈ ઘણી મુડી થોડાઓ પામે છે તે ઉત્પાદક
ઉદ્યોગોમાં નાખવામાં આવતી નથી. વ્યાજ ઉપજ કરવું એ હિંદુ-
સ્તાનના મુડીવાળાઓનો વલણ એકજ ધોરણ છે. ધંધાને પૈસાની
મદદ કરવાનો નહિ. અર્થાત્ હિંદુસ્તાનના મનુષ્યો બહુ ભારે નાણાં
સિવાય [illegible] પરદેશી મુડી હિંદુસ્તાનમાં
[illegible] અને તેની પેદાશ
[illegible] મુડી રોકી
[illegible]

હિંદુસ્તાનની લક્ષ્મી ઘસાઇ ગઇ.

ક્યાંઇ પણ જણાતું નથી. ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, સ્વિટઝર્લાંડ, જર્મની, વગેરે નાનકડા દેશો છે, પણ તેમાં વસેલાં શહેરો, ઇંદ્રપુરીને હસાવે એવાં દેખાવડાં ને મહાભવ્ય બગલાવાળાં શોભી રહ્યાં છે. તેમની ઇમારતો ગગને ગર્જના કરી રહી છે. તેમની પાસે નાણાંનો ભારે ભંડાર છે, અને તેમની મિલકતો તો ગોટી સંખ્યાએ ગણીએ ત્યારે ગણી શકાય તેવી છે. ત્યારે આ કળદ્રુપ વિશાળ દેશમાં લક્ષ્મી ઉપર ધાડ શાની પડી?

હિંદુસ્તાનના કારીગરો બિચારા મેલે વેશે ફરે, અને વધારેમાં વધારે પૈસાવાળા કારીગર બે હજારથી વિશેષ રકમવાળા મળે નહિ. તેનું ખરું કારણ એ છે કે, તેમની બનાવેલી કારીગરીની ચીજને પરદેશથી આવતી મોહક ચીજને આગળ ઝાંખી પડી ગઇ, તેથી તેનો આપણા દેશમાં તેમજ બીજા દેશોમાં ઉપાડ થયો નહિ; અને તેથી તે ધરજમાંજ પડી રહી. તે ગળી, સડી, કે ભાંગીને ભૂકો થઇ ગઇ તોપણ તેની સામું કોઇએ જોયું નહિ. તેથી બિચારા કારીગરોએ પછીથી ખપ જોગતીજ બનાવવા માંડી; અને પરદેશમાંથી આવતા પૈસાનો ભંગ બરતખંડરૂપી કુવામાં આવતો બંધ પડ્યો. એટલુંજ નહિ પણ ઉલટાં પરદેશી માલ ખરીદવામાં નાણાં નખાઇ જવા લાગ્યાં. તેથી ભરતખંડરૂપી કુવો ધીમે ધીમે ઝીણીને વેગે ખાલી થવા લાગ્યો. હવે તો કુવાનું તળિયું દેખાવાની તૈયારીમાં છે. કારીગરોની તેમજ ભરવાડ વસ્તીની દશા ન નાણાં ને મિલકતની બાબતમાં નબળી પડી ગયેલી છે. તેથી પોતાને બની હુનર કળાનાં કામો-કારખાનાં કાઢે કે નાણાં ખરચી કળાવાન દેશોમાં જઇ નવીન પ્રકારના હુન્નરો શીખી આવી આ દેશમાં તે દાખલ કરે એવી આશા હાલમાં રહી નથી.

માલનું વેચાણ અને નફો

ગુણી વિચાર કરીને વ્યાપારીએ વ્યાપાર કરતાં અગાઉ તે વ્યાપારમાં કેટલો માલ વેચી કેટલો નફો મેળવી શકશે એ વિચારવું પણ અગત્યનું છે. પણ આપણા દેશમાં એવો વિચાર કરનારા થોડાજ નીકળે છે, અને વગર વિચારે વ્યાપારમાં ઝંપલાવાથી તેઓ ભારે જોખમમાં આવી પડે છે. ને ખોટ ખાય છે, મુડી ગુમાવે છે, કે દીવાળું કહાડે છે. જો આ સંબંધી લાંબો વિચાર કરીને વ્યાપાર આરંભે તો ઘણા માણસો ખરાબ થતા અટકે. પણ એ વિચાર કરવાને તેની અનુભવ જોઇએ. જે જાતના માલનો વ્યાપાર કરવો

હોય તે માલની તે જગ્યાએ કેવી ખપતી છે ? એ જાતના બીજા વ્યાપારીઓ કેટલા છે.? એ માલ શા ભાવે મળશે? રસ્તામાં લાવતાં ભાડું, મજુરી અને દાણ વગેરેનું કેટલું ખર્ચ થશે? ઘસારો કેટલો આવશે ? વ્યાજખાધ કેટલી લાગશે ? એ માલ વ્યાજબી રીતે કેટલી કીંમતે વેચી શકાશે ? એ સઘળું અનુભવથી જાણી લઈ આંકડા ગણી જોઈ યોગ્ય ચોખ્ખો નફો મળે તેમ હોય તોજ તે વ્યાપાર આરંભવો. નહિતર તે પડતો મુકી બીજો વ્યાપાર કરવો એમાંજ હીત અને આબાદી છે.

વ્યાપારીઓને બે બોલ યાને સૂચના.

કેટલાક વ્યાપારમાં હાલના સમયે કસ નહિ હોવાથી દુર્બળ કે નબળા થઈ ગયેલા વ્યાપારી ચીંથરેહાલ બની જવા છતાં પણ પોતાની દુકાનો ઉઘાડી રાખી ફાટી આંખે આમ તેમ જોતા આખો દિવસ બેસી રહે છે. તેઓના મેળમાં જો આપણે વકરાનો આંકડો જોઈએ, તો દશ રૂપીઆની ઉપર તો ભાગ્યેજ હોય છે. તેમાંથી તેમને મળેલા નફાનો હિસાબ કરવા બેસીએ તો રૂપીએ આના પ્રમાણે વધારેમાં વધારે બે આના નફો. તેમાંથી પારકાં નાણાં કાઢી વ્યાપાર કરેલો હોય તેના તેનું વ્યાજ સાથે તે દુકાનનું ભાડું કાઢતાં આખરે કુટુંબના ગુજરાનના પણ ઉપજ થાય નહિ. તેમ છતાં તે વ્યાપાર પડતો મુકી બીજો વ્યાપાર કરતા નથી. તેઓ આગળ પાછળનો વિચાર નહિ કરતા અને અજ્ઞાની આથી તેમના બાપ દાદાના સુધારેલા ચાલુ થઈ ગએલા ધંધાને તાણ્યા કરે છે; પણ તેમને બીજું કાંઈ કામ કે ધંધો સુઝતો નથી. હાલનો નાનો ધંધો તેઓ ખોળે, તો હજારો તરેહના વિલાયતી કે પરદેશી માલ આપણા દેશમાં ઉતરે છે, તેમાંની જે ચીજોનો આપણા દેશમાં બહુ ખપ ગણાતો હોય, તેમાંથી પોતાના ગજુના સમાય એવી હરકોઈ ચીજ બનાવવાને પ્રયત્ન કરે, તો તેમની રોજી કેવી ચાલે? માટે સઘળા વ્યાપારી વર્ગને સૂચના કરવાની કે, જે ધંધામાં કસ રહ્યો ન હોય, તે ધંધો પડતો મુકી બીજા કસવાળા ધંધાઓ ઉપાડો, તમારા એકલાથી કામ ન બને તો તમારા સોબતીઓને સામેલ કરી કંપનીઓ કરી નવા નવા ઉદ્યોગોનો ઉપાડ કરો, તમારી વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે તમારાથી નવા હુન્નર કે વ્યાપાર સંબંધી જ્ઞાન મેળવી શકાતું ન હોય તો ખેર; પણ તમારી કુદરતી પ્રજાને વર્તમાન કાળને અનુસરતી વિદ્યા કે વ્યાપાર શીખવો. હાલમાં પોતાની

સ્વભાષા શીખ્યા પછી, જે જે દેશો હુન્નર અને વ્યાપારમાં આગળ પહોંચેલા છે તે તે દેશની ભાષાઓનું જ્ઞાન અપાવો; તમારા પુત્રોને તમે હાથ કષ્ટ વેઠીને પણ વ્યાપારની યાને હુન્નરની શાળાઓમાં દાખલ કરો, કે જેથી તમને આખરે પણ ખરચેલાં નાણાંથી બમણું કરતાં પણ વધારે મળશે.

દુકાનની પસંદગી.

દુકાનની જગા પસંદ કરવી એ વ્યાપારીને બહુ જરૂરનું છે. આપણે જે જાતનો વ્યાપાર કરતા હોઈએ તે જાતના વ્યાપારીની દુકાનો જ્યાં હોય ત્યાંજ આપણે પણ દુકાન માંડવી જોઈએ. આપણે કાપડનો વ્યાપાર કરતા હોઈએ તો જ્યાં કાપડની ઘણી દુકાનો હોય. ત્યાં આપણે પણ દુકાન કહાડવી જોઈએ. કેટલાક એમ ધારે છે કે, જ્યાં ઘણા વેચનારા હોય ત્યાં દુકાન માંડવા કરતાં જ્યાં કોઈની દુકાન ન હોય ત્યાં માંડવાથી વધારે ખપત થાય. પણ તે ભૂલ છે. સારા ખરીદનાર જ્યાં મુખ્ય દુકાનો હોય ત્યાંથીજ માલ ખરીદે છે. વળી હોંશીઆર ખરીદનારા માલની સરખામણી કર્યા વગર ખરીદ કરતા નથી. જેમ સરખામણી કરવાને ઘણી દુકાનો હોય તેમ તે તરફ ખરીદનાર વધારે ખેંચાય છે. તેથી એકલી દુકાન માંડનારની દુકાને કોઈ જતું નથી.

હરીફાઈ.

હરીફાઈ એટલે એકનું સારૂં જોઈને તેની બરાબરી કરવા, અગર કોઈ કામમાં લાભ મેળવવા બીજાઓની સાથે આપણે પણ પ્રયત્ન કરવો તે.

હરીફાઈ એ તો વ્યાપારનો પાયો છે. સામસામી દુકાન માંડવાથી દેખીતી હરીફાઈ થાય છે, પણ પરિણામે બંનેને તે લાભકારી નીવડે છે. એક ટોપીઓના વ્યાપારી કહે છે કે, “ જ્યારે હું જુવાન હતો, ત્યારે પ્રથમ ટોપીઓ વેચવાનો વ્યાપાર કરતો. પ્રથમ મેં ધાર્યું કે, જ્યાં કોઈ ટોપી વેચનાર ન હોય ત્યાં દુકાન કહાડવી. જેથી મારી આસપાસ પા માઈલ સુધી કોઈ ટોપીવાળાની દુકાન નહોતી ત્યાં મેં દુકાન માંડી. પણ વરસ આખરે મને કાંઈ પણ નફો મળ્યો નહિ, એમ કહું તો તે કાંઈ ખોટું નથી. મારૂં ખર્ચ માંડ માંડ નીકળ્યું. જેથી મેં મનમાં તજવીજ કરી કે, બીજા ટોપીવાળાનો માલ ખપે છે કે નહિ ? એક ઠેકાણે ટોપીવાળાની બે દુકાનો મેં જોઈ, ત્યાં તેઓનો માલ ખપ-

પણ હોવાથી કામ કરી શકે છે. આંખને પણ ઠીક કરવાં સહેલું અજવાળું વધારે મળે છે. દુકાનમાં ખુલ્લી હવા આવવાના રસ્તા પણ અગત્યના છે. ખુલ્લી હવાના ઉપયોગના પુરાવા [illegible] આપણી [illegible] આપણને પુરાવા આપે છે. [illegible] કરતાં પણ ખરાબ હવા વધારે મારક છે. ખુલ્લી હવાના લાભ વિષે ઘણાં પુસ્તકો લખાયાં છે. ગીચ વસ્તીવાળાં શહેરોના અને અંધારા ઓરડાની હવાથી થતા નુકસાન વિષે પણ ઘણા પ્રકરણો લખી ગયા છે. ખુલ્લી હવા જેમ રહેવાના મકાનને તેમ દુકાન, વખાર કે પેઢીને પણ ઉપયોગની છે. [illegible] જાતોમાં કેટલાક [illegible] માલ રાખવાથી તેનો રંગ બદલાય છે, ને કેટલાનો ગુણ બદલાય છે, ને કેટલાક તો [illegible] બગડી પણ જાય છે. વળી જ્યાં ખુલ્લી હવા આવવા દેતી ન હોય તેવી દુકાનમાં કામ કરનારાની તંદુરસ્તી પણ બગડે છે. જેમ [illegible] કરવામાં ને તંદુરસ્તી [illegible].

દુકાનમાં માલની ગોઠવણી.

રાખવું જોઇએ. તેમાં જેટલામે નંબરે જે માલ આવતો હોય તે નંબર તે કબાટપર ચોડાવો. વળી કબાટના કયા ખાનામાં કયો માલ છે તેનો નંબર ને ખાનાપર ચોડાવો. ઘણી જાતનો માલ હોય ત્યાં કોઈ પણ માલ જડવા માટે આ ગોઠવણની અવશ્યની છે. દરેક સામાન માટે ને માણસ માટે જગ્યા મુકરર કરવી જોઈએ. દુકાનમાં કાંઈ પણ નકામું ન જાય, તેની સંભાળ રાખવી જોઈએ. વળી હિસાબ રાખનારા પાસે પરચુરણ પણ તૈયાર હોવું જોઈએ કે ખરીદનારને વટાવવા જવું ન પડે. દુકાનના સઘળા નોકરો ઉપર નજર પહોંચે ને ખરીદનારને તુરત દેખે એવે ઠેકાણે શેઠની બેઠક હોવી જોઈએ.

નોકરોની પસંદગી.

એકલો માણસ માત્ર જાતિ મહેનતથી મોટા પાયા ઉપર વ્યાપાર કરી શકે નહિ, તેથી તેને પોતાને મદદ કરવાને નોકરો રાખવાની જરૂર પડે છે. એ નોકરો સારા નરસા પસંદ કરવા ઉપર એના ભવિષ્યનો આધાર રહેલો છે. નોકરના કામ કરવાના આવડત સિવાય મુખ્ય ગુણોમાં પ્રમાણિકપણું [illegible] છે. પ્રમાણિક માણસ ઓળખવાને કાંઈ નિયમો બાંધી શકાતા નથી તોપણ જે નોકર રાખીએ તેના બાળપણનો પ્રથમ તપાસ કરવો. એમ નથી કે પ્રમાણિકપણું કે અપ્રમાણિકપણું [illegible] ઉતરતું હોય; પણ એટલું તો ખરું છે, [illegible] પોતાના બચ્ચાંને પણ પોતાના જેવા [illegible] પોતાના ઘરમાં પોતાનાં માબાપના સદાચરણના [illegible] હોય ને બાળક મોટું થયા પછી તેવાજ [illegible] એમ સંભવે છે. જે જગ્યા [illegible] ઉપર મહેનતુની [illegible], અને એ [illegible] કરીને સારી [illegible] માણસના [illegible] માટે કેવા પ્રકારના મહેનતુ [illegible] શુદ્ધ દેખાતી હશે તોપણ ડહાપણ તો [illegible] બચપણ માટે ઘણું કરીને ડહાપણ અનુભવનો [illegible] છે. તેથી બચપણ માટે ડહાપણ [illegible] એમ નહિ [illegible] છે. ડહાપણ માટે [illegible] છે. ભલા માણસના ડહાપણ હોય, પણ [illegible] માણસને ડહાપણ શીખવે છે. બચપણથી માત્ર ડહાપણનું કાંઈક [illegible] ને જે તે [illegible] કામ નહિ કરે, અને તેને કુદરતી

દુકાનમાં ઉપયોગી પુસ્તકો રાખવાંજ જોઇએ.

[illegible]

નોકરોના પગારો વધારી રાજી રાખવા.

સાટું વિનિમયનું સાધન છે.

જંગલી લોકોમાં સઘળી વેચવાની અને લેવાની વાત એક ચીજ બીજી ચીજના બદલાથી કરવામાં આવે છે, નાણું બિલકુલ વાપરવામાં આવતાં નથી. આપણાં ગામડાંઓમાં હજી એ રીત જોવામાં આવે છે. ત્યાં પારોર શાક પણ પૈસાથી વેચાતું મળતું નથી, પણ દાણાને બદલે મળે છે. આ રીતને સાટું કહેવામાં આવે છે. આ રીત ઘણી અગવડ ભરેલી છે, ને જે દેશોમાં વિનિમયની સાટા સિવાય બીજી રીત બિલકુલ નથી ત્યાં વ્યાપાર ઘણો જ મંદ ચાલે છે. સાટામાં પડતી અગવડોને લીધે લોકોને નાણું વાપરવાનું સૂઝ્યું અને સાર્વજનિક સંમતિથી કોઈ ચીજને મૂલ્યના માપ અને વિનિમયના સાધન તરીકે પસંદ કરવામાં આવી. તે ચીજના વાપરથી સાટું કરવાની જરૂર બંધ પડી. ફક્ત સાટું જ ચાલતું હતું તે વખતે તો એક માણસ પાસે પોતાના ખપ કરતાં વધારે શાક હોય ને તેને પહેરવા લુગડાં જોઈતાં હોય તો જેની પાસે ખપ કરતાં વધારે લુગડાં હોય ને જેને શાકની જરૂર હોય એવા માણસને ખોળી કાઢવો પડતો. પણ હવે તેમ કરવું પડતું નથી. જેની પાસે વધારે શાક હોય તે અમુક પૈસાથી તે કોઈને વેચે ને તે પૈસાના કાપડીઆ પાસેથી લુગડાં લે.

ખરીદ કરવું અને વેચવું.

વ્યાપારમાં માલના ખરીદ કરવો અને વેચાણ કરવું એ ખાસ શીખવાના છે. [illegible] પોતાના માલનાં એટલાં બધાં વખાણ કરે છે કે [illegible] કારણ કે તેનો આડતીઓ એ માલની ખરી કિંમત [illegible] વેચનારા પોતાના માલના વખાણ કરે [illegible] કે આ માલ એટલો તો સારો છે કે, બીજા [illegible] આટલોજ બાકી રહ્યો છે. ને બીજી [illegible] અથવા તો કહેશે કે, આ જાતનો માલ આપને કિંમત [illegible] ને [illegible] પણ આટલી વધારે કિંમત લઈને **મહેતાચંદને** આપ્યો ને ફૂલચંદને આપ્યો આપ્યો છે, પણ આપને! [illegible] આપને આપું છું. પરદેશી માલ [illegible] 'સાહેબ' આ માલ [illegible] જાતનો ને નવા નમુનાનો આવ્યો છે. એની કિંમત બહુ બાહેર પડી છે. [illegible] બિચારીએ તો તે માલ [illegible] તેની દુકાનમાં [illegible] હશે ને જેટલી કિંમત વધારે [illegible] છે તેટલી એની [illegible]

માણસે પોતાના મનમાં દગો કરવાનો જરા પણ વિચાર લાવવો જોઇએ નહિ. બધા મનુષ્યો સાથે ખુલ્લા દિલથી વાત કરી, પોતાનો આત્મા આનંદમાં રાખવો. ખરી વાત કહેતાં વખતે સામો માણસ દુભાય છે ને ખોટો વિચાર લાવે છે, પણ પરિણામે તેને ઘણો લાભ થાય છે. કહ્યું છે કેઃ—

कपट सज्जनैस्त्याज्य, मायुर्लक्ष्मी यशोनुदम् ।
धर्म नाशकरं बुद्धि नाशकृदुव्यमनप्रदम् ॥

અર્થ—સારા મનુષ્યોએ કપટનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, કારણ કે તેથી આયુષ્ય, લક્ષ્મી, કીર્તિ, ધર્મ અને બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, તથા ઘણું દુઃખ વેઠવું પડે છે. માટે વાતચિત કરવામાં, વ્યાપાર રોજગારમાં, કારીગરીમાં કે બીજા કોઈ કામમાં કોઈ માણસે દગો કરવો નહિ. એથી જરા પણ લાભ થતો નથી, ને નુકસાન ઘણુંજ થાય છે. એ ખરેખર હલકી જાતના અને હલકા સ્વભાવવાળાની નિશાની છે. જે સત્ય બીના હોય તે ખુલ્લા દિલથી ઉઘાડ કરી દેવી, પણ સાચી વાતનું સ્વરૂપ બદલી નાંખી પાપના ભાગના હિસ્સેદાર કપટ જાળનો બાંધી ભેગ કરવો નહિ.

વ્યાપારી ધોરણો.

૧. વ્યાપારીઓ નફા મેળવવા વ્યાપાર કરે છે તેથી તેઓ વગર નફે વેચાણ કરતા નથી. નફા વગર રોકડી કિંમતે પણ વેચાણ કરતા નથી.

૨. વખતસર પૈસા નહિ આપનાર કરતા અગાઉથી વખતે પૈસા આપનાર પાસેથી થોડો નફો લે છે. તેમજ લાંબું દેવું ખેંચનાર કરતાં થોડું દેવું ખેંચનારને સસ્તી કિંમતે માલ આપે છે.

૩. અજાણ્યો માણસ સાચો છે કે નહિ તે વિષે પ્રથમ ખાત્રી કરવામાં આવશ્યક ગણે છે. તેથી અજાણ્યા માણસને તે પુરો નીવડે નહિ ત્યાં સુધી વ્યાપારિક ધોરણે તેના સાથે કામ કરે છે.

૪. તે બહુ બોલતો નથી, અને બોલવામાં ડહાપણ વાપરે છે.

૫. મનુષ્ય ધારે છે તે કરતાં થોડા પૈસા, થોડું ડહાપણ અને થોડી અક્કલ સાધારણ રીતે હોય છે.

૬. જેટલો માલ વેચાયો તેટલો બધાએ ઠીક વેચાયો એમ જાણતો નથી, પણ જેટલા માલની કિંમત મળતાની વસૂલ થઈ શકે તેટલોજ ઠીક વેચાયો એમ જાણે છે. જો માલના પૈસા આવ્યા ન હોય તો માલ વેચાયો એમ નહિ પણ મફતનો નાંખી દીધો એમ તે ગણે છે.

રીતે ધીરવો. થોડો નફો ખાઈને પણ જલદી નાણાં આપે એવાને માલ ધીરવાથી ઘણો લાભ થાય છે. લાંબી મુદતે નાણાં આપનારને વધારે નફો લઈને માલ વેચનાર કરતાં જલદી નાણાં આપી જનારને થોડે નફે માલ વેચનારા વ્યાપારી આખરે વધારે કમાય છે. એ વાત સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખવી. આપણા વ્યાપારીઓ આ બાબતની ગણત્રી ગણતા હશે તોપણ તે પ્રમાણે અમલ કરતા નથી. એ ગણત્રી ઉપર બેદરકાર રહે છે, અને તેથી અમે તેમની આંખો ઉઘાડવાને ચોક્કસ રીતે મનમાં ઠસે તે માટે એક હિસાબ નીચે આપીએ છીએ.

જેમ જલદી નાણાં વસુલ થાય તેમ તે નાણા વ્યાપારમાં જલદી કામ આવે છે, નાણાની છુટ રહે છે, નાણાં વસુલ થાય તેથી બીજો નવો માલ મંગાવી શકાય. પણ જેનાં નાણાં વસુલ થતાં નથી તેને તે વસુલ થતા સુધી બેસી રહેવું પડે છે. અગર બીજી મુડી રોકવી પડે, કે તે ન હોય તો વ્યાજે નાણાં લઈ બીજો માલ મગાવવો પડે છે. એક વ્યાપારી દશ હજાર રૂપીઆની મુડીથી વ્યાપાર કરે છે અને તેના વેચાણનાં નાણાં ચાર ચાર મહિને વસુલ થાય છે, એમ ગણીએ તો તે વ્યાપારી દશ ટકા નફાથી ૭ વર્ષનાં કાંઈ પણ ખર્ચે ન કરે તો પોતાની મુડી વધારીને ૫૫૦૦૦ કરતાં પણ વધારે કરી શકે. પણ જો એટલાજ રૂપીઆની મુડીના વ્યાપારમાં એટલોજ નફો લે પણ છ છ મહિને રૂપીઆ વસુલ થાય તો [illegible] વરસમાં 31000 ની મુડી લગભગ થાય. પણ જો એટલીજ મુડી એટલાજ નફામાં રોકે ને બાર બાર મહિને રૂપીઆ વસુલ આવે તો લગભગ [illegible] રૂપીઆ થાય, અઢાર મહિને ૧૪૦૦૦ ને ચાલીશ મહિને લેવાથી [illegible] થાય. તેમજ તેથી બમણો નફો લે એટલે એકંદર વીશ ટકા નફો લઈ એ વરસે રૂપીઆ વસુલ કરે તો છ વરસે દશ હજારના [illegible] થાય અઢાર મહિને વસુલ કરવાથી ૨૦૦૦૦, બાર મહિને વસુલ કરવાથી [illegible]૦૦, છ મહિને વસુલ કરવાથી ૮૫૦૦૦ અને ચાર મહિને વસુલ કરવાથી [illegible]૦૦૦ થાય.

એ રીતે જો કોઈ દશ હજારની મુડીથી વીશ ટકા નફો લઈ માલ વેચે પણ વસુલ કરવાની મુદતમાં ફેર પડે તો છ વરસે, ચાર ચાર મહિને વસુલ કરનાર ૨૫[illegible]૦૦ કરતાં પણ વધારે મેળવે છે. ત્યારે એ વરસે વસુલ કરનાર માત્ર ૧૦૦૦ નો વધારો કરી શકે છે. કેમકે ચાર ચાર મહિને વસુલ કરનાર એ વરસમાં છ વખત રૂપીઆની ઉથલ પાથલ કરી શકે, ત્યારે એ વરસે વસુલ કરનાર માત્ર એકજ વાર કરી શકે છે. આ બાબતમાં વધારે પુરાવાની હું અગત્ય ધારતો નથી.

માલ ઉધારે ખરીદ કર્યો હોય તો કિંમત આપ્યા સિવાય પણ માલનો કબજો લેવા આગલ, ખરીદનાર દીવાળું કહાડે તો તે કબજો લેઈ શકતો નથી. દીવાળું કહાડવાની ખબર પડી કે, વેચનાર તે માલ પોતાના કબજામાં રાખી શકે છે. અથવા તે માલ રસ્તામાં જતો હોય તો ત્યાં અટકાવી શકે છે. જ્યારે કબારના ઠરાવ થઈ રહ્યા કે, વેચનારની ફરજ છે કે, તે માલ ખરીદનારને આપવો. એટલે માલનો કબજો લેવા આગાઉ ખરીદનારને જે મરજી બજાવવાની હોય તે બજાવ્યા પછી તરત તે માલનો કબજો [illegible] દરરોજ લેઈ શકે એવી રીતે તે માલ મકેલો અને ખરીદનારની ફરજ છે કે ખાસ ઠરાવ ન હોય તો તે માલની [illegible] કિંમત આપવી. અથવા તેને તે કિંમતનું બીલ કે નોટ આપવાની [illegible] ત્યારે વેચનાર પોતાના માલ તરીકે માલ [illegible] તે માલનું [illegible] ધણીપણું છે એમ મનાય છે. જ્યારે કોઈ [illegible] વેચનારજ માલ બનાવનાર હોય [illegible] તે માલ જે કામ માટે ખરીદનાર [illegible] એવી તથા એકેના [illegible] તેને માલ લેવા [illegible] પડેલાં, વેચનારને [illegible] ખરીદનારે વેચનારની [illegible] ખરીદ્યો હોય ત્યારે [illegible] આવી શકે છે.

વેચનારની કરેલી કબુલાત.

[illegible] માલ મેટેથી [illegible] દિવાનો અ- [illegible] એમ કંઈ [illegible] માલનો હોય અને [illegible] એટલેથી કંઈ [illegible] વચનાનો કેટેટી [illegible] [illegible]

થયો છે, એવું સાબીત કરવામાંજ કામ આવે છે.

વેચાણના કરારમાં કાયદાનાં આ મુખ્ય ધોરણો ધ્યાનમાં રાખવાનાં છે. વળી દરેક મનુષ્યે યાદ રાખવું કે દરેક શબ્દનો કાંઈ પણ અર્થ હોય છે. એક સાધારણ નિયમ–લખવામાં જો, પરંતુ, કિંવા, વગેરે શબ્દો લખ્યા હોય તો તે ભાષાની શોભા માટે તે લખેલા છે એમ સમજવું નહિ પણ તેઓ અવશ્યકતા કે અપવાદ જણાવવા માટે લખેલા હોય છે, એમ સમજવું.

આ નિયમો લગાડતા કોઈ વખતવાર [illegible] કરાર ન હોય તો પણ તે કરાર હશે એમ માની લે છે. જેમકે **अ** એ **ब** ને કેટલુંક કાપડ કેટલીક કિંમતનું તે લખ્યા વગર મોકલવાને લખ્યું. **ब** એ તે મોકલ્યું. તો કાયદો એમ ધારે છે કે તે કાપડની કિંમત **अ** એ આપવાને કબુલ્યું છે. તેથી **अ** એ કાંઈ પણ લખીનવાર કબુલ્યું નથી તોપણ **ब** તે કાપડની વ્યાજબી કિંમત લઈ શકે છે તેમજ જ્યારે કોઈ માણસ મજુરી ઠરાવ્યા વગર મજુર રાખે તો તેની વ્યાજબી મજુરી આપવાને તેણે કબુલ્યું છે એમ સમજવું તેમજ જો **अ** અજાણનાં **ब** નું દેવું **क** ને આપે અને તે ભુલ માલમ પડવાથી **अ** તે રૂપીઆ પાછા માગે તો **क** તે પાછા આપવાને બંધાએલ. છ. કેમકે કોઈ એમ ધારે છે કે, તે વખતે ભુલ ચુક લેને દેના [illegible] અંદર માનાની સમજણ છે, એમ જણાવું. તેમજ [illegible] કોઈ [illegible] વગેરે તેમના હવાલામાં સોંપનાર [illegible] માલ [illegible] સાથે તે માલની યોગ્ય [illegible] લેવાને બંધાયેલા છે એવું [illegible] માનો [illegible]

માલના [illegible] અને [illegible] પૂર્ણ કરતાં પડેલા તે [illegible] એકલની [illegible] આ ઠેકાણે જણાવવી જરૂરની છે, તે દરેક [illegible] યાદ [illegible] જોઈએ તે લખેછે કે, લખાણ [illegible] નથી [illegible] મોઢે કરવા કરતાં બીજા માણસના [illegible] ક્યારે લખેલો જવાબ મળે ત્યારે લખાણ કરવું તે [illegible] છે, આપની ગરજ પડે એવું હોય ત્યારે જાતે જવું [illegible] છે, જ્યારે માણસોઓ [illegible] હોય ત્યારે તે સારો અને કામ કરવાને ખુશી હોય તેવા પસંદ કરવા તેમજ તેઓને કામમાં [illegible] હોય તે કામ કરતેહમંદાથી કરે એવાને રાખવા એટલે કે, જે કામને લાયક હોય તે કામ તેને સોંપવું. જેમકે સરકારી બાબતમાં કિંમતવાન, છાનીવાળો, વિચાર આપવાના કામમાં ચોખા બોલો ને તપાસ કરવામાં પાકો માણસ ઠરાવવો. વળી જે માણસોને પહેલાં તમે કામ સોંપ્યું હોય ને પાર પાડ્યું હોય તેવા માણસો રાખવા. કેમકે

હાલનો તાલ તેથી પણ આગળ વધ્યો છે. પોતાના માલનાં ખરાં ને ખોટાં અખણાં ફૂંકવાનો હાલમાં એથી પણ ચઢીઆતો રસ્તો માણસે જાતે ખોળી કહાડ્યો છે. ન્યુસપેપરોમાં જાહેર ખબરો આપવી, જુદી જુદી જાહેર ખબરો છપાવીને પ્રખ્યાત જગાએ ને પ્રખ્યાત પુરૂષોને મોકલવી. એ ઉપાય હાલમાં સૌથી વધારે ચાલે છે. પોતાના માલના ગ્રાહક મેળવવાનો એના જેવો અકસીર ઉપાય બીજો એકે નથી, જાહેર ખબરોથી નકામો માલ વેચીને પૈસાદાર થઈ શકાય છે. તો કિંમતી માલ વેચનારા એ રીતે કેમ પૈસા મેળવી ન શકે? જેની પાસે નકામો માલ હોય છે. તે પ્રખ્યાત અને ફેલાયેલાં વર્તમાનોમાં ને પુષ્કળ જાહેર ખબરો ફેલાવ્યાથી ફતેહ પામે છે. તો ઉપયોગી ને કિંમતી માલ વેચનારને એ રસ્તે ગ્રાહકો મેળવવાં કેટલાં સહેલાં છે? ગ્રાહકો મેળવવાનાં મુખ્ય સાધન જાહેરખબરો ને નમુના છે. જાહેર ખબરોથી ગ્રાહકો આવશે. તેમના માગ્યા પ્રમાણે વખતસર માલ મોકલ્યાથી તેમને સંતોષ થશે ને નમુનાથી તેમને માલ મંગાવવાની ઇચ્છા થશે.

જેને ખાત્રી હોય કે હું સારો માલ સાધારણ ભાવથી જો મંગાવશે તેને વાજબીભાવ મોકલી શકીશ. તેને પોતાના માલની જાહેરખબરો પ્રસિદ્ધ કરવી એ પ્રથમ અગત્યનું છે. જો તે વ્યાપારી કોઈ અમુક [illegible] વ્યાપાર કરવાનો હોય તો તે બાબતના દરેક કુટુંબને તેણે જણાવવું જોઈએ, તે ક્યો માલ શી [illegible] વેચે છે. જાહેર ખબરોનું ખર્ચ થશે તેથી તેણે બીહીવું ન જોઈએ. કેમકે એવું ખર્ચ તો તેને [illegible] પડે છે. દુકાનનું ભાડું, માલની સાચવણી, માલ [illegible] ખર્ચ જેમ કરવું પડે છે તેમ એ ખર્ચ પણ કરવું જોઈએ. જો તેણે અમુક ભાગમાં વ્યાપાર કરવો હોય તો તેના [illegible] લોકોને ખબર આપવાનું ખર્ચ કરવું જોઈએ. જો [illegible] માલ વેચનાર આખા પ્રાંતમાં કે દેશમાં વ્યાપાર કરવા ચાહે. [illegible] તો પોતે જેને ગ્રાહક કરવા માગતો હોય તેને [illegible] માલની કિંમત અને ખાસીઅત કરતાં પોતાના [illegible] તેના [illegible] કરવા. એ [illegible] છે. જો તેમ નહિ કરે તો તે [illegible] વ્યાપારી થવાનો નહિ, [illegible] થવાનો નહિ, અને તેને નુકસાન ભરવું પડ[illegible]. [illegible] જાહેરખબરોથી પોતે ગ્રાહક [illegible] તેથી તેના [illegible] પડી જાય, તોફર ખર્ચ [illegible] કિંમત ઉપર [illegible] નહિ પડે. [illegible] નહિ

દોસ્તોના મનમાં પોતાની નમ્રતાની છાપ બેસાડે છે. ઘણી વખત અજાણ્યા માણસો કાંઈ ખબર પુછવા આવે છે ને તેનો લાભ કઈ ચાલાક વ્યાપારીઓ લખાણ કરી લે છે. ડાહ્યો માણસ નમ્રતાથી તેને પોતાથી અને તેટલી ખબર આપે છે અને મુર્ખ માણસ પોતાને કામગરો સમજીને તેના તરફ જોતો પણ નથી, વ્યાપારીનો આધાર લોકોના સારા અભિપ્રાય ઉપર રહે છે એમ સમજી ડાહ્યો વ્યાપારી પોતાના મિત્રો વધારે જાય છે, ને મુર્ખ વ્યાપારી દુસ્મનો વધારે જાય છે.

નમ્રતા એ બોલીચાલીથી બીજા માણસને તેને માટે પોતાના અંતઃકરણમાં કેવી લાગણી છે, તે બતાવે છે. નમ્રતા શીખવાના નિયમો કે ધોરણો નથી. જે ડહાપણ નમ્રતાની કિંમત શીખવે છે તેજ ડહાપણ નમ્ર બોલી ચાલી અને રીતભાત શીખવે છે.

માણસ જન્મે છે ત્યારથીજ નમ્ર સ્વભાવનું હોય છે. નવું બચ્ચું કેવું નમ્ર અને માયાળુ હોય છે. બચ્ચાના માયાળુ ચહેરાથી એમજ સમજાય છે કે પરમેશ્વરે તેને માયાળુ અને નમ્ર થવાને બનાવ્યું છે. પણ તે મોટું થયા પછી કાંતો ક્રોધી ને મીજાજી થાય છે, કાંતો તે વધારે નમ્ર ને માયાળુ બને છે. ગામડાના કરતાં શહેરના લોકો વધારે મીજાજી થાય છે તે ઘણા લોકોના સહવાસથી તેમનાથી જણાતો થાય છે. તેથી તેમના પરનો ભાવ તેના મનમાંથી જતો રહે છે. પણ વ્યાપારીઓના તેમ થવું જોઈએ નથી. કેમકે ઉતાવળા ને મીજાજી વ્યાપારી પાસે ઘરાક જવાને ઇચ્છા રાખતા નથી

વ્યાપારીના વિનય અગત્યનો છે. એ કાંઈ જેવો તેવો કે નજીવો નથી. તમારે જરા સમજવું કે વ્યાપારમાં નજીવી જેવું કાંઈ નથી. તમે ચીવટથી જોશો તો માલમ પડશે કે, વ્યાપારમાં પ્રખ્યાતિ મેળવી ધનવાન થએલાના મૂળ તરફ તપાસો તો તે નજીવી જણાતી વાતમાંથી હશે. એક દિવસ લંડનમાં એક દુકાનદાર માલ આપવાના કામમાં રોકાયો હતો. તેવામાં એક વૃદ્ધ સિપાઈ થાક્યો પાક્યો આવીને કહેવા લાગ્યો કે ભાઈ, હું રજા ઉપરાંત રહ્યો છું ને નોકરી પર જવાનું ગાડીભાડું કાંઈ પાસેથી મને મળશે નહિ તો હું ત્યાં જતા સુધીમાં ઘણો થાકી જવાનો ને મોડા જવાથી સખ્ત શિક્ષા થવાની. આ સિપાઈની વાત પેલે દુકાનદારે ધ્યાન દઈને સાંભળી ને તેને એક પાઉંડ આપ્યો તે લઈને સિપાઈ બોલ્યો કે, ભાઈ આના બદલો હું શી રીતે વાળીશ? મારી પાસે તને આપવાનું કાંઈ પણ નથી. પણ આ એક નકલ છે. એમ કહી ગજવામાંથી એક જુનો કાગળ કાઢી આપ્યો. અને કહ્યું કે આમાં કાળી શાહી બનાવવાની રીત છે. હું ને

વંઠ ધણીઆર પૈસા કમાવો ને મેં ઘણું ગોલાગો વેચ્યા છે માટે આ ફાનસ લે અને તેનો ઉપયોગ કરજે, કે જેથી તારો આ ઉપકારનો બદલો વાળો પણ હતે. એ વેપારીએ પેલો ફાનસ લીધો ને તારી બનાવી વેચવા માંડયાથી તે લક્ષાધિપતિ થયો.

મનુષ્યની જીંદગીમાં એક સમય એવો પણ આવે છે કે, જે વેળા તરતજ લાભ લીધો હોય તો તેનું નસીબ ખુલે ને જો જવા દીધો તો તે દુઃખમાં જીંદગી પુરી કરે છે. આવો લાગ ક્યારે આવશે તે આપણને અગાઉથી માલમ પડતું નથી. પણ આજ સુધીના અનુભવી જોકોએ આપેલા નિયમો પ્રમાણે આપણે તૈયારી કરવી રાખવી અને નક્કી જાણવું કે તેવો તરત લાભ લેવાને તૈયાર થઈ રહેવું. જો એમ નહીંતો તે આપણને ઉદાસ[illegible] ન થતાં ધંધામાં સ્થિતિ ક્યાં ફરે છે. તે વાત દરેક વેપારીએ યાદ રાખવા જરૂરની છે. આજ જેને ઓળખતા નથી તે કાલે આપણો ઘરાક થાય છે. અને આજે જે ઘરાક થાય છે તે આવતીકાલે પાછી દીવાનું કરાવે છે. [illegible] પડે છે અને [illegible] કરવા વખત આવે છે.

વિનયવાળો વેપારી [illegible] ન હોય એમ [illegible] તેમ મનુષ્યને વિનયતા શીખવી પડતી નથી. વિનયવાળાનો [illegible] હોય તેવું કહી શકે છે [illegible] નથી. [illegible]

[illegible]

[illegible]

મળતા નથી, દોસ્તો તરફ શુદ્ધ લાગણી હોય નહિ તો તે દોસ્તી ટકે નહિ; અને શુદ્ધ અંતઃકરણ વગર હોઈ શકે નહિ. પોતાના મિત્રો ઉપર શુદ્ધભાવ રાખવાથી તે બીજા લોકો ઉપર પ્રેમ બાંધતો થશે અને તેથી તેને દોસ્તો મળતાં વાર લાગશે નહિ. જેને મિત્રો નથી અથવા પોતાનું મન ખોલવા જગ્યા નથી તેને કાંઈ નથી. તેણે સુખી થવાની કે બીજાને સુખી કરવાની આશા રાખવી એ વ્યર્થ છે.

વિનયતા એ વ્યાપારમાં જીવ છે.

વિનયતાથી પૈસા મળે છે ને જીવ આનંદમાં રહે છે. જો વ્યાપારમાં માણસ નમ્રતા વિસારશે તો આ દુનિયાં દુખી લાગશે. અને વ્યાપાર શુભ જણાશે. જેઓ માલ ખરીદે છે અને પૈસા આપવા આવે છે. તેના તરફ માણસો નમ્રતા બતાવે છે. પણ સઘળા ઘણું કરીને તાબાના માણસો તરફ કે પૈસા લેવા આવનાર તરફ નમ્ર રહેતા નથી. પણ તેમ કરવું ન જોઈએ જેનાથી માગવા આવનાર ખમાતા ન હોય તેનું બહેતર છે કે દેવું ન કરવું. ઘણાએક પોતાના ઉપરીઓ તરફ નમ્રતાથી વર્તે છે પણ તેના સાથે [illegible] માગવા આવનાર તરફ નરમાશ [illegible] જણાતા નથી. વડીલો કે જેનાથી [illegible] નમ્ર હોય છે. તેઓ પોતાની [illegible] કરકસરી રાખે છે. પણ [illegible] તેમની પાસે જઈ આશાભર્યું [illegible] જવાબ આપવાના નહિ. [illegible] કરતો હોય, [illegible] બુદ્ધિવાન હોય પણ તેણે માણસે માણસ તરફની નમ્રતા વિસારવી ન જોઈએ. [illegible] પોતાની ગાદીએ બેઠો. ત્યારે જુદા જુદા દરજ્જાના વડીલો તેને મુબારકબાદી આપવાને આવ્યા. ત્યારે તેઓ તેને સલામ કરતા, તેમ તેમની સલામ તે ઝીલતો હતો. તે વખતે એક [illegible] કહ્યું કે સાહેબ, તેમની સલામ ઝીલવાની જરૂર નથી. તે વખતે [illegible] કહ્યું કે, મહારાજ માફ કરજો. વિવેક ભૂલી જવાને હજુ પોતાની ગાદીએ બેઠાને ઝાઝો વખત થયો નથી.

જેમ બને તેમ ધંધો લાયક કરવો.

ધંધાનું ફળ સુખ છે, એ દુનિયામાં દરેક જણે યાદ રાખવું. અને આપણી જીંદગીનો ઘણો ભાગ ધંધામાં જાય છે, માટે દરેક મનુષ્યે પોતાનો ધંધો જેમ બને તેમ સુખકારક અને લાયક કરવો.

રાખે એ બહેરા આગળ શંખ ફુંકવા બરાબર છે, અર્થાત્ વ્યર્થ છે. કેમકે એ વ્યાપારી માલની કિંમત કહેશે કે વખાણ કરશે તે કોઈ માનશે નહિ. ને તેનો માલ ખપશે નહિ. સરખા આગલા એ વ્યાપારીઓ વ્યાપાર કરવા માટે તેમાં એક જણાએ દશ વરસમાં અનુભવની સાથે આસપાસના લોકોનો ને ગ્રાહકોનો વિશ્વાસ મેળવ્યો ને બીજાએ લુચ્ચાઈથી વીશ હજાર રૂપીઆ મેળવ્યા છતાં પણ તેણે વખતે વિશ્વાસ ગુમાવ્યો તો આજે પહેલા વ્યાપારીને ધનવાન ને બીજાને કંગાલ સ્થિતિમાં જોવાના એ નક્કી સમજવું. લાખ જેટલા પૈસા મેળવવા એ તેના કરતાં દશ ગણા ગુમાવ્યા જેવું છે, કેમકે લોકોનો વિશ્વાસ ઉઠી જવાથી પછી તેનો કોઈ ભાવ પુછવાનુ નહિ. આસપાસના લોકોનો વિશ્વાસ ખોઈ જે વ્યાપારી વ્યાપાર કરે છે તે પોતાનો માલ ગમે તેટલી કિંમતે વેચશે તોપણ તે ગરીબ હાલતે મરવાનો

પ્રમાણિકપણું કે જે એક ગુણ વ્યાપારીમાં આવશ્યક છે તોપણ માત્ર એકજ ગુણથી સારો વ્યાપારી થવાય છે એમ નથી. વ્યાપારી એ જુદા જુદા દેશની, જુદા જુદા કટિબંધની ને જુદી જુદી જાતની પેદાશ કરનારાનો સંબંધ કરાવનાર છે. કોઈ કટિબંધમાં થતો ઘણો માલ સમશિતોષ્ણમાં થતો નથી ને સમશિતોષ્ણમાં થતો માલ શિતકટિબંધમાં થતો નથી તેમજ શિતકટિબંધમાં થતો માલ બીજે ઠેકાણે થતો નથી એ માલ એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે લેઈ જઈ વ્યાપારી માણસના સુખમાં વધારો કરવાને સાધનભૂત થાય છે. જો કે એ વસ્તુઓ વ્યાપારી નીપજાવતો નથી તોપણ તે જ્યાં નથી નીપજતી ત્યાં લઈ જઈ વેચવાથી તે નીપજાવનારના જેટલું કામ કરે છે. વ્યાપારી એ વસ્તુઓ સર્વ ઠેકાણે પહોંચાડે [illegible] એટલી મહેનતથી તે સસ્તી મળત નહિ. વળી એ પ્રમાણે એ વસ્તુઓ જે મુલકમાં થતી ન હોય તે મુલકમાં જવાથી તેનો ખપત વધે છે. તેથી તેની વધારે નીપજ કરવાને તે નીપજાવનારને ઉત્તેજન મળે છે. વ્યાપાર વડ આપણે આજે અનેક પ્રકારના વસ્તુઓ મેળવી ભાતભાતનું સુખ ભોગવી શકીએ છીએ. વ્યાપાર ન હોત તો જ્યાં ને જેટલી ચીજો મળતી હોત તે ઉપર સંતોષ પકડી રહેવું પડત. વ્યાપાર એ ઉપયોગી હુન્નરોમાં સુધારો કરવાની નિરંતર ઉત્તેજના કરનાર છે, ને તેથી માણસની બુદ્ધિને યોજનામાં વધારો થાય છે. માટે વ્યાપારી બીજાના પેદા કરેલી વસ્તુઓ તેઓને પેદા કરતા કરતાં વધારે ને જલદીથી કામ કરવાની હોંશ લાગેલે વ્યાપાર કરશે તો તે પોતાના ધંધામાં આબરૂ મેળવી પ્રખ્યાત થશે. વ્યાપારી એ માણસ જાતના સુખમાં ને તેના હુન્નરમાં વધારો

પારીની ફરજ છે કે તેણે ઉધારે ધીરવાનો ધંધો બંધ પાડી લોકોમાં પડતી માઠી ટેવ અટકાવવી. રોકડેથી લેવડ દેવડ કરવાનો રીવાજ રાખવો; ઉધાર આપવાનો રીવાજ અપવાદ દાખલ રાખવો. કોઇનું ઘર બળી ગયું હોય, બેહુનનો પાક નીકળી ગયો હોય, કે બીજી કોઇ રીતે નાશ થયો હોય અથવા એક અનાથ અભણ જેનું આજક વિદ્યાભ્યાસ કરવું હોય તે કમાઇને આપશે એવી ખાત્રી હોય, તો તેવાને ઉધાર ધીરવું એ આશિવાદ રૂપ છે. પણ બીજા સમે તેવા પ્રસંગે પણ માત્ર લોકનાજ કલ્યાણાર્થે ઉધાર આપવાનો રિવાજ બંધ પાડવો. કેમકે એવા રીવાજથી પરિણામ ખોટું થાય છે.

ખરા વ્યાપારીએ પોતાના માલની પસંદગી પણ કરવી જોઇએ. માલ પસંદ કરવામાં તે માલ નફો લેઇ વેચી શકાશે કે નહિ; તે જોવું જોઇએ. એટલુંજ નહિ પણ તે નફો વ્યાજબી રીતે લઇ શકાય તેમ છે કે નહિ તે પણ જાણવું જોઇએ. એટલે એ નફો મેળવતા લોકોની નીતિને હાની કરતા છે કે નહિ તે અવશ્ય વિચારવું જોઇએ. એક વ્યાપારી દારૂ વેચવાનો વ્યાપાર કરી તે નફો મેળવે પણ એ રીતે પૈસા કમાવાનો તેને હક નથી એમ [illegible] એ ખ્યાલ જાણવું કે, એવી રીતે [illegible] નથી [illegible] રહેવાના. [illegible] કે એવા નફો કેમ [illegible] પૈસા [illegible] કલાલ ધનવાન થયાનો [illegible] હશે. છતાં ધારો કે તે પૈસા [illegible] પણ કાઇ પણ સારા-[illegible] હક નથી. [illegible] કરવા જોઇએ. [illegible] ધારવા ન જોઇએ.

[illegible] નહિ પણ કરી અના-[illegible] થાય, કેળવણીનો [illegible] થાય [illegible] લાભ સાધવો જોઇએ. [illegible] અને આબરૂ [illegible] જોઇએ. તેના ગમ [illegible] ઉત્તેજન આપવું જોઇએ. [illegible] લીધે ઘણા લોકો [illegible] જોઇએ. જો તે દેશના [illegible] બંદરમાં જઈ માલ ખરીદ કરી લાવવા, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના ગ્રાહકોને ઉપયોગી થાય

તો તેવા કોઈ લાયક ગૃહસ્થને ફેરફેરી કરાવવાં અને તેને પડે અને પોતાના દાખલાથી બીજા વ્યાપારીઓને અને ગ્રાહકોને કદી સમજાવીને ઉત્તેજન આપી નભાવવાં. દરેક સમજુ વ્યાપારીને આ વાત ધ્યાનમાંજ રાખવી અગત્યની છે.

ખરા વ્યાપારીએ જાણવું જોઈએ કે, તેનો ધંધો માત્ર વેચવાનોજ નથી પણ માલની અદલાબદલી કરવાનો છે. પોતે જે જાતનો માલ વેચતો હોય અગર બીજો માલ આસપાસના ગામમાં થતો હોય તેની ખરીદી કરીને અને બીજા ખરીદનાર જમાદીને કે પરદેશી વ્યાપારીઓને ફેરફેરી તેમની દુકાનો ફરતીને માલનો ઉઠાવ થાય એવી યોજનાઓ કરવી જોઈએ અને પોતે વેચતો હોય તે સિવાયનો બીજો જરૂરી માલ પહોંચવા આવે એવી યુક્તિઓ કરવી જોઈએ. કેમકે ત્યાં થતા માલની જેમ ખપત [illegible] તેમ તેવાને બીજા પ્રકારનો ઘણો માલ [illegible] નાણાંને [illegible] થશે અને તેથી લોકોની સ્થિતિ સુધરશે તથા તેઓ [illegible] માલ વધારે ખરીદી શકશે. આ પ્રમાણે માલ [illegible] [illegible] તેમ વધારે તેમ વ્યાપારીઓને [illegible] વધારે થશે, એમ નક્કી સમજવું.

[illegible] પોતાનો લાભ [illegible] માટે તેમની આબાદી થાય એવી [illegible] માત્ર પોતાનો માલ [illegible] તો ઉપર કહ્યું તે [illegible] દરેક [illegible] પોતાની યોગ્યતા [illegible] થાય, એટલુંજ નહિ [illegible] તેમનામા પોતાની અમર [illegible] આ ખરેખ[illegible] વ્યાપારીને ન્યાંજ [illegible] વ્યાપારીઓની દુકાનો [illegible] દુનિયા સુધારે એવા [illegible] અમર [illegible] અને સદ્ધર્મ, [illegible]

એટલુંજ છે કે તેઓ રીતિ પદ્ધિતિમાં જરૂરતા સમજી શકતા નથી. ધં[illegible] ધામા વિજય તેની જ્ઞાન અથવા તો વધના ઓછા પ્રમાર ઉપર મેળ[illegible] શકાતો નથી. પણ માત્ર રીતિ પદ્ધતિથી જ મેળવી શકાય છે. [illegible] એમ પણ [illegible] જાણે કે રીતિ પદ્ધતિ ઉત્તમ જાતની હોવ[illegible] જોઈએ. પણ [illegible] ન હોવા જોઈએ. ધંધાના અં[illegible] એમ [illegible] માનસિક થતું કામ નોંધાવું જોઈએ [illegible] કારણ કે [illegible] શકતી નથી. ધંધાની રીતિ પદ્ધતિથી તમારા ધંધામા દિવસ દિવસ [illegible] વધારો અથવા ઘટાડો થાય છે [illegible] કરીને તમે મુશ્કેલીઓ દૂર કરી [illegible] કાયમ કરો છો. અને [illegible] નકામું ખર્ચ કેટલું [illegible] કામ સોંપી ગયો છો

જાપાની લોકો અને ઈંગ્રેજ લોકો બન્નેએ સંગ્રહસ્થાન પ્રદર્શનમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલીને તેનો હેતુ બરાબર સમજી લીધો, અને તેની રીતિ પદ્ધતિ પણ જાણી લીધી. અને તેઓ સમજ્યા કે પરદેશી માલની આ પ્રમાણે જાહેરતી પરીક્ષા કરીને અને સારા માલને ઉત્તેજન આપીને અમેરિકન લોકો પોતાનો વ્યાપાર પરદેશમાં વધારે છે.

જાપાની લોકોના પ્રતિનિધિઓએ પોતાના દેશમાં જઈને તેની બધી સવિસ્તર હકીકત લોકોને સમજાવીને ત્યાં એક આવીજ જાતનું નવું સંગ્રહસ્થાન ખોલાવ્યું. ને વ્યાપારના અને ખેતીવાડીના મંત્રીઓના હાથમાં સોંપ્યુ અને અમુક માણસને તેની દેખરેખ રાખવાને નીમ્યો, અને અમુક માણસને તેનું એક માસિકપત્ર કાઢીને તેનો તંત્રી નીમ્યો, અને તે માસિકદ્વારા પૃથ્વી ઉપરના વ્યાપારી ધંધાના ખબર મંગાવવાનું અને તે ખબર પ્રજાવર્ગને પુરા પાડવાનુ કામ પણ ચાલુ કર્યું. આ બધાં ખાતાં ઉપર એક મેનેજર નીમ્યો, અને તેના ઓફીસ સરકારી મકાનમાં સરકારની દેખરેખ નીચે રાખી. આ પ્રમાણે જાપાની લોકોએ અમેરિકન પદ્ધતિ ઉપર તરત સુધારો કર્યો; અને હવે જાપાની લોકોનું આ સંગ્રહ-સ્થાન દેશના બધા ઉદ્યોગ કારીગરીઓને પોતાની મેળે પરિપૂર્ણતા કરવા તરફ લાવતુ જાય છે. તે લોકો બધા જુદા જુદી જાતના નમુનાઓનો સંગ્રહ પોતાના એજન્ટોદ્વારા જુદે જુદે બંદરેથી કરાવે છે કે જે એ-જન્ટો ત્યાં વેચાતા માલના નમુનાઓ લેવા ઉપરાંત બીજા દેશમાં બનતા માલના નમુનાઓ પણ ત્યાં વેચે છે, અને ખાસ કરીને જાપાન બનતા નમુનાઓ ત્યાં વેચ્યા વગર રહેતા નથી.

પરદેશથી મળેલા નમુનાઓને ત્યાંના આગેવાનો બરાબર તપાસીને તેને પોતાના ફેરફાર સાથે નોંધીને સંગ્રહસ્થાનના અધ્યક્ષને મોકલી આપે છે. અહિંઆથી કારખાનાવાળાઓને આ નમુનાઓ બારીક તપાસને વાસ્તે જો તેઓને જોઈતા હોય તો, આપવામાં આવે છે. આ જમાને સંગ્રહસ્થાનની બધી વસ્તુઓનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરવા-વાળા જાપાની લોકોએ ઘણા ઉપયોગી તેના મમોવડીઆઓને પાછળ રાખ્યા છે. જાપાની કારખાનાવાળાઓ તેમજ ત્યાંથી પરદેશ માલ મોક-લનારાઓને ઉપયોગી થઈ પડે તેવા તે સંગ્રહસ્થાન તરફથી એક મા-સિક ચોપાનીયા મારફત બહાર પડે છે. તે ખાતા તરફથી મુસાફરી અમલદારો આખા દેશમાં ફરીને લોકોને તે માસિકદ્વારા મળતા ખબરની સમજુત આપે છે, તથા બીજી નવી શોધો વિષે ભાષણો આપે છે, તથા પોતાના લોકોને આખી પૃથ્વી ઉપર વ્યાપાર ચલાવવાને પડતી મુશ્કેલીઓ, ખાતાંદ્વારા દૂર કરાવે છે. તે ખાતાનો એક બીજો વર્ગ બધે

આ જમાનામાં સારૂં વેચાણ કરવાનો, નવો ઓર્ડર મેળવવાનો અને [illegible] ટેલ મેળવવાનો તે મોથી મરમ ઉપાય છે. જો એક પેઢીનું લખાણ બીજી [illegible] જાતની પેઢી કરતાં વધારે સારી અસરકારક રીતે લખાયેલું હોય છે તો એવી સારી અસર કરે છે, કે તે લાંબા વખત સુધી અં- [illegible] માણસના મનમાંથી જતી નથી. જેઓ તેટલી મહેનતથી, [illegible] તેઓ [illegible] વિચારી અને [illegible] તેમનું ધ્યાન આપવાથી જો પં- [illegible] [illegible] તો તેવા મકાને વાસ્તે અને કેટલી- [illegible] [illegible] અને [illegible] અસર કરીને વાત કરતા- [illegible] [illegible] [illegible] ત્યાર [illegible] તૈયાર કરીએ છીએ ત્યારે [illegible] [illegible] રીતે વાંચીએ [illegible] રીતે વિચાર કરીએ [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] રીતે વજન રાખીએ [illegible] રીતે [illegible] વિચાર કરો [illegible] વજન મુકવી વિગેરે [illegible] ત્યાર તમારી સામે બીજા લો- [illegible] [illegible] નથી [illegible] તે લોકો [illegible] [illegible] [illegible]

બરાબર ભણ્યા નથી. આ ઉપરથી એમ સમજવાનું છે કે, [illegible] શીખનારા માણસોએ બરાબર ટાઇમસર હાજર રહેવું જોઇએ અને બરાબર ધ્યાન આપીને બેસવું, બરાબર સાચું, અને બરાબર સાચી અસર કરે તેવું કેવી રીતે બોલવું ? તે ધંધાની માહિતી આપ્યા પછી વધારે સેલ્સમેન તરીકે શીખવનાં હશે, આ બાબતોનું જ્ઞાન બહુજ થોડા માણસોને કુદરતી મળેલું હોય છે, અને તેથી આ જ્ઞાન પણ ખાસ મેળવવાની જરૂર છે.

ભાગીદાર કેમ શોધવો ?

ટોમમાન્સ નામના એક યુરોપીઅન ગૃહસ્થ લંડનની પોતાની ઓફિસમાંથી પહેલી મુલાકાતને વખતે કહી ગયા છે કે, હું ઘણો વખત સુધી આવાં છાપામાં જાહેરખબર કરું છું પણ મને કોઈ દિવસ કોઈ ભાગીઓ મળ્યો નથી. ડીકન્સ સાહેબને પણ જે વખતે પોતે લખતા હતા ત્યારે આવીજ મુશ્કેલીઓ નડતી હતી.

ધંધાવાળો માણસ ભાગીદાર માટે જાહેરખબર આપે છે, અને બીજા કોઇ માણસો પણ આપે છે. પણ કેમ કોઇને અનુકૂળ મળતો નથી. કોઈ વખતે સારા હુશિયારી ભરેલા જવાબોથી લોકને ભાગીદાર અનુકૂળ પડે છે. પણ અવસર મનમાનતો બહુજ થોડાને મળતો હશે. કારણ કે લોકોને પોતાનું વગેરે બહુ કિંમત મન હોય છે. ધંધાવાળો માણસ પોતાના ધંધાની કિંમત બહુ કિંમત કરે છે અને [illegible]

[illegible]

જરૂરની બાબતો ખાનગી રીતે સમજાવવી જોઇએ, અને ખાસ કરીને ધંધો કરવાની મુદત, તેના ફાયદા વગેરેમાં બહુ લાંબુ વિવેચન આપવાને તેને સમજાવવું જોઇએ, આવી રીતે દલાલને બધી જોઇતી બાબતની સમજણ પડી હોય તો તે પોતાના મુડીવાળા અસીલને જે પ્રમાણે જોઇએ તેવા ખુલાસા આપી શકે. કારણ કે મુડી તથા નફો તથા તોટો વગેરે શું શું છે અને શુ શુ થશે, તે તેના ધ્યાનમાં તેણે પહેલેથી લીધેલ હોય છે. અને તેથી કરીને તે પોતાના અસીલને બરાબર સલાહ આપીને પોતાની બરાબર દલાલીની કિંમત માગી શકે. મુડીવાળાએ પણ ધ્યાનમાં રાખવુ જોઇએ કે, તે પોતાની સારી દાનત સિવાય, ધંધામાં નફો મેળવી શકશે નહિ. કારણ કે આવી રીતે વર્તન રાખવાથી, મુડી માલ વગેરે બાબતોથી વિશેષ ફાયદો થાય છે, અને કુદરતી રીતે મુડીવાળા ઘણો [illegible] ધંધામાં નાખેલી રકમના પ્રમાણમાં ફાયદો મળે તેના કરતા વધારે ફાયદાની ઇચ્છા ધરાવે છે, પણ આ ઠેકાણે તેઓની ભૂલ હોય છે; કારણ કે પહેલા ધંધાની ખીલવણીને વખતે જો તેઓને સાધારણ રીતે, અને શુદ્ધ ન્યાયથી, થોડો નફો થયો હોય, તો પાછળથી અવશ્ય તેને વધારે નફો થશેજ કારણ કે પહેલાં વધારે નફો મેળવી ધંધાનુ મોત વહેલુ આવે છે. સાધારણ રીતે મુડીથી ફાયદો થઇ શકે તેથી વધારે ફાયદો માનનારા વચનો અનુભવી દલાલોને કાંઇ અજાણ્યા હોતા નથી [illegible] સારી કમાણી કરનારા માણસો [illegible] [illegible] અનુભવીઓ ચોખ્ખી [illegible] [illegible] ઉપયોગી થાય છે, પણ [illegible] સાધારણ વ્યાપારની જાતમહેનતથી [illegible] વધારે [illegible] નહિ [illegible] નફો સાધારણ [illegible] પણ જરૂર મુડીવાળા [illegible] આ વખતે લાગી શકે તેવા કરવાં [illegible].

[illegible] ઉદ્યમ વિશ્રામ લીએ છે અને [illegible].

વ્યાપારીઓને અગત્યની સૂચના.

[illegible] જરૂર છે. અને તેમ [illegible] કરવામાં આવે છે. [illegible]

વ્યાપારીઓ તેનો લાભ લઈ શકતા નથી, માટે તેનું દેશી ભાષામાં ભાષાંતર કરાવી તે મંડળોમાં વંચાવવાં જોઇએ. તથા તેજ ધોરણે બીજી ઉપયોગી બાબતો વિષે ભાષણો ચાલું નિયમીત આપી જો ઉત્સાહ રૂપી છોડને સભાસદોના હ્રદયમાં જળ સીંચન થયા કરે તો સત્વર હિંદના વ્યાપારીઓ આબાદ થાય.

વ્યાપારી મંડળો સ્થાપવાથી હિંદની સંપત્તિમાં વધારો.

આપણા હિંદુસ્તાનમાં ઘણા પ્રકારની ન્યાત અને જાત છે. અને પ્રાચીન સમયથી ન્યા તે જાતના દરેક રૂઢી વ્યવહારો નિયમસર ઘણે ભાગે ચાલતા આવ્યા છે: તેનું મુખ્ય કારણ તે જ્ઞાતિઓમાં કોઈ પણ પ્રકારના એ બનાવો આગમજ, ન્યાતના કાયદાઓનો ભંગ, વિગેરે સમાજના ભયંકર રોગોને ઉખેડી નાંખવા સારૂ હમેશા મહાજન સ્થાપીને માહાજન પોતાનુ બનતું કરી ન્યાતનુ હિત જાળવવાનાં દરેક પ્રયત્નો કરી ન્યાત કેવી રીતે આગળ આવે તેમજ ન્યાતના ગરીબ વર્ગને મદદ કેવી રીતે થાય વિગેરે કામકાજ જોવા સારૂ માહાજન સ્થાપવાની આજે સેંકડા વર્ષથી [illegible] ચાલતી આવી છે તે જેનાં મગરૂરી ઉત્પન્ન થયા સિવાય રહે નહિ. મહાજન અથવા [illegible] ઠરાવો કરે તે પોતાનાં સમાજના અથવા [illegible] ઉન્નતિ માટેજ [illegible] કોઇની કોઇ પણ તકરાર હોય તે માહાજન આગળ [illegible] અને માહાજન ભેગું થઈ રજુ કરેલી હકીકત [illegible] એકમતથી પસાર [illegible] વખતે સરકાર [illegible] હમેશાં વજન [illegible] છે. માટે દરેક જાતના વ્યાપાર [illegible] સ્થળ સ્થળ મંડળો સ્થાપવાથી [illegible] સમાજની [illegible] આવે; પરંતુ હિંદનાંગના [illegible] હોય અને [illegible] આવે છે. મુંબઈ [illegible] માટે એક મંડળ સ્થાપવામાં આવે છે [illegible] નહિ પણ [illegible] કાનુન ઘડતી [illegible] તેને અનુમતી ધરે છે.

[illegible] કેળવણી [illegible] વ્યાપારી મંડળો આપણા હિંદુસ્તાનનો વ્યાપાર શરૂ કરો. માટે તેનું હિત જાળવવા માટે વ્યાપારને [illegible] ચેમ્બરો તથા એસોસીએશનો સ્થાપન થવી જોઇએ. અત્રે

સ્થાપવા એમને ઠરાવ પસાર કરવામાં આ મંડળના કાયદા હેતુ વિગેરે તૈયાર કરી (તે વખતના મુંબઈ સમાચારમાં પ્રગટ થયા હતા.) જ્યારે સભા આગળ રજુ કર્યા ત્યારે તે આપણા જાણીતા શહેરી મી. એ. મી. મનમોહનદાસ રામજી વિગેરેની સલાહ સારૂ મોકલાવી દીધા, પણ આવી એક હિલચાલની શરૂઆત કરતાં દક્ષણીઓ જેને વાસ્તે એક કવિ કહે છે કે, "प्रारंभ खलु खल्वप्राणीनात्वा" આ નીયમ મુજબ અગર બીજા કોઈ કારણથી તે ઉમંગ અથડાઈ ગયો. પણ હંસક્ષીર ન્યાયથી આવી એક સંસ્થાને જરૂરી ધ્યાન લાગવાથી આ હિલચાલ આપણા શેઠ મનમોહનદાસ વિગેરે યાનું ઉપાડી હાલ દેશી મરચન્ટસ ચેમ્બર અને બ્યુરો સ્થાપવામાં આવ્યો છે તે ખરેખર તેના ઉત્પાદકને ધન્યવાદ ઘટે છે. આવું એક ચેમ્બર સ્થાપવા પછી જેવી રીતે આપણા દેશી વ્યાપારી-ઓનો ઉત્સાહ તથા ઉમંગ જોઈતો હતો તે નહિ મળતાં છતાં આપણા માનવંતા શેઠ મનમોહનદાસ રામજીએ તથા બીજા ગ્રહે-સ્થોએ જે આ કામ કરી બતાવ્યું છે, તે જોતાં વ્યાપારી મંડળ સ્થાપ-વાથી કેટલા બધા લાભ છે, તે સ્પષ્ટ છે. આજે એક ટુંક મુદતની અંદર દેશી વ્યાપારીઓની સરકારી કાયદા કૌન્સીલમાં પોતાની વતી એક પ્રતિનિધિ મુકી [illegible] હક મળ્યો છે, તે ખરેખર આવા એક [illegible] જણાય છે. આજે આપણા વ્યાપારીઓના [illegible] તથા થતા ગેરઈન્સાફો [illegible] વિચાર સરકારી કાયદે કાઉન્સીલમાં પુરતી રીતે [illegible] એક [illegible] નાનું [illegible] વ્યાપારી ચેમ્બર મોટું [illegible] દેશી વ્યાપારી [illegible] તેવી રીતે [illegible] પ્રતિનિધિઓ, જેને મોટું [illegible] તથા ગેરઈન્સાફો [illegible] વ્યાપારીઓ [illegible] મુખ્ય [illegible] વિગેરે [illegible] મોટું [illegible]

વ્યાપારમાં જે આગળ પડતો ભાગ ભજાવ્યો છે, તેવો દુનિયામાં કોઈ દેશે ભજવ્યો નથી. દેશમાં કેટલા બધા ઉદ્યોગો ખીલવા માંડ્યા છે એનો ખ્યાલ કે ૧૮૭૫ માં દશ કરોડ ટન કોલસો વપરાતો હતો તે પરથી વધીને ૧૯૦૭ માં એથી બમણો કોલસો વપરાયો એ પરથીજ જણાશે. એજ પ્રમાણે આયાત તથા નિકાશના વ્યાપારમાં ઘણો વધારો થવા પામ્યો છે. ૧૮૮૯ માં કિંમતી ધાતુ સાથે કુલે આયાત ૨૨૦૭૧૦૦૦૦ પૌંડની હતી અને નિકાશ ૧૭૯૭૯૫૦૦૦ પૌંડની હતી. જ્યારે ૧૯૦૮ માં આયાત ૪૧૫૦૯૫૦૦૦ પૌંડ જેટલી અને નિકાશ ૩૫૦૯૮૦૦૦૦ પૌંડ જેટલી વધી ગઈ હતી. આ પરથી સહજ જણાશે કે તેનો પરદેશ સાથેનો વ્યાપાર એ વખતમાં બેવડો થયો. પણ આયાત નિકાશના પ્રમાણમાં વધારે વધવા પામી. જર્મનીમાં ધ્યાન ખેંચનારા ત્રણ મોટા ઉદ્યોગો છે, કોલસાનો, લોખંડનો અને સ્ટીલનો છે, કોલસાની ઘણી સારી નિપજ હોવાથી કોલસાનો ને સ્ટીલનો ઉદ્યોગ એ દેશમાં ઘણો સારો ખીલવા પામ્યો અને તે ઉપલા ઉદ્યોગમાં ૨૦૦૦૦૦ માણસોને રોજી મળે છે, તે પરથી ઉપલી ખાણોને કેવી રીતે ખીલવવામાં આવી છે તે ખરેખર શીખવા જેવું છે. તે ઘણી ખરી માણસનાં બનાવેલાં જંગલોની વચમા આવેલી છે. વીજળીનો ઉદ્યોગ પણ ઘણો સારો ખીલવા પામ્યો છે. અને જે કંપની આ કામકાજ કરે છે, તે ઘણા વગવાળી ને પૈસાદાર છે અને તેના હાથ નીચે હજારો માણસો કામકાજ કરે છે. ઉપલી કંપની ત્રણ ટ્રસ્ટમાં વહેંચાઈ કામ કરે છે. આ સદીની શરૂઆતમા વીજળિક બળની જે નાની કંપનીઓ હતી અને જેઓ વચ્ચે જે તીક્ષ્ણ અને નુકસાન પહોંચે એવી હરિફાઈ ચાલતી હતી, તે ઉપલા ટ્રસ્ટોએ તે કામ હાથમા લીધાથી દૂર થવા પામી છે. રસાયન વિદ્યાનુ ઇસુખ્રીસ્તની તવારીખ પહેલાં જર્મનીમાં અસલ ઘર હતું. તેમાં નેવું હજાર માણસો કામ કરે છે. હાલમા પોટાસ ખાર બનાવવાનો પોતેજ કૉન્ટ્રાક્ટર રાખ્યો હોય એમ તેના ઉદ્યોગ પરથી કહી શકાય. આ પોટાસખાર જમીનને ફળદ્રુપ કરવાને ઘણો કામમાં આવે છે. ૫૦૦૦૦૦૦ પૌંડ જેટલો પોટાસ ખાર જર્મનીમાં ખેતી સારી કરવાને માટે વાપરવામાં આવે છે. હાલમાં જો જર્મનીએ કોઈ પણ ઉદ્યોગ આગળ પાડ્યો હોય તે ડુલ બનાવવા સંબંધનો છે. થોડા વખતમાં આ વસ્તુ બનાવવા માટે એટલી બધી કંપનીઓ ઉભી થઈ છે કે બીજા દેશો કે જેનો ઉદ્યોગ આ હોય તેને ડુલ માટે ઘણો ભય રહે છે. હાલમાં ૧૧૦૦ ડુલ છે જે ૨૦૦૦૦૦૦ પૌંડનું ડુલ બનાવે છે. દુનિયામાં સૌથી ઉપયોગી કાચના કારખાનામાનું એક કારખાનું જર્મ-

ખેતીવાડીનો જર્મનીમાં એક મોટો અગત્યનો ધંધો છે. ૧૭૫૦૦૦૦૦ માણસોથી પણ વધારે માણસો ખેતીવાડીના ઉદ્યોગમાં વળગેલાં છે. ૬૦૦૦૦૦૦૦ એકરને સુમારે જમીન ખેડવામાં આવે છે, અને તેમાં નીચે પ્રમાણે વાર્ષિક પાક આવે છે.

રાઈ ૧૦૭૦૦૦૦૦ ટન. ઘઉં ૩૭૫૦૦૦૦ ટન. બેરલી ૩૦૫૦૦૦૦ ટન, બટાટા ૪૬૦૦૦૦૦૦ ટન. જવ ૭૬૦૦૦૦૦ ટન, હોપ ૧૨૫૦૦ ટન. આ સિવાય ઘાસ અને બીજી ચીજો થાય છે. દારૂ ૬૩૦૦૦૦ પીંડની ઉપજ છે. ઢોર ઉછેરવાના ધંધામાં ઘણાકને રોજી મળે છે. [illegible] ઢોર છે. ૭૫૦૦૦૦૦ ઘોડા. ૨૨૦૦૦૦૦૦ ડુક્કર ૩૫૦૦૦૦૦ બકરાં, [illegible] ઘેટાં ભરવાં છે. આ સિવાય ૪૬૦૦૦૦૦ [illegible] છે. પરદેશમાંથી આવતા અનાજ પર જકાત હોવાથી નાના વર્ગના ખેડુતોને કંઈ ફાયદો થતો હોય એમ દેખાતું નથી. અને પહેલાં એવી તેઓ એમ ધારતા હતા કે પોતાના ઘઉંની ઉપજ સારી આવશે, એ વિચાર હાલ ઘણો નરમ પડેલો તે વર્ગમાં લાગે છે. જો કે મોટા ખેડુતો આ જકાતને લીધે પોતે આસપાસ વધારે જમીન લઈને તે પર પાક ઉપજાવીને સારી કિંમત ઉપજાવે છે. જકાત નાખવી કે વ્યાપારનું છુટાપણું રાખવું એ [illegible] ઘણા મતભેદ ચાલે છે વ્યાપારીવર્ગ અને કારખાનાવાળા [illegible] છુટાપણાની તરફણમાં છે, એમ મી. એવી [illegible] જમીનદાર [illegible] માટે જરા પણ [illegible] નથી. ખેતીવાડીના [illegible] મજુરની સ્થિતિ ઘણી દયા ભરેલી છે, [illegible] કામ લેવામાં આવે છે. કારખાનાના [illegible] મજુર [illegible] તેઓની સ્થિતિ વધારે ખરાબ છે. [illegible] મજુરને [illegible] મળે છે, [illegible] સિવાય મફતનું [illegible] છે. [illegible] હોય છે. [illegible] મજુરી તેઓને મળે છે. [illegible] મળે છે. [illegible] મળે છે. [illegible] મળે છે.

[illegible] ૧૬૦૦૦ ની [illegible]

આપણે આપણી યોજનાઓ પદ્ધતિની બાબતમાં બરાબર તપાસ કરતા થકી અને વધારે સારૂં પરિણામ આણવાને સારી રીતે યોજવા થકી અટકવું જોઇતું નથી. કેટલીક બાજુએ એમ માનવામાં આવે છે કે આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે થતી જતી વૃદ્ધિ માત્ર આપણને ભ્રાંતિમાં નાંખનારી છે. પણ તે પ્રમાણે નથી. આપણી માગણીઓ જોતાં અને પશ્ચિમની પ્રજાઓની સાથે સરખામણી કરતાં તે (વૃદ્ધિ) ઘણી ધીમી હોઇ શકે આપણી ઉદ્યોગ સંબધી કામ કરવાની પદ્ધતિ જુદી જાતની છે. અને ઘણી રીતે, આપણા દેશની હવા, કામે લાગતાં માણસોની સ્થિતી તથા તેઓના આગળથી બંધાએલા અભિપ્રાયો તથા ઘણા જુના વખતથી મળી આવતા રિવાજોને અનુકૂળ થઈ પડે તે પ્રમાણે દાખલ કરવામાં આવી હતી. અને ઘણીએક પશ્ચિમનું અનુકરણ કરવામાં જન્મ પામી હોય. આ પ્રમાણે કામ કરવાની પદ્ધતિમાં ફેરફાર થવાથી તથા બીજાં ઘણાંક કારણો મળીને આપણી વૃદ્ધિ નક્કી કરવામાં આવી હતી. છેલ્લી સદીની આખર સુધી, આપણી નિપજમાં વધારો કરવાને ઘણીજ નજીવી કોશીશ કરવામાં આવી હતી, જ્યારે કેટલાક રાજદ્વારી કારણોને લીધે જે ઉત્સાહ આપણામાં જોઇતો હતો તે આવવા પામ્યો. ઓચિંતી પણ લાભકારક સ્વદેશીની હિલચાલથી ઉદ્યોગના અંકુરા જાગવા પામ્યા.

ઘણી વખત કહેવામાં આવ્યુ છે કે, જ્યાં સુધી આપણે આપણો પૈસો ઘરેણાં ગાડામાં રોકી રાખશુ ત્યાં સુધી ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ થવી અશક્ય છે. અને આપણે અત્યારે નવા ઉદ્યોગોને આગળ વધારવાને આપણા પૈસા રોકવાને રાજી છીએ તે પુરવાર કરવાને કેટલાક તદ્દન નવા ઉદ્યોગનાં ખાતાઓ સ્થાપવામા આવ્યા છે. તે વિષેનો આપણો તાજો અનુભવ પુરતો થઈ પડશે. ઉલટુ એ અજાયબ થવા જેવું છે કે જે દંગાંડમાં એવાં સાહસિક કામો જે માણસોને તે કામ વિષે કાંઇ અનુભવ અથવા જ્ઞાન નહિ હોય તેવા માણસોથી સ્થાપવામાં આવે તો લોકો તે કામ માટે પૈસા આપશે નહિ. આપણી તરફ નાણાં રોકનાર ધણી કેટલીક રીતે વધારે જાતિભાગ આપે છે, અને બીજા અનુભવી નવી યોજના ઉપાડનારા માણસો તરફ ઘણોજ વિશ્વાસ રાખે છે. આ પ્રમાણે ખોટી રીતે મુકાયલો વિશ્વાસ કેટલીક બાબતમાં નાશીપાસ થવાનુ એક કારણ થઇ પડે છે. પણ મુડીના સવાલ કરતાં ઘણો અગત્યનો સવાલ તો ઉદ્યોગો ચલાવવાની જગ્યા તથા તેઓની સારી રીતે યોજના ઘડી કાઢવી તે વિષેનો છે. ઉદ્યોગો ચલાવવાની જગ્યા પસંદ કરવી તેના ઉપર તે ઉદ્યોગ ચલાવવાનો આધાર રહે છે. જો

ઘણો આગળ પડતો દરજ્જો ભોગવે છે. જો કે કાચી જણસ માટે તે તદન બીજા દેશોપર આધાર રાખે છે. આ બાબતનો નિર્ણય કરવાને મેં તેઓની ઉદ્યોગ સંબધી યોજનાઓ વિષે શીખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને માલુમ પડ્યું છે કે, લેંકેશાયરનો રૂના ઉદ્યોગની યોજના આપણા દેશના રૂના ઉદ્યોગ કરતાં ઘણી જ જુદી રીતે કરવામાં આવી છે, જે દરેક અવસ્થામાંથી રૂ એક કાચી જણસ તરીકે, તે જ્યાં સુધી તૈયાર થયેલા માલ સુધી પસાર થાય તે દરેક અવસ્થા પ્રમાણે તે ઉદ્યોગના ભાગ પાડી શકાય એમ છે. અને આ દરેક અવસ્થામાં તૈયાર થતો માલ જુદી જુદી કંપનીઓ તરફથી તૈયાર કરવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે દરેક જુદી અવસ્થામાં આવતા એક તદન જુદોજ ઉદ્યોગ સમાયલો હોય છે, ત્યાં આગળ જુદા જુદા નંબર માટે કાંતવાની મીલો જુદી હોય છે. જે મીલો ૩૦ અને ૪૦ નંબરનું સુતર કાઢે છે તે ૧૦૦ થી ૧૨૦ નંબરનું સુતર કાઢતી નથી, વાણા અને તાણા માટેની જુદી મીલો હોય છે. દડીઓ અને આંટીઓ માટે જુદી મીલો હોય છે. જુદી જુદી રીતે સુતર ડબલ કરનારી મીલો જુદી જ હોય છે. જ્યારે તુરીનું કામ બીજી જ મીલો કરે છે. વણવાની બાબતમાં એક અથવા બે જુદી જાતનાં કપડાં માટે, ખાસ જુદી જ મીલો કામ કરે છે. અને પ્લેઈન, સાટીન, ટવીલ, સર્જ (ઉનની ટવીલ) ક્રેપ, કાશમીર, ફેનસી કપડાં–કેમ્બ્રીક–લાઇનીંગ શર્ટીંગ્સ ધોતીઆં સાડીઓ, બેડકવરકલોથ જીન કલોથ અને મુનીયન કલોથ વિગેરે માટે જુદી જુદી મીલો હોય છે. વળી પ્લેઇન કલોથને રેઇઝ કરવા માટે કોટન બ્લેન્કેટ–અને ફ્લેનલને માટે જુદી ફેકટરીઓ હોય છે. કોટન યાર્નમાંથી હોઝીયરી ટુવાલ, અને બ્લેન્કેટ વણવાને સારૂ પણ જુદીજ મીલો હોય છે. ઉપર આપેલું લીસ્ટ કોઈ પણ રીતે પુરતું કહી શકાય નહિ–આ સઘળી ચીજો કોરા કાપડમાં વણવામાં આવે છે, અને ઓર્ડર પ્રમાણે માલ તૈયાર કરવામાં આવે છે. અને આ જુદી જુદી મીલો બીજું આગળનું વધારાનું કાંઇ પણ કામ કરતી નથી. નિયમ પ્રમાણે તે ચીજોને માન્ચેસ્ટરના વેરહાઉસમાં લાવવામાં આવે છે અને ત્યાંથી પછી બ્લીચીંગ, ડાઇંગ અને પ્રીન્ટીંગ તથા ફીનીસીંગ માટે જુદે જુદે ઠેકાણે મોકલવામાં આવે છે. અહિંઆં વળી જુદી જુદી સ્ટાઇલ માટે જુદું જુદું કામ હોય છે. બ્લીચીંગ કામની, રંગવાના કામની અને છાપવાના કામની જુદી જુદી જાતો હોય છે અને જેઓ એક જાતનું કામ કરે છે તેઓ બીજી જાતનું કામ કરતા નથી. જેમ કે ટર્કીલાલ રંગ રંગવાનું કામ લાગેજ ગણાતો રંગ રંગવાના અથવા તો ખાખી રંગ રંગવાના કામની

વાની બાબત અત્રે જ પુરી થાય છે. લેંકેશાયરના જુદા જુદા ભાગોમાં જુદા કામ માટે જુદી જુદી મીલો હોય છે, લેંકેશાયરનો દક્ષિણ ભાગ સ્પીનીંગના કામ માટે જાણીતો છે. ઝીણા સુતર માટે બોલ્ટનની આસપાસનો ભાગ સારી રીતે જાણીતો છે. વણવાને માટે લેંકેશાયરનો ઉત્તર ભાગ વખણાયેલો છે, અને અહિંઆં પણ ખાસ જુદા કામ માટે જુદી જુદી મીલો હોય છે. પ્રેસ્ટન, અને કોરપી, ખાસ ઝીણા કપડાંને માટે અને બ્લેકબર્ન ડારવીન, અને એક્રીંગ્ટન, પૂર્વ તરફના બજાર માટે ધોતીઆં શાર્ટીન્ગ વિગેરે તૈયાર કરે છે. આ પ્રમાણે આ જગ્યાએ કોઇ ખાસ કામ માટે ઘણી સારી રીતે કેળવાયેલા માણસો કામે લાગેલા હોય છે. અને તેથી તેઓ ઘણીજ ઉંચી જાતનુ કપડુ પુંફળ પ્રમાણમાં કાઢી શકે છે. રૂના ઉદ્યોગે કરીને બીજા પેટા ઉદ્યોગો જે લેંકેશાયરમાં ખીલી નીકળ્યા છે, તે ઉદ્યોગ રૂના ઉદ્યોગ સાથે કોઇ પણ રીતે સંબંધમાં આવતી ચીજોના ખપને લીધે ઉત્પન્ન થવા પામ્યા છે. જેમ કે લેંકેશાયરમાં સાબુ, રસાયણ રંગવાની ચીજો, ચાંમડાં, તેલ, ચરબી, મશીનરી ઓઇલિંગ એન્જીનો વિગેરે માટે મોટી મોટી ફેક્ટરીઓ ઉભી થવા પામી છે. અને આ ઉદ્યોગોએ વળી બીજા નવા ઉદ્યોગોને જન્મ આપ્યો છે. કે જે કાચી જણસને માટે ઉપર જણાવેલા ઉદ્યોગોના વેસ્ટ ઉપર આધાર રાખે છે. અને તેવા કરીને રૂના વેસ્ટમાં કારખાનાંઓ કાગળ બનાવવાનાં કારખાનાઓ તથા ગ્લીસરીનના કારખાનાંઓ ઉભાં થવા પામ્યા છે. આ સઘળા ઉપરથી એમ સાબીત થાય છે કે, આપણા ઉદ્યોગોમા વખત અને પૈસાનો બચાવ કરવાને અને આપણી ચીજો ઘણી કરકસરથી તૈયાર કરવાને દરેક કામ જુદું પાડીને કરવું તે કેટલુ જરૂરનુ છે.

દરેક ખાસ કામ જુદુ પાડીને જુદું જુદું કરવાથી ધારેલું કામ પાર પાડવાની સારી તક મળે છે, અને કાચી જણસો વાપરવાથી (ઉપયોગમાં લેવાની બાબતમા પણ સારો બચાવ થાય છે, અને બાઇ પ્રોડક્ટ કે જે આજના વખતમાં ઘણી ઉપયોગી ચીજ તરીકે જણાય છે તેને સારી રીતે ઉપયોગમા લેવાનુ બની શકે છે, અને તેથી માલ (મુખ્ય ચીજો) પેદાશ કરવાનો ખર્ચ ઘણો ઓછો થાય છે. દાખલા તરીકે હું જણાવીશ કે મને એક કેલીકો પ્રીન્ટીંગના મોટા ખાતાને જોવાની તક મળી હતી- ત્યાં આગળ મોટા પાયા ઉપર કામ એટલી બધી કરકસરથી કરવામાં આવતું કે બોઇલરમાંથી જે વેસ્ટ ઓઇલ નીકળતું હતું તેમાંથી તે કારખાનાને માટે જોઇતા સાબુ બનાવવામાં આવતા

કેટલાક ઉદ્યોગો દેશી રાજ્યોના આશ્રયથીજ ચાલતા. દાખલા તરીકે અમદાવાદનું કીનખાબ કામ, દીલ્હી તથા લખનૌરનું મીનાકારી કામ તથા કાશ્મીરનો દેશી કાગળોનો ઉદ્યોગ. સારામાં સારા સોની પણ શહેરોમાં રહેતા, પણ તે અમુક [illegible]માંજ નહિ. આમાંના કેટલાક ઉદ્યોગો (જેવા કે મખમલ બનાવવાનો, રેશમી વણાટનો, તથા શાલ બનાવવાના ઉદ્યોગ)માં વપરાતા કાચા માલ તથા અરધા તૈયાર માલ માટે પણ પરદેશનાં ગામો ઉપર આધાર રાખતા. શહેરોમાં થતા ઉદ્યોગોનો માલ વધારે દૂર સુધી ખપે છે અને માલની વધારે માગણીને [illegible] ઉદ્યોગો કરતા વધારે ઝડપથી પહોંચી શકે છે. પરંતુ (મોગલ બાદશાહોનાં થોડા કારખાનાઓ સિવાય) શહેરોમાં પણ ઉદ્યોગોનાં કારખાનાં નહોતાં પણ દરેક કારીગર પોતાનું કામ એકલો પોતાને ઘેર કરતો.

હિંદુસ્તાને કરવો જોઇતો ઉદ્યોગ.

હિંદુસ્તાનના લોકોને નકામી જતી ચીજોનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો એનો વિચાર [illegible] આવતો નથી. અમેરિકા દેશમાં ચીભડાં [illegible] બનાવવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં [illegible] પણ એવી રીતે અમેરિ- [illegible]

પણા દેશને હુન્નરરૂપી સૂર્યનો ઉદય કરી એનો પ્રકાશ બીજા દેશોમાં પાડ્યો હતો. ચીન દેશમાં વધારો કરનારને કેટલુંક રાજ્ય તરફથી થતું દુઃખ ખમવું પડે છે. તેવું દુઃખ આપણા ઉપર નથી. ગમે એવા ઉપયોગી નવા નવા ઘાટો બનાવો, નવા હુન્નરો શીખો, અને એવા ઉપયોગી અનેક કારીગીરીનાં કામો કરો, તેમાં તમારો કોઈ પણ હાથ ઝાલવા આવનાર નથી. માટે આપણા પૂર્વજોનું નામ રાખવાનો વખત નજીક આવ્યો છે એમ જાણી, આપણે એકાગ્રચિત્તે તનમનથી એવા તો હુન્નરકળાને વળગી પડો કે આપણા માલ આગળ પરદેશી માલ ઝાંખો પડી જાય અને આપણા દેશીભાઈઓ પરદેશી માલને એક દિવસ પરોણો પણ રાખે નહિ. અને તે આવ્યો તેવો પાછો ચાલ્યો જાય. તથા ઘૂળને છઠ્ઠે ભાગે આપણા દેશમાં વેચાઈ જાય, ત્યારે આપણું આવા અનુકુળ વખતમાં જન્મ્યું સાર્થક ગણાશે. જ્યાં સુધી આપણા હાથની કારીગીરીથી બનેલા માલના કોથળા પરદેશનાં બંદરોમાં ખડખડતા નથી, ત્યાં સુધી આપણી ઉદાસી ઓછી થવાની નથી. અને ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનને વળગેલો બ્રહ્મરાક્ષસ ક્ષય પણ મટવાનો નથી. ધારો કે ઉપર પ્રમાણેના સર્વે સાધનો સંપાદન કરી પરદેશી માલને મળતોજ માલ બનાવી શક્યા; પણ આપણા દેશી બંધુઓ આપણે બનાવેલા માલનો ઉપયોગ કરશે કે નહિ તેના વિષે વિચાર કરવાનો રહ્યો. તેના ઉત્તરમાં જણાવું છું કે અત્રે બનતા માલનો સુખેથી સઘળા લોકો ઉપયોગ કરશે.

દેશી હુન્નરને ઉત્તેજન આપવાની આવશ્યકતા.

આપણા દેશની ઘણીક કાચી વસ્તુઓ પરદેશમાં જાય છે અને તેનું રૂપાન્તર થઈ ફરી આપણાજ નશીબમાં તે આવી ઉભી રહે છે, તેમાં આપણને કેટલી નુકશાનીમાં ઉતરવું પડે છે તે જરા આંખ ઉઘાડી તપાસશું તો જણાશે કે, આપણા દેશની કાચી વસ્તુઓ આપણી પાસેથી ઘણાજ હલકાથી એટલે સસ્તામાં સસ્તી કિંમતે ખરીદી લઈ જાય છે; ને ત્યાં તેઓ કારીગરો પાસે નવા સ્વરૂપમાં લાવી બબકાદાર સુશોભિત કરી આપણા દેશમાં પાછી મોકલાવે છે. ને તેથી અનેક ગણી કિંમત આપણે આપીએ છીએ. તો મૂળ કાચી વસ્તુ પ્રથમ આપણા હાથમાંથી સસ્તે ભાવે ગઈ તો તે નફામાં નુકસાન, ત્યારબાદ પરદેશમાં જતાં પહેલાં દલાલી, પહોંચાડામણી વગેરે તથા ત્યાંથી પાછી આવતાં પણ તેજ પ્રમાણે તમામ જાતનું ખર્ચ એ માલ ઉપરજ ચડે છે, તો આપણે તેમની પેઠે ઉદ્યોગ કરી તેવોજ માલ કેમ બનાવી ન

હુન્નર શિક્ષણની દેશી રીત.

હિન્દુસ્તાનમાં વગનાગ પોતાના બાપદાદાનો ધંધો અગર હુન્નર ઉદ્યોગ તેના પિતા પાસેથી શીખે છે, અથવા તો તેને કોઈ હુંશીઆર કારીગર કે જે [illegible] આ [illegible] કરીને તેનો સગો હોય છે, [illegible] છે. કારીગર કામ કરતા હોય તે વખતે બરાબર ધ્યાન રાખી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, અને તુરત [illegible] છે. પછી તેના ગુરૂ અગર શીખવનાર [illegible] થોડી થોડી [illegible] શરૂ થાય છે. આ જેમ જેમ [illegible] તેમ તેમ તેનું શિક્ષણ પુરૂં થતાં સુધી [illegible] શિક્ષણની આ પદ્ધતિ, આગળના વખતના [illegible] એક સાધન હતું. અને તે સુનાર, [illegible] ઇત્યાદિના [illegible] ઔદ્યોગિક શાળાની કેળવણીથી [illegible] ન થાય ત્યાં સુધી ઉપર પ્રમાણેની [illegible] રીતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત [illegible] થતું નથી. આ કારણથી હિન્દુસ્તાન [illegible] વસ્તુઓ બ-

એટલે બંધ થાય છે કે તેઓને પગાર જુજ જેવો નહી મળે છે.

આવા ભારી વખતે કેટલાક માણસોએ આપણી ઉછરતી પ્રજાને માટે શું કરવું એવો વિચાર રાખ્યો તે માટે તેઓને ધન્યવાદ ઘટે છે. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે, " Necessity is mother of invention. " એટલે જ્યારે કોઇ ચીજની જરૂર પડે ત્યારે તેને મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આ સબંધી ઘણી સુચનાઓ લન્ડનમાં કરવામાં આવે છે. ને પર ખાસ એ શહેરમાં ઘણું લક્ષ આપવામાં આવે છે. લંડનના લોર્ડ મેયરે મેનશન હાઉસમાં, એ સંબંધી શું કરવું કે જેથી ઉછરતા જુવાનોના અડચણો દૂર થઇ શકે તે ઉપર વિચાર ચલાવ્યો હતો. એટલુંજ નહિ પણ લોર્ડ મેયરે લંડન કૌંસીલને આ સંબંધી પોતાથી બનતી મદદ આપવાના ખુશી બતાવી છે. અને લંડન કાઉન્ટી કૌંસીલ આ સવાલનો ફડચો લાવવાને બનતો પ્રયત્ન કરે છે. ને પોતાની યોજનામાં કારખાનાવાળાની મદદ લેવાને મહેનત કરે છે. કારણ કે તેઓ જો પોતાના વિચારમાં ઐક્ય બતાવે તો ઉછરતા જુવાન ઘડાયલા કામદાર સાથે કામ લેવામાં નાપસંદગી બતાવે નહિ. રેવરંડ મોન્ટેગુ બારલો કહે છે કે, " જ્યાં સુધી બંધાયલા કામે લગાડનારને ટ્રેડ યુનીયનીસ્ટ એકત્ર કામ કરશે નહિ ત્યાં સુધી આ નવા સવાલનો જોઇએ તેવો સંતોષકારક ફડચો થશે નહિ. " આ સબંધી કેટલીક એસોસીએશન ઘણા સારા પાયા પર કામ કરે છે. બેટરસિટનના સઘળા મેંબરોએ ભેગા થઇને આ ઠરાવ કર્યો છે કે કારોબારી કૌંસીલે એવી જાતનો રસ્તો શોધી કાઢવો કે જેથી બેટરસિટનનો દરેક છોકરો કે છોકરી હોંશીયાર કારીગર થઇ શકે. આવા ઠરાવથી જો કે સર્વેને સરખો ફાયદો નહિ થાય તો પણ કંઇ પણ સારૂં ફળ આવશે. આ સબંધી બોર્ડ ઓફ ટ્રેડ જો તપાસ ચલાવશે તો બેશક સારૂં પરિણામ આવશે. લંડન ચેમ્બરની જ્યારે સાધારણ મીટીંગ મળશે ત્યારે આ ઠરાવ વિચાર કરવાને માટે મુકાશે. જે પ્રમાણે લંડનના મંડળો, ચેમ્બરો તથા એસોસીએશનો વિચાર કરે છે, તે પ્રમાણે આપણા હિંદુસ્તાનના મોટા શહેરનાં આગેવાન મંડળો, ચેમ્બરો, એસોસીએશનો એ સબંધી વિચાર કરે, તો ખચીત એ સંબંધી શું કરવું એ વિશે યોગ્ય નિર્ણય કરી શકાશે.

હિંદુસ્તાનની વ્યાપારી સ્થિતિ.

દેશની સામાજીક, રાજકીય, આર્થિક ને કેળવણી સબંધી સ્થિતિ સુધારવાને જુદે જુદે ઠેકાણે ઘણું બોલાય છે. આથી એમાની કઇ બાબત પર બરાબર ધ્યાન આપવું કે જેથી દેશની સ્થિતિ સુધારવાનો માર્ગ

અમેરિકન પોતાનો વ્યાપાર બીજા દેશમાં ચલાવે છે, તેઓનો જ્યાં જ્યાં પોતાનો ધંધો ચાલે છે ત્યાં ત્યાં પેઢીઓ હોય છે, આથી તેઓ વ્યાપારમાં ઘણી છુટછાટ અને સગવડો મેળવી શકે છે. સૌથી વધારેમાં વધારે નફો અને પોતાના માલને માટે સૌથી સારાં બજાર તેઓ મેળવી શકે છે. જે વ્યાપારીઓને ઈંગ્લાંડ સાથે મોટો વ્યાપાર ચલાવતો હોય તે વ્યાપારીઓ જો વિલાયતમાં પોતાની પેઢી ઉઘાડે તો તેને કેટલો લાભ થાય એ સઘળા વ્યાપારીઓની જાણીતી વાત હોવાથી આ ઠેકાણે હું તે વિશે વધારે બોલવા માગતો નથી. તો પણ આ પ્રસંગે આપણા વ્યાપારીઓને શું લાભ થાય અને જ્યારે ઈંડીઅન મરચંટ ચેમ્બર જેવી સંસ્થાઓ હિંદી વ્યાપારીઓ પોતાનો વ્યાપાર વધારે સગવડ ભરેલી રીતે અને વધારે નફાકારક રીતે ખેડી શકે તેવા રસ્તા બતાવવાને ખાસ સ્થાપન થયેલ છે અને પોતાની જરૂરીઆત કેટલી છે તે માટે વ્યાપારીઓને સારી ખાત્રી બેસાડે છે, તો આ પ્રસંગે હું કહું તે અપ્રાસંગિક નહિ કહેવાય. દરેક હિંદી વ્યાપારી મુંબઇ અને કલકત્તા ચેમ્બર વિષે થોડુ ઘણું જાણતો હશે, અને એ ચેમ્બર પોતાના (યુરોપીઅન) વ્યાપારના લાભો કેટલા સાચવે છે એ પણ જાણીતું છે. તે મુજબ આપણી જેટલી હિંદી પેઢીઓ તે દેશમાં છે, તે ભેગી થઇને ચેમ્બર જેવી સસ્થા જો સ્થાપે તો ખચીત પોતાના લાભનું રક્ષણ સારી રીતે કરી શકે. આપણા હિંદી વ્યાપારીઓ જે વિલાયત જોડે મોટો વ્યાપાર ચલાવે છે, તેવા સઘળા વ્યાપારીઓથી એ દેશમાં પોતાના નામની પેઢી કાઢવાનુ બની શકશે નહિ. કારણ કે એ પ્રમાણે ઉઘાડવું એ એકદમ સાહસ ખેડવા બરાબર થાય એ પણ દરેક વ્યાપારીને ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે જ્યાં સુધી સાહસ ખેડે નહિ ત્યાં સુધી તેને ફાયદો પણ થાય નહિ હાથ જોડીને બેસી રહ્યાથી ઈશ્વર કોઇને સહાય આપતો નથી. પણ જે સાધનો ધરાવતી પેઢીઓ હોય એવી પેઢીઓ એવી શાખા ઉઘાડે તો ઠીક. આ સવાલ બાજુએ મુકી દઈએ તોપણ જર્મનીએ જે દાખલો બેસાડ્યો છે, તે પ્રમાણે આપણે અનુસરીએ તો લાભ થાય એમાં જરાએ સંશય નથી. માન્ચેસ્ટરમાં હજારો જર્મનો અંગ્રેજી પેઢીમાં કામ કરે છે, અને બીજે ઠેકાણે નોકરીઓ મેળવવાને પ્રયત્ન કરે છે કે જ્યાં એ ઈંગ્લીશ ઉદ્યોગની રીતો શીખી શકે. જર્મનીની મોટી અને વજનદાર પેઢીઓ ખાસ કરીને ઈંગ્લાંડમાં પોતાના જાત ભાઇઓને એ દેશમાં કેળવવાને ભલામણ અને વગ ધરાવનારા પત્રો સાથે મોકલે છે. મારા સાંભળવામાં એમ આવ્યું છે, કે જર્મનીની મોટી પેઢીઓ કે જેઓ વિલાયત સાથે વ્યાપાર ચલાવે છે, તેની જોડે તેઓએ

દેશી માલ પરદેશી માલ કરતાં સસ્તો થવો જોઇએ.

દેશી માલ મોંઘો પડે નહિ તો તેથી આપણને શી હરકત નડે? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનુ કે જગતમાં થોડાક મનુષ્યો વિશેષ પૈસા ખરચીને સંગીન માલ શોધીને તેજ વાપરે એવા હશે. પણ ઘણાકોને સોંઘો માલ લેવા તરફનું વલણ હોય છે. કોઈ એક ચીજ કરતાં તેના જેવી બીજી સોંઘી કે મોંઘી વેચાય છે, તેનું નીચે બતાવેલાં ત્રણ કારણમાંનું એક કારણ છે. ૧ તે વસ્તુ તોલમાં ભારે કે હલકી હોય છે. ૨ તે ચીજ બનાવતાં તેમા વપરાતો માલ મોંઘી કે સોંઘી કિંમતનો પડેલો હોય છે. ૩ ઘણે દૂર દેશાવરથી આવતાં ઘણા વ્યાપારીઓનો નફો અને ખર્ચ-ખાતુ ચઢતાં કિંમતે મોંઘી પડે છે. હવે જ્યારે તોલમાં ભારે હોય, ત્યારે તો તેની કિંમત વધે, તેમાં કાંઈ ખાસ લેવા જેવું નથી; તો પણ "થોડું રાંધ ને ઘણું ખરરાત" એ કહેવત પ્રમાણે થોડી કિંમત આપી નામનીજ ભભુસ કોઈ ગરીબ આદમીને નાખવી હોય. તેને તો એ તોલમાં ભારે વસ્તુ પણ મોંઘી પડેજ. આવી જાતના ગરીબ આદમી જગતમાં ઘણા છે [illegible] બે રૂપીઆના મુસારામાં પોતાના કુટુંબ સાથે ગુજરાન કરેલા [illegible] તેઓ સસ્તો માલ શોધતા ફરે છે. [illegible] અને દેશી કાપડનાં ધોતીઆં [illegible] એમ [illegible] જાણે છે, તો પણ [illegible] કારણ કે દેશી ગજીયું [illegible] તેથી બે માણસના [illegible] પોતાની [illegible] કુમાશની હોઈ એટલીજ કિંમતના [illegible] તેવી વસ્તુ જાણનાં શરીર [illegible] પણ ન જોતાં તરતને [illegible] ધાર જુએ છે. એ એમની [illegible] તેઓ પાઠ-શાળાના [illegible] જુએ છે. માટે આપણે જેમ બને તેમ [illegible] હાથમાં લ-ઇએ કે, દાણાસમાના [illegible] દેશમાંથી આપણા દેશમાં આવે છે તેવા તેના કિંમત વિશેષ [illegible] તેને બદલે એક પૈસાના બે લેખે સાંઘી અને સારી આપણા દેશના ભારી મારી કરે છે. તેને ગરીબવી તે વખતમાં જુથી કરોડો બહોળે હાથે વાપરે છે. એની કિંમત જો વિશેષ હોત તો તેના ખરીદનાર થોડાજ મળી આવત.

નથી તો સ્ટોરવાળાઓએ પોતે તેમને તેની મોટી ખપત વિષે સમજાવવા જોઇએ.

દેશ તથા પરદેશના વ્યાપારની સરખામણી.

હિંદુસ્તાનની અમુક પ્રકારની રાજકીય સ્થિતિને લીધે, એટલે કે હિંદુસ્તાનના રાજ્યકર્તાઓ ઇંગ્રેજ હોવાથી, સંખ્યાબંધ ઉંચા પગારના ઇંગ્રેજ અમલદારો તથા બ્રિટિશ લશ્કર રાખવું પડે છે. (આશરે પોણા લાખ ઉપરાંત.) આ તમામ માણસોનાં પેનશન તથા તેમના હિંદુસ્તાનમાં નોકરી કરતાં બચેલા પૈસા, ઇંગ્લાંડ મોકલી દેવામાં આવે છે. વળી હિંદુસ્તાનની રેલ્વેઓ તથા હાલના ઉદ્યોગોમાં ઇંગ્લંડથી જે મ્હોટી રકમની મુડી નાંખવામાં આવી છે ને તથા તેના વ્યાજના પૈસા ઇંગ્લાંડ મોકલવાના હોય છે. તેથી એવી રીતે હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ ઇંગ્લાંડ પરત્વે દેણદારની છે. એટલે કે, પોતે જે માલ ઇંગ્લાંડથી આયાત કરે અને તે બદલ પૈસા આપે તેના કરતાં પોતે જે માલ પરદેશ ચઢાવે અને પૈસા લે તે માલ વધારે હોવો જોઇએ, અને છે પણ તેમજ. દર વર્ષે હિંદુસ્તાનના આયાત વ્યાપાર કરતાં નિકાસ આશરે [illegible] કરોડ ૪૦ લાખ પાઉન્ડ [illegible] કરોડ રૂપીઆનો વધારે થાય છે. પણ આનો લગભગ પોણો ભાગ [illegible] ઇંગ્લાંડના થતા ખરચ ખાતે જાય છે. [illegible] સ્થિતિ છે [illegible] પરિણામ એ થાય છે કે હિંદુસ્તાન કાચો માલ આપી, તેનાથી પરદેશમાં તૈયાર થયેલો પાકો માલ [illegible] તૈયાર બનાવેલ માલ ઉપરનો નફો કાચા માલ કરતાં [illegible] કાચો માલ [illegible] કરીને [illegible], એ [illegible] તૈયાર વસ્તુઓ કે જેમાંની ઘણીખરી મોજશોખની [illegible] પડે છે. તૈયાર બનાવેલ માલ [illegible] કિંમતના કાચા પદાર્થ કરતાં, [illegible] હિંદુસ્તાનમાં તૈયાર માલ મોકલનાર પરદેશીઓ કરતાં હિંદુસ્તાનથી કાચો માલ ચઢાવનારને વધારેનું [illegible] પડે છે [illegible] હિંદુસ્તાનને મોટું નુકસાન છે. હિંદુસ્તાનનો માલ [illegible] વહાણથી [illegible] કરતાં પુરેપુરો બદલો ન મળી શકવાથી હિંદુસ્તાનમાંથી ચઢાવેલ કાચો માલ [illegible], વહાણની એક [illegible] ભાડું બહારવટ આપવું પડે છે. આપણો આયાત કરતાં નિકાસ વ્યાપાર વધારે હોવાથી જે વધારે પૈસા આપણને મળે છે તે આપણી મુડીમાં વધારો કરવા

માસે આશરે રૂ. ૧૦ થી ૨૦ સુધી આપવી પડે છે, ત્યારે માન્ચેસ્ટર અને લેંકેશાયરમાં દર માસે આશરે ૨૦ થી ૨૫ શીલીંગ દર અઠવાડીયે એટલે દરમાસે રૂ. ૬૦ થી ૭૫ આપવા પડે છે, અર્થાત્ આપણા કરતાં ૪ થી ૬ ગણું ખર્ચ વધારે છે. ઇંગ્લાંડમાં દરેક માણસ ૩૦૦ કામના દહાડામાં ૧૬૪૦૦ વાર કાપડ આપે છે એટલે ૫૦ અઠવાડીયામાં અથવા ૨૭૭૫ કલાકમાં એટલે આશરે ૩૩૮ વાર દર અઠવાડીઆમાં અથવા દરમાસે ૫૦૯૪ વાર કાપડ આપે છે, ત્યારે આપણે ત્યાં દરરોજ આશરે ૫૦ થી ૬૦ વાર કાપડ નીકળે છે. એટલે ૩૦ કામના દહાડામાં એટલે ૫૧½ અઠવાડીઆમાં અથવા ૪૧૨૦ કલાકમાં ૧૫૪૫૦ વાર કાપડ નીકળે છે. અથવા ૩૦૦ વાર દર અઠવાડીયે એટલે ૩.૭૫ વાર દર કલાકે કાપડ નીકળે છે. ત્યારે માન્ચેસ્ટર વગેરેમાં ૭.૯૪ વાર નીકળે છે. અત્રેના સંચાઓ ત્યાંના સંચા કરતાં કાંઇ ઓછા ચાલતા નથી ત્યારે આટલો બધો ફરક કેમ? આ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ ઉપલી બીના ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આપણા મીલ મજુરો કેવું ધ્યાન આપી કામ કરે છે. ત્યાંના કામદાર વર્ગ પ્રમાણે કામ કરે તો ત્યાંના કામદાર વર્ગ પ્રમાણે કામ કરી શકે. જ્યારે લેંકેશાયરના માન્ચેસ્ટર વગેરે વાળાને રૂ અમેરિકા ઇંડીઆ વગેરે બીજા દેશોમાંથી ખરીદવું પડે છે, ત્યારે આપણને તેને માટે બીજા દેશપર અવલંબીને રહેવું પડતું નથી. અહાંથી રૂ મગાવી તે મગાવવાને માટે નુર તથા બીજુ કમીશન વગેરે ખર્ચ વડી તેના વપારનુ ખર્ચ ચડાવી અને વળી તેજ ખર્ચ વધારી અહિં પાછુ આવે છે, તેમ છતા આપણા દેશમાં બનાવેલા કાપડ કરતા સસ્તુ આવી શકે છે ત્યારે શું તે લોકો ખોટ ખાઇને વ્યાપાર કરે છે? ના એમ તો હોયજ નહિ. પણ તે લોકોની કામ કરવાની પદ્ધતિ, મન વગેરે મુખ્ય કારણોને લીધે તે ચઢીઆતા થયા છે. આ ઉપરથી એમ માલમ પડે છે કે આ વાતની સ્થિતિ ખરાબ છે ત્યારે તેથી સારી સ્થિતિ થવી જોઇએ તે જાણવું જરૂરનું છે. આનું કારણ જન સમાજની ધ્યાન મહેનત નથી. આપણા દેશના લોકો મોટો જથ્થો નબળાઇ તથા કાર્યક્ષમતાને દુર કરી અંગની તાકાતને પણ પુરે પાડે છે ત્યારે તેનો પાક ઓછો થતો નથી. અમેરિકન રૂ કરતાં આપણા રૂનો ભાવ સસ્તો છે. થોડું લખાન પડે તેવું લાગે કે અમેરિકાએ જે સાલો નબળી રૂ તેના માટી ઘણી તેનું મુખ્ય કારણ મનાય. આટલા બધા સાલો છતાં આપણો ભાવ સાદો બને તે બનેજ. તે સિવાય અત્રેના કારખાનાવાળાને પડતી જમીનની જે જમાન આપવી પડે છે તે ત્યાંના કરતાં ઘણીજ ઓછી હોય છે. મુંબઇ કરતાં બહાર [illegible] ગામમાં

પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. પ્રથમ કરવાનું કામ તે એ છે કે, મજુરોને શિક્ષણ આપવું જોઇએ, અને તેમને જેમ બને તેમ તંદુરસ્ત હાલતમાં રાખવા જોઇએ. આજ કાલ થતો રૂનો નિકાશ અટકાવવા બીજા દેશોના બરનું કાપડ બનાવી તે દેશમાં વેચવું જોઇએ. આપણું સુતર ચીનના લોકો લે તો પછી તેજ સુતરનાં ચીનના બજારને લાયક કપડાં બનાવી ત્યાં વેચવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. એટલું ન બને તો હિંદુસ્તાનને જોઇતો માલ આપણા લોકો પ્રથમ બનાવે તો પણ ઘણું થાય. માટે આપણી મીલ ઓનર્સ એસોશીએશન આ બધી વાતનો વિચાર કરી મીલની પેદાશનો આખો ભાગ શેરહોલ્ડરને નહિ આપતાં મીલ મજુરની તંદુરસ્તી, કેળવણી તથા રૂના પાકના એક્સપેરીમેંટ કરવામાં વાપરે તો આગળ જતાં દેશને તેમજ તેમને બહુ જ લાભ થાય.

વ્યાપારી એદરેક બાબતમાં હદમાં રહેવું.

નકાની [illegible]માં, કામના જથામાં, જાતિ ખર્ચમાં અને સર્વ બાબતમાં હદમાં રહેવું એજ આપણું ક્રેડીટ જમાવવામાં મદદ કરશે, તથા આપણામાં [illegible] અને સુખમાં ઉમેરો કરશે. બોસ્ટનનો એક પ્રખ્યાત વ્યાપારી [illegible] મેનેજર થોમસ ઇ. કેરી પોતાના [illegible] નીચે પ્રમાણે [illegible]

[illegible] ચારે છે તે [illegible] નાનીસારની [illegible] તેને [illegible] ખુશકારક [illegible] પ્રામિની [illegible] સંબંધી [illegible] વગેરે [illegible] નથી તે [illegible] પાછો [illegible] પણ [illegible]

નિયમ [illegible] અને [illegible] માણસ [illegible] ધંધા લક્ષપૂર્વક કરે છે. [illegible] દુનિયાના ઘણોજ મોટો ભાગ [illegible] પોતે નહિ પણ આવે, તો પણ [illegible]

પણ જે માણસ પછી તે સારો કે નઠારો પણ જલદીથી પૈસા મેળવી ધનવાન થવા ઇચ્છે છે, તે ઘણું કરીને નાશીપાસ થવાનો. જેઓ એકદમ ધનવાન થયા હોય તેમને દાખલે એમને પણ ચાલવા દો. તેનાથી બની શકે તો તેનના જેટલાજ સાધનોથી એને એમનાજ જેવો ધંધો કરવા દો, તો પણ પરિણામે તેને માલમ પડશે કે, એજ રીતે દશ વરસ પહેલાં કે દશ વરસ પછી વ્યાપાર કર્યો હોત તો તે ફત્તેહમંદ થાત. પણ હમણાં તો કેટલાંક કારણોથી તે ફત્તેહમંદ થયો નહિ. એટલુંજ નહિ પણ એને કેટલી મુશીબત પડી ત્યારે ખરાબી થની અટકી.

ખરૂં કહીએ તો જલદી ધનવાન થવાનો માર્ગ ઘણું કરીને જ્યારે માલમ પડે છે. ત્યારે કોઇવાર અણચિંતવ્યો અચાનક બનાવથી માલમ પડે છે. પણ વ્યાપારમાં તૂટવાનો માર્ગ તો વેગળેથી પણ જણાય છે. અને વખતસર સંભાળ રાખ્યાથી તેનો અટકાવ કરી શકાય છે. જ્યારે દીકરો આ સંસાર સાગરની મુસાફરી શરૂ કરે છે, ત્યારે બાપ તેને એ માર્ગે નહિ જવાને ચેતાવી શકે છે. કુદરત એ માર્ગ ઓળખાવે છે. આ સંસાર સાગરની મુસાફરીમાં ધનવાન થવાના માર્ગમાં જતાં દુઃખમાં કે દેવાના કાદવમાં પડતાં કે કોતરના કાંઠા ઉપર ઉભેલાને વેગળેથી જોઇનેજ તેના માબાપ તેને ચેતાવી શકે છે કે ભાઈ એ રસ્તે ન જતો. એ રીતે માબાપ પોતાના છોકરાને ધનવાન થવાનો માર્ગ બતાવી શકતા નથી, પણ એવા નઠારા એ માર્ગે જતો અટકાવી શકે છે ખરાં.

જો માબાપ પોતાના છોકરાની મોટાઇ જોવાને ખંતીલા થઇ તેને નાનપણથી તેના નઠારા ચાલચલગતથી ને મહેનતથી કમાઈ નીતિવાન કરવાને યત્ન કરે, તો તે છોકરાનું ભવિષ્ય ઘણું સુધરી જવા સંભવ છે. તે જ્યારે તે જીવનની મુસાફરી શરૂ કરે છે ત્યારે ધનવાન થવું એ તેના હાથમાં નથી પણ દીવાદાંડી રૂપ આગળ ગુમાવવાનો ભય બતાવે છે.

હિંદુસ્તાનની કાચી દોલત.

હિંદુસ્તાનના વેપારઉદ્યોગની આબાદી કરવા માટે અત્રેથી પરદેશ મોકલવામાં આવતી આર્થિક કાચી વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપવાની ઘણી અગત્ય છે. દેશ દેશમાં ક્યા ક્યા કાચા પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, તે પદાર્થોને કેવા રીતે સુધારી શકાય, અને ઉપયોગમાં લઈ શકાય તે જાણવાની ઘણી જરૂર છે. જ્યાં સુધી આપણા દેશની કાચી દોલતનો પૂરતો ખ્યાલ આપણા વ્યાપારી વર્ગને આવ્યો નથી ત્યાં સુધી

તે શાની મળી, તથા આપણે બીજાને કેટલી રકમ આપી ને તે શા વાસ્તે એ રોજમેળથીજ સમજાય છે. મુંબઈના વ્યાપારીઓ ચોપડાને બદલે બુકો રાખી જુદી રીતે જમા ઉધારવાની રકમો માંડે છે.

રોજમેળનાં બે નામ છે. રોજમેળ અને એકો મેળ. રોજમેળમાં દરરોજનું જમા ખર્ચ લખી સિલીક કાઢે છે, અને એકા મેળમાં પખવાડીએ કે મહિને કાઢે છે.

એક ચોપડે નામું. જેને લેવડદેવડ ઘણી ન હોય, તેવા લોકો બેવી ખાતાવહી જેવા ચોપડામાં ખાતાં પાડી લેવડ દેવડના પ્રમાણમાં જમા [illegible] તેના [illegible] રકમ આવે કે જાય, તે તેના ખાતામાં પ્રથમ મિતિ લખી વિગતવાર લખે છે જેને એકો રોકડમેળ કહે છે. જમે નોંધ તથા ખાતાવહી એમ બે પણ થાય છે

જમા અને ખર્ચ. [illegible] અથવા બીજી રીતે જે પૈસા આવે તેનું નામ જમા આવણી પાનેથી [illegible] અને બીજી રીતે બીજા પાને જાય તે [illegible] ઉધારણપણું કહે છે. જમા રકમોને [illegible] કહે છે.

રોજમેળ [illegible] મનનો છે, તે લખી [illegible] મેળે તે મિતિ માહવાર [illegible] ઉધારલખવું. [illegible] સિવાય થાય તે [illegible] માટેની [illegible]

જમા [illegible] વિશે.

[illegible] ખાતુએ [illegible] માટે [illegible] નામ લખ, [illegible] ખરડો [illegible] મુખ્યત્વે [illegible] (ઠરાવે) [illegible] દેવડ ઉધ. [illegible] રોજમેળમાં લખવું.

જમા ખર્ચની રકમ.

[illegible] રોકડ ખર્ચની રકમ કરે છે.

વામાં આવે છે, માટે આવરામાં એક માણસનું ખાતું જમા યા ઉધારમાં રોકડમેળની રકમ માટે એક વખત ને નોંધની રકમ માટે એક વખત મળી ઘણામાં ઘણું બે વાર આવી શકે.

આવરો ને ખાતાવહીનો મુકાબલો.—આમાં રોકડમેળ તથા નોંધની રકમો ખતવાય છે, ને ખાતાવહીમાં આવરાની રકમો ખતવાય છે. બન્નેમાં રકમો તો સરખી છે પણ આંકડાવહીનું નામું કાચું ગણાય છે, ને ખાતાવહીનું સરવાયુ પાકું ગણાય છે. આંકડાવહીને રોજ તૈયાર કરવામાં આવે છે, ને ખાતાવહી વખત મળે તૈયાર કરે છે. આંકડાવહીમાં તારીખવાર જુદી જુદી રકમો ખતવાય છે, ને ખાતાવહીમાં માસવાર રકમો જુદી જુદી ખતવાય છે, ને પેટામાં તારીખ બતાવાય છે.

પરચુરણ.—પરચુરણ ખર્ચની હિસાબની ચોપડીમાં ૨–૪ રૂપીઆ ખર્ચખાતે ઉધારી જેમ જેમ ખર્ચ થતો જાય તેમ તેમ નોંધવામાં આવે છે. એવું ઘરસંસારીનામું વગર માણસ યા સ્ત્રી ભણેલી હોય તો તે પણ રાખી શકે. માસ આખર આખો કાટો પરચુરણ ખર્ચની ચોપડીમાં લખવાથી નામું ચોક્ખુ થાય છે

નામાની સાથે [illegible] માણસને આજના [illegible] જે ચીજ ખાતે યા બીજી [illegible] વગર આપવી તેની પહોંચ લીધા વગર આવરાનો રિવાજ [illegible] નહિ આ રિવાજ બન્નેને ફાયદાકારક છે. એ માટે એક [illegible]

વ્યાજ ખાતું.

[illegible] તેના નીકળે તેટલા તેને ખાતે ઉધારી [illegible] ખાતામાં આવેલ વ્યાજ [illegible] વ્યાજ ખાતે ઉધારવું. [illegible] જમા થાય છે એવે [illegible] ખાતામાં જમા યા ઉધાર [illegible] તેટલી રકમ [illegible] તેટલી રકમ વ્યાજ ખાતે ઉધાર [illegible]

આડત.

[illegible] આવે છે, અગર [illegible] આડતના હિસાબ [illegible] આડત લેતી નીકળે આડતીઆને ખાતે જમા કરી વટાવ ખાતે ઉધારવી. એવી રીતે આડતીઆને ખાતે ઉધાર યા જમા કરવામાં આવે છે.

પૈસા વકરા ખાતે જમા કરવા. જો તે માલ આપણો આપણી દુકાનમાં ન હોય ને બજારમાંથી રોકડેથી ખરીદીને મોકલીએ તો ખરીદેલા માલના રૂપીઆ ખરાજાત સાથે આડતીઆને ખાતે ઉધારવા. જો બજારમાંથી ઉધારે લાવીને મોકલીએ તો જેને ત્યાંથી લાવીએ તેને ખાતે જમા કરી આડતીઆને ખાતે ઉધારવા.

સાટાં અથવા કબાલા.

આપણે કોઇની સાથે કાંઇ પણ માલ વાયદે લેવાનો ઠરાવ કરી અમુક રૂપીઆ આનામાં આપીએ તો પ્રથમ જે રૂપીઆ આનામાં આપ્યા હોય તે તેને ખાતે ઉધારવા અને તેમાં મજકૂર ઠરાવ નોંધવો. મુદત થયે માલ જેમાં આવે તે ખાતે જમા કરવો તેને ખરીદ ખાતે ઉધારવો.

હુંડું ખાતું.

પરદેશમાં કોઇ વ્યાપારીનું દેવું હોય તેને આપણે કોઇની સાથે રૂપીઆ મોકલીએ, તે રકમ પહોંચ્યાનો જવાબ આવે નહિ ત્યાં સુધી મોકલેલા રૂપીઆ [illegible] નામે [illegible] ખાતે જમા રાખવામાં આવે છે. જવાબ આવેથી [illegible] જમા કરી જેને મોકલ્યા હોય તેને ખાતે ઉધારવામાં [illegible] રસ્તા કામમાં કરવામાં આવે છે. [illegible] માલ ખરીદો [illegible] ત્યાં સુધી [illegible]

ખોળાધર (જામીન) આપવાથી અગર શાહજોગ મળે છે, તેને શાહજોગી હુંડી કહે છે. એ હુંડી વેચવી હોય તો વેચાય. વેચતી વખતે હુંડીના માથાપર એવી રીતે લખે છે કે, લી. ફલાણા જત આ હુંડી મેં ફલાણા ફલાણાને વેચી છે. આમ ન લખે તો પણ ચાલે. ઘણા લખતા પણ નથી. કેમકે નાણાં શાહુકાર જોગ આપવા લેવાનાં છે. આ હુંડીનું જોખમ નાણાં આપનારને માથે છે.

નામજોગી હુંડી.

જે હુંડીના રૂપીઆ હુંડીમાં જે મનુષ્યને આપવાબાબત લખેલું હોય, તેનેજ મળે છે, બીજા કોઇને મળતા નથી, તે નામજોગી હુંડી કહેવાય છે. આવી હુંડી હાલ બહુ લખાતી નથી, કેમકે સરકારે કરેલા મની-ઑર્ડર તેની ગરજ સારે છે. નામજોગી હુંડીનાં નાણાં આપતી વખતે પણ ખોળાધર લેવાનો ચાલ છે. આ હુંડીનું જોખમ પણ નાણાં આપ-નારને માથે છે.

ધણી જોગી હુંડી.

જે માણસે રૂપીઆ આપીને હુંડી લીધી હોય તેનેજ રૂપીઆ મળે છે, બીજા કોઇને મળતા નથી, આવી હુંડીને ધણીજોગી હુંડી કહે છે. આવી હુંડીની ગરજ હાલમા સરકારી ચલણી નોટો વાળે છે. આ હુંડી હાલમાં બહુ લખાતી નથી અસલ બહુ ચાલતી. હુંડી લેનાર ધણીને આવી હુંડી લઇ દૂર દેશાવર જવું હોય ત્યારે આડતીઆપર નાણાવટી હુંડી શિકારી આપવા બાબત જે કાગળ લખે છે તેમાં તેના શરીરની નિશાની તલ વગેરે જે કાંઇ હોય તે લખે છે. આ હુંડી શિકારી આ-પ્યાનું જોખમ લખનારને માથે છે. કેમકે આડતીઓ તો નિશાની જોઇ રૂપીઆ આપે છે

ગેરવલે ગયેલી હુંડી.

હુંડી ગેરવલે પડે તો **પેઠ**, પેઠ ગેરવલે પડે તો **પરપેંઠ**, અને પરપેંઠ ગેરવલે પડે તો **કાગળ** લખો આપે છે. કાગળ ગેરવલે પડે તો **નાણાં પરત મળે.** હુંડીનું નામું શીખતાં પહેલા તે લખતાં શીખવી.

હુંડી ખરી લખાયાની ખાત્રી.

હમેશ હુંડી લખનાર નાણાવટી હુંડી લખ્યા પછી તે શિકારી આપવા બાબત આડતીઆપર કાગળ લખે છે. એમાં બન્ને પક્ષ સમજી શકે એવી ખાનગી નિશાનીઓની વિગત આપે છે. હુંડી ધણી જોગી હોય તો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શરીરની નિશાનીઓ આપે છે. આવો કા-ગળ પહોંચ્યા વગર આડતીઓ નાણાં આપતો નથી.

તેને "દેખાડ ધાલી આપ્યો" કહે છે. પછી મુદત પાકે પૈસા
છે. કારણપરત્વે મુદતની વાટ જોવાને સવડ ન હોય તો મુદતના દ
બદલ વ્યાજ કાપી લઈ પૈસા આપવાનો સરાફોમાં વહીવટ છે.

હુંડીમાં લખાતી મુદતો અને તેનો અમલ.

તરતની મુદતનાં નાણાં દેખાડતાં જ મળે છે. **દિન વળતાની હું** દેખાડ્યા પછી બીજે દિવસે નાણાં મળે. **મુદતવાર ભોમની**–હુંડી દેખાડ પછી ચોથે દિવસે નાણાં મળે. **મુદત દિન ચારની**–હુંડી દેખાડ્યા પ ૯ દિવસે નાણાં મળે. **બાંધી મુદતની** હુંડીમાં લખેલી તારીખે અથ ત્યાર પછી નાણાં મળે. એવી સઘળી જાતની મુદતી હુંડીઓને પણ બાં મુદતની હુંડીઓ કહે છે.

હુંડી બાબત વ્યાપારીના કેટલાક ધારા.

જેના પર હુંડી લખી હોય તે ખુશીથી સિકારે નહિ તો હુંડી લેનાર ધણીને અમદાવાદ આદિ ગુજરાતના શહેરોમાં સેંકડે ૧ ટકા લેખે વ્યાજ ને સેંકડે એક ટકા લેખે ખેપ, નકરામણુ (ના કહેલી) વગેરે બાબ-તનો મળે. મહિનાનુ વ્યાજ મળે મહિનાથી ઓછા દિવસ હુંડી લખી આપ્યાને થયા હોય તો પણ આખા મહિનાનુ વ્યાજ મળે. મહિના કરતાં વધારે મુદત થ[illegible] હોય તો જેટલી મુદત થઈ ગઈ હોય તેટલી મુદતનુ જ ઉપર પ્રમાણે વ્યાજ મળે આ બાબત જુદા જુદા શહેરમાં જુદી જુદી રીત [illegible] છે

જેના ઉપર [illegible] હુંડી પહોચ્યા અગાઉ દીવાળું કાઢે તો [illegible] ધણી [illegible] નકરામણુ તથા વ્યાજ આપે નહિ. હુંડી સકરાવ્યા [illegible] માલુમ [illegible] કાઢે તો હુંડી લેનાર ધણીના રૂપીઆ જાય માટે [illegible] ધણીની શાહુકારીનો વિચાર કરવો [illegible]

સીધેલી હુંડીના ખપ ન હોય તે વિષે.

હુંડી [illegible] પાછી આપવી હોય તો [illegible] ધણી અગર બીજો શાહુકાર ભાવ પ્રમાણે [illegible] નહિ

બરપાઠ—બાખુ.

હુંડી [illegible] ઉપર રૂપીઆ [illegible] પાખ્યાનો જે લેખ રૂપીઆ લેનાર [illegible] આપે છે, તો [illegible] કહે છે. હુંડી બરપાઠ થઈ એટલે તે હુંડી બાખુ કહેવાય છે. એ બાખું આડતીઓ હુંડી લખનાર ધણીપર પાછું મોકલે છે.

તિથિ સુધી તિથિ પ્રમાણે માસ તથા દિવસ નક્કી કરવા. ને તે પહેલી તિથિની રકમ આગળ માંડવા ને સામી બાજુએ તે રકમપર દિવસ જમાને માટે "દિ. જ." અને દિવસ ઉધારને માટે "દિ. ઉ." એમ લખવું.

સરવાળા તથા તારીજ કરવાની રીત.—સરવાળાની રીત મગજ વ્યાજના તારીજ છ. જ જે રકમ આગળ "દિ. જ." કે "દિ. ઉ." એમ લખ્યું હોય તે રકમોના સરવાળા જુદા મુકવું. પેલા રકમોના સરવાળા સરવાળો મુખ્ય રકમને સાથે ચડાવવો. પછી જમા બાજુના સરવાળા સરવાળામાં જમા [illegible] અને ઉધાર બાજુના સરવાળા [illegible]

જમા ઉધારની જુદી તેનાસનુ વ્યાજ કાઢવાની રીત.

જો કે ખેતી નાણાવટીની પેઢીઓ સ્થાપવાનો મૂળ પાયો છે, તો પણ વ્યાપાર એ એવી પેઢીઓનો મુખ્ય આધાર છે. એ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે, કોઈ દેશ ખેતીમાં ને વ્યાપારમાં જેમ બહુ આગળ વધે, તેમ નાણાવટીની પેઢીઓને ઘણું કામ અને નફો મળે; અને તે પ્રમાણમાં બીજા દેશની માફક નાણાંની કિંમત પણ ઘટે; તેમજ જેમ કોઈ દેશનો વ્યાપાર ને ખેતી નજીવી જેવી હોય તેમ તે દેશમાં નાણાવટીની પેઢીઓ ઓછી હોય, અને તેમના વ્યાજનો દર હિંદુસ્તાન અને ચીનની માફક વધારે હોય. માટે જેમ જ્યાં નાણાવટીઓની પેઢીઓ વધારે હોય, તેમ ત્યાંના રહેવાસીઓને વધારે લાભ થાય. એ પેઢીઓને જેમ છૂટ વધારે તેમ વ્યાજનો દર ઓછો.

નાણાં ધીરનારની પેઢીઓ બે પ્રકારની છે, ખાનગી અને કંપની-ની એ દરેક પ્રકારની હુંડીઓ લખે છે. પહેલા પ્રકારની પેઢીઓ કોઈ એક અથવા બે ત્રણ [illegible] આસામીએ મળીને કહાડેલી હોય છે અને તેનો વહીવટ તેના [illegible] કે ભાગીદારોમાંના એક જણાની દેખરેખ નીચે તેના મુનીમ ચલાવે છે અને બીજા પ્રકારની પેઢીઓ ભાગીદારોએ નીમેલા ડીરેક્ટરોની સભાની દેખરેખ નીચે ચલાવે છે. તેઓ બેંકના ધારા બનાવે અને તે [illegible] પ્રમાણે વહીવટ ચલાવે છે; તથા કંપનીના [illegible] સત્તા આપેલી હોય છે. માણસો રાખવા [illegible] તથા દરેક પ્રકારનું બેંકનું કામ કરવાનું તેમના [illegible] આ બહુ કામ કરવાને ડીરેક્ટરો, મેનેજર [illegible] નીમે છે. એ વહીવટદારનું કામ પોતાના અનુભવ [illegible] વહીવટદાર ઉપર દેખરેખ રાખવાને [illegible] નીમેલા હોય છે. તેઓ વખતો વખત [illegible] અને [illegible] વહીવટની લાયકી નાલાયકી [illegible] આ અને બીજા રીપોર્ટો શાખાઓ [illegible] ડીરેક્ટરો બેંકનું કેવું કામ ચાલે છે [illegible] વરસના આવક જાવકનું ને ચોખ્ખા નફા નુકસાનનું [illegible] એ હિસાબ તપાસવાને માટે ઓડીટર [illegible] નીમેલા હોય છે. તેમના તપાસ્યા પછી સરવૈયું [illegible] અને તે બધા ભાગીદારોને બતાવવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે બીજા પ્રકારની પેઢીઓનો દર વર્ષે કેવો વ્યાપાર ચાલે [illegible] લોકોને જણાવવામાં આવે છે. પણ પહેલા પ્રકારની પેઢીઓના તો એવી કોઈ વાત લોકોના જાણવામાં આવતી નથી. [illegible] બે પ્રકારની પેઢીઓમાં મોટો તફાવત છે. આથી

બાંધી મુકવાં પડે, અને તેથી બેંક નવાં નાણાં વ્યાજે રાખે નહિ કે વધારે વ્યાજ આપીને નાણાં લે નહિ.

વ્યાપારીઓનો ને બેંકનો ધારો એવો છે કે, જેને બેંકમાંથી નાણાં જોઈતાં હોય તે લેવા જાય ત્યારે તેના બે સારા આસામી જામીન લે છે. અગર લેવા જનારની સારી આંટ હોય તો બેંક તેની શક્તિના પ્રમાણમાં અમુક રકમ સુધીનું લખત લખાવી લેઇ તે પૈકી તેને જોઇએ તેટલા રૂપીઆ ધીરે છે. એટલે વ્યાપારી અમુક મુદતની હુંડી લખી આપીને તેના રૂપીઆ લઇ જાય છે. એ રૂપીઆ તે માલની ખરીદીમાં રોકે છે; અને ઠરાવેલી મુદતમાં માલ વેચી તેના ઉપજેલા રૂપીઆ બેંકવાળાને આપે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી વ્યાપારીને પોતાનો માલ જેમ બને તેમ જલદીથી થોડે નફે વેચવામાં લાભ થાય છે. કેમકે વધારે નફો મેળવવાની લાલચમાં માલ રાખી મુકવાથી બીજો માલ ખરીદાતો નથી. હોંશીઆર વ્યાપારી તો એક વાર લીધેલો માલ થોડે નફે વેચી વળી તેટલી જ મુડીમાં બીજો માલ લઇને તે પણ થોડે નફે વેચી મારે છે, ને મુદત થયેથી બેંકના રૂપીઆ ભરે છે. બેંકને પણ હુંડીની મુદત જેમ ટુંકી તેમ લાભ વધારે છે. એક વ્યાપારી એક મહિનાની મુદતની દશ હજારની હુંડી લખીને રૂપીઆ લેઇ ગયો. તેણે તે રૂપીઆનો માલ સેંકડે એક ટકો નફો ખાટીને રોકડેથી વેચ્યો. વળી બીજો લઇ તે પણ તેટલેજ નફે વેચી દીધો. તેણે એક મહિનામાં ચાર વાર માલ વેચ્યાથી બેંકવાળાને જેટલું વ્યાજ કે ડીસકાઉન્ટ આપવાનું હતું તેટલામાં ચારસે રૂપીઆ મેળવ્યા ને બેંકને ડીસકાઉન્ટ સાથે રૂપીઆ આપી આવ્યો. વળી બીજી વાર હુંડી આપી રૂપીઆ લાવી તેજ પ્રમાણે રોકડેથી વ્યાપાર કર્યો તો વળી ચારસે મળ્યા. ને લઇ બેંકના બેંકને આપી આવ્યો. એ રીતે તેણે ૮૦૦ રૂપીઆ મેળવ્યા ને બેંકને બે વખત ડીસકાઉન્ટ ને વ્યાજ મળ્યું. બીજો એક વ્યાપારી બે માસની મુદતની દશ હજારની હુંડી આપી રૂપીઆ લાવ્યો. તેણે વધારે નફાની લાલચે પોતે લીધેલો માલ ૮ ટકા નફે રાખી બે મહિને વેચ્યો તો ચારસે નફો મળ્યા તેમાંથી બેંકને ડીસકાઉન્ટ અને વ્યાજ આપી આવ્યો. આ બે વ્યાપારીમાં પહેલાને વધારે નફો મળ્યો ને બેંકને બે વખત ડીસકાઉન્ટ મળ્યું. તેથી બેંક પણ પહેલા વ્યાપારીને વધારે ખુશીથી નાણાં ધીરે. માટે થોડે નફે રોકડેથી માલ વેચનાર વ્યાપારી પોતાને અને બેંકને બંનેને લાભ કરી શકે છે. વળી નાણાંનો ઘણીવાર બદલો થવામાં વ્યાપાર પણ બહોળો થાય છે. થોડી થોડી મુદતે લખત કરી આપવામાં સ્ટાંપનું ખર્ચ વધારે પડે છે, તેમ બેંકમાંથી ઉપા-

કેમકે જો વ્યાપારી વ્યાજે નાણાં લઈને વ્યાપાર કરે ને વ્યાપારી પોતાનું દેવું આપી ન શકે એવા જોખમમાં પડે તો તે પ્રમાણિક કહેવાય નહિ. એક માણસ પાસે દશ હજાર રૂપીઆ હોય ને બીજા દશ હજાર ઉધાર રાખી વ્યાપાર કરે તો એ વ્યાપાર દશ હજાર કરતાં વધારે ખોટ જાય એવું જોખમ વ્યાજબી રીતે તે વેઠી શકે તેમાં ફાયદો થાય કે નહિ તો પણ તેમાં બીજા માણસની મિલકત તેની મંજુરી વગર જોખમમાં આવે છે, માટે તે વ્યાજબી કહેવાય નહિ. એજ ધોરણે જેઓની વીમો ઉતરાવ્યા વગરની મિલકત આગથી બળી જવાથી તેઓ લેણદારોનું દેવું વાળી ન શકે માટે વ્યાજબી નથી એમ કહેવાય. એ જેમ વ્યાજબીપણું નુકસાન થવામાં નથી પણ નુકસાન થવાના જોખમમાં નાખવામાં છે માટે દરેક વ્યાપારીએ વ્યાજબી રીતે કાં તો પોતાની મિલકતનો વીમો ઉતરાવવો કિંવા વીમો ઉતરાવ્યો નથી એવી પોતાના લેણદારોને ખબર આપવી. તે [illegible] લેણદારો જોખમ [illegible] તો ભલે. [illegible] તેમ હોય તો [illegible] વીમો ઉતરાવો [illegible] સર્વે કરવું એ સારું છે [illegible] આ [illegible] મનની [illegible] વ્યાપારીનું મન [illegible] થાય છે.

વીમા [illegible] એમ [illegible] વ્યાપારીઓ સમજે છે તે [illegible] નામના [illegible] કહેતા [illegible] વીમો [illegible]

[illegible]

છે. જે ધોરણો ઉપર બીજી કંપનીઓ ચાલે છે તેજ ધોરણો ઉપર એ જીંદગીના વીમાની કંપનીઓ પણ ચાલે છે. એટલે એમાં જોખમ નથી. એ કંપનીઓમાં અમુક નિયમ ઠરાવેલા હોય છે, ને તે જાહેર કરેલા હોય છે. એ નિયમ પ્રમાણે અમુક ઉમરના વીમો ઉતરાવનાર માણસને દર વરસે વીમાની રકમના પ્રમાણમાં અમુક રકમ કંપનીમાં ભરવી પડે છે. એ દર વરસે ભર્યાથી તેના મૃત્યુ પછી તેના વારસોને વીમાની રકમ કંપની તરફથી આપવામાં આવે છે, કે જેથી તેના વારસોને હરકત પડતી નથી. એ કંપનીઓ વીમો ઉતરાવનારની હયાતીમાં તેની અમુક વયની ઉમરે અમુક રકમ મળે એવો પણ વીમો ઉતારે છે, કે જેથી સામે ઉતરાવનારને ઘડપણમાં વીમાની રકમ મળ્યાથી તેને હરકત પડતી નથી. એ પ્રમાણે જીંદગીના વીમાની કંપનીઓ વીમો ઉતરાવનારને સુગમતા કરી આપે છે. પરંતુ એ સુગમતાનો લાભ [illegible] સામા કંપનીના અને સેવિંગ બેંકના [illegible] આપવાની [illegible] જોખમમાં નાખતા [illegible] કરતાં ઘરમાં [illegible] રાખીએ [illegible] કંપનીઓ [illegible] વીમાની [illegible] રકમના [illegible] લાભ [illegible] આપવાના [illegible] આપવું [illegible] [illegible] આપ્યા [illegible] કરીશું એમ [illegible] એની શી ખાત્રી? [illegible] કરવાનાં આવે છે કે [illegible] થાય છે. અથવા ભવિષ્યમાં [illegible] કે બીજી રીતે થાય છે ને પરિણામ આપવાનું [illegible] કાંઈ પણ રહેતું નથી. વ્યાપારીઓ ને [illegible] ને [illegible] ને [illegible] છે. [illegible] છે ને બને છે. [illegible] કર્યો વીમો [illegible]

હોય તેટલી કિંમતવાળા પત્રમાં પોતાનો નંબર તથા કિંમત નોંધાવવી પડે છે અને તે "કિંમત પત્ર" કહેવાય છે, અને પછી તેને ચોથે ઠેકાણે પોતાના જથ્થાનું નામ લખાવવું પડે છે. આ પ્રમાણે ચાર ઠેકાણે દલાલની પેઢીના ચોપડામાં પણ માલ વેચનારે પોતાની વિગતો વગેરે લખાવવી પડે છે. આ દલાલની પેઢીના આટલું બધું કામ એક માણસથી થઈ ન શકે તેટલા માટે કારકુનો રાખવામાં આવે છે અને આ પ્રમાણે રીતિ નીતિ રાખવાથી [illegible] યોગ્યથી કામ ચાલે છે. આથી વેચનારને [illegible] મળે છે, અને તેથી પોતાના સ્વાર્થ માટે [illegible] દલાલ [illegible] રાખવાની જરૂર પડતી નથી. ઉપર [illegible] ખરીદનારને પણ ઉપર પ્રમાણે નામ, માલ, કિંમત, જથ્થો [illegible] પડે છે અને તેથી જ્યારે ખરીદનારને વેચનારનો [illegible] ખરીદનારની જરૂર પડે ત્યારે ઉપરના [illegible] આપવામાં આવે છે. આ [illegible] જરૂરી [illegible] નથી અને તેથી વેચનારને [illegible]

મહિને તમારે ફક્ત દેવાનું વ્યાજજ આપવું એમ નહિ, પણ મુદ્દલમાંથી કાંઈ પણ ભાગ ઓછો થાય એમ કરવું જોઈએ. આ બાબતથી ઉડાઉ અથવા વધારે છુટા હાથથી ખર્ચ કરનારને સારી શિક્ષા મળે છે. તે પણ આજ ફક્ત ફતેહ પામવાનો રસ્તો છે. જો એવું કરવાનો યત્ન કરે તો તે પાર પડે છે. જે માણસ દેવામાં ડુબે છે તે તેમાંથી મુક્ત થાય તો તેને અત્યંત ખુશી થાય છે. જે માણસ સાધન વગર ગુજરાન ચલાવે છે તેમને આખરે કરકસર કરવીજ પડે છે. જો તેઓ નિયમિત વખતે મન મારવાનો યત્ન કરતાં શીખશે તો તેઓ ઘણી ઓછી પીડા ભોગવશે. ફક્ત દેવાનું વ્યાજજ આપવું એ બરોબર નથી, કેમકે કેટલીક વાર સુધી મુદ્દલનું બરોબર વ્યાજ આપ્યા છતાં દેવું તો તેનું તેજ રહે છે; પણ વ્યાજ સાથે મુદ્દલ ઓછું થતું હોય તો ધીમે ધીમે દેવું પણ સાફ થઈ જાય છે. ધારો કે એક આસામીનો દર માસે રૂ. ૩૦ પગાર છે; પણ તેને માથે રૂ. ૨૦૦નું દેવું છે તેને તે દરવર્ષે દર સેંકડે બાર ટકા વ્યાજ આપે છે, અથવા મહિને બે રૂપીઆ વ્યાજ ભરે છે. તે માણસ પોતાના મન સાથે એવો ઠરાવ કરે કે હું રૂ. ૨૪થી ગુજરાન ચલાવીશ અને ચાર રૂપીઆ જુદા રાખી જ્યાં સુધી દેવું નાબુદ થાય ત્યાં સુધી એમજ કર્યા કરીશ. આ બાબતનું દર મહિનાનું વ્યાજ ગણી બતાવી યથાચિત દર્શાવીએ તો ઘણું લાંબું થાય પણ દર વર્ષે વાર્ષિક અડસટ્ટો કરીએ તો નીચે પ્રમાણે થાય છે.

	આપેલી રકમ.		આપવાની બાકી.
	વ્યાજ.	મુદ્દલ.	રહેલી રકમ.
પહેલા વર્ષની શરૂઆતમાં	૦	૦	રૂ. ૨૦૦
પહેલા વર્ષને અંતે	રૂ ૨૪-૦-૦	રૂ ૨૪-૦-૦	રૂ. ૧૭૬
બીજું	રૂ ૨૧-૦-૦	રૂ. ૨૭-૦-૦	રૂ. ૧૪૯
ત્રીજું.	રૂ ૧૮-૦-૦	રૂ. ૩૦-૦-૦	રૂ. ૧૧૯
ચોથું	રૂ ૧૪-૦-૦	રૂ ૩૪-૦-૦	રૂ. ૮૫
પાંચમું	રૂ ૧૦-૦-૦	રૂ. ૩૮-૦-૦	રૂ. ૪૭
છઠ્ઠું.	રૂ ૫-૦-૦	રૂ. ૪૩-૦-૦	રૂ. ૪
કુલ	રૂ ૯૨-૦-૦	રૂ. ૧૯૬-૦-૦	

આ ઉપરથી માલમ પડશે કે, છઠ્ઠા વર્ષમાં આખું કરજ પતી જશે અને વ્યાજના રૂપીઆ ૯૨ આપવા પડેલા છે. જો કરજદાર કંઈ વ્યાજજ ભર્યું હોય તો છ વર્ષમાં ૧૪૪ રૂપીઆ વ્યાજ થાય ને વળી પણ દેવું તો તેનું તેજ ઉભું રહે તેટલા માટે મુદ્દલ જેમ બને તેમ ઓછું

કરવું એ અતિ અગત્યનું છે. જો તે મુદતમાં ૬ રૂપીઆ
ધારે તો ચાર વર્ષની અંદર તમામ પતી જાય અને વ્યાજ
૧૮ રૂપીઆજ આપવા પડે.

ઘરેણા ઉપર વ્યાજે નાણાં લેવા કરતાં વેચી નાખવું વધારે

પૈસા કેવી રીતે ખર્ચવા ?

સઘળા મનુષ્યો સમજે છે કે, દરેક માણસને પોતાનો
વ્યવહાર ચલાવવામાં પૈસા કમાવાની જેટલી અગત્ય છે તેટલીજ
કરકસરથી તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાની અગત્ય છે. એ તો નકી
જેમ કાણા વાસણમાં ભરેલું પાણી ટકી શકતું નથી, તેમ પૈસાનો
ચાવ કર્યાં વગર ધન સંગ્રહ થતું નથી. આપણામાં કહેવત છે કે,
લેખ્યો સમુદ્ર પણ ખુટી જાય છે. દમડી દમડી કરતાં રૂપીઓ થાય
ને કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય છે. એ કહેવત દરેક મનુષ્ય યાદ રાખ
દરરોજ થોડું થોડું બચાવે તો કેટલે વરસે મોટી રકમ એકઠી
છે. એક નાની સરખી રકમ દરરોજ બચાવી વ્યાજે મુકે તો લાંબી
દને તે રકમ કેટલી મોટી થાય છે તે વાત આપણે આગળથી કહી ગ
છીએ, એટલે એજ બાબત આ જગોએ ફરીને લખવાની જરૂર નથી
પણ એટલું તો યાદ રાખવું જોઇએ કે એક ફકી કમાના માણસો પણ
પોતાની કમાણીમાંથી દરરોજ થોડું થોડું બચાવે તો થોડી મુદતમાં પો
હના એ બચાવેલા પૈસાની મુડીથી તે સ્વતંત્રપણે વ્યાપાર ચલાવવાને
[illegible]

એ તો ખરૂં છે કે તેનો સઘળો આધાર નાનપણમાંથી પોતાના સોબતીઓનું જોઇને જેવી ટેવ પડી તે ઉપર રહેલો છે. ઉનાળાના બળતા તાપમાં ખસની કે જવાસાની ટટ્ટીઓમાં બેસનાર ને આખો દિવસ પંખાના ઠંડા પવન ખાનારાને તડકો ખમવો મુશ્કેલ પડવાનો. પણ લુહાર એજ દિવસોમાં સળગતી ભઠ્ઠી આગળ બેસીને કેવું કામ કરે છે? દરરોજ ઝીણા ભાત ને રોટલી જમનારાને શાળના કાચા ચોખા ને બંટી બાવટાના રોટલા ગળે ખુંચવાના. દરરોજ મેંનાનાં, આલપાકાનાં કે મલમલનાં અંગરખાં ને સો નંબરનાં ધોતીઆં પહેરનારને ખાદીનાં બદન અને દોઢ બે ગજી ગજીઆનાં કપડાં ખુંચવાનાં. દરરોજ સવામણ રૂની મશરૂની તળાઇમાં ઢોલીઆ ઉપર પહોડનારાને પરાળમાં કે જમીન ઉપર સુવાથી ઉંઘ નહિ આવવાની. પણ જેને નાનપણથી મહાવરો હોય છે તેને ખાવાને જાડા રોટલા કે બંટકું અને પહેરવાને ખાદી ને ગજીયું તથા પાથરવાને પરાળ બસ થાય છે, ને તેમાં તે સંતોષથી આનંદમાં રહે છે. માટે આપણે નાનપણથી જેવી ટેવ પાડીયું તેવી ચીજો હમેશાં જોઇશે તે ઉપર વિચાર કરીનેજ ટેવ પાડવી. જે ખોરાકમાં ગરીબ લોકો વરસ દહાડે સો રૂપીઆ પણ પુરા ખર્ચતાં નથી, તેજ ખોરાકમાં ઉપલા વર્ગવાળાને હજાર બે હજાર કે તેથી પણ વધારે વરે છે; અને એટલું છતાં પણ દરરોજ તેનું પેટ ગરીબ માણસના જેટલું સંતોષથી ભરાતું નથી. ગરીબ માણસ સો રૂપીઆમાં કુટુંબનું પેટ ભરે છે ને સદા આનંદમાં રહે છે તેનું કારણ શું? મહાવરો. કેટલાક એવા હોય છે કે તેનાથી એક ડગલું પણ ગાડી વગર ચાલી શકાતું નથી. જાણે તે એમજ માનતો હોય કે, પરમેશ્વરે પગ આપવાની મૂર્ખાઇજ કરી હોય ની! તેમ કેટલાકને નિત્ય ખોરાક વગર ને મશરૂદ પાન વગર ચાલવાનું નહિ. પણ તેઓએ જાણવું જોઇએ કે, જેમ ઘોડાગાડીનો ઘોડો જડી દેડે છે, તેમ પૈસો પણ તે કરતાં વધારે દૂર દોડતો જાય છે. પુષ્ટ ખોરાકથી ને દારૂથી જેમ તેનું પેટ મોટું થાય છે તેમ તેની નાણાંની કોથળી નાની થતી જાય છે. કરકસર વગર ધનની વૃદ્ધિ થવાની આશા રાખવી તે ધુમાડાના બાચકા જેવું છે.

ઉપર અમે કરકસર કરવાનું ને નાણું બચાવવાનું કહ્યું, તેનો અર્થ એમ નથી કે, તેણે જાતે દુઃખ વેઠીને, તેના પરીવારને દુઃખી કરીને અને આખા જગતના પિતાના પુત્ર પુત્રીઓ જે આપણાં ભાઇ બહેન છે તેમને દુઃખમાં રીબાતાં રાખીને પણ માત્ર પૈસા એકઠા કરવા. આ દુનિઆમાં માણસને કેટલીક ફરજો અદા કરવાની છે. પોતાનું કરજ (વ્યાજુકું, ઉછીનું, કે બીજા પ્રકારે લીધેલું ધન) અદા કર-

હિંદમાં કોઇ દયાનાં કામ કરતુંજ નથી. બધા નિર્દય છે કે ભીખારીઓ તરફ બધા ધિક્કારની નજરથી જુએ છે, એવું મારૂં કહેવું નથી. થોડું કે ઘણું એક નહિ તો બીજે રસ્તે, ધર્મને બહાને કે લોકલાજની ખાતર, કિંવા માન મેળવવાને ઘણાં માણસો દયાનાં કામ કરે છે. ગમે તે રીતે પણ દયાનાં કામ તો કરે છે. પણ બધા પોતાની ઉપજનો અમુક ભાગ દર વરસે નિયમસર ખરાં દયાનાં કે પરમાર્થનાં કામમાં ખર્ચતા નથી. તેમ ખર્ચવાનું ઠેકાણું પણ નથી. શ્રાવકો પાંજરાપોળમાં લાખો રૂપીઆ ચડાવે છે. સ્વામિનારાયણ પંથના દર વરસે પોતાની ઉપજનો દશાંશ ધર્મું કરીને મંદિરમાં ભેટ મોકલે છે ! એજ પ્રમાણે બીજા પંથના, મુસલમાનો, પારસી, ખ્રીસ્તી વગેરે ધર્મના લોકો પણ પોતાના ધર્મનાં ખાતાં ચલાવવામાં પૈસા ખર્ચે છે. વળી તે વગર અપંગોને આશ્રય આપવામાં, બ્રાહ્મણ વૈરાગીઓને જમાડવામાં, સદાવ્રત ચલાવવામાં, ઇસ્પિતાલ સ્થાપવામાં, ભિખારીઓને ચપટી ચપટી આપવામા, વગેરે ઘણાં કામોમાં આપણા લોકો દરવરસે ઘણા પૈસા ખર્ચે છે. વળી કેટલાક માન મેળવવાને, લોકોમાં સારા કહેવડાવવાને અને સરકાર તરફથી ઇલ્કાબ મેળવવાની આશાએ જુદી જુદી જાતનાં સરકાર તરફનાં કે સરકારી અમલદારો તરફનાં, દેશનાં ને પરદેશનાં ફંડોમાં રાજી ખુશીથી કે દબાણથી નાણા ભરે છે. આવી રીતે ખરચાતી રકમો એકઠી કરીએ તો દર વરસે કેટલી બધી થાય ! પણ એમની ખર્ચવાની કેટલીક રીતો નકામી, નુકસાન કરતા અને કેટલીક વાર તો ઘરના છોકરાં વરી ચાટે ને ઉપાધીઆને આટો આપવા જેવી હોય છે. માટે આ દેશને જરૂરનાં, દયાનાં, પરમાર્થનાં સ્વધર્મ ઉત્તેજકનાં ને દેશહિતનાં ખાતાં બરાબર ચાલે, તેમને જોઇતી મદદ મળે, ને આ દેશનું સારૂ થાય ને નાણા આપનારનુ આ લોકમાં નામ થઈ પરલોકમાં કલ્યાણ થાય એવાં કામ નિયમસર ચાલે એવા ઉપાયો યોજી તેવા રસ્તા બનાવવા ને બતાવવા જોઇએ. એજ ખરો ધર્મ, ખરી ફરજ, ખરી દયા અને ખરૂ પરમાર્થ છે. હવે તે શી રીતે બને તે ઉપર હું મારા વિચાર માત્ર બતાવું છુ, કે જેથી વાંચનારી પ્રજાને તે ઉપર વિચાર કરી કાંઈ પણ યોજના ઘડવાનું સુઝે. માણસ માત્ર પોતાનુ અને પોતાના કુટુંબનું ભલું કરવાને તથા તેમને સુખનાં સાધન પુરાં પાડવાને પોતાથી થાય તેટલો પ્રયત્ન કરે છે, ને કરે એ વાત સ્વાભાવિક છે. પરતુ તે ઉપરાંત તેને કેટલીક ખાસ ફરજો બજાવવાની ઇશ્વરી ફરમાનથી જરૂર છે, તે તેણે બજાવવી જોઇએ. તે ચૂકવાથી તે આખા જગતના પિતાનો ગુન્હેગાર થાય છે. એ ખાસ ફરજોમાં પોતાના દેશકલ્યાણ તરફની, સદ્ધર્મ

પ્રેરવાની, પોતાના મનુષ્ય બંધુઓનું કલ્યાણ કરવાની એ મુખ્ય ફરજ છે.
આ છેલ્લી ફરજને બજાવવાને તેનાથી બનતી મદદ ને મહેનત કરવી
જોઈએ. આ દેશમાં જુદા જુદા ઘણા ધર્મ ચાલે છે, અને તે ધર્મવાળા
બધા પોતપોતાના ધર્મ ઉત્તમ સમજે છે. એટલે અમુકની નિંદા
કરી અમુકને ઉત્તેજન આપવાનું કહેવું એ અમારૂં કામ નથી. માટે
બાકીની દેશકલ્યાણ ને મનુષ્ય બંધુના કલ્યાણની બે ફરજ સારૂં માત્ર
આ ઠેકાણે બોલવાનું છે. હું પાછળ કહી ગયો તેમ એ ફરજને જુદા
જુદા માણસો જુદી જુદી રીતે બજાવે છે. તે નિયમસર અને ખરી
રીતે બજાવાય માટે આખા દેશ તરફથી એક સામાન્ય ફંડ થવાની
જરૂર છે. એ સ્વદેશહિત ફંડમાં દરેક માણસે પોત પોતાની શક્તિ
મુજબ આપવું જોઈએ. એ શક્તિ નક્કી કરવાનું કામ મુશ્કેલ છે. માટે
સરકાર જેમ ઇન્કમ ટાક્સ લે છે તેમ આ સ્વદેશહિતનો વિશેષ
ઇન્કમ ટાક્સ થવો જોઈએ. સરકારનો ઇન્કમ ટાક્સ તો આપણને
રાજ ડરમથી માન્ય કરવો પડે છે, પણ ઇન્કમ ટાક્સ તો આપણી
ધાર્મિક ફરજથી–ખરી ફરમાનથી આપવાનો છે તેથી આ બાબત ઉપ-
ફરજો તો આપણે ખુશીથી આપવાના છે તેમજ એ તેથી આ દેશના
વિચાર અમલમાં કામ કરવાના છે એટલે આ દેશના બધે અમલ માટે
અશક્તસ્થાન નિભાવવા દેશને [illegible] આવશ્યક યોગ્ય ઉપાયો યોજવા,
અને સ્વદેશ ભિમાની [illegible]
[illegible] વાપરવાનું છે
હવે આપણ [illegible] દેશનું કલ્યાણ કરેલું છે
[illegible]
[illegible]
[illegible]

કરોડ ગણીએ, તો પચાસ લાખ રૂપીઆ તેમના આવશે. એટલે અઢી કરોડ રૂપીઆ વાર્ષિક ઉપજ એ કાંઈ જેવી તેવી રકમ નથી. એમાંથી તો ગમે તેવાં મહાભારત કામો થઇ શકશે.

હવે એ પ્રમાણે ફંડ તો એ ફંડ ઉઘરાવવું શી રીતે અને તેની વ્યવસ્થા શી રીતે કરવી એ બીજો સવાલ ઉત્પન્ન થાય છે. દરેક ગામમાં એક કમીટી નીમાય, ને તે કમીટી પોતાનું ફંડ ઉઘરાવી જીલ્લા કમીટી ઉપર મોકલે, અને જીલ્લા કમીટીનું ફંડ ઇલાકાના મુખ્ય શહેરોમાંની ઇલાકા કમીટી વસુલ કરે. એ રીતે મુંબઇ, મદ્રાસ, બંગાળા, વાયવ્ય પ્રાંતો ને પંજાબ એ પાંચ કમીટીઓ પાસે પોત પોતાની તાબાની કમીટીઓનું ફંડ વસુલ થાય; એટલે એ ઇલાકાની કમીટીઓ તે ફંડની વ્યવસ્થા કરે. એ પાંચે કમીટીઓ એકેક વર્ષે એક ઇલાકાના મુખ્ય શહેરમાં હાલમાં કોંગ્રેસ મળે છે તેજ ધોરણ ઉપર મળે અને એ ફંડની વ્યવસ્થા પાંજરાપોળ ફંડની થાય છે તે ધોરણ ઉપર કરી શકાય.

એ કમીટીઓએ જુદાં જુદાં ખાતાં સ્થાપવાં જ્યાં જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં ત્યાં જુદી જુદી અનુભવસિદ્ધ ઉપયોગી વિદ્યા ને હુન્નર આવડે એવી શાળાઓ સ્થાપી નિરાશ્રિતોને ઉદ્યમે લગાડવા. ઇંગ્લાંડમાં જેમ [illegible] કાયદો છે તેમ [illegible] ના કાયદો કરાવી [illegible] [illegible] એવા નિરાશ્રિત અપંગોને માટે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જરૂર પડવાની છે.

ઘણો ભાગ છેવટે તેમની મારફતે ઉત્પત્તિમાં વપરાય છે. પરંતુ આથી ઉલટી બીના પણ કેટલીકવાર બને છે; ને આવી તરેહના ફેરફારથી દેશની મુડીમાં ઘણો વધારો થાય છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. જો કે ધીરધારથી દેશની મુડીમાં ઘણો વધારો નથી થતો, તો પણ તેથી મુડી એક જણના હાથમાંથી બીજાના હાથમાં જાય છે, ને જેના હાથમાં તે આવે છે, તે તેનો ઉત્પત્તિ વિષે ઘણોજ સફળ ઉપયોગ કરવાને વધારે યોગ્ય હોય છે. હાલ ઉત્પત્તિમાં જેટલી બધી મુડી વપરાય છે, તેમાંનો ઘણો ભાગ જે ધણી વહીવટ કરે છે, તેનો હોતો નથી. પણ બીજા ધંધાના માણસો, કે જે વખતે નિરૂદ્યમી હોય છે, અથવા બીજા કામમાં રોકાયલા હોય છે, તેમની હોય છે. હવે જો કોઇપણ કારણથી એમ બને કે ધીરધાર એકદમ બંધ પડી જાય, તો દેશની ઉત્પત્તિને ઘણોજ ધક્કો લાગે. જે મનુષ્યની પાસે મુડી છે, તેને તેનો ઉપયોગ કરવાની નવરાશ કે મરજી ન હોય; અથવા જેની મરજી ને નવરાશ હોય તેનામાં જેટલી ચાલાકી ને જ્ઞાન કે કેળવણી ન હોય. માટે પરિણામે તેટલી બધી મુડી, કાંતો ઉત્પત્તિ વિષે ખપમાં આવેજ નહિ, અથવા તેનો ઘણો ભાગ ઘણા કારભારની ખામીને લીધે બગાડમાં જાય. માટે ધીરધારથી દેશની મુડીમાં વધારો થતો નથી. તો પણ તેથી દેશની મુડી ઘણીજ સફળ થાય, એવી રીતે વાપરી શકાય છે, ને ઉત્પત્તિમાં એથી હમેશ દરેક દેશમાં ઘણોજ વધારો થાય છે. દેશમાં જેમ જેમ પરસ્પર વિશ્વાસ વધતો જાય છે, તેમ દેશની મુડીમાંની નાની રકમો પણ ઉપયોગમાં લાવી શકાય છે. જ્યાં બેંકો નથી હોતી, ત્યાં લોક પોતાની દોલત દાટી મુકે છે, પણ બેંકો વધતી જાય છે તેમ તેમ પૈસાનો ઘણો ભાગ વ્યાપારીની સેવામાં આવી શકે છે. [illegible] સાવકારોના મુખ્ય રસ્તા [illegible] દુકાનો ને બેંકો છે. ત્યાં [illegible] લાભ લેવામાં આવે છે, ત્યાં બધા વ્યાપારીઓ પોતાના [illegible] પણ સમજીને ત્યાં અથવા બેંકમાં રાખે છે [illegible] વ્યાપારીને જેટલી [illegible] આપવા રાખવી પડે છે, તેટલી [illegible] કે બેંકવાળાને જરૂર પડતી નથી. તેઓને ખાત્રી હોય છે કે [illegible] એક જણને વાસ્તે મુડી જોઇશે, તો બીજાને [illegible] માટે ઘણા જણની [illegible] થોડો ભાગ [illegible] ઉત્પત્તિ [illegible] આથી દેશની મુડીમાં તો વધારો થતો નથી, પણ મુડીનો [illegible] ઉત્પત્તિ કામમાં વાપરવાનો હોય છે, ને [illegible]

આવી રીતે ધીરધારથી દેશની બધી મુડી પુરી રીતે ઉત્પત્તિ

નાણાંથી કિંમત ઉપર જે કાંઇ અસર થાય છે, તે વસ્તુ ખરીદ તે અપાયા લેવાયાથી થાય છે. જે નાણું રાખી મુકવામાં આવે છે, તેથી કિંમત વધતી ઘટતી નથી. રાખી મુકેલા નાણાંના પ્રમાણથી વખતે કિંમત વધારે હોય છે; વખતે કમી હોય છે. વખતે વ્યાપાર મંદ થવાથી ઘણું નાણું પુરી મુકેલું પડી રહે છે, ત્યારે નાણાંના સમુદાયી અપેક્ષાથી જેટલી કિંમત થવી જોઇએ, તેથી ઘણી ઓછી કિંમત થાય છે. પણ વખતે બધું નાણું વ્યાપારમાં વપરાય જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ વ્યાપારી પોતાની સાખથી જેટલો થાય તેટલો ઉધાર વ્યાપાર કરે છે, ને આવે પ્રસંગે નાણાંના સમૂહ પ્રમાણે જેટલી કિંમત થાય, તે કરતાં નાણાંનું મૂલ્ય ઘણું ઓછું ઉપજે છે, ને વ્યાપારી સાખ વગેરે.

સાખ, ધીરધાર અને તેની કિંમત ઉપર અસર.

સાખ—દેવું કરાવવાની શક્તિ તે સાખ. કોઇ માણસની સાખ સારી છે એમ કહીએ છીએ તેનો અર્થ એ કે, લોકોને તેની પાછું આપવાની શક્તિનો ભરોસો છે, અને તેથી તે હવે ત્યારે દેવું કહાડી શકે છે. જો કોઇ માણસની સાખ સારી ન હોય તો તેને મોટું વ્યાજ આપવાની શરત વગર કોઇ નાણાં ધીરતું નથી. કારણ કે તેની પાછું આપવાની શક્તિ વિષે લોકોને શક હોય છે. એટલે એકજ દેશમાં અને એકજ વખતે જુદા જુદા માણસોની સાખ કેવી છે તે જોઇને લોકો તેમને નાણાં ધીરે છે તે ઉપરથી અનુભવ થાય છે.

જેમ માણસોની સાખના સંબંધમાં બને છે, તેમ દેશની સાખના સંબંધમાં બને છે. તેમની પાછું આપવાની શક્તિ ઉપર તેમની સાખનો આધાર રહેલો છે. તુરકીના સાખ વધી [illegible] જે તુરકીએ કહાડેલી લોન ઉપર ઘણાં ૧૧ ટકાની તે ટકો ૧૦ ટકા વ્યાજ [illegible] આ ૧૮૭૫માં તુરકી સરકારે પોતાના લેણદારોને કહ્યું કે, તેમના વ્યાજનો [illegible] અર્ધો ભાગ નાણાંના રૂપમાં આપવામાં આવશે. [illegible] ને અર્ધો પણ આપી શક્યા નહિ. આમ થવાથી તેમની સાખ ઘણી ઉતરી [illegible] આવી રીતે સાખ જતી રહ્યાનું કારણ એટલુંજ કે તુરકી [illegible] દારોને વ્યાજ આપશે એવી કોઇને પણ આશા નહિ. [illegible] ૩ ટકા વ્યાજ આવે છે [illegible] પોતાની લોન ઉપર ૩ [illegible] એટલું વ્યાજ આપે છે. આપણા દેશમાં સરકાર લોન કાઢે છે તે [illegible] ૪ ટકાનું વ્યાજ આપે છે, ને [illegible] માગે તો તેથી પણ ઓછું આપવું પડે. પરંતુ જુદા જુદા દેશોને પોતાની લોના ઉપર જે વ્યાજ

નાણાંથી કિંમત ઉપર જે કાંઇ અસર થાય છે, તે વસ્તુ બંધ તે અપાયા લેવાયાથી થાય છે. જે નાણું રાખી મુકવામાં આવે છે, તેથી કિંમત વધતી ઘટતી નથી. રાખી મુકેલા નાણાંના પ્રમાણથી વખતે કિંમત વધારે હોય છે; વખતે કમી હોય છે. વખતે વ્યાપાર મંદ થવાથી ઘણું નાણું પુરી મુકેલું પડી રહે છે, ત્યારે નાણાંના સમુદાયી અપેક્ષાથી જેટલી કિંમત થવી જોઇએ, તેથી ઘણી ઓછી કિંમત થાય છે. પણ વખતે બધું નાણું વ્યાપારમાં વપરાય જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ વ્યાપારી પોતાની સાખથી જેટલો થાય તેટલો ઉધાર વ્યાપાર કરે છે, ને આવે પ્રસંગે નાણાંના સમૂહ પ્રમાણે જેટલી કિંમત થાય, તે કરતાં નાણાંનું મૂલ ઘણું ઓછું ઉપજે છે, તે વ્યાપારી સાંખ વડેજ.

સાખ, ધીરધાર અને તેની કિંમત ઉપર અસર.

સાખ—દેવું કહાડવાની શક્તિ તે સાખ. કોઇ માણસની સાખ સારી છે એમ કહીએ છીએ તેનો અર્થ એ કે, લોકોને તેની પાછું આપવાની શક્તિનો ભરોસો છે, અને તેથી તે હલકે વ્યાજે દેવું કહાડી શકે છે. જો કોઇ માણસની સાખ સારી ન હોય તો તેને સારૂં વ્યાજ આપવાની સરત વગર કોઈ નાણાં ધીરતું નથી. કારણ કે તેની પાછું આપવાની શક્તિ વિષે લોકોને શક હોય છે. એટલે એકજ દેશમાં અને એકજ વખતે જુદા જુદા માણસોની સાખ કેટલી છે તે જેટલે વ્યાજે તેમને નાણાં મળી શકે છે તે ઉપરથી બરોબર નક્કી થાય છે.

જેમ માણસોની સાખના સંબંધમાં બને છે તેમ દેશની સાખના સંબંધમાં બને છે. તેમની પાછું આપવાની શક્તિ ઉપર તેમની સાખનો આધાર રહેલો છે. તુરકીની સાખ ઘણી ખરાબ છે. તુરકીએ કહાડેલી લોન ઉપર ઘણાં વર્ષ લગી તે દેશે ૧૨ ટકા વ્યાજ આપ્યું, અને ૧૮૭૫માં તુરકી સરકારે પોતાના લેણદારને કહ્યું કે, તેમના વ્યાજનો કંઇ અરધો ભાગ નાણાંના રૂપમાં આપવામાં આવશે; અને તે અરધો પણ આપી શકયા નહિ. આમ થવાથી તેમની સાખ ઘણી ઉતરી ગઇ. આવી રીતે સાખ ઘટી જવાનું કારણ એટલુંજ કે તુરકી પોતાના લેણદારોને વ્યાજ આપશે એવી કોઇને પણ આશા નહિ. સ્પેનની લોનનું ૭ ટકા વ્યાજ આવે છે. ઇંગ્લાંડ પોતાની લોન ઉપર ૩ ટકાથી પણ ઓછું વ્યાજ આપે છે. આપણા દેશમાં સરકાર લોન કાઢે છે તે આશરે ૪ ટકાનું વ્યાજ આપે છે, ને ઇંગ્લાંડ સાથે લે તો તેથી પણ ઓછું આપવું પડે. પરંતુ જુદા જુદા દેશોને પોતાની લોનો ઉપર જે વ્યાજ

આવતું જ છે ને જ્યાથી તે રોગોની સાખ બરોબર આપી શકાય તેમ નથી. કારણ કે જુદા જુદા રોગોમાં સાખ સિવાય બીજા કારણોને લીધે પણ બાજુના દરમાં ફેર હોય છે.

" સાખ એ મુડી છે " એમ કહેવું એ અર્થ વગરનું છે. કેટલીક વખતે એમ કહેવામાં આવે છે કે સાખ છે તે મુડીજ છે. સહેજ વિચારથી માલુમ પડશે કે એમ કહેવું ખોટું છે. સાખ તે " દેવું કરવાની શક્તિ, ' એમ આપણે કબુલ કર્યું, અને કબનો જે આપણે પહેલાં ભવિષ્યમાં ઉત્પાદનમાં મદદ લાગવાને રાખી મુકેલ તે મુડી એમ બતાવી ગયા હોઈએ. માટે સાખ ને મુડી એમ કહેવું તે ભુલભરેલું છે.

કોડાધિપતિ થવાનાં કારણો.

ધન મેળવી ધનાઢ્ય થએલા ઘણા લોકોએ તે વિષે પોતાના નિયમો બતાવ્યા છે. જે નિયમોને આધારે તેઓ પોતે ધનાઢ્ય થયા તેને મુખ્ય કરીને સમજે છે [illegible] ધનવાનોના એ નિયમો આ ઠેકાણે એકઠા કરીને આપણને તે જાણવા માટે શિખામણ આપશું.

રાથ ચાઈલ્ડના નિયમો.

રોથ ચાઈલ્ડ [illegible] દુનિયામાં મોટો ધનવાન થઈ ગયો છે તે નીચે લખ્યા નિયમો [illegible] એમ કહેવાય છે.

૧ મેં મારા [illegible] એને સાચો માલ ને રોકડ [illegible] તેના [illegible] તૈયાર થએલો [illegible] માલમાં મને [illegible]

૨ [illegible]

૩ [illegible] સાથે કે તેથી [illegible] બાબુમાં એવા [illegible] આગ સામે [illegible] પાછું

૪ [illegible] સાવચેતીની રાખવી [illegible] ધન [illegible] ગણી વધારે [illegible]

આ પ્રખ્યાત [illegible] એક નો એ કે

નાણાંથી કિંમત ઉપર જે કાંઇ અસર થાય છે, તે વસ્તુ માટે તે અપાતા લેવાતાથી થાય છે. જે નાણું રાખી મુકવામાં આવે છે, તેથી કિંમત વધતી ઘટતી નથી. રાખી મુકેલા નાણાંના પ્રમાણથી વખતે કિંમત વધારે હોય છે; વખતે કમી હોય છે. વખતે વ્યાપાર મંદ થવાથી ઘણું નાણું પુરી મુકેલું પડી રહે છે, ત્યારે નાણાંના સમુદાયી અપેક્ષાથી જેટલી કિંમત થવી જોઇએ, તેથી ઘણી ઓછી કિંમત થાય છે. પણ વખતે બધું નાણું વ્યાપારમાં વપરાય જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ વ્યાપારી પોતાની સાખથી જેટલો થાય તેટલો ઉધાર વ્યાપાર કરે છે, ને આવે પ્રસંગે નાણાંના જથ્થા પ્રમાણે જેટલી કિંમત થાય, તે કરતાં નાણાંનું મુલ ઘણું ઓછું ઉપજે છે. ને વ્યાપારી સાખ વગેરે.

સાખ, ધીરધાર અને તેની કિંમત ઉપર અસર.

સાખ—દેવું ફેડવાની શક્તિ તે સાખ. કોઇ માણસની સાખ સારી છે એમ કહીએ છીએ તેનો અર્થ એ કે, લોકોને તેની પાછું આપવાની શક્તિનો ભરોસો છે, અને તેથી તે વખતે આજે દેવું કહાડી શકે છે. જો કોઇ માણસની સાખ સારી ન હોય તો તેને સારું વ્યાજ આપવાની શરત વગર કોઇ નાણાં ધીરતું નથી. કારણ કે તેની પાછું આપવાની શક્તિ વિષે લોકોને શક હોય છે એટલે એકજ દેશમાં અને એકજ વખતે જુદા જુદા માણસોની સાખ કેટલી છે તે જેટલે અંશે તેમને નાણાં મળી શકે છે તે ઉપરથી માલમ નક્કી થાય છે.

જેમ માણસોની સાખનો [illegible] તેમ દેશની [illegible] તેમની દેવું આપવાની શક્તિ ઉપર તેમની સાખનો આધાર રહેલ છે. [illegible]

આપવું પડે છે તે ઉપરથી તે દેશોની સાખ બરોબર આપી શકાય તેમ નથી. કારણ કે જુદા જુદા દેશોમાં સાખ શિવાય બીજા કારણોને લીધે પણ વ્યાજના દરમાં ફેર હોય છે.

" સાખ એ મુડી છે." એમ કહેવું એ અર્થ વગરનું છે. કેટલીક વખતે એમ કહેવામાં આવે છે કે સાખ છે તે મુડીજ છે. સહેજ વિચારથી માલુમ પડશે કે આમ કહેવું ખોટું છે, સાખ ને " દેવું કહાડવાની શક્તિ, " એમ આપણે હમણાંજ કહ્યું, અને દ્રવ્યનો જે ભાગ બક્ષિસમાં ઉત્પાદનમાં મદદ લાગવાને રાખી મૂકયો તે મુડી એમ આપણે પહેલાં ઠરાવી ગયા છીએ. માટે સાખ તે મૂડી એમ કહેવું તે ભુલભરેલું છે.

કોડાધિપતિ થવાનાં કારણો.

ધન મેળવી ધનાઢ્ય થએલાઓમાંથી ઘણા જણાએ તે વિષે પોતાના નિયમો બનાવ્યા છે. જે નિયમોને આધારે તેઓ પોતે ધનાઢ્ય થયા તેને મુખ્ય રસ્તો સમજે છે. જુદા જુદા ધનવાનોના એ નિયમો આ ઠેકાણે ઓળ કર્યાથી આપણને તે આનંદની સાથે શિખામણ આપશે

રાથ ચાઈલ્ડના નિયમો.

રોથ ચાઈલ્ડ જે આખી દુનિઆમાં મોટો ધનવાન થઈ ગયો છે તે નીચે લખ્યા નિયમો પાળતો હતો એમ કહેવાય છે

૧ મેં મારા હરીફોને [illegible] ત્યારે [illegible] મેં મારા હરીફોને લાભ આપી નહીં [illegible] તેઓ [illegible] થએલ તેની પાસેથી ખરીદી નહીં [illegible] એને નામનો પણ ચેપ નહીં મળ્યો.

૨ હું જેમ બને તેમ જલદીથી [illegible]

૩ બાહોશીને માલુમ પડે [illegible] જ્યારે કામ પાકું નહિ [illegible] છે કે જેટ [illegible] પણ [illegible] નથી. તેઓ પોતાનું [illegible]

૪ ભારત ને [illegible] પડે છે ને હિમ્મતની જરૂર પડે છે [illegible] મુઠ્ઠી ધન મેળવ્યા પછી [illegible]

આ [illegible] વ્યાપારીના મુખ્ય [illegible] નિયમ [illegible]

નાણાંથી કિંમત ઉપર જે કાંઈ અસર થાય છે, તે પણ [illegible] તે આપણા દેશમાંથી થાય છે. જે નાણું રાખી મુકવામાં આવે [illegible] તેથી કિંમત વધતી ઘટતી નથી. રાખી મુકેલા નાણાંના [illegible] વખતે કિંમત વધારે હોય છે; વખતે ઓછી હોય છે. વખતે વ્યાપાર [illegible] થવાથી ઘણું નાણું પુરી મુકેલું પડી રહે છે, ત્યારે નાણાંના [illegible] હાથી અવેજથી જેટલી કિંમત થવી જોઈએ, તેથી વધારે ઓછી [illegible] થાય છે. પણ વખતે એવું નાણું વ્યાપારમાં [illegible] નહિ પણ વ્યાપારી પોતાની શાખથી [illegible] પાર કરે છે. તે આને બદલે નાણાંના [illegible] થાય, તે કરતાં નાણાંનું મૂલ્ય ઘટે [illegible] શાખ વગેરે.

શાખ, ધીરધાર અને તેની કિંમત ઉપર અસર.

શાખ—[illegible] [illegible] સારી છે એમ કહીએ [illegible] આપવાની શક્તિનો [illegible] છે, અને [illegible] શકે છે. જો કોઈ માણસની શાખ [illegible] આપવાની [illegible] આપવાની શક્તિ [illegible] એટલે વખતે [illegible] તેમને નાણાં [illegible]

[illegible]

જુદા ધંધા કરવા માંડ્યા. તે સન ૧૮૩૨ માં મરણ પામ્યો ને ત્યારે એની પાસે આઠ ક્રોડ રૂપીઆ હતા.

ગરાર્ડે પોતાની ચડતી થવાના નિયમો કહ્યા નથી. તેને જ્યારે કોઇએ પૂછ્યું ત્યારે તે તેને ના પાડતો ને કહેતો કે, મારા કામથી મારી ચડતીના નિયમો માલુમ પાડશે. એને એનાં કામો ઉપરથી માત્ર એજ નિયમ નિકળે છે કે પાઇ પાઇ કરતાં રૂપીઆ થાય છે, માટે એક પાઇની પણ બેદરકારી રાખવી નહિ.

નીકોલાસ લોંગવર્થ.

એ ન્યુજર્સીમાં સન ૧૭૮૩ માં જન્મ્યો હતો. પ્રથમ તે મોચીનો ધંધો કરતો હતો. તેમાં તેણે કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો, અને પંદર વર્ષ સુધી વકીલાતનું કામ કર્યું. એમાં જે કમાઇ થઇ તે તેણે જમીન ખરીદવામાં વાપરી. આગળ જમીનની કિંમત વધવાથી એનું નશીબ ખુલ્યું. પાછલાં વર્ષોમાં એણે પોતાનું સઘળું ધ્યાન જમીનની ખરીદીમાં ને સટ્ટામાં લગાડ્યું. એક વાર એણે વકીલાતની ફીના બદલામાં એક જમીનનો કકડો લીધો. જે જમીનની કિંમત પાછળથી લગભગ ચાળીસ લાખ રૂપીઆની થઇ. લોંગવર્થની કેટલી મિલકત છે તે નક્કી થયું નથી. સન ૧૮૫૦ માં એની જમીનનો વેરોજ માત્ર ૩૬૦૦૦ રૂપીઆ જેટલો હતો.

લોંગવર્થનો પૈસા કમાવાનો નિયમ મુખ્યત્વે દરરોજ ચડતા જતા જમીનના ભાવમાં જમીન ખરીદ કરવી એજ હતો. એ કહેતો કે જેને ધનવાન થવું હોય તેનામાં બુદ્ધિ અને મજબુત છાતી જોઇએ.

બોસ્ટનનો એક વ્યાપારી પોતાના ચરિત્ર પરથી ધનવાન થવાના બે નિયમો આપે છે તે એ કે, ૧. જે કામ કરવાને માથે લો તે બરાબર ધ્યાન દઇને બરાબર કરવું. ૨ સોંપેલી થાપણની બાબતમાં ચોખ્ખી દાનત રાખવી. એ વ્યાપારી કહે છે કે, મારા એ બે નિયમો મેં છત્રીસ વર્ષ પાળ્યા ને તેથી મને લાભ થયો છે.

જોન ફ્રીડલે.

જોન ફ્રીડલેની હમેશની કહેવત એજ હતી કે, આત્મસ્વતંત્રતા ને આત્મબળ એટલે પોતાના બળ ઉપર ભરોંસો રાખી સ્વતંત્ર પણે ધંધો કરવો, ને કોઇની મદદ ઉપર વિશ્વાસ રાખી બેસી રહેવું નહિ.

ફ્રીડલે કહે છે કે, ધંધામાં ફતેહ મેળવવાને મુડીજ મુખ્ય છે. એમ ધારવું ભૂલભરેલું છે. તે ધંધાને લાયક કોઇનું મન ને તન હશે તો તેને મુડી મળતાં વાર લાગશે નહિ. મારી જીંદગીમાં મેં જે ફતેહમંદ વ્યાપારીઓ જોયા છે તેમાંના સેંકડે ૯૦ બીજા કોઇપણ આધાર

પોતાના મન અને તનવડે ફતેહ પામ્યા છે. આ સંસાર સાગરમાં વ્યાપારીએ પોતાના ધંધાની હોડી આપમતથી ચલાવવી જોઈએ. સઘળા ધંધામાં બુદ્ધિ, આગ્રહ અને ઉદ્યોગની જરૂર પડે છે; અને એજ ગુણો પૂર્વમાં કે પશ્ચિમમાં મોડી કે વહેલી ફતેહ મેળવે છે. ધંધાની શરૂઆત કરનારે બીજી તરફ લાલચ ભરેલી નજરે તે તરફ કદી જવું નહિ. પ્રથમ પોતાના ધંધાને લાયક થઈ પછી દરજ્જાથી તે વધારવા કરવો. ધંધામાં સૌથી પહેલું મોટું અગત્યનું એ છે કે, તેણે સ્વતંત્ર થઈ કોઈના ઓશિંગણ નીચે આવ્યા સિવાય પોતાના રોટલા મેળવવા. પછી જેમ વધારે કમાતા જશો તેમ તેમ બીજાનું સારૂં કરી શકશો ને ઓળખાણ વધારી શકશો.

જોન મેકડોનો.

આ મહાપુરૂષ આજથી ૭૦ વર્ષના અરસામાં ગુજરી ગયો છે. એણે આ બાબત પોતાનો કિંમતી અભિપ્રાય આપ્યો છે. એ ન્યુઆર્લીન્સનો રહેવાશી હતો. એક વખત અરકાશની વખતે એક વકીલ તેની મુલાકાતે ગયો ત્યારે તેને તેની સાથે નીચે પ્રમાણે વાત થઈ.

પહેલા વકીલે મેકડોનોને કહ્યું કે તમે ઘણા પૈસાદાર છો ને હું જાણું છું કે તમારી દોલત તમે ધર્માદા ખાતે ખર્ચવાના છો. તમારી જીંદગીની ઉપરથી આપ મહેરબાની કરીને કેટલીક સલાહ આપો કે આપને આપના ધંધામાં ફતેહ શી રીતે મળી ? કેમકે મને પૈસાદાર થવાનું મન થાય છે, ને ઇચ્છું છું કે મારૂં કુટુંબ હું મારી પાછળ ધનવાન મૂકી જાઉં. પછી તેણે મન એક ટેબલ આગળ ખુરશી ઉપર બેસવાનું કહ્યું ને કહ્યું કે હું શી રીતે ધનવાન થયો તે અને જે જે નિયમો પાળવાથી મને ફતેહ મળી તે કહું છું ને એ નિયમો પાળવાથી તમે પણ ધનવાન થશો.

હું પ્રથમ ન્યુઓર્લીન્સમાં લોડ્ગીમોર એન્ડ બોસ્ટનની એક પેઢીના એજન્ટ તરીકે કેટલોક માલ વેચી દેવાને આવ્યો, તે વખતે તે સ્પેનિશ સંસ્થાન હતું તેમનો હિસાબ ચુકાવી કામ પતાવ્યા પછી હું પોતે મારે નામે વ્યાપાર કરવા લાગ્યો. થોડી મુદતે ત્યાંના સ્પેનીશ ગવર્નરનું મારે ત્યાં ઓળખાણ થયું અને તેવા તેના મારફત લશ્કરનો એક કંત્રાટ મને મળ્યો. તેમાં બે હજાર પોંડ હું કમાયો. તે પછી લશ્કરના મુખ્ય અમલદારોને અને ગવર્નરને મેં એક સુંદર ખાણું આપ્યું. પછી તેમણે મને એક બીજો કંત્રાટ આપ્યો. તેમાં છ હજાર પોંડ કમાયો. આવી રીતે ડહાપણથી પૈસા ખર્ચતાં કેટલાકને આવડતું નથી. તેઓ પૈસા ખર્ચતાં ડરે છે. જે માણસ દોલતમંદ થવાને ઇચ્છતો હોય તેણે પ્રથમ

ઉતારવાનો ઢોંગ કરવો જોઇએ અને વધારે પૈસા મેળવવાને થોડા ખર્ચવા જોઇએ. સ્પેનિશ અમલદારોને ખાણું આપવાથી તેઓ મારાપર મમતા કરવા લાગ્યા, અને તેથી હું ઘણા પૈસા કમાયો. માટે આ જીંદગીમાં દોલત મેળવવાને તવંગર માણસોની ને તે બાબતના અમલદારોની મહેરબાની મેળવવી એ પહેલો નિયમ.

માણસને પોતાના આધાર ઉપર ધનવાન થવાને મૂક્યો હોય તો તેની જીંદગી ઘણી દુઃખી છે, માટે તેણે ધનવાન થવાને તેના કરતાં મોટા પૈસા વાળા ઉપર પોતાનો વેગ અને સત્તાનો ઉપયોગ કરી તેમનાં બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અનુભવ પોતાના લાભાર્થે વાપરવાં એ બીજો નિયમ. એટલું બોલી તે જરા ઉંડા વિચારમાં પડ્યો હોય તેમ થોભ્યો. [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

વર્ણન ખુલાસાવાર કર્યું હોય તો તે માણસને લગતું જે વર્ણન હોય તે સાથે કે ખુલાસા સાથે આપણે કાંઇ સંબંધ નથી. આપણે તો માત્ર તેની આપેલી સારી શિખામણ ઉપરજ જોવાનું છે, માટે આપણો મત તો તે ઉપરજ બાંધવો જોઇએ. કોઈ નિયમ સારો હોય તથાપિ તે નિયમ સમજાવવાને આપેલો દાખલો નઠારો પણ હોય. કોઇ ઠરાવ વ્યાજબી કર્યો હોય તેમ છતાં તેવા ઠરાવ કરવાને આપેલાં કારણો સંતોષકારક નહિ પણ હોય. મિકડોનોએ અમલદારને લાગણી કીધો કે ગરીબોને લૂંટવા એ આપણે કાંઇ જાણતા નથી. તેમ તે જાણવા સાથે આપણે કાંઈ કામ નથી. એણે આપેલી હકીકતથી એમ નથી જણાતું કે, તેણે એવું કીધું છે. જ્યાં એમ કીધું હોય તો પણ તેથી એણે આપેલા નિયમની કિંમત ઘટતી નથી, કોઇ અભિપ્રાય નઠારો હોય તો તે વિદ્વાને આપ્યો હોય તો પણ તે નઠારોજ છે. તેમ સારો અભિપ્રાય હોય તો તે મુરખાએ કહ્યો હોય તો પણ તે સારોજ છે. અભિપ્રાય આપનાર માણસના ગુણ તે અભિપ્રાય સાથે કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. માટે [illegible] થવાના [illegible] નિયમોમાંના ૧ લા નિયમ ઉપર આપણે વિચાર કરીએ [illegible] મેળવવાના ઉપાય [illegible] છે. [illegible]

[illegible] મિકડોનોના નિયમ [illegible]

વર્ણન ખુલાસાવાર કર્યું હોય તો તે માણસને લગતું જે વર્ણન હોય તે સાથે કે ખુલાસા સાથે આપણે કાંઇ સંબંધ નથી. આપણે તો માત્ર તેની આપેલી સાદી શિખામણ ઉપરજ જોવાનું છે, માટે આપણો મત તો તે ઉપરજ બાંધવો જોઇએ. કોઈ નિયમ સારો હોય તથાપિ તે નિયમ સમજાવવાને આપેલો દાખલો નઠારો પણ હોય. કોઇ ઠરાવ બરાબર કર્યો હોય તેમ છતાં તેવો ઠરાવ કરવાને આપેલાં કારણો સંતોષકારક નહિ પણ હોય. મેકડોનોએ અમલદારને લાંચથી ફોડ્યો કે ગરીબોને લૂંટ્યા એ આપણે કાંઇ જાણતા નથી. તેમ તે જાણવા સાથે આપણે કોઈ કામ નથી. એણે આપેલી હકીકતથી એમ નથી જણાતું કે, તેણે એવું કીધું છે. છતાં એમ કીધું હોય તો પણ તેથી એણે આપેલા નિયમની કિંમત ઘટતી નથી, કોઇ અભિપ્રાય નઠારો હોય તો તે વિદ્વાને આપ્યો હોય તો પણ તે નઠારોજ છે. તેમ સારો અભિપ્રાય હોય તો તે લુચ્ચાએ કહ્યો હોય તો પણ તે સારોજ છે. અભિપ્રાય આપનાર માણસના ગુણને તે અભિપ્રાય સાથે કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. માટે કોટાધિપતિ થવાના મેકડોનોના નિયમોમાંના ૧ લા નિયમ ઉપર આપણે વિચાર કરીએ. મહેરબાની મેળવવાનો ઉપાય લાંચ જમાડવાનોજ છે, એ શક પડતું છે. ઓળખાણનો એ નિર્દોષ રસ્તો ગેરઉપયોગથી માત્ર નિંદાયો છે.

જીંદગીમાં ફત્તેહ મેળવવાનો શરૂઆતનો મેકડોનોનો નિયમ આ છે. આપણે રહેતા હોઇએ તે ભાગના ધનવાનની અને અમલદારની પ્રીતિ ને મહેરબાની મેળવવી. આ વાક્યનો અર્થ એવો થાય કે તેમને લાંચ આપીને પક્ષમાં લેવા, નહિ કદિ નહિ. જીંદગીના શરૂઆતમાં ચડતી મેળવવાનો ગરીબ માણસને ઉપયોગી એ નિયમ છે. ગરીબ માણસ મોટા માણસને લાંચ આપવાને શક્તિવાનજ ન હોય. અને ગજા વગર એમ કરવા જાય તો સામાં નેવું માણસ ફંદેજ ફસાઈ જશે, ને જે કામ ધાર્યું હશે તે ધૂળ ધાણી કરશે. વળી મેકડોનોની કહેવાની મતલબ પણ એવી નહિજ હોય. કેમકે જો તેમ હોય તો એના ત્રીજા નિયમને બાધ આવે. એક માણસ પોતે જાણતો હોય કે, આ કામ ખોટું કર્યું છે, તે કામમાં ફત્તેહ મળવાને અને આશીર્વાદ આપવાને આતુરતાથી અને ઇચ્છાથી પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાનું સુઝે નહિ. મેકડોનોના કહેવાનો અર્થ તો એટલોજ કે મોટા માણસોની મહેરબાની મેળવવી અને તે વિચાર પાર પાડવાને માનસિક સ્વભાવના જ્ઞાનથી અને ડહાપણથી જે ઇલાજ સુઝે તે કરવા. પોતાની સ્થિતિ સુધારવાની ઇચ્છા રાખનાર દરેક માણસને એ નિયમ કામનો છે. હલકી સ્થિતિમાં જન્મેલા

વર્ણન ખુલાસાવાર કર્યું હોય તો તે માણસને લગતું જે વર્ણન હોય તે સાથે કે ખુલાસા સાથે આપણે કાંઇ સંબંધ નથી. આપણે તો માત્ર તેની આપેલી સાદી શિખામણ ઉપરજ જોવાનું છે, માટે આપણું મન તો તે ઉપરજ બાંધવું જોઇએ. કોઈ નિયમ સારો હોય તથાપિ તે નિયમ સમજાવવાને આપેલો દાખલો નઠારો પણ હોય. કોઇ ઠરાવ વ્યાજબી કર્યો હોય તેમ છતાં તેવો ઠરાવ કરવાને આપેલાં કારણો સંતોષકારક નહિ પણ હોય. મેકડોનોએ અમલદારને લાંચથી ફોડ્યો કે ગરીબોને લૂંટયા એ આપણે કાંઇ જાણતા નથી. તેમ તે જાણવા સાથે આપણે કાંઈ કામ નથી. એણે આપેલી હકીકતથી એમ નથી જણાતું કે, તેણે એવું કીધું છે. છતાં એમ કીધું હોય તો પણ તેથી એણે આપેલા નિયમની કિંમત ઘટતી નથી, કોઇ અભિપ્રાય નઠારો હોય તો તે વિદ્વાને આપ્યો હોય તો પણ તે નઠારોજ છે. તેમ સારો અભિપ્રાય હોય તો તે લુચ્ચાએ કહ્યો હોય તો પણ તે સારોજ છે. અભિપ્રાય આપનાર માણસના ગુણને તે અભિપ્રાય સાથે કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. માટે ક્રોડાધિપતિ થવાના મેકડોનોના નિયમોમાંના ૧ લા નિયમ ઉપર આપણે વિચાર કરીએ. મહેરબાની મેળવવાનો ઉપાય લાંચ જમાડવાનોજ છે, એ શક પડતું છે. ઓળખાણનો એ નિર્દોષ રસ્તો ગેરઉપયોગથી માત્ર નિંદાયો છે.

જીંદગીમાં ફત્તેહ મેળવવાની શરૂઆતનો મેકડોનોનો નિયમ આ છે. આપણે રહેતા હોઇએ તે ગામના ધનવાનની અને અમલદારની પ્રીતિ ને મહેરબાની મેળવવી. આ વાક્યનો અર્થ એવો થાય કે તેમને લાંચ આપીને પક્ષમાં લેવા, નહિ કદિ નહિ. જીંદગીની શરૂઆતમાં ચડતી મેળવવાનો ગરીબ માણસને ઉપયોગી એ નિયમ છે. ગરીબ માણસ મોટા માણસને લાંચ આપવાને શક્તિવાનજ ન હોય. અને ગજા વગર એમ કરવા જાય તો સામાં નેતું માણસ પંડેજ ફસાઈ જશે, ને જે કામ ધાર્યું હશે તે ધૂળ ધાણી કરશે. વળી મેકડોનોની કહેવાની મતલબ પણ એવી નહિજ હોય. કેમકે જો તેમ હોય તો એના ત્રીજા નિયમને બાધ આવે. એક માણસ પોતે જાણતો હોય કે, આ કામ ખોટું કર્યું છે, તે કામમાં ફત્તેહ મળવાને અને આશીર્વાદ આપવાને આતુરતાથી અને ઇચ્છાથી પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાનું સુઝે નહિ. મેકડોનોના કહેવાનો અર્થ તો એટલોજ કે મોટા માણસોની મહેરબાની મેળવવી અને તે વિચાર પાર પાડવાને માનસિક સ્વભાવના જ્ઞાનથી અને ડહાપણથી જે ઇલાજ સૂઝે તે કરવા. પોતાની સ્થિતિ સુધારવાની ઇચ્છા રાખનાર દરેક માણસને એ નિયમ કામનો છે. હલકી સ્થિતિમાં જન્મેલા

માણસે પોતાનું મન અને વર્તણૂક સુધારીને તે કરતાં ઉંચા દરજ્જાના લોકની મંડળીને યોગ્ય થઈ ને પછી તેમના ભેગા ભળવાનો યત્ન કરવો. જે માણસ એવી મધ્યમ સ્થિતિમાં જન્મ્યો હોય તેણે પોતાનાથી હલકો પડી ન જવું જોઈએ. કડીઆએ ધનવાન થયું હોય તો ઘર બાંધીને સંતોષ માની બેસી રહેવાને બદલે જેઓ મોટા બંગલા ને હવેલીઓ કે મહેલ બાંધનારા મીસ્ત્રીઓ ને ઈજનેરો છે, તેમની સોબતને લાયક થવું અને તેમનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચાય ને પ્રીતિ મેળવાય તેમ કરવું જોઈએ. હુન્નરી માણસે પોતાની પાસે સાધન ન હોય તો જેની પાસે સાધન હોય એવા ધનવાન હુન્નરીનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચાય તેમ પોતાની ઈચ્છા પૂરી કરવાને વર્તવું જોઈએ. એનો અર્થ કાંય આપવી એવો થાય નહિ. એનો અર્થ તો કામ થાય નહિ ને ભીખ માગવાને શરમાય એવી કાલ્પનિક સ્વતંત્રતાથી ઉલટો છે.

જે સ્વતંત્રતાને સઘળા વખાણે ને તો ગુણ જોઈએ. એવી સ્વતંત્રતા રાખનારે તો માણસ જાતથી અલગ અળગાપણે રહેવું જોઈએ. તેણે તો માણસ જાતનો સંબંધ ને મદદ તજવાં જોઈએ. કોઈની પણ મદદની આશા કે ઈચ્છા રાખવી ન જોઈએ. તેણે પોતાના જાતિ બળ ઉપર ઝઝુમવું જોઈએ; અને કોઈ બીજાની સહાયથી પોતાની આબરુ વધી જાય તો તેનો દાવ પણ કરવો ન જોઈએ. કારણ કે વાર્તિક લખનારાઓમાં આ દોષ જોવામાં આવે છે. તેઓ ધારે છે કે, તેમને કોઈ જાણતા ન હોય તો પણ દુનીયાનાં માણસોએ તેમની ચાકરી કરવાને તેમની પાસે આવવું જોઈએ. તેમને જરૂર હોય ને માગવાને તેઓ હલકાઈ ગણે છે, જ્યાં તે તેમને નથી મળતું ત્યારે તેઓ તેમના પર કલમના ઝપાટા મારે છે. તેઓ માણસને પણ અમુક સમ નમી તેમના ભેગા ભળવાનું અને તેમના મહેરબાની માગવાનું ધિક્કારે છે. જ્યાં તેમના હલકાઈ માટે અને અપકાર માટે ચીજ્જીના ઝપાટા મારક તેમને શબ્દ-બાણ મારે છે. એ ખરૂં સ્વાતંત્ર્ય નહિ પણ દાંભિક છે. તેથી સઘળા દાંભિક ગુણોની માફક એ પણ ધિક્કારને પાત્ર છે.

પોતાને જરૂરીઆતની ચીજ આપી શકે એવા પાસે માગવાનો માણસને જન્મહક છે. જો તે આજીજી કરી, યોગ્ય વખતે માગી હશે, અને નમ્રતાથી આભારપૂર્વક માગી હશે તો તે મળશે. જો તમારે જ્ઞાન મેળવવું હોય તો વિદ્વાનોની અને જેને વધારે માહિતી હોય તેવાની સોબતમાં રહો ને તેની પ્રીતિ મેળવો. જો તમારે નોકરી જોઈતી હોય તો જેના હાથમાં નોકરી આપવાની સત્તા હોય તેની મહેરબાની મેળવો. તમારે જો ધનવાન થવાના યોગ જોઈતા હોય તો વેપારી અને ધમ-

વર્ણન ખુલાસાવાર કર્યું હોય તો તે માણસને લગતું જે વર્ણન હોય તે સાથે કે ખુલાસા સાથે આપણે કાંઇ સંબંધ નથી. આપણે તો માત્ર તેની આપેલી સાદી શિખામણ ઉપરજ જોવાનું છે, માટે આપણું મન તો તે ઉપરજ બાંધવું જોઇએ. કોઈ નિયમ સારો હોય તથાપિ તે નિયમ સમજાવવાને આપેલો દાખલો નઠારો પણ હોય. કોઇ ઠરાવ વ્યાજબી કર્યો હોય તેમ છતાં તેવો ઠરાવ કરવાને આપેલાં કારણો સંતોષકારક નહિ પણ હોય. મેકડાનોએ અમલદારને લાંચથી ફોડ્યો કે ગરીબોને લૂંટ્યા એ આપણે કાંઇ જાણતા નથી. તેમ તે જાણવા સાથે આપણે કોઈ કામ નથી. એણે આપેલી હકીકતથી એમ નથી જણાતું કે, તેણે એવું કીધુ છે. છતાં એમ કીધું હોય તો પણ તેથી એણે આપેલા નિયમની કિંમત ઘટતી નથી, કોઇ અભિપ્રાય નઠારો હોય તો તે ચિંતાને આપ્યો હોય તો પણ તે નઠારોજ છે. તેમ સારો અભિપ્રાય હોય તે તે લુચ્ચાએ કર્યો હોય તો પણ તે સારોજ છે. અભિપ્રાય આપનાર માણસના ગુણને તે અભિપ્રાય સાથે કાંઈ લાગતુ વળગતું નથી. માટે કોટ્યાધિપતિ થવાના મેકડાનોના નિયમોમાના ૧ લા નિયમ ઉપર આપણે વિચાર કરીએ મંદિરમાંના મેળવવાનો ઉપાય [illegible] [illegible] છે. [illegible]
[illegible]

[illegible] મેકડાનોનો નિયમ [illegible] છે. [illegible] અને અમલદારી [illegible] થાય કે તેમણે [illegible] [illegible] નિયમ છે [illegible] અને [illegible] [illegible] મેકડાનોની [illegible] [illegible] તેમ હોય તો [illegible] નિયમને [illegible] હોય કે. [illegible] છે. [illegible] અને [illegible] નહિ. મેકડાનેલ [illegible] માણસોની [illegible] અને તે વિચાર પાર [illegible] [illegible] પોતાની સ્થિતિ સુધારવાની [illegible] માણસને એ નિયમ [illegible] છે. [illegible] સ્થિતિમાં [illegible]

માણસે પોતાનું મન અને વર્તણુક સુધારીને તે કરતાં ઉંચા દરજ્જાના લોકની મંડળીને યોગ્ય થઈ ને પછી તેમના ભેળા ભળવાનો યત્ન કરવો. જે માણસ એવી મધ્યમ સ્થિતિમાં જન્મ્યો હોય તેણે પોતાનાથી હલકો પડી ન જવું જોઇએ. કડીઆએ ધનવાન થવું હોય તો ઘર બાંધીને સંતોષ માની બેસી રહેવાને બદલે જેઓ મોટા બંગલા ને હવેલીઓ કે મહેલ બાંધનારા માલીઓ ને ઇંજનેરો છે, તેમની સોબતને લાયક થવું. અને તેમનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચાય ને પ્રીતિ મેળવાય તેમ કરવું જોઇએ. હુન્નરી માણસે પોતાની પાસે સાધન ન હોય તો જેની પાસે સાધન હોય એવા ધનવાન હુન્નરીનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચાય તેમ પોતાની ઇચ્છા પુરી કરવાને વર્તવુંજ જોઇએ. એનો અર્થ કાંઇ આપવી એવો થાયજ નહિ. એનો અર્થ તો કામ થાય નહિ ને ભીખ માગવાને શરમાય એવી કાલ્પનિક સ્વતંત્રતાથી ઉલટો છે.

જે સ્વતંત્રતાને સઘળા વખાણે તે તો શુદ્ધ જોઇએ. એવી સ્વતંત્રતા રાખનારે તો માણસ જાતથી અલગ અલગપણે રહેવું જોઇએ. તેણે તો માણસ જાતનો સંબંધ ને મદદ તજવાં જોઇએ. કોઈની પણ મદદની આશા કે ઇચ્છા રાખવી ન જોઇએ. તેણે પોતાના જાતિ બળ ઉપર ઝઝુમવું જોઇએ; અને કોઈ બીજાની સહાયથી પોતાની આગળ વધી જાય તો તેનો દ્વેષ પણ લાવવો ન જોઇએ. કાવ્ય કે વાર્તિક લખનારામાં આ દોષ જોવામાં આવે છે. તેઓ ધારે છે કે, તેમને કોઈ જાણતા ન હોય તો પણ દુનીયાનાં માણસોએ તેમની ચાકરી કરવાને તેમની પાસે આવવું જોઇએ. તેમને જરૂર હોય ને માગવાને તેઓ હલકાઈ ગણે છે, છતાં તે તેમને નથી મળતું ત્યારે તેઓ તેમના પર કલમના ઝપાટા મારે છે. તેઓ માણસને પણ સમદ સમ ગણી તેમના ભેળા ભળવાનું અને તેમની મહેરબાની માનવાનું ધિક્કારે છે. છતાં તેમના હલકાઈ માટે અને અપકાર માટે વીજળીના ઝપાટા મારફ તેમને શબ્દ-બાણ મારે છે. એ ખરૂં સ્વાતંત્ર્ય નહિ પણ દાંભિક છે. તેથી સઘળા દાંભિક ગુણોની મારફ એ પણ ધિક્કારને પાત્ર છે.

પોતાને જરૂરીઆતી ચીજ આપી શકે એવા પાસે માગવાનો માણસને જન્મહક છે. જો તે આજીજી કરી, યોગ્ય વખતે માગી હશે, અને નમ્રતાથી અંતઃકરણપૂર્વક માગી હશે તો તે મળશે. જો તમારે જ્ઞાન મેળવવું હોય તો વિદ્વાનોની અને જેને વધારે માહિતી હોય તેવાની સોબતમાં રહો ને તેની પ્રીતિ મેળવો. જો તમારે નોકરી જોઇતી હોય તો જેના હાથમાં નોકરી આપવાની સત્તા હોય તેની મહેરબાની મેળવો. તમારે જો ધનવાન થવાના યોગ જોઇતા હોય તો વધારી અને ચમ-

વર્ણન ખુલાસાવાર કર્યું હોય તો તે માણસને લગતું જે વર્ણન હોય તે સાથે કે ખુલાસા સાથે આપણે કાંઇ સંબંધ નથી. આપણે તો મા તેની આપેલી સાદી શિખામણ ઉપરજ જોવાનું છે, માટે આપણે મ તો તે ઉપરજ બાંધવો જોઇએ. કોઈ નિયમ સારો હોય તથાપિ તે નિયમ સમજાવવાને આપેલો દાખલો નઠારો પણ હોય. કોઇ ઠરાવ બાબી કર્યો હોય તેમ છતાં તેવો ઠરાવ કરવાને આપેલાં કારણો સંતોષકારક નહિ પણ હોય. મેકડોનોએ અમલદારને લાંચથી ફોડ્યો કે ગરીબોને લૂંટયા એ આપણે કાંઇ જાણતા નથી. તેમ તે જાણવા સાથે આપણે કાંઈ કામ નથી. એણે આપેલી હકીકતથી એમ નથી જણાતું કે, તેણે એવું કીધું છે. છતાં એમ કીધું હોય તો પણ તેથી એણે આપેલ નિયમની કિંમત ઘટતી નથી, કોઇ અભિપ્રાય નઠારો હોય તો તે સિ આપ્યો હોય તો પણ તે નઠારોજ છે. તેમ સારો અભિપ્રાય હોય તે લુચ્ચાએ કહ્યો હોય તો પણ તે સારોજ છે. અભિપ્રાય આપ માણસના ગુણને તે અભિપ્રાય સાથે કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. ક કોટ્યાધિપતિ થવાના મેકડોનોના નિયમોમાંના ૧ લા નિયમ ઉપર આ વિચાર કરીએ. મહેરબાની મેળવવાનો ઉપાય લાંચ આપવાનોજ એ શક પડતું છે. એ ગપ્પાનો એ નિર્દોષ રમુજી પ્રયોગથી નિંદાયો છે.

જીંદગીમાં ફતેહ મેળવવાની શરૂઆતનો મેકડોનોનો નિયમ છે. આપણે રહેતા હોઇએ તે ભાગના ધનવાનની અને અમલદારની પ્રીતિ ને મહેરબાની મેળવવી. આ વાક્યનો અર્થ એવો થાય કે તેઓને લાંચ આપીને પક્ષમાં લેવા, નહિ કદિ નહિ જીંદગીના શરૂઆતમાં ચડતી મેળવવાનો ગરીબ માણસને કેવળ એ નિયમ છે. ગરીબ માણસ મોટા માણસને લાંચ આપવાને શક્તિવાનજ ન હોય. અને વગર એમ કરવા જાય તો મોટા તેવું માણસ પકડી પાડે. તે જે કામ ધાર્યું હશે તે પૂર્ણ ધાર્યા કરશે. વળી મેકડોનોની સૌથી પ્રથમ પણ એવી નહિજ હોય. કેમકે જો તેમ હોય તો એના બીજા નિયમને બાધ આવે. એક માણસ પોતે જાણતો હોય કે, મેં ખોટું કર્યું છે, તે કામમાં ફતેહ મળવાને અને આશીર્વાદ આપવાને આતુરતાથી અને ઇચ્છાથી પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાનું સુઝે નહિ. મેકડોનોના કહેવાનો અર્થ તો એટલોજ કે મોટા માણસોની મહેરબાની મેળવવી અને તે વિચાર પાર પાડવાને માનસિક સ્વભાવના ગુણથી અને પ્રભુથી જે ઉપાય સુઝે તે કરવા. પોતાની સ્થિતિ સુધારવાની ઇચ્છા રાખનાર દરેક માણસને એ નિયમ કામનો છે. ઉતરતી સ્થિતિમાં

માણસે પોતાનું મન અને વર્તણૂક સુધારીને તે કરતાં ઉંચા દરજ્જાના
લોકોની મદદને પાત્ર થઈને પછી તેમના જેવા બનવાનો યત્ન કરવો.
જે માણસ એવી ખાસ સ્થિતિમાં જન્મેલ હોય તેણે પોતાનાથી હલકો
પછી ન જવું જોઈએ. કદાચિત્ ધનવાન થયું હોય તો પણ પોતાની
અગાઉ ગરીબ હાલતને યાદ કરી તેવા ગરીબ માણસો ને ઉદ્યમીઓ
કે જેઓ ઓછામાં ઓછા સાધનથી ઉંચા ગયેલા છે, તેમના માનને લાયક
થવું અને તેમનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચાય ને પ્રીતિ મેળવાય તેમ
કરવું જોઈએ. દુનીઆમાં માણસે પોતાની પાસે સાધન ન હોય તો જેની પાસે
સાધન હોય એવા ધનવાન દુનીઆનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચાય તેમ
પોતાની ફરજ પૂરી કરવાને વર્તવું જોઈએ. એનો અર્થ સાથે આપણી
એવી ધારણા નહિ. એનો અર્થ તો કામ થાય નહિ ને ભીખ માગવાને
કારણ એવી કાયરતા સ્વતંત્રતાથી ઉતરતી છે.

દરેક સ્વતંત્રતાને સઘળા વખાણે ને તે ગ્રહણ કરવી જોઈએ. એવી સ્વતંત્રતા
રાખનારે તો માણસ જાતથી અલગ અળગાપણે રહેવું જોઈએ. તેણે તો
માણસ જાતનો સંબંધ ને મદદ તજવાં જોઈએ. કોઈની પણ મદદની
આશા કે ઇચ્છા રાખવી ન જોઈએ. તેણે પોતાના જાતિ ભાગ ઉપર
ઝઝુમવું જોઈએ; અને કોઈ બીજાની સહાયથી પોતાની આગળ વધી
જાય તો તેનો દોષ પણ રાખવો ન જોઈએ. કારણ કે વાણીઆ સમના-
ગામાં આ દોષ જોવામાં આવે છે. તેઓ ધારે છે કે, તેમને કોઈ જાતનું
ન હોય તો પણ દુનીયાનાં માણસોએ તેમના ચાકરી કરવાને તેમની પાસે
આવવું જોઈએ. તેમને જરૂર હોય તે માગવાને તેઓ હલકાઈ ગણે છે.
છતાં તે તેમને નથી મળતું ત્યારે તેઓ તેમના પર કરમના ઝપાટા
મારે છે. તેઓ માણસને પણ નનદ ભમ ગણી તેમના જેવા જગવાનું
અને તેમની મહેરબાની માગવાનું ધિક્કારે છે. છતાં તેમના દલાકી માટે
અને અપકાર માટે લાગણીના ઝપાટા મારી તેમને શબ્દ-બાણ મારે
છે. એ ખરું સ્વાતંત્ર્ય નહિ પણ દાંભિક છે. તેથી સઘળા દાંભિક ગુણોની
માફક એ પણ ધિક્કારને પાત્ર છે.

પોતાને જરૂરીઆતની ચીજ આપી શકે એવા પાસે માગવાનો માણ-
સને જન્મહક છે. જો તે આજ્ઞાથી હશે, યોગ્ય વખતે માગી હશે,
અને નમ્રતાથી અંતઃકરણપૂર્વક માગી હશે તો તે મળશે. જો તમારે જ્ઞાન
મેળવવું હોય તો વિદ્વાનોની અને જેને વધારે માહિતી હોય તેવાની
સોબતમાં રહો ને તેની પ્રીતિ મેળવો. જો તમારે નોકરી જોઈતી હોય
તો જેના હાથમાં નોકરી આપવાની સત્તા હોય તેની મહેરબાની મેળવો.
તમારે જો ધનવાન થવાના યોગ જોઈતા હોય તો વ્યાપારી અને અમ-

વર્ણન ખુલાસાવાર કર્યું હોય તો તે માણસને લગતું જે વર્ણન હોય
સાથે કે ખુલાસા સાથે આપણે કાંઇ સંબંધ નથી. આપણે તો
તેની આપેલી સાદી શિખામણ ઉપરજ જોવાનું છે, માટે આપણો
તો તે ઉપરજ બાંધવો જોઇએ. કોઈ નિયમ સારો હોય તથાપિ તેને
સમજાવવાને આપેલો દાખલો નઠારો પણ હોય. કોઇ ઠરાવ બરાબર
કર્યો હોય તેમ છતાં તેવો ઠરાવ કરવાને આપેલાં કારણો સંતોષ
નહિ પણ હોય. મેકડોનોએ અમલદારને લાંચથી ફોડ્યો કે ગરીબ
લૂંટયા એ આપણે કાંઇ જાણતા નથી. તેમ તે જાણવા સાથે આપ
કાંઈ કામ નથી. એણે આપેલી હકીકતથી એમ નથી જણાતું કે, તે
એવું કીધું છે. છતાં એમ કીધું હોય તો પણ તેથી એણે આપેલ
નિયમની કિંમત ઘટતી નથી, કોઇ અભિપ્રાય નઠારો હોય ને તે સિદ્ધે
આપ્યો હોય તો પણ તે નઠારોજ છે. તેમ સારો અભિપ્રાય હોય તે
તે લુચ્ચાએ કહ્યો હોય તો પણ તે સારોજ છે. અભિપ્રાય આપનાર
માણસના ગુણને તે અભિપ્રાય સાથે કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. માટે
કોટાધિપતિ થવાના મેકડોનોના નિયમોમાંના ૧ લા નિયમ ઉપર આપણે
વિચાર કરીએ. મહેરબાની મેળવવાનો ઉપાય લાંચ આપવાનોજ છે,
એ શક પડતું છે. એનો જાણીતો એ નિર્દોષ રસ્તો મેકડોનોએ જ
નિહાળ્યો છે.

જીંદગીમાં ફતેહ મેળવવાની શરૂઆતનો મેકડોનોનો નિયમ આ
છે. આપણે રહેતા હોઈએ તે ભાગના ધનવાનની અને અમલદારની
પ્રીતિ ને મહેરબાની મેળવવી. આ વાક્યનો અર્થ એવો થાય કે તેમને
લાંચ આપીને પટામાં લેવા, નહિ કદિ નહિ. જીંદગીના આરંભમાં
ચડતી મેળવવાનો ગરીબ માણસને રૂપૈયાનો એ નિયમ છે. ગરીબ
માણસ મોટા માણસને લાંચ આપવાને શક્તિવાનજ ન હોય. અને ગમે
વગર એમ કરવા જાય તો મોઢાં નવું માણસ પડેજ કમાઇ શકે, તે
જે કામ ધાર્યું હશે તે પુરૂ પાર પાડી શકશે. વળી મેકડોનોની કહેવાની મત
લબ પણ એવી નહિજ હોય. કેમકે જો તેમ હોય તો એનો પોતાનો
નિયમને બાધ આવે. એક માણસ પોતે જાણતો હોય કે, મેં કાંઈ
ખોટું કર્યું છે, તે કામમાં ફતેહ મળવાને અને આશીર્વાદ આપવાને
આતુરતાથી અને ઇચ્છાથી પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાનું સુઝે નહિ. મેકડોનોના
કહેવાનો અર્થ તો એટલોજ કે મોટા માણસોની મહેરબાની મેળવવી
અને તે વિચાર પાર પાડવાને માનસિક સ્વભાવના જ્ઞાનથી અને ડહા-
પણથી જે ઇલાજ સુઝે તે કરવા. પોતાની સ્થિતિ સુધારવાની ઇચ્છા
રાખનાર દરેક માણસને એ નિયમ કામનો છે. હલકી સ્થિતિમાં અનેક

વર્ણન ખુલાસાવાર કર્યું હોય તો તે માણસને લગતું જે વર્ણન હોય તે સાથે કે ખુલાસા સાથે આપણે કાંઇ સંબંધ નથી. આપણે તો મા તેની આપેલી સાદી શિખામણ ઉપરજ જોવાનું છે, માટે આપણે મ તો તે ઉપરજ બાંધવો જોઇએ. કોઈ નિયમ સારો હોય તથાપિ તે નિયમ સમજાવવાને આપેલો દાખલો નઠારો પણ હોય. કોઇ ઠરાવ બાબ કર્યો હોય તેમ છતાં તેવો ઠરાવ કરવાને આપેલાં કારણો સંતોષકારક નહિ પણ હોય. મેકડોનોએ અમલદારને લાંચથી ફોડ્યો કે મારીને લૂંટ્યા એ આપણે કાંઇ જાણતા નથી. તેમ તે જાણવા સાથે આપણે કાંઈ કામ નથી. એણે આપેલી હકીકતથી એમ નથી જણાતું કે, તેણે એવું કીધું છે. છતાં એમ કીધું હોય તો પણ તેથી એણે આપેલા નિયમની કિંમત ઘટતી નથી, કોઇ અભિપ્રાય નઠારો હોય તો તે ફિરસ્તે આપ્યો હોય તો પણ તે નઠારોજ છે. તેમ સારો અભિપ્રાય હોય તે તે લુચ્ચાએ કહ્યો હોય તો પણ તે સારોજ છે. અભિપ્રાય આપનાર માણસના ગુણને તે અભિપ્રાય સાથે કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. માટે કોટાધિપતિ થવાના મેકડોનાના નિયમોમાંના ૧ લા નિયમ ઉપર આપ વિચાર કરીએ. મહેરબાની મેળવવાના ઉપાય લાંકુ જમાનાનોજ રં એ શરૂ પડતું છે. ઓળખાણનો એ નિયમ રમતો મેરફેરથી નિંદાયો છે.

જીંદગીમાં સ્નેહ મેળવવાની શરૂઆતનો મેકડોનોનો નિયમ છે. આપણે રહેતા હોઇએ તે ભાગના ધનવાનની અને અમલદારની પ્રીતિ ને મહેરબાની મેળવવી. આ વાક્યનો અર્થ એવો થાય કે તેમ લાંચ આપીને પટાવી લેવા, નહિ કદિ નહિ. જીંદગીના શરૂઆતની મેળવવાનો ગરીબ માણસને ઉપયોગનો એ નિયમ છે. ગરીબ માણસ મોટા માણસને લાંચ આપવાને શક્તિવાનજ ન હોય. અને જો વગર એમ કરવા જાય તો મોટા નેક માણસ ફોકજ કમાઈ જશે, તે જે કામ ધાર્યું હશે તે પણ ધાર્યું કરશે. વળી મેકડોનોની કહેવાની મતલબ પણ એવી નહિજ હોય. કેમકે જો તેમ હોય તો એવા કામ નિયમને બાધ આવે. એક માણસ પોતે જાણતો હોય કે, ખોટું કર્યું છે, તે કામમાં સ્નેહ મળવાને અને આશીર્વાદ આપવો આતુરતાથી અને ઇચ્છાથી પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાનું સુઝે નહિ. મિત્રાચારી કરવાનો અર્થ તો એટલોજ કે મોટા માણસોની મહેરબાની મેળવવી અને તે વિચાર પાર પાડવાને માનસિક સ્વભાવના જ્ઞાનથી અને પ્રભુથી જે કઇપણ સુઝે તે કરવા. પોતાની સ્થિતિ સુધારવાની ઇચ્છા રાખનાર દરેક માણસને એ નિયમ કામનો છે. હલકી સ્થિતિમાં

વર્ણન ખુલાસાવાર કર્યું હોય તો તે માણસને લાગુ જે વર્ણન હોય તે સાથે કે ખુલાસા સાથે આપણે કાંઇ સંબંધ નથી. આપણે તો [illegible] તેની આપેલી સાદી શિખામણ ઉપરજ જોવાનું છે. માટે આપેલાં [illegible] તો તે ઉપરજ આપેલો જોઇએ. કોઇ વિષય સારો હોય તથાપિ તે વિષય સમજાવવાને આપેલો દાખલો નઠારો પણ હોય. કોઇ ઠરાવ [illegible] કર્યો હોય તેમ છતાં તેવો ઠરાવ કરવાને આપેલાં કારણો સંતોષકારક નહિ પણ હોય. મેકડોનેલ્ડે અભપ્રાયને લાગતી [illegible] કે [illegible] મૂંઝવણ એ આપણે કાંઇ જાણવા નથી. તેમ તે જાણવા સારૂ આપણે કાંઇ કામ નથી. એણે આપેલી હકીકતથી એમ નથી જણાતું કે, એ એવું કીધું છે. જ્યાં એમ કીધું હોય તો પણ તેથી એના આપેલ નિયમની કિંમત ઘટતી નથી. કોઇ અભિપ્રાય નઠારો હોય તો તે [illegible] આપેલો હોય તો પણ તે નાગોવર છે. તેમ સારો અભિપ્રાય હોય તે યુક્તાએ કર્યો હોય તો પણ તે સારોજ છે. અભિપ્રાય આપ[illegible] માણસના ગુણને તે અભિપ્રાય સાથે કાંઇ લાગવું વળગવું નથી. [illegible] થવાના મેકડોનેલ્ડના નિયમોમાંના ૧ લા નિયમ [illegible] વિચાર કરીએ. [illegible] એ [illegible] પણ છે. [illegible] નિકાલ છે.

[illegible]

માણસે પોતાનું મન અને વર્તણૂક સુધારીને તે કરતાં ઉંચા દરજ્જાના લોકોના મંડળને યોગ્ય થઈ ને પછી તેમના ભેગા ભળવાનો યત્ન કરવો. જે માણસ એવી મધ્યમ સ્થિતિમાં જન્મ્યો હોય તેણે પોતાનાથી હલકો પડી ન જવું જોઈએ. કોઈઓએ ધનવાન થયું હોય તો પર ખોટીને સુતોર માની એમાં રહેવાને બદલે તેઓ મોટા ભંડાર ને હવેલીઓ કે અનેક બાંધનારા ભાગ્યશાળી ને ઠંટનેટ છે, તેમની સોબતમાં લાવવું અને તેમનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચાય ને પ્રીતિ મેળવાય તેમ કરવું જોઈએ. સુન્દરી માણસે પોતાની પાસે સાધન ન હોય તો જેની પાસે સાધન હોય એવા ધનવાન સુન્દરીનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચાય તેમ પોતાની ઇચ્છા પુરી કરવાને વર્તવું જોઈએ. એનો અર્થ કાંઈ આપણી એવા યાચક નહિ. એનો અર્થ તો કામ થાય નહિ ને ભીખ માગવાને બદલે એવી કાલ્પનિક સ્વતંત્રતાથી ઉભરો છે.

જે સ્વતંત્રતાને સઘળા વખાણે ને તે શુદ્ધ જોઈએ. એવી સ્વતંત્રતા રાખનારે તો માણસ જાતથી અલગ અળગપણે રહેવું જોઈએ. તેણે તો માણસ જાતનો સંબંધ ને મદદ તજવાં જોઈએ. કોઈની પણ મદદની આશા કે ઇચ્છા રાખવી ન જોઈએ. તેણે પોતાના જાતિ બળ ઉપર ઝઝુમવું જોઈએ; અને કોઈ બીજાની સહાયથી પોતાની આબરૂ વધી જાય તો તેનો દેષ પણ લાવવો ન જોઈએ. કાવ્ય કે વાર્તા લખનારાઓમાં આ દોષ જોવામાં આવે છે. તેઓ ધારે છે કે, તેમને કોઈ જાણતા ન હોય તો પણ દુનિયાનાં માણસોએ તેમની ચાકરી કરવાને તેમની પાસે આવવું જોઈએ. તેમને જરૂર હોય ને માગવાને તેઓ હલકાઈ ગણે છે, છતાં તે તેમને નથી મળતું ત્યારે તેઓ તેમના પર કલમના ઝપાટા મારે છે. તેઓ માણસને પગે મદદ માગ નાખી તેમના ભેગા ભળવાનું અને તેમના મહેરબાની માગવાનું ધિક્કારે છે. છતાં તેમના હલકાઈ માટે અને અપકાર માટે વાણીના ઝપાટા નાહક તેમને શબ્દ-બાણ મારે છે. એ ખરૂં સ્વાતંત્ર્ય નહિ પણ દાંભિક છે. તેથી સઘળા દાંભિક ગુણોની માફક એ પણ ધિક્કારને પાત્ર છે.

પોતાને જરૂરીઆતી ચીજ આપી શકે એવા પાસે માગવાનો માણસને જન્મહક છે. જો તે વ્યાજબી હશે, યોગ્ય વખતે માગી હશે, અને નમ્રતાથી અંતઃકરણપૂર્વક માગી હશે તો તે મળશે. જો તમારે જ્ઞાન મેળવવું હોય તો વિદ્વાનોની અને જેને વધારે માહિતી હોય તેવાની સોબતમાં રહો ને તેની પ્રીતિ મેળવો. જો તમારે નોકરી જોઈતી હોય તો જેના હાથમાં નોકરી આપવાની સત્તા હોય તેની મહેરબાની મેળવો. તમારે જો ધનવાન થવાના યોગ જોઈતા હોય તો ધંધાદારી અને સમ-

વર્તુન ખુલાસાવાર કર્યું હોય તો તે ભાગમાંનો શબ્દ એ જર્નલ [illegible]
માટે કે ખુલાસા માટે આપણે કાંઇ સંબંધ નથી. આપણે તો
તેની આપેલી સાદી શિખામણ ઉપરજ જોવાનું છે, માટે આપેલાં
તો તે ઉપરજ બાંધેલા જોઇએ. કોઈ નિયમ માટે હોઇ નથી [illegible]
સમજવવાને આપેલા દાખલા નકામા પણ હોય. કોઇ ફકરા [illegible]
કરી હોય તેમ છતાં તેવા ઠરાવ કરવાને આપેલાં કારણો [illegible]
નહિ પણ હોય. મિકડોનેલીએ અભિપ્રાયની માંગણી કરેલ કે [illegible]
સુડકા એ આપણે કાંઇ જાણવા નથી. તેમ તે જાણવા માટે [illegible]
કાંઇ કામ નથી. એણે આપેલી હકીકતથી એમ નથી જણાતું કે [illegible]
એનું થાય છે. જ્યાં એમ થાય હોય તો પણ તેથી એનું [illegible]
નિયમની કિંમત ઘટતી નથી, કેમકે અનિવાર્ય નકામો હોય તો [illegible]
આપેલ હોય તો પણ તે નકામાજ છે. તેમ માટે અનિવાર્ય હોય [illegible]
તે ખુલાસો કર્યો હોય તો પણ તે નકામો છે. અનિવાર્ય [illegible]
આગમના મુખ્ય તે અનિવાર્ય માટે કાંઈ લાગતું વળગતું નથી [illegible]
[illegible] થવાના મેકડાનાના નિયમોમાંના ૧ લા નિયમ [illegible]
વિચાર કરીએ. મદ્રાસની મેગાવાનાં કેસ માટ [illegible]
એ શક વધતું છે. [illegible]
નિકાલ છે.

[illegible]

વર્તન ખુલાસાવાર કર્યું હોય તો તે માલુમને સમજવું જે વર્તન હો[illegible] માટે કે ખુલાસા માટે આપણે કાંઇ સંબંધ નથી. આપણે તો [illegible] તેની આપેલી સાદી સિખામણ ઉપરજ જોવાનું છે. માટે આપેલો [illegible] તો તે ઉપરજ બાંધેલો જોઇએ. કોઇ નિયમ સારો હોય નહિ તેનિ[illegible] સમજવાને આપેલા દાખલા નઠારો પણ હોય. કોઇ [illegible] કર્યો હોય તેમ છતાં તેવો ઠરાવ કરવાને આપેલાં કારણો ખોટા[illegible] નહિ પણ હોય. મેકડોનેલે અખબારને લાગતી કોઇ કે [illegible] મુંડવા એ આપણે કાંઇ જાણતા નથી. તેમ તે જાણવા માટે [illegible] કાંઇ કામ નથી. એણે આપેલી દલીલથી એમ નથી જણાતું કે તે[illegible] એવું કીધું છે. છતાં એમ કીધું હોય તો પણ તેથી એણે [illegible] નિયમની કિંમત ઘટતી નથી, કોઇ અભિપ્રાય નઠારો હોય તો તે [illegible] આપેલો હોય તો પણ તે નાકબૂલ છે. તેમ સારો અભિપ્રાય હોય [illegible] તે મુરખાએ કર્યો હોય તો પણ તે માન્ય છે. અભિપ્રાય આપ[illegible] માણસના ગુણને ને અભિપ્રાય સાથે કાંઇ લાગતું વળગતું નથી. [illegible] [illegible] થયેલા મેકડોનાલ્ડના નિયમોમાંના ૧ લા નિયમ ઉપર [illegible] વિચાર કરીએ. [illegible]

[illegible]

[illegible] ખુશામત [illegible] હોય તો તે માણસનો [illegible]
માટે કે ખુશામત માટે આપણે કાંઈ [illegible] નથી. આપણે [illegible]
તેની આપેલી [illegible] કરવું [illegible] છે. જો [illegible]
તો તે [illegible]. કોઈ નિયમ માટે હોય [illegible]
[illegible] પણ હોય. [illegible]
[illegible] હોય તેમ [illegible]
નહિ પણ હોય. [illegible]
[illegible] એ આપણે [illegible] નથી. [illegible]
કોઈ કામ નથી. [illegible] નથી [illegible]
એવું થયું છે. [illegible] થયું હોય [illegible] નથી [illegible]
નિયમનો [illegible] નથી. [illegible] અનિવાર્ય [illegible] હોય [illegible]
[illegible] હોય તો પણ [illegible] અનિવાર્ય [illegible]
તે [illegible] હોય તો પણ [illegible] અનિવાર્ય [illegible]
[illegible] અનિવાર્ય [illegible]
[illegible]

[illegible]

વર્તન ખુલાસાવાર કર્યું હોય તો તે માણસને સમજું કે વર્તન [illegible] માટે કે ખુલાસા સાથે આપણે કાંઇ સંબંધ નથી. આપણે તો [illegible] તેની આપેલી સાદી શિખામણ ઉપરજ જોવાનું છે, માટે આપેલ[illegible] તો તે ઉપરજ ખાતરી જોઇએ. કોઈ નિયમ સારો હોય તથાપિ તેનિ[illegible] સમજનારાને આપેલા દાખલા નઠારા પણ હોય. કોઇ કામ [illegible] કર્યો હોય તેમ છતાં તેને ફાયદ કરવાને આપેલાં કારણો [illegible] નહિ પણ હોય. મેકડોનાલ્ડે અમલદારને સાંગથી કહેલો કે [illegible] ચુકાદા એ આપણે કાંઇ જાણતા નથી. તેમ તે જાણવા માટે [illegible] કાંઈ કામ નથી. એણે આપેલી હકીકતથી એમ નથી જણાતું કે, [illegible] એવું કીધું છે. જ્યાં એમ કીધું હોય તો પણ તેથી એનો [illegible] નિયમના હિમ્મત પડતી નથી, કોઇ અભિપ્રાય નઠારો હોય તો તે [illegible] આપેલ હોય તો પણ તે નાપસંદ છે. તેમ સારો અભિપ્રાય હોય [illegible] તે ખુલાસો કર્યો હોય તો પણ તે માગેજ છે. અભિપ્રાય આપ[illegible] માણસના ગુણથી તે અભિપ્રાય સારો ગણવું જોઇતું નથી. [illegible] હોશિયાર થવાના મેકડોનાલ્ડના નિયમોમાંના ૧ લા નિયમ ઉપર આપણે [illegible] વિચાર કરીએ. મહેરબાની મેળવવાના ઉપાય સારૂ [illegible] એ સારૂ પડ્યું છે. [illegible] નિકાલો છે.

[illegible]

માણસે પોતાનું મન અને વર્તણુંક સુધારીને તે કરતાં ઉચ્ચ દરજ્જાના લોકોના મંડળને યોગ્ય થઈ ને પછી તેમના જેવા બનવાનો યત્ન કરવો. જે માણસ એવી સંપત્તિ સ્થિતિમાં જન્મ્યો હોય તેને પોતાનાથી ઉંચે ચડી ન જવું જોઈએ. કડીઆએ ધનવાન થયું હોય તો ઘર બાંધીને સંતોષ માની બેસી રહેવાને બદલે જેઓ મોટા બંગલા ને હવેલીઓ કે મહેલ બાંધનારા શ્રીમંતો ને ઇજનેરો છે, તેમની સોબતનો લાભ લેવું અને તેમનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચાય ને પ્રીતિ મેળવાય તેમ કરવું જોઈએ. દરજી માણસે પોતાની પાસે સાધન ન હોય તો જેની પાસે સાધન હોય એવા ધનવાન દરજીનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચાય તેમ પોતાનાં કામો પૂરાં કરવાને વર્તવું જોઈએ. એનો અર્થ લાંચ આપવી એવો થાય નહિ. એનો અર્થ તો કામ થાય નહિ ને લાભ માગવાને શરમાય એવી કારકુની સ્વતંત્રતાથી ઉપરો છે.

જે સ્વતંત્રતાને સઘળા વખાણે તે તો શુદ્ધ જોઈએ. એવી સ્વતંત્રતા રાખનારે તો માણસ જાતથી અલગ આપમેળે રહેવું જોઈએ. તેણે તો માણસ જાતનો સંબંધ ને મદદ તજવાં જોઈએ. કોઈની પણ મદદની આશા કે ઇચ્છા રાખવી ન જોઈએ. તેણે પોતાના જાતિ બળ ઉપર ઝઝુમવું જોઈએ; અને કોઈ બીજાની સહાયથી પોતાની આબરૂ વધી જાય તો તેનો દ્વેષ પણ લાવવો ન જોઈએ. કાવ્ય કે વાર્તિક લખનારાઓમાં આ દોષ જોવામાં આવે છે. તેઓ ધારે છે કે, તેમને કોઈ જાણતા ન હોય તો પણ દુનીયાનાં માણસોએ તેમની ચાકરી કરવાને તેમની પાસે આવવું જોઈએ. તેમને જરૂર હોય તે માગવાને તેઓ હલકાઈ ગણે છે, જ્યાં તે તેમને નથી મળતું ત્યારે તેઓ તેમના પર કલમના ઝપાટા મારે છે. તેઓ માણસને પણ સમદ સમ ગણી તેમના જેવા બનવાનું અને તેમના મહેરબાની માગવાનું ધિક્કારે છે. જ્યાં તેમના હલકાઈ માટે અને અપકાર માટે લાગણીના ઝપાટા મારી તેમને શબ્દ-બાણ મારે છે. એ ખરું સ્વાતંત્ર્ય નહિ પણ દાંભિક છે. તેથી સઘળા દાંભિક ગુણોની માફક એ પણ ધિક્કારને પાત્ર છે.

પોતાને જરૂરીઆતી ચીજ આપી શકે એવા પાસે માગવાનો માણસને જન્મહક છે. જો તે આગ્રહથી હશે, યોગ્ય વખતે માગી હશે, અને નમ્રતાથી અંતઃકરણપૂર્વક માગી હશે તો તે મળશે. જો તમારે જ્ઞાન મેળવવું હોય તો વિદ્વાનોની અને જેને વધારે માહિતી હોય તેવાની સોબતમાં રહો ને તેની પ્રીતિ મેળવો. જો તમારે નોકરી જોઈતી હોય તો જેના હાથમાં નોકરી આપવાની સત્તા હોય તેની મહેરબાની મેળવો. તમારે જો ધનવાન થવાના યોગ જોઈતા હોય તો વેપારી અને ઉદ્યમ-

વર્તન ખુલાસાવાર કર્યું હોય તો તે માણસને લગતું જે વર્તન હોય તે સાથે કે ખુલાસા સાથે આપણે કાંઇ સંબંધ નથી. આપણે તો માત્ર તેની આપેલી સાદી શિખામણ ઉપરજ જોવાનું છે, માટે આપણે પણ તો તે ઉપરજ બાંધવો જોઇએ. કોઈ નિયમ સારો હોય તથાપિ તે નિયમ સમજાવવાને આપેલો દાખલો નઠારો પણ હોય. કોઇ ઠરાવ બાબતે કર્યો હોય તેમ છતાં તેવો ઠરાવ કરવાને આપેલાં કારણો અનિયાગ્ય નહિ પણ હોય. મેકડોનોએ અમલદારને ક્યાંથી ફોડ્યો કે મરીનોને લૂંટયા એ આપણે કાંઇ જાણતા નથી. તેમ તે જાણવા સાથે આપણે કાંઈ કામ નથી. એણે આપેલી હકીકતથી એમ નથી જણાતું કે, તેણે એવું કીધું છે. છતાં એમ કીધું હોય તો પણ તેથી એણે આપેલ નિયમની કિંમત ઘટતી નથી, કોઇ અભિપ્રાય નઠારો હોય તો તે સિદ્ધાંતે આપ્યો હોય તો પણ તે નઠારોજ છે. તેમ સારો અભિપ્રાય હોય તે તે લુચ્ચાએ કહ્યો હોય તો પણ તે સારોજ છે. અભિપ્રાય આપનાર માણસના ગુણને તે અભિપ્રાય સાથે કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. માટે કોટ્યાધિપતિ થવાના મેકડોનોના નિયમોમાંના ૧ લા નિયમ ઉપર આપણે વિચાર કરીએ. મહેરબાની મેળવવાનો ઉપાય ઘણું જ્યાદાતાનોજ છે. એ શું પડતું છે. ઓળખાણનો એ નિર્દોષ રસ્તો ગેરઉપયોગથી [illegible] નિંદાયો છે.

દુનિયામાં ફતેહ મેળવવાની શરૂઆતનો મેકડોનોનો નિયમ આ છે. આપણે રહેતા હોઇએ તે ભાગના ધનવાનની અને અમલદારની પ્રીતિ ને મહેરબાની મેળવવી. આ વાક્યનો અર્થ એવો થાય કે તેમને લાંચ આપીને પકડવા લેવા, નહિ કદિ નહિ. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મેળવવાનો નરીજ માણસને ઉપયોગી એ નિયમ છે. [illegible] માણસ મોટા માણસને લાગ આપવાને [illegible] ન હોય અને [illegible] વગર એમ કરવા જાય તો તેમાં તેનું માણસ [illegible] [illegible], તે જે કામ ધાર્યું હશે તે પૂરું પાડી કરશે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ એવી નહિજ હોય કેમકે જો તેમ હોય તો [illegible] [illegible] નિયમને બાધ આવે. એક માણસ પોતે [illegible] હોય કે, [illegible] [illegible] મોટું કર્યું છે, તે કામમાં ફતેહ મળવાને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અનુરાગથી અને [illegible] પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાનું ચુકે નહિ. [illegible] [illegible] કહેવાનો અર્થ એ એટલોજ કે મોટા માણસોની મહેરબાની [illegible] [illegible] અને તે વિચાર પાર પાડવાને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પ્રભુથી જે [illegible] મુકે તે કરવા. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] માણસને એ નિયમ [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible]

માણસે પોતાનું મન અને વર્તણુક સુધારીને તે કરતાં ઉચા દરજ્જાના લોકોના સંગને યોગ્ય થઈને પછી તેમના જેવા બનવાનો યત્ન કરવો. જે માણસ એવી મંદ સ્થિતિમાં જન્મ્યો હોય તેણે પોતાનાથી ઉચેરા પડી ન જવું જોઈએ. કદીઆએ ધનવાન થયું હોય તો ઘર જાતિ સ્નેહીઓ માની એમાં રહેવાને બદલે તેઓ મોટા અમલદાર ને દરબારીઓ કે ઈલ્કાબ આપનારા માણસો ને સંબંધીઓ છે, તેમની સાથે ઓળખાણ થયું અને તેમનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચાય ને પ્રીતિ મેળવાય તેમ કરવું જોઈએ. દુસરી બાજુએ પોતાની પાસે સાધન ન હોય તો જેની પાસે સાધન હોય એવા ધનવાન દુસરીનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચાય તેમ પોતાની ફિકર પૂરી કરવાને વર્તવું જોઈએ. એનો અર્થ લાંચ આપવી એવો થાયજ નહિ. એનો અર્થ તો કામ થાય નહિ ને માગ માગવાને શરમાય એવી કાલ્પનિક સ્વતંત્રતાથી ઉગરો છે.

એ સ્વતંત્રતાને સઘળા વખાણે તે તો ગુહ જોઈએ. એવી સ્વતંત્રતા રાખનારે તો માણસ જાતથી અલગ આઘેજ રહેવું જોઈએ. તેણે તો માણસ જાતનો સંબંધ ને મદદ તજવાં જોઈએ. કોઈની પણ મદદની આશા કે ઈચ્છા રાખવી ન જોઈએ. તેણે પોતાના જાતિ બળ ઉપર ઝઝુમવું જોઈએ; અને કોઈ બીજાની સહાયથી પોતાની આગળ વધી જાય તો તેનો દ્વેષ પણ લાવવો ન જોઈએ. કાવ્ય કે વાર્તા લખનારામાં આ દોષ જોવામાં આવે છે. તેઓ ધારે છે કે, તેમને કોઈ જાણતા ન હોય તો પણ દુનિયાનાં માણસોએ તેમની ચાકરી કરવાને તેમની પાસે આવવું જોઈએ. તેમને જરૂર હોય ને માગવાને તેઓ હલકાઈ માને છે, છતાં તે તેમને નથી મળતું ત્યારે તેઓ તેમના પર કલમના ઝપાટા મારે છે. તેઓ માણસને પણ અનેક સમ ખાઈ તેમના જેવા બનવાનું અને તેમની મહેરબાની માગવાનું ધિક્કારે છે. છતાં તેમના હલકાઈ માટે અને અપકાર માટે વાગ્બાણના ઝપાટા મારી તેમને શબ્દ-બાણ મારે છે. એ ખરૂં સ્વાતંત્ર્ય નહિ પણ દાંભિક છે. તેથી સઘળા દાંભિક ગુણોની માફક એ પણ ધિક્કારને પાત્ર છે.

પોતાને જરૂરીઆતી ચીજ આપી શકે એવા પાસે માગવાનો માણસને જન્મહક છે. જો તે આગ્રહી કરી, યોગ્ય વખતે માગી કરી, અને નમ્રતાથી અંતઃકરણપૂર્વક માગી કરી તો તે મળશે. જો તમારે જ્ઞાન મેળવવું હોય તો વિદ્વાનોની અને જેને વધારે માહિતી હોય તેવાની સોબતમાં રહો ને તેની પ્રીતિ મેળવો. જો તમારે નોકરી જોઈતી હોય તો જેના હાથમાં નોકરી આપવાની સત્તા હોય તેની મહેરબાની મેળવો. તમારે જો ધનવાન થવાના યોગ જોઈતા હોય તો વ્યાપારી અને સમ-

વર્ણન ખુલાસાવાર કર્યું હોય તો તે માણસને લગતું જે વર્ણન હોય તે સાથે કે ખુલાસા સાથે આપણે કાંઇ સંબંધ નથી. આપણે તો માત્ર તેની આપેલી સાદી શિખામણ ઉપરજ જોવાનું છે, માટે આપણો [illegible] તો તે ઉપરજ બાંધવો જોઇએ. કોઈ નિયમ સારો હોય તથાપિ તે નિયમ સમજાવવાને આપેલો દાખલો નઠારો પણ હોય. કોઇ ઠરાવ [illegible] કર્યો હોય તેમ છતાં તેવો ઠરાવ કરવાને આપેલાં કારણો [illegible] નહિ પણ હોય. મેકડોનોએ અમલદારને લાંચથી ફોડ્યો કે ગરીબોને લૂંટ્યા એ આપણે કાંઇ જાણતા નથી. તેમ તે જાણવા સાથે આપણે કોઈ કામ નથી. એણે આપેલી હકીકતથી એમ નથી જણાતું કે તેણે એવું કીધું છે. છતાં એમ કીધું હોય તો પણ તેથી એણે આપેલ નિયમની કિંમત ઘટતી નથી, કોઇ અભિપ્રાય નઠારો હોય તો તે [illegible] આપ્યો હોય તો પણ તે નઠારોજ છે. તેમ સારો અભિપ્રાય હોય તે લુચ્ચાએ કહ્યો હોય તો પણ તે સારોજ છે. અભિપ્રાય આપનાર માણસના ગુણને તે અભિપ્રાય સાથે કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. માં કોટ્યાધિપતિ થવાના મેકડોનોના નિયમોમાંના ૧ લા નિયમ ઉપર આપણે વિચાર કરીએ. મહેરબાની મેળવવાનો ઉપાય લાડુ જમાડવાનોજ છે એ શરૂ પડતું છે. ઓળખાણનો એ નિર્દોષ રસ્તો [illegible] નિંદાયો છે.

જીંદગીમાં ફતેહ મેળવવાની શરૂઆતનો મેકડોનેલનો નિયમ આ છે. આપણે રહેતા હોઇએ તે ગામના ધનવાનની ઓળખાણ પ્રીતિ ને મહેરબાની મેળવવી. આ વાક્યનો અર્થ એવો થાય છે કે તેમને લાંચ આપીને વશમાં લેવા, નહિ કદિ નહિ. જીંદગીના કામકાજ ચલાવી મેળવવાનો ગરીબ માણસને ઉપયોગી એ નિયમ છે [illegible] માણસ મોટા માણસને લાંચ આપવાને શક્તિમાનજ ન હોય. અને [illegible] વગર એમ કરવા જાય તો મોટા તેનું માણસ [illegible] જો કામ થાયું હશે તે પણ થાપણ કરશે. [illegible] [illegible] પણ એવી નહિજ હોય કેમકે [illegible] હોય તો [illegible] નિયમને બાધ આવે. એ માણસ પોતે જાણતો હોય કે [illegible] થોડું કર્યું છે, તે કામમાં ફતેહ મળવાને [illegible] [illegible] આતુરતાથી અને ઇચ્છાથી પણની [illegible] કરવું પડે નહિ. [illegible] [illegible] અર્થ તો એટલોજ કે મોટા માણસોની મહેરબાની [illegible] અને તે વિચાર પાર પાડવાને [illegible] [illegible] પણથી જે કામ સૂચે તે કરવું. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] માણસને એ નિયમ કામનો છે. [illegible]

માણસે પોતાનું મન અને વર્તણૂંક સુધારીને તે કરતાં ઉંચા દરજ્જાના લોકોના મંડળને યોગ્ય થઈ ને પછી તેમના ભેગા ભળવાનો યત્ન કરવો. જે માણસ એવી મધ્યમ સ્થિતિમાં જન્મેલા હોય તેણે પોતાનાથી હલકી પડી ન જવું જોઈએ. કદીઆએ ધનવાન થયું હોય તો પર આવીને સુનેહ માની બેસી રહેવાને બદલે જેઓ મોટા બંગલા ને હવેલીઓ કે મહેલ બાંધનારા મીસ્ત્રીઓ ને કંટ્રાકટરો છે, તેમની સોબતને લાયક થવું અને તેમનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચાય ને પ્રીતિ મેળવાય તેમ કરવું જોઈએ. હુન્નરી માણસે પોતાની પાસે સાધન ન હોય તો જેની પાસે સાધન હોય એવા ધનવાન હુન્નરીનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચાય તેમ પોતાની ઈચ્છા પુરી કરવાને વર્તવું જોઈએ. એનો અર્થ કાંઈ આપવી એવો થાયજ નહિ. એનો અર્થ તો કામ થાય નહિ ને ભીખ માગવાને શરમાય એવી કાલ્પનિક સ્વતંત્રતાથી ઉલટો છે.

એ સ્વતંત્રતાને સઘળા વખાણે ને તો શુદ્ધ જોઈએ. એવી સ્વતંત્રતા રાખનારે તો માણસ જાતથી અળગ અળગપણે રહેવું જોઈએ. તેણે તો માણસ જાતનો સંબંધ ને મદદ તજવાં જોઈએ. કોઈની પણ મદદની આશા કે ઈચ્છા રાખવી ન જોઈએ. તેણે પોતાના જાતિ બળ ઉપર ઝઝુમવું જોઈએ; અને કોઈ બીજાની સહાયથી પોતાની આગળ વધી જાય તો તેનો દોષ પણ લાવવો ન જોઈએ. કાવ્ય કે વાર્તિક લખનારાઓમાં આ દોષ જોવામાં આવે છે. તેઓ ધારે છે કે, તેમને કોઈ જાણતા ન હોય તો પણ દુનીયાનાં માણસોએ તેમની ચાકરી કરવાને તેમની પાસે આવવું જોઈએ. તેમને જરૂર હોય ને માગવાને તેઓ હલકાઈ ગણે છે, છતાં તે તેમને નથી મળતું ત્યારે તેઓ તેમના પર કલમના ઝપાટા મારે છે. તેઓ માણસને પણ નમ્ર શરમ નાખી તેમના ભેગા ભળવાનું અને તેમના મહેરબાની માગવાનું ધિક્કારે છે. જ્યાં તેમની હલકાઈ માટે અને અપકાર માટે વીજળીના ઝપાટા માફક તેમને શબ્દ-બાણ મારે છે. એ ખરૂં સ્વાતંત્ર્ય નહિ પણ દાંભિક છે. તેથી સઘળા દાંભિક ગુણોની માફક એ પણ ધિક્કારને પાત્ર છે.

પોતાને જરૂરીઆતની ચીજ આપી શકે એવા પાસે માગવાનો માણસને જન્મહક છે. જો તે વ્યાજબી હશે, યોગ્ય વખતે માગી હશે, અને નમ્રતાથી અંતઃકરણપૂર્વક માગી હશે તો તે મળશે. જો તમારે જ્ઞાન મેળવવું હોય તો વિદ્વાનોની અને જેને વધારે માહિતી હોય તેવાની સોબતમાં રહો ને તેની પ્રીતિ મેળવો. જો તમારે નોકરી જોઈતી હોય તો જેના હાથમાં નોકરી આપવાની સત્તા હોય તેની મહેરબાની મેળવો. તમારે જો ધનવાન થવાના જોગ જોઈતા હોય તો ધંધાદારી અને અમ-

વર્ણન ખુલાસાવાર કર્યું હોય તો તે માણસને સમજું જે વર્ણન હોય
સાથે કે ખુલાસા સાથે આપણે કાંઇ સંબંધ નથી. આપણે તો
તેની આપેલી સાદી શિખામણ ઉપરજ જોવાનું છે. માટે આપણો
તો તે ઉપરજ બાંધવો જોઇએ. કોઈ નિયમ સારો હોય તથાપિ તેનિ
સમજાવવાને આપેલો દાખલો નઠારો પણ હોય. કોઇ કસર આજ
કરી હોય તેમ છતાં તેવો ઠરાવ કરવાને આપેલાં કારણો સંતોષ
નહિ પણ હોય. મેકડોનોએ અમલદારને શાંયથી ફોડ્યો કે [illegible]
લૂંટ્યા એ આપણે કાંઇ જાણતા નથી. તેમ તે જાણવા સાથે આપ
કાંઈ કામ નથી. એણે આપેલી હકીકતથી એમ નથી જણાતું કે, તે
એવું કીધું છે. છતાં એમ કીધું હોય તો પણ તેથી એણે આપે
નિયમની કિંમત ઘટતી નથી, કોઇ અભિપ્રાય નઠારો હોય તો તે શિ
આપ્યો હોય તો પણ તે નઠારોજ છે. તેમ સારો અભિપ્રાય હોય તે
તે લુચ્ચાએ કહ્યો હોય તો પણ તે સારોજ છે. અભિપ્રાય આપનાર
માણસના ગુણને તે અભિપ્રાય સાથે કાંઈ લાગતું [illegible] નથી. [illegible]
કોટ્યાધિપતિ થવાના મેકડોનોના નિયમોમાંના ૧ લા નિયમ ઉપર આપણે
વિચાર કરીએ. મહેરબાની મેળવવાના ઉપાય [illegible]
એ શક પડતું છે. [illegible] નિદોષ [illegible]
નિંદાયા છે.

જીંદગીમાં ફતેહ મેળવવાના દરજ્જાના મેકડોનોનો નિયમ [illegible]
છે. આપણે [illegible] [illegible]
પ્રીતિ ને મહેરબાની મેળવવી [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
જે કામ ધાર્યું હશે તે પુરૂ પાર પાડશે. [illegible]
કામ પણ [illegible]
નિયમને [illegible]
મોટું કર્યું છે, તે [illegible]
[illegible]
[illegible]
અને તે વિચાર [illegible]
[illegible]
[illegible]

માણસે પોતાનું મન અને વર્તણુંક સુધારીને ને કરતાં ઉંચા દરજ્જાના લોકોના ભેગાને યોગ્ય થઈને પછી તેમના જેવા બનવાનો યત્ન કરવો. જે માણસ જેવી માયમ સ્થિતિમાં જન્મ્યો હોય તેનું પોતાનાથી ઉંચી પડી ન જવું જોઇએ. કોઈએ ધનવાન થયું હોય તો ઘર બાંધીને ઉત્તમ માળા જેવા રહેવાને બદલે જેઓ મોટા ખર્ચાઓ ને ઉંચેરીઓ કે અનેક ખાનગાન મોજશોખો ને ફક્તનો છે, તેમની ભાવનાને સારૂ થવું અને તેમનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચાય ને પ્રીતિ મેળવાય તેમ રહેવું જોઇએ. દુન્યવી માણસે પોતાની પાસે સાધન ન હોય તો તેની પાસે સાધન હોય એવા ધનવાન દુન્યવીનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચાય તેમ પોતાની ઈચ્છા પૂરી કરવાને વર્તણુંક જોઇએ. એનો અર્થ ખુશામત કરવી એમ નહિ. એનો અર્થ તો કામ થાય નહિ ને ભાગ માગવાને રહેવ એવી ફાયદાકારક સ્વતંત્રતાથી ઉઠ્યો છે.

એ સ્વતંત્રતાને સર્વદા વધારીને તે જે રાખવી જોઇએ. એવી સ્વતંત્રતા ખાતર તો માણસ જાતના અત્યંત આત્મભાન રહેવું જોઇએ. તેણે તો પાસ બનતાં સમય ન મળે [illegible] જોઇએ [illegible] પણ મદદની [illegible] શખવા ન જોઇએ [illegible] પોતાના [illegible] ઉપર [illegible] જોઇએ અને [illegible] પોતાના મદદથી પોતાના આનંદ વધા[illegible] તો તેનો [illegible] ન જોઇએ [illegible] કે વાતો સપના-[illegible] ન હોય તો પણ [illegible] તેમને કોઈ [illegible] આપવું જોઇએ [illegible] તેમના [illegible] કરવાને તેમના પાસે [illegible] છે.

[illegible]

[illegible] સામાન્ય [illegible] ઉચિત માટે [illegible]

[illegible] કોઈના શુભેચ્છા [illegible]

પોતાને [illegible]

[illegible] માને છે, [illegible] તારી [illegible] હોય [illegible]

વર્ણન ખુલાસાવાર કર્યું હોય તો તે માણસને સમજુ જે વર્ણન હોય તે સાથે કે ખુલાસા સાથે આપણે કાંઇ સંબંધ નથી. આપણે તો માત્ર તેની આપેલી સાદી શિખામણ ઉપરજ જોવાનું છે. માટે આપણે પણ તો તે ઉપરજ બાંધવો જોઇએ. કોઈ નિયમ સારો હોય તથાપિ તે નિયમ સમજાવવાને આપેલો દાખલો નઠારો પણ હોય. કોઇ ઠરાવ આપણી કર્યો હોય તેમ છતાં તેવો ઠરાવ કરવાને આપેલાં કારણો સંતોષ નહિ પણ હોય. મેકડોનોએ અખબારને કાંઇથી ફોડ્યો કે નહિ લુંટ્યા એ આપણે કાંઇ જાણતા નથી. તેમ તે જાણવા સાથે આપણે કાંઈ કામ નથી. એણે આપેલી હકીકતથી એમ નથી જણાતું કે તે એવું કીધું છે. છતાં એમ કીધું હોય તો પણ તેથી એણે આપેલા નિયમની કિંમત ઘટતી નથી. કોઇ અભિપ્રાય નઠારો હોય તો તે કિ[illegible] આપ્યો હોય તો પણ તે નઠારોજ છે. તેમ સારો અભિપ્રાય હોય તે લુચ્ચાએ કહ્યો હોય તો પણ તે સારોજ છે. અભિપ્રાય આપનાર માણસના ગુણને તે અભિપ્રાય સાથે કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. [illegible] લોકપ્રિયતિ થવાના મેકડોનોના નિયમોમાંના ૧ લા નિયમ ઉપર આપણે વિચાર કરીએ. મહેરબાની મેળવવાનો ઉપાય શાહુ ખુશામતનો જ એ શક પડતું છે. ઓળખાણનો એ નિશેધ રસ્તો [illegible] નિંદાયો છે.

જીંદગીમાં સ્નેહ મેળવવાના કરવાનો મેકડોનેલો નિયમ જ છે. આપણે સ્નેહ હાઇએ તે આપના [illegible] પ્રીતિ ને મહેરબાની મેળવવા [illegible] [illegible] નહિ નહિ નહિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] માણસની પ્રીતિ ને મહેરબાની મેળવવાના શિક્ષકોના નિયમો અનુસરો.

એ નિયમને નહિ અનુસરવાથી ઘણી [illegible] ઉપર [illegible] બીજા માણસો ઉપર અભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાક બીજા માણસોની આળસીમાં [illegible] કરે છે. પણ તેમને તેમના ઉપર અભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. કેમકે તેઓ તેને મદદ કરી શકે એવા જનો મદદ કરતા નથી. પણ એવા માણસોએ પ્રથમ વિચારવું જોઈએ કે, એવા માણસોનું [illegible] પોતાના તરફ [illegible] એવું તેમણે શું શું કર્યું છે? માણસ માત્રમાં પોતાનાથી બને તો બીજા પર ઉપકાર કરવાની [illegible] લાગણી હોય છે. વળી બીજા પર ઉપકાર કરવામાં માણસ માન પણ સમજે છે. તે [illegible] ખાતર પણ ઉપકાર કરે છે. પરંતુ તે મદદ [illegible]. [illegible] પોતાના [illegible] ગુમાવ્યા કરે છે. તેથી તેઓને [illegible] ઉપકાર કરી શકે તેને પોતાને લાયક હોવા જોઈએ. [illegible] બીજાની મદદની કે મહેરબાનીની ઇચ્છા હોય તેને તે [illegible] [illegible] નથી. [illegible] તેવું માનવાનાં [illegible] તેઓને [illegible] [illegible] માણસ [illegible] કરતો [illegible] તેમ ન કર્યું, અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરી. એ [illegible] [illegible] [illegible] નાઉમેદ થયો [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

૧ લું. એક માણસ માત્ર આપબળ અને શક્તિ ઉપર ભરોંસો રાખી બહોળો વ્યાપાર કરી શકેજ નહિ માટે તેને આડતીઆ, કારકુન કે મુનીમ રાખવા પડે. એ માણસો રાખવામાં તેણે અજાણ ને મુર્ખ રાખવા કરતાં બુદ્ધિમાન, જ્ઞાનવાન અને અનુભવવાળાને વધારે પસંદ કરવા. એવા માણસો રાખવાથી બહોળો વ્યાપાર કરનારાને બહુ લાભ થશે. એટલુંજ નહિ પણ એવા હોશીઆર માણસો રખડતા હશે તે ધંધે લાગશે.

૨ જું. હોશિઆર માણસો રાખવાથી તે વ્યાપારી વારંવાર તેની સુધારણા કરી શકશે; અને જુદી જુદી બાબતમાં તેમની સલાહ તેને બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે. આ કામમાં એ નિયમ બહુ અગત્યનો છે. તાબાનાં મુખ્ય નોકરોની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાથી ઘણા મોટા વ્યાપારીઓને સંકટ સહન કરવાં પડેલાના દાખલા કાંઈ થોડા નથી. કોઈપણ એક માણસ સર્વ ગુણ સંપન્ન તો હોય શકેજ નહિ, અને તેથી તેને બીજાની સલાહ લેવાની જરૂર પડે છે. માટે ડાહ્યા માણસો પોતાની આસપાસના માણસો એવા રાખે છે કે જે તેમને સલાહ આપી શકે. આપણા નામદાર શહેનશાહને, ગવરનર જનરલને અને કમાન્ડર ઓફ ચીફને પણ સલાહકાર હોય છે. તેમ મોટા વ્યાપારીને પણ સલાહ આપી શકે તેવા નોકરો જોઈએ. સર્વ બાબત જાણવાનો દાવો રાખનારા બીજાની સલાહ નહિ લેતાં આપમતથી ચાલનારાની ચડતી થતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ ઘણાની ખરાબી થાય છે. એક માણસ ભાગ્યયોગથી એક વખત સારો નફો મેળવ્યાથી ફુલાઈને પોતાના જેવો કોઈ હોશીઆર નથી એવું ધારી કોઈની સલાહની દરકાર ન રાખે તો બહેતર છે કે તેણે જેટલું કમાયો છે તેટલું લઈને વધારે કમાવાની આશા ન રાખતાં ધંધો કરવાથી દૂર જ રહેવું. નહિ તો તેને ધંધામાં ખચવા જાય, મેકડોનાના નિયમ ઉપર અવશ્ય ધ્યાન આપવું

૩ જું. એ તો નક્કીજ છે કે બુદ્ધિમાન અને જ્ઞાન ધરાવનારા માણસો જેઓ પોતાના કામના દુનિયાના જુના અનુભવ વધારે સાચવી રાખે છે તેઓની મોજત વિદ્વાન ને ડાહ્યા માણસોને વધારે નડે છે માટે જે વ્યાપારી પોતાની દોલત વધારવા ચાહતો હોય તેણે એવા ડાહ્યા અને વિદ્વાન માણસને નમતાપણે આવકાર આપી તેઓને તરફ આવ-વાને સગવડ તેમ કરવું અને તેમની વાતમાં જે પોતાને જાણવું હોય તે ધ્યાન દઈ સાંભળી લેવું. એ પ્રમાણે તેમને કદાચ નિભાવવાની ફરજ પણ પડે તો તે વ્યાપારીને ફાયદાકારક બહુ લાભ થશે.

૪ થું. કોઈ કોઈ માણસમાં કોઈ કોઈ [illegible]

લદાર માણસની પ્રીતિ ને મહેરબાની મેળવવાના મેકરોનોના નિયમને અનુસરો.

એ નિયમને નહિ અનુસર્યાથી ઘણી વખત વગર કારણે બીજા માણસો ઉપર અભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાક બીજા માણસની ખાનગીમાં નિંદા કરે છે. પ્રથમ તેમને તેમના ઉપર અભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે તેઓ તેને મદદ કરી શકે એવા છતાં મદદ કરતા નથી. પણ એવા માણસોએ પ્રથમ વિચારવું જોઇએ કે, એવા માણસોનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચાય એવું તેમણે શું શું કર્યું છે? માણસ માત્રમાં પોતાનાથી બને તો બીજા પર ઉપકાર કરવાની બળવાન લાગણી હોય છે. વળી બીજા પર ઉપકાર કરવામાં માણસ માન પણ સમજે છે. તે માનના લોભના ખાતર પણ ઉપકાર કરે છે. પરંતુ તે મદદ માગવી જોઇએ. ગરીબ ને તવંગર સઘળા પોતાના કામમાં ગુંથાયલા રહે છે. તેથી તેઓ કોને ઉપકાર કરી શકશે તેને ખોળવાને નવરા હોતા નથી. જેને બીજાની મદદની કે મહેરબાનીની ઇચ્છા હોય તેને તે માગતાં મહેનત પડતી નથી. માત્ર તેણે માગવાનો વખત લાગ જોઇને રાખવો; વળી તે માગતાં સામા માણસને કંટાળો આવે તેમ ન કરવું. અને પોતાની માફકસર માગણી ખુલ્લા દીલથી પૂર્ણ નમ્રતાથી કરવી. એ રીતે કરવાથી તે સ્નેહ પામશે, પણ સેંકડે એકાદ કોઈ નાઉમેદ થયો તો તેમ કરવામાં કાંઇ તેની મૂર્ખાઇ ન ગણાય. બીજે ઠેકાણે એજ રીતે માગવાથી સ્નેહ મળશે. જો પ્રથમ તેમને નાહાન માફક ધકેલી કહાડવા આવે તો જાણવું કે માણસ પાકો લુચ્ચો છે.

મેકરોનોનો આઠમો નિયમ એ છે કે માણસ પોતાના બળથી ધનવાન થવા ચાહે તો તેની ઇચ્છાનોનો વખત બહુ ટુંકો છે માટે ધનવાન થવું હોય તો આપણા કરતાં ગરીબ હોય તેમની અક્કલ, અનુભવ અને જ્ઞાનનો આપણે લાભ લેવો જોઇએ. જો એમ કરવાને કોઈ ગરીબ પરનો જુલમ કહે તો તે કહેનારની નબાઈ સિવાય બીજું કાંઈ નથી. મેકરોનોના કહેવાનો અર્થ શું એવો છે કે, કોઇ ધનવાન થવા ચાહતો હોય તેણે ગરીબ પણ બુદ્ધિવાન માણસોને જુલમથી પોતાની ચાકરીમાં રાખવા? એના કહેવાનો અર્થ શું એવો છે કે, તેણે પૈસા ખરચીને આખા દેશમાં જેટલા બુદ્ધિવાન, જ્ઞાની અને અનુભવી માણસો મળે તેટલાને હાથ પગ બાંધીને પકડાવી મંગાવી તેમનું જ્ઞાન જાહેર કરવાની તેમને ફરજ પાડવી? ના એમ છેજ નહિ. એવો અર્થ કરનારને તો હમી કહાડવાજ જોઇએ.

મેકરોનોના આઠમા નિયમનો અર્થ અમારા ધારવા પ્રમાણે આ હશે.

૧ લું. એક માણસ માત્ર આપબળ અને શક્તિ ઉપર ભરોંસો રાખી બહોળો વ્યાપાર કરી શકેજ નહિ માટે તેને આડતીઆ, કારકુન કે મુનીમ રાખવા પડે. એ માણસો રાખવામાં તેણે ભળવાન ને મૂર્ખ રાખવા કરતાં બુદ્ધિમાન, જ્ઞાનવાન અને અનુભવવાળાને વધારે પસંદ કરવા. એવા માણસો રાખવાથી બહોળો વ્યાપાર કરનારાને બહુ લાભ થશે. એટલુંજ નહિ પણ એવા હોંશીઆર માણસો રખાતા હશે તે ધંધે લાગશે.

૨ જું. હોંશિયાર માણસો રાખવાથી તે વ્યાપારી વારંવાર તેની સલાહ લઈ શકશે; અને જુદી જુદી બાબતમાં તેમની સલાહ તેને બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે. આ કામમાં એ નિયમ બહુ અગત્યનો છે. તાબાનાં મૂર્ખ નોકરોની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાથી ઘણા મોટા વ્યાપારીઓને સંકટ સહન કરવાં પડેલાના દાખલા કાંઈ થોડા નથી. કોઈપણ એક માણસ સર્વ ગુણ સંપન્ન તો હોઈ શકેજ નહિ, અને તેથી તેને બીજાની સલાહ લેવાની જરૂર પડે છે. માટે ડાહ્યા માણસો પોતાની આસપાસના માણસો એવા રાખે છે કે જે તેમને સલાહ આપી શકે. આપણા નામદાર શહેનશાહને, ગવરનર જનરલને અને કમાન્ડર ઈન ચીફને પણ સલાહકાર હોય છે. તેમ મોટા વ્યાપારીને પણ સલાહ આપી શકે તેવા નોકરો જોઈએ. સર્વ બાબત જાણવાનો ફાંકો રાખનારા બીજાની સલાહ નહિ લેતાં આપમતથી ચાલનારાની ચડતી થતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ ઘણાની ખરાબી થાય છે. એક માણસ ભાગ્યયોગથી એક વખત સારો નફો મેળવ્યાથી ફુલાઈને પોતાના જેવો કોઈ હોંશીઆર નથી એવું ધારી કોઈની સલાહની દરકાર ન રાખે તો બહેતર છે કે તેણે જેટલું કમાયો છે તેટલું લઈને વધારે કમાવાની આશા ન રાખતાં ધંધો કરવાથી દૂર જ રહેવું. નહિ તો તેણે ધંધામાં બચવા માટે, મેકડોનોના નિયમ ઉપર અવશ્ય ધ્યાન આપવું.

૩ જું. એ તો નક્કીજ છે કે, બુદ્ધિમાન, મહેનતુ ને કામગરા માણસો જેઓ પોતાના કરતાં દુનિઆનાં સુખ તરફના વધારે કાળજી રાખે છે તેઓની સોબત વિદ્વાન ને ડાહ્યા માણસો વધારે ચાહે છે. માટે જે વ્યાપારી પોતાની દોલત વધારવા ચાહતો હોય તેણે એવા ડાહ્યા અને વિદ્વાન માણસને નમ્રતાથી આવકાર આપી તેઓ મળવા આવવાને લલચાય તેમ કરવું, અને તેમની વાતમાં જે પોતાને જરૂરનું હોય તે ધ્યાન દઈ સાંભળી લેવું. એ ખબર તેમને કદાચ નિરૂપયોગી હશે પણ તેથી તે વ્યાપારીને કેટલીકવાર બહુ ગુણ થશે.

૪ થું. કોઈ કોઈ બાબતમાં કોઈ કોઈ માણસો એટલાં હોંશી-

આર હોય છે કે, તેથી તેમને ઘણો લાભ થાય; પણ પૈસા વગર તે પોતાની અક્કલનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી. માટે પૈસાદાર પોતાની દોલત વધારવા માગતા હોય તેણે એવા માણસોને યોગ્ય પગાર આપીને પોતાની નોકરીમાં રાખવા ને તેમની અક્કલનો લાભ લેવો. અથવા નફામાં તેમનો અમુક ભાગ કરાવીને તેમની અક્કલનો લાભ લેવો. આ પ્રમાણે એક ધનવાન માણસ દશ વીશ જુદા જુદા અક્કલવાળાના ગ્નાનનો લાભ લઇ શકે અને એટલા માણસોને ધંધે વળગાડી શકે. દેશમાં એવા અક્કલવાળા પૈસા વગર સેંકડો રખડતા ફરે છે, તેમને ધનવાનોએ ખોળી કાઢવા જોઇએ. ધનવાન પણ એવા અક્કલવાળાની ખોટવાળા ઘણા હોય છે, એટલે બન્ને જાતના માણસોને એ રીતે લાભ થઈ શકશે.

એ વગર પણ એ નિયમનો ઘણી રીતે ઉપયોગ બનાવી શકાય; પણ એ બધા વર્ણવી લંબાણ કરવાની જરૂર નથી. એ નિયમ બહુ ડહાપણ ભરેલા ને લાભદાયી છે. એ નિયમ વધારે સ્પષ્ટ કરવાને તેમાં થોડો ફેરફાર જો જગતના અમલમાં કરાય તો દુનિઆમાં ઘણો ફેરફાર થઈ જાય. તેથી સઘળા માણસો પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે કામે લાગે ને કમાય. કુદરતે જેમને મહેનત કરવાને અને ચીજો પેદા કરવાને લાયક કર્યા છે, તેઓ આ નિયમને અનુસરવાથી વ્યાપારી થશે નહિ. તેમજ જેઓ અક્કલનાં કામો કરવાને સરજાયા છે તેમને પણ પુરતાં કામ મળશે; અને તેથી માણસો બુદ્ધિ અને કળા સુધારવા તરફ દોરાશે. ને તેમાં ઘણો સુધારો કરશે. હુન્નર કળાને ધનનો અને ધનને હુન્નર કળાનો આશ્રય મળશે, તેથી અક્કલવાળા ધનવાનની અને ધનવાન અક્કલવાળાની મદદથી ધન કમાઇ સુખી થશે.

મેકડોનેલ્ડના ત્રીજો નિયમ ઇશ્વરસ્તુતિ છે. ધન કમાવાના નિયમો આ છેવટના નિયમ વગર અધુરા હતા. આ છેવટનો નિયમ એ નિયમોને પુરું કરે છે. દરેક કામકાજમાં ફતેહ મેળવવાને ઇશ્વરસ્તુતિ કરીને તેની મદદ માગવી જ જોઇએ. ઇશ્વરની મદદ વગર કાંઇ થતું નથી. વળી માણસના મનમાં નિયમિત ઇશ્વર પ્રાર્થનાથી ઇશ્વરનો ડર રહે છે. તેથી તે નઠારાં કામ કરતાં ને નીચ ઉપાયવડે પૈસો કમાતાં અટકાય છે. વળી ઇશ્વર ઉપર ભરોંસો ને આસ્થા રાખવાથી કોઈ કામમાં તે પાછો પડતો નથી કે હઠતો નથી.

મેકડોનેલ્ડના ઉપલા નિયમો સૌથી વધારે વખાણવા યોગ્ય ને અમલમાં લાવવા યોગ્ય તેમ લાભદાયી છે. એક તરફ દ્રવ્ય પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળો નવજુવાન અને અમલદારને પોતાના પક્ષમાં લે છે. બીજી તરફ અક્કલ

બાજને અનુભવીને પોતાના આશ્રયમાં લે છે. અને પછી પોતાના કામમાં ફતેહ પામવાને ઈશ્વર સ્તુતિ કરે છે. ખચીત એ નિયમો ધન પ્રાપ્તિ કરનારાએ અમલમાં લાવવા યોગ્ય છે.

જૈન સ્ત્રીની શિખામણો.

૧. મહેનતુ અને કરકસરીઆ થવું. નજીવી બાબતમાં ને નકામા મોજશોખમાં પૈસા કે વખત ગુમાવવાં નહિ. જો નાનપણમાંથી જ થોડું થોડું બચાવતાં શીખીએ તો સંસાર ચલાવતાં મુશ્કેલી પડશે નહિ. એટલું જ નહિ પરંતુ સંસારમાંની જરૂરી હાજતો અને સુખનાં સાધનો પૂરાં પાડતાં છતાં પણ તેને પૈસાની તંગી જણાશે નહિ.

૨. મહેનત અને કરકસર સાથે જાતિભાગ ઉપર પણ ભરોંસો રાખવાની ટેવ જોઈએ. વારે વારે પારકાની સલાહ ઉપર આધાર રાખવાની ફુરેર ન જોઈએ. ધંધાર્થી માણસે તો પોતાના વહાણનું સુકાન પોતાના હાથમાં રાખી પોતેજ વહાણ ચલાવવું જોઈએ.

૩. વ્યાપારીએ ઝાઝા દેવાનું જોખમ ખેડવું નહિ. આ દુનિયામાં અગ્નિ, જળ અને નાણાવટની દુકાન એ ત્રણ તત્વો એવાં છે કે જેનો હદમાં ઉપયોગ કર્યો હોય તો ફાયદો કરે. પણ તેનો ગેરઉપયોગ (હદપાર ઉપયોગ) કરવાથી નાશકારક થાય.

૪. પોતાના ધંધાની ઝીણામાં ઝીણી (નજીવી) બાબતથી તે મોટામાં મોટી બાબત સુધીની દરેક વાત ઉપર લક્ષ આપવું. દુકાન વખતસર ઉઘાડવી, માલ, સામાન વગેરે સ્વચ્છ રાખવા, બરાબર નામું ઠામું રાખવું ને કામ આવે કે ઝડપી લેવાને તૈયાર રહેવું. ગુમાસ્તા ને ચાકર પોતાનું કામ બરાબર બજાવી શકે એવા રાખવા. માત્ર મજુરેજ ન રાખવા.

૫. કામ વખતે સ્ત્રીનું અંતઃકરણ. મન અને રૂપ એ ત્રણ બાબતો જોવાં. અંતઃકરણ ને મન સ્વચ્છ ને મોટાં પણ કરકસરીઆં ને સારી ચાલનાં હોય ને મહેનતુ હોય તો તે સ્ત્રી ઘરસંસાર ચલાવવામાં, ઘરનો સામાન, છોકરાંની ઉછેરણી વગેરે ઉપર અને ખરચ ખુટણ ઉપર દેખરેખ રાખીને તે પુરૂષને બહુ મદદગાર થાય છે.

૬. પોતાના ધર્મ પ્રમાણે ધંધો કરતાં સાચને આંચ લાગવા ન દેવી.

૭. કોઈપણ ચીજ કે જેથી પોતાના લાભ થવાની લગાર પણ આશા હોય તે ચીજનો લાભ લેવો. ધંધાર્થી માણસે પોતાના ધંધાને ઉપયોગી ખબર મેળવવાને અને વિચારો જાણવાને હમેશાં જાગૃત રહે-

તું. ધંધો, વ્યાપાર ઇત્યાદિને લગતાં સઘળાં પુસ્તકો ધ્યાન દઈને વાંચવાં અને ઉપયોગી પુસ્તકોને આશ્રય પણ આપવો.

૮. પોતાના પર કરેલો ગુણ કોઈવાર ભૂલવો નહિ. કેમકે અપકાર જેવો બીજો એકે નીચ અવગુણ માણસમાં નથી. સદાચારી થઈ તેઓને શીખાવવો [illegible] આ વાત હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવી કે આ જગતમાં આપણો દેશ ગરીબ પણ સદાચારી ને ઉત્તમ મનુષ્યથી વસેલો છે.

ધંધામાં ફત્તેહ મેળવવાના મી. બાર્નમના નિયમો.

૧. પોતાની પ્રકૃતિ અને સ્વભાવને અનુસરતો ધંધો પસંદ કરો. કોઈને હકીમગીરીનો ધંધો કરવો ગમે છે તો કોઈને તેનો કંટાળો હોય છે. કોઈને કોઈ ધંધો ગમે છે તો કોઈને બીજો જ ગમે છે. માટે સૌએ પોતપોતાના મનને જાણવું અને સ્વભાવને મળતો ધંધો કરવો. આ દુનિઆમાં જુદા જુદા માણસોને જુદા જુદા ધંધા કરવા જોઈએ છે. જો હમેશાં વલણ એવું ન હોત તો બધા એકજ ધંધો કરત, અને બાકી ધંધા એમને એમ પડ્યા રહેત.

મી બાર્નમ કહે છે કે વ્યાપારી તરીકે મને ફત્તેહ મળતજ નહિ. [illegible] નિષ્ફળ થયો. [illegible] બાર્ગીન [illegible] ધંધો [illegible]

[illegible] નહિ. આ વ્યાપારી [illegible] [illegible] નથી [illegible] વ્યાપારી નહીં [illegible]

[illegible]

કાલ પછી કરીશું, એમ મુલતવી ન રાખવું. જે કામ કરવા યોગ્ય છે તે એકભાગથી સાફ કરવું જોઈએ. પોતાનું કામ સંપૂર્ણ કાળજીથી સંપૂર્ણ કરવાથી ઘણા માણસો ધનવાન થાય છે; અને કેટલાક અધુરાં કામ કરી પડતાં મુકવાથી મરતા સુધી કંગાળ રહે છે. લોભ, ચંચળાઈ, મહેનત અને આગ્રહ એ સદ્ગુણો ધંધામાં ફતેહ મેળવવાને આવશ્યક છે.

૪. કોઈ જાતનો કેફી પદાર્થ પીવો નહિ. કેફ કરનારાનું મગજ ઠેકાણે રહેતું નથી. અને વ્યાપારની અંદર શાંત મનથી વિચાર કરી યોજના ઘડ્યા વગર અને ચોખ્ખા મનથી તે યોજનાઓ પાર પાડ્યા વગર વ્યાપારમાં ફતેહ મળતી નથી. માણસ ગમે તેવો બુદ્ધિવાન હોય પણ તે બુદ્ધિ જ્યાં સુધી કેફના પાશથી છવાએલી છે ત્યાં સુધી તે પોતાનો ધંધો ફતેહમંદીથી ચલાવી શકશે નહિ. દારૂ પીવામાં ને તેની કેફની અસરનીમાં વ્યાપારીના ઘણા લાભકારી સંયોગો જતા રહે છે, ને તેવા ફરી મળતા નથી. ઘણા ઉપયોગી કામ દારૂ પીવાથી "કાલે કરીશું" એમ કહી મુલતવે છે. દારૂડીઆની કફનો પાર પણ આવતો નથી. દારૂડીઆ વ્યાપારી દારૂ પીવાથી ચંચળાઈ ગુમાવી દે છે ને આળસુ થઈ જાય છે. ચાહ ભરાડવાને કે દીલગિરીમાં મન ખુશી રાખવાને દારૂ પીનારાનું એ માનવું અફીણીઓના અફીણ પીવાનાંઓના જેવું પાંગળું છે. જેમ અફીણ પીવું વ્યાપારીને હાનિકરતા છે, તેમજ દારૂ પીવો એ પણ હાનિકારક છે એ નહી ભુલવું.

૫. વ્યાપારીમાં લોભ કે કંજુસ જરૂરની છે, પણ તે આકારી તરંગી કે શેખચલ્લીના જેવી ન જોઈએ. ઘણાં માણસો આકારી તરંગી કે હવામાં મહેલ બાંધનારા હોવાથી જન્મ પર્યંત ગરીબ રહે છે. ફતેહ મેળવવાનો દરેક ઉપાય તેને સત્ય લાગે છે ને તેથી તે આરંભી થોડા વખતમાં જેટો પડવાથી બીજો વળગે છે ને તેને પણ પાછો એજ રીતે છોડી દે છે. એમ દરેક ઉપાયમાં તેને ફતેહ જણાયાથી દરેક આરંભ પાછો દરેક પડતો મુકે છે. આથી તેની સ્થિતિ દિનપ્રતિદિન બગડતી જાય છે. શેખચલ્લીની વાત તો જુના જમાનાની છે, છતાં અત્યારમાં પણ ઘણાં લોક તેના જેવાજ એવાજ રહ્યા છે.

૬. ઝાઝા વ્યાપાર ધરો નહિ. એકજ વખતે ઘણા ધંધામાં પોતાની શક્તિ વહેંચી નાખવી એ કામ સારું નથી. માટે એકજ ધંધે વળગી તેમાં ફતેહ મેળવો ને તે છોડી દેવાનો નિશ્ચય કરો ત્યાં સુધી તેજ ધંધો કરો. જ્યારે માણસનું મન એકજ ધંધા ઉપર લાગેલું હોય છે ત્યારે તે ધંધામાં ઉપયોગી સુધારા વધારા તેને સુઝ પડે છે. પણ તેજ મન દશ વીસ ધંધામાં વહેંચાયું હોય તો તે કોઈને

લાભ આપી શકતું નથી. છપ્પન વ્યાપારી થનારા ઘણા વ્યાપારીઓએ પોતાના બહુજ લાભકારી લાગ ગુમાવ્યા છે.

૭. સારા ગુમાસ્તા રાખવા. જ્યાં સુધી સારી ચાલનો માણસ મળી શકે ત્યાં સુધી નઠારી ચાલનો ગુમાસ્તો રાખવો નહિ. એ બાબતમાં હું બહુ તકીદદાર છું. મારા ધંધામાં ઉપયોગી જગ્યા ઉપર મને હોંશીઆર ને વિશ્વાસુ માણસોજ મળ્યા છે. જ્યારે કોઈ ગુમાસ્તાની ટેવથી, બીન હોંશીઆરીથી કે નઠારા સ્વભાવથી તમને નાલાયક જણાય કે તરત તેને તમે કહાડી મુકજો. તેનો સ્વભાવ બદલાવવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરશો નહિ, કેમકે તેમ થવું અશક્ય છે. એ માણસ કોઈ બીજી જગ્યાને લાયક હશે, માટે તે તેને પોતાની મેળે ખોળી કહાડવાને તેને તરત વિદાયગીરી આપજો.

૮. તમારો ધંધો જાહેર ખબરો આપી પ્રસિદ્ધિમાં લાવજો; છુપાવી રાખશો નહિ. જો તમારા ધંધાને લોકોની મદદની જરૂર હોય તો સ્પષ્ટ રીતે હોંશીઆરીથી જાહેર ખબર આપીને કે બીજી કોઈપણ રીતે લોકોનું ધ્યાન ખેંચાય એવો ઉપાય કરજો. મારે કબુલ કરવું જોઈએ કે, મને મારી જીંદગીમાં જે કાંઈ ફતેહ મળી છે તે મુખ્યત્વે ન્યુસપેપરોની જાહેર ખબરોથી છે. કદાપિ કોઈ એવો ધંધો હશે કે જેમાં જાહેરખબરની જરૂર નહિ પડતી હોય; પણ તેવો ધંધો મને તો ખોળ્યો પણ જડતો નથી. કેટલાક ધંધાદારીઓ તમને એવું પણ કહેનારા મળશે કે 'અમે જાહેર ખબરથી પ્રસિદ્ધિમાં આવવા યત્ન કરી જોયો પણ તેથી કંઈ લાભ થયો નહિ." પણ તમારે ખચીત જાણવું કે એવા માણસોએ જાહેરખબરના ખર્ચથી ડરીને થોડી થોડી જાહેર ખબરો આપી હશે. હોમીઓપેથિક દવા આપનારની માફક કોઈ કોઈ વખત થોડી ખબર આપે તો તેથી લાભ ન થાય એ વાત ખરી પણ છુટથી જાહેરખબરો આપવાજ કરો ને જુઓ કે તેમને કેવો લાભ થાય છે? કેટલાક કહે છે કે, જાહેરખબરોનુ ખર્ચ કરવા જેટલી અમારી શક્તિ નથી પણ એમ કહેનારા ભુલે છે. જાહેરખબર નહિ આપવાથી થતું નુકસાન ખમવાની તેમની શક્તિ નથી, એમ કહે તો ચાલે. જ્યાં લોકો ન્યુસપેપરો વાંચે છે ત્યાંના લોકોને ખબર આપી પ્રસિદ્ધિમાં આવવાનો સસ્તામાં સસ્તો રસ્તો જાહેરખબરોનો જ છે. ને તેથી ગ્રાહકો વધવાનીજ. જેમ ખેડુત અનાજ વાવે છે તે વાવનાર ઉંઘતો હોય, ખાતો પીતો હોય ત્યારે પણ તે અનાજ ઉગીને વધે છે, તેમ જાહેરખબરથી તમે ઉંઘતા હો કે ખાતા પીતા કે વાતો કરતા હો ત્યારે પણ તમારા ગ્રાહકો વધે છે. કેમકે જે હજારો માણસો તમને ઓળ-

ખના ન હોય કે તમારો ધંધો જાણીતો ન હોય, તેઓ તમારી જાહેર ખબર વાંચીને વાકેફગાર થાય છે. આ દેશના વ્યાપારીઓ સ્પષ્ટ ને છૂટા મનથી જાહેર ખબરો આપવાના લાભથી અજાણ્યા છે. પણ જાહેર ખબરથી યુરોપ અને અમેરિકાના ઘણા વ્યાપારીઓ ધનવાન થઈ ગયા છે; અને એ વાત જાણીએ છીએ ત્યારે આપણને આશ્ચર્ય ઉપજે છે. પણ એ રસ્તો બધા વ્યાપારીઓને માટે ખુલ્લો છે. હોલોવેનું નામ આ દેશમાં પણ કોઈકેજ નહિ સાંભળ્યું હોય. એ પુરૂષ દર વરસે જાહેર ખબરમાં લાખો રૂપીઆ ખરચવાની હિંમત કરે છે, ત્યારે લાખો રૂપીઆ દર વરસે કમાય છે પણ ખરો. પણ તેમ કરવાની હિંમત અને આસ્થા જોઈએ. જાહેર ખબરોનું બહોળું ખર્ચ કરવાની હિંમત અને એ ખર્ચ થોડી મુદતમાં સો ગણો કે હજાર ગણો બદલો વાળી આપશે એવી આસ્થા હોય, તોજ જાહેર ખબરોથી ધન- વાન થવાય.

૯. વ્યાપારીમાં ઉડાઉપણું ન જોઈએ. હમેશાં ઉપજ કરતાં ખર્ચ ઓછું રાખવું. એ તો ઉઘાડું છે કે જેઓ પોતાની ઉપજ જેટલું ખર્ચ કરે છે, તેઓ પડતીના વખતમાં કે કમાવાની શક્તિ જાય તે વખતે પૈસા વગર પસ્તાવો કરે છે. આ બાબતમાં મારો પોતાનો દાખલો વાંચનારને વધારે અસરકારક થશે. સન ૧૮૨૬માં મારા પિતાના મર- ણથી હું સોળ વરસની ઉમરમાંથી મારી પોતાની કમાઈ ઉપર મારૂં ગુજરાન ચલાવવાની હાલતમાં આવી પડ્યો. પૈસા કમાવામાં મને જરા પણ મુશ્કેલી પડી નહિ. પણ પંદર વર્ષ સુધી પૈસા બચાવવાનો વિચાર મારા મનમાં આવ્યો નહિ. મારા પોતાના જન્મસ્થાન કનેક્ટીકટમાં (ઉત્તર અમેરિકામાં) લોટરી ત્યારે કાયદાસર હતી, ત્યારે હું જથાબંધ લોટરીની ટીકિટો વેચતો હતો, ને તે વખતે મને ઘણોજ નફો થતો હતો. કોઈ કોઈ વાર તો રોજના સો પાઉંડ હું કમાતો, પણ તે વખતે એ પૈસા સંગ્રહ કરવાનો મને વિચાર ન આવતો. ગમે તેટલી પેદાશ થાય તો પણ તે હું સહેલાઈથી ખરચી નાખતો.

સન ૧૮૪૧ માં મેં એક મ્યુઝીયમ ખરીદ્યું તે વખતે મારી પાસે કાંઈ પણ રોકડ ન હતું, તો પણ હું નિરાશ થયો નહિ. મને ખાત્રી હતી કે હું ધારૂં તો જરૂર પૈસા ભેગા કરી શકું. એવામાં મારો એક મિત્ર મળ્યો, તેને મેં કહ્યું કે હું તો મ્યુઝીયમ ખરીદ કરૂં છું. ત્યારે તેણે પૂછ્યું શાથી? મેં ઉત્તર આપ્યો કે, "હાથમાં નહિ કોડી ને ઉભા બજારે દોડી" એના જેવું મારૂં થયું છે. પૈસા છે નહિ અને મ્યુઝીયમ ખરીદ કરવું છે તે વખતના એવા બધા ધંધાર્થીઓ મને ક્રો-

લખતા હતા એટલે તેમ કરવામાં મને અડચણ પડી નહિ. મ્યુઝીયમના માલેકે મારા વિષે તજવીજ કરી તો બધાએ મારે માટે સારાં સર્ટિફિકેટ આપ્યાં તેથી ઠરાવ કર્યો કે, મ્યુઝીયમ મારે લેવું, ને જોવા આવનારને બતાવવું, પણ તેના પૈસા મ્યુઝીયમના માલેકનો કારભારી [illegible] લે ને મને મારા કુટુંબના નિર્વાહ માટે મહિને દશ ડૉલર રોકડા આપે. આ વાત મેં મારી સ્ત્રીને પુછી તો તેણે ખુશીથી કહ્યું કે, તમારી મરજી હશે ને જરૂર પડશે તો ઘરખર્ચ હું મહિને સાત ડૉલરથી પણ ઓછામાં ચલાવીશ. જેણે કરકસરથી ખર્ચ કરવું તેણે આ પ્રમાણે કા-ગરીબ થવાનો નિશ્ચય બતાવ્યાથી હું બહુ ખુશી થયો, અને મ્યુઝીયમ મેં ખરીદ્યું.

એક દિવસે મ્યુઝીયમનો માલેક મારી પાસે આવ્યો, ત્યારે ટીકિટ આપવાના ઓટલા ઉપર મારૂં બપોરનું આજેનું ખાણું હું ખાતો હતો. તે જોઇ તેણે કહ્યું કે, તું આ રીતે રોજ ટાઢું ખાણું ખાય છે? મેં કહ્યું, જ્યારથી હું આ ધંધામાં પડ્યો ત્યારથી રવિવાર વગર કોઇ દિવસ ગરમ ખાણું ખાવા પામ્યો નથી. કેમકે એમ કરતાં, જતાં આવતાં વખત જાય, તેટલા વખતમાં મારી કમાઈ જાય. મારી આવી કરકસર જોઈને તે બોલ્યો કે, એક વર્ષમાં તું ખચીત તારૂં દેવું વાળી આપીશ; ને આખરે થયું પણ તેમજ. એક વર્ષમાં હું મ્યુઝીયમનો દેવા વગરનો સ્વતંત્ર માલેક થઈ બેઠો. પણ જો હું થયો તેટલો કરકસરીઓ ને દૃઢ મનનો ન થયો હોત તો મારાં ઉપર ખર્ચ બરાબર આવ્યાં જાત અને હું હાલની સ્થિતિએ કોઈ વખત પહોંચત નહિ.

જે બાબતના મોજ નાચમાં, નાટકશાળામાં, જુગાર રમવામાં, મજેનું નાચવા અને ખાતા પીતા [illegible] નહિ ગરગીઓનાનાં કામમાં ખોટાજ મનથી ને બહુધા કાઢવા અને ઉત્સાહ લેવાતા છે, તેમને એ બધું ખર્ચ પડશે થોડા બચવા સરખા નહિ મુશ્કેલી સામી ને તેમનું મન ઉપડશે, પણ તેઓ જો દરરોજ પોતાની કમાઈમાંથી થોડું થોડું બચાવે પોતાની પુંજી વધારવા લાગશે તો એ પુંજી મોટી થતી જશે. તેમને કદી નવીન જાતના આનંદ ઉપજી નહિ શકે. બચતની ટેવ મુજબ જો તેમના ખર્ચ કાઢી બચત એક વખત ચલાવવાનું ને આનંદનું [illegible] ખાવાનું મન થશે. ફિકરથી ચિંતા ને ગભરાટમાંથી નહિ દરકાર નહિ થશે [illegible] થોડું આપવાથી [illegible] મોજશોખમાં, નાટક જોવામાં કે નાચ તમાશામાં રોજ ખરચ કરવા કરતાં કુટુંબ સાથે બેસી ઘણી ઘણી શિખામણ મો

એવી વાતો કરવામાં કે પુસ્તકો વાંચવામાં તેને વધારે ગમ્મત મળશે. તે વખતે તેને એવા પૈસા ખરચી નાખવા કરતાં એટલા પૈસા બચાવવામાં વધારે આનંદ થશે.

કરકસરીઆ નહિ થવાથી હજારો માણસો ગરીબ રહ્યા છે; અને લાખો પુરૂષો પોતાના જીંદગીમાં સારી રીતે નિભાવ કરી શકે એટલું કમાયા છતાં ખરેખરે હાથે ખર્ચ કરવાથી ગરીબ થયા છે. આ દેશમાં કેટલાએક નો વરસે પાંચ હજાર કે તેથી પણ વધારે પૌંડ ખરચી નાંખે છે, ને ઓછે ખર્ચે કેમ નિભાવ થઇ શકે તે જાણતા પણ નથી. કંગાલવતના વખત કરતાં એકદમ ધન મળેલા વખત માણસના ખરી કસોટી છે. આપણામાં કહેવત છે કે, "જેવા આવે તેવા જાય," તે પ્રમાણે ઘણું કરીને સહેલાઇથી કમાએલા પૈસા સહેલાઇથી જતા રહે છે. મન એ માણસમાં એવી ચીજ છે કે, તેને કબજે ન રાખ્યું તો ગમે તેવા પૈસાદારને કંગાલ બનાવી દે. ઘણા માણસો કમાતા થયા કે મોજશોખમાં, ખાવાપીવામાં ને માનવા કે મોટા કહેવડાવવામાં ગાડી ઘોડા ને લુગડાં ઘરેણાંમાં સઘળા પૈસા ઉડાવી દે છે: અને લોકોમાં મોટા દેખાવાના મૂર્ખાઇ ભરેલા પ્રયત્નમાં અંતે નિર્ધન થઇ ખુવાર થાય છે.

એક ધનવાન માણસ કહે છે કે હું કમાતો થયો કે મારી સ્ત્રીને એક બંગાળ કિમતી મોટા [illegible] લેવાનું મન થયું. તેના આગ્રહથી મેં તે ખરીદ કર્યો. પણ થોડા મુદતમાં મને જણાયું કે એટલા સારા [illegible] સાન માટે તેના પ્રમાણમાં ખુરસીઓ જોઇશે, કબાટો, મોટા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મકાનમાં અને રહેતા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

૧૦ [illegible] [illegible] [illegible] પોતે [illegible]

[illegible] નિયમે [illegible] [illegible]

પોતાને અનુભવ મળે તે પકડીને તે પ્રમાણે ચાલ્યાથી હું ધારૂં છું કે ધનવાન થવાનો માર્ગ મુશ્કેલ નહિ જણાય.

દેવાળું કહાડવાનાં કારણ.

જેઓને ધનાઢ્ય થવું હોય તેઓએ ધનાઢ્યની સલાહ નહિ લેતાં દેવાળીઆની લેવી. કેમકે ધન મેળવવાને શું કરવું એ જાણવા કરતાં ધન કમાવાનો પ્રયત્ન કરતાં દેવાળું ન આવે, તે માટે શું ન કરવું એ જાણવું વધારે જરૂરનું છે. ધનાઢ્ય થવાનાં કારણોના તપાસમાં જે નિશ્ચિત વિષયો છે તે તરફ જોતાં એકદમ ધનવાન થવાના હોંશમાં અને સહેલાઈથી ધન મેળવવાની ઈચ્છામાં વ્યાપાર સાગરમાં ઝંપલાવનારને ઉત્તેજનિક છે. પણ આજ સુધીના અનુભવને ધારણે જોતાં કેટલાકને ભય રાખવાને કારણ મળે છે, કે જેઓ આજે વ્યાપારના તોફાની દરીઆમાં પોતાનું વહાણ ઝોકાવે છે તેઓ થોડા વરસમાં તેમનું વહાણ એ તોફાનમાં તણાઈ ગયેલું કે ખડક સાથે અથડાઈને ભાંગી ચૂરા થઈ ગએલું જોશે. એ વખતનો દેખાવ બહુ દિલગીરી ભરેલો જણાય છે. એવે સમયે કોઈ વિરલાજ ધીરજ રાખી શકે છે. દરેકે યાદ રાખવું જોઈએ કે, એક નુકસાન તે ઘણાના લાભ માટે છે. દરેકે જાણવું જોઈએ કે વિદ્વાનોમાં કે આબરૂ મેળવવાને કિંવા ધન મેળવી ધનવાન વર્ગમાં ગણાવાને શક્તિમાન થવું એ દરેકના હાથમાં છે. એ પ્રયત્નમાં જો નિષ્ફળ થવાય તો જાણવું કે તેણે સાધારણ વ્યાપારી નિયમો તોડ્યા હશે. નહિ તો તે નિષ્ફળતા પોતાના કાર્યમાં વધારે સભાળ રાખ્યાથી, વધારે ડહાપણથી વર્ત્યાથી અને મળતા જતા વધુ અનુભવના મદદથી અટકાવી શકાયા હોત. ઉપર જણાવેલા વિષયો જુદા જુદા વ્યાપારીઓને જુદી જુદી રીતે કામના છે. જેઓ પોતાના ધંધામાં આગ્રહથી અને ડહાપણથી ચાલી અને આજુબાજુ દેખાતા લાલચોમાં લપટાયા વગર મક્કમ રહેવાને ચાહે છે, તેમને ઉપરનાં લખાણ ઉત્તેજન આપનારાં છે. એ વિષયો અભિમાનીઓનું અભિમાન તોડવનારા, સ્વાર્થીઓ ને કંગાલ ઉપર દયા લાવતાં શીખવનારા, અને અન્ય મનુષ્યોને તેમના રોજગારની માહિતી આપનારા શિક્ષાગુરૂ છે. કરકસરના નિયમોથી ઉલટો ઉપદેશ કરીને ઉડાઉ થવાનો ઉપદેશ કરનારા જુદા ઉપદેશ કરે અને " જે પૈસો બચાવ્યો તે પૈસો કમાયા બરોબર છે, " એવી લૌકિક કહેવત શિખવનારાને એ વિષયથી ગભરાટ પામવા મળે છે. વળી જે પ્રમાણિક નાદાર પોતદાર પોતાના કમનશીબ ઉપર શોક કરે છે, અને જેને સંતોષ પકડવાને કાંઈ જડતું નથી, તેને એ વિષે સંતોષજનક થઈ પડે છે. કેમકે એ બાબત ઉપરથી

તેને માલમ પડશે કે, એવાં દેવાળાંઓ ઓછાંઅટ નહિ પણ ઘણાં છે. જેમ ધનવાન થવાનાં કારણોની નોંધ લીધી તેમ દેવાળું કહાડવાનાં કારણોની નોંધ પણ લેવી જરૂરની છે. એ બાબતનાં કારણો શોધવાની દરકાર સરકારે પણ રાખવી જોઇએ; અને તે પાછળ સરકારે કરેલું થોડુંક ખર્ચ નકામું નહિ જણાય. જ્યારે કોલેરા કે મરકી થાય છે ત્યારે સર-કારનાં મન ચિંતાતુર થઇ તેનાં કારણો શોધવાના કામમાં પડે છે. પણ જ્યારે કોઇ દેવાળું કહાડે છે ત્યારે જો કે તેમનો પણ વારાફરતી વારો આવવાનો સંભવ જણાય છે, તો પણ તેઓ પોતાને સલામત માની બેશી રહે છે. પણ તેમ કરવાને બદલે તેનાં કારણોની શોધ પણ કરવી આવશ્યક છે. અમેરિકામાં દેવાળાંઓની જે નોંધ લેવાઇ છે, તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે, જે ધંધાની પોતાને માહિતી નહિ તે ધંધામાં સટ્ટો કરવાથી થોડા જણાએ દેવાળાં કહાડેલાં જણાયાં છે; ને ત્રણ જણાઓએ હિસાબ રાખવાની ગફલત કર્યાથી ને દશ જણાએ પોતાની મુડી ઉપરાંત વ્યાપાર કરવાથી દેવાળાં કહાડયાં છે. પણ ઓગણપચાસ જણાએ પોતાના ધંધામાં લાગ નહિ મળતાં છતાં પણ તે નકામી આગ્રહથી ગણત્રી કરતાં વિશેષ ખર્ચ કરવાથી દેવાળાં કહાડયાં છે. પરંતુ વ્યાપારમાં માલની કિંમત ઘટી જવાથી કે ધંધાની પડતીથી એક મનુષ્યે પણ દેવાળું કહાડયું નથી. એજ ખાતાનો એક ઓફિસ અમલદાર લખે છે કે અઢાર માસમાં ૫૨ વ્યાપારીએ દેવાળાં કહાડયાની મેં નોંધ લીધી છે. પણ તેમાં એકે માણસ વ્યાપારની પડતીને લીધે કે માલની કિંમત ઘટી જવાથી ડુબેલો નથી. એ બાબતમાં બત્રીશ જણા અયોગ્ય અને ગજા ઉપરાંત ખર્ચ કરવાથી ડુબ્યા છે, પાંચ જણા એ કારણની સાથે એ દેવાળાઓ જે ધંધામાં પડયા તે ધંધાના દબાણને લીધે ડુબ્યા છે. પંદર જણા અયોગ્ય સટ્ટો કરવાથી ને અપટિન મોજશોખના ખર્ચથી ખાગ્યા છે. એ પંદર જણામાં એક તો દરજી હતો. એની પાસે કાંઇ વધારે મુડી નહોતી. તેનું જોખમે સાથે વ્યાપાર કરનારૂ એક હરટ ઉ-ડીઆ વહાણ બ્યારે નાખ્યા સટ્ટને લીધેલું; પણ તે ધંધામાં એ કેવળ અજાણ્યો હતો તેથી તે બ્યાનિ ત્યાં છેતરાયો ને થોડી મુદતમાં ખાઓ. લંડનનો એક વાશીવાળો પોતાને થોડુંક વિદ્યાનું જ્ઞાન હોવાથી પોતાનું કામ છોડી દેઇને ફ્રાન્સ ગયો ને પારીસને પાણી પૂરૂ પાડવાનો કંટ્રાક્ટ ફ્રેન્ચ સરકાર પાસેથી તેણે લીધો. તેમજ એક સોનાએ પોતાની પાસે પૂરા સો રૂપીઆ પણ નહિ છતાં લીસ્ટર સ્કવેરમાં અંજિત હાઉસ ખરીદીને તથા સારા સારા ગાયક નોકરો રાખીને ગાયનગૃહ સ્થાપ્યું. આવા આવા અવિચારી, જ્ઞાન ને મુડી વગર જોખમ ખેડનાર લોકો તેમાં

પોતાને અનુભવ મળે તે પકડીને ને પ્રમાણે ચાલવાથી હું ધારૂં છું કે ધનવાન થવાનો માર્ગ મુશ્કેલ નહિ જણાય.

દેવાળું કહાડવાનાં કારણ.

જેઓને ધનાઢ્ય થવું હોય તેઓએ ધનાઢ્યની સલાહ નહિ લેતાં દેવાળીઆની લેવી. કેમકે ધન મેળવવાને શું કરવું એ જાણવા કરતાં ધન કમાવાનો પ્રયત્ન કરતાં દેવાળું ન આવે, તે માટે શું ન કરવું એ જાણવું વધારે જરૂરનું છે. ધનાઢ્ય થવાનાં કારણોની તપાસમાં જે નિશ્ચિત નિયમો છે તે તરફ જોતાં એકદમ ધનવાન થવાની હોંશમાં અને સહેલાઈથી ધન મેળવવાની ઇચ્છામાં વ્યાપાર સાગરમાં ઝંપલાવનારને ઉત્તેજનિક છે. પણ આજ સુધીના અનુભવને ધારણે જોતાં કેટલાકને ભય રાખવાને કારણ મળે છે, કે જેઓ આજે વ્યાપારના તોફાની દરીઆમાં પોતાનું વહાણ ઝોકાવે છે તેઓ થોડા વરસમાં તેમનું વહાણ એ તોફાનમાં તણાઇ ગયેલું કે ખડક સાથે અથડાઈને ભાંગી ચુરા થઈ ગએલું જોશે. એ વખતનો દેખાવ બહુ દિલગીરી ભરેલો જણાય છે. એવે સમયે કોઈ વિરલાજ ધીરજ રાખી શકે છે. દરેકે યાદ રાખવું જોઇએ કે, એ નુકસાન ને ઘણાના લાભ માટે છે. દરેકે જાણવું જોઇએ કે વિદ્વાનોમાં કે આબરૂ મેળવવાને કિંવા ધન મેળવી ધનવાન વર્ગમાં ગણાવાને શક્તિમાન થવું એ દરેકના હાથમાં છે. એ પ્રયત્નમાં જો નિષ્ફળ થવાય તો જાણવું કે તેણે સામાન્ય વ્યાપારી નિયમો તોડયા હશે. નહિ તો તે નિષ્ફળતા પોતાના [illegible] વધારે [illegible] વધારે ડહાપણથી વર્ત્યાથી [illegible] અનુભવના બદલામાં અટકાવી શક્યા હોત. ઉપર [illegible] વ્યાપારીઓને જુદા જુદી રીતે કામની [illegible] સાચવવા અને ડહાપણથી ચાલી અને [illegible] રહેવાને ચાહે છે, [illegible] આવનારા છે એ વિશે અભિમાની [illegible] તે કમાલ ઉપર દયા લાવવી [illegible] ના ગેરવ્યાજના માહિતી આપનારા [illegible] ઉપદેશ કરીને ઠીક થયાને [illegible] દીઠા જણાવ્યા તે પૈકી [illegible] શિખવનારાને એ વિશેષ [illegible] નાદાર પોતદાર પોતાના [illegible] અને તેને અનેક પકડવાને કોઈ જરૂર [illegible] છે. કેમકે તે બધી ઉપરથી

દેવાળાં કહાડવાનાં મુખ્યત્વે ચાર કારણો આપી શકાય. ૧. અણુ-ધારેલો બનાવ. ૨. અસ્થિર કાયદા. ૩. વ્યાપારમાં ખોટું વ્યસન. ૪. હદ ઉપરાંત દેવું ખેંચવું.

૧. અણધાર્યો રાજક દૈવક બનાવ આપણે ધારીએ એટલો વારંવાર બનતો નથી, કોઈકજ વાર બને છે. એમાંના કેટલાક બનાવનો અટકાવ તો વીમો ઉતરાવવાથી થઈ શકે છે, અને બાકીના કહાપણથી ચાલવાથી અટકી શકે છે. પણ વીમો ઉતરાવીએ ને કહાપણ ખર્ચીએ તો પણ મોટ જનારો રાજક દૈવક બનાવ બને તો નિરૂપાય. ઓછો પાક થાય ત્યારે કે માલની ઘણી ઉત્પન થઈ જાય ત્યારે થોડા વખત સુધી વ્યાપારીને બહુ ધાસ્તાન થાય એવો વખત આવે છે. પણ તે વખત બહુ વાર આવતો નથી. જેઓ અમુક ધારેલુંજ વ્યાપાર કરનારા છે, અને પ્રમાણમાં દેવું ખેંચનારા છે, તેમને એવે વખતે થોડુંજ ગભરાવું પડે છે. એ ગભરાટમાંથી તેઓ સહીસલામત બહાર નિકળી આવે છે.

૨. ખરાબ કાયદા કે કાયદાના અસ્થિરતા ઘણીવાર વ્યાપારીઓને ગભરાટમાં નાંખે છે. કાયદાની અસ્થિરતા (વારંવાર કાયદાનું બદલવું.) ગેરવાજબી કાયદા એટલીજ દેશના વ્યાપારને નુકસાન કરતા છે. એ વ્યાપારને બે રીતે અટકાવ કરે છે. ૧. જેમણે ચાલતા કાયદા ઉપર ભરોસો રાખીને નાણું રોક્યાં હોય તેમને તે કાયદા ફરી જવાથી ઘણું નુકસાન થાય છે. ૨. પૈસાદારોને વારંવાર કાયદાઓ ફેરફાર થાય છે તે વાત માલમ હોવાથી તેઓ પોતાના પૈસા ધીરતાં બહુ ખચકાય છે, અને તેથી તેઓ વધારે ખાત્રી લાયક જગાએ થોડો નફો મળવાનો હોય તો પણ લે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે કેટલાક ધંધામાં નફો ઘટી જાય છે, અને નાનાવાળા વ્યાપારીને પણ થોડુંજ ઉત્તેજન મળે છે. કહાપણવાળા ન્યાયી કાયદા કંઈ ખરાં દેવાળાં અટકાવતા નથી. પણ તે ગેરવાજબી ને અસ્થિર કાયદાથી નીકળતાં દેવાળાં અટકાવે છે. ને તેની સત્તા પણ કંઈ ઓછી નથી. ખાતા ભરેલા કાયદા સુધારીને વારવાર ફેરવવા નહીં. એવા કાયદા ઘણા વિચારથી બાંધવા એ રાજ્યકાજનું કે કાયદા કરનારા મંડળનું કામ છે. ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, આદિ દેશમાં તો એવા કાયદા બનાવવા એ લોકોના હાથમાં છે. તેથી કાયદાથી જેને નુકસાન થવાનું છે તેનાજ હાથમાં તે સુધારવાનું પણ છે. કેમકે કાયદા બાંધનારા બધા કે તેમના ઘણા ભાગ ચૂંટવાનું કામ તેમના હાથમાં છે. તેઓ એ કામને વાસ્તે અનુમતી આપેલો નથી તો એ સંબંધી ફરિયાદ કરવાનું કારણ તેમને રહે નહિ. આપણા દેશમાં પણ કાયદા સુધારી સ્થાયી કરવાનું કામ સરકારનું તેમજ પ્રજાએ

આશ્ચર્ય છે? ઉપર એ ૩૨ જણ અયોગ્ય ખર્ચ કરવાથી તુટેલા કહ્યા, તેમાં ઘણા તો એવા આવેલા છે કે જેઓ અંદાજા ખર્ચને લીધે હુંડીઓ લખી લખીને વ્યવહાર ચલાવનારા તથા જમા માંડનારા હતા. એમ કર્યાંથી એ અવિચારીઓ રૂપીઆ ધીરનારાના અને છેવટે મુખત્યારોના ભાગ થઈ પડેલા.

અમે ધારીએ છીએ કે જેમ મનુષ્ય જાતની મૂર્ખાઈ અને કમનશીબ ઘણા પ્રકારનાં છે, તેમ નાદારીનાં કારણો પણ ઘણાં છે. પણ એ વાતની પૂર્ણ તપાસ કરી ખાત્રી કરવી જોઈએ. પણ એવું કોઈ એક કારણ નથી કે તે કોઈ પણ સ્થિતિમાં દેવાળું કહાડવાને લાગુ પાડી શકાય. વળી અમે ધારીએ છીએ કે, દેવાળું કહાડવાનાં ઉપર ગણાવ્યાં તેજ કારણો છે. પણ વધારે તપાસથી ખાત્રી થવી જોઈએ કે, એજ કારણો દરેક દેશમાં દરેક વખતે દરેક જાતના દેવાળાંને લાગુ પાડી શકાય છે કે નહિ? વ્યાપારના સટ્ટાની ચાલતી રીત જોતાં તેમાં ફતેહ મળવાની આશા કરતાં દેવાળું કહાડવાનો સંભવ વધારે છે. તેનાં કારણો જોવાને નીચેની વાત ઉપર વિચાર કરીએ. એ વાત અમેરિકાના ન્યુસ રીપોર્ટના **રેવરંડ હીજીસનની કહેલી છે.**

"આ ઠેકાણે આપણે દેવાળાનાં કારણો ખોળવાનાં છે. આપણે ધારો કે નફો મેળવવાનાં કયાં કયાં કારણો છે તે જોઈએ. ખોટનાં કારણો તપાસીએ તો ૧ લું તો અચાનક બનાવ, એટલે એ વાછરડાં મરી જાય, ચોરાઈ જાય, ને નાશીને જતાં રહે તો. ૨ જું વાછરડાંની ખરી કિંમતની અણમાહિતી. માહિતી વગર ખરીદવાથી વાછરડાંની કિંમત છેતરાઈને વધારે આપે તો એ વેચવા જાય ત્યારે ઓછી કિંમત ઉપજે. ૩ જું એ વાછરડાં આડતીઆ મારફત પરદેશમાં વેચાવે ને તે આડતીઓ લુચ્ચા નીકળે ને દગો કરે તો, અથવા ભાગીદાર તરીકે વેચાવે ને તે ભાગીઓ છેતરે તો. ૪ થું અણધારી મોંઘવારી થવાથી (વરસાદ થોડો આવ્યાથી) એ વાછરડાં પરદેશ વેચવા લેઈ જતાં નફો મળવાનો હોય તે કરતાં પણ ખર્ચ વધારે થવાથી. ૫ મું બજારમાં અણધારી રૂપીઆની છત વધારે થવાથી અથવા જનાની ઓછી પેદાશ થવાથી અનાજની મોંઘવારી થાય તો. ૬ ઠું વાછરડાં વેચવાનો વખત થાય ત્યારે બજારમાં જોઈએ તે કરતા વધારે વેચાવા આવ્યાં હોય તેથી તેનો બજારભાવ ઘટી જાય તો એને ખોટ જાય. ૭ મું તેમાં જેટલો નફો થવાનો સંભવ હોય તે કરતાં ખર્ચ વધારે કરે તો તેમાં પણ નફો કેટલો થશે તેનો ભરોસો નહિ ને ખર્ચ તો નક્કી થાયજ. એટલે અવિચારથી ખર્ચ વધારે કરે તો દેવાળું કહાડવાનો વારો આવે.

દેવાનું કરવાવાનાં મુખ્યત્વે ચાર કારણો આપી શકાય. ૧. અનુ- [illegible] ૨. અસ્થિર [illegible]. ૩. વ્યાપારમાં ખોટું [illegible]. ૪. [illegible] ઉપરાંત દેવું ખેંચવું.

૧. [illegible]

૨. [illegible] (૪. [illegible]) [illegible] નુકસાન કરતા છે. એ વ્યાપારને બે રીતે [illegible] કરે છે. ૧. [illegible] નુકસાન થાય છે [illegible]

[illegible]

પસંદ કરેલા મારા સભાના સભાસદોના હાથમાં છે. માટે સરકારને તથા પ્રજાને જોવાનું છે કે એ કામ માટે જે જે માણસો નીમાય છે તે તે કામને લાયક છે કે નહિ. જો બરાબર તપાસ કરીને લાયક અનુભવીઓની નીમણૂક કરવામાં આવે તો એ જાતની બીક રાખવાનું કારણ નથી.

વ્યાપારીનામાં વ્યસન હોય તે પણ દેવાળાનાં કારણોમાં એક ગણાય છે. તેમાં દારૂનું વ્યસન એ ઘણુંજ નઠારૂં ને નુકસાન કરનારૂં છે. બીડી પીવાની લતથી ઘણી દુકાનો ને ઘર બળી જાય છે તેમ છતાં તે પણ દારૂ જેટલી એ દેવાળાનાં કારણોમાં ગણવા જેવી નથી. કેમકે એની લતાર સંભાળ રાખી તો ઉપરનું નુકસાન થવા સંભવ નથી. પણ દારૂનું વ્યસન એ ઘણુંજ નુકસાન કરનારૂં છે. આપણા દેશમાં દેશી વ્યાપારીઓમાં દારૂનું વ્યસન હોવું ન જોઈએ. ધર્મશાસ્ત્રે દારૂની મના કરેલી છે, છતાં એ દારૂના શોખીનો જમાનાના સુધરેલા વર્ગની પ્રસાદી છે. એ પ્રસાદીએ ધર્મશાસ્ત્રોનું ફરમાન તોડાવ્યું છે. અને તેની લતમાં દિન પ્રતિ દિન વધારો થતો જાય છે. એ જોઈને દરેક સુજ્ઞ દેશીને અફસોસ કરવાનો છે. વ્યાપારનાં કામમાં બુદ્ધિ અને નિરંતર ડહાપણ વાપરવાની જરૂર પડે છે, પણ તે દારૂ પીનાર ગણતો નથી. ઉલટો દારૂ પીવાથી પણ બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય છે અને ડહાપણ ઓછું થઈ જાય છે. દારૂ મગજશક્તિ બેસી કરે છે, અને અતિ ભારી ચિંતન ઉત્પન્ન કરે છે, કે જેથી ઘણી મુશ્કેલી વખતે સંકટમાં મુકાય છે. જે વ્યાપારી દારૂની લતમાં પડેલા તેની બુદ્ધિ ઠેકાણે રહેવાનો નિયમ રહેતો નથી. દરરોજ એક પ્યાલો લેતા ને એક દિવસ પ્રમાણે વધારતાં નુકસાન કરતા છે. આ ઉપરથી અને એમ નથી [illegible] [illegible] દારૂ પીતા એ વિચારવા લાયક નથી. [illegible] [illegible] વિચારવાનું છે. [illegible] [illegible]

[illegible]

મગજનો હોવાથી તે પોતાના ધંધામાં અસંતોષી રહે છે, અને બીજો ધંધો પકડે છે. એવો એકપણ ધંધો નથી કે જેમાં બધા વ્યાપારીઓ ભાગ્યા હોય. દરેક વ્યાપારમાં એકાદને તો ઘણો નફો મળ્યાનો દાખલો હોયજ. એવો દાખલો છતાં પેલો અસ્થિર મનનો વ્યાપારી પોતાનો ધંધો છોડી બીજો ધંધો પકડે છે. ને તેમાં ન ફાવે એટલે વળી ત્રીજો કરે છે; એમ ધંધા બદલવામાંજ એની જીંદગી પુરી થાય છે. દરેક ધંધામાં તેની ખાસ ખાસિયત તથા છુપા ભેદ જાણવાના હોય છે, પણ તે કાંઈ સહેજ માલમ થતા નથી. અનુભવથી તે જ્ઞાન મળે છે. જે માણસો એકજ ધંધામાં વીસ વર્ષ સુધી મંડ્યા રહ્યા હશે તેઃ તેમને પણ અનુભવથી માલુમ પડ્યું હશે કે, તેઓ બિલકુલ અજાણ્યા હતા. જેમ જેમ સુધારો વધતો જાય છે તેમ તેમ વ્યાપારમાં કામના વિભાગ પાડવાનું વલણ વધતું જાય છે. પરંતુ જેઓ તેમ નહિ કરતાં એક હાથમાં ઘણાં કામ-પકડી તે એક બીજા સાથે દેખીતો સંબંધ ધરાવતાં હશે તો-હશે; પણ છેવટે તેને પસ્તાવું પડશે. ધારો કે એક ગાંધી છે. તે માણસ મોચીઆનું, દલાલી ને આડતીઆનું કે મારફતીઆનું કામ કરે તો તેનું પરિણામ સારૂં નહિજ આવે. દાખલા તરીકે પ્રાટ નામનો કોઈ એક દૃઢ મનનો વ્યાપારી પ્રથમ ચામડાં રંગવાનો ધંધો કરતો હતો. એક સહયોગીએ આવીને તેને કહ્યું કે ચામડાં રંગવાની એક નવી સસ્તી રીત છે. તે રીતે તમને ઘણો નફો થશે. પ્રાટે ઉત્તર આપ્યો કે તમે કહો છો તે ખરી વાત છે, પણ હું તો મારે જોઈએ તેટલા પૈસા મારા ધંધામાં કમાઉં છું. માટે જે પોતાના ધંધામાં પૈસા કમાતો ન હોય તેવા કોઈ બીજાને તમે ખોળી કહાડો. પ્રાટે દૃઢતાથી આ પ્રમાણે પોતાનો ધંધો છોડવાની લાલચ છોડી નહિ. અને પોતાનાજ ધંધામાંથી સંભાળથી લગભગ પચીશ લાખ રૂપીઆ મેળવ્યા.

મોચીનો ધંધો કરનારાને અમારી સલાહ એ છે કે, તેમણે દલાલીમાં ધ્યાન ન આપવું. દલાલને અમારી સલાહ છે કે, તેમણે મારફત કે આડતમાં મન ન ઘાલવું. અમે મારફતીઆને કે આડતીઆને કહીએ છીએ કે તમે તમારાજ ધંધામાં મન રાખો. ટુંકામાં અમારે કહેવું એટલુંજ છે કે દરેક વ્યક્તિ પોતપોતાના ધંધા ધ્યાન દઈને કરવા. એક હાથે છપ્પન વ્યાપારી ન થવું. ઘણા ધંધામાં મન રાખવાથી એકે બરાબર થતો નથી અને પછીથી પસ્તાવું પડે છે. ધંધાના વિભાગ ન પાડવા એ સપડાવનારો દોષ કરતા છે. પણ પોતાના ખાસ ધંધામાં ધ્યાન ન રાખવું તે પૈસા ગુમાવવા બરાબર છે.

દેવાળું કાઢવામાં સૌથી વધારે મજબૂત કારણ ખર્ચમાં ઉડાઉપણું છે. બીજાં બધાં કારણો કરતાં એ વધારે જોખમકારી છે. દેવાળાંના

પસંદ કરેલા ધારા સભાના સભાસદોના હાથમાં છે. માટે સરકારે તથા પ્રજાને જોવાનું છે કે એ કામ માટે જે જે માણસો નીમાય છે તે, તે કામને યોગ્ય છે કે નહિ. જો બરાબર તપાસ કરીને યોગ્ય અનુભવીઓની નીમણુક કરવામાં આવે તો એ જાતની બીક રાખવાનું કારણ નથી.

વ્યાપારીનામાં વ્યસન હોય તે પણ દેવાળાનાં કારણોમાં એક ગણાય છે. તેમાં દારૂનું વ્યસન એ ઘણુંજ નઠારૂં ને નુકસાન કરતા છે. બીડી પીવાની લતથી ઘણી દુકાનો ને ઘર બળી જાય છે, તેમ છતાં તે પણ દારૂ જેટલી એ દેવાળાનાં કારણોમાં મૂકવા જેવી નથી. કેમકે એની લગાર સંભાળ લીધી તો ઉપરનું નુકસાન થવા સંભવ નથી. પણ દારૂનું વ્યસન એ ઘણુંજ નુકસાન કરતા છે. આપણા દેશમાં દેશી વ્યાપારીઓમાં દારૂનું વ્યસન હોવું ન જોઇએ. ધર્મશાસ્ત્રે દારૂની મના કરેલી છે, છતાં એ હાલના સુધરેલા જમાનાના સુધરેલા વખતની પ્રસાદી છે. એ પ્રસાદીએ ધર્મશાસ્ત્રોનું ફરમાન તોડાવ્યુ છે, અને તેની લતમાં દિન પ્રતિ દિન વધારો થતો જાય છે. એ જોઇ દરેક સુજ્ઞ દેશીને અફસોસ કરવાનો છે. વ્યાપારમાં ચોખ્ખી બુદ્ધિ અને નિરંતર ડહાપણ વાપરવાની જરૂર પડે છે, પણ તે દારૂ પીનાર રાખતો નથી. થોડો દારૂ પીવાથી પણ બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઇ ડહાપણ જતું રહે છે. દારૂ સમજશક્તિ મેલી કરે છે, અને અવિચારી હિંમત ઉત્પન્ન કરે છે, કે જેથી ઘણાં સુધી ફરેલી મહેનત ધુળ મેળવે છે. જે વ્યાપારી દારૂની લતમાં પડ્યો તેની શુદ્ધિ ઠેકાણે રહેવાનો નિયમ રહેતો નથી. દરરોજ એક પ્યાલો લેવો ને એક દિવસ પાંચ સાત લેવા કરતાં વધારે નુકસાન કરતા છે. આ ઉપરથી અમે એમ નથી કહેતા કે કોઇ કોઇ વાર દારૂ પીવો એ ધિક્કારવા લાયક નથી. થોડો પીવો કે ઘણો કોઇ વાર લેવો કે રોજ, એ બધું ધિક્કારપાત્ર છે. ધીરે ધીરે દારૂ મનુષ્યની શક્તિ કમી કરે છે કે જેથી તે માદકની સાથે સેર રીતે વરતો તેને ન ખુશ કરે છે. તથા જેની સાથે દોસ્તીદારી રહેવું જોઇએ તેની સાથે લડી પડે છે. ઘણો નફો લઇ થોડું વેચાણ કરવાની જુની રીતને અને થોડે નફે ઘણું વેચાણ કરવાની વ્યાપારની નવી રીતને દારૂ નુકસાન કરતા છે. એના જેવો નઠારો નથી.

જે વ્યાપારી એક ધંધામાં ઝાઝો વખત ન રહેતાં વારંવાર ધંધો બદલે છે, અથવા જે નવો વ્યાપારી થઇ ઘણા વ્યાપાર એકઠે હાથે કરવા માંડે છે, તે ઘણું કરીને દેવાળું કહાડે છે. પોતાના ચાલતા ધંધામાં થોડો નફો મળવાથી અને બીજા ધંધામાં બીજાને વધારે નફો

મળતો જોવાથી તે પોતાના ધંધામાં અસંતોષી રહે છે, અને બીજો ધંધો પકડે છે. એવો એક પણ ધંધો નથી કે જેમાં બધા વ્યાપારીઓ ભાગ્યા હોય. દરેક વ્યાપારમાં એકાદને તો ઘણો નફો મળ્યાનો દાખલો હોયજ. એવો દાખલો જ્યારે પેલો અસ્થિર મનનો વ્યાપારી પોતાનો ધંધો છોડી બીજો ધંધો પકડે છે, ને તેમાં ન ફાવે એટલે વળી ત્રીજો કરે છે; એમ ધંધા બદલવામાંજ એની જીંદગી પુરી થાય છે. દરેક ધંધામાં તેની ખાસ ખામિયત તથા છુપા ભેદ જાણવાના હોયછે, પણ તે કાંઈ અહેજ પ્રાપ્ત થતા નથી. અનુભવથી તે જ્ઞાન મળે છે. જો માણસો એકજ ધંધામાં વીશ વર્ષ સુધી મંડ્યા રહ્યા હશે તો તેમને પણ અનુભવથી માલુમ પડ્યું હશે કે, તેઓ બિલકુલ અજાણ્યા હતા. જેમ જેમ સુધારો વધતો જાય છે તેમ તેમ વ્યાપારમાં કામના વિભાગ પાડવાનું વલણ વધતું જાય છે. પરંતુ જેઓ તેમ નહિ કરતાં એક હાથમાં ઘણાં કામ–પછી તે એક બીજા સાથે દેખીતો સંબંધ ધરાવતાં હશે તો–લેશે; પણ છેવટે તેને પસ્તાવું પડશે. ધારો કે એક ગાંધી છે. ને માણસ ગાંધીઆવું, દલાલી ને આડ-તીઆનું કે મારફતીઆનું કામ કરે તો તેનુ પરિણામ સારૂં નહિજ આવે. દાખલા તરીકે **પ્રાટ** નામનો કાર્ડીએકદ મનનો વ્યાપારી પ્રથમ ચામડાં રંગવાનો ધંધો કરતો હતો. એક સહાભાગીએ આવીને તેને કહ્યું કે ચામડાં રંગવાના એક નવી જાતના ગીન છે. ને ગાને તમને ઘણો નફો થશે. **પ્રાટ** [illegible] તો બરી વાત છે, પણ હું તો [illegible] પોતાના ધંધામાં પૈસા [illegible] **પ્રાટ** [illegible] ઠરવાના આગ્રહ છોડી નહિ. અને પોતાનાજ [illegible] પચીસ લાખ રૂપીઆ મેળવ્યા.

[illegible] તેમણે દલાલીમાં [illegible] તેમને માગ્યુત કે આડ-[illegible] હડીએ [illegible] એટલુંજ [illegible] હાથે છુપાન વ્યાપારી [illegible] થતો નથી અને [illegible] પાડતા એ [illegible] કરતા છે [illegible] તે પૈસા ગુમાવવા [illegible]

દેવાળું કાઢવામાં [illegible] ઉડાઉપણું છે. બીજાં બધા કારણો કરતા એ [illegible] દેવા."

તપાસ પરથી એમ જણાય છે કે વ્યાપારમાં યોગ્ય નફો મળવા છતાં, નફા કરતાં વધારે ખર્ચ રાખ્યાથી દેવાળીઆનો કુ ભાગ ભાગ્યો છે. એ પ્રમાણે બને છે, તે અમને બહુ નવાઇ જેવું લાગે છે; કેમકે મારૂં સમજવું તો એવું છે કે મનુષ્ય પોતાની મનસબમાં હમેશાં સાવધ રહે છે. એ તો નક્કી છે કે જે મનુષ્ય જમણે હાથે હીરા કે મોતી વીણતો જાય, ને ડાબે હાથે ફેંકતો જાય ને કદી પૈસાદાર થઇ શકશે નહિ. તેમજ જે મનુષ્ય જેટલું કમાય તેટલું વાપરી નાંખે, તો તે પૈસાદાર થાય નહિ. અને મનુષ્ય કમાય તે કરતાં પણ વધારે ઉડાવે તો તેની કંગાલતા વધતાં વાર લાગવાની નહિ. ત્યારે મનુષ્ય હાથે કરીને ફરજની ખરાબીમાં કેમ પડતો હશે? ઉપજ કરતાં વધારે ખર્ચ કેમ રાખતો હશે? વધારે ખર્ચ રાખી, પોતે મોટા છે, વધારે પૈસાવાળા ને વધારે કમાઇવાળા છે એમ બતાવી, લોકોને આંજવાની ઇચ્છા રાખનારા જરૂર તેમની ઉંધી બુદ્ધિએ કમનશીબને તોટે છે.

દરરોજ પોતાના ખર્ચમાં થોડી થોડી પણ કસર કરીને થોડું થોડું બચાવ્યાથી પણ લાંબી મુદતે કેટલું થાય છે, તે આ ઠેકાણે જણાવવું બને જરૂરનું લાગે છે કે જેથી ઉડાઉઓની આંખ ઉઘડે છે.

ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજનો કોઠો.

નિત્યની રકમ.	૧૦ વર્ષે.	૩૦ વર્ષે.	૫૦ વર્ષે.
રૂ. આ. પા	રૂ આ પા	રૂ આ. પા.	રૂ. આ. પા.
૦—૨—૧	૧૨૮—૧૫—૦	૩૨૨૧—૧૫—૦	૧૦૬૬૭—૬—૪
૦—૪—૮	૧૨૫૭—૧૨—૦	[illegible]૪૩—૧૬—૦	૨૦૯૩૮—૧૨—૮
૦—૮—૮	૨૫૧૫—૮—૦	૧૩૨૮૭—૧૨—૦	૪૧૮૯૬—૯—૪
૦—૧૩—૦	[illegible]૭૩—૮—૮	૧૯૯૩૧—૧૦—૮	૧૨૮૦૬—૬—૮
૧—૧—	૫૦૨૧—૨—૮	૨૫૭૫—૮—૮	૨૩૭૩૯—૩—૪
૧—૫—૧૦	૨૮૮—૧૫—૮	૩૩૨૧૦—૮—૮	૧૦૪૬૭૪—૦—૦
૨—૧૧—૧૦	૧૨૫૫૬—૧૮—	૬૭૩૮—૧૩—૮	૨૦૯૩૪૯—૦—૦
૫—૭—૮	૨૫૧૫૫—૧૦—૦	૧૩૨૮૭૭—૧૦—૮	૪૧૮૯૬—૦—૦
૧૧—૧૫—૮	૫૦૩૧૧—૮—૦	૨૬૫૭૫૫—૫—૪	૮૩૭૩૯૨—૦—૦
૧૩—૧૦—૨	૬૨૮૮૯—૧—૦	૩૩૨૧૯૪—૨—૮	૧૦૪૬૧૪૦—૦—૦

ઉપરના કોઠા ઉપરથી માલમ પડે છે કે કોઇ સાધારણ કારીગર કે વ્યાપારી જો રોજ બે સવા બે આના નકામા ગુમાવી દે છે, તે જો દરરોજ પાંચ ટકાની તેરીખે વ્યાજે મક્યા હોય, તો પચાસ વરસે દશ હજાર કરતાં પણ વધારે થાય છે. દરરોજ બે સવાબે આના તો એ

મજુર પણ બચાવી શકે. દેખીતી એ રકમ એટલી નાની છે, તો પણ પચાસ વરસમાં વ્યાજનાં વ્યાજ ચઢવાથી કેવડી મોટી રકમ થઈ જાય છે; તેમજ રોજ સવા રૂપીઆ કરતાં વધારે ખરચનારના ખરચથી રકમ વ્યાજ સહિત પચાસ વરસે એક લાખ રૂપીઆથી પણ વધારે થાય છે. આપણે ઘણાખરા પાનબીડીમાં, વ્યસનમાં, નાટકાદિ જોવામાં ને એવાંજ વ્યસનમાં કે બીજા નકામા કામમાં દરરોજ ઘણા નકામા પૈસા ઉડાવી દઈએ છીએ. તે વખતે એ રકમ નજીવીજ જણાય છે; પણ તેજ રકમ લાંબી મુદતે કેવડી મોટી થાય છે તે ઉપરના કોઠાથી માલમ પડશે. જો એક વ્યાપારી દરરોજ રૂ. ૨–૧૧–૧૦ બચાવી વ્યાજે મૂકે તો તે રકમથી પચાસ વરસે તો તે બે લાખ રૂપીઆથી પણ વધારે રકમનો ધણી થાય.

પોતાના ઘરખરચમાંથી કે જાતિ ખરચમાંથી થોડું થોડું દર વરસે બચાવવાથી આગળ જતાં તે રકમ કેવડી મોટી થશે, તેનું ભાન થોડાનેજ હોય છે. આજથી ૫૦ વરસ પર જે કુટુંબનો વરસદહાડે ૨૦૦ રૂપીઆમાં નિર્વાહ થતો હતો તેને આજે બે હજારમાં પણ મુશ્કેલ પડે છે. એટલી મોજશોખની ચીજો ઉત્પન્ન થવાથી આ ટેવ વધી પડી છે. પણ એ આશરેના નાણાંની રકમ દર વરસે ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજે મુકવાથી પચાસ વરસે પોણાચાર લાખ રૂપીઆથી પણ વધારે થાય છે, તેનું તેમને ભાન ક્વચિતજ હોય છે. એજ રૂપીઆ ૬૬ વરસ વધારે વ્યાજે ગણવાથી આશરે આઠ લાખ રૂપીઆ થઈ જાય.

વળી ઉપરના કોઠાથી આપણા યુવાન દેશીભાઈઓને માલમ પડશે કે, જો આપણે વ્યાપારમાં મહેનત કરીને કરકસરથી કામ ચલાવીશું તો પરિણામે ફાયદો થશે. અને જો કરકસર નહિ કરીએ તો ગમે તેટલી મહેનત કરતાં છતાં પણ આખીર દેવાળું નીકળવાનું. આ ઉપરથી વાંચનારની ખાત્રી થઈ હશે કે ઘણાએક ગરીબમાં ગરીબ મજૂરો જેમના [illegible] ઘણી જ થોડી આવકમાં નાણાં બચાવ કરવાનાં વ્યાપારીઓ દેવાળાં કહાડે તો નવાઈ નથી. એ અવિચાર અને ઉડાઉપણાના જોખમનો ભાર તેઓ દેવાળાં કહાડે છે ત્યારે તે લોકોના કહાપણથી ને સમજણથી ચલાવનારા છે તેમના ઉપર પડે છે.

પૈસાની ખરી કિમત તેના યોગ્ય ઉપયોગમાં રહેલી છે. હદ પાર કે અવિચારી કરકસર કરવી એ કંજુસાઈ કે કૃપણતા છે. તેમજ હદ ઉપરાંત કે અવિચારી ઉદારતા ને ઉડાઉપણું છે. એ બન્ને સદ્ગુણ હદપાર કરવાથી દુર્ગુણો થાય છે. બન્નેને હદમાં રાખવાથી એ સદ્ગુણો અમલ્ય છે. માટે વ્યાપારમાં હમેશાં વધારામાંથી યોગ્ય મોજશોખની

વસ્તુઓ ખરીદ કરવામાં આવે અને નીતિ ને બુદ્ધિના સુધારા વધારાનાં સાધન વધારવામાં ખર્ચવામાં આવે તો આપણે આપણી એક પવિત્ર ફરજ બજાવી ગણાય.

ખર્ચમાં ધીનાણ થનારને આપણે જેવો ઠપકો આપીએ છીએ, તેવો જ ઉપરાંત જમા માંડનારને અને નામે મંડાવી, પોતાના હુંડીઓ લખીને કે એવાજ ઉપાયથી બીજાને આંટને વ્યાપાર ચલાવી છેવટે દેવામાં ડુબાડનારને પણ ઠપકો ઘટે છે. એ બંનેને ઘાટો સંબંધ છે. વ્યાપારમાં ખીરનાર મળવાથી ખર્ચમાં ધીનાણ થવાનું ઉત્તેજન મળે છે. તેમજ અવિચારી ખર્ચ કરવાથી પોતાની જરૂરીઆત પૂરી પાડવાને જમા માંડવાની, હુંડીઓ લખવાની કે એવાજ ઉપાયો લેવાની ફરજ પડે છે. ડૉક્ટર જૉન્સન કહે છે કે, પોતે આપી શકે તે કરતાં જે વધારે દેવું કરે છે, તેને લેણદારનું મન શાંત કરવાને દેવું વધારવા રૂપી લાંચ આપવાની જરૂર પડે છે. તેથી તેને નકારો ને નકારો માલ મોંઘીને મોંઘી કિંમતે લેવાની જરૂર પડે છે; અને એવા વ્યાપારમાં તે વધારે ને વધારે કંગાલ થતો જાય છે. અને છેવટે જે ખર્ચ એની ખુશીથી નહિ પણ ફરજનાં માર્યાં કર્યું હતું ને કરજના દુઃખદરિયામાં ડુબે છે.

જમા માંડવાની કે ઉધાર લેવાની રીતથી ઘણા માણસો પણ પોતાને સટ્ટામાં પડવાને અને પોતાની મૂડી ઉપરાંત વ્યાપાર કરવાને સાધન વધવાથી લલચાય છે. [illegible] નાણાં મળવાથી કે અવિચારી જમા મંડાવનારા મળવાથી માણસને [illegible] વધારે નફો મેળવવાની લાલચમાં ફસાવાના સાધન [illegible] હમણા વ્યાપારનું મુખ્ય સાધન મુડી નથી પણ ઉધાર કે લોકોના નાણાં મેળવવાની બુદ્ધિ કે યુક્તિ છે. તે હોય તો કારીગર વ્યાપારી થઇ શકે, કે નાખી મારફતીઓ થઇ શકે, સલાટ સચાનો ધણી થાય. [illegible] દરજી વહાણનો ધણી થઇ બેસે, એક મોચી [illegible] સ્થાપે કે પાદરી વ્યાપારી થઇ જાય.

પહેલાં અમેરિકાના ને યુરોપના જે વહાણવટીઓ હિંદુસ્તાનમાં કે ચીનમાં વ્યાપાર કરવા આવતા તેમને પોતાની સઘળી પુંજીનું રોકડ ઉપજાવી તેનો જે માલ હિંદુસ્તાન કે ચીનમાં ખપે તેવો હોય તે માલ લેતા કે રોકડ લાવતા, ને તે માલ વેચીને તેના બદલામાં કે રોકડ આપીને માલ લઇ જતા. આ પ્રમાણે હોવાથી એ વ્યાપારમાં જે ખરા અનુભવી ને હોશિયાર હોય તેજ પડતા; કેમકે તેમાં તેમને પોતાની આખી પુંજી જોખમમાં નાખવી પડતી હતી. તેથી તેઓ પુખ્ત વિચાર કરીને અને અનુભવી જ્ઞાન મેળવીને એવો પરદેશ સાથેનો વ્યાપાર કરતા. પણ

એ રીતમાં પાછળથી ઉધાર લેવાની રીતે ફેરફાર કરી નાખ્યો. હાલમાં અમેરિકાના વ્યાપારીઓ પોતાનું વહાણ ન હોય તો ભાડે કરીને ચીન જાય, ને ત્યાંથી રેશમ, ચાહ વગેરે માલ ખરીદીને લંડન બેંક ઉપરની હુંડી આપે. ચીનાઓ લંડન બેંકના હુંડીને તો શું કે પણ રોકડ આપ્યા વગર અમેરિકન વ્યાપારીઓ ચીનાઈ માલનાં વહાણ ભરીને પોતાને દેશ લઈ જાય ને તે માલ વેચાવાથી તેનાં નાણાં લંડન બેંક-વાળાને ભરે. હવે માત્ર લંડન બેંકવાળા પેલા અમેરિકન વ્યાપારીની હુંડી કેમ સ્વીકારે તે જોવાનું રહ્યું. જો અમેરિકન વ્યાપારી લંડન બેંકના એજંટની ખાત્રી કરી આપે કે ચીનના વ્યાપારમાં જેટલી ખોટ જવાનો સંભવ હોય તેટલી ખોટ ખમી શકે એવો એ વ્યાપારી છે, અથવા એટલી ખોટનો ભાર સધર જામીન આપે એટલે લંડન બેંકનો એજંટ બેંક ઉપર હુંડી લખવાની તેને પરવાનગી આપે. એ પરવાનગી વડે બીજું કોઈ પણ જોખમ ખેડ્યા સિવાય જોઈતા પૈસા મળવાથી એ વ્યાપાર કરવામાં ઘણા લલચાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. પ્રથમ તો પોતાના સઘળા પુંજીને રોકવી પડતી. [illegible] રોકડ કરવું પડતું. તેથી ઉંડે વિચાર કર્યા સિવાય કે અનુભવ મળ્યા સિવાય પોતાની અલ્પ મુડીને જોખમમાં નાખતાં અચકાતા. ને તેથી દીર્ઘદ્રષ્ટિવાળા વ્યાપારીઓજ તે વ્યાપાર કરતા. બેંકવાળાની હુંડીની સગવડ મળવાથી ઘણા અનુભવ ને [illegible] વગરના એ વ્યાપારમાં પડવાને લલચાયા અને તેથી પરિણામે એ [illegible] નુકસાન ભરવું પડ્યું. જેઓ વ્યાપારમાં અનુભવ વગરના હતા [illegible] વ્યાપાર કરવાથી ખોટ ન જાય, એ જાણે નહિ તેથી એવા વ્યાપારીઓ ડુબ્યા ને તેનો ભાર બેંકોને [illegible].

વળી બીજો [illegible] અમેરિકન [illegible] [illegible] ને [illegible] હુંડી [illegible] વ્યાપારીઓ [illegible] હુંડી [illegible] વ્યાપાર [illegible] હુંડીઓ [illegible] વ્યાપાર [illegible] ને વ્યાપારીઓ [illegible] હુંડી [illegible] ને હુંડી [illegible] ૧૮૫૧–૫૭ [illegible] હુંડીઓ [illegible] [illegible] ને [illegible] [illegible] હુંડી [illegible] વ્યાપારીઓ [illegible] ને [illegible].

[illegible]

વ્યાપાર કરવાની આદતમાં આપણે પોતાનો બાપીકો વ્યાપાર ન[illegible]
કેવાની આદતમાં પડે છે. અને તે સાથે મુખાંઇ ભરેલા આ [illegible]
છે. એટલુંજ નહિ પણ હદ ઉપરાંત અને ડહાપણની બહાર વ્યાપા[illegible]
ફેલાય છે. તેઓ પોતે પોતાના ઉપર ધુડીઓનું હદપાર ઝોખમ [illegible]
છે. કેટલીક પેઢીઓમાં ભાગીદાર થાય છે કે જે પેઢીઓ ઉપર પોતાન[illegible]
જરાપણ દેખરેખ હોતી નથી. તેઓ પોતાનું કામ એટલું વધારી
દે છે કે, છેવટ તેની ખબર પોતાથી રાખી શકાતી નથી; અને તેથ[illegible]
તે સંભાળ રાખવાનું કામ મુનીમોને ઝપાટે આગળ સોંપવું પડે છે.
એ કામ એટલેથીજ અટક્યું નથી. આવા મોટા વ્યાપારી થવાથી તેઓ
ઉપાડો અભિપ્રાય પણ તેમને રાખવા પડે છે. પોતાના બધા ધંધા ઉપર જરા
સરખી દેખરેખ રહેતી નથી, અને રાજ્યાદી અમલમાં રહેવું પડે છે. પણ
એ બધું મોટા ઢગલા કેવું થઈ જાય છે. તેમનો અભિપ્રાય તે આવકથી
રીત બની રહે છે. અને તેમના કામનું ફળ તેમના આડતીઆ અને
નિરંકુશ મુનીમોના હાથમાં જાય છે. આવી બાબતોથી ઘણી વખત
પેઢીઓ ભાંગવાના દાખલા બન્યા છે ને બને છે, તેથી આપણે ચેતવું
જોઈએ. એટલા માટે ઉતાવળ કરવી તે ડહાપણનું કામ નથી.

પરદેશી પૈસો.

હિંદુસ્તાનમાં [illegible] હિંદુસ્તાનને [illegible]

[illegible]

દધિ. એ બ્રિટિશ અમલમાં સરકારની દરમિયાનગિરીથી છે; આગબોટો પણ કેવળ એમની જ અર્થાત્ યુરોપિઅનોની જ છે. હિંદુસ્તાનનું ખેતીવાડીના દેશમાંથી કેવળ ઉદ્યોગના દેશમાં રૂપાન્તર થયું અગર ભરતનું તથા હાથની બનાવટની વસ્તુઓને સ્થાને સંચાથી બનતા માલનું દાખલ થયું, એ કેવળ યુરોપીઅનોના ફાયદાને લીધેજ છે; જો કે થોડા વખત થયાં દેશી મહીવાળાઓ પણ આ કાર્યમાં જોડાવા લાગ્યા છે. અને ૧૯૦૮ માં પૂરાં થતાં ૧૫ વર્ષમાં હિંદુસ્તાનમાં બનેલા માલની નિકાસ બમણી થઈ છે. જ્યારે કાચા માલની દર સેંકડે ૨૮ ટકા જેટલી વધી છે. અને પરદેશી બનાવટની આયાત સેંકડે ૧૭ ટકા જેટલી વધી છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે ભરતખંડ પોતાના કાચા પદાર્થોમાંથી માલ તૈયાર કરી શકવાથી વધતા જતા પ્રમાણમાં પરદેશ વેચતો જાય છે.

પરદેશી પૈસાથી નભેલા ઉદ્યોગોનાં ઉદાહરણો.

પરદેશી પૈસાથી સ્થપાયેલ કારખાનાં, ખાણો, ઇત્યાદિમાં કુમારે તેર કરોડ લાખ પાઉન્ડ કામે લાગેલું છે, અને પંદર લાખથી વિશેષ, રેલવેઓ, પોર્ટટ્રસ્ટો, ચ્હા તથા કૉફીના બગીચા, તથા નદી ભરતનાં આગબોટમાં ભરાતાં કારખાનાં, કે જે સર્વ કેવળ પરદેશી છે, તેમાં છે. આ ક્રમપૂર્વક ભાગે ત્રીસ લાખ માણસ આ તથા દાખલ કરેલા ઉદ્યોગોમાં કામ કરે છે. કાપડ વણવાની મીલો જો કે પ્રથમ યુરોપિઅનોથી દાખલ થ. છે પણ હવે મુખ્યત્વે કરીને તે દેશીઓના છે. અને તેમાં આશરે બાર લાખ માણસો કામે લાગેલાં છે [illegible]

વ્યાપાર કરવાની લાલચમાં માણસો પોતાનો જાણીતો વ્યાપાર તજી દેવાની લાલચમાં પડે છે, અને તે સાથે મૂર્ખાઈ ભરેલા સટ્ટા છે. એટલુંજ નહિ પણ હદ ઉપરાંત અને ડહાપણની બહાર વ્યાપાર લંબાવે છે. તેઓ પોતે પોતાના ઉપર હુંડીઓનું હદપાર જોખમ લે છે. કેટલીક પેઢીઓમાં ભાગીદાર થાય છે કે જે પેઢીઓ ઉપર પોતાની લગાર પણ દેખરેખ હોતી નથી. તેઓ પોતાનું કામ એટલું લંબાવી દે છે કે, છેવટ તેની સંભાળ પોતાથી રાખી શકાતી નથી; અને તેથી તે સંભાળ રાખવાનું કામ મુનીમોને ઇશ્વરને આશરે સોંપવું પડે છે એ કામ એટલેથીજ અટકતું નથી. આવા મોટા વ્યાપારી થવાથી તેને દેખીતો ભભકો પણ તેમને રાખવો પડે છે. પોતાના બધા ધંધા ઉપર પણ લગાર દેખરેખ રહેતી નથી, અને રાજશાહી ખર્ચથી રહેવું પડે છે. પણ એ બધું થોડા વખતમાં ઉંધું વળી જાય છે. તેમનો ભભકો ને આડંબરી રીત જતી રહે છે, અને તેમની મૂર્ખાઈનું ફળ તેમના અમાવંશ અને નિરપરાધી ધીરનારાને ભોગવવું પડે છે. આવી મૂર્ખાઈથી ઘણી પ્રખ્યાત પેઢીઓ ભાગ્યાના દાખલા બન્યા છે ને બને છે, તેથી આપણે જાણીએ છીએ. એટલે આ ઠેકાણે તેના દાખલા આપવાની કાંઈ જરૂર નથી.

પરદેશી પૈસો.

હિંદુસ્તાનમાં પરદેશી પૈસો દાખલ થવાથી આખો દેશ ઉદ્યોગ તથા સગવડોનું સ્થાન અને ફળરુપ કલ્પવૃક્ષ બન્યો છે. હિંદુસ્તાનની વર્તમાનનો પૈસા સંબંધી અભ્યુદય તથા પરદેશી વ્યાપારની અજાયબ જેવી વૃદ્ધિ પણ માત્ર યુરોપિયન મુડી તથા માણસોને જ લીધે છે.

હિંદુસ્તાનના રેલ્વેઓ માટે હિંદુસ્તાનમાં મુડી ઉભી થઈ શકત નહિ. સરકારની બાંયધરીવાળી રેલ્વે કંપનીઓ ઇંગ્લાંડમાં ઉભી કરેલી મુડી ઉપર સ્થપાઈ છે. અને સરકારી રેલ્વેઓ ઉપર સરકાર તરફથી જે પૈસા ખરચવામાં આવ્યા છે, તેમાંથી પણ ઘણા પાઉન્ડની લોન ઇંગ્લાંડમાં કરજે ઉભા કરવામાં આવ્યા છે. કોલસાની ખાણો તથા ચ્હાની ખેતી તરત યુરોપીઅન માણસોથીજ પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ છે. જો કે થોડા વખતથી દેશીઓ આ બન્ને ઉદ્યોગોમાં પડતા આવે છે. હાલના જમાનાના માંચા, હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમ યુરોપીઅન મુડીવાળાઓથી દાખલ થયા છે, તથા એમ્બાસેડર મજુરોને તેમનાં સામગ્રીઓમાંથી કારખાનાં તથા મકાન વગેરે બેનીને સ્થળે થઈ જતાં ત્યાં તેમની યોજના કરી કે તેમ યુરોપીઅનોનીજ કૃતિ છે. દુકાનો તથા નદીઓની સ્થાપનાથે

વૃદ્ધિ, એ બ્રિટિશ સમયમાં સરકારની હિકમિયાનગિરીથી છે; આગબોટો પણ કેવળ એમનીજ અર્થાત્ યુરોપીઅનોનીજ છે. હિંદુસ્તાનનું, ખેતીવાડીના દેશમાંથી હુન્નર ઉદ્યોગના દેશમાં સંક્રાન્ત થવું અગર બદલાવું તથા હાથની બનાવટની વસ્તુઓને સ્થાને સંચાથી બનતા માલનું દાખલ થવું, એ કેવળ યુરોપીઅનોના પહેલને લીધેજ છે; જો કે થોડા વખત થયાં દેશી મહીવાળાઓ પણ આ કાર્યમાં જોડાતા જાય છે. સને ૧૯૦૪ માં પુરાં થતાં ૧૫ વર્ષમાં હિંદુસ્તાનમાં બનેલા માલની નિકાસ બમણી થઈ છે. જ્યારે કાચા માલની ફક્ત સેંકડે ૨૮ ટકા જેટલી વધી છે, અને પરદેશી બનાવટની આયાત સેંકડે ૧૭ ટકા જેટલી વધી છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે ભરતખંડ પોતાના કાચા પદાર્થોમાંથી માલ તૈયાર કરી ઝડપથી વધતા જતા પ્રમાણમાં પરદેશ વેચતો જાય છે.

પરદેશી પૈસાથી વધેલા ઉદ્યોગોનાં ઉદાહરણો.

પરદેશી પૈસાથી સ્થપાયેલ કારખાનાં, ખાણો, ઇત્યાદિમાં સુમારે તેર ચૌદ લાખ માણસ કામે લાગેલું છે, અને પંદર લાખથી વિશેષ, રેલવેઓ, પોરટટ્રસ્ટો, ન્હેરો તથા કોફીના બગીચા, તથા નવી જાતનાં સાધનોવાળાં ગળીનાં કારખાનાં, કે જે સર્વ કેવળ પરદેશી છે, તેમાં છે. આ પ્રમાણે બધું મળીને ત્રીસ લાખ માણસ આ નવા દાખલ થયેલા ઉદ્યોગોમાં કામ કરે છે. કાપડ સુતરની મીલો જો કે પ્રથમ યુરોપીઅનોથી દાખલ થઈ છે પણ હવે મુખ્યત્વે કરીને તે દેશીઓની છે; અને તેમાં સવાલાખ લાખ માણસો કામે લાગેલાં છે. વળી રેલવેઓ, પોરટટ્રસ્ટો વગેરે સિવાય કેટલાક ન્હાના ઉદ્યોગો પણ યુરોપીયન સાહસને લીધે ચાલે છે; જેવા કે (૧) કોફીની ખેતી, કે જેમાં એક લાખ માણસ કામ કરે છે. (૨) સરકારી સિન્કોનાની ખેતી, (૩) ઊનની મીલો (જેમાં ૪૫ લાખ રૂપીઆની રકમ છે અને વાર્ષિક ઉપજ ૨૬ લાખની છે. (૪) કાગળની મીલો. (૫) શાસ્ત્રીય રીતે ચામડું કમાવવાનાં તથા કમાવેલ ચામડાંમાંથી સામાન બનાવવાનાં કારખાનાં. (૬) દારૂ ગાળવાનો ઉદ્યોગ. (૭) શણની મીલો. કાપડ સુતરની મીલો પણ ઘણે ભાગે જો કે દેશીઓની મુડીથી ચાલે છે પણ તેનો કારભાર યુરોપીઅનો કરે છે. ઉપર મજૂરોને મોટી સંખ્યામાં એકઠા કરવાનું કે જે કારખાનાંની પદ્ધતિને લીધે આવશ્યક થઈ પડ્યું છે, તે કામ પણ યુરોપીઅન કંપનીઓ કરે છે, અને રેલવેનાં કામ કરવાનાં કારખાનાંઓમાં, યુરોપીઅન એન્જનિયરોની પેઢીઓનાં કારખાનામાં તથા સરકારી એન્જનિયર ખાતાનાં કારખાનામાં

[illegible]

પરદેશી ધંધો.

[illegible]

[illegible]

ઘણા મજુરોનું હાલના જમાનાની પદ્ધતિ પ્રમાણેનું ઉંચા પ્રકારનું શિક્ષણ મળે છે તે યુરોપિઅનો અથવા સરકારને લીધે છે. વિવિધ તરેહના નાના ઉદ્યોગો કે જેમાં થોડી મુડી જોઇએ છીએ અને જે ઘણે ભાગે દેશીઓના છે તથા દેશીઓથી ચાલે છે તેવા ઉદ્યોગો માટેના પુંજી સંસ્થાઓ આપણા દેશમાં દાખલ થવા છે. દાખલા તરીકે, (૧) બરફ બનાવવાના સંચા, સોડા લેમોનેડ બનાવવાના, સાબુ દાબવાના, ૩ સોદવાના, તેલ પીલવાના અને આટો દળવાના વગેરે વગેરે. સને ૧૯૦૩માં બધાં મળીને ૧૬૬૧ કારખાનાં હતાં અને તેમાં પોણા છ લાખ માણસો કામ કરતાં હતાં. સરકાર તરફથી બહાર પડતા, "મહેસુલ તથા વ્યાપાર સંબંધી આંકડા" નામના ૧૯૦૭ ના ૧૩ મા અંકમાં સને ૧૯૦૫—૬ ના વર્ષના નીચે પ્રમાણે આંકડા આપે છે:—

મીલો	સંખ્યા	રૂપૈયા રોકાયા તે.	કામે લાગેલાં માણસો.
કાપડ સુતરની મીલો.	૨૮૪	૧૫૦૫૦૦૦૦૦	૨૧૨૦૦૦
શણની મીલો	૩૫	૮૭૭૦૦૦૦૦	૧૬૪૦૦૦
ઊનની મીલો.	૬	૪૬૦૦૦૦૦	૬૪૪૦૦૦
કાગળની મીલો.	૧૭	૫૮૦૦૦૦૦	૪૦૦૦
દારૂ ગાળવાનાં કારખાનાં	૨૭		૨૦૦૦

બીજા દેશો જોડે વ્યાપાર.

વ્યાપાર એટલે દેશ પરદેશમાં માલ લેઇ જવા લાવવાની મહેનત કરવી તે. એવી એક ભાગના પ્રદેશના ચીજ વસ્તુ અદલબદલ થઇને બન્ને પ્રદેશવાળા સુખી થાય છે. આ પૃથ્વિના જુદા જુદા દેશમાં જુદી જુદી અનેક અનેક તરેહના વસ્તુઓ નીપજે છે. કોઇ દેશમાં કપાસ તો કોઇ દેશમાં ઘઉં, કોઇ દેશમાં રેશમ તો કોઇ દેશમાં ખાંડ, કોઇ દેશમાં લોઢું તો કોઇ દેશમાં અફીણ, એ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ આપ લે કરવાની વાસ્તવિક રીતે દરેક મનુષ્યોને જરૂર પડે છે. તે વગર કોઇ દેશ ચડતી સ્થિતિએ આવી શકેજ નહિ. ધારો કે કોઇ પ્રદેશમાં સઘળી વસ્તુઓ જથાબંધ નીપજતી હોય, પણ તેથી દેશમાં વધારો થયા કરે અને પૈસાનો લાભ મળે નહિ તેથી જો એક બીજા પ્રદેશવાળા વ્યાપાર ન ચલાવે તો બન્નેને નુકસાન છે. યુરોપ સાથે હિંદુસ્તાનનો વ્યાપાર ન ચાલતો હોય તો આપણે લોઢું, સીસુ, કાગળ આદિ અનેક ચીજની તંગી વેઠવી પડે, તેમ યુરોપમાં એનો વધારો પડયો રહે. વળી યુરોપને કપાસ, ઘઉં, ચોખા, રંગના પદાર્થ આદિ અનેક ચીજો શી રીતે મળી

શકે ? તેમજ ચીન, જાપાનવાળાને રેશમી કાપડ તથા અફીણ, ગળી આદિ સઘળી ચીજોમાં અરસપરસ ઘણી તંગી વેઠવી પડે. માટે વ્યાપાર કરવામાં બન્ને પ્રદેશનો લાભ સમાયેલો છે.

વ્યાપાર વધવામાં મુખ્ય સાધન જમીનમાર્ગે આગગાડી અને જળમાર્ગે વહાણ, આગબોટ વગેરે સંખ્યાબંધ સાધનો છે. આગગાડીથી એકથી બીજે ઠેકાણે થોડે ખર્ચે અને બીન હરકતે સઘળી વસ્તુઓ લઇ જવાય લવાય છે. તેમ બન્ને દેશ વચ્ચે દરીઓ હોવાથી વહાણ તથા આગબોટની મદદથી માલ લઇ જવાય છે. જે દેશને દરીઆકીનારો ઘણો હોય ત્યાં વ્યાપાર ઘણો ચાલે છે. સ્વતંત્ર સંસ્થાન તથા યુરોપવાળા એશીઆ વ્યાપારમાં સરસાઇ ભોગવે છે. સમુદ્રકીનારો, અખાત, ખાડી વાળો બહુ લાભકારી છે. વ્યાપાર ચાલવવામાં મુખ્ય કઇ બાબતોની જરૂર છે તે વિષે હવે આગળ વિવેચન કરીએ છીએ. વ્યાપાર ચલાવવામાં મુખ્ય સાધન પૈસો છે. નાના અગર મોટા પાયાપર વ્યાપાર ચલાવવાને એના વગર કશું બનતું નથી, માટે પ્રથમ પોતાના ભંડોળ ઉપર નજર રાખી તે પ્રમાણે વ્યાપાર શરૂ કરવો. કેટલાક જણ કરજ કરીને એ જોખમકારી ધંધામાં ઉતરે છે. પણ એવે વખતે પોતાની સ્થિતિનો વિચાર અવશ્ય કરવો જોઇએ. એના કરતાં પૈસાદાર મનુષ્યો એકઠા થઇ કંપની કાઢે તો ઠીક. પ્રમાણિકપણું એ વ્યાપાર ચલાવવામાં ઘણું જરૂરનું છે. દેશ પરદેશમાં મોટી મોટી પેઢીઓ ચાલે છે, લાખો અને કરોડો રૂપીઆની હુંડીઓ અને માલ વગર પૈસે ગાડાંમાં આવે છે, એ બધા પ્રતાપ એનોજ. આપ લે કરવામાં તથા મુનીમોની બાબતમાં જો કંઇ પણ અપ્રમાણિકપણું જણાવામાં આવે તો તુરત તેનો વ્યવહાર અટકી પડે છે. માટે એ ગુણની દરેક વ્યાપારીને ઘણી જરૂર છે. એથી ગ્રાહક વધીને તેમ બીજા સાથે અંતર ... ને ઘણો લાભ મેળવે છે. વિલક્ષણ મિલનસારના વ્યાપારીને ત્યા ઘણાજ સારા ગ્રાહકો જાય છે. હરેક વ્યાપારમાં ચોખ્ખો વ્યવહાર રાખવો. સોદા કરવામાં, તે પાળવામાં, પૈસા ધીરવામાં અને હિસાબ અથવા નામા ઘણી ચોખવટ રાખવી. ઉપજ ખર્ચનો બરાબર અડસટો વિચાર્યા વગર કે ગોટા વાળીને જે વ્યાપાર ચલાવે છે, તેને ભાગ્યેજ ફતેહ મળે છે.

વ્યાપારીએ ઘણું હિંમતવાન થવું જોઇએ. વખતે ખોટ કે નુકશાન આવે તો ગભરાવું નહિ; પણ તેને બદલે ભાવચેતી રાખી પોતાનું કામ ચલાવ્યાજ કરવું. કોઇ કોઇ મોટા વ્યાપારીને સંકટ વખતે પૈસા ધીરવામાં કે પોતાનાં નાણાં ઘસાઇ ગયા હોય, તેવે વખતે હિંમત જોરે કાર્ય પાર પાડવું.

ઘણા મજૂરોનું હાલના જમાનાની પદ્ધતિ પ્રમાણેનું ઉંચા પ્રકારનું શિક્ષણ મળે છે તે યુરોપિઅનો અથવા સરકારને લીધે છે. વિવિધ તરેહના નાના ઉદ્યોગો કે જેમાં થોડી મુડી જોઇએ છીએ અને જે ઘણે ભાગે દેશીઓના છે તથા દેશીઓથી ચાલે છે તેવા ઉદ્યોગો માટેના પુષ્કળ સંસ્થાઓ આપણા દેશમાં દાખલ થયા છે. દાખલા તરીકે, (૧) બરફ બનાવવાના સંચા, સોડા લેમોનેડ બનાવવાના, શણ દાબવાના, રૂ લોઢવાના, તેલ પીલવાના અને આટો દળવાના વગેરે વગેરે. સને ૧૯૦૩માં બધાં મળીને ૧૬૬૧ કારખાનાં હતાં અને તેમાં પોણા છ લાખ માણસો કામ કરતાં હતાં. સરકાર તરફથી બહાર પડતા, "મહેસૂલ તથા વ્યાપાર સંબંધી આંકડા" નામના ૧૯૦૭ ના ૧૩ મા અંકમાં સને ૧૯૦૫—૬ ના વર્ષના નીચે પ્રમાણે આંકડા આપે છેઃ—

મીલો	સંખ્યા	રૂપૈયા રોકાયા તે.	કામે લાગેલાં માણસો.
કાપડ સુતરની મીલો.	૨૮૪	૧૫૦૫૦૦૦૦૦	૨૧૨૦૦૦
શણની મીલો	૩૯	૮૭૭૦૦૦૦૦	૧૬૪૦૦૦
ઊનની મીલો.	૬	૪૬૦૦૦૦૦	૧૪૪૦૦૦
કાગળની મીલો.	૭	૫૮૦૦૦૦૦	૪૦૦૦
દારૂ ગાળવાનાં કારખાનાં	૨૭		૨૦૦૦

બીજા દેશો જોડે વ્યાપાર.

વ્યાપાર એટલે દેશ પરદેશમાં માલ લેઇ જવા લાવવાની મહેનત કરવી તે. એથી એક બીજા પ્રદેશની ચીજ વસ્તુ અદલબદલ થઇને બન્ને પ્રદેશવાળા સુખી થાય છે. આ પૃથ્વિના જુદા જુદા દેશમાં જુદી જુદી અનેક અનેક તરેહની વસ્તુઓ નીપજે છે. કોઇ દેશમાં કપાસ તો કોઇ દેશમાં ઘઉં, કોઇ દેશમાં રેશમ તો કોઇ દેશમાં ખાંડ, કોઇ દેશમાં લોઢું તો કોઇ દેશમાં અફીણ, એ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ અદલબદલ કરવાની સ્વાભાવિક રીતે દરેક મનુષ્યોને જરૂર પડે છે. તે વગર કોઇ દેશ પોતાની સ્થિતિએ આવી શકેજ નહિ. ધારો કે કોઇ પ્રદેશમાં સઘળી વસ્તુઓ જરૂરજોગ નીપજતી હોય, પણ તેથી દેશમાં વધારો થયા કરે અને પૈસાનો લાભ મળે નહિ તેથી જો એક બીજા પ્રદેશવાળા વ્યાપાર ન ચલાવે તો બન્નેને નુકશાન છે. યુરોપ સાથે હિંદુસ્તાનનો વ્યાપાર ન ચાલતો હોય તો આપણે લોઢું, સોનું, કાગળ આદિ અનેક ચીજની તંગી વેઠવી પડે. તેમ યુરોપમાં એનો વધારો પડ્યો રહે. વળી યુરોપને કપાસ, ઘઉં, સોના, રંગના પદાર્થ આદિ અનેક ચીજો શી રીતે મળે

ઘણા મજૂરોનું હાલના જમાનાની પદ્ધતિ પ્રમાણેનું ઉંચા પ્રકારનું શિક્ષણ મળે છે તે યુરોપિઅનો અથવા સરકારને લીધે છે. વિવિધ તરેહના નાના ઉદ્યોગો કે જેમાં થોડી મુડી જોઈએ અને જે ઘણે ભાગે દેશીઓના છે તથા દેશીઓથી ચાલે છે તેવા ઉદ્યોગો મોટેના પુંજી સંસ્થાઓ આપણા દેશમાં દાખલ થયા છે. દાખલા તરીકે, (૧) બરફ બનાવવાના સંચા, સોડા લેમોનેડ બનાવવાના, શણ દાબવાના, રૂ લોઢવાના, તેલ પીલવાના અને આટો દળવાના વગેરે વગેરે. સને ૧૯૦૩માં બધાં મળીને ૧૧૬૧ કારખાનાં હતાં અને તેમાં પોણા છ લાખ માણસો કામ કરતાં હતાં. સરકાર તરફથી બહાર પડેલા, "ઉદ્યોગ તથા વ્યાપાર સંબંધી આંકડા" નામના ૧૯૦૭ ના ૧૩ મા અંકમાં સને ૧૯૦૫—૬ ના વર્ષના નીચે પ્રમાણે આંકડા આપે છે:—

મીલો	સંખ્યા	રૂપૈયા રોકાયા તે.	કામે લાગેલાં માણસો.
કાપડ સુતરની મીલો.	૨૦૮	૧૫૦૫૦૦૦૦૦	૨૧૨૦૦૦
શણની મીલો	૩૬	૮૦૭૧૦૦૦૦૦	૧૬૪૦૦૦
ઊનની મીલો.	૬	૪૬૦૦૦૦૦	૧૪૪૦૦૦
કાગળની મીલો.	૭	૫૪૦૦૦૦૦	૪૦૦૦
દારૂ ગાળવાનાં કારખાનાં	૨૭		૨૦૦૦

બીજા દેશો જોડે વ્યાપાર.

વ્યાપાર એટલે દેશ પરદેશમાં માલ લેઈ જવા લાવવાની મહેનત કરવી તે. એવી એક બાજુના પ્રદેશના બીજી વસ્તુ અદલબદલ થાય અને પ્રદેશવાળા સુખી થાય છે. આ કુદરતના જુદા જુદા દેશમાં જુદી જુદી અનેક અનેક તરેહની વસ્તુઓ નીપજે છે. કોઈ દેશમાં કપાસ તો કોઈ દેશમાં ઘઉં, કોઈ દેશમાં રેશમ તો કોઈ દેશમાં ખાંડ, કોઈ દેશમાં લોઢું તો કોઈ દેશમાં અફીણ, એ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ આપ લે કરવાની વાસ્તવિક રીતે દરેક મનુષ્યોને જરૂર પડે છે. તે વગર કોઈ દેશ ચડતી સ્થિતિએ આવી શકેજ નહિ. ધારો કે કોઈ પ્રદેશમાં સઘળી વસ્તુઓ જથાબંધ નીપજતી હોય, પણ તેથી દેશમાં વધારો થયા કરે અને પૈસાનો લાભ મળે નહિ તેથી જો એક બીજા પ્રદેશવાળા વ્યાપાર ન ચલાવે તો બન્નેને નુકસાન છે. યુરોપ સાથે હિંદુસ્તાનનો વ્યાપાર ન ચાલતો હોય તો આપણે લોઢું, સીસું, કાગળ આદિ અનેક ચીજની તંગી વેઠવી પડે, તેમ યુરોપમાં એનો વધારો પડ્યો રહે. વળી યુરોપને કપાસ, ઘઉં, ચોખા, રંગના પદાર્થ આદિ અનેક ચીજો શી રીતે મળી

છે ? જેમજ ચીન, જાપાનવાળાને રેશમી કાપડ તથા આરીયુ, ઝરી આદિ સઘળી ચીજોમાં પરસ્પર ઘણી તંગી વેઠવી પડે. માટે વ્યાપાર કરવામાં જાતે પૈસાનો લાભ સમાયેલો છે.

વ્યાપાર વધવામાં મુખ્ય સાધન જમીનમાર્ગે આગગાડી અને જળમાર્ગે વહાણ, આગબોટ વગેરે સગવડભર્યા સાધનો છે. આગગાડીથી એકથી બીજે ઠેકાણે થોડે ખર્ચે અને બીજા દરાને સઘળી વસ્તુઓ લઈ જવાય લવાય છે. જેમ બન્ને દેશ વચ્ચે દરીઓ હોવાથી વહાણ તથા આગબોટના મદદથી માલ લઈ જવાય છે. જે દેશને દરીઆકીનારો ઘણો હોય ત્યાં વ્યાપાર ઘણો ચાલે છે. સ્વતંત્ર સંસ્થાન તથા યુરોપવાળા દેશો વ્યાપારમાં સરસાઈ ભોગવે છે. સમુદ્રકીનારો, ખાણ, ખાદી [illegible] બહુ લાભકારી છે. વ્યાપાર ચાલવામાં મુખ્ય કઈ બાબતોની જરૂર છે તે વિષે હવે આપણ વિવેચન કરીએ છીએ. વ્યાપાર ચલાવવામાં મુખ્ય સાધન પૈસો છે. નાના અગર મોટા પાયાપર વ્યાપાર ચલાવવાને એના વગર કશુ બનતું નથી. માટે પ્રથમ પોતાના ભંડોળ ઉપર નજર રાખી તે પ્રમાણે વ્યાપાર શરૂ કરવો. કેટલાક જણ કરજ કરીને એ જોખમકારી ધંધામાં ઉતરે છે. પણ એવે વખતે પોતાની સ્થિતિનો વિચાર અવશ્ય કરવો જોઈએ. એના કરતા પૈસાદાર મનુષ્યો ઓછા થઈ [illegible] માટે તો ઠીક. પ્રમાણિકપણું એ વ્યાપાર ચલાવવામાં ઘણું જરૂરનું છે. દેશ પરદેશમાં મોટી મોટી પેઢીઓ ચાલે છે. લાખો અને કરોડો રૂપી-આની હુંડીઓ અને માલ વગર પૈસે ચાલ્યાં આવે છે, એ બધા પ્રતાપ [illegible]. આપ લે કરવામાં તથા મુનીમોના આજનમાં જો કંઈ પણ અપ્રમાણિકપણું [illegible] તો તુરત તેનો વ્યવહાર અટકી પડે છે. માટે એ ગુણની દરેક વ્યાપારીને ઘણી જરૂર છે. તથા ગ્રાહક વધીને [illegible] લાભ મેળવે છે. વિલક્ષણ [illegible] તેમ બીજા [illegible] દરેક વ્યા-પારમાં ચોખ્ખો વ્યવહાર [illegible] રાખવો. ઉપરાંત ધીરવામાં [illegible] વ્યાપાર ખર્ચનો બરાબર અંદાજ [illegible] ચલાવે છે, તેને આખરે [illegible] મળે છે.

વ્યાપારીએ [illegible] હિંમત [illegible] એ. વખતે ખોટ કે નુકશાન આવે તો ગભરાવું નહિ. પણ તેને વખતે સાવચેતી રાખી પોતાનું કામ [illegible] કરવું કે. [illegible] મોટા વ્યાપારીને સંકટ વખતે પૈસા ધીરવાના કે પોતાના [illegible] તેવે વખતે હિંમત-થી કાર્ય પાર પાડવું.

વ્યાપારીએ પોતાના લાભની સાથે ગ્રાહકોની આબાદી ઉપ
પણ કાળજી રાખવી જોઈએ; કેમકે ગ્રાહકની આબાદી ઉપર તેનો આ
રહેલો છે. બેઠુનોને અગાઉ ચખાને નાણું પીરસાં. દેશમાં નવા નવ
ઉપર લાવી લોકોને લાભ કરવા, તથા લોકોપયોગી કામ કરવાં એ
સારા વ્યાપારીનું લક્ષણ છે.

એ પ્રમાણે વ્યાપાર કરવામાં ઘણી ઘણી જાતનું જ્ઞાન, સંસ્કાર
અને વિચાર રાખવાની જરૂર છે. સારો વ્યાપારી દેશને ઘણી તરેહના
લાભ કરી પોતાના લાભમાં વધારો કરે છે. વ્યાપારથી પૈસા સંબંધી
લાભ થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ લોકોના માનસિક ગુણો ઉપર પણ
વધારે અસર થાય છે. જુદા જુદા દેશના જુદી જુદી જાતના અને
તરેહવાર સ્વભાવના મનુષ્યોનું આવાગમન થવાથી લોકોને ઘણી જાતનું
જ્ઞાન લેવાનું મળે છે. પરદેશની સારી રીતભાત ગ્રહણ કરી, નઠારા
રિવાજ દૂર કરાય છે. તેમ અરસપરસ મુલાકાતો થવાથી બીજા અગણિત
લાભ બન્ને દેશને થાય છે. પરદેશી મનુષ્યો સાથે સમભાવ થઈ, વ્યાપારને
ઉત્તેજન મળે છે, ને તેથી બન્ને દેશના લોકોને અગણિત લાભ થાય છે.
એ બધું દેશાન્તરના મોટા વ્યાપારથીજ થઈ શકે છે. "**व्यापारे वसति
लक्ष्मी**" એ સિદ્ધ વચન પ્રમાણે જ્યારે વ્યાપારને લોકો દેશના દ્રવ્યનું
મૂળ કહે છે ત્યારે માલ વાપરનારાઓને કિંમતમાં જે કિફાયત થાય છે તે
ઉપર નહિ, પણ વ્યાપારીઓ જે ભારે દોલત મેળવે છે તે ઉપર, તેઓની
નજર હોય છે. પણ વ્યાપારીઓને જો કાંઈ ખાસ હકો ન હોય તો
તેમને મળતો લાભ, પોતાના દેશમાંજ બુડી કામે લગાડવાથી નફો મળે
તેથી કંઈ વધારે હોતો નથી. વ્યાપાર તે ખરું જોતાં ઉત્પાદન સોંઘું
કરવાની રીત છે, અને આવા દરેક પ્રસંગમાં માલ વાપરનારને આખરે
ફાયદો થાય છે. વ્યાપારીને તો વેચાતું લેનારને પોતાના નાણાં બદલ
વધારે મળે કે ઓછું તો પણ પોતાનો નફો મળી રહેવાનો જ.

દેશાન્તરના વ્યાપારથી ઉપર ગણાવેલા ફાયદા સિવાય વળી નીતિ
સંબંધી તથા બુદ્ધિ વિષયક ઘણુંજ અગત્યની અસર થાય છે. તેને
લીધે દુનિયાના સઘળા પ્રજાઓના લોકો પરસ્પર સંબંધમાં આવે છે.
કેળવણીનો પ્રચાર કરવાનું [illegible] પ્રબળ સાધન છે; તથા સલાહ
શાંતિમાં રહેવાનો સંભવ [illegible] છે.

પરદેશ સાથેના વ્યાપારમાં જરૂરી સવાલો.

૧. પરદેશ સાથેના વ્યાપારનો મોટો ફાયદો શો છે?
૨. દેશના ધંધાનું રક્ષણ કરવું એટલે શું? અને તેવું રક્ષણ કર·

વધુ ફેલાવા આપણે શી તરફ જણાવે છે?

૩. દેશના બે ધંધાઓ પરદેશની સ્પર્ધા સામા ટકી શકે એમ ન હોય તેમનું રક્ષણ કરવામાં ન આવે તો શું થાય?

૪. દેશનો કોઈ એવો ધંધો હોય કે જો તેનું પરદેશની સ્પર્ધાથી રક્ષણ ન કર્યું હોય તો તે બંધ થઈ જાય; તો તેવા ધંધાનું રક્ષણ કર્યાથી દેશને ફાયદો કે ગેરફાયદો?

૫. રક્ષણ કરવાનું કહેનારાઓ, કયા વર્ગના સ્વાર્થ સામું જોતા નથી?

૬. કારીગરોને બદલીને કોઈ ચીજ સસ્તી થવાથી મુસાફર ઉપર શી અસર થશે.

૭. ઉત્પાદન ખર્ચ ઓછું થવાથી મુડી ઓછી થવા ઉપર શી અસર થાય છે.

૮. આયાતની વિષે વેપારનું શું કહેવું છે તેને ખરું કે ખોટું?

૯. વિશ્વવ્યાપારીઓની આયાતની દલીલ ટુંકામાં કહો?

૧૦. વિનિમય દરના ફેરફારને વિનિમયથી ક્યારે ફાયદો થાય?

૧૧. વિનિમય કેવી રીતે મૂલ્ય વગેરેના પ્રમાણમાં સોદામાં કેવો નફાકારક હોય છે?

૧૨. જ્યારે તે નફાકારક આ સોદામાં કોઈ હદથી વધારે હોય ત્યારે વિનિમયની અસર શા માટે નથી થતી?

૧૩. પરદેશ સાથેના વ્યાપારથી નિકાસ અને આયાતની કિંમતો ઉપર કેવી રીતે અસર થાય છે?

૧૪. દેશના વસ્તીના આધારે વ્યાપાર ચાલતો હોય તો જુદા જુદા દેશોને કેવી રીતે જુદી જુદી કિંમત જુદા જુદા દેશોમાં જુદી રીતે હોય?

૧૫. પરદેશી આયાત ઉપર કર રાખવાથી અમુક વર્ગને શો ફાયદો કે નુકસાન છે? તેથી સમગ્ર લોકોને કેવી રીતે અસર થાય છે?

૧૬. પરદેશી આયાતનો ભાવ અને ભાવ કેમ નથી ઘટતો?

૧૭. મુક્ત વ્યાપાર એટલે શું? શું મુક્ત વ્યાપાર ખરેખર ફાયદાકારક નથી?

૧૮. સંરક્ષિત વિનિમય સંબંધી કેટલાક લેખો કેટલી હદ સુધી ફાયદો કરે છે?

૧૯. પરદેશ સાથેના વ્યાપારમાં મુખ્ય કઈ બાબતો ધ્યાનમાં લેવાય છે?

૨૦. દેશની નિકાસ કરતાં આયાત વધારે હોય તો વધારાનું નાણું કેવી રીતે

રીતે થાય છે? આ વલણને અટકાવનારાં કેટલાંક કારણો ગણાવો.

૨૧. દેશની નિકાશ વધારે તેમ વધારે ફાયદો એમ કહેવું ખરું છે કે ભૂલ ભરેલું છે? ને જો ભૂલ ભરેલું હોય તો શા માટે?

૨૨. આપણા દેશની નિકાશ હમેશાં આયાત કરતાં ઘણી વધારે હોય છે તેનું કારણ શું?

૨૩. દરરોજના દરેક દેશાવરના દરેક ચીજના બજાર ભાવ જાણવાની ખાસ જરૂર, અને એક વસ્તુ કયા દેશમાં સસ્તી મળે છે ને તેજ વસ્તુનો કયા દેશમાં મોંઘામાં મોંઘો ભાવ છે તે ધ્યાનમાં રાખી તેના ઉપર રેલ અથવા સ્ટીમર ચાર્જ, વિમો, કમીશન, દલાલી, વગેરે ચડાવતાં બીજા દેશમાં મોકલતાં પોસાણ છે કે નહીં ને મોકલવાથી શું નફો થાય તથા દરેક દેશના તોલ, માપ તથા જગાત જુદી હોય છે તે સર્વ બાબત ધ્યાનમાં રાખવાની ખાસ જરૂર છે?

પરદેશી માલપર જગાત બેસાડવી.

પરદેશી માલ હિંદુસ્તાનમાં વધારે આવતો હોય તો એટલાજ ઉપરથી નાખુશ થવાનું નથી; કેમકે પરદેશી માલ આ દેશમાં ઉતરી હિંદનાં નાણાં લઇ જાય ખરો, પણ તેના બદલામાં માલરૂપી દોલત દેશમાં વધે. તેથી આખરે દેશને નુકશાન ગણાય નહિ. પણ બધી વખત એવું બનતું નથી. કેમકે જે માલ હિંદુસ્તાનમાં કાયમ કે ગિરેશ[illegible] મિલ્કત તરીકે રહેવાનો નથી; જેવો કે તમામ જાતના કાચ, માટીનાં રમકડાં અને એવાજ બે ફુંકે ફાટી જના થઇ જાય એવા પદાર્થો, જે થોડા જ દિવસમાં ભાંગી ભુકો થઇને કચરો રસ્તામાં રખડે, એવો માલ અત્રે ઉતરતો અટકે, તોપણ દેશનું કામ એ વિના અટકી પડે એમ નથી. જેવી રીતે નાના બાળકે હાથમાં લીધેલા રૂપીઆ, એક બાદલું કાચનું ચળકતું રમકડું બનાવી આપણે પડાવી લઇએ છીએ, તેમજ એવા રમત ગમતના પદાર્થો તો આપણી મિલ્કત પડાવી લેવાના રમકડાં છે. માટે એવો માલ ઉતરતો હોય તો તે આપણને લાભ આપવાને બદલે નુકશાન કરનારો છે.

હવે ભરતખંડમાંથી પરદેશખાતે ચડતા માલને માટે પણ વિચાર કરવાનો છે. તે એકે અહિંથી ઓછામાં ઓછું, એક કરોડનું રૂ પરદેશ ખાતે મોકલી હિંદમાં એક કરોડ રૂપીઆ લાવી નાણાંમાં વધારો કરવા ધારીએ તો તેમાં નફો શોધવા જતાં દેશને બે તરેહનું નુકશાન ખમવું પડશે. એક તો દેશમાંથી એક કરોડની મિલ્કત ઘટી તે, તથા બીજે

એટલે એ એકજ કરોડના રૂ ૫૨ પરદેશી લોકો પોતાની કારીગરી લગાડી, વણી, રંગી, રૂપાંતર કરી, તેજ પાછું હિંદ તરફ મોકલી હિંદ પાસેથી ત્રણ ક્રોડ રૂપીઆ કમી લે છે. આ વ્યવહારમાં આપણા દેશને બે કરોડની ખોટ ગામ હની. આવી રીતે જવું ને આવવું કરવત હિંદની કિસ્મતને વહેર વહેર કરે, ત્યારે આખર તો હિંદની હાલત છેક નબળી પડે એમાં શી નવાઈ?

આ બધાં દુઃખનું કારણ આપણા દેશની ઉપર કળાનું જોર ઝાંખું પડવાથી ઉત્પન્ન થયું છે. હવે જો એ દુઃખ દૂર કરવા "પરદેશી માલ હિંદ આવે ઉતરતો અટકાવો," એવી હદ કરીએ તો તે ઇન્સાફથી ઉલટી રીતિઃ માન્ય રહે નહિ. માટે તેના કંઈ આગપંપાળ ઉપાય તરીકે પરદેશી ઉતરતા માલ ઉપર જકાતનો બોજો મુકવો જોઈએ. તેથી દેશી માલ કરતાં પરદેશી માલ મોંઘો પડશે. અને દેશી માલ ખપતાં સુધી પરદેશી માલનો ઉપાડ થશે નહિ. આખરે આમાંથી કંઈ લાભ મળવાનો સંભવ છે.

હિંદુસ્તાનમાં પરદેશી ઉદ્યોગના વિસ્તારનો કોઠો.

ઉદ્યોગો.	કેમ રૂપીઆ રોકાયા.	કામ કરતાં માણસો.	દર વર્ષે નીકળતો માલ અથવા પેદાશ.
રેલવેઓ	સરકારે ૩૦૨ કરોડ. ખાનગી ૧૦૫ કરોડ.	૫ લાખ	૧૯૦૫ માં ૨૮૦૦૦ માઈલમાં ચાલુ રેલવે.
કોલસાની ખાણો	......	૧ લાખ	૫૫ લાખ ટન.
રૂની મીલો.	૭½ કરોડ.	૧¾ "	
ચા.	૬૦ કરોડ રૂ.	૮ "	કુલ ચા, ૨૦૦૦ લાખ રતલમાંથી ૯¾ કરોડ રૂ.ની કીમતની ૨૦૨૦ લાખ રતલ પરદેશ ચડે છે અને બાકીની ૧૫૦ લાખ રતલ અહિં ખપે છે.
[illegible]	૨૫¾ કરોડ રૂ	..	......
સોનાની ખાણો.	......	..	૩૫૦૦૦૦૦૦રૂપૈઆ.
ઊનની મીલો.	૪૫ લાખ રૂ.	..	૨૮૦૦૦૦૦રૂપૈઆ.
દેશી શણકામ કરનારી મીલો.	૨૦¾ કરોડ રૂ	૩¾ લાખ	......

ખપ અને વપરાશ.

હિંદુસ્તાનની વસ્તીના ૭૦ ટકા લોકો આજ ખેતી કે આને લગતી ખેતી ઉપર આધાર રાખે છે. હિંદુસ્તાનનો એકંદર "દુનિયાના મોટી ખેતીના વધારે ઉત્પન્ન કરનારા દેશોમાંનો એક છે." [illegible] છે. [illegible] ખેતીની જરૂરિયાતો ઘણી મોટી હોય છે, અને [illegible] નોકરીની પુરી પડે છે, અને તેમના [illegible] તેમને પોતાની ખેતીના [illegible] આપે છે. [illegible] પરદેશી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવામાં [illegible] હિંદુસ્તાનમાં [illegible] પરદેશી વસ્તુઓનો ખપ [illegible] હિંદુસ્તાનની [illegible] વસ્તી [illegible] ખેતી કે [illegible] પરદેશમાં [illegible] છે. હિંદુસ્તાનનાં [illegible] ખેતી ઉપર [illegible] અને [illegible] ઉપર [illegible] છે. [illegible] હિંદુસ્તાનની [illegible] વ્યાપારમાં [illegible] છે. [illegible] જરૂરિયાતો [illegible] નીચેની [illegible]

[illegible]

પેદા કરતા પણ બંધ થશે. ખપ યા વપરાશ બે પ્રકારનો છે. ઉત્પાદક અને અનુત્પાદક ખપ. વસ્તુના કેવળ ખપી જવામાં-નાશમાંજ પૂરો થાય છે. અર્થાત તેનો ઉપયોગ થતાની સાથેજ તેનો અંત આવી જાય છે. જેના ખપ અગર ઉપયોગમાંથી આગળ કોઈરૂપે કંઈ ન થાય તે જેથી ઉલટું ઉત્પાદક ખપને બીજી રીતે ખપત ન કહી શકાય. એ ખપ અગર ઉપભોગ તો નવી અગર વિશેષ દોલત ઉત્પન્ન કરવાનું સાધન છે. દાખલા તરીકે બીજની વાવણી એ એક જાતની ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિ છે, અનુત્પાદક ખપ અગર નાશ નહિ. કારણ એમ માને છે કે મજૂરના ખોરાકને પણ સમજવી જોઈએ. મનુષ્યે વસ્તુને ખપ અગર વપરાશમાં લેવી. અગર મનુષ્ય જરૂરિયાતોને સંતોષવી એ આર્થિક ક્રિયાની છેવટની અવધિ છે. તે પછીનાં તમામ સ્થિતિ અગર અવસ્થામાં દોલત પેદા થયે [illegible] સ્વરૂપમાં વસ્તુનો ખપ થઈ તે [illegible]

ખપ અને વપરાશના નિયમો.

ઉપયોગીના સરખી હોય. અર્થાત્ એકને બદલે બીજી વસ્તુ આપણે ત્યારેજ ખરીદીએ છીએ કે જ્યારે આ બીજી પહેલીના કરતાં વધારે સુખદાયક લાગે. દરેક ચીજ જે આપણે ખપમાં લઇએ છીએ તેના પ્રમાણનો આધાર તેની ઉપયોગિતા એટલે એની પ્રાપ્તિથી જે આનંદ થાય તે, તથા તેની કિંમત એટલે તે પ્રાપ્ત કરવામાં જે શ્રમ અગર ભોગ આપવો પડે તે ઉપર છે.

ખપ અને ઉપજ વચ્ચે સંબંધ.

ખરચવું અથવા ખપમાં લેવું એનો અર્થ ફક્ત પૈસાની ફેરબદલી એટલે કે, પૈસાનું પેદાશની એક શાખામાંથી બીજીમાં જવું. ખરચવું એ ફાયદાકારક ત્યારેજ થાય કે જ્યારે અનુત્પાદક માર્ગમાંથી ઉત્પાદક માર્ગમાં પૈસાની ફેરબદલી થાય ત્યારે. પૈસાદાર માણસ ઉત્પાદક પ્રગતિ ઉપર બહુ મહેનત કરે છે; કારણ કે તે પોતાના ખરચને નિયમિત કરી કયા ઉદ્યોગો અગર ધંધા આબાદ થશે અને કયા નહિ તે નક્કી કરી શકે છે.

આપણા ખપમાં આવતી વસ્તુઓની જાતો.

ખાવું, પીવું, તથા લુગડાં લત્તાં પહેરવાં, એ વગેરેની આપણી શારીરિક જરૂરિયાતો [illegible] પ્રથમ છે. (પરંતુ અન્ન માટેની આપણી શક્તિ મર્યાદિત છે.) જે વસ્તુઓ આપણી પ્રતિષ્ઠા અથવા કીર્તિના [illegible] પાડે છે તે અગત્યતાના પ્રમાણમાં બીજે નંબરે આવે છે એટલે [illegible] જરૂરિયાતોની વસ્તુઓ અથવા ખોરાક અથવા કપડાં [illegible] સાધારણ વસ્તુઓ કરતાં અન્ય વસ્તુઓ મેળવવાનું આપણે [illegible] છીએ દાખલા તરીકે, [illegible] હાથના આવતા-[illegible] પહેરવા ઓઢવામાં અતિતાલપણું અગર ઉપરછલ્લું ઇત્યાદિ. આપણી શારીરિક માગણીઓ [illegible] પણ આપણું નિત્યતા: પસંદ કરીએ છીએ દાખલા તરીકે એકજ જાતનો ખોરાક ઘણા વખત પછી સ્વાદ આપતો નથી અને તેવા સાધારણ રીતે જુદી જુદી ઋતુમાં અથવા તહેવારના દિવસોએ આપણે જાતે જુદો ખોરાક ખાઈએ છીએ. સુધારો તથા માનસિક કેળવણીના વધવા સાથે દરેક મનુષ્યને હવે સમજ અગર બુદ્ધિનું કામ નિશ્ચિંત રીતે કરવા માટે [illegible] વધારે જગો અને એકાંત જોઈએ છીએ [illegible] કે [illegible] રક્ષણ માટે નહિ. આપણી શારીરિક અને માનસિક પ્રવૃત્તિઓમાંથી ઉત્પન્ન થતી જરૂરિયાતો હમેશ વધતી આવે છે. દાખલા તરીકે મનુષ્યની ઉમરાઉ જતી પ્રવૃત્તિને પરિ-

ક્રમે ક્રમે કસરતની રમતો થાય છે; અને નવલકથાઓ, નાટકો, તથા સાહિત્યનાં પુસ્તકોનો તેમનો આનંદજ અભ્યાસ થાય છે. આ સર્વ આજનો તરતજ જરૂરની વસ્તુ તરીકે ગણાવા માંડે છે એટલે કે એ જીંદગીની જરૂરીઆતો જેવી લાગે છે. મનુષ્યોનો દિન પ્રતિ દિન આગળ વધતા જવાનો સ્વભાવ એવો છે કે (આપણી માગણીઓ અથવા તૃષ્ણાઓને સંતોષવાના સાધન તરીકે તેમાંથી પ્રવૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થવાને બદલે, તંદુરસ્ત સ્થિતિમાં, નવી પ્રવૃત્તિઓમાંથીનવી માગણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ટુંકામાં જો કે વગર સુધરેલા માણસની જરૂરિયાતો કુદરતી પશુની જરૂરિયાતો જેવીજ છે તોપણ મનુષ્ય તરીકે આપણે જેમ જેમ આગળ વધીએ છીએ તેમ તેમ આપણી જરૂરિયાતોની વિવિધતામાં તથા તેને સંતોષવાની રીતોની વિવિધતામાં પણ વધારો થાય છે, એટલે કે આપણને ફક્ત વધારેજ નહિ પણ વધારે સારી અગર વધારે પસંદગીની ચીજો જોઈએ છીએ ઉપરાંત હલકી જાતોમાં પણ રૂઢિ અગર રિવાજના દબાણને લીધે જુગટું રમવાના ખરચમાં તથા વિવિધતામાં કાયમ વધારો થાય છે. ઉંચા પ્રકારના સુખ તરફ આવી પ્રગતિ હિંદુસ્તાનમાં ફક્ત નોકરીઆત તથા વ્યાપારી વર્ગમાં જોવામાં આવે છે. બેહુન વર્ગને એનો સંપૂર્ણ સ્પર્શ થયો છે. મોટે ભાગે જે એમના બાપ દાદા જાણતા નહોતા તે હવે તેઓ કાયમ પસંદ છે, પણ તે માલોનું કપડું અતિશય મોંઘું તથા ઘર આંગણે બનાવવાના કારણથીજ. અને નહીં કે તેઓને હવે તદ્દ વિશેષ લાગે છે તેથી. હું ધારું છું કે આ દાખલો, સોંઘી વસ્તુઓમાંથી જે કૃત્રિમ જરૂરિયાત ઉત્પન્ન થાય છે અને જે પાછળથી અનિવાર્ય થઈ પડે છે તેનો છે.

હિંદુસ્તાનના [illegible] [illegible] થાય છે તે બાબતમાં યાદ રાખવું જોઈએ કે લોકોનો મોટો ભાગ ગરીબ ખેડૂતોનો છે. અને એમની આવકના પ્રમાણમાં [illegible] [illegible] કે જેમાં કંઈ પણ ફેરફાર કરી શકાય એમ હોતું નથી તે [illegible] બનાવવા દેવા જોઈએ. [illegible] સામાજિક [illegible] એમ [illegible] છે કે જેમ જેમ આવક [illegible] છે તેમ [illegible] ખરચનું પ્રમાણ ઓછું થાય છે અને એના પ્રમાણમાં [illegible] તથા [illegible] ખરચ એનાએ રહે છે. પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવક અગર પેદાશના વધારા સાથે કાયમ [illegible] જાય છે. અને તેથી કરીને લોકની ગરીબ સ્થિતિને લીધે હિંદુસ્તાનમાં [illegible] [illegible] [illegible] ઘણો વધારો થશે એમ છે.

ઉપયોગીના સરખી હોય. અર્થાત્ એકને બદલે બીજી વસ્તુ આપણે લાચાર ખરીદીએ છીએ કે જ્યારે આ બીજી પહેલીના કરતાં વધારે સુખદાયક થાય. ત્રીજી ચીજ જે આપણે ખપમાં લઈએ છીએ તેના પ્રમાણનો આધાર તેની ઉપયોગિતા એટલે એની પ્રાપ્તિથી જે આનંદ થાય તે, તથા તેની કિંમત એટલે તે પ્રાપ્ત કરવામાં જે શ્રમ અથવા ભોગ આપવા પડે તે ઉપર છે.

ખપ અને ઉપજ વચ્ચે સંબંધ.

ખરચવું અથવા ખપમાં લેવું એનો અર્થ ફક્ત પૈસાની ફેરબદલી એટલે કે, એકનું ખિસ્સાની એક ગજવામાંથી બીજામાં જવું. ખરચવું એ [illegible] થાય જ્યારે અનુત્પાદક માર્ગમાંથી ઉત્પાદક માર્ગમાં પૈસાની ફેરબદલી થાય [illegible] ઉત્પાદક પ્રગતિ ઉપર [illegible] નિયમિત કરી [illegible] નહિ તે બની નહીં શકે.

આપણા ખપમાં આવતી વસ્તુઓની જાતો.

[illegible]

આગે એમ કસરતની રમતો થાય છે; અને નવલકથાઓ, નાટકો, તથા સાહિત્યનાં પુસ્તકોનો તેમના ખાનગી અભ્યાસ થાય છે. આ સર્વ બાબતો તરતજ જરૂરની વસ્તુ તરીકે ગણાવા માંડે છે એટલે કે એ જીંદગીની જરૂરીઆતો જેવી લાગે છે. મનુષ્યોના દિન પ્રતિ દિન આગળ વધતા જવાનો સ્વભાવ એવો છે કે (આપણી માગણીઓ અથવા જરૂરીઆતોને સંતોષવાના સાધન તરીકે તેમાંથી પ્રવૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થવાને બદલે, તંદુરસ્ત સ્થિતિમાં, નવી પ્રવૃત્તિઓમાંથીનવી માગણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ટુંકામાં જો કે વગર સુધરેલા માણસની જરૂરિયાતો લગભગ પશુની જરૂરિયાતો જેટલીજ છે તોપણ મનુષ્ય તરીકે આપણે જેમ જેમ આગળ વધીએ છીએ તેમ તેમ આપણી જરૂરિયાતોની વિવિધતામાં તથા તેને સંતોષવાની રીતોની વિવિધતામાં પણ વધારો થાય છે, એટલે કે આપણને ફક્ત વધારેજ નહિ પણ વધારે સારી અગર વધારે પસંદગીની ચીજો જોઈએ છીએ જીંદગીની હલકી બાબતોમાં પણ રૂચિ અગર રિવાજના ફેરફારને લીધે નુતન બનાવના [illegible] તથા વિવિધતાનો ક્રમમ વધારો થાય છે. ઉંચા પ્રકારના સુખ તરફ આવી પ્રગતિ હિંદુસ્તાનમાં ફક્ત નોકરીઆતવાળા તથા વ્યાપારી વર્ગમાં જોવામાં આવે છે. ખેડુત વર્ગને એનો અલ્પસ્વલ્પ સ્પર્શ થયો છે. જો કે જે એમના બાપ દાદા [illegible] તે કરતાં તેઓ [illegible] પહેરે છે, પણ તે [illegible] કપડું [illegible] તથા પર [illegible] કારણ્યોગે, અને નહીં કે તેઓને હવે [illegible] લાગે છે [illegible] કે આ દાખલો, એવી વસ્તુઓમાંથી [illegible] અને જે [illegible] અનિવાર્ય [illegible]

[illegible]

મોજ શોખ.

મોજ શોખ એટલે ખપ કરતાં વિશેષ માગણી અગર તૃષ્ણાનું સંતોષવું. પણ આ મોજ શોખ દરેક બાબતમાં નિંદવા જેવો નથી. ગરીબમાં ગરીબને પણ કંઈ તૃષ્ણા અગર બિનજરૂરી માગણી સંતોષવાનું હોયજ નહિ તો ભાર વહન કરનાર પશુ કરતાં એની જીંદગી વધારે સારી ન હોય. દરેક મનુષ્યની તૃષ્ણા અગર માગણી પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જરૂર વિનાની હોય છે, તેથી મોજ શોખ તરીકે તેને પ્રથમજ દાબી દેવામાં આવતી હોત તો આજ સુધી જનસમાજ એની મૂળ જંગલી સ્થિતિમાંજ રહ્યો હોત. મોજ શોખ જ્યારે ઉડાઉપણાનું રૂપ લે છે ત્યારેજ તે નિંદવા યોગ્ય થાય છે. એટલે કે એક બાજુએ સામાજીક શ્રમનું માપ અને બીજી બાજુએ એક મનુષ્યનો સંતોષ, એ બે વચ્ચે યોગ્ય પ્રમાણ ન રહે ત્યારે, અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો મોજ શોખ ભોગવનાર મનુષ્ય જનસમાજની અભિવૃદ્ધિમાં મદદકારક થતો નથી ત્યારે, તે મોજ શોખ ધિક્કારવા યોગ્ય થાય છે.

મજુરી.

ભરતખંડમાં મજૂરી જુદા પ્રકારની છે અને તેથી તે બાબતમાં કોઈ પ્રકારની સામાન્ય ટીકા કરીએ તો તે ભૂલ ભરેલી થાય. આપણા કારીગરો બહુ ઉંચી કારીગરીના કામ કરી શકે એવા છે અને લગભગ કોઈ પણ કળા અથવા હુન્નર ગમે તેવો નવીન, બારીક અથવા પોતાની ટેવોને પરિચિત ન હોય તેવો પણ હુન્નર જલદીથી શીખી શકે એમ છે. આપણા ખેડુતો બહુ ઉદ્યોગી અને ધીરજવાળા છે. મુંબાઈ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના મજૂરોમાં ઘણી ખામીઓ છે. તેઓ કાગળ દફતરના આગલુ તથા (પરદેશીઓ તરફ) અપમાનિક છે. આપણા દરવાજે ટપાલ વહેંચનારા તથા એકથી બીજે ગામ ટપાલ લઈ જનારા હલકારા કે જેઓ સામાન્યમાં સામાન્ય મજૂરો કરતા સહેજજ ઉંચા દરજ્જાના છે, તેઓમાં પૈસા ઉચાપત કરી જવાના દાખલા વરસમાં ક્વચિતજ બને છે. હિંદુસ્તાનના મજૂરોમાંથી વાંકજ યાદ કરતા બાકીના લગભગ તમામ દારૂ પીવાની તથા જુગાર રમવાની ટેવ કે જેને લીધે યુરોપના મજૂરો કલંકિત અને નાલાયક બને છે, તેનાથી છુટા છે, પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં મજૂરો ઉપર દેખરેખ રાખ્યા સિવાય સારૂં કામ થાય એમ ન હોવાથી તે બાબતમાં બહુ ખરચ થાય છે. અને તેથી મજૂરી, દેખાતી રીતે સોંઘી છતાં, જોઈએ તેટલી કાર્યસાધકતા ન જણાય. મી. મોરીસન કહે છે કે,

"હિંદુસ્તાનના કારીગર અથવા મજુર વર્ગનો મોટો ભાગ ખાનગી ધંધા કરે છે, ઢોર ઉછેર કરવાને માટે જોઈતી મજુરી કરવા ઉપરાંત તેઓ ધંધાના નાયકો માટેના ધંધા તથા પૈસાની તથા નુકશાનની જવાબદારી માથે લે છે. પણ આમાં નાનાં ધંધાદારીઓમાં તે કરવાની અનુશક્તિ કે કેળવણી કે ધંધાના બજારો સંબંધી માહિતી કે વધારે ફાયદાકારક રીતો શોધી કાઢવાની તીક્ષ્ણતા હોય છે નહિ.' હિંદુસ્તાનની હવા મજૂરીને અશક્ત બનાવે છે, અને આરામ લેવાની વૃત્તિને વધારે છે, અમર પોષે છે. પણ હાલના જમાનાના કારખાનાનાં કામમાં કોઈ પણ તરેહની મંદતા વગર, અમર અટક્યા વિના કલાકના કલાક સુધી એક ધારો અગર એક સરખો શ્રમ કરવાની જરૂર છે પરંતુ હિંદુસ્તાનની પોલીટીકલ નાતો આ રીતે કામ કરી શકે એમ છે. અને તેથી કરી હિંદુસ્તાનના લોકોને જોઈએ તેવા મજૂરો મેળવવામાં ભારે મુશ્કેલી પડે છે, અને અમુક જાતમાંથી મજૂરો લેવા પડે છે. સામાન્ય મજૂરો વિષે કહેવું જોઈએ કે, તેમને પૈસા સંગ્રહ કરવાની ગરજ હોતી નથી. ઉંચા પ્રકારની મહેનત કરી જીંદગીમાં ઉંચા ચડવાની આકાંક્ષા નથી હોતી. પોતાના કામમાં અભિમાન નથી, અને (ઉપેક્ષ મજૂરની માફક) પોતાનો માલ ઉંચા પ્રકારનો બનાવી બીજા વર્ગને હઠાવવાનો ઉચ્ચાભિપ્રાય પણ નથી. આ હિસાબ હિંદુસ્તાનના કારીગર વર્ગને લાગુ પડતી નથી. હિંદુસ્તાનના આ ભાગના લોકો જૂની રીત પ્રમાણે ખાનગી ધંધાના કામ માટે સારા છે, પણ તેઓ મહેનતથી કારખાનાના મજૂર અગર ખાણ ખોદનારા બની શકતા નથી. હિંદુસ્તાનમાં ખાણનું કામ કરી શકે એવા તમામ મજૂરો હિંદુસ્તાનની ખાણોમાં કામે લાગી ગયા છે. હિંદુસ્તાનના જે ભાગોમાં સ્થાનિક મજૂરોની વસ્તિ નથી (દા. આસામમાં ચ્હાની ખેતીની માફક) વધારે સંખ્યામાં અને એકંદર કાળના [illegible] મજૂરો મળી શકતા અશક્ય છે. જૂની રોજનારાઓને [illegible] મજૂર મળતા. તેમને કરારથી બાંધી દૂર મોકલવાના [illegible] ન આવવાથી તેમની જીંદગી વ્યર્થ કરવામાં [illegible] કરવા પડે છે. કારખાનાની રીતનું કામ ન કરી શકે એવા મજૂરો [illegible] ઉદ્યોગોના હાથ પગ [illegible] હિંદુસ્તાનના [illegible] તો ફક્ત તેમને [illegible] તેઓ કારખાનાના કામમાં [illegible] હિંદુસ્તાનમાં જ માલ બને છે તેમાં નુકશાન [illegible] આપણા મજૂરો અજ્ઞાન, અમાદકસિદ્ધ, મંદ, [illegible] જૂના [illegible] બાપદાદા અને આરામ ચાહનારા છે. અને [illegible] કેળવણી નુકશાન કે

મોજ શોખ.

[illegible]

મજુરી.

[illegible]

"હિંદુસ્તાનના કારીગર અથવા મજૂર વર્ગનો મોટો ભાગ મોટેભાગે ધંધા કરે છે, દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરવાને માટે રોજની મજુરી કરવા ઉપરાંત તેઓ ધંધાના નાયકો માફક ધંધો તથા પેદાશની નફા નુકશાનની જોખમદારી માથે લે છે. પણ આમાં નાનાં ધંધાદારીઓમાં તે કરવાની બહુ શક્તિ કે કેળવણી કે દૂરનાં બજારો સંબંધી માહિતી કે વધારે કરકસરવાળી રીતો શોધી કાઢવાની તીક્ષ્ણતા હોઇ શકે નહિ. હિંદુસ્તાનની હવા સખ્ત મજૂરીને અશક્ય બનાવે છે, અને આરામ લેવાની વૃત્તિને વધારે છે, અમર પોષે છે. પણ હાલના જમાનાના કારખાનાનાં કામમાં કોઇ પણ તરેહની મંદતા વગર, અમર અટકયા વિના કલાકના કલાક સુધી એક સામે અમર એક સરખો શ્રમ કરવાની જરૂર છે પરંતુ હિંદુસ્તાનની થોડીકજ જાતો આ રીતે કામ કરી શકે એમ છે. અને તેથી કરી હિંદુસ્તાનની મીલોને જોઇએ તેવા મજૂરો મેળવવામાં ભારે મુશ્કેલી પડે છે, અને અમુકજ જાતમાંથી મજૂરો લેવા પડે છે. સામાન્ય મજૂરો વિષે કહેવું જોઇએ કે, તેમને પૈસા સંગ્રહ કરવાની ઇચ્છા હોતી નથી. ઉંચા પ્રકારની મહેનત કરી ઉદ્દમીમાં ઉંચા ચડવાની આકાંક્ષા નથી હોતી. પોતાના કામમાં અભિમાન નથી, અને (યૂરોપના મજૂરના માફક) પોતાનો માલ ઉંચા પ્રકારનો બનાવવા [illegible] ઇચ્છા પણ નથી. આ રીતે હિંદુસ્તાનના [illegible] હિંદુસ્તાનના આ [illegible] [illegible]
છે [illegible]

મોજ શોખ.

મોજ શોખ એટલે ખપ કરતાં વિશેષ માગણી અગર તૃષ્ણાનું સંતોષવું. પણ આ મોજ શોખ દરેક બાબતમાં નિંદવા જેવો નથી. ગરીબમાં ગરીબને પણ કંઈ તૃષ્ણા અગર બિનજરૂરી માગણી સંતોષવાનું હોયજ નહિ તો ભાર વહન કરનાર પશુ કરતાં એની જીંદગી વધારે સારી ન હોય. દરેક મનુષ્યની તૃષ્ણા અગર માગણી પ્રથમ ઉપન્ન થાય છે ત્યારે જરૂર વિનાની હોય છે. તેથી મોજ શોખ તરફ તેને પ્રથમજ દાબી દેવામાં આવતી હોત તો આજ સુધી જનસમાજ એની મૂળ જંગલી સ્થિતિમાંજ રહ્યો હોત. મોજ શોખ જ્યારે ઉડાઉપણાનું રૂપ લે છે ત્યારેજ તે નિંદવા યોગ્ય થાય છે. એટલે કે એક માણસે સામાજીક થવાનું ખાય અને બીજું ખાવુએ એક મનુષ્યનો સંતોષ, એ બે વચ્ચે યોગ્ય પ્રમાણ ન રહે ત્યારે અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો મોજ શોખ ભોગવનાર મનુષ્ય જનસમાજની અભિવૃદ્ધિમાં મદદગાર થતો નથી ત્યારે તે મોજ શોખ નિંદવા યોગ્ય થાય છે.

મજુરી.

[illegible] મજુરી [illegible] બાબતમાં કોઈ [illegible] થાય. આપણા કારીગર [illegible] લગભગ કોઈ [illegible] અથવા પોતાની ટેવોને [illegible] એમ છે. આપણા [illegible] અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના [illegible] વગેરેના [illegible] આપણા હુન્નરો [illegible] હલકાશ કે જેઓ [illegible] દરજ્જાના છે, તેઓમાં પણ [illegible] કારીગર બને છે. હિંદુસ્તાનના મજૂર [illegible] લગભગ તમામ દારૂ પીવાની તથા [illegible] યુરોપના મજૂરો કઠિન અને નાલાયક [illegible] પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં મજૂરો ઉપર [illegible] થાય એમ ન હોવાથી તે બાબતમાં [illegible] તેવા મજૂરી, દેખાતી રીતે સોંઘી છતાં, જોઈએ તેવી [illegible] ન ગણાય. મી. મોરીસન કહે છે કે,

જેઓ પદ્ધતિસર તથા સખ્ત મહેનત કરી શકે એવા અને નિયમિત તથા નિશ્ચયપૂર્વક કામ કરી શકે એવા મેળવવાની છે.

અને એથી વિશેષ નુકસાનકારક તો ધંધો કરવાની મહુરી ઉંચા પ્રકારની શક્તિના ખોટ અથવા અજ્ઞ છે. હિંદુસ્તાનની ધંધો કરનારી પેઢીઓ ભારે મુડી છતાં અમુક માણસ ઉપરજ ચાલનારી હોય છે; એક મુખ્ય માણસની ગેરહાજરી અગર મંદવાડ, પેઢીના કામને બંધ કરી નાખે છે, અને એના મરી જવાથી ઘણી વખત આખી પેઢી, જેવી રીતે જીતવાની અણી ઉપર આવેલું પણ સેનાપતિના પડવાથી પૂર્વના દેશોનું લશ્કર નાશી જાય છે, તેમ નાશ પામે છે. એથી ઉલટું ઈંગ્લંડ લોકોની વ્યવસ્થા એવી હોય છે કે એક ઉપર બીજો, બીજા ઉપર ત્રીજો, એમ કામ કરનાર સમર્થ ઉપરી અમલદારોની એક પછી એક અંકોડાની સાંકળ જેવું હોય છે, અને તેમાંથી એક જણો ખાલી પડતાં બીજાને સહેલી રીતે જગ્યો મહેતાબથી પુરવામાં આવે છે.

હિંદુસ્તાનની મુડી.

હિંદુસ્તાનના [illegible] મંડળીઓની [illegible] માટે [illegible] સામાન્ય કરતાં [illegible], માત્રિની [illegible] કરે છે. તેથી [illegible], વળી એની [illegible] થોડી ઘણી [illegible] આવી નથી. [illegible], કેટલી [illegible] માટે [illegible] હિંદુસ્તાન [illegible] એની તેની પેઠક [illegible] મળી શકી [illegible] હિંદુસ્તાન [illegible]

વિલાયત અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે જુદાપણું.

વિલાયતમાં [illegible] વધતો છે. [illegible] ગુજરાત [illegible] માટે [illegible] અંદર

રાખે છે. શહેરનું હિત અને શહેરની સમૃદ્ધિ દરેક રીતે પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. એથી ઉલટું હિંદુસ્તાન એ મહાન વિસ્તારવાળો દેશ છે, જ્યાં લોકોનો મોટો ભાગ ખેતી ઉપર રહે છે. જ્યાં શહેરોની સંખ્યા બહુજ થોડી છે, અને જ્યાં શહેરો ગામડાંના પ્રમાણમાં કંઈજ નથી. હિંદુસ્તાનનો તમામ દેખાવ ખેતીનો છે. ઈંગ્લાંડ અને વેલ્સની વસ્તીના ૭૭ ટકા શહેરમાં રહે છે, અને એમાંના લગભગ અરધા ભાગના લોકો, દરેક વીસ લાખ ઉપરની વસ્તીવાળા શહેરમાં છે. ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં ફક્ત ૧૦.૭ ટકા શહેરોમાં વસે છે. અને શહેરી વસ્તીનો ૫ મો ભાગ એક લાખ કરતાં વધારે માણસની વસ્તીવાળા શહેરમાં છે.

દેશી કારીગરી.

આપણા દેશની કારીગરી પ્રાચીન વખતમાં ચડતી હાલતમાં હતી, તેથી દેશ આબાદ હતો, ને લોકો સુખચેનથી પોતાના દિવસ નિર્ગમન કરતા. હાલમાં તેની પડતી દશા આવી છે, અને એક ઝીણી ટાંકણી કે [illegible] દોરાથી તે મોટી વસ્તુ સુધીમાં આપણે પરદેશ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે.

જે વખતે યુરોપખંડ આદિ લોકો જંગલી હાલતમાં હતા, એશિયા ખંડનો બીજો ભાગ વિદ્યાકળા આદિ હુન્નરોથી ઉતરતો હતો, ને અમેરિકા ખંડની શોધ થઈ નહોતી, તે વખતે હિંદુસ્તાનની પૂર્ણ ચડતી કળા ચોતરફ પ્રકાશી રહી હતી. એ વખત એવો હતો કે એશિયા તથા યુરોપ આદિનાં રાજા રાણી તથા પ્રજાવર્ગને, હિંદુસ્તાન વસ્ત્ર પહેરવું અને ઢાકાના સુંદર મલમલે પરદેશના કારીગરોને હેરત પમાડ્યા હતા. તેમજ કાશીનું જરિયાન આદિ કામ, મદ્રાસની [illegible], નાગપુરના ધોતીજોટા, કાશ્મીરી શાલો, [illegible] અને બીજા અનેક હુન્નરો-એ પરદેશમાં ઘણી ખ્યાતિ મેળવી હતી. નકશીકામ, ચિત્ર કામ, રંગીન કામ, અને વણાટ કામમાં હિંદુસ્તાનની બરાબરી કરી શકે તેવો બીજો કોઈ દેશ નહોતો. વિદ્યાના બાબતમાં પણ કાશી આદિની ખ્યાતિ ચોતરફ ફેલાઈ રહી હતી, અને ગ્રીક, ચીન આદિ દેશના લોકો આ દેશની વિદ્યા શીખવાને આવતા હતા.

આજ પરદેશના [illegible], ને યુરોપિયન તથા અમેરિકનોએ ઘણી શોધ કરી છે તો પણ આગલા વખતમાં જેવું પથ્થર તથા લાકડાપર કોતરી કામ આપણા [illegible]. તેવું આજે ત્યાંના કારીગરો કરી શકતા નથી. એ [illegible] હિંદુસ્તાનના [illegible]

જેઓ પદ્ધતિસર તથા સખ્ત મહેનત કરી શકે એવા અને નિયમિત તથા નિષ્ઠાપૂર્વક કામ કરી શકે એવા મેળવવાની છે.

અને એથી વિશેષ નુકશાનકારક તો ધંધો કરવાની સહુથી ઉંચા પ્રકારની શક્તિની ખોટ અથવા અછત છે. હિંદુસ્તાનની ધંધો કરનારી પેઢીઓ બારે મુડી છતાં અમુક માણસ ઉપરજ ચાલનારી હોય છે; એક મુખ્ય માણસની ગેરહાજરી અગર મંદવાડ, પેઢીના કામને મંદ કરી નાંખે છે, અને એના મરી જવાથી ઘણી વખત આખી પેઢી, જેવી રીતે જીતવાની અણી ઉપર આવેલું પણ સેનાપતિના પડવાથી પૂર્વના દેશોનું લશ્કર નાશી જાય છે, તેમ નાશ પામે છે. એથી ઉલટું ઇંગ્રેજ લોકોની વ્યવસ્થા એવી હોય છે કે એક ઉપર બીજો, બીજા ઉપર ત્રીજો, એમ કામ કરનાર સમર્થ ઉપરી અમલદારોની એક પછી એક અંકોડાની સાંકળ જેવું હોય છે, અને તેમાંથી એક જગો ખાલી પડતાં બીજાને ચઢાવી દઇ તે જગો સહેલાઇથી પુરવામાં આવે છે.

હિંદુસ્તાનની મુડી.

હિંદુસ્તાનમાં મૂડી એકઠી કરવાનું ધોરણ નાજુક છે. સૈકાઓની ગેરવ્યવસ્થા અને અંધાધુધીને લીધે હિંદુસ્તાનની પ્રજા ભવિષ્ય માટે બેદરકાર થઇ ગઇ છે. અને વધારે દોલત મેળવવા માટે સાધારણ કરતાં વધારે શ્રમ કરવાને ખુશી નથી. હિંદુસ્તાનના ધર્મો પણ, શાન્તિનો અને દુનિયાં તથા તેના આનંદોની લાલચો ન કરવાનો બોધ કરે છે. તેથી કરી હિંદુસ્તાનમાં મુડીની અછત છે અને એજ અછતને લીધે એની મહાન કુદરતી સંપત્તિ ખીલવ્યા વગરની પડી રહી છે. જે થોડી ઘણી મુડી થોડાઓ પાસે છે તે ઉત્પાદક ધંધામાં નાંખવામાં આવી નથી. ધીરધાર એ હિંદુસ્તાનના મુડીવાળાનો લગભગ એકજ ધંધો છે, ઉદ્યોગોને પૈસાની મદદ કરવાનો નહિ. અર્થાત્ હિંદુસ્તાનમાં લોકો બહુ ભારે નફા સિવાય નાણું રોકતા નથી. જે પ્રમાણમાં પરદેશી મુડી હિંદુસ્તાનમાં આવી છે તે પ્રમાણમાં તેના ઉદ્યોગો ખીલ્યા છે, અને તેની પેદાશ વધી છે. યોગ્ય રીતિએ અને યોગ્ય હેતુ અગર ધંધામાં મુડી રોકવી એ હિંદુસ્તાનની એક મુખ્ય આર્થિક જરૂર છે.

વિલાયત અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે જુદાપણું.

વિલાયતમાં લોકનો ઘણો ભાગ મોટાં શહેરમાં વસેલો છે. દરેક જણ, ગુજરાન તથા મોજ શોખની વસ્તુઓ માટે શહેર ઉપર આધાર

રાખે છે. શહેરનું હિત અને શહેરની સમૃદ્ધિ દરેક સ્થળે પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. એથી ઉલટું હિંદુસ્તાન એ મહાન વિસ્તારવાળો દેશ છે, જ્યાં લોકોનો મોટો ભાગ ખેતી ઉપર ટકે છે. જ્યાં શહેરોની સંખ્યા બહુજ થોડી છે, અને જ્યાં શહેરી ઉદ્યોગો પ્રમાણમાં કેંદ્રિત નથી. હિંદુસ્તાનનો તમામ દેખાવ ખેતીનો છે. ઈંગ્લાંડ અને વેલ્સની વસ્તીના ૭૭ ટકા શહેરમાં રહે છે, અને એમાંના લગભગ ચોથા ભાગના લોકો, દરેક અર્ધી લાખ ઉપરની વસ્તીવાળા શહેરમાં છે. ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં ફક્ત ૧૦.૭ ટકા શહેરોમાં વસે છે. અને શહેરી વસ્તીનો ૫ મો ભાગ એક લાખ કરતાં વધારે માણસની વસ્તીવાળા શહેરમાં છે.

દેશી કારીગરી.

આપણા દેશની કારીગરી પ્રાચીન વખતમાં ચડતી હાલતમાં હતી, તેથી દેશ આબાદ હતો, ને લોકો સુખચેનથી પોતાના દિવસ નિર્ગમન કરતા. હાલમાં તેની પડતી દશા આવી છે, અને એક ઝીણી ટાંકણી કે [illegible] વસ્તુ સુધીમાં આપણે પરદેશ ઉપર આધાર રાખવો પડે [illegible].

[illegible]

[illegible]

જલાલી બનાવે છે ! ખરેખર, તે વેળા હિંદુસ્તાનની ચડતીના સર્વ પૂર્ણ કળાએ પ્રકાશનો હતો. આ વખતે એમાંનું કાંઈ ન મળે. કારીગરી નાશ પામી, કારીગરો ક્યાંય ગયા, ભોંયરામાં રેંટીયા માંડી ઝીણું સુતર કાંતનારી સ્ત્રીઓ ક્યાં ગઈ, અને કારીગરો ભાગા ત્રુટયા હુન્નરો વડે માંડમાંડ પેટ ગુજરો કરવા લાગ્યા.જે હિંદુસ્તાન થોડા વર્ષપર પરમુલકને તમામ ચીજો પુરી પાડતો, તેને હવે દરેક ચીજને માટે પરદેશની રાહ જોઈ બેસી રહેવું પડે છે. નકશી કામ તો નાશજ પામ્યું ને ચિત્ર કામ તો છેકજ પડી ભાગ્યું. જે ઓજાર વડે આપણા કારીગરો ઉત્તમ કસબ લડાવતા તે ઓજારોને માટે પણ પરદેશપર આધાર રાખવો પડે છે. હજામના અસ્ત્રાથી માંડીને તે લોઢાના મોટા કરવત સુધીમાં પણ પરદેશીનોજ આધાર! અરે એ તો શું, પણ જો થોડો વખત ઈંગ્રેજ વ્યાપારીઓ મોકલવા બંધ કરે તો આપણાં છોકરાં કપડાં સાંધવાના પણ માંગ્યા પડે ! ખેર, ચડતી પડતી થતી જાય છે. વળી ઈશ્વર સારો દિવસ આપશે, માટે હવે રૂદન કરવાનું છોડી કંઈક ઉત્સાહ લાવો.

હિંદની પડતી શાથી થઇ?

હવે એ પ્રમાણે પડતી હાલત શાથી આવી તેનાં કારણ તપાસીએ. વ્યાપાર રોજગાર વધતાં, પૈસાનો વધારો ઘણો થયો, પૈસો વધતાં મોજશોખ શરૂ થયો, અને તેને અંતે આળસ શરૂ થઈ, એથી હુન્નરમાં સુધારો ન થયો, જે હતું તે પણ ક્યાંઈ જવા લાગ્યું. લોકોમાં ઘણી તરેહના ફાંટા પડી ગયા, અને તેવા કારીગરોમાં પરસ્પર અદેખાઈ તથા કુસંપ પેઠા. પોતાની [illegible] બીજાને જણાવી નહિ, ને તેથી પોતાના મરણની સાથે [illegible] સાથે [illegible] યુરોપ જેવા સુધરેલા દેશોમાં [illegible] ખબર આપે [illegible], ને [illegible] કરી, પોતાના [illegible] ઉત્તમ કળા બનાવે પણ કેટલાક [illegible] ની [illegible] વણવાની ન્હેંદાની રીત [illegible] કારીગરોએ પોતાના હુન્નરમાં [illegible] હુન્નરની સાથે હાર [illegible] નાની સાથે વધારો કરવા, [illegible] પરદેશી વસ્તુઓ [illegible] બનાવટના તથા કિંમ[illegible] [illegible] સોંઘું વધુ થઈ. તેથી [illegible] એથી એક બાજુ વધી ગ્યો ને પરદેશના માલનો ઉપાડ થવા લાગ્યો,

દેશાટને કે સભાઓએ ઉત્તેજન દીધું નહિ તેથી કારીગરોની હાલત સુધરી નહિ, ને તેઓ પોતાનો સુધારો કરી શક્યા નહિ. દેશી માલ ટકાઉ, પણ પરદેશી માલ આગળ જરા ઓછો ભભકાબંધ જણાવાથી બરાબર ન ખપવા લાગ્યો, અને દેખાદેખી પરદેશી માલ લેવાની ટેવ વધતી ગઈ. એવાં એવાં ઘણાં કારણોને લીધે દેશી કારીગરીની પડતી દશા થઇ. હવે તેને સુધારવાની ઘણી જરૂર છે. ધનવાનોએ અને સભાઓએ દેશી બનાવટની પરદેશનાં જેવાં ચાલુ કરવાં, હોંશિયાર કારીગરોને સુધરેલા દેશોમાં હુન્નર શિખવાને પોતાના ખર્ચે મોકલવા, કારીગરોને નાણાંની મદદ કરવી, પરદેશી તકલાદી માલપર આંખ મીંચી ન લલચાતાં, સ્વદેશનો જરા મોંઘો તોપણ ટકાઉ માલ લેવો, વિદ્વાનોએ વિજ્ઞાનની વાત સમજાવી જ્ઞાન લોકોને આપવું, તથા તેના વડે અમુક કેટલો વધારે લાભ મેળવી શકાય તેના વિગતવાર હિસાબ બતાવવા. કારીગરોને આપણી સ્થિતિનું ભાન કરાવવું, પ્રદર્શન ભરીને દેશ પરદેશના માલને જોડી કરી તેમાં કારીગરોને જોવા મોકલવા, અને દેશની કારીગરીમાં સુધારો થાય તેવા ઉપાય યોજવા. હાલમાં ઓરીસનો પગનો જ પુરતો પહેરવાનો અને ઓજાર વગેરેનો માલ પરદેશથી [illegible] પોતાના ધન મબલખ અને દુસરે [illegible] તેના આધારે, કારીગરો તે મળવાથી પોતાની [illegible] ના આધારે રોજ- [illegible] ભૂખે મરે તેવી સારી પેઠે [illegible] અભાન ન થાય, [illegible] કરી દેશી કારીગરી [illegible] જણાય છે કે તે- [illegible]

[illegible]

હેથહિતકારી તરીકે પ્રગટ કર્યું. ડાગનાં કારખાનાં પણ [illegible]
કેટલે શરૂ થયાં છે. તેમ એની હકીકત કેટલાક જણ [illegible]
વગેરે કાપી પ્રયોગ કરે છે. એની આગળ જતાં સારો લાભ [illegible]
આગળ જણાય છે. આ બાબત વિદ્વાન તથા ધનવાનોએ તન, મન [illegible]
ધનથી પાલન કરવાની પુરી જરૂર છે.

હિંદુસ્તાનના જુના કારીગરો.

આપણા આ હિંદુસ્તાનમાં જુના વખતથી કારીગરો [illegible]
મશહૂર છે. અહિં મલમલ વગેરે બારીક કામનું સુતારી [illegible]
જુના વખતનાં [illegible] થયું હતું. [illegible]
[illegible], વગેરે અનેક તરેહનું [illegible] અને [illegible] સુતારી કામ, [illegible]
[illegible], મગર [illegible] અને પિતાંબર વગેરે ઘણી તરેહનું [illegible]
[illegible] જોવામાં આવે છે. [illegible] શાસ્ત્રોએ હિંદુસ્તાન
[illegible] કરી આપ્યું છે. [illegible] ઉપર અનેક તરેહની [illegible]
[illegible] પણ દિસતી છે. [illegible]
[illegible] તથા [illegible] અને [illegible] નવા નવા [illegible]
[illegible] સંબંધ [illegible] છે [illegible]

[illegible]

કારીગરો કરતાં એક કુદરતમાં કેટલી નૈસર્ગિકની અધિક આપેલી છે માટે તેની મદદવતાએ મનુષ્ય જાતે તો દિવસે દિવસે પોતાનાં કાર્યોમાં સુધારો કરતાં જવું જોઈએ. તેમાંનું કાંઈ પણ આપણા આરંભના કારીગરોએ કર્યું હોય એમ દેખાતું નથી. પ્રાચીન કારીગરો તો પ્રાચીન કાળમાં એવાં કામ કરી ગયેલા છે કે તેઓ મરી ગયા છતાં તેમને હાથે બનાવેલાં સદા અમર રહેવાનાં. મિનારા, પર્વતોની ખાણોમાં કરેલી કોતરણીઓ, વાવો અને એવાં ઈમારતોનાં પડી ગયેલાં ખંડેરો હોકા ઊંચાં કરીને, તથા તાજ મહેલ જેવિમર ઘરાણી હાલમાં હયાત અવસ્થામાં પણ મળેલાં ઉંચા પ્રકાર સાથે સારીને કામ કામ પુરુષોની કારીગરીની સાક્ષી આપે છે કે આ. આરંભનિમિત્ત ભિન્ન ભિન્ન મુખ્ય કારીગરીનાં કામો કરનારા પ્રત્યેક નિપુણ હતા. કોતરણીના પથ્થરોમાંથી કોતરી કહાડેલાં [illegible] પામી પ્રાચીન કારીગરોનાં કોણ વખાણ નહિ કરે !

વર્તમાનપત્રોથી થતા લાભો.

વર્તમાનપત્ર એ [illegible] જગતની ખબરો જણાવનાર કાગળ. [illegible] તેની ઉત્પત્તિ યુરોપખંડમાંથી થઈ છે. [illegible] વર્તમાન પત્ર છપાયું, ને ધીમે [illegible] થઈ [illegible] તો એ સુધ- [illegible] સાથે આગળ

યંત્રમાં આંખનું કામ વિશેષે હતું, પણ હાલના યંત્રમાં આંખ કરતાં કાનનું કામ વિશેષ રાખેલું છે, અને ભારે હળવા ટકોરા પ્રમાણે તમામ સંજ્ઞાઓ કરેલી છે. એક સ્ટેશનનો તાર માસ્તર જે પ્રમાણે ભારે હળવા ટકોરા વગાડે, તે પ્રમાણે સામા સ્ટેશનના યંત્રમાં સંભળાય, અને તે ઉપરથી અક્ષરો જોડીને બધી મતલબ ઉતારી લે.

એક સ્ટેશનથી બીજે સ્ટેશન તાર પહોંચતાં માત્ર એકાદ સેકંડ લાગે છે, પણ મતલબ બધું એમાડી સાફ નકલ કરતાં અર્ધોક વાર લાગે છે. તાર મકવાના દર બે પ્રકારના છે. એક્સપ્રેસ એટલે તાકીદનો તાર, એમાં પહેલા બાર કે તેથી ઓછા શબ્દનો રૂ. ૧ લેમે છે, ને પછી દરેક શબ્દે બે આના. ૨ જો ઓર્ડીનરી કે સાધારણ તાર એમાં બાર શબ્દના ૬ ૭ આના. તાકીદનો તાર સૌથી પહેલો અને ઢીલનો મોડો મોકલાય છે. ઘણા વરસાદ વખતે બેટરી નકામી પડી જાય છે. અને આકાશમાં વિજળી થાય ત્યારે તે યંત્રમાં અડચણ થાય છે. ભુંગળામાં પવન ભરાવાને લીધે તેમાં 'બું બું' થાય છે ત્યારે કેટલાક લોકો તાર જાય છે, ખબર આવે છે એમ માને છે, પણ જનો આખો તાર એટલી ઝડપથી ચાલે છે કે તે યંત્ર વગર બીજે ઠેકાણે જણાય નહિ, તેમ તારનાં દોરડાં પોલાં છે, અને તેમાં કાગળ મુકી, ફુંક મારવાથી તાર પહોંચે છે, એવા જે વહેમ અજ્ઞાન માણસોમાં ચાલે છે તે પણ ખોટો છે.

દરિયાના તાર નાખવાની જોડવણ મોર્સન નામના માણસે [illegible] કર્યો [illegible] આટલાંટિક, પાસિફિક, રાતો સમુદ્ર વગેરે દરિયામાં [illegible] નાંખ્યા છે. તારનો શોધ થવાથી દુનિયામાં ઘણા લાભ થયા છે. પ્રથમ માણસો એક બીજે ગામ ખબર મોકલવા [illegible] ત્યાર પછી ટપાલ [illegible] ઘોડી મુકવાના વોડે ખબર ખબર મોકલી [illegible] તાર થવાથી તો હજારો ગાઉની ખબર [illegible] એથી વોડે ખબર ઘણો લાભ થયો છે. [illegible] તાર નખાયા. વ્યાપારીઓ, [illegible] વગેરેને એથી ઘણો લાભ થયો છે. [illegible] લોર્ડ રીપન [illegible] તારના ભાવમાં ઘટાડો કર્યો, [illegible] હાલમાં જ્યાં જ્યાં રેલ્વે છે, [illegible] તાર પણ [illegible] છે, અને એ સિવાય બીજાં મોટાં [illegible] ઓફિસની સાથે તાર ઓફિસ પણ સરકારે ઉઘાડી છે.

વર્તમાનપત્રો માટે તારનો દર સાધારણ દર કરતાં ચાર ગણો ઓછો છે. તાર મોકલનારે જરૂર જેટલી ખબર થોડા શબ્દોમાં ટુંકી રીતે લખવી.

રેલવેના ફાયદાઓ.

૧. યાત્રાળુઓ કે જેઓની સંખ્યા દર વર્ષે લાખો ઉપરની હોય છે તેમના કિંમતી વખતનો ઉગારો થાય છે. ૨. વધારાની વસ્તીને જલદી અને ટુંકે ખર્ચે બીજી જગોએ જઈ વસવામાં મદદ કરતા છે, અને આ રીતે જ્યાં મજૂર વર્ગની જરૂર હોય ત્યાં મજૂરી કરવી સારૂ વિશેષ મજૂરો પૂરા પાડી શકાય છે. ૩ પોતાના ઉપયોગ કરતાં વિશેષ હોય એવી ખેતીવાડીની પેદાશની ચીજોનાં બજારો વધારી તેના સારા ભાવ ઉપજાવી શકાય છે. ૪ રેલવેથી અમુક હદમાં વસ્તુઓના એક સરખા ભાવ રહે છે. જુના વખતમાં રસ્તાઓ ખરાબ હોવાને લીધે ભરતખંડનો ખેડુત લગભગ કંઈ પણ વસ્તુ આયાત કરતો નહિ અને હજી પણ તેમ થોડુંજ કરે છે; પણ જેટલી આયાત કરે છે તેમાં રેલવેના [illegible] વસ્તુઓ લાવવાનું ખર્ચ ઓછું થવાથી એને ફાયદો થાય છે ૫ દુકાળના વખતમાં ઘણીજ મદદ કરે છે. ૬ નૈતિક અસર કરે છે. [illegible] ફાયદા રેલ્વેથી થયા છે.

ભરતખંડમાં વગર સાંચાની કારીગરીના ઉદ્યોગો.

[illegible] ભાતના કારીગરો [illegible] અઘરા [illegible] કારીગરોના [illegible] વસ્તુઓ [illegible] કરે છે. [illegible]

મારફતીઆ અથવા ઘણીવાર દલાલોની પરંપરા મારફત ગામડાનાં લોકો પાસેથી માલ ખરીદે છે. તેથી પાકના મોસમ વખતે ફરતા દલાલો આખા દેશમાં ફરી વળે છે; અને શણ, દાણા અથવા રૂ ખેડુતો પાસેથી ખરીદ કરે છે; અને તે સ્થાનિક મથકોમાં એકઠું કરે છે. એના કરતાં મોટા દલાલો આવાં સ્થાનિક મથકોએથી ખરીદ કરે છે, અને તે જીલ્લા અથવા ઘલાકાના મથકોએ એકઠું કરે છે. જ્યાંથી સર્વથી મોટા દલાલો અથવા તેમના મારફતીઆ વહાણે ચડાવનારાં બંદરોએ લઈ જાય છે. (શણ અને ચોખા કલકત્તાના બંદરે, ઘઉં કરાંચીનાં બંદરે અને રૂ મુંબઈના બંદરે લઇ જાય છે.) દરેક નિકાશની વસ્તુઓ માટે જીલ્લાનું એક ખાસ મથક હોય છે. દાખલા તરીકે શણ માટે શિરાજગંજ, ચોખા માટે બારીસાલ, પંજાબની નહેરોથી થતા ઘઉં માટે લાયલપુર, તથા રૂ માટે હોશંગાબાદ, વગેરે ફરતા દલાલો, આ મથકોએ પાક વખતે, વર્ષમાં થોડાં અઠવાડીયાં માટે એકઠા થાય છે. બ્રિટિશ રાજ્ય પહેલાંના સમયમાં દાણા બહુ દૂર સુધી લઇ જવાનું અતિશય કઠણ અને લગભગ અજ્ઞાત હતું, અને તેથી કરી દેશના એક ભાગમાં દુષ્કાળ પડતાં, બીજા ભાગમાં જ્યાં એ તે ફસલ વધારે પાકયું હોય ત્યાં તેનો લાભ તેને મળી શકતો નહિ. પણ હવે રેલ, તથા વહાણ ચાલી શકે એવી નહેરોએ, માલ લઇ જવા લાવવાનો વ્યવહાર સાધ્યો કરી નાખ્યો છે, અને આખા દેશમાં ભાવ સરખા થતા જાય છે. અમનના વખતમાં, માત્ર કિંમતી વસ્તુઓ જ દૂર મુધી મોકલવામાં આવતી.

ધંધો કેવી રીતે ફત્તેહમંદીથી વેચી નાખવો?

એક પણ દિવસ એવો નથી જતો કે જે ધંધામાં કોઇપણ જાતનો ફેરફાર ન દેખાય. ધંધાઓ તમામના ઘણાં ઘણાં કારણોથી વેચાય છે. જેવા કે વ્યાપાર સંબંધી, પોતાની સ્થિતિ સંબંધી, અથવા તો પોતાના કુટુંબની સ્થિતિ વગેરે. અને આવો વખત જ્યારે શેઠ લોકોનો બરાબર હિસાબ રહેતો નથી અને કોઇ રીતે કાઇપણ કામ થતું નથી, તથા કામના કોઇ પ્રકારના ધાર્યા ધારેલાં છેજ નહિ એવું બડબડવાનું શરુ કરે છે, ત્યારથી શરૂ થાય છે.

જે માણસ બરાબર ચોપડા રાખે છે તથા આવક જાવકનો હિસાબ સંતોષકારક રીતે દેખાડી શકે છે અને નફા ટોટો બરાબર ચોખ્ખી રીતે દેખાડી શકે છે તે માણસને બહુ મુસ્કેલી આવે વખતે આવતી નથી. ઉત્તમ પરિણામ અને બહુજ સારા ભાવ લેવાને જે સાધનોની જરૂર

મારફતીઆ અથવા ઘણીવાર દલાલોની પરંપરા મારફત ગામડાનાં લોકો પાસેથી માલ ખરીદે છે. તેથી પાકની મોસમ વખતે ફરતા દલાલો આખા દેશમાં ફરી વળે છે; અને શણ, દાણા અથવા રૂ ખેડુતો પાસેથી ખરીદ કરે છે; અને તે સ્થાનિક મથકોમાં એકઠું કરે છે. એના કરતાં મોટા દલાલો આવાં સ્થાનિક મથકોએથી ખરીદ કરે છે, અને તે જીલ્લા અથવા ઇલાકાના મથકોએ એકઠું કરે છે. જ્યાંથી સ[illegible]થી મોટા દલાલો અથવા તેમના મારફતીઆ વહાણે ચઢાવનારાં બંદરોએ લઈ જાય છે. (શણ અને ચોખા કલકત્તાના બંદરે, ઘઉં કરાંચીના બંદરે અને રૂ મુંબઇના બંદરે લઇ જાય છે.) દરેક નિકાશની વસ્તુઓ માટે જીલ્લાનું એક ખાસ મથક હોય છે. દાખલા તરીકે શણ માટે સિરાજગંજ, ચોખા માટે બારીસાલ, પંજાબના નહેરોથી થતા ઘઉં માટે લાયલપુર, તથા રૂ માટે હોશંગાબાદ, વગેરે ફરતા દલાલો, આ મથકોએ પાક વખતે, [illegible] થોડાં અઠવાડીયાં માટે એકઠા થાય છે. બ્રિટિશ રાજ્ય પહેલાંના સમયમાં દાણા બહુ દૂર સુધી લઇ જવાનું અનિયમ કઠણ અને અજાણ્યું અજ્ઞાત હતું, અને તેથી ફક્ત દેશના એક ભાગમાં દુકાળ પડતાં, બીજા ભાગમાં [illegible] પાકતું [illegible] તેનો લાભ તેને મળી શકતો નહિ, પણ [illegible] એવી નહેરોએ, [illegible] અને આખા દેશ[illegible] કિંમતી વસ્તુઓ[illegible]

ધંધા કેવી રીતે ફત્તેહમંદીથી વેચી નાખવો?

[illegible] વગર છે. [illegible], અથવા તો પોતાનું [illegible] લોકોનો ભરોસો [illegible] થતું નથી, [illegible] નહિ એનું [illegible] [illegible]

[illegible] આવક [illegible] વિચાર [illegible] ટોટો [illegible] આવતી નહિ. [illegible] અને [illegible] કે [illegible] સાધનોની ખાતર

દર વર્ષે સરાસરી ૨૦૦૭ કરોડ રૂપીઆ પાડવામાં આવ્યા હતા, જ્યારે તે પહેલાંના વીસ વર્ષોમાંથી ૧૮ વર્ષોમાં દર વર્ષે ફક્ત ૮-૩ કરોડ અને બાકીના ૬ વર્ષોમાં બધા મળીને ફક્ત બે કરોડ રૂ. પાડવામાં આવ્યા હતા. ૧૮૯૩ પહેલાં ટંકશાલો, દાગીના બનાવવા સારૂ રૂપીઆને ગાળી તેમાંથી પાછું રૂપું છૂટું કરી આપતી, અને એ પ્રમાણે ચલણમાંથી દર વર્ષે આશરે ત્રણકરોડ રૂપીઆ નીકળી જતા. પણ ૧૮૯૩ માં ટંકશાળો બંધ કરવામાં આવી ત્યારથી રૂપીઆના સિક્કા તરીકેની કિંમત અને એમાં જેટલું રૂપું અથવા ચાંદી છે તે તરીકેની ખરી કિંમત વચ્ચેના મોટા તફાવતને લીધે આ ગાળવાનું બંધ થયું. આ વિક્ષેપકારક અ-થવા ઉથલપાથલ કરનારાં કારણો ન હોત તો હિંદુસ્તાન સરકારે ચલ-ણના કાયદાથી રૂપીઆની જે ખોટી કિંમત વધારી છે તેથી વસ્તુઓના ભાવ બહુ નીચા જાત.

વધારે ભાવોની અસર.

નિકાસ થોડી અને આયાત વધારે, સાધારણ ચલણમાં જે સોનું હોય તે દેશમાંથી ઘસડાઈ જાય. મજુરીનું ખરચ વધવાથી વસ્તુ બના-વવા અથવા ઉત્પન્ન કરવાના આપણા ખરચમાં વધારો થાય, અને આમ થવાથી આપણા દેશી ઉદ્યોગોને પરદેશી વસ્તુઓની હરીફાઈમાં નુકસાન થવાનું. જેમને બાંધી આવક છે તેમને બહુ કષ્ટ થાય.

બનાવેલા માલનો નફો.

[illegible] વેચાણ [illegible] કરે-વામાં આવે છે [illegible] કહે-વાય છે [illegible] થયેલ. ખોળો [illegible] બના-વવામાં હાથના [illegible] તથા આયાત કરે-નાર વાણીઆ પોતાને [illegible] મહેનત તથા પૈસાની રકમ [illegible] પણ પોતેજ લે છે. પરંતુ [illegible] મોટાં [illegible]માં [illegible] અથવા [illegible] [illegible] ખરીદી [illegible] [illegible] હકીકત [illegible] [illegible] અને [illegible]

શકતો નથી, અને દેખીતી રીતે બીજાં કેટલાંક ચોપ્પખાં કારણોથી બરાબર બંધબેસતો થશે નહિ. તેથી દલાલ મારફત કામ લેવાનો છેલ્લો રસ્તો બહુજ ઓછાં વિઘ્નોવાળો છે, જો કે દલાલ લોકો પોતાની ખાશીયત મુજબ ખાત્રીથી કામ કરે છે, તે કમનશીબે આ ધંધામાં પણ ઘણા લોકો એવા મળી આવે છે કે એને ખરેખરો ધંધો અને મુડી હોતી નથી, અને તેથી તેઓને માણસો કામ સોંપે તેઓ પાસેથી પહેલાંથીજ ફી વગેરે લઇ પોતાનું પેટ ભરે છે. તોપણ પૈસાનાં ટોળાંમાંથીજ બાજાં પૈસાં આવે છે, અને આપણે જ્યારે આપણી પોતાની બાબતમાં ચોક્કસ વર્તવાને બંધાએલા છીએ, ત્યારે દલાલોનો ધંધો, આપણને વખતે નાલાયક દલાલો મળી આવે છે માટે ધિક્કારી કાઢવો જોઇએ. તોપણ જે દલાલ આપણને ખાત્રીથી કહે કે હું ન વેચાણનું કામ જલદીથી કરાવી આપીશ. પણ ખરું જોતાં જે વેચ કરને જોઇતા જરૂરના સવાલો પણ પુછી શકતો નથી, તેવા દલા પહેલાંથી શોધવોજ નહિ જોઇએ. આપણને વિશ્વાસપાત્ર દલાલ મળ મુશ્કેલ છે, પણ આટલી વાત ચોક્કસ છે કે સારા દલાલને આ જાતનાં ઘણાં કામનો અનુભવ હોવાથી તે પોતાના "ક્લાયન્ટને" પો એકલો હોય તેના કરતાં ઘણી વધારે સારી મદદ આપી શકે છે. અ ભવથી તેણે ઉત્તમ ફાયદાથી કેવી રીતે ખરીદનારને ધંધો દેખાડ તે જાણી લીધેલું હોય છે; અને તેથી જો તે ધંધામાં બરાબર પ્રવી હશે તો પહેલાંની વાતચીતમાં તે પોતાના "ક્લાયન્ટ" નું સ્થા તથા ધંધો પોતાના ખરીદનારને કહેશે નહિ; જ્યારે પોતાં ખાત્રીલાયક ખરીદનાર મળશે ત્યારેજ જણાવશે.

ચાલતા વધારે ભાવો.

હાલમાં સર્વ વસ્તુઓના ભાવો વધારે છે એવો પુકારો ચોમેર ચાલે છે તેનાં કારણો નીચે મુજબ. વારાફરતી દુષ્કાળ તથા તંગીવાળાં વરસો, લોક માટે ટંકશાળો બંધ કરવાથી રૂપીઆ કરતાં રૂપાની કિંમત અસાધારણ રીતે વધી તેથી હિંદુસ્તાનના લોકોએ જે રૂપીઆ દાટી રાખ્યા હતા તે ફરતા થયા, અને તેથી રૂપીઆ પાડવાના પ્રતિબંધ સામે ઉલટો પ્રતિબંધ થયો. આખા જગતમાં વસ્તુઓના સોનાના ધોરણ પ્રમાણેના ભાવમાં સાધારણ વધારો થયો છે. હિંદુસ્તાન સરકારે છેલાં થોડાં વર્ષોમાં અજબથી પમાડે એટલા રૂપીઆ પાડ્યા છે. ૧૯૦૫ થી ૦૭ સુધીમાં

દર વર્ષે સરાસરી ૨૦૦૭ કરોડ રૂપીઆ પાડવામાં આવ્યા હતા, જ્યારે તે પહેલાંના વીશ વર્ષમાંથી ૧૪ વર્ષમાં દર વર્ષે ફક્ત ૮–૩ કરોડ અને બાકીના ૬ વર્ષમાં બધા મળીને ફક્ત બે કરોડ રૂ. પાડવામાં આવ્યા હતા. ૧૮૯૩ પહેલાં ટંકશાળો, દાગીના બનાવવા સારૂ રૂપીઆને ગાળી તેમાંથી પાછું રૂપું છુટું કરી આપતી, અને એ પ્રમાણે ચલણમાંથી દર વર્ષે આશરે ત્રણકરોડ રૂપીઆ નીકળી જતા. પણ ૧૮૯૩ માં ટંકશાળો બંધ કરવામાં આવી ત્યારથી રૂપીઆના સિક્કા તરીકેની કિંમત અને એમાં જેટલું રૂપું અથવા ચાંદી છે તે તરીકેની ખરી કિંમત વચ્ચેના મોટા તફાવતને લીધે આ ગાળવાનું બંધ થયું. આ વિક્ષેપકારક અથવા ઉથલપાથલ કરનારાં કારણો ન હોત તો હિંદુસ્તાન સરકારે ચલણના કાયદાથી રૂપીઆની જે ખોટી કિંમત વધારી છે તેથી વસ્તુઓના ભાવ બહુ નીચા જાત.

વધારે ભાવોની અસર.

નિકાસ થોડી અને આયાત વધારે, સાધારણ ચલણમાં જે સોનું હોય તે દેશમાંથી નીકળી જાય, ઉંદગીનું ખરચ વધવાથી વસ્તુ બનાવવા અથવા ઉત્પન્ન કરવાના આપણા ખરચમાં વધારો થાય, અને આમ થવાથી આપણા દેશી ઉદ્યોગોને પરદેશી વસ્તુઓની હરીફાઈમાં નુકસાન થવાનું. જેમને બાંધી આવક છે તેમને બહુ કટકર થાય.

બનાવેલા માલનો નફો.

જ્યાં પૈસાના મોટી રકમ કોઈના પાસેથી ઉછીની લઈ વ્યાપાર કરવામાં આવે છે ત્યાં તે વ્યાપાર ચલાવનાર "બાંધે કામ લેનાર" કહેવાય છે, અને પૈસાવાળાને આપવાનું વ્યાજ તથા વ્યાપારમાંથી થયેલો ખોટ્યો નફો એ બે વચ્ચેનો ફેર તે "બાંધે કામ લેનાર" લે છે. બહુતખંડમાં હાથના કામ તથા નાના પ્રકારના ઉદ્યોગો તથા વ્યાપાર કરનાર ઘણુંખરૂં પોતાને ખાતેજ કામ કરે છે, એટલે કે એમાં જોઈતી મહેનત તથા પૈસાની રકમ તે પોતેજ પૂરી પાડે છે, અને તેનું જોખમ પણ પોતેજ લે છે. પરંતુ બ્રિટિશ રાજ્યના ઉદય પહેલાં પણ મોટાં શહેરોમાં વચલા માણસોનો અથવા પૈસાવાળાનો એક વર્ગ હતો. જેઓ કારીગરોને પહેલાથી રૂપીઆ ધીરતા તેમનો તૈયાર થયેલો માલ ખરીદી લેતા, અથવા પોતે કહે તેવો અને તેટલો માલ પોતાના ઠરેલા ભાવે લેતા, તેને મોટા જથામાં એકઠો કરતા, અને તે ત્યાં ને ત્યાં વેચતા —

અગર બહાર ચલાવતા. આ રકમવાળાઓ પોતે તેમને કામે લગાડતા કે તેમના ઉપર દેખરેખ રાખતા નહિ; છતાં એક અર્થમાં તેઓ તે ઉદ્યોગ ચલાવતા અને કેટલેક અંશે તેનું જોખમ લેતા. એવા થોડાજ માણસો હતા કે જે કારખાનાં ચલાવતા, એટલે કે પોતાને ત્યાં કારીગરો રાખી રોજના રોજ તેમની મહેનતના પૈસા આપતા. હિંદુસ્તાનમાં વ્યાપાર અને ઉદ્યોગનો વિકાસ ખીલવવા કારખાનાંની પદ્ધતિ ઉપર થઈ છે. પણ તેમાંથી ઘણા થોડામાંજ તે ઉદ્યોગ ચલાવનારની પોતાની રકમ હોય છે. ઘણામાં તે કોઇ પાસેથી ઉધાર લીધેલી, અથવા એવી થાપણના ભંડોળની કંપની કરી, તેના શેરો કાઢી, કારખાનું ઉભું કરેલું હોય છે. આમ હોય છે ત્યાં, જો રકમ ઉધાર લીધા હોય તો તેનું વ્યાજ તે ઉદ્યોગમાં જે કમાણી થાય તેમાંથી પ્રથમ બાદ કર્યા પછી બાકીનો નફો માથે કામ લેનારને મળે છે. ઉદ્યોગની કાર્યસિદ્ધિ તથા ફતેહવાળાપણું "માથે કામ લેનાર" તથા કારખાનું ચલાવનાર માણસ જેવો હોય તેવું ચાલે છે. એટલે કે વધારે કરકસરવાળી રીતો શોધી કાઢવામાં, દરેક કામ કરનારની કામ કરવાની શક્તિ પ્રમાણે તેમના દરજ્જા પાડી કામ લેવામાં તથા ફરતાં બજારોમાં માલની માગણી સંબંધી અભ્યાસ કરવામાં તેની કેળવણી, શક્તિ તથા ચાલાકી જેવી હોય તે પ્રમાણે થાય છે. ભરતખંડના પ્રાચીન ઉદ્યોગ ચલાવનારાઓમાં આ ગુણોની ખામી હતી, અને તેથી દુનિયાની તથા એવી તરેહની કીર્તિ બનાવવાની એજ એ વખતે ફક્ત મારો નફો મળે એવા ઉદ્યોગ હતો. પણ હાલના ભરતખંડમાં કારખાનું ચલાવનાર વધારે કેળવાયેલો અને વધારે બાહોશ અથવા જાણીતો હોય છે. પરંતુ તે ઘણુંખરું ઉધાર મૂડી ઉપર કામ કરનાર, અથવા તો મોટા ભંડોળવાળા ચલાવવામાં આવતા ઉદ્યોગનો મેનેજર હોય છે. [illegible] નહીં [illegible] હોય તે [illegible] સ્વાર્થ તે ધનને [illegible] થાય [illegible] છે. ઘણાખરા મેનેજરોના [illegible] તથા અનુભવની ખામીને લીધે અથવા કોઈ નહીં તો કામ [illegible] અજાણતાં [illegible] હિંદુસ્તાનના ઘણાં [illegible] [illegible] છે. પણ હવે ધીમે ધીમે વસ્તુઓ સુધરતી જતી [illegible] છે [illegible] કારખાનાના ઉદ્યોગોના નફા, [illegible] [illegible] કે [illegible] જેટલા [illegible] તથા નિયમસર થતા નથી, જેથી કારખાનાના ઉદ્યોગોને આપણામાં હજી નહિ જેવું ઉત્તેજન મળ્યું છે. જ્યારે એવો મોટી સંખ્યામાં આબાદ થતી આવે છે.

માલનો બદલો કરવો.

જુના સમયમાં હિંદુસ્તાન તેજાના, જવાહીર, મલમલ તથા બીજી કિમતી અને કામનો માલ પરદેશ મોકલતો અને તેને બદલે સોનું, રૂપું, ધાતુ અને ગરમ કાપડ બહારથી આયાત કરતો. [illegible] પ્રદેશ સૈકામાં [illegible] થી. હિંદુસ્તાન પાંચ લાખ પાઉંડ (૭૫ લાખ રૂપિયા) નું સોનું પ્રતિવર્ષ ખરીદ કરતું. યુરોપીઅનો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારથી આશરે સૈકાના અંત સુધી હિંદુસ્તાન પોતાના દેશમાં તૈયાર કરેલો માલ અમુક વસ્તુઓ બહાર મોકલતું. પણ યુરોપીઅન કંપનીઓની સ્પર્ધાએ [illegible] તથા બીજી રીતે ઓગણીસમા સૈકાની શરૂઆત પછી વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ, અને હવે તો હિંદુસ્તાન માત્ર કાચો માલ મોકલનારો અને પરદેશી બનાવટનો માલ મોટા જથામાં ખરીદનારો દેશ થઈ પડ્યો છે.

વિદેશીય માલ હિંદમાં બની શકે કે કેમ?

હિંદુસ્તાન [illegible] ઉપર થવામાં માત્ર [illegible] જરૂર છે. આપણા દેશમાં જે પરદેશી માલ આવે છે તેના બે વર્ગ પાડી શકાય છે. એક તો સ્વાભાવિક અને તેના પેટામાં વનસ્પતિ, જાનવરી અને ખનિજ [illegible] સ્વાભાવિક એટલે જેના ઉપર [illegible] હસ્તકૌશલ્યવાળો માલ એટલે [illegible] સ્વાભાવિક [illegible] મિશ્રણ કરીને [illegible] રૂપાંતર કરેલું [illegible] આપણા દેશમાં [illegible] આપણે [illegible] યુરોપ, એશિયા અને [illegible] આપણા દેશના ઉપર [illegible] અને [illegible] દેશમાં [illegible] તેથી [illegible] પણ [illegible]

જેવાં પણ છે, ને એકે વખત ઉગ્યાં નથી. તેને માટે તો એક ઉદ્યોગ બની શકે એવો છે. કૃષિકળા ઉત્તેજક કમિટિઓ પોતાના માણસો મોકલી જ્યાં જે માલ બને છે, ત્યાંથી કાચો માલ ખરીદાવી જે મફતમાં ખેતીવાડી કમિટિ દાણા ને કપાસ વગેરેનાં ચોખ્ખાં અને પોપાએલાં બી વેચવાની દુકાનો કાઢે છે, તેમ દરેક શહેરોમાં પરદેશી ઉગે એવાં બીઓ વેચવાની દુકાનો કઢાવે, અને દરેક ગામડાના કૃષિકાર લોકોને જાહેર થાય એવી રીતે ને વાવવાને આ ઉછેરવાને મજમુની આપવાનો કંઇક બંદોબસ્ત કરે તો ઘણે દરજ્જે આપણી ધારેલી મતલબ પાર પડે. અરબસ્તાનમાંથી આપણા દેશમાં જે મસ્કતની ખજૂર આવે છે, ને સઘળી જાતનાં ખજૂરોમાં સર્વોત્તમ છે. તેનાં ઠળીઆં બી એકઠાં કરાવી તેનાં ઝાડ આપણા દેશમાં ઠામ ઠામ ઉછેરી વધારો કરે તો તેથી આપણા દેશને બે તરેહથી લાભ થાય તેવું છે. એક તો ખજૂરની કિંમતનાં નાણાં પરદેશ જતાં અટકે, અને બીજું દુકાળ વખત દુકાળના સમયમાં એ ખજૂરીઓ આપણું પોષણ કરવામાં મોટી મદદગાર થઇ પડે. એજ રીતે કવીનાઇન, ચ્હા, રબ્બર, કપુર, ગેનુર, વગેરે અનેક જાતનાં ઉપયોગી ઝાડો, અને ઓષધિઓમાં વપરાતા છોડ, વેલા, અને કંદ આપણા દેશમાં ઉછેરવામાં આવે તો ઘણી તરેહનો દેશને લાભ થાય. વળી એજ રીતે દેશમાં થતી વનસ્પતિના પણ મબાળી વધે તેના બચાવને કરવામાં આવે તો દેશની ઉન્નતિ થાય. જ્યાં સુધી દેશની ખેતીમાં સુધારો વધારો થયો નથી, ત્યાં સુધી દેશના દશા ચઢ તન નથી. આપણા વિસ્તીર્ણ હિંદુસ્તાનની ભૂમિમાં ઠામ ઠામ જંગલો આવી રહ્યાં છે. તેમાં અનેક પ્રકારના જૂદા જૂદા ગુણવાળી વનસ્પતિ મગમગાટ કરી રહી છે, તેમાં અનેક પ્રકારનાં જનાવરો વસવાટ કરી રહ્યાં છે ગાગ નીમન, મખડ, અને મલીઆગર વગેરેના ઝાડ સંઘના વાતુમાં ઝપાટા મારી રહેલાં છે. ઓષધમાં વપરાતી અનેક ચીજો પરદેશથી આવે છે, તેવા ગુણવાળી વનસ્પતિ આપણા સમાજ મળી આવે એમ છે. પણ તેને ખોળીને તેના ગુણની સરખામણી કરનાર કોઇ મળી આવતો નથી

હુન્નરકૌશલ્યવાળો પરદેશી માલ.

હુન્નર કૌશલ્યવાળો માલ પણ ધારીએ તો બનાવી શકીએ જ. આપણા વડીલોએ અહોની ગતિના માપ શોધી કાઢ્યાં છે. સમુદ્રમાં પાણી ધારેલા કામોમા સફળ થયા છે. મહાસમુદ્રમાં સફર કરી ચૌદ રત્નોની શોધ કરી છે. ભિન્ન ભિન્ન રોગનાં અકસીર ઓષધો શોધીને

તેની નોંધ કરી ગયેલા છે, જે હજુ પણ યુરોપ જેવા સુધરેલા દેશમાં પણ પ્રમાણ દાખલ ગણાય છે. ચરક નામના વિદ્વાને રચેલું વૈદ્યશાસ્ત્ર ઘણા દેશોમાં માન પામ્યું છે. શિલ્પશાસ્ત્રે પણ સર્વોત્કૃષ્ટતા પામવાને બાકી બાકી રાખી નથી. આવા આપણા પૂર્વજો વિદ્યા, બુદ્ધિ અને કળાકૌશલ્યમાં બળવાન હતા. તેના પુત્રો જે આપણે, તે ધૃતિ અને ઐક્ય રાખીશું. તો આપણે આ ધારેલી ધારણામાં શું સહજ નહિ થયે? ઘણું ક્ર. હિમન, હોસ, બંન અને ઐક્ય પછી વિદ્યાદેવીનું સ્મરણ કરનાર વિદ્યાભ્યાસ કાળા માથાનો માનવી શું નથી કરી શકતો? તેના આરો નીચે રહી તારાના અંતર તથા મહત્ત્વ અને ગતિનાં માપ કાઢે છે. પૃથ્વીપર ઉભા રહી અંદરની વાતો કરે છે. પાતાળમાં પેસી ગયેલું ઘણા પ્રકાર શોધી તેનો પણ ઉપયોગ કરે છે. સિંહ જેવાં હિંસક અને બલિષ્ઠ પ્રાણીને પણ વશ કરે છે. ભયંકર ભૂમિમાં બાગ બગીચા બાંધી મનોહર નગરો સ્થાપે છે; સમુદ્રને ખસેડી પોતાને રહેવાનાં સ્થળો કરે છે; પહાડોમાં રસ્તા કાઢી શકે છે. પૃથ્વીથી આકાશ સુધી ચડી વિમાનનાં સુખ માણે છે. મેઘરાજાની ગર્જના ની વીજળીને પકડી તેનાથી હજારો માઈલના અંતર ઉપર ક્ષણમાં સંદેશા મોકલે છે. ગરીબ માબાપના પુત્રોની નવા નમેલી આંખો [illegible] ઉપાડી વરાળનો ઉપયોગ કરી બગીચાનું [illegible] નામના [illegible] માલ આપણે કેમ ના બનાવી શકીએ!

પરદેશી માલ તૈયાર કરવામાં શાની જરૂર છે?

[illegible]

કારીગરોની ગુજરાન શાથી નાશ પામે?

[illegible]

યની ચીજોની જે કિંમત પડે છે, તેના ચોથા ભાગની કિંમતે આપણને મળે છે; તેમ છતાં સફાઇમાં અને પાણીમાં પણ ઉતરતાં નથી. હાથ પણ તેવાજ બનાવી જાણે છે એવા કારીગરોને જોઇતી મદદ આપવામાં આવે, તો આપણે ત્યાં તેથી પણ સરસ માલ જથાબંધ બનતો થાય; અને તેથી ફરી પરદેશી માલ પોતાની મેળેજ બંધ પડે. વળી કેટલાક સુતારો હાલ રેલ્વેનાં ને લોઢાના, કાંતવા અને વણવાના વગેરે યંત્રોથી ચાલતાં કારખાનાઓમાં દાખલ થયા છે. તેઓ યુરોપિયન એંજીનિયરના બનાવ્યા પ્રમાણે યંત્રોનાં સુતારી કામ કરે છે, તેમાં સારી ખબરદારી બતાવે છે અને કેટલાક તો એવા માહીતગાર થઇ ગયા છે કે તેઓ યુરોપિયન એંજીનિયરની મદદ વગર પણ કામ ચલાવી શકે છે. એવા દેશી લોકોને નોકર રાખી તેઓની મદદથી દેશી કારીગરીમાં સુધારો કરવાને આપણાથી બની શકે એવું છે. આપણા દેશના સુતારો પણ કમઅક્કલમાં ઉતરે એવા નથી. પણ પીરસેલી થાળી પરની ભુકી ખાવું સીધું મળતી રસોઇ કરવાની ફીકર કોણ કરે? એ પ્રમાણે કારીગર વર્ગને થયેલું છે. આખા દેશમાં કારીગર વર્ગનો વસવાયાંના નામથી પ્રસિદ્ધ થઇ પડેલો છે. કારીગરી તો ખરી પણ કરાવે કોણ! સઘળી ચીજો તૈયાર થઇ પરદેશથી આવવા લાગી, તેથી બજારમાંથી જોઇતી ચીજ તરત ખરીદ કરી લેવાની પડેલી ટેવ, કારીગરોને ત્યાં કરાવવા જાય કોણ? ઘરની ટેવવાળા પાકી રસોઇ મોંઘી મળતી હોય તોપણ તે ખાતા નથી. તે બમણી કિંમત ખરચીને પણ પોતાને હાથે કરીને ખાય છે. આવા તો થોડાક પુરૂષ મળી પણ આવે, પણ પરદેશી ચીજ નહિ ખરીદવાની ટેવવાળા તેવા ભાગ્યે મળવા મુશ્કેલ. આ જમાનામાં આપણા દેશીકારીગરોનો દોષ પણ છે તે એ કે આપણે કરવા માંડેલી ચીજ આપણા હાથીઆની પેઠે નમી દીઠી થાય અને પગરખાંના બે જોડાં સસ્તામાં બનતાં થાય ત્યાં આપણું મોકળું કામ પુરૂં મળે ત્યારેજ તે કરવા માંડેલી ચીજનું ધ્યાન આપણે કરીએ તેથી હાથ બદ્ધ દેશની કારીગરીમાંની બન પડતી પરદેશી તૈયાર મળતી ચીજોનાં બજાર તરફ લોકનું ખેંચાણ થાય. માટે એવા એક બેજો ઉત્તરમાં આવે કે દરેક ધંધાની ચીજો કારીગરોને હાથે બનાવી જથાબંધ તૈયાર કરાવી બજારમાં ફરતી કરવામાં આવે તો આપણી બનાવેલી ચીજો આપણા લોકો ખરીદ કરતા થશે. આપણે પરદેશના લોકોને કહેવા બેસતા નથી કે તમે ફલાણી અમુક જાતની ચીજ બનાવો તો અમારા લોકને ગમે; પણ તેઓને ખબર પડે છે કે અમુક દેશના અમુક જાતની ચીજોનો વપરાશ થાય છે. તેથી તેઓ તે લોકને ગમતી ચીજો તૈયાર કરી નમુના દાખ-

યંત્રોની મદદ લેવી જોઇએ.

અગાઉ માણસોને જ્યારે વિદ્યાકળાની માહિતી થોડી હતી, તે વખતે તેઓ જે જે કામ કરતા તે સઘળાં પોતાને હાથે કરતા. કપાસમાંથી કપાસીઆ હાથવતી ફોલી કાડતા, દાણાને બે પથ્થરની મદદથી ખાંડીને બાટી ખાતા. વગેરે જે જે કામ કરવાં પડતાં તે તે સઘળાં અણઘડ ઓજારની મદદથી હાથે કરતા હતા. આવી રીતે ઘણો વખત ગાળીને કંટાળો ઉપજાવે એવી અસહ્ય મહેનત કરીને જુજ કામ કરી શકતા. હજૂ પણ બ્રાહ્મણોને પહેરવાનાં સુતરનાં જનોઇ હાથે કાંતેલાં હોય તે પવિત્ર ગણાય છે. આવા કંટાળામાંથી મુક્ત થવાય અને થોડી મહેનતે ઘણું કામ કરી શકાય, એવી યુક્તિઓ જ્ઞાની પુરૂષોએ શોધવા માંડી. તેમણે ધીમે ધીમે દાણા દળવાની ઘંટી, કપાસ લોઢવાનો ચરખો, રૂ પીંજવાની પીંજણ, કાંતવાના રેંટીઆ, વણવાની સાળ, તેલ કાઢવાની ઘાણી, પાણી કાઢવાના રેંટ, ગાડાં, ગાડીઓ, કોલું, હળ અને એવાં અનેક સાદાં યંત્રો બનાવીને તે હાથથી ચલાવવા માંડ્યાં. તેથી પ્રથમના કરતાં માણસના સુખમાં કાંઇક વધારો થયો. ત્યાર પછી તે યંત્રો ચલાવવામાં જનાવરની મદદ લેવા લાગ્યા, ત્યારે એથી પણ વધારે સુખનાં સાધન સંપાદન કરી શકયા. એટલે સુધી હિંદુસ્તાનમાં વસનારાઓનો સુધારો આવીને અટકી પડ્યો. આવી રીતે જે વખતે આપણા વડીલો યંત્રોની મદદથી કામ કરતા થયા હતા, તે વખતે કેટલાક દેશોની પ્રજા તો નાગીજ ફરતી હતી. પરંતુ તેમના પર પ્રભુની કૃપાદ્રષ્ટિ થઇ તેથી તેઓએ આપણા લાકડા, પથ્થર અને લોઢાનાં સાદાં યંત્રનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું. એટલુંજ નહિ પણ તેમાં તેમણે મોટો સુધારો વધારો કરી નાંખ્યો. પ્રથમ જનાવરની મદદથી અને પછી પાણી અને વાયુની મદદથી યંત્રો ચલાવવા લાગ્યા. પછી વરાળ ને વીજળીની રાક્ષસી મદદથી યંત્રો ચાલતાં થયાં. તેથી તેમનાં યંત્રો પણ લાકડાં ને પથ્થરને ઠેકાણે લોઢાનાં બનતાં ગયાં, અને તેમાં પણ સૂક્ષ્મ કારીગરીઓ ઉમેરાતી ગઇ. તેથી તેમનાં યંત્રો કદ રાક્ષસનાં પણ ગુણે અરબી ઘોડાની પેઠે એવાં તો અસીલ થયાં કે નાના છોકરાના પણ હુકમમાં રહી કામ કરવા લાગ્યાં. તેઓની મદદથી હાલ મનુષ્યના સુખનાં સાધનો તોલે હલકાં, રૂપે ને મજબુતાઇએ સરસ, અને કિંમતે સોંઘાં તેઓ બનાવવા લાગ્યા; અને આપણે તો પકડેલો મારચો મુકીને આગળ વધ્યાજ નહિ. તેથી તેમના માલની બરાબરી આપણે કરી શકયા નહિ, અને આખરે આપણે હરીફાઇમાં હઠી જઇ નાહિમ્મત થઇ બેઠા. એ રીતે આપણી પડતીનું પરિણામ આવ્યું. હિંદુસ્તાનના હુનર કળાની ઉપર પ્રમાણે પડતી થઇ. આપણે

કાન પડી સંભળાશે નહિ, અને હજારો માણસો તરફથી કામ વગરના જશે. ત્યારે આપણી શાળાઓથી બનતા મશીનર માલની વચગાળથી બનતા માલના ભાવના ભાવ આગળ શી ગુંજાશ છે? કંઈ નહિ. કીડીનું વજન હાથીના બરાબર થાય નહિ, તેમ આપણા સાદા સંચાથી વણાતો માલ સુધરેલા સંચાની મદદથી બનતા માલની બરાબરી કરી શકનાર નથી, માટે આપણે પણ સુધરેલા સંચાનો ઉપયોગ કરતાં થવું જોઈએ. જેથી આપણી મુરાદ બર આવે.

સંચા બનાવવાની માહિતી જોઈએ.

આ સંચાઓથી બની શકે ત્યાં સુધી સઘળાં કામો આરંભું જ્યારે પુરે દેશી સંચાની મદદથી કરતા થશું, ત્યારે સઘળી જાતના સંચાને આપણા દેશ અંદર બારે બળ જાગશે. તેવા સંચાઓ જો આપણે બનાવવાને પ્રવીણ થશું નહિ, તો હાલમાં સઘળી જાતના સંચા વિલાયતથી આપણા દેશમાં આવે છે, અને તેથી બારે રકમનો આંકડો પરદેશ જાય છે, તેના કરતાં તે વખતે વધારે રકમ પરદેશ જતી થશે, અને આમ આપણી જે હાલત છે તેમાં કાંઈ સુધારો થાય એમ બનવાનું નથી. કોઈ કહેશે કે એ વ્યાપારથી દેશની દોલત ઘટશે નહિ, કેમકે આપણા દેશવાસીઓ નાખ્યાં જશે તેના બદલામાં [illegible] [illegible]

વાથી જોતું નુકસાન એ છે કે જેમ પરાયા હાથ વડે ચાગની મદદની
તાકાતમાં આવી જઇ વકીલ વગરનાર બની જનાર માટે આવેલી
પારકી બુદ્ધિએ બુદ્ધિમાન દેખાનાર, પારકે પૈસે પૈસાદાર બની જઈ વટ-
વાળો બનનાર અને પારકે આધારે કારીગરી કરનાર, તે જ્યારે
આવશ્ય આવી પડે છે, ત્યારે તેના પર આધાર રાખનાર પણ
આફતમાં પડે છે; તેવી હાલત આપણી થાય. કેમકે પરદેશીઓ
કમ ભરેલા યંત્ર આપણા દેશ ખાતે મોકલે કે જેથી તે થોડા દિવસ
સારી રીતે બનાવ્યા પ્રમાણે નકામા થાય, કે પછી કોઈક કારણથી
તેઓનાં યંત્ર આપણા દેશખાતે ફેરવતાં અટકે, તે વખતે આપણા પો-
તાના કારીગરો આંખો ચોળતા થઇ જાય, કે ધર્મવિચાર કારખાનાં ચલાવી
શકે નહિ. ધીમે ધીમે યંત્રનાં ખોખાં બની કટાઈ ભંગાર થાય, અને
આપણાં નવાં યંત્રની વાટ તાકી તાકી જોયાથી કારીગરોનાં ડોળાં દુખે.
તેની સાથે નેત્રનેતું નાશ થઇ જાય, અને છેવટ "એક કરવત બે-
વડા ખેંચી," એ કહેવત પ્રમાણે ભાડાં દેવાં પણ વાપરવાં પડે. એમ-
ની સઘળી હકીકત જોતાં પરદેશી યંત્ર બનાવવા અને તે ચલાવવા
સંબંધી આપણે પૂરી માહિતી મેળવ્યા સિવાય, કેવળ આપણા દેશમાં
આવતાં પરદેશી યંત્રના જાણ પુરુષોને આપણી નોકરીમાં રાખી ચલા-
વી. તે નાણાંની નકામી પરદેશ જવાનો છતાં છેવટ સુધી આપણે આધિ-
નતા રહીશું. એમ કરતાં આપણા દેશને આખરે લાભ ન મળતાં હાનિકર
પહોંચવાનો. માટે આપણે યંત્રકલામાં જાણ થઇ, તે પ્રમાણે આપણા
કામમાં આવતાં યંત્ર આપણે બનાવતાં થવું જોઇએ.

કારખાનાંઓ ઘણાં જોઇએ.

અમુક કારખાનામાં અમુક જાતની ચીજ બને એવાં જુદાં જુદાં
અનેક કારખાના ઉઘાડો તો એક કારખાનાના બનતી ચીજ બીજા કા-
રખાનામાં બનતી ચીજને ઉત્તેજન આપશે. જેમકે આપણને વપરાશનાં
એમ માલુમ પડે છે કે કાગળ, મેણબત્તી તથા પેન્સીલો, દાબડા, દાબડીઓ,
કાનસ વગેરે ચીજોનો દરરોજ અતિશય ખપ છે. માટે તે બનાવવાનું કા-
રખાનું ઉઘાડ્યું હોય તો [illegible] તે કપડાથી [illegible] તે બનાવવાનું કાર-
ખાનું ઉઘાડીએ તો તેમાં [illegible] તે તે [illegible]
[illegible] કરવી, આપણને [illegible]. તેના વપરાશનાં
[illegible], ૨ [illegible], ૩ [illegible], ૪ [illegible]
[illegible]. એકથી વધારે તો [illegible] તેને [illegible]
આપણી ધારણા પ્રમાણેનું [illegible]

આપણુજ કારખાનામાં બનાવવા ધારીએ તો બની શકવાને અશક્ય જેવું નથી. પરંતુ તેમ થવાને માટે માતબર કારખાનાંની જરૂર પડે, વળી તેમાં રોકવાની મુડીને માટે પણ ભારે રકમના જમાવ કરવા જોઇએ. આવડાં મોટાં કારખાનાં ઘણાં થોડાંજ નીકળી શકે તેથી ધારેલો લાભ થાય નહિ, માટે દરેક અમુક એકેકી જાતની ચીજ બનાવનાર અનેક કારખાનાં ઉઘડે, અને તેમાં જૂદી જૂદી અનેક જાતની ચીજો જથાબંધ થવા લાગે, તો આપણી ધારેલી ધારણા પાર પડે. એક જાતનાં કારખાનાં ફક્ત લોઢાને ખાણમાંથી ખોદી કાઢી તેને સાફ કરી ગાળીને અમુક આકારમાં ફક્ત લોઢુંજ તૈયાર કરે. બીજી જાતનાં કારખાનાં તે સાદા લોઢાનું ગજવેલ બનાવી કાણાંવાળું, ઘડેલું, કે ગાળેલું પોલાદજ બનાવી તૈયાર કરે. ત્રીજી જાતનાં કારખાનાં લોઢાનાં ઓજાર, હથિઆર, પતરાં, તાર કે યંત્રોજ તૈયાર કરે. ચોથી જાતનાં કારખાનાં તે પતરાંને કલાઇ ચઢાવીને તૈયાર કરે. પાંચમી જાતનાં કારખાનાં એ પતરાંના તરેહ તરેહના ઘાટો બનાવે. એમ વહેંચાઇને જૂદાં જૂદાં કારખાનાં જૂદાં જૂદાં કામ કરે, તો તરેહ તરેહની ચીજો તૈયાર થવાને વાર લાગે નહિ, અને એવાં કારખાનાંમાં ઝાઝી મુડી પણ રોકવી પડે નહિ; કેમકે અમુક કારખાનામાં બનતી ચીજો બનાવવામાં વપરાતી ચીજો બીજાં કારખાનામાંથી તૈયાર મળે, ત્યાંથી ખરીદ કરીને તેના પર ફક્ત ધારેલી નવી કારીગરીજ કરવાની રહી તેજ તે કારખાનું કરે. ટાંકણીઓ બનાવનાર કારખાનાંને અમુક જાતના જાડાઇના પિત્તળના તારની જરૂર પડે છે. એવી જાતના તારો તેજ કારખાનું બનાવે, તેના કરતાં અનેક જાતની જાડાઇના જૂદા જૂદા તારો બનાવનાર બીજાં કારખાનાં હોય અને ત્યાંથી તે ખરીદ કરે, તો તેમને પોતાનું કામ કરતાં ઝાઝી વાર લાગે નહિ. દરેકનામાં બુદ્ધિ જૂદી જૂદી હોય છે માટે દરેક કારખાનું તેના નિયંતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન કામ કરવાના ઓજારો, યંત્રો, અને હથિયારો ભિન્ન ભિન્ન સગવડતાવાળાં બનાવતું જશે. તેમાંથી જેને જે જાતની સગવડતાવાળું ઓજાર, યંત્ર, કે હથિયાર જોઇતું હશે, તે તે સઘળું તેઓ આપણા દેશમાંથી સંપાદન કરી શકશે. તેથી હાલ જે પરદેશી ઓજાર, યંત્ર, કે હથિયાર વગેરે મગાવવાની જરૂર પડે છે તે ધીમે ધીમે ઓછી થશે.

વિદેશી માલ વાપરવો કે નહિ?

વિદેશી માલમાં ખનિજ, જાનવરી, ઉદ્‌ભિજ અને અનેક ચીજના મિશ્રરૂપ હસ્તકૃત વસ્તુઓ આવે છે. તેમાંથી પરદેશમાં થતી કુદરતી

પેદાશ માલ રૂપે આપણા દેશમાં ઉતરે તેની હરકત નથી; પણ હસ્તકાર-
ગીરિને પરદેશી નહિ વાપરતાં દેશી વાપરવાનું 'પણ' લેવું જોઈએ. આ-
પણા દેશનાં બંદરોમાંથી રૂ અને રેશમ અને ખાણમાંથી ખનીજ
અને બીજા જુદા જુદા ખાનપરથી મગફળી અને ઇ. વગેરે પરદેશ જાય
છે. એનો જે આપણા દેશને ઉપજ થાય છે. તેના કરતાં ચાર ગણી ઉ-
પજ એવો કાચો માલનું રૂપાંતર કરી તેના તરેહ તરેહના હસ્ત-
કૃત માલ ઉભા કરી, તે આપણી તરફ મોકલી આપણી પાસેથી હસા-
વી ફસાવી તથા લૂંટ કરીને નાણું લે છે. એવી રીતે આપણે ત્યાં પ-
રદેશી માલ આવવાનો દોષ તો તે બેશક છેવો, પણ તેના અનેક મોટા
ઉભા કરી તેનાં નાણાં પરદેશીઓ પાસેથી વસૂલ કરી લેવાં. જ્યાં સુધી
એ રીતે બનશે નહિ ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનને થયેલા રોગને બીજા
ઉપાયોથી થંભાવી શકીશું ખરા, પણ છેક જડમૂળથી કાઢી નાખવાને
શક્તિમાન થઈશું નહિ. આપણા પહેલી વારના પ્રયત્નથી કદાપિ પરદેશી
માલની આમદાની ઓછી થઈ ન શકે [illegible]
માલ બને, તોપણ પરદેશી માલ ખરીદ નહિ કરતાં તેજ જાતનો દેશી
માલ ખરીદ કરવો એવો આપણે દૃઢ નિશ્ચય રાખવો જોઈએ. પહેલી-
વાર સામેથી આવેલી વસ્તુ લેવાનું નારાજ [illegible] આવવાનું બંધ નહિ
કરતાં તેની પાસેથી [illegible] કરીશું તો આખર તેજ વસ્તુ ઉપરથી
ઇત્યાદિ [illegible] થશે. દેશી કારીગરીનું
પણ તેવીજ રીતે [illegible] પરદેશી માલ ખ-
રીદ કરવાના નહિ [illegible] પુછો તો ઘો-
[illegible] પાડી પરદેશી
માલના [illegible] કામ અટકાવી દેઈ
[illegible] ઉપયોગમાં આવતી
[illegible] માટે એવા અનેક
[illegible]
[illegible] અથવા તેના
[illegible] ખરીદ કરવો.
[illegible] આવે તે
[illegible] ઉદ્દેશ
[illegible]

૩. [illegible] તમારા વતન [illegible], [illegible] જો તમે બહારનો હાથ વા-
પરશો તો તેના સામે હરકત નથી કેમકે તેના કિંમતના નાણાં તમારા
પાસેથી જઈને તમારા વતનનાં બીજા ભાઈઓ પાસેજ રહેવાના છે,

નમને તે કોઈ દિવસ પણ કામ લાગશે. પણ પત્રોના હરિફાઈને લઈને નવયા નામના ... તે દિવસ ... પડશે. માટે ... દુકાનદારોના ... ભાગ તેના પુરેપુરી રીતે અસર ન થાય, તો ... પરંતુ ... વખત ભારે છે, પણ જેમ ... આપણા દેશમાં પરદેશી માલ જેટલો ... માટે જેમ આપણી આંખમાં પડેલા ... ના રજકણને કાઢવાની ... આપણું મન ... રહે છે તેવી ... આપણા મનમાં ... [illegible] ... તેમ સમજવું.

નવીન શોધ કરનારને ઉત્તેજન આપવું.

આ સૃષ્ટિમાં એવો નિયમ જણાય છે કે, નાનાથી તે મોટા સુધી, અને અજ્ઞાનથી તે મોટા વિદ્વાન સુધી, ગરીબથી તે તવંગર સુધી સઘળા મનુષ્યોને એવી ઈચ્છા હોય છે કે, પોતાનું નામ લાંબા કાળ સુધી દુનિયાના ... મગજમાં ... રહે, માટે જેની જેવી અક્કલ પહોંચે છે તે પ્રમાણે તેઓ પોતાનું નામ જગતમાં અમર કરવાને કોઈ ઉપાય ... ને કોઈ ... રીતે દરકોઈ રીતથી તેમ ... બની શકે એટલા ... કરે છે. આ વાત સઘળા જનો કબુલ કરશે નહિ, પણ ... [illegible] ... આપું છું તે ઉપરથી જે ... થશે ને સિદ્ધ થશે. ... [illegible] ... તથા ઘુમટની અંદર, ... [illegible] ... પોતાનું નામ લખ્યા કરે છે. કેટલાક ... [illegible] ... ઇમારતો પર પોતાના નામ ... [illegible] ... કૂવા, વાવો, ધર્મશાળાઓ, ... [illegible] ... નદીના આરા, વગેરે અનેક ... [illegible] ... પછી એ ... [illegible] ... નામ ... સરખું લખેલું ... [illegible] ... નદી તળા- વના આરા ... [illegible] ... નગર વસાવીને પછી તેનાં નામ પોતાના નામ ... [illegible] ... જેમકે દાદા હરીની વાવ, પ્રેમચંદ ... [illegible] ... સોમેશ્વર, ભીમ- નાથ વગેરે અનેક ... [illegible] ... અમદાવાદ, રામપુર, સુરત, ઉદેપુર વગેરે અનેક નગરોના નામ, બનાવનાર, બેસાડનાર, કે વસાવ- નારના નામપરથી પડ્યા કે પાડેલા છે. વાકુ ભણેલા જુવાનીઆ પણ પોતાનું નામ ... [illegible] ... નાની ... [illegible]

શોધખોળો રચી, તેના બનાવનાર તરીકે ગણી પોતાનું નામ બહાર પાડવા મરે છે. કેટલીક વિદ્વત્તા ધરાવનારા પુરુષો પણ પોતાના ગ્રંથોનું નામ પોતાના નામ પરથી રાખે છે. જેમકે, નર્મકોશ, [illegible], લીલાવતી, ભાસ્કરી પાપ, [illegible] વગેરે સ્મૃતિઓ, ભોજાપા વગેરે વગેરે અનેક છે. આ રિવાજ આપણા દેશમાંજ છે, એમ નથી. બધા દેશોમાં આવો જ અથવા એવો મળતો રિવાજ જોવામાં આવે છે. જેમકે ફોર્ટ સેંટ જ્યોર્જ, ફોર્ટ સેંટ ડેવીડ, ફોર્ટ વિલિયમ, [illegible], સેંટ પિટર્સબર્ગ, મિર્ઝા-દાબાદ, કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ, [illegible] વગેરે એક શહેરો ને કિલ્લાનાં નામ પરથી કેટલાકે પોતાનાં નામ પરથી કે મોટાઓનાં નામ રાખવાને રાખેલાં હોય છે. આ ઉપરથી પરોપકાર બુદ્ધિવાળા પુરુષો પોતે જે દેશને ગુણ કરે છે, તેના બદલામાં તેઓ પોતાના મનમાં પોતાનું નામ કાયમ રાખવાને કે દેશમાં પોતાના નામની યાદગાર કરવિરાવવાને ધારતા હોય, એવું કહેવાનો હું માગતો નથી. તેઓ તો પોતાના બાપ જેવા સ્વભાવથી મહા મહા કષ્ટ સહન કરીને પણ દેશને ગુણ કરે છે. તેઓ કંઈ પોતાની મહેનતના બદલામાં પોતાનું નામ કાયમ રાખવાને માગતા કે ચાહતા નથી, પણ તેઓનાં [illegible] પરોપકારી પુરુષોનાં નામ કાયમ [illegible] તથા તેઓના નામને માન મળતું જોઈને ખુશી [illegible] માનના ભૂખ્યા હોય [illegible] હોતા નથી પરંતુ એકંદર મનુષ્યના [illegible] તથા પોતાના નામને માન [illegible] બહુ ઉપયોગી છે. માટે [illegible] કરેલા હોય તથા દેશની [illegible] પોતાના જીવનના ભોગનો ભોગ આપી દેશની [illegible] એવા [illegible] તથા તેઓના નામને માન આપવાને [illegible] એવી રીતે જ્યારે આપણે [illegible] આપણા દેશના એવા [illegible] અને તેવા તેઓના [illegible] સિદ્ધી- [illegible] પોતાના [illegible] પોતાનો [illegible] [illegible] એવું છે કે [illegible]

સંકટો સહીને દેશને ઉપકાર કરેલા, તે તે જગ્યાને બહુ માનથી જુએ છે, ને યાદ કરે છે. આપણા દેશમાં જેમ જેમ જુદા જુદા દેવની પ્રતિમાઓ બનાવી ઠામે ઠામ બેસાડી તેની પૂજા કરીએ છીએ; તેમ ઇંગ્લાંડ દેશનાં શહેરોમાં પ્રખ્યાત પુરૂષોનાં પુતળાં ઘણા ખરા મોટા રસ્તા પર બેસારે છે. તેઓની તેઓ આપણી પેઠે પૂજા કરતા નથી, પણ ત્યાં થઇને જતાં આવતાં તે પૂતળાંને જોઇ તેના નામને લાયકનું માન આપે છે. જે પુરૂષની બુદ્ધિથી તથા શોધથી માંચેસ્ટરની મોટાઈ વધી છે, તેનું પૂતળું માંચેસ્ટરના બજાર વચ્ચે મોટા માર્ગમાં મોટી ઇમારત કરાવી તેમાં બેસાડેલું છે; જેનું નામ 'જેમ્સ વોટ' છે. અને જેણે વરાળયંત્રની શોધ કરી હતી. એવાં ઘણાં શહેરોમાં દેશ પર ઉપકાર કરનાર પુરૂષોનાં અનેક પુતળાં જોવામાં આવે છે. આવી રીતે ઉપકારી પુરૂષોનું નામ કાયમ રહેલું તથા તેના નામને લાયકનું માન મળતું જોઇ, નવી શોધો કરનારને સંકટ સહીને પણ આગળ પડવાનું મન થશે. માટે દેશને ઉપકાર કરનારને વધારે રીતે માન આપવાનું તથા તેની કદર બુજવાનું આપણે જ્યારે શરૂ કરીશું ત્યારેજ આપણા દેશમાં એકદમ તો નહિ, પણ ધીમે ધીમે એવા શોધકો બહાર પડતા જાશે.

પરદેશી સંચાઓથી થતા ફાયદાઓ.

પાછલા [illegible] સમય [illegible] ગયું છે કે હાથની કળા કરતાં પરદેશી મશીનોથી થતા કામ સસ્તું પડવાથી અને ત્વરાથી થાય છે ને દરેક પણ [illegible] અનાજ દળવાના ઘરો કે જેમાં એક કલાકે સુમારે [illegible] અનાજ દળી આપે છે, ત્યારે તેની જ પાછળ જેટલી દળનારીને મજુરીના [illegible] મશીનોથી જો દળવામાં આવે તો એક કલાક સુમારે [illegible] મણ અનાજ દળાય છે. આ રીતે વખતનો અને પૈસાનો બંનેનો [illegible] અનાજ દળવાની મશીનોથી થઇ શકે છે. આ સિવાય મશીનોના અનેક જાતના ફાયદાઓ જગજાહેર સિદ્ધ છે.

સટ્ટો એટલે શું? (તેજી મંદીનું જ્ઞાન.)

(રીત ૧ લી-ખરો સટ્ટો.)

સટ્ટો એ રીતથી થાય છે. અમુક માલ (અફીણ, અળસી, કપાશીઆ, રૂ, અફીણ ચાંદી, બારદાન, અનાજની સર્વે જાતો, નોટ, શેર, તોલાબજાર, સરસું, પીતળ, લોખંડ, ઇત્યાદિ વસ્તુઓ) ની અમુક **ટુંકી યા લાંબી** મુદતે માલની ડીલીવરી, આપવા લેવાના વેચનાર તથા

[illegible] થયેલ (સંસ્કારિ) થાય છે; અને જો આત્મનો [illegible] [illegible] [illegible] હોય તે આત્મના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આત્મનો [illegible] ધ્યાન [illegible] [illegible] છે. તેને પણ [illegible] [illegible] આવે છે, અને તેજ [illegible] [illegible] છે.

૧. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તથા [illegible] [illegible] છે તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

૨. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે તથા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

૩. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે પણ [illegible] ધ્યાન [illegible] છે.

૪. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

૧૧. પરચુરણીઆ વ્યાપારીએ સરાફોને ત્યાં મોડાઓ પાડી આડતમાં નોંધાવીને કરવા એ રીત ઘણી સારી છે.

૧૨. ઉપર લખેલા સર્વે જાતના વ્યાપારોના (મકાના) કબાલા (કંત્રાટો) સ્ટાંપ મારીને કરવામાં આવે છે અને તેની કોર્ટમાં ફરીઆદી પણ ચાલે છે. દરેક જાતના બજારમાં મંડળીઓ હોય છે, તેઓએ જે ધારાઓ નક્કી કીધા હોય તે પ્રમાણે બન્ને પાર્ટીએ ચાલવું જોઈએ અને તે ધારાઓ સરકારમાં રજીસ્ટર કીધેલા હોય છે, તેથી જ તે પાકો સટ્ટો કહેવાય છે.

ખોટો સટ્ટો. [જુગાર.]
(રીત બીજી.)

૧. લીવરપુલમાં થતા રૂની ખાંનડીઓના વેચાણ ઉપર **તેજી મંદી** ધનારી મુંબઈ, મુંબઈ અમદાવાદ ભાવનગર વગેરે ઠેકાણે જે સટ્ટો કરે [illegible]

૨. [illegible] તેથી નેરી જ છે.

૩. [illegible] આવતા મહિને

માલ ખરીદવાનો ને વેચવાનો વખત જતા દેવો ન જોઇએ. ફરી વખત વિચારીને દઢતાથી લાગ સાધવો.

વ્યાપાર કરવાનો અનુકૂળ વખત જે વસ્તુનો વ્યાપાર કરવો હોય તેની મંદીનો છે, અને તે વખતે સટ્ટો કરવો પણ ખોટો નથી. આપણે વ્યાપાર કરવો હોય તો એક વસ્તુનો કરીએ કે ઘણીનો કરીએ, પણ સટ્ટો તો ઘણીનો કરવોજ નહિ. જે ચીજને આ દેશના કારીગર કે લોકો સહેલાઇથી બનાવી શકે કે સુધારી શકે, એવી ચીજનો કે નજીવી કિમતની ચીજનો સટ્ટો કરવો નહિ. કારણ કિમતની કે ખેતીની પેદાશની ચીજોનો સટ્ટો કરવો એમાંજ એકદમ ગાડી ઘોડા મળે કે દોરી લોટો જાય. રૂ, ખાંડ, અફીણ, ચાહ, તાડી, ઘઉં, ચોખા ઇત્યાદિનો સટ્ટો કરવો એ સારૂં છે, પણ જે ચીજનો સટ્ટો કરવો હોય તે ચીજનો પાક ઘોડા વરસાદથી ઓછો પાક્યો હોય કે તીડ વગેરેથી નુકશાની લાગી હોય ત્યારે સટ્ટો કરવો.

સટ્ટો કરીને ધનવાન થવાની ધારણા હોય છે. માટે પ્રથમ તો જે ચીજનો સટ્ટો કરવો હોય તે ચીજની દર વરસે સરાસરી કેટલી કિંમત થતી તે આંકડા જાણવા જોઇએ, તેમજ બજારના કે રોજના ફેરફારો થતા હોય કે થવાના હોય તે વાત પણ લક્ષમાં લેવી જોઇએ. ધારો કે આપણે રૂનો સટ્ટો કરવો છે તો કેટલાક વરસના રૂના ભાવ લઇને તે ઉપરથી સરાસરી ભાવ કહાડવો ને તે ભાવ હાલના બજાર ભાવ કરતાં વધારે આવતો હોય તો રૂની ખરીદી કરવી. પછી જો રૂ થોડું પાકશે તો નફો થશે. ને વધારે પાકશે તો ખોટ જવાનું કારણ નથી. કેમકે વધારે પાકશે એવું જણાય કે એ રૂ વેચી દઇ વગર બીજુ ખરીદ કરવું. તેમજ સરાસરી ભાવ બજાર કરતાં ઓછો હોય તો રૂ વેચવું. પછી જો રૂ વધારે પાકશે તો નફો થશે, ને થોડું પાકશે એમ માલમ પડે તો બીજું ખરીદી સમતોલ કરવું, કે પ્રથમના વેચાણમાં ખોટ ન જાય. ત્યાર માલના જેવોજ વિચાર સોનાના સટ્ટાનો છે. રોજ ખરીદી કે વેચાણ કરતાં ઉપર કહ્યું છે તે પ્રમાણે રાજ પ્રકરણી બનાવની અસર બજારૂ ભાવ ઉપર થતી હોય તે ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવી. દાખલા તરીકે આપણે સોન લઇએ. સોનનો ભાવ હાલમા સ્થિર નથી. કોઇ સાથે લડાઇ થાય તો એ ભાવ ઘટી જવા સંભવ છે, અને લડાઇ ન થાય તો વધવા સંભવ છે. સટ્ટાબાજે એ વિચાર કરી જોખમ ખેડવું. જો એક લડાઇ થાય ને ભાવ ચડી જાય તો તરત ખરીદી કરવી, અથવા વધારે લડાઇ ચાલી ભાવ બેસી જાય તો પણ ખરીદી કરવી; કેમકે પરિણામે સોનનો ભાવ વધવાનો છે, એ નક્કી જ છે, માટે તે વખતે ખરીદી

કરી લડાઇ બંધ થાય ને લોનને। ભાવ વધે કે વેચી દઇ નફો લઇ વેગળા બેસવું. સન ૧૮૫૭ ના બળવા વખતે લોનના ભાવ ઘણો ઘટી ગયો, ત્યારે લોનના ખરીદનારા પાછળથી ધનવાન થએલા એમાં શી શક છે? વળી રૂનો દાખલો લઇએ. સન ૧૮૬૦ માં અમેરિકામાં લડાઇ ચાલ્યાથી રૂ વિલાયત જઇ શક્યુ નહિ અને તેથી આ દેશના રૂના ભાવ વધી ગયા; કેમકે ખરીદી વધી એ વખતે રૂનું વેચાણ કરનારા ભાગ્યશાળી થાય એમાં શી નવાઇ? પણ તે વખતે અમેરિકાની લડાઇના બનાવ ધ્યાનમાં ન રાખતાં કોઇએ ઓછે ભાવે રૂનો સટ્ટો કર્યો હોય તો લાગ જાય એમાં શું આશ્ચર્ય! વળી ધારો કે હમણાં રૂશિઆ ને ઇંગ્લાંડ વચ્ચે લડાઇ થવાની ગડબડ ચાલે છે. એ લડાઇ ચાલે તો હિંદુસ્તાનનો માલ વિલાયત જતો અટકે તો તે માલની ખપત બંધ થવાથી તેનો ભાવ ઘટે. આવા વખતમાં વિલાયત ચડનારા માલની કિંમત લડાઇ થયા પછી ઘટી જવાનો સંભવ છે. એ કિંમત ઘટી ગયા પછી કોઇ જોખમ વેઠી ચોખા, લાખ, ગળી, એવા માલ સસ્તો લઇ ભરી રાખે અને લડાઇ બંધ થયા પછી મોકલે તો તેને કેટલો લાભ થાય? પણ [illegible] લડાઇ [illegible] [illegible] નો પણ બંધ રહે.

[illegible] શેર બજારનો [illegible] ભાવના શેરનાં [illegible] મુકે અને [illegible]

[illegible]

[illegible] કે [illegible] છે, કે [illegible] છે. [illegible] કિંમત [illegible] છે, તેથી [illegible] છે, અને જ્યારે કિંમત

વધારે હોય છે ત્યારે તેઓ જથ્થાબંધ વેચે છે તેથી ભાવ ઘટે છે, અને ઉતરે ભાવ સમતોલ રહે છે.

સટ્ટો કયારે કરી શકાય?

વ્યાપાર ધીરે ધીરે એક સરખી રીતે ગમે ત્યારે કરી શકાય છે, પણ સટ્ટો તો જ્યારે લાગ આવે છે ત્યારેજ થાય છે. તેથી વ્યાપારમાં જેવી ધંધાની ખાત્રી છે તેવી સટ્ટામાં નથી. સટ્ટાનું પરિણામ લાવવાનો વખત પણ સટ્ટાબાજે ચૂકવો ન જોઈએ. વખત ચૂકવાથી નફો જતો રહે છે. જો કે કોઈવાર અણધાર્યો નફો મળી જાય છે, તોપણ તેમાં દીર્ઘ દૃષ્ટિ કે અક્કલ જોઈએ છીએ. માલની જરૂરીઆત અને શોધથી એટલી બધી ચીજોનો વ્યાપાર ચાલે છે કે એક ચીજના સટ્ટામાં ખોટ જાય કે તે ચીજ પડતી મુકવી પડે તો બીજી ચીજનો સટ્ટો કરવાને જોઈએ તેટલી ચીજો હોય છે. હમેશાં કોઈ ચીજની જોઈએ તે કરતાં વધારે ઉત્પન્ન હોય છે તો બીજી ચીજની અછત હોય છે જ. એટલે કોઈ ચીજ બજારમાં ઘણી સોંઘી તો બીજી ચીજ ઘણી મોંઘી હોય છે. જાત જાતનાં અનાજ, રૂ, સણ, ઊન, જાત જાતનાં તેલ, ખાંડ, કોફી, ચાહા, રેશમ, ગળી વગેરેમાંની ગમે ત્યારે પણ કોઈ ચીજ બજારમાં મોંઘી તો કોઈ સોંઘી હશે, તેમાંથી ઉપર કહેલા નિયમને અનુસરીને સટ્ટાબાજ સોંઘી ચીજ જથ્થાબંધ ખરીદે કે મોંઘી ચીજ જથ્થાબંધ વેચી શકે. એટલે તે કોઈવાર એક ચીજનો તો બીજીવાર બીજી ચીજનો સટ્ટો કરી શકશે. અને એ પ્રમાણે તે હમેશાં સટ્ટો કરી કમાણી મેળવી શકશે.

એક ચીજનો માલ કમાવાને ખરીદ્યા પછી વેચાણ કરતાં ઘણો લાંબો વખત જાય છે. માટે જો કોઈ સટ્ટાબાજ એક ચીજના સટ્ટામાં પોતાની આખી મુડી રોકી બેસે તો તે ચીજનું વેચાણ કરે ત્યાં સુધી તેને નવરા બેસી રહેવું પડે છે, ને કોઈ ચીજના સટ્ટામાં ઘણો નફો થાય એવું હોય તોપણ મુડી વગર તેને તે લાભથી વેગળા રહેવું પડે છે. માટે જો કોઈ સટ્ટાખોર, સટ્ટો એજ પોતાનો ધંધો કરી બેસે તો તેણે એક ચીજના સટ્ટામાં પોતાની આખી મુડી રોકવી નહિ, કે જેથી જરૂર વખતમાં તે બીજી ચીજનો સટ્ટો પણ લાગ આવે તો કરી શકે. એમ કરવાથી સટ્ટો એ વ્યાપારનું રૂપ પકડે છે. એટલુંજ નહિ પણ જોખમ ઓછું રહે છે. કેમકે એક ચીજમાં કદાપિ ખોટ જાય તો બીજીમાં નફો કે ખોટ નહીં સમતોલ રહે છે. વળી પોતાની પાસે મુડી ભાગ રહેવાથી ચીજોનો ભાવ વધ ઘટ થાય તે વખતે ખરીદી કરવા ન

જ્ઞાન જોઇએ. અમારૂં મન એવું છે કે તે ધંધાના અભ્યાસ વગર કે ગણત્રી કર્યા વગર વ્યાપાર કરનારા ડાહ્યા માણસ કરતાં, મૂર્ખ માણસ તે અભ્યાસથી કે ગણત્રીથી વધારે કમાણી મેળવી શકે છે.

બીજું સટ્ટો કરનારે એમ ન સમજવું કે વ્યાપારને સટ્ટો બન્ને સરખા છે. એ બન્નેમાં ઘણો તફાવત છે. જો કે બન્નેમાં પૈસા કમાવા-નીજ મનસા હોય છે, પણ તે બન્નેના રસ્તા જુદા જુદા છે. વ્યાપા-રીને તો પોતાનાજ ધંધાને વળગી રહીને ચાલવાનું હોય છે. એટલે તેમાં જે કમાઇ થાય તે થોડી હોય છે. થોડી થોડી કમાઇનો સં-ગ્રહ કરવાથી તે ધનવાન થાય છે. કેટલાક માણસો વ્યાપારમાં દીવાળું કહાડે છે, એ વાત ખરી; પરંતુ તેમાં તે ધંધાની કસુર નથી, પણ કરનારની કસુર છે. વ્યાપારમાં નફો થવોજ જોઇએ. જો તેમ ન થવું હોય તો વ્યાપાર ચાલેજ નહિ. જે વ્યાપારીઓ પોતાનો વ્યાપાર સારી રીતે કરી જાણે છે, તેમને તે માલની કિંમતમાં વધઘટ થવાથી પરિણામે ખોટ જતી નથી. જ્યારે કિંમત ઘટી જાય છે ત્યારે થોડી તેને ખોટ જાય છે એ ખરૂં પણ જ્યારે તેની કિંમત વધે છે ત્યારે તેને નફો થાય છે. એ ખોટને નફા સામસામા નહીં તોળાશે તો કેટલીક મુદતમાં નરવું ત્રાજવું નમ્યા વગર રહેવાનુંજ નહિ. પરંતુ તેનું નમવું બરાબર હોવું જોઇએ.

પણ સટ્ટાખોરોનો મત તો જુદો જ તરેહનો છે. તેના પોતાના નિયમો જુદાજ પ્રકારના હોય છે. જે માલનો સટ્ટો કરેલો હોય તેની કિંમત ચઢવા ઉતરવા ઉપર તેના નફા નુકસાનનો મુખ્ય આધાર છે. વ્યાપારમાં ધીરે ધીરે ધનવાન થવાય છે, ને ખોટ જાય છે તો તેનું સાટું થોડી મુદતમાં નફો વાળી આપીને ત્રાજવું સમતોલ રાખે છે. તેથી ખરાબી ક્વચિતજ થાય છે અને જે થાય છે તે તે વ્યાપા-રની ખામીને લીધે નહિ પણ તેના પોતાની કસુરને લીધે થાય છે. પણ સટ્ટાખોરીઆને માટે નફાવા કે ખોટ મોટા જેવું હોય છે. એકદમ ધનવાન થવાય કે એકદમ ભિખારી થઇ જવાય. સન ૧૮૬૩-૬૪ના સટ્ટાખોરીઆઓ કેવા ધનવાન થયા હતા અને એકજ વરસમાં એ પૈસા જતા રહી કેવા દેવાળીઆ થયા હતા તે હજુ તાજુંજ આપણી યાદ-ગીરીમાં છે. વ્યાપારીને ચાહકો ઉપર એટલે માલની ખપત ઉપર નફાનો આધાર છે, પણ સટ્ટાબાજને તેમ નથી. તેને તો આખી દુનિયાં તેનું બજાર છે.

લોન તથા શેરની સમજણ.

કોઇ પણ રાજ્યને નાણાંની જરૂર પડે છે, ત્યારે રાજ્યની સ્થિતિ પ્રમાણે રાજ દર વરસે દર સેંકડે વ્યાજ ઠેરવી આપી લોકો પાસેથી નાણાં મેળવે છે, અને તેના દાખલ તેનો જે લેખ કરી આપે છે તે લેખને લોન કહેવામાં આવે છે. દેશમાં પાક સારો હોય, બજારમાં પૈસાની છુટ હોય, અને રાજ્યમાં સલાહ શાંતિ અને આબાદી હોય તો રાજ્યને થોડે વ્યાજે પણ રૂપીઆ મળે છે. પરંતુ જો દેશમાં લડાઈ ચાલતી હોય, દુકાળ પડ્યો હોય અથવા બજારમાં નાણાંની છુટ ન હોય તો રાજ્યને પૈસા મેળવવાને વ્યાજ વધારે આપવું પડે છે. બીજી વસ્તુઓની માફક લોન વેચી શકાય છે, અને તેથી જ્યારે જે વખતે આપણને આપવું હોય તે વખતના બજારભાવ પ્રમાણે ઓછું વધતું મળે છે. જો રાજ્યની હાલત સારી હોય અને ખરીદ કરનાર ઘણા હોય તો લોનનો ભાવ વધે છે. પરંતુ જ્યારે રાજ્યમાં લડાઇ હોય અથવા દેશઉપર કોઈ પ્રકારની આફત આવી હોય તો લોનના ભાવો ઉતરી જાય છે.

શેરની સમજણ.

[illegible] વ્યાપાર અથવા ઉદ્યોગ કરવાને ભાગ [illegible] તેમાંથી વ્યાપાર કરે છે તેમાં [illegible] આપવું તથા પણ ભાગ પ્રમાણે નફો કે તોટો [illegible] હાલતના લય કરે છે, તે લેખને [illegible] શેર [illegible] તે વખતના બજારભાવ [illegible] નફાકારક સારો ચાલતો હોય તે શેરનો [illegible] તેમાં [illegible] તો શેરનો ભાવ ઉતરે [illegible]

વટાવ અને કમીશનની સમજણ.

[illegible] આપવાથી [illegible] લોન અથવા શેર [illegible] નાણાંની કિંમતના લોન અથવા શેર [illegible] કરતાં વધારે આપવા પડે તો [illegible] કરતાં જેટલા વધારે આપવા [illegible] પ્રિમિયમ કહેવાય અને [illegible] કિંમતના [illegible] અથવા શેર લેવાને [illegible] કરતાં ઓછું આપવું પડે તેટલું [illegible] ડિસકાઉન્ટ કહેવાય છે.

શેર બજારમાં તપાસ રાખ્યા કરવી.

નહિ જેવામાં ગભરાય એવા ઇન્વેસ્ટમેંટ કરનાર બજારની ઉથલપાથલથી ગભરાયા કરે તો તેથી તેનું મન શાંત રહે નહિ; અને તેનાથી સોદો સારો બને નહિ. શેર બજારમાં ભાવોમાં થોડા આઠઆની ઉતર ચઢ થાય ને જાણે ઘણી થઈ એમ જાણી તેણે શેર બજારમાં વારંવાર અથડાયા કરવું ન જોઈએ. ગામડામાં રહેનારા ઇન્વેસ્ટમેંટ કરનારનું મન શાંત હોય છે. અમે આગળ કહી ગયા તે સોદામાં જો હોંશીઆર થયો હોય તો તેણે બજારથી દૂર રહેવામાં મોટો ફાયદો છે. કેમકે શેરમાં બજારના ભાવોના વાતરોગની અસર ઝટ થાય છે. પણ ગામડામાં રહેનારા ઇન્વેસ્ટમેંટ કરનારા પર ઝટ અસર થતી નથી. તે નોર્થવેસ્ટર્ન સ્ટોક ૧૮૧ ના ભાવે ખરીદ કરે અને તેના દલાલને ચેતવી રાખે કે જો ભાવ ૧૮૩ નો થાય તો વેચી નાંખવો; આથી બે ટકાનો નફો તેને મળશે, અથવા કાયમ સટ્ટા તરીકે તેને લઈ રાખે, અને રોજની અને કલાક કલાકની ભાવોમાં વધઘટ થયાં કરે તેની નકામી ધાંધલમાં તેનું માથું ફરે નહિ. ધારો કે શહેરમાં એ હોય અને કંઈ અકસ્માત નાર્થવેસ્ટર્ન કેંપ ઉપર થવાથી તેનો સ્ટોક ૮ ટકા ઉતરી જાય. આથી તે ગભરાઈ તેનો સ્ટોક વેચી નાખે તો તે ખોટમાં ઉતરી પડે. જો તે દૂર રહેતો હોત તો આ અકસ્માતની ખબર તેને પડે નહિ, અને ભાવ [illegible] પડે.

[illegible] ઇન્વેસ્ટમેંટ [illegible] વધારે [illegible] પણમાં [illegible] અકસ્માત [illegible] અને ગામડામાં [illegible] આગળથી પહેલો [illegible] ભાવ ઉતરી ગયો છે અને [illegible] તો પણ શું થયું? આથી [illegible] પડે છે, અને બજારના ભાવો [illegible] અસર [illegible] છે. એકદમ અને વેચીને રહેતા [illegible] ધ્યાન ન આપવું જોઈએ. દાખલ ઇન્વેસ્ટમેંટ કરનાર [illegible] કે નાર્થવેસ્ટર્ન [illegible]

ચાલુ ૧૯૮૦ પાઉંડના શેરો ખરીદવા અને તોડના મહિનામાં ગમે તે વખતે ૩ ટકા નફો મળે તો ફરીથી વેચવા, અને જો એમ ન બને તો વેચવા નહિ. તોડના મહિના આવે છે ત્યાં સુધી તે સમજાતો નથી, એને નફો મળે છે અથવા એ સ્ટોક લઇ નાખું આપે છે. આ સોદાનો દાખલો લઇ ઘણા ખરાએ આવા હુકમો દલાલને આપવા જોઇએ. આવા સોદાની સ્પષ્ટતા દેખીતીજ છે, અને ઇન્વેસ્ટમેન્ટ કરનારને શેર બજારમાં અપવાનું પડતું નથી. આથી વાંચનારે ખોટો અર્થ કરવો નહિ. ઇન્વેસ્ટમેન્ટ કરનારે બરાબર અને પુખ્ત ધ્યાન શેર બજારપર અને તેમાં ઘની વધઘટપર ન આપવું. તેણે ગોઠવણથી અને ઇરાદાથી સોદો કરવો, અને વગર નિશાને કંઇ પણ કરવું નહિ.

ઇન્વેસ્ટમેંટ કરનારને અમુક સ્ટોક અથવા શેરો ખરીદવાના હોય ત્યારે તેણે અતિ ઉંચા ભાવો, અને અતિ નીચા ભાવોના કોઠા તપાસવા જોઇએ, અને ડીવીડન્ડ ઉંચાં સાત વર્ષમાં કેટલું આપ્યું તે પણ જાણવું જોઇએ અને હાલના બજારમાં તેનો ભાવ સરખાવવો જોઇએ. આથી હાલતાલ્ક ખબર અને હાલના બજારની તથા આગળ ઉપર થવાના નફાની માહિતી મળે કે અમુક શેરની ખરીદી કે વેચાણ વધારે [illegible] આથી તે સ્ટોક અથવા શેર તે [illegible] નહિ અને આગળ તેના ભાવો [illegible] સારી રીતે [illegible] ખરીદવાને [illegible] થઇ રહ્યું. [illegible] અને તે પ્રમાણે ખરીદી [illegible] અને જો [illegible]

ને ભાવ છે. એ ઉંચે ભાવે વેચે છે અને નીચે ભાવે ખરીદે છે. પણ લોકો ઘણું કરી ઉંચે ભાવે ખરીદ કરે છે, અને નીચે ભાવે વેચે છે. અને એ બે વચ્ચે ફરક રહે છે તે જોબરનો નફો છે. ઇન્વેસ્ટમેન્ટ કરનારા ભાવોને ઉલટા કરવાની જે તે તજવીજ કરે તો તે નકામીજ છે. જો જોબર પરોપકારી હોય તો તે કરવા લોકોની તજવીજ કબુલ રાખે, પણ એતો સાધારણ ધંધાર્થી માણસ છે; અને તે ઘણા ખર્ચવાળો છે તેથી લોકોને ભાગ આપે નહિ.

બેશક, જ્યારે "ચેથમ ઓરડીનરી" શેરનો ભાવ ૧૫⅞ થી ૧૬ થયો હોય ત્યારે ઇન્વેસ્ટમેન્ટ કરનારાઓ એ ભાવે ખરીદવા અને ઉંચે ભાવે વેચવા ધારે છે. આ સોદામાં જો જોબર ૧૮૦૦ પાઉંડનું ચેથમ સ્ટોક ૧૬ ના ભાવે ખરીદે અને પાછો ૧૫⅞ ના ભાવે વેચે તો ૨¼ પાઉંડ ટોટો તેને આવે. આમ કોઇ જોબર કરે નહિ, અને જો કરે તો તે અક્કલથી ઉલટું છે. બીજી ભુલ રોકાણકારે ન કરવી જોઇએ, અને તે ભૂલ એ છે કે તેની મરજી પ્રમાણે બજારના ભાવ થવા જોઇએ એમ એ ધારે છે. અઠવાડીએ નીકળતા વર્તમાનપત્રમાં જે કોઠામાં સ્ટોક અને શેરના ભાવો આપ[illegible] છે તે એક બે દિવસના વાસી [illegible] ઇન્વેસ્ટમેન્ટ કરનાર પોતાના [illegible] અમુક સ્ટોક વેચશે કે ખરીદશે [illegible] પડે છે અને આમ મરજી પ્રમાણે [illegible] થાય નહિ [illegible] ભાવમાં અપૂર્ણાંક [illegible] સાથે વખત ગુમાવે છે. જો સ્ટોક લેવા અથવા [illegible] ઉતરે અને ⅛ અથવા [illegible] ભાવ મુકે તો [illegible] હિસાબ નહિ.

જો [illegible] ઓરડીનરી ૫૦૦ શેર ૧૬⅛ [illegible] આપો. દલાલ એમ [illegible] ખરીદીના ભાવમાં ⅛ અથવા ¼ [illegible] નથી પણ આમાં એની મરજી તેમ નથી [illegible] ઓરડીનરી [illegible] ૧૬⅛ અથવા ૧૬¼ ના ભાવે [illegible] નહિ અગર જો કે એ શેરનો ભાવ [illegible] તે વખતે એ હોય. [illegible] દલાલ [illegible] કરે છે. દલાલે [illegible] જણાવવો જોઇએ; પણ એ શેરનો ભાવ [illegible] ને પહેલા ચડ્યો તો ખરીદ કરનારને નુકસાન થાય છે. કેમકે તેનું તેનો મૂળ હુકમ મર્યાદાવાળો આપ્યો હતો.

બાદ એનજરૂ ઇન્ગેજમેન્ટ કરનારને આપવાની કે તેણે ધારે કે સ્પેનીશ શેરનો ભાવ પાછા વરસ સુધી ન્નેયા શીખે, અને ૬૦ના ભાવે એ શેર ખરીદવા સારો એમ ધાર્યું; પણ એનો ભાવ ૬૦ કરતાં વધારે ચડ્યો છે અને પાછો ૬૦ના ભાવવર તે સ્પેનીશ શેર આવશે તેને શક જેવી પડે છે. તે દલાલને લખે છે કે એ શેર પાછો ૬૦ના ભાવ ઉપર આવેથી એને માટે ખરીદવા. આ તેની ભુલ છે. કેમકે ૬૦ના ભાવ ઉપર એ શેર પાછો આવવાનાં ઘણીવાર બને છે, અને તેનું લખવું દલાલના ધ્યાનમાં રહેતું નથી. અને વખતે ખાસ કારણોને લીધે, જેવી કે સરકારી અથવા સ્પેનીશ સરકારની રોકડ ભાગી પડી વગેરેથી તે શેરનો ભાવ ઉપર પાછો થોડા વખત માટે આવે પણ તે વખતે એને માટે એ શેરની ખરીદ થતી નથી, દલાલે ખરીદ કરવાના હુકમો એક દિવસ કરતાં વધારે વખત ખાસ સાનુકિરણ નખવા નહિ, અને ઇંગ્લનની પેઢી તેમ કરે છે.

શેર બજાર.

અઢારમા સૈકાના પાછલા ભાગમાં જ્યારે શેરો અને સ્ટોકો હૈયાતીમાં આવ્યા ત્યારે શેરો અને સ્ટોકોની લેવડદેવડ માટે એક જગ્યા નક્કી કીધી. ત્યાં ૧૮૦૧ સુધી શેરોની અને સ્ટોકોની ખરીદી થાતી, અને તે વરસે શેર બજાર સ્થપાયો. શેર અને સ્ટોકોની લેવડદેવડ કરનારાઓ એક જગ્યાએ એકઠા થાય છે, અને તેને માટે ઇંગ્લાંડની બેંકમાં બેઠક કીધી. તરત માલમ પડ્યું કે, ઘણા લોકોની સંખ્યા જમા થવાથી બેંકના કાયમના કામને અડચણ પડવા માંડી છે તેથી અમુક જગ્યા નક્કી કીધી; અને એ મકાન વખતો વખત વધારવામાં આવ્યું.

આ જગ્યા અથવા મકાન ખાનગી ગણાય છે, સરકારને તેની સાથે લાગતું વળગતું નથી. અને તે કમીટીનું છે અને તેનો વહીવટ કમીટીના મેમ્બરો કરે છે. આવા મેમ્બરોના બે વર્ગ છે. એક શેરનો સટ્ટો કરનાર જેને "જોબર" કરી કહેવામાં આવે છે, અને બીજો વર્ગ દલાલ જેને "બ્રોકર" કરી કહેવામાં આવે છે. દલાલ એ એક આડતીઓ છે અને તે તેના ગ્રાહકો માટે અતિ ઉત્તમ સોદા સમજી શેરો લે છે અથવા વેચે છે. અને આવા સોદા કરવા માટે તેને હકસાઈ આપે છે, અને આ હકસાઈ તે એને છુટથી આપેલો નફો છે, એમ સમજવામાં આવે છે. જોબરો એ વ્યાપારીઓ છે અને તે શેરો અને સ્ટોકોના તપાસ રાખ્યા કરે છે, અને વખત આવે તેવા સોદા પણ કર્યા કરે છે. આ વ્યાપારમાં નફો અથવા ટોટો આવે છે, અને એને પૈસા ઉપર વ્યાજ પણ મળે છે. બીજા વ્યાપારો જેમ બજારમાંથી લે છે અને ખરીદે છે તે પ્રમાણે એ સ્ટોક અને શેરનો વ્યાપાર કરે છે. જો કોઈ આડતીઆ પાસે તેના ગ્રાહકને કોઈ શેર જોઈએ છીએ, તે શેર તે વેચવાનો હોય, અથવા તેના ગ્રાહકને કોઈ શેર વેચવાનો હોય, તે તેને લેવાનો હોય, તેના આડતીઆ જો તેને ન મળે તો જોબર વગર બીજા તેના ગ્રાહકોના દરમ્યાન બજાવી શકે નહિ. જોબર સોદા સ્ટોકો અને શેરોના એકદમ ખપત નક્કી કરી આપે છે. દલાલ એ એક જાતનો આડતીઓ છે, અને લોકો અને જોબરો વચ્ચે એની મારફતે સોદા થાય છે.

જો લોકોને શેરબજારમાં આવા બજારના માફક જવા દેવામાં આવે તો જોબર પાસે સીધા જઈ સોદા કરે ને દલાલને હકસાઈ આપશે નહિ, આમ થાય તો દલાલો બંધ પડી જાય. જોબરને કાયમનો વેચનાર અને ખરીદ કરનાર ગણવામાં આવે છે. જો તેને ભાવ માફકસર લાગે છે તો તેને શેર જોઈતા હોય અથવા ન જોઈતા હોય તોપણ

ખરીદે છે; અને આગળ ઉપર વેચી શકે કે કેમ તેનો સંભવ જોયા કરે છે. અને આગમાં વધઘટ થાય છે તે ઉપરથી મંદીના આવે તે પાછા શેરો ખરીદ કરી શકે કે નહિ તેના સંભવ ઉપર પણ તેની પાસે શેર હોય કે નહિ તો પણ વેચે છે.

સામાન્ય લોકો સ્વાભાવિક રીતે બજારની સ્થિતિની કદર જાણતા હોય તો તેથી તેઓ દર વખતે લેવડ દેવડ કરવા કરાવવામાં અને શેરો બદલાવવામાં વારંવાર દલાલને હાંસલ આપવી ઠીક નહિ એમ સમજી ખાસ કરીને નંબર સાથે શેર બજાર બહાર પણ લેવડ દેવડ કરે છે; બીજા વ્યાપારની વસ્તુઓની માફક સ્ટોક અને શેરોની લેવડ દેવડ થાય છે. પણ સ્ટોક અને શેરોમા લોકો ખરીદનાર અને વેચનાર છે. અને બીજી વ્યાપારની વસ્તુઓમા તો લોકો ખરીદનાર અને કારખાનાવાળો વેચનાર છે તેઓ લેવાવાળાની કિંમત જાણે છે. એટલે વેચાણથી કર-વામાં તેઓને હરકત પડતી નથી. સ્ટોક અને શેરની લેવડ દેવડ [illegible] કંપનીએ [illegible] જાણી શકાતા નથી. અથવા કંપની [illegible] લેવામાં આવે છે, [illegible] વેચરી અથવા [illegible] ઉભા કરેલો નથી, [illegible] અને સ્ટોકના બે [illegible] આ બાબો [illegible] સ્ટોકો અને [illegible] રીતે તેઓના શુકા [illegible] હોય [illegible] બનાવે તેમ [illegible] છે પણ [illegible] પણ હોય [illegible] એ પ્રથમ શેર [illegible] આવે છે તે [illegible] કંપનીના [illegible] ૧૦૦૦ [illegible] ગેરાજ આપશે કે, [illegible] આનો અર્થ એ છે કે નંબર ૧૦૦૦ પૌંડ સ્ટર્લિંગ [illegible] વેચશે [illegible] ખબર કાઢનાર આ

એમાંની ગમે તે રીતે સાફ કરે. આ દાખલામાં વેચવાના અને ખરીદવાના ભાવમાં ૧/૪ પેંડ અથવા ૫ શીલીંગનો દરેક ૧૦૦ પૌંડના સ્ટોક પર તફાવત આવ્યો એ યાદ રાખવું જોઈએ. બધી બાબતોમાં આમ થતું નથી. જે સીક્યુરીટીઓ બજારમાં જલદી ખપતી નથી કે જોબર જલદીથી તેને વેચી શકતો નથી, અને તેથી તેમાં તેના પ્રમાણ પ્રમાણે તેને નફો વધારે મળે છે. કેટલાક સ્ટોકમાં વેચવાના ભાવમાં ૧૦૦ પૌંડે ૩ પૌંડનો તફાવત પડે છે. કોન્સોલની બાબતમાં દર પૌંડે જોબરને ૨૧/૨ શીલીંગ અથવા તેથી પણ ઓછું મળે છે. જેમ બજારમાં ખપત વધારે તેમ તેનો સોંઘે ભાવે સોદો થઈ શકે છે, અને તેથી જે સ્ટોકો કિંવા શેરોના બજારમાં ખપત તે સ્ટોક કિંવા શેર ઇન્વેસ્ટમેન્ટ કરનારાએ લેવા એ અગત્યનું છે. જો બજારના હાથમાં વેચવું કે લેવું તે છે, પણ જો એક વાર તેણે વેચવું કે લેવું એ કબુલ કીધું એટલે એણે તે વેચવું કે લેવુંજ જોઈએ. જો જોબરને એમ ખબર પડે કે એના ગ્રાહકને વેચવાની મરજી છે ને તે એને પસંદ પડતું નથી ત્યારે નફો મેળવવા માટે ઓછા ભાવ માગે છે, અને અનુભવવાળો ગ્રાહક જ્યાં સુધી તે લેવા બંધાતો નથી ત્યાં સુધી તે તેના ઇરાદો બતાવતો નથી. આવું ઘણીવાર બને છે. કોઈ વખતે જોબરને જોઈતા નથી તે વખતે શેરો એને ગળે આવી પડે છે. દાખલા તરીક ફિરાજેયુનાઇટેડ શેરો તેની પાસ ઘણા છે ગ્રાહકો એના ભાવ માટે તેને પુછે છે અને મોટે ભાવે વેચવા મરજી બતાવે છે. જોબરે જો તે ભાવ કબુલ કરે છે તો ગ્રાહક તે ભાવે એને શેરો વેચાતા આપે છે. આ સારૂ દેખાતુંજ જોબરે ખોટું કીધુ. પણ આમાં જોબર બજારના ભાવ કરતા વધારે ભાવ મેળવવા તજવીજ કરે છે. એટલે ખોટાનું એને સીધુ થાય છે. ઘણી જાતના જાણીતા સ્ટોકોના ભાવ કરવા માટે જોબરો મગજમાં મુશ્કેલાઈ પડતી નથી. પણ જે સ્ટોકોની બજારમાં ખપત નથી તેવી સીક્યુરીટીઓમાં પડવા ના પાડે, અથવા કહે કે, અમુક ભાવે એ ખરીદ કરશે અથવા અમુક ભાવે એ વેચશે, કેમકે વેચવાણી હોય ત્યારે એણે ખરીદ કરવા અને ખરીદ કરવાના હોય ત્યારે એણે વેચવા એ બંધાતો નથી. આવી સ્થિતિમાં એ વ્યાપાર સાદા તરીકે થાય છે. આ ઉપરથી ખુલ્લું માલમ પડશે કે જોબર એ શેરબજારમાં મોટો આદમી છે. એ ભાવો નક્કી કરે છે, અને દલાલો તો ફક્ત તેના ગ્રાહકોવતી કામ કરનાર છે. એ તો ખુલ્લું છે કે જોબર મરજી પ્રમાણે બજારભાવ મુકરર કરી શકતો નથી. જેવી ખપ અને માગણી હોય તે પ્રમાણે એને ચાલવું પડે છે. એમ જો ન થાય તો એના પાસે જે શેર હોય તે એ ફાયદે વેચી શકે નહિ

દલાલ વચમાંનો આદમી છે, અને તેની ચાકરી માટે તેને હામણ મળે છે. દલાલો હકમાઇ કરતાં વધારે ન લે માટે તેઓએ કરારમાં જે જોબર જોડે સોદો કીધો હોય તેનું નામ લખવું જોઇએ. જો આડતને વહેમ પડે તો જોબરને લખી પૂછી મગાવવું જોઇએ અને હિસાબની રજુવાત કરી જોઇએ. ઘણીવાર એમ પણ બને છે કે ઇન્વેસ્ટમેન્ટ કરનાર આ નિયમ જાણતો નથી તેથી દલાલ જોબરનું નામ કરાર પર ખુલ્લું લખતો નથી. કાયદાનો જો હાથ ખરેખરો અમલમાં આવે તો તેથી માલમ પડશે કે દલાલ તેના ઘરાકોને છેતરે છે, અને પૈસા આપતા નથી. દલાલે હકમાઇ કરતાં વધારે લેવું એ કમાઇ છે. પણ ઘણા લોકોને આ વાત જણાવામાં આવતી નથી. કેમકે તેઓ આ બાબતથી અજાણ્યા હોય છે. ખરેખરું જોતાં દલાલને વચમાં નાંખ્યા કરતાં બારોબાર જોબર જોડે વ્યવહાર કરવો એ સલામતીવાળું છે. ઉપલા સાદા કરારમાં ૨૮ મી સપ્ટેમ્બરનો તોડ લખવામાં આવે છે. લંડનના શેર બજારના નિયમ પ્રમાણે પંદર દહાડે એક દિવસ માડુ સમજવા માટે જુદો કહાડવામાં આવે છે, અને તે એક દિવસ કંપની મુકરર કરે છે.

માડું સાફ રોકડા નાણાં વગેરે આપ્યાની થાય છે, અને તોડ સ- [illegible] ઘણીવાર [illegible] માટે કરવામાં [illegible] આ [illegible] કબુલાતથી થાય છે. અને [illegible] હોય છે, અને [illegible] [illegible] હોય તે [illegible] નકી થયા હોય તે પ્ર- [illegible] આ બાબતને [illegible] એમ કહેવામાં આવે છે. [illegible] [illegible] કરવાનો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય [illegible]

૧૮ ૭

તા.	—	—૧૯	તા.	
ડે. ૧૦૦૦ આરટન			ડી. આ. ડે. આરટન	
	ડો. શી. પે.			ડો. શી. પે.
એ ૧૮૯૬	૧૮૯૪-૦-૦.		એ ૧૮૯	૧૮૯૦-૦-૦.

વગેરે વગેરે.

દીવાળું ક્યારે કાઢવું.

ખાનગીરીતે દીવાળું કહાડનારને ભાગવાનો વખત પસંદ કરવાનું મન- હોતું જ નથી. પણ એટલું તો ખરૂં કે, માત્ર નુકસાનમાંથી બચવાને જ દીવાળું કહાડવાનો કોઇને હક નથી. એવાં દીવાળાં કહાડે તો તેના હિમાયતીઓને વગર કારણે દીવાળાં કાઢવાનો વખત આવે, એટલુંજ નહિ પણ એથી બધા વ્યાપારીઓમાં સાધારણ રીતે અવિશ્વાસ પેસી જાય છે ને બરોબર [illegible] ત્યારે તેને માલમ પડે કે દીવાળું જવાનું જ, ત્યારે તો તે [illegible] તેમ વધારે સારૂં. ઘણીવાર એમ જ [illegible] તો બાબતમાં. બીજામાં એમ બેશક [illegible] જેવું થાય છે. ત્યારે [illegible] દુકાન બંધ કરાય એ [illegible] તેમ એકદમ [illegible] ચાલતા આવે છે. એ યોગ [illegible] તેમ તે ખાતાવાળાને તેને વધારે [illegible] ઘણા સુરતના ચિંતાતુર [illegible] થાય છે. વળી તે કોઇ વાર [illegible]

[illegible]

ભાગ પહેલો સમાપ્ત.

વ્યાપાર શિક્ષક

અને

વ્યાપારીઓનો સલાહકાર.

ભાગ બીજો.

[illegible]

[illegible]

તોપણ મનુષ્યનું પોષણ થવાને માટે એ આધાર છે, અને તે ખેતી છે. તેથી બધાં પ્રાણી જીવી શકશે." એ પ્રમાણે સૃષ્ટિમાં શ્રેષ્ઠ ઉદ્યોગ ખેતીનો છે, એમ સહજ સાબીત થાય છે.

આપણા દેશની જમીન બીજા દેશની જમીન કરતાં ઉત્તમ ગણાય છે, કેમકે તેમાં તરેહ તરેહનાં ધાન્યો, વનસ્પતિ અને ધાતુ પાકે છે. પણ તે મેળવવાને માટે ખેતીવાડીનું જ્ઞાન અને તેમાં મહેનતની જરૂર છે; કેમકે તે વગર કંઈ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. ખેતી કરવામાં સારી જમીન હોય, એટલું જ બસ નથી; પણ તેની સાથે બી, બળદ, ખાતર, ઓજાર અને ઉપયોગની પણ ઘણી જરૂર છે. એ વસ્તુઓની મદદથી ખેડુતો પોતે સુખ ભોગવી બીજા લોકોને સુખનાં સાધન પુરાં પાડે છે. સારાં બી રાખવાં એ ખેડુતને પહેલું યાદ રાખવાનું છે. સડેલાં કે ખરાબ બીથી સારો પાક થઇ શકતો નથી, માટે પૈસા ખરચીને પણ બીનો અવશ્ય સંગ્રહ રાખવો જોઇએ. મજબૂત અને સારી રીતે કામ કરી શકે તેવા બળદ રાખવા એ પણ જરૂરનું છે. નબળા બળદ હોવાથી ખેડ કરવામાં વખત ઘણો જાય છે, ને ઘણી મહેનતને થોડું ફળ મળે છે. આપણા દેશમાં વરસાદ ન થવાથી અગર બીજા સબબથી ખેતી થતી નથી, માટે બળદની બાબતમાં કાળજી રાખવી જોઇએ. રાખ, ચુનો, તળાવનો કાંપ, વગેરેનું ઉપયોગી ખાતર ખેતરમાં નાખવાથી ઘણો લાભ થાય છે. ને જમીનનો કસ વધે છે. કેટલાક ખેડુતો બે ત્રણ વરસને આંતરે ખાતર નાખે છે, પણ તેમ કરતાં વરસો વરસ નાખવાનો રિવાજ રાખવો. એમાં જે ખર્ચ થશે તેના કરતાં લાભ ઘણો મળશે. ખેતીનાં ઓજાર જેવાં કે હળ, ગાડું, કોદાળી, કોસ, આદિ તમામ મજબુત, સારાં અને કિંમતી રાખવાં. વારંવાર લુહારને ત્યાં માગવા જવું પડે કે તે તુટી જાય, એમ થવાથી વખત વધુ જાય છે, ને તેથી ખેતીનું કામ બરાબર થઈ શકતું નથી. એ તમામની સાથે ખંતથી મહેનત કરવી જોઇએ. હુન્નર ચલાવવામાં જેમ સાધન મેળવવાની જરૂર છે તેમ આ બાબતમાં પણ ઉપરના સાધનની પણી જ અગત્ય છે. હમણાં આપણા દેશની ખેતીવાડીની સ્થિતિ આપણા દેશની ઉત્તમ જમીન છતાં માત્ર નબળી દશાના આવી પડી છે, તેનાં ઘણાં કારણો છે. ખેડુતોને પુરતાં સાધન મેળવવાની શક્તિ નથી. જે થોડો પાક થાય છે તે તેમનાં અવિચારી ખર્ચને લીધે લેણદારો લેઈ જાય છે. તેથી શરીરસંપત્તિ સારી ન રહેતાં એ ઉત્તમ કાર્ય બરાબર પાર પડતું નથી, ને પોતાના ઉદ્યોગમાં સુધારો થતો નથી. વિલાયતી ઓજાર વાપરવાનું કે ખાતર નાખવાનું તેમને નવાઇ જેવું લાગે છે. સારો પાક થાય ત્યારે

ઉમેદ ન રાખતાં અવિચારી ખર્ચમાં પૈસા ઉડાવી દે છે, અને પછી નબળા વખતે બમણી દેવાની ભોગવે છે. પોતાનો ઉભી જાતનો બાર ખેડુતોને પરાધીન કરી પોતે તો રાજકીય ભાગ પામે છે. માટે તે બાબત નામદાર સરકારે તેમ વિદ્વાન વર્ગે ઘણી સંભાળ-કાળજી રાખી ખેડુતો સુધરે તેવા ઉપાય યોજવા જોઈએ.

હાલમાં નામદાર સરકારે એ ખાતાનું જ્ઞાન મેળવવાની પાઠશાળાઓ-કોલેજો સ્થાપી છે, ને તેમાંથી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સારો અનુભવ લઈ દેશને લાભ કરે છે; પણ તેમાં ખેડુત વર્ગને દાખલ કરવાથી ઘણો લાભ મેળવી શકાય. શ્રીમંતોએ તથા અમીર ઉમરાવ તથા રાજા મહારાજાઓએ પોતે પોતાની જમીન સુધારી, બીજા ખેડુતોને દાખલો બતાવવો જોઈએ. વિલાયતી હળ વગેરે ઓજારોથી ખેતી કરીને ઘણો લાભ થાય તેમ કરવું. વળી ખેડુતોને પુરતાં બીજ, ખાતર, નાણાં વગેરે આપીને પૂરાં પાડવાં એથી જ તેમનામાં ખેતી સુધારવાનું સામર્થ્ય આવશે. ખેડુતોને તેમના લેણદારોના જુલમમાંથી મુક્ત કરવાને સરકારે હાલમાં કેટલેક ઠેકાણે પૈસા ધીરનારી બેંકો સ્થાપી છે. પણ તેવી બેંકો ઘણે ઠેકાણે કરવી જોઈએ. હાલમાં ગામડાંમાં સહકારી મંડળીઓ [illegible] ખેડુતો [illegible] લાભ મેળવે છે.

[illegible]

જાપાનની ખેતીવાડી.

થોડાંએક વરસો થયાં હિંદુસ્તાનમાં સૌને મોઢે 'જાપાન' 'જાપાન' એ શબ્દ ચઢી રહેલો છે. ચીનની લડાઈમાંથી વિજયી થઈ જાપાન બહાર નીકળ્યું અને ત્યાર પછી રૂશિયા જેવા મોટા અને પ્રતાપી રાજ્યને જળ અને સ્થળ ઉપર જાપાને હરાવ્યું, ત્યારથી જાપાનનો ચોતરફ ડંકો વાગી રહ્યો છે. હુન્નરકળા અને બીજી બધી બાબતો બાજુ ઉપર મુકીએ અને માત્ર ખેતીવાડીની બાબત તરફજ જોઈએ તો તે બાબતમાં પણ આપણે આશ્ચર્ય પામ્યા વગર રહેવું નહિ જ. જાપાન એ એક નાનો દેશ છે. તે ચોતરફ દરિયાથી વિંટાયલો છે. ચીન અને કોરિયા વચ્ચે તેને [illegible] કાંઈક અવર જવર હતો, પણ હજારો વરસ સુધી તો તે દુનિયાથી અલગ જ રહેલું. તેથી તેની મોટી વસ્તિને ખાવાનું અન્ન વસ્ત્ર બધું એ જ નાના દેશમાં નીપજાવવું પડતું, અને હાલ પણ પડે છે. થોડી જમીનમાં મોટી વસ્તિનો નિભાવ કરવા માટે ખેતીવાડીની સ્થિતિ તથા પદ્ધતિ ઘણા ઉંચા પ્રકારની હોવી જોઈએ. આપણા [illegible] ખેડુતોને પણ જાપાનીઝ [illegible] શીખવાનું છે. આપણા ખેડુએ જાપાનીઝ ખેડુતોના [illegible] જોઈએ, અને તેમ આપશે તોજ આપણે [illegible] જાણવાને ભાગ્યશાળી થઈશું.

[illegible] છે. તે એક છે, [illegible] એક છે, [illegible] એક [illegible] નાનો છે. વળી [illegible] ખેતી થાય [illegible] અને કમ વિનાની [illegible] એટલે પથરાળી, [illegible] આપણા દેશ કરતાં [illegible] ખેડુતો [illegible] દેશમાં એવું [illegible] બાગ સાથે [illegible] તેમનો બીજો દેશ [illegible] તમામ વસ્તિને [illegible] પોતાના દેશ- [illegible] તેમને [illegible] પડતી, અને તેમની [illegible] અને થોડી જમીન

તેમને જોઈએ તે આપતી. આશરે ૫૦-૬૦ વર્ષ થયાંજ તેઓ બીજા દેશોના સંબંધમાં આવ્યા છે. હમણાં જો કે તેમનો વ્યાપાર વધ્યો છે, તોપણ પોતાના નિર્વાહ માટે જોઈતી ચીજો તો તેઓ મોટે ભાગે પોતાના જ દેશમાં પેદા કરે છે. જો ખેતી ઉત્તમ પ્રકારની હોય તોજ જમીન હજારો વરસ સુધી ફળદ્રુપ રહી શકે છે અને રૈયતનું પોષણ કરે છે. વસ્તિ અને વાવેતર થતી જમીનની આપણે સરખામણી કરીશું તો જણાશે કે, એક માણસનું પોષણ પા એકર (૧૦ ગુંઠા) માંહેલો પાક કરે છે. જાપાનીઝ લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા છે, અને તે બધા સૌની જમીનમાંજ પેદા કરવા પડે છે. ચોખા સિવાય દરિયાનાં માછલાં, મરઘાં, બતકાં, ઈંડાં અને તરકારી તેઓ ખાય છે દુધ, ઘી, માખણ તેઓ ખાતા નથી; કારણ કે ત્યાં ઢોરોની સંખ્યા બહુજ થોડી છે. સને ૧૯૦૩ની સાલમાં ઢોર તથા ઘોડાની સંખ્યા આખા દેશમાં થઈને માત્ર ૩૦ લાખની હતી. ઘેટાં, બકરાં કે બીજાં જાનવરો તો છેજ નહિ, એમ કહીએ તો ચાલે. આપણી તરફ એકલા સિંધ પ્રાંતમાં જાનવરોની સંખ્યા આખા જાપાન કરતાં વધારે છે. મતલબ કે જાપાનીઝ લોકોને ઘણા કાળથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવા માટે પોતાની ખેતી ઉત્તમ પ્રકારની કરવાની ફરજ પડી હતી. છેલ્લાં ૩૦ વર્ષમાં વસ્તિનો પણ ઘણો વધારો થયો છે. સને ૧૮૭૨માં ૩ કરોડ ૩૨ લાખ માણસની વસ્તિ હતી તે વધીને સને ૧૯૦૫ સુધીમાં ૪ કરોડ ૪૮ લાખની થઈ છે. આ પ્રમાણે વસ્તિનો વધારો થવાથી જાપાનના જમીનમાંથી આગળના કરતાં વધારે પાક ઉત્પન્ન કરવા માટે કેવી કેવી તજવીજ કરવી જોઈએ તેનો પણ તેઓએ વિચાર કર્યો છે, અને તે વિચાર અમલમાં પણ મુક્યો છે. આપણા ખેડુતો જમાનો પણ ઓળખતા નથી. બાપદાદાથી જે ચાલતું આવ્યું છે, તેમાં સહેજ પણ ફેરફાર કરવા માટે આંચકો ખાય છે, અને તેથી દુનિયાની પાછળ પડતા જાય છે અને દુઃખી થાય છે. જાપાનીઝ લોકો તો જમાનો ઓળખતા તે પ્રમાણે વર્તવાના હમેશાં તૈયાર રહે છે, અને તેથીજ તેઓ [illegible] કેવા પ્રબળ થયા [illegible] દુનિયામાં ચડતે [illegible] જુના વખતમાં પણ જાપાનને પોતાની થોડી અને હલકી જમીનમાં નિર્વાહ કરવો પડતો હતો, અને તે તેઓ ઉત્તમ રીતે કરતા હતા. તેઓ આ કામ કેવી રીતે પાર પાડતા હતા તે જાણવા માટે જાપાનને કેવી કેવી અનુકૂળતા છે અને કેવી કેવી પ્રતિકૂળતા છે તેનું બારીકાઈથી અવલોકન કરવું જોઈએ. અને તે ઉપરથી આપણા દેશમાં તે કેટલે દરજ્જે કેવી રીતે પાર પડે છે તેનો વિચાર કરી અનુકૂળ બાબત હાથમાં લેવી જોઈએ.

કુવાઓમાં પાણી વધારવું.

ચાલતા સમયમાં જ્યારે વરસાદ નિયમિત થતો નથી ત્યારે ખેતીના કામ માટે હરેક પ્રયત્નથી પાણી મેળવવા લોકો ચોતરફ ફાંફાં મારે છે. વધારે કુવાઓ ગળાવવા તરફ તથા જુના કુવાઓ ખાલી થઈ જવાથી તેને ઉંડા કરાવી પાણી મેળવવા તરફ લોકોનું લક્ષ સ્વાભાવિક રીતે લાગેલું છે. પરંતુ અમુક કુવાને ઉંડો ગળાવવાથી પાણી થશે કે નહિ તે ચોકસ કહી શકાતું નથી, અને જુના કુવાઓ ઉંડા કરાવવાનો ખર્ચ ઘણો વધારે થાય છે. જે જમીન ખડક કે પથ્થરવાળી છે તેમાં તો અસાધારણ ખર્ચ કરવો પડે છે. ખેડુતો નબળાં વર્ષોને લીધે ગરીબ થઇ ગએલા હોવાથી તેઓ આવો ખર્ચ કરવાને ઘણે ભાગે અસમર્થ હોય છે; અને કદાચ કોઇ વેંતવાળો હોય તો કોઇનું કરજ કહાડીને કુવા ઉંડા કરાવે છે, તોપણ જ્યારે તે કુવામાં પાણી થતું નથી ત્યારે તેની નાસીપાસીનો પાર રહેતો નથી, અને કરજમાંથી બીચારો નીકળી શકતો નથી. પરંતુ અમુક કુવા ઉંડા ગળાવવાથી તેમાં પાણી થશે કે નહિ તે બાબતની ખાત્રી જો થોડે ખર્ચે થઇ શકતી હોય તો પછી તે કુવા ઉંડા ગળાવવામાં પાંચ પૈસાનો ખર્ચ કરવો પડે, તોપણ તે ફતેહમંદ થાય એટલે લોકો તે કામ ખુશીથી કરાવે.

ગુજરાતમાં જ્યાં જમીનમાં ખીલકુલ પથ્થર આવતો નથી, અને બીજે જ્યાં કાંપાળ જમીન હોય છે ત્યાં જુના કુવામાં પાણી લાવવા માટે "શાયડા" વાપરવામાં આવે છે, અને તે ઘણું કરીને ફતેહમંદ નીવડે છે. ખેડા જીલ્લામાં મુંબઈના "બોરીંગ" ના ઓજાર વાપરી કેટલાક ગામોના કુવા ફતેહમંદીથી સુધારવામાં આવ્યા છે, અને તે ધોરણ ઉપર સુરત તથા અમદાવાદ જીલ્લામાં અખતરા કરવા માટે નામદાર મુંબઈ સરકારે ગોઠવણ પણ કરી છે. જે જમીનમાં પત્થર આવતો નથી તે જમીનમાં શાયડા અથવા "બોરીંગ"નાં ઓજારો સારૂં કામ કરે છે. પણ જ્યાં જમીન મુરમની અથવા પથ્થરની હોય છે ત્યાં તે બરાબર કામ કરી શકતાં નથી કાઠીયાવાડ અને કચ્છના કેટલાક ભાગની જમીન કાણ પથ્થરની બનેલી હોવાથી જ્યાં કસ આવો હોય છે ત્યાં પાણી થતું નથી. ઉંડે ગાળતાં એવો કાળમીંઢ સખ્ત પથ્થર આવે છે કે છીણી અને ઘણથી તે તૂટતો નથી. આવા કુવામાં સાંગડીથી દારૂ નાખવાનો રિવાજ છે; અને તેમ કરવાથી ઘણીવાર કુવાઓમાં પાણી થાય છે. પરંતુ સાંગડીનો ઉપયોગ જેટલો કરવો જોઇએ તેટલો કરવામાં આવતો હોય એમ

[illegible]

[illegible] પાણી પૂરી [illegible] છે. [illegible] પડે છે. આવી રીતે [illegible] છે ત્યારે [illegible] છે. ત્યારે નદીમાં પાણી ન હોય, અથવા તો [illegible]

આવે તો ઓછો ખર્ચ થાય છે કે કેમ એ સંબંધી તપાસ સરકાર તરફથી મી. ચેટર્ટન કેટલાંક વરસ થયાં કરે છે. તેમને એમ માલુમ પડયું છે કે એન્જીન અને પંપને જોઇએ તેટલા પાણીની આવક કુવામાં હોય અને પાણી બહુ ઉંડે ન હોય તો તેથી થોડે ખર્ચે વધારે પાણી નીકળી શકે છે. પરંતુ આપણા તરફના કુવાઓમાં સાધારણ રીતે એક બે કોસનું પાણી હોય છે તે પાણી વધીને પ-૭ કે તેથી વધારે કોસનું શી રીતે થઈ શકે, તે તરફ મી. ચેટર્ટને લક્ષ આપવા માંડયું છે; અને તેમાં તેમને કેટલેક દરજ્જે સારી ફત્તેહ મળી છે. સાધારણ માણસોથી આટલો મોટો ખર્ચ થઇ શકે નહિ, પણ રાજા રજવાડાઓ અને મોટા જાગીરદારો તથા ખેતીવાડીના મોટી મોટી મંડળીઓ આ ખર્ચ ઉઠાવી શકે તેવું છે. માટે તેઓએ ઉત્તમ સાધનો રાખી તેનો ઉપયોગ ખેડુતોને કરવા દેવો જોઇએ.

તળાવો અને નહેરોની અગત્ય.

ખેતીમાં પ્રથમ પાણીના [illegible] કહું છે તે અનાવૃષ્ટિ કહેવાય ગયું છે. ન કરે નારાયણ અને [illegible] કદાચ [illegible] થાય તો દુષ્કાળ ટો તૈયારજ. તોપણ મોટાં તળાવા [illegible] હોય તો તેથી ખેતરો અને વાડીઓમાં પાણી પહોંચતુ થઈ શકે અને તેથી ખેતીને ઘણોજ ઉત્તમ પ્રકારનો લાભ મળે. આવા [illegible] કેટલાએક દેશોમાં ઉત્તમ પાક અને જુદી જુદી જાતના ધાન્યા પાકે છે, એવા અસંખ્ય દાખલાઓ મળી આવે છે. કેટલાક શહેરોના મોટી મોટી નદીઓમાંથી નહેરો વાળવામાં આવી છે જે નહેરો સુમાર [illegible] ગાઉ સુધીની લાંબી હોય છે. અને કેટલેક ઠેકાણે મોટા મોટા તળાવો કે જે લગભગ બાર બાર ગાઉના વિસ્તારના કરવામાં આવે છે અને તેમાં મોટી મોટી નદીઓ વાળવામાં આવે છે, તેમાંથી નહેરો પણ કાઢવામાં આવે છે; અને તેથી ખેતીને પુષ્ટી મળે છે. આ પ્રચાર કાઠીયાવાડમાં પણ થોડે થોડે દાખલ થવા લાગ્યો છે.

બીની પસંદગી.

બી પસંદ કરીને વાવવાથી ઘણોજ ફાયદો થાય છે, એમ તો આપણા ખેડુતો સમજે છે. બી પસંદ કરવું એ એટલી મહત્વની બાબત છે કે તેના ઉપર ધ્યાન આપવાથી સાધારણ બુદ્ધિના માણસો પણ પોતાના પાકની ઉપજ ઘણી વધારી શકે એવું છે. સુધરેલા દેશોમાં

દર એકરે પાક આપણા કરતાં વધારે નીપજે છે, તેનાં ઘણાં કારણો છે. પણ બીની પસંદગી એ તેમાંનું મુખ્ય કારણ છે. બીનાં લક્ષણોનો અભ્યાસ વિદ્વાનો કરે છે, અને તે બારિકીથી ઝીણી ઝીણી બાબતો ઉપર લક્ષ આપીને તેમાં ઘણા અગત્યના સુધારા કરે છે. તે ઝીણી બાબતમાં ખેડુતોને ઉતરવાની ખાસ જરૂર નથી. મુખ્ય મુખ્ય બાબતો ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવે તો બસ છે. ૧ બીની જાત, ૨ બીની સરસાઈ, ૩ બીનું ખરાપોચાપણું, ૪ નીરોગી બી, ૫ કુદરતી ગયેલું બી, ૬ ઉભા મોલમાંથી કરેલી બીની પસંદગી, વગેરે વગેરે બાબતોપર ખેડુતોએ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

ઘઉં, તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન અને પ્રાચીન ઇતિહાસ.

ઘણા કાળ પહેલું [illegible] ઘઉંની પ્રખ્યાતી છે. ખ્રીસ્તી શક પહેલાં આશરે સાત ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં ઘઉંનું વાવેતર થયેલ છે, એવું વિદ્વાન લોકોનું માનવું છે. હિંદુસ્તાન, મિસર, ઇજીપ્ત વગેરે દેશમાં આશરે ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાંથી ઘઉં પકવવામાં આવે છે, ત્યારે મેસોપોટેમિયા એ ઘઉંની મૂળ ઉત્પત્તિનો દેશ ગણાય છે; અને ત્યાંથી એશિયા[illegible] ઘઉંની આયાત અને વાવેતર શરૂ થયું, એમ કેટલાકનું માનવું છે. ઘઉં એ દુનિયાનો મૂળ ખોરાક છે. તેના અસ્તિત્વને લગતા પુરાવા તેની [illegible] સાથે જોડાયેલા છે. [illegible] "સન ૧૮૧૫ની સાલ સુધીમાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ઘઉંની નિકાસ બંધ થઈ ગઈ." હવે એટલું તો સિદ્ધ છે કે ઘઉંની નિકાસ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાંથી થોડા અરસામાં ઘણી [illegible] યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ આખી રીતે ઘઉં પેદા કરનાર દેશ તરીકે [illegible] ત્યારે તેના પાછલી કેટલી [illegible] અને મુ[illegible] [illegible] છે. [illegible] છે. [illegible] દુનિયાને [illegible] પુરો પાડનાર તરીકે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનું [illegible] [illegible] દુનિયામાં [illegible] [illegible] દુનિયાની [illegible] [illegible] ૧૯૦૯ [illegible] છે.

આવે તો ઓછી-ખર્ચે થાય છે કે કેમ એ સંબંધી તપાસ સરકાર ત-રફથી મી. ચેટર્ટન કેટલાંક વરસ થયાં કરે છે. તેમને એમ માલૂમ પડ્યું છે કે એન્જીન અને પંપને લેઈએ તેટલા પાણીની આવક કુવામાં હોય અને પાણી બહુ ઉંડે ન હોય તો તેથી થોડે ખર્ચે વધારે પાણી નીકળી શકે છે. પરંતુ આપણા તરફના કુવાઓમાં સાધારણ રીતે એક બે કોસનું પાણી હોય છે તે પાણી વધીને ૫-૭ કે તેથી વધારે કોસનું શી રીતે થઈ શકે, તે તરફ મી. ચેટર્ટને લક્ષ આપવા માંડ્યું છે; અને તેમાં તેમને કેટલેક દરજ્જે સારી ફત્તેહ મળી છે. સાધારણ માણસોથી આટલો મોટો ખર્ચ થઇ શકે નહિ, પણ રાજા રજવાડાઓ અને મોટા જાગીરદારો તથા ખેતીવાડીની મોટી મોટી મંડળીઓ આ ખર્ચ ઉઠાવી શકે તેવું છે. માટે તેઓએ ઉત્તમ સાધનો રાખી તેનો ઉપયોગ ખેડુતોને કરવા દેવો જોઇએ.

તળાવો અને નહેરોની અગત્ય.

ખેતીમાં પ્રથમ પાણીની જરૂર રહે છે તે અનાક કહેવાઇ ગયું છે. ન કરે નારાયણ અને મેઘરાજા કદાચ કોપાયમાન થાય તો દુકાળ તો તૈયારજ. તોપણ મોટાં તળાવો કે નહેરો હોય તો તેથી ખેતરો અને વાડીઓમાં પાણી પહોંચવું થઇ શકે, અને તેથી ખેતીને ઘણોજ ઉત્તમ પ્રકારનો લાભ મળે. આવી નહેરોથી કેટલાએક દેશોમાં ઉત્તમ પાક અને જુદી જુદી જાતનાં ધાન્યો પાકે છે, એવા અસંખ્ય દાખલાઓ મળી આવે છે. કેટલાક શહેરોના મોટી મોટી નદીઓમાંથી નહેરો વાળવામાં આવી છે જે નહેરો સુમારે વીશ ત્રીશ ગાઉ સુધીની લાંબી હોય છે. અને કેટલેક ઠેકાણે મોટા મોટાં તળાવો કે જે લગભગ બાર બાર ગા-ઉના વિસ્તારનાં કરવામાંઆવે છે અને તેમાં મોટી મોટી નદીઓ વાળ-વામાં આવે છે, તેમાંથી નહેરો પણ કાઢવામા આવે છે; અને તેથી ખેતીને પુષ્ટી મળે છે. આ પ્રચાર કાઠીયાવાડમાં પણ થોડે થોડે દાખલ થવા લાગ્યો છે.

બીની પસંદગી.

બી પસંદ કરીને વાવવાથી ઘણોજ ફાયદો થાય છે, એમ તો આ-પણા ખેડુતો સમજે છે. બી પસંદ કરવું એ એટલી મહત્વની બાબત છે કે તેના ઉપર ધ્યાન આપવાથી સાધારણ બુદ્ધિના માણસો પણ 'પોતાના પાકની ઉપજ ઘણી વધારી શકે એવું' છે. સુધરેલા દેશોમાં

આવે તો ઓછો ખર્ચ થાય છે કે કેમ એ સંબંધી તપાસ સરકાર તરફથી મી. ચેટર્ટન કેટલાંક વરસ થયાં કરે છે. તેમને એમ માલૂમ પડ્યું છે કે એન્જીન અને પંપને જોઈએ તેટલા પાણીની આવક કુવામાં હોય અને પાણી બહુ ઉંડે ન હોય તો તેથી થોડે ખર્ચે વધારે પાણી નીકળી શકે છે. પરંતુ આપણા તરફના કુવાઓમાં સાધારણ રીતે એક બે કોસનું પાણી હોય છે તે પાણી વધીને ૫–૭ કે તેથી વધારે કોસનું શી રીતે થઈ શકે, તે તરફ મી. ચેટર્ટને લક્ષ આપવા માંડ્યું છે; અને તેમાં તેમને કેટલેક દરજ્જે સારી ફત્તેહ મળી છે. સાધારણ માણસોથી આટલો મોટો ખર્ચ થઇ શકે નહિ, પણ રાજા રજવાડાઓ અને મોટા જાગીરદારો તથા ખેતીવાડીના મોટી મોટી મંડળીઓ આ ખર્ચ ઉઠાવી શકે તેવું છે. માટે તેઓએ ઉત્તમ સાધનો રાખી તેનો ઉપયોગ ખેડુતોને કરવા દેવો જોઇએ.

તળાવો અને નહેરોની અગત્ય.

ખેતીમાં પ્રથમ પાણીની જરૂર રહે છે ને અનાજ કહેવાઇ ગયું છે. ન કરે નારાયણ અને મેઘરાજા કદાચ કોપાયમાન થાય તો દુષ્કાળ તૈયારજ. તોપણ મોટાં તળાવો કે નહેરો હોય તો તેથી ખેતરો અને વાડીઓમાં પાણી પહોંચતું થઇ શકે, અને તેથી ખેતીને ઘણોજ ઉત્તમ પ્રકારનો લાભ મળે. આવી નહેરોથી કેટલાએક દેશોમાં ઉત્તમ પાક અને જુદી જુદી જાતનાં ધાન્યો પાકે છે, એવા અસંખ્ય દાખલાઓ મળી આવે છે. કેટલાક શહેરોના મોટી મોટા નદીઓમાથી નહેરો વાળવામાં આવી છે જે નહેરો સુમારે વીશ વાશ ગાઉ સુધીની લાંબી હોય છે. અને કેટલેક ઠેકાણે મોટા મોટા તળાવો કે જે લગભગ બાર બાર ગાઉના વિસ્તારનાં કરવામાં આવે છે અને તેમા મોટી મોટી નદીઓ વાળવામાં આવે છે, તેમાંથી નહેરો પણ કાઢવામા આવે છે; અને તેથી ખેતીને પુષ્ટી મળે છે. આ પ્રચાર કાઠીઆવાડમાં પણ થોડે થોડે દાખલ થવા લાગ્યો છે.

બીની પસંદગી.

બી પસંદ કરીને વાવવાથી ઘણોજ ફાયદો થાય છે, એમ તો આપણા ખેડુતો સમજે છે. બી પસદ કરવું એ એટલી મહત્વની બાબત છે કે તેના ઉપર ધ્યાન આપવાથી સાધારણ બુદ્ધિના માણસો પણ પોતાના પાકની ઉપજ ઘણી વધારી શકે એવું છે. સુધરેલા દેશોમાં

આવે તો ઓછો ખર્ચ થાય છે કે કેમ એ સંબંધી તપાસ સરકાર તરફથી મી. ચેટર્ટન કેટલાંક વરસ થયાં કરે છે. તેમને એમ માલુમ પડ્યું છે કે એન્જીન અને પંપને જોઈએ તેટલા પાણીની આવક કુવામાં હોય અને પાણી બહુ ઉંડે ન હોય તો તેથી થોડે ખર્ચે વધારે પાણી નીકળી શકે છે. પરંતુ આપણા તરફના કુવાઓમાં સાધારણ રીતે એક બે કોસનું પાણી હોય છે તે પાણી વધીને ૫–૭ કે તેથી વધારે કોસનું શી રીતે થઈ શકે, તે તરફ મી. ચેટર્ટને લક્ષ આપવા માંડ્યું છે; અને તેમાં તેમને કેટલેક દરજ્જે સારી ફતેહ મળી છે. સાધારણ માણસોથી આટલો મોટો ખર્ચ થઈ શકે નહિ, પણ રાજા રજવાડાઓ અને મોટા જાગીરદારો તથા ખેતીવાડીના મોટી મોટી મંડળીઓ આ ખર્ચ ઉઠાવી શકે તેવું છે. માટે તેઓએ ઉત્તમ સાધનો રાખી તેનો ઉપયોગ ખેડુતોને કરવા દેવો જોઈએ.

તળાવો અને નહેરોની અગત્ય.

ખેતીમાં પ્રથમ પાણીની જરૂર રહે છે ને અનાજ કહેવાઈ ગયું છે. ન કરે નારાયણ અને મેઘરાજા કદાચ કોપાયમાન થાય તો દુકાળ તો તૈયારજ. તોપણ મોટાં તળાવો કે નહેરો હોય તો તેથી ખેતરો અને વાડીઓમાં પાણી પહોંચતું થઈ શકે, અને તેથી ખેતીને ઘણોજ ઉત્તમ પ્રકારનો લાભ મળે. આવા નહેરોથી કેટલાએક દેશોમાં ઉત્તમ પાક અને જુદી જુદી જાતના ધાન્યો પાકે છે, એવા અસંખ્ય દાખલાઓ મળી આવે છે. કેટલાક શહેરોના મોટી મોટી નદીઓમાથી નહેરો વાળવામાં આવી છે જે નહેરો સુમારે વીશ ત્રીશ ગાઉ સુધીની લાંબી હોય છે. અને કેટલેક ઠેકાણે મોટા મોટા તળાવો કે જે લગભગ બાર બાર ગાઉના વિસ્તારના કરવામાંઆવે છે અને તેમા મોટી મોટી નદીઓ વાળવામાં આવે છે, તેમાથી નહેરો પણ કાઢવામા આવે છે; અને તેથી ખેતીને પુષ્ટી મળે છે. આ પ્રચાર કાઠીયાવાડમાં પણ થોડે થોડે દાખલ થવા લાગ્યો છે.

બીની પસંદગી.

બી પસંદ કરીને વાવવાથી ઘણોજ ફાયદો થાય છે, એમ તો આપણા ખેડુતો સમજે છે. બી પસંદ કરવું એ એટલી મહત્વની બાબત છે કે તેના ઉપર ધ્યાન આપવાથી સાધારણ બુદ્ધિના માણસો પણ પોતાના પાકની ઉપજ ઘણી વધારી શકે એવું છે. સુધરેલા દેશોમાં

આવે તો ઓછો ખર્ચ થાય છે કે કેમ એ સંબંધી તપાસ સરકાર તરફથી મી. ચેટર્ટન કેટલાંક વરસ થયાં કરે છે. તેમને એમ માલુમ પડ્યું છે કે એન્જીન અને પંપને જોઇએ તેટલા પાણીની આવક કુવામાં હોય અને પાણી બહુ ઉંડે ન હોય તો તેથી થોડે ખર્ચે વધારે પાણી નીકળી શકે છે. પરંતુ આપણા તરફના કુવાઓમાં સાધારણ રીતે એક બે કોસનું પાણી હોય છે તે પાણી વધીને પન્ચ કે તેથી વધારે કોસનું શી રીતે થઈ શકે, તે તરફ મી. ચેટર્ટને લક્ષ આપવા માંડ્યું છે; અને તેમાં તેમને કેટલેક દરજ્જે સારી ફત્તેહ મળી છે. સાધારણ માણસોથી આટલો મોટો ખર્ચ થઇ શકે નહિ, પણ રાજા રજવાડાઓ અને મોટા જાગીરદારો તથા ખેતીવાડીના મોટી મોટી મંડળીઓ આ ખર્ચ ઉઠાવી શકે તેવું છે. માટે તેઓએ ઉત્તમ સાધનો રાખી તેનો ઉપયોગ ખેડુતોને કરવા દેવો જોઇએ.

તળાવો અને નહેરોની અગત્ય.

[illegible] કહેવાય નહુ છે. [illegible] થાય તો દુકાળ ગ [illegible] થી અને [illegible] ઉત્તમ [illegible] ઉત્તમ પાક અને [illegible] કાંસવાઓ મળી [illegible] નહેરો વાળવામાં [illegible] કુવાની લાગી હોય છે. અને [illegible] મોટી નહિંયા [illegible] આવ છે. અને તેથી [illegible] થોડે થોડે લાભ [illegible]

બીની પસંદગી.

[illegible] થાય છે, એમ તો [illegible] બુદ્ધિના માણસો પણ [illegible] છે. [illegible]

આવે તો ઓછો ખર્ચ થાય છે કે કેમ એ સંબંધી તપાસ સરકાર તરફથી મી. ચેટર્ટન કેટલાંક વરસ થયાં કરે છે. તેમને એમ માલુમ પડ્યું છે કે એન્જીન અને પંપને જોઈએ તેટલા પાણીની આવક કુવામાં હોય અને પાણી બહુ ઉંડું ન હોય તો તેથી થોડે ખર્ચે વધારે પાણી નીકળી શકે છે. પરંતુ આપણા તરફના કુવાઓમાં સાધારણ રીતે એક બે કોસનું પાણી હોય છે તે પાણી વધીને પંપ કે તેથી વધારે કોસનું શી રીતે થઈ શકે, તે તરફ મી. ચેટર્ટને લક્ષ આપવા માંડ્યું છે; અને તેમાં તેમને કેટલેક દરજ્જે સારી ફત્તેહ મળી છે. સાધારણ માણસોથી આટલો મોટો ખર્ચ થઈ શકે નહિ, પણ રાજા રજવાડાઓ અને મોટા જાગીરદારો તથા ખેતીવાડીના મોટી મોટી મંડળીઓ આ ખર્ચ ઉઠાવી શકે તેવું છે. માટે તેઓએ ઉત્તમ યાંત્રો રાખી તેનો ઉપયોગ ખેડુતોને કરવા દેવો જોઈએ.

તળાવો અને નહેરોની અગત્ય.

ખેતીમાં વધતા પાણીની [illegible] જરૂર કહેવાની નથી છે. ન કરે નારાયણ અને [illegible] થાય તો દુકાળ તૈયારજ. તોપણ [illegible] થી ખેતરો અને વાડીઓમાં પાણી પહોંચવું [illegible] તથા [illegible] વગેરે ઉત્તમ પ્રકારના [illegible] ઉત્તમ પાક અને જુદી જુદી [illegible] એવા અમને [illegible] દાખલાઓ મળી આવે છે. કેટલાક [illegible] નહેરો બાંધવામાં આવી છે જે નહેરો [illegible] સુધીના લાંબા હોય છે. અને કેટલેક ઠેકાણે [illegible] લગભગ બાર બાર માઉના વિસ્તારના [illegible] છે અને તેમાં મોટી મોટી નદીઓ વાળવામાં આવે છે, તેમાંથી નહેરો [illegible] કાઢવામાં આવે છે. અને તેથી ખેતીને [illegible] આ [illegible] વાડીના પણ થોડે થોડે દાખલ થવા લાગ્યા છે.

બીની પસંદગી.

બી પસંદ કરીને વાવવાથી વધારે ફાયદો થાય છે, એમ તો આપણા ખેડુતો સમજે છે. બી પસંદ કરવું એ એટલી મહત્વની બાબત છે કે તેના ઉપર ધ્યાન આપવાથી સાધારણ બુદ્ધિના માણસો પણ પોતાના પાકની ઉપજ ઘણી વધારી શકે એવું છે. સુધરેલા દેશોમાં

આવે તો એટલો ખર્ચ થાય છે કે કેમ એ સંબંધી તપાસ સરકાર તરફથી મી. ચેટર્ટન કેટલાંક વરસ થયાં કરે છે. તેમને એમ માલુમ પડ્યું છે કે એન્જીન અને પંપને જોઈએ તેટલા પાણીની આવક કુવામાં હોય અને પાણી બહુ ઉંડે ન હોય તો તેથી થોડે ખર્ચે વધારે પાણી નીકળી શકે છે. પરંતુ આપણા તરફના કુવાઓમાં સાધારણ રીતે એક બે કોસનું પાણી હોય છે તે પાણી વધીને પંચ કે તેથી વધારે કોસનું શી રીતે થઈ શકે, તે તરફ મી. ચેટર્ટને લક્ષ આપવા માંડ્યું છે; અને તેમાં તેમને કેટલેક દરજ્જે સારી ફતેહ મળી છે. સાધારણ માણસોથી આટલો મોટો ખર્ચ થઈ શકે નહિ, પણ રાજા રજવાડાઓ અને મોટા જમીનદારો તથા ખેતીવાડીના મોટી મોટી મંડળીઓ આ ખર્ચ ઉઠાવી શકે તેવું છે. માટે તેઓએ ઉત્તમ સાધનો રાખી તેનો ઉપયોગ ખેડુતોને કરવા દેવો જોઈએ.

તળાવો અને નહેરોની અગત્ય.

ખેતીમાં પ્રથમ પાણીના જરૂર નહિ છે તે અનાદિ કહેવાઈ ગયું છે. ન કરે નારાયણ અને વરસાદ ખેંચાય કે તાણવાનો થાય તો દુકાળ ટો તૈયારજ. તોપણ મોટાં તળાવો ભરેલાં હોય તો તેથી ખેતરો અને વાડીઓમાં પાણી પહોંચાડવું બને છે અને તેથી ખેતીને ઘણોજ ઉત્તમ પ્રકારનો લાભ મળે. આવા કારણથી કેટલાએક દેશોમાં ઉત્તમ પાક અને જુદી જુદી જાતના પાક થાય છે, એવા અસંખ્ય દાખલાઓ મળી આવે છે. કેટલાક દેશોના મોટી મોટી તળાવોમાંથી નહેરો વાળવામાં આવી છે જે નહેરો સુમાર સો સો ગાઉ સુધીના લાંબી હોય છે. અને કેટલેક ઠેકાણે મોટા મોટા તળાવો કે જે લગભગ બાર બાર ગાઉના વિસ્તારના કરવામાં આવે છે અને તેમાં મોટી મોટી નદીઓ વાળવામાં આવે છે, તેમાંથી નહેરો પણ કાઢવામાં આવે છે; અને તેથી ખેતીને પુષ્ટી મળે છે. આ પ્રચાર કાઠીયાવાડમાં પણ થોડે થોડે દાખલ થવા લાગ્યો છે.

બીની પસંદગી.

બી પસંદ કરીને વાવવાથી ઘણોજ ફાયદો થાય છે, એમ તો આપણા ખેડુતો સમજે છે. બી પસંદ કરવું એ એટલી મહત્વની બાબત છે કે તેના ઉપર ધ્યાન આપવાથી સાધારણ બુદ્ધિના માણસો પણ પોતાના પાકની ઉપજ ઘણી વધારી શકે એવું છે. સુધરેલા દેશોમાં

દ જ્યારે પણ આપણા ઘરનાં વપરાશે નીપજે છે, તેમાં ઘણું ખરું
છે. પશુ ખેતી ધર્મમાંથી એ તેમાંનું મુખ્ય કારણ છે. બીજાં લક્ષણો
અભ્યાસ વિચારો કરે છે, અને તે મદદથી જીણી જીણી બાબતો ઉપર
વજન આપીને તેમાં ઘણા આગમના ઉપયોગ કરે છે. તે જીણી બાબતમાં
મેજુરોને ઉતરવાની ખાસ જરૂર નથી. મુખ્ય મુખ્ય બાબતો ઉપર ધ્યાન
આપવામાં આવે તો બસ છે. ૧ ખેતી લાન, ૨ ખેતી કારખાનું, ૩
ખેતીનું ખાતરપાણી, ૪ [illegible], ૫ [illegible], ૬ [illegible]
[illegible] ખેતી ધર્મમાંથી, વગેરે વગેરે બાબતો પર મેજુરોએ ખાસ
ધ્યાન આપવું જોઈએ.

૪૩, તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન અને પ્રાચીન ઇતિહાસ.

ઘણા કાળ પહેલેથી ધર્મની પ્રથાઓ છે. ખેતી દશ પહેલાં
આટલે બધો વખત દસ્તર થયાં પહેલાં ધર્મનું ચાલેતર હોય છે, એવું
વિચાર લોકોનું માન્યું છે. હિન્દુસ્તાન, મિસર, ઈરાન વગેરે દેશમાં
આટલો બધો દસ્તર થઈ ગયે તેથી ધર્મ પાળવામાં આવે છે, ત્યારે આસીરીઆ
બેબીલોનીઆ એ ધર્મની મૂળ ઉત્પત્તિનો દેશ [illegible] છે; અને ત્યાંથી
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

દાખલા તરીકે આર્જન્ટીનામાં ઘઉંની પેદાશ વધતી જાય છે, હિંદુસ્તાન અને આસ્ટ્રેલીયામાં આ પેદાશ ખિલવવા માટે વિશાળ ક્ષેત્ર છે. એશિયાટીક રશિયા, ને મુખ્યત્વે કરીને પૂર્વ સાઇબીરીયામાં પણ કેનેડાની માફક સ્થાન ધરતી છે. બીજા દેશો કે જેમાં ખેતીની ખીલવણી થઈ શકે તેમ છે તે તુર્કસ્તાન, ચીન વગેરે છે. ઘઉંની ઘણી જાતો છે. જે જાતને દેશનાં હવા પાણી જમીન અનુકૂળ આવ્યાં હોય છે, તો તે સારા થાય છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં ત્રણ કરોડ એકરમાં ઘઉંનું વાવેતર થાય છે. તેમાંથી વીસ લાખ એકરમાં મુંબઈ ઇલાકામાં ઘઉં વવાય છે. ઘઉંનો પાક થાય એવા દાણા થાય છે ત્યારે જો ઘણી સખ્ત ટાઢ પડે તો તે હીમનથી બળી જાય છે.

ઘઉં પીત કરીને તથા [illegible] વગર પણ એમ બે રીતે વવાય છે. પીત કરીને વાવ્યા હોય તે [illegible] અને વગર [illegible] ચારીઆના નામથી [illegible] પાતીઆ ઘઉં વવાય છે [illegible] કાંઠા ઉપર ગામની [illegible] ગુજરાતમાં ભા- [illegible] ધારવાડ અને [illegible] કુદરતી રીતે [illegible]

[illegible] ઘઉંના નમુની [illegible]

ઝાકળ પડે અથવા વરસાદ થાય તો ગેરૂ આવે છે. પોપડીઆ ઘઉંને ગેરૂ લાગતો નથી. આખી દુનિયાના ઘઉંના વાવેતરમાં ગેરૂ આવે છે, પણ ઘઉંના બીને વાવ્યા પહેલાં પાંચ મીનીટ મોરથુથુના પાણીમાં પલાળીને વાવવાથી ગેરૂ આવવાનો સંભવ થોડો છે. એ પાણીમાં પલાળીને ઘઉંના બીને સૂકવ્યા પછી વાવવું.

ઘઉંની બે જાતો છે, રાતા અને ધોળા. રાતા ઘઉં કઠણ થાય છે ને ધોળા ઘઉં પોચા થાય છે. રાતા ઘઉંમાં આરપાર દેખાય છે ને તેમાં ગ્લુટનનો ભાગ વધારે હોય છે. સફેદ ઘઉં આરપાર દેખાય છે, ને તેમાં તપખીરનો ભાગ વધારે છે. તેથી દળવાથી તેનો લોટ વધારે ઉતરે છે, ને રાતા ઘઉંનો લોટ ઓછો ઉતરે છે; કારણ તેમાં તપખીરનો ભાગ ઓછો છે. હિંદુસ્તાનના લોકો રાતા ઘઉંને કૌવતવાળા ગણી વધારે ખાય છે, ને ધોળા ઘઉંને કૌવતવાળાનહિ ગણતાં થોડા ખાય છે. પરદેશમાં ધોળા ઘઉંની પસંદગી વધારે હોવાને તે ઘઉં પરદેશમાં મોકલાય છે. ઇટાલીમાં રાતા ઘઉં વધારે જાય છે; કારણ કે ત્યાં જુદી જુદી જાતના ખોરાકમાં તે વપરાય છે. [illegible] જાતના ઘઉં વિલાયતમાં તુરત ખપી જાય છે. તેમાં પાંચ ટકા કાંકરી વગેરેના કાપ લે છે. હિંદુસ્તાનના ઘઉંમાં રાતી કાંકરી વગેરે હોતાં નથી, પણ તેમાં માટીનાં [illegible] હોય છે [illegible] હોય છે, ને ખાવામાં [illegible] છે. [illegible]

ઘઉં [illegible] છે. [illegible] હોય છે, [illegible] કરે છે. [illegible] છે. [illegible] થાય છે [illegible] કરે છે. [illegible] છે.

કોઈ જાતના ઘઉંનું [illegible] છે. [illegible]

રમાં ઘઉંનો સાંઠો સાડા ત્રણ ફુટ ઉંચો થાય છે. પણ સાધારણ પીતિયા ઘઉંનો સાંઠો અઢીથી ત્રણ ફુટ સુધી થાય છે. વાસીયા ઘઉંનો સાંઠો પીતીયા કરતાં ટુંકો હોય છે; પણ દાણા તેમાં વધુ થાય છે, અને ફુંવળ થોડું થાય છે. ઘઉંના એક ઘડીઆમાંથી ૪ થી ૭ છોડ ઘઉંના હોય છે, અને બાગાયત ઘડીઆમાંથી તે કરતાં વધુ છોડ ફુટી નીકળે છે.

સુખડના ઘઉં ઓળખવાની નિશાની. ઘઉંનું ફુંવળ તેના આકારમાં ને રંગમાં ઘઉં જે જાતના વાવ્યા હોય તેના જેવું થાય છે. ધોળા ઘઉંનું ફુંવળ સફેદ અને ચળકતું હોય તો તે સો- સમાં હલકું હોય છે. થોડું ચળકતું ફુંવળ સોકમાં વધારે હોય છે.

ઘઉંની જાત પ્રમાણે તેના ત્રણ વર્ગ છે:-૧ ધોળા અને કાળા રાતા ઘઉં, ૨ કાળુને ધોળા પીળા ઘઉં, ૩ કાળુને ધોળા ધોળા ઘઉં. પણ સફેદ ઘઉં એકલાની જાત અપવાદ વગર ક્યાંય પણ નથી. કેટલીક જાતના રાતા ધોળા તથા પીળા ઘઉં થાય છે તે કઠણ જાતના છે. તેનો દાણો પારદર્શક જેવો તથા ભરાયેલો હોય છે. બીજી જાતના પીળા રાતા સફેદ ઘઉંનો દાણો અર્ધપારદર્શક/સાફ પારદર્શક જેવો તથા ઓછો ભરાવદાર હોય છે. કેટલીક જાતના ઘઉં ટુંકા દાણાના ને ગોળ દાણાના હોય છે. કેટલાક ઘઉં લાંબા, દળદાર અને વજનમાં ભારદાર હોય છે. તે ઘણી સારી જાતના કહેવાય છે. ઘઉં વહેલા મોડા પાકવાનો આધાર તે વહેલા મોડા વાવ્યા હોય તે ઉપર, જે જાતની જમીનમાં વાવ્યા હોય તે ઉપર તથા પાણી વખતસર પાવામાં આવે તે ઉપર, ને વાસીયા ઘઉં ઋતુ ઉપર આધાર રાખે છે. ઘઉં આસો માસમાં વાવવામાં આવે છે તો તે પાકતા લાંબી મુદત લાગે છે, ને તેની પેદાશ વધારે થાય છે; ને માગશર માસમાં વાવેલા ઘઉંની પેદાશ કમતી આવે છે. તે વહેલા પાકે છે પાતીયા ઘઉં કેવા પ્રકારની જમીનમાં વાવ્યા હોય તો ધીમે ધીમે લાંબી મુદતે પાકે છે ને ઉપજ ભરું ભાગી આવે છે. વાસીયા ઘઉં ચોમાસાના પાછલા ભાગમાં થોડો વરસાદ થયો હોય તો વહેલા પાકે છે અને વાવવાની તારીખથી લણવાની તારીખ સુધીમાં ત્રણ મહિના કે ઓછી મુદત લાગે છે પણ જો અનુકૂળ પડતો ખુબ વરસાદ હોય તો વાસીયા ઘઉં પણ ચારથી સાડાચાર મહિને પાકે છે ને ઉપજ પણ ઘણી આવે છે. મુખડના ઘઉંનાં કણસલાં સીધાં હોય છે ને તે ઉપર મોવાળા જેવી શીંખો હોય છે. જે પાકા દાણા તેમાં (ગાંઠ) ભરેલા હોય છે, અને આ કણસલાં કે ડુંડાંમાંથી ત્રણ કે ચાર ઘઉંના દાણા હોય છે. જે તેના નીચેના ભાગમાં ત્રણ ઘઉંના દાણાના બે ભરાવદાર હોય છે, ને એક આર ભરાયા વગરનો હોય છે.

મરું એ મુખ્ય [illegible] પદાર્થ હોવાથી તેની ગરજ મોટે એ[illegible] મરચી છે. એ [illegible] વિગેરે જરૂરીયાત જણાતી નથી. [illegible]

મરીનો દેશાંતર સાથે વ્યાપાર. [illegible] મરું [illegible] છે, એ [illegible] ગણ છે. ત્યારે કેટ પ્રાંતોમાં [illegible] એ પણ [illegible] છે. [illegible] દેશમાં ૬ લાખ [illegible] હજાર મણ [illegible] છે, અને [illegible] મણ નિકાસ છે. એ પ્રમાણે તમામ [illegible] દેશોના વ્યાપારથી [illegible] મરી છે. મરીનો ખપ તમામ દેશના છે. સિવાય યુરોપ ખંડમાં [illegible] મરીનો ખપ વિશેષ છે અને [illegible] વિશેષ થાય છે. [illegible] ખંડોમાં [illegible] મરીની પેદાશ નીચે [illegible]

૧ યુરોપ.	[illegible]	[illegible]
૨ અમેરિકા	[illegible]	
૩ [illegible]	[illegible]	
આફ્રિકા.	[illegible]	
૫ [illegible]	[illegible]	
એકંદર [illegible]	[illegible]	

૩૫૨ [illegible] [illegible] તેત્રીશ લાખ અને પચાસ [illegible]

ચોખા—કમોદ.

ઉત્પત્તિસ્થાન અને પ્રાચીન ઇતિહાસ. ખ્રીસ્તી સન [illegible] આગળે [illegible] ચોખા (કમોદ)ની શોધ થઇ છે, અને તેનું [illegible] થાય. [illegible] તેનામાં છે એમ વિદ્વાનોનો મત [illegible] ચોખા [illegible] જંગલ)માં થતા, પછી તેના [illegible] તેનીયા ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા અને મહેનતથી [illegible] તૈયાર થવા લાગી. પછી આ દેશના અને આખા જગતમાં તે [illegible] એવો વિદ્વાનોનો મત છે, અને તે સત્ય છે.

હિંદુસ્તાનમાં હુમારે [illegible] એકર જમીનમાં ચોખાની વાવણી છે, ફક્ત [illegible] પ્રાંતની જમીનની ગણત્રી અત્રે કરેલી નથી.

આ દેશમાં ચોખાનો પાક. [illegible] રીતે વિચારતાં બંગાળાના ચોખાનો પાક [illegible] થાય છે. આશરે ૧૨૮૨૪૧૯૦ એકરથી [illegible] વધારે જમીનમાં ચોખાની વાવણી થાય છે. એકંદર આખા હિંદુસ્તાનમાં લગભગ ચાર [illegible] એકર જમીનમાં કમોદ વવાય છે, તે વાત નિર્વિવાદપણે સિદ્ધ [illegible]

ચોખા ખાવામાં વિશેષ વપરાય છે. ઘઉં અને ચોખા એ બેઉ-ના વપરાસ સરખે હિસ્સે રહેલો છે. ઉચ્ચ કલ્પાદિ ધર્મકર્મોમાં પણ ચોખાનો ઉપયોગ પ્રાધાન્ય રીતે વિશેષ થાય છે. કેટલીક બાબતમાં તો ચોખા સિવાય ચાલતુંજ નથી.

પંજાબ, વાયવ્યપ્રાંત, અયોધ્યા, બહાર, મધ્ય પ્રાંતનો ઉત્તર ભાગ અને ગુજરાતમાં ગરીબ લોકોનું ગુજરાન બાજરી તથા જુવાર પર રહેલું છે, અને શ્રીમંત લોકો ઘઉં તથા ચોખા વાપરે છે. બંગાળા, ઓરીસા, મધ્ય હિંદુસ્તાનનો પૂર્વ ભાગ, એ સર્વેનું ગુજરાન માત્ર ચોખા ઉપરજ રહેલું છે. મધ્ય પ્રાંતની મરાઠવાડી, વરાડ, દક્ષિણ અને મદ્રાસના ઉત્તર ભાગના ગરીબ મનુષ્યોના ગુજરાનનું સાધન બાજરી અને જુવાર છે, બાકીના તથા શ્રીમંત લોકો ચોખા તથા ઘઉં વાપરે છે.

ચોખાની જાતો—એક બંગાળામાંજ ચાર હજાર જાતના ચોખા થાય છે. એવો પાકો નિશ્ચય કલકત્તાના પ્રદર્શનમાં ડાક્તર વૉટ સાહેબે કરેલ છે. અને તે ડાક્તર સાહેબે એ જગોએ લખ્યું છે કે, આખા હિંદુસ્તાનભરમાં ચોખાની કેટલી જાત છે તે સર્વ એકત્ર કરતાં મારી ખાત્રી છે કે, પ્રત્યેક [illegible] એક એ પ્રમાણે ઓછામાં ઓછા દશ હજાર જાતના ચોખા નીકળે છે.

ચોખાનું વાવેતર [illegible] દેશમાં કે જ્યાં બારે માસ જમીન ભીની રહે છે, ત્યાં થાય છે. અને જંગલમાં પણ સ્વાભાવિક રીતે ઉગી નીકળતા [illegible] આવે છે.

ડાંગર વાવવાનું મુખ્ય મથક મદ્રાસ, ઓરીસા, બંગાળા, આસામ, આરાકાન અને બ્રહ્મામાં છે. હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં [illegible] પાણી પુરતું હોય છે ત્યાં વાવવામાં આવે છે. કમોદની [illegible] થાય છે, અને તેમાં અમુક જાતની કમોદ [illegible] આવે છે. એટલુંજ નહિ પણ તે જુદી જુદી [illegible] થાય છે અને તદન જુદી રીતે વાવવાથી થાય છે.

બંગાળામાં વાવેતર—[illegible]ગાળામાં આખા વરસમાં પાંચ વખત [illegible] વાવેતર થાય છે. [illegible] હિંદુસ્તાનના ચોખાનું વાવેતર તરીકે [illegible] થાય છે અને વરસાદના પાણીપર પાકે છે. મુંબઈ ઇલાકાના દક્ષિણ વિભાગમાં. તેમાં પણ મુખ્ય કરીને કાનડા જીલ્લામાં, ઉનાળામાં જે કમોદ પાકે છે તે વવાય છે. આ ઉનાળુ કમોદને અંજન ચોખા કહે છે. કારણ આ જીલ્લામાં શિયાળામાં વરસાદ પડે છે. અંજન ચોખા શિયાળુ વરસાદ વરસી રહ્યા પછી [illegible] નદીઓનાં પાણી પાઈને

કરેલામાં આવે છે, અને ઘણું કરીને નદી આડો બંધ બાંધીને અમ નહેરનું પાણી લઈ જઈને પાવામાં આવે છે. સુરતના ઉત્તર તાલુકામાં ભરૂચ, વડોદરામાં, ગુજરાતના ઉત્તર વિભાગમાં અને કાઠીઆવાડમાં વરસાદ થોડો વરસે છે, તેથી એ દેશોમાં જ્યાં વરસાદનું પાણી તળાવમાં ભરી રાખવાની સગવડ છે ત્યાંજ કમોદ વવાય છે. ગુજરાતમાં સુરત અને ખેડા જીલ્લામાં એક લાખ એકરમાં કમોદનું, અને દાવાદ અને પંચમહાલ દરેકમાં અરધા લાખથી સાઠ હજાર એકરમાં કમોદનું વાવેતર, અને ભરૂચમાં દર વરસે વીશ હજાર એકરમાં વાવેતર થાય છે. દક્ષિણના નાશિક જીલ્લામાં સાઠ હજાર એકરમાં, પુના જીલ્લામાં ચાલીશ હજાર એકરમાં અને સતારામાં પીસ્તાળીશ હજાર એકરમાં કમોદનું વાવેતર થાય છે [illegible] અને [illegible]માં એક લાખ પંદર હજાર એકરમાં, [illegible] એક લાખ સાઠ હજાર એકરમાં. [illegible] જીલ્લામાં [illegible] એકરમાં [illegible] જીલ્લામાં [illegible] [illegible] નાશીક જીલ્લામાં [illegible]

કમોદની જમીન [illegible]

કમોદ વાવવાનો ત્રી તથા રીત [illegible]

કરવામાં આવે છે. અને ખાડું કરીને નહીં આવેલ [illegible] ખાંપીને અને નાળિયેરનું પાણી સારું ગણીને પાવામાં આવે છે. સુરતના ઉત્તર તાલુકામાં, ભરૂચ, વડોદરામાં, ગુજરાતના ઉત્તર વિભાગમાં અને કાઠિયાવાડમાં વરસાદ થોડો થાય છે, તથા એ જગોમાં જ્યાં વરસાદનું પાણી તળાવમાં ભરી રાખવાની સગવડ છે ત્યાંજ કમોદ વવાય છે. ગુજરાતમાં પૂર્વ અને [illegible] જીલ્લામાં એક લાખ એકરમાં ડાંગેરનું, અમદાવાદ અને પંચમહાલ જીલ્લા [illegible] સાઠ હજાર એકરમાં [illegible], અને [illegible] વીસ હજાર એકરમાં [illegible] છે [illegible] નાસિક જીલ્લામાં સાઠ હજાર એકરમાં, પુના જીલ્લામાં [illegible] ત્રીસ હજાર એકરમાં [illegible] અને [illegible] એક લાખ [illegible] સાઠ હજાર એક[illegible] જીલ્લામાંથી [illegible]

કરવામાં આવે છે, અને ઘણું કરીને નદી આડો બંધ બાંધીને અગર નહેરનું પાણી લઈ જઈને પાવામાં આવે છે. સુરતના ઉત્તર તાલુકામાં, ભરૂચ, વડોદરામાં, ગુજરાતના ઉત્તર વિભાગમાં અને કાઠીઆવાડમાં વરસાદ થોડો વરસે છે, તેથી એ દેશોમાં જ્યાં વરસાદનું પાણી તળાવમાં ભરી રાખવાની સગવડો છે ત્યાંજ કમોદ વવાય છે. ગુજરાતમાં સુરત અને ખેડા જીલ્લામાં એક લાખ એકરમાં ડાંગેરનું, અમદાવાદ અને પંચમહાલ દરેકમાં અરધા લાખથી સાઠ હજાર એકરમાં કમોદનું વાવેતર, અને ભરૂચમાં દર વરસે વીશ હજાર એકરમાં વાવેતર થાય છે. દક્ષિણના નાસિક જીલ્લામાં સાઠ હજાર એકરમાં, પુના જીલ્લામાં [illegible] હજાર એકરમાં, અને [illegible] હજાર એકરમાં કમોદનું વાવેતર થાય છે [illegible], અને [illegible]માં એક લાખ પંદર હજાર એકરમાં [illegible] એક લાખ સાઠ હજાર એકર [illegible] જીલ્લામાંથી [illegible] જીલ્લામાં [illegible]

કમોદની જમીન [illegible] એકર જમીન [illegible] જાતની જમીનમાં વાવ [illegible] ચોથે વરસે ફેરવીને [illegible] ભાગમાં, [illegible]

કમોદ વાવવાનું બી તથા રીત [illegible] કરીને વવાય છે, [illegible] રોપા થાય [illegible] કમોદ વાવવા માટે તૈયાર [illegible] વાવવા સિવાય બીજી ખાંપી [illegible] સામાન્ય રિવાજ છે. [illegible] કમોદ [illegible] જમીનમાં પણ [illegible] જ્યારે વરસાદ વરસે છે [illegible] તેથી નદીઓનું પાણી પાવામાં [illegible] બાંધી કરી હોય ત્યાં [illegible] કરીને કમોદ વાવે તેવા [illegible] કાનડાની ખાંજન [illegible] તેનું બી દર એકરે માણથી પાંચ મણ સુધી [illegible]

ડીએ. છાંટીને કમોદ વાવે છે તો દર એકરે મણ મણ થી જોઈએ છીએ; અને રોપા કરીને કમોદ વાવવી હોય તો દર એકરે પોણો મણ કે ૨૫ શેરથી સવા મે કે આટા મણ બી જોઈએ છીએ.

સુરત તથા ભરૂચની તરફ દર એકરે સવામેથી આટી મણ બી વવાય છે. મુંબઈ ઇલાકાના બીજા કોઈ પણ ભાગમાં સુરત, ભરૂચ જેટલું ઝાડું બી વવાતું નથી. કેટ કેટાણે કમોદનું બી પાકું છાંટીને વાવે છે. કોકણ ઝાલાવામાં કમોદ ઉગાડીને પાણી છાંટીને વાવવાનો રિવાજ આવે છે. તેનું કારણ વાવ્યા પછી તુરત ઉગી નીકળવામાં વખત થોડો જાય તે કાયદા માટે પહેલાં ઉગાડીને વાવે છે. મુઠ્ઠીમાં કમોદને ભરી પાણીમાં ભીંજવે છે, એટલે ગરમીથી કમોદ ફુટી નીકળે છે. બાદ વારસાદ વરસે છે કે તુરત વાવી દે છે. આ રીત જોખમવાળી છે. પણ જ્યાં દરીયામાંથી કમોદ વાવવા જમીન તૈયાર કરી હોય ત્યાં પાણી ભરાઈ જવાની બીકે આ રીતે બી ઉગાડી વાવવાનો કાયદો છે. ખારી જમીનમાં પાણી હોય એટલે ગારામાંથી બી છાંટે છે, એટલે થોડી જાય છે; ને થોડી જમીનમાં હોય ઉતરે છે તે ફુટી નીકળે છે. ૭ દાંડા. વાળા ઓરણીથી ધારવાડ અને બેલગામમાં કમોદ વાવે છે. કેટ કેટિ આથી દશ ઇંચ ઉંડો હોય છે.

કમોદ વાવવામાં દર એકરે થતું ખર્ચ—બી વાવવા માટે પ્રથમ ક્યારા તૈયાર કરવા, તેમાં ખાતર વગેરે કાપવું, કોદાળીથી ખોદવું, સમ્મર ફેરવ, બી છાંટીને ઢાંકવું, તેના દર ગુંઠામે રૂ. ૫-૦-૦, ૭ ઢોર બી દર રતલના રૂ. ૧-૦-૦ ને ભાર દર ગુંઠાએ ૦-૬-૦, આઠ પાંચ ગુંઠાનો ક્યારો રોપવાનો હોય તો દર એકરમાં વાવવા રોપા પુરા થાય છે, તેની કિમતના રૂ. ૩-૧૧-૦, ખેપ વાળા કરવાનું ખર્ચ ૦-૮-૦, ક્યારામાં દશ દાંડી કરી રોપવાનું ખર્ચ રૂ. ૦-૦-૦, રોપા ઉખેડી ખેતરે પહોંચાડવા તથા રોપવાનું ખર્ચ રૂ. ૨-૮-૦, નીંદામણ તથા ભરી ભરેલા [illegible] ખર્ચ [illegible] -૪-૦, કમોદ લણવા, પુળા બાંધવા, ઝૂડવું અને [illegible] ખર્ચ રૂ ૩-૮-૦, વળી [illegible] ખર્ચ રૂ. ૩-૮-૦, કુલ ખર્ચ [illegible] [illegible] આવે છે [illegible] એટલે ૫૦ મણની ઉપજ [illegible] અને પરાળના રૂ. ૫-૦-૦ મળી કુલ [illegible] -૮-૦ ઉપજ થાય છે.

કમોદનાં દાણો—[illegible]

કરવામાં આવે છે, અને ઘણું કરીને નદી આડો બંધ બાંધીને અગર નહેરનું પાણી લઈ જઈને પાવામાં આવે છે. સુરતના ઉત્તર તાલુકામાં, ભરૂચ, વડોદરામાં, ગુજરાતના ઉત્તર વિભાગમાં અને કાઠીઆવાડમાં વરસાદ થોડો વરસે છે, તેથી એ દેશોમાં જ્યાં વરસાદનું પાણી તળાવમાં ભરી રાખવાની સગવડ છે ત્યાંજ કમોદ વવાય છે. ગુજરાતમાં સુરત અને ખેડા જીલ્લામાં એક લાખ એકરમાં ડાંગેરનું, અમદાવાદ અને પંચમહાલ દરેકમાં અરધા લાખથી સાઠ હજાર એકરમાં કમોદનું વાવેતર, અને ભરૂચમાં દર વરસે વીશ હજાર એકરમાં વાવેતર થાય છે. દક્ષિણના નાશિક જીલ્લામાં સાઠ હજાર એકરમાં, પુના જીલ્લામાં સીત્તેર હજાર એકરમાં અને સતારામાં પીસ્તાલીશ હજાર એકરમાં કમોદનું વાવેતર થાય છે [illegible], અને ધારવાડમાં એક લાખ પંદર હજાર એકરમાં, તથા [illegible] પશ્ચિમ ભાગમાં એક લાખ સાઠ હજાર એકરમાં [illegible] થાણા જીલ્લામાં [illegible] લાખ એકરમાં, કોલાબા જીલ્લામાં [illegible] લાખ એકરમાં, [illegible] જીલ્લામાં [illegible] લાખ એકરમાં અને રત્નાગીરી જીલ્લામાં [illegible] લાખ એકરમાં કમોદ [illegible]

કમોદની જમીન—કમોદ [illegible] એકરે જમીનમાં [illegible] જમીનમાં થાય, [illegible] જમીનમાં દર ચોથે વરસે શેરડીનો [illegible] ભાગમાં, [illegible]

કમોદ વાવવાનો વખત તથા રીત કમોદ [illegible] વવાય છે, [illegible] રોપા થાય [illegible] જમીન કમોદ વાવવા માટે તૈયાર [illegible] વાવવા સિવાય બીજી ખરી [illegible] સામાન્ય રિવાજ છે. [illegible] પશ્ચિમ [illegible], કમોદ [illegible] જમીનમાં પણ [illegible] વરસાદ વરસે છે [illegible] નહેરનું પાણી પાવામાં [illegible] આથી કરી હોય ત્યાં [illegible] કરીને કમોદ વાવે તેવા [illegible] કાનડાની [illegible] એકરે આશરો પાંચ મણ [illegible]

ટીએ. છાંટીને કમોદ વાવે છે તો દર એકરે ત્રણ મણ બી જોઈએ ટીએ; અને રોપા કરીને કમોદ વાવવી હોય તો દર એકરે પોણો મણ કે ૨૫ શેરથી સવા બે કે અઢી મણ બી જોઇએ છીએ.

સુરત તથા ભરૂચની તરફ દર એકરે સવાબેથી અઢી મણ બી વવાય છે. મુંબઈ ઇલાકાના બીજા કોઈ પણ ભાગમાં સુરત, ભરૂચ જેટલું ઘાડું બી વવાતું નથી. કેટલેક ઠેકાણે કમોદનું બી ઘાડું છાંટીને વાવે છે. કોકણ પ્રદેશમાં કમોદ ઉગાડીને પાછી છાંટીને વાવવાનો રિવાજ ચાલે છે. તેનું કારણ વાવ્યા પછી તુરત ઉગી નીકળવામાં વખત થોડો જાય તે ફાવતા માટે પહેલાં ઉગાડીને વાવે છે. સુંડલીમાં કમોદને ભરી પાણીમાં બોળવે છે, એટલે ગરમીથી કમોદ ફુટી નીકળે છે. બાદ વરસાદ વરસે છે કે તુરત વાવી દે છે. આ રીત જોખમવાળી છે. પણ જ્યાં ક્યારીમાંથી કમોદ વાવવા જમીન તૈયાર કરી હોય ત્યાં પાણી ભરાઈ જવાની બીકે આ રીતે બી ફણગાવી વાવવાનો ફાયદો છે. ખારી જમીનમાં પાણી હોય એટલે ગારામાંથી બી છાંટે છે, એટલે ચોંટી જાય છે; ને પોચી જમીનમાં હેઠે ઉતરે છે તે ફુટી નીકળે છે. ૭ દાંતા૦ વાળા ઓરણીથી ધારવાડ અને બેલગામમાં કમોદ વાવે છે. દરેક દાંતો આશરથી દશ ઇંચ છેટો હોય છે.

કમોદ વાવવામાં દર એકરે થતું ખર્ચ—બી વાવવા માટે પ્રથમ ક્યારા તૈયાર કરવા, તેમાં ખાતર વગેરે નાંખવું, કોદાળીથી ખોદવું, સમાર દેવા, બી છાંટીને ઢાંકવું, તેના દર ગુંઠાએ રૂ. ૫-૦-૦, ૭ શેર બી ૩૨ રતલના રૂ. ૧-૦-૦ ને ભાવે દર ગુંઠાએ ૦-૩-૦, સાધારણ ગુંઠાનો ક્યારો રોપાનો હોય તો દર એકરમાં વાવવા રોપા પુરા થાય છે, તેની કિંમતના રૂ. [illegible]-૧૧-૦, ખેડ સમા કરવાનું ખર્ચ ૦-૮-૦, ક્યારામાં હળ હાંકી કાદવ કરવાનું ખર્ચ રૂ. ૮-૦-૦, રોપા ઉખેડી ખેતરે પહોંચાડવા તથા વાવવાનું ખર્ચ રૂ. ૨-૮-૦, નીંદામણ તથા ભરી અવેજ રોપા ફરી નાંખવાનું ખર્ચ રૂ. ૧-૪-૦, કમોદ લણવા, પુળા બાંધવા, ઝૂડવું અને ખડ કાઢવું વગેરેનું ખર્ચ રૂ. ૩-૮-૦, પગર નાંખીને અથવા પછાડીને કમોદ જુદી પાડવી તથા ઉપણવાનું ખર્ચ રૂ. ૩-૮-૦, કુલ ખર્ચ દર એકરે રૂ. [illegible] એકરે સરાસરી રૂ. ૫૫ન આવે છે ત્યારે તેની ઉપજ દર એકરે સરેરાસ બે હજાર રતલની એટલે ૫૦ મણની થાય. તેના રૂ. ૧ ના ૩૨ શેર લેખે રૂ. ૬૭-૮-૦ અને પરાળના રૂ. ૫-૦-૦ મળી કુલ રૂપિઆ ૭૨-૮-૦ ઉપજ થાય છે.

કમોદનાં છાસાં—દર વર્ષે જાતે રંગ ભાસાં ફરીપ અને પૂરું

કરવામાં આવે છે, અને ઘણું કરીને નદી આડો બંધ બાંધીને અગર નહેરનું પાણી લઈ જઈને પાવામાં આવે છે. સુરતના ઉત્તર તાલુકામાં, ભરૂચ, વડોદરામાં, ગુજરાતના ઉત્તર વિભાગમાં અને કાઠીયાવાડમાં વરસાદ થોડો વરસે છે, તેથી એ દેશોમાં જ્યાં વરસાદનું પાણી તળાવમાં ભરી રાખવાની સગવડો છે ત્યાંજ કમોદ વવાય છે. ગુજરાતમાં સુરત અને ખેડા જીલ્લામાં એક લાખ એકરમાં ઉપરેરનું, અમદાવાદ અને પંચમહાલ દરેકમાં અરધા લાખથી સાઠ હજાર એકરમાં કમોદનું વાવેતર, અને ભરૂચમાં દર વરસ વીશ હજાર એકરમાં વાવેતર થાય છે. દક્ષિણના નાસિક જીલ્લામાં સાઠ હજાર એકરમાં, પુના જીલ્લામાં [illegible] હજાર એકરમાં અને સતારામાં પીસતાળીશ હજાર એકરમાં કમોદનું વાવેતર થાય છે. [illegible] રત્નાગીરી, અને ધારવાડમાં એક લાખ પંદર હજાર એકરમાં [illegible] સિંધ માંહેના એક લાખ સાઠ હજાર એકરમાં [illegible] એકરમાં બેલગામ જીલ્લામાંથી [illegible] એકરમાં અને ત્નાગીરી જીલ્લામાં [illegible]

કમોદની જમીન [illegible] એકર જમીનમાં [illegible] જમીનમાં વાઢ, [illegible] વરસે શેરડીનો [illegible] વરસો ભાગમાં, [illegible]

કમોદ વાવવાનો વખત તથા રીત [illegible] વવાય છે, [illegible] માસ રોપા થય [illegible] કમોદ વાવવા માટે [illegible] વાવવા સિવાય બીજી ભરી [illegible] સામાન્ય રિવાજ છે. [illegible] ખાસમાં, કમોદ [illegible] જમીનમાં પણ [illegible] જ્યારે વરસાદ વરસે છે [illegible] તેથી નહેરનું પાણી પાવામાં [illegible] આથી કરી હોય ત્યાં [illegible] કરીને કમોદ વાવે તેવા [illegible] ઠીક. કાનગની અંગત [illegible] આપવા પણ જરૂર છે.

છીએ. છાંટીને કમોદ વાવે છે તો દર એકરે ત્રણ મણ બી જોઈએ છીએ; અને રોપા કરીને કમોદ વાવવી હોય તો દર એકરે પોણો મણ કે એક શેરથી સવા મે કે અડધો મણ બી જોઈએ છીએ.

સુરત તથા ભરૂચની તરફ દર એકરે સવામેરથી અરધો મણ બી વપરાય છે. મુંબઈ ઇલાકાના બીજા કોઈ પણ ભાગમાં સુરત, ભરૂચ જેટલું ઝાઝું બી વપરાતું નથી. ઘણે ઠેકાણે કમોદનું બી પાણીમાં છાંટીને વાવે છે. કેટલાક ઠેકાણામાં કમોદ ઉગાડીને પાણી છાંટીને વાવવાનો રિવાજ આવે છે. તેનું કારણ પાકા પછી તુરત ઉગી નીકળવામાં વખત ઓછો જાય તે કારણ માટે પહેલાં ઉગાડીને વાવે છે. ગુણીમાં કમોદને ભરી પાણીમાં બોળે છે, એટલે ગરમીથી કમોદ ફુટી નીકળે છે. આ વખતે વરસાદ વરસે છે કે તુરત વાવી દે છે. આ રીત ઓખામંડળ છે. જ્યાં ક્યારીમાંથી કમોદ વાવવા જમીન તૈયાર કરી હોય ત્યાં પાણી ભરાઈ જવાની બીકે આ રીતે બી ઉગાડી વાવવાનો ચાલ છે. આવી જમીનમાં પાણી હોય એટલે આરામથી બી જાય છે, એટલે મોડી જાય છે; ને પછી જમીનમાં ઠેક ઉગરે છે ને ફુટી નીકળે છે. [illegible] ચાલુ ઓરણીઆ ખાતર અને બેકગામમાં કમોદ વાવે છે. ઘણે ઠેકાણે આપણી દર [illegible] ઓછો હોય છે.

કમોદ વાવવામાં દર એકરે થતું ખર્ચ—બી વાવ્યા પછી [illegible] તૈયાર કરવા. તેમાં [illegible] કરવું, [illegible], [illegible] તેલ દર [illegible] [illegible] દર [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] વાવવા રોપા [illegible] છે, તેનું [illegible] [illegible] કરવું [illegible] છે.

કમોદનો [illegible]—[illegible] [illegible]

કરવામાં આવે છે, અને ઘણું કરીને નદી આડો બંધ બાંધીને અગર નહેરનું પાણી લઈ જઈને પાવામાં આવે છે. સુરતના ઉત્તર તાલુકામાં, ભરૂચ, વડોદરામાં, ગુજરાતના ઉત્તર વિભાગમાં અને કાઠીઆવાડમાં વરસાદ થોડો વરસે છે, તેવા એ દેશોમાં જ્યાં વરસાદનું પાણી તળાવમાં ભરી રાખવાની સગવડો છે ત્યાંજ કમોદ વવાય છે. ગુજરાતમાં સુરત અને ખેડા જીલ્લામાં એક લાખ એકરમાં ડાંગેરનું, અમદાવાદ અને પંચમહાલ દરેકમાં અરધા લાખથી સાઠ હજાર એકરમાં કમોદનું વાવેતર, અને ભરૂચમાં [illegible] વીશ હજાર એકરમાં વાવેતર થાય છે. દક્ષિણના [illegible] જીલ્લામાં સાઠ હજાર એકરમાં, પુના જીલ્લામાં [illegible] એકરમાં અને [illegible] હજાર એકરમાં કમોદનું વાવેતર થાય [illegible], અને [illegible]માં એક લાખ પંદર હજાર એકરમાં [illegible] એક લાખ સાઠ હજાર એકરમાં [illegible] એકરમાં [illegible] જીલ્લામાંથી [illegible] એકરમાં અને [illegible] જીલ્લામાં [illegible]

કમોદની જમીન [illegible] જમીનમાં [illegible] જમાનમાં થાય, [illegible] ચારે વરસે શેરડીને [illegible] બાગમાં, [illegible]

કમોદ વાવવાનું ઓર તથા રીત [illegible] વવાય છે, [illegible] રોપા થઈ [illegible] કમોદ વાવવા માટે [illegible] વાવવા સિવાય બીજી બધી [illegible] સામાન્ય રિવાજ છે. [illegible] માંગામાં, કમોદ [illegible] જમાનમાં પણ [illegible] વધારે વરસાદ થાય છે [illegible] તેવી નહેરનું પાણી પાવામાં [illegible] બાંધી કરી હોય ત્યાં [illegible] કરીને કમોદ વાવે તેવું [illegible]

કડબ સંઘરવાની રીત—આપણા દેશમાં ઘણું કડબ સામટી રાખવા માટે નવાઈ જેવી રીતે સંઘરે છે. લંબચોરસ આકારમાં પુળાની મંડી બાંધે છે, બાદ ઉપરથી મોભ કાઢી બે ઢાળ ઉતારે છે ને તે ઉપર મેનરની માટી નાંખીને ઢાંકી મેલે છે, અગર માટીમાં પાણી નાખી ગારો કરી પીંડાથી ચારે બાજુ મંડી ઢાંકી દે છે. એટલે છેટેથી જોનારને માટીના ટેકરા જેવું લાગે છે, અને જાનવરો પણ તેને અડતાં નથી. સોલાપુરથી નિઝામ હૈદ્રાબાદના અંબાપુર સુધી આવી રીતે કડબ સંઘરો કરવામાં આવે છે. જાર ખળાંમાં તૈયાર કરવામાં આવે છે ત્યારે ખળું લીંપીને ડુંડાં પાથરે છે. તે ઉપર બળદ હાંકે છે તેથી તેના પગ નીચે કચરાય છે, તથા હાથું ગાડું પણ હાંકે છે, એટલે ડુંડાં પૈડાં નીચે તથા બળદના પગ નીચે કચરાઈ દાણા જુદા પડે છે. મદ્રાસમાં બેલારી જીલ્લો છે ત્યાં નાના પથ્થરના રોલર ખળામાં હાંકી ડુંડાં કચરી જાર જુદી પાડે છે. ગુજરાતમાં દાણા જુદા પાડવા સંચો વાપરે છે. રોલરથી જારના દાણા ભાંગી જતા નથી, પણ ડુંડાં કચરાય છે ને દાણા આખા રહે છે. રોલરથી ખર્ચમાં કરકસર થાય છે ને દાણા જલદી તૈયાર થતાં ખરચમાં કોટાવન પડે છે. રોલરથી એકદમ ખળું માટે તૈયાર કરવું સહેલું પડે છે. કચરાઈ દાણા તૈયાર થાય ત્યારે તેને ઉપણવા જેને માટે ત્રણ પાયાની ઘોડી હોય છે તે ઉપર એક માણસ સુંડલામાં કચરેલી જાર લઈ ઉંચે હળવે હળવે નાંખતો જાય છે, એટલે પવનથી ભુસી ઉડી જાય છે, ને દાણા ચોખ્ખા રહે છે. વાવલવાના સંચા પણ થાય છે, તે વાપરવાથી પવનની રાહ પણ જોવી પડતી નથી; અને તુરત દાણા ચોખ્ખા કરી શકાય છે. એક એકરમાંથી સરાસરી જારના ઉપજ નીચે પ્રમાણે આવે છે. જારના દાણા ૫૦૦ થી ૯૦૦ શેર તથા કડબ ૧૦૦ થી ૨૦૦ શેર થાય છે. કડબના પુળા ૩૫૦ થી ૪૫૦ નંગ થાય છે ત્યારે તેનું ખર્ચ રૂ. ૨૫-૦-૦ ને આશરે એક એકરમાં જાર વાવતાંથી તે લણતાં સુધીમાં થાય છે.

કડબની જાત—જાર અનેક જાતની થાય છે, તેમાં ચારા તરીકે નીચેની જાર સારી છે. ૧ સિંધિયા, ૨ નીલવા, ૩ ઉતાવળી. અમેરિકાની ત્રણ જાતની જાર ચારામાં સારી ગણાય છે. ૧ ઇમ્ફી (આફ્રીકન શેરડી), ૨ કુંડી, ૩ કડબપી.

સિંધીયા જાર—સિંધીયા જાર ચોમાસુ તરીકે પણ વવાય છે, ને ઉનાળામાં પાણી પાઈને પણ ચારા માટે વવાય છે. તે સૌથી ઉત્તમ છે. તેમજ શિયાળામાં પણ થાય છે. દરેક પ્રકારની જમીનમાં જાર પાકે છે, એ તેનો ચારામાં મોટો ગુણ છે. આનો બહુ સારો આપે છે. સિં-

કડબ સંઘરવાની રીત—આપણા દેશમાં ખેડુતો કડબ સામટી રાખવા માટે નવાઈ જેવી રીતે સંઘરે છે. લંબચોરસ આકારમાં પુળાની મંડી પાડે છે, બાદ ઉપરથી મોભ કાઢી બે ઢાળ ઉતારે છે ને તે ઉપર ખેતરની માટી નાંખીને ઢાંકી મેલે છે, અગર માટીમાં પાણી નાખી ગીલ કરી ગીલથી ચારે બાજુ મંડી ઢાંકી દે છે. એટલે છેટેથી જોનારને માટીના ટેકરા જેવું લાગે છે, અને જાનવરો પણ તેને અડતાં નથી. સોલાપુરથી નિઝામ હૈદ્રાબાદના અંતાપુર સુધી આવી રીતે કડબ સંગ્રહ કરવામાં આવે છે. જ્યારે ખળાંમાં તૈયાર કરવામાં આવે છે ત્યારે ખળું લીપીને કણસલાં પાથરે છે. તે ઉપર બળદ હાંકે છે તેથી તેના પગ નીચે કચરાય છે, તથા કાંઈ ગાડું પણ હાંકે છે, એટલે કણસલાં પીંડાં નીચે તથા બળદના પગ નીચે કચરાઈ દાણા જુદા પડે છે. મદ્રાસમાં ખેડારી છોકરો [illegible] ખળામાં હાંકી કણસલાં કચરી [illegible] દાણા જુદા પાડવા સંચો વાપરે છે. [illegible] નથી, પણ કણસલાં કચરાય [illegible] મથેનાં કરકસર થાય છે [illegible] એકદમ ખળું માટે તૈયાર [illegible] તૈયાર થાય ત્યારે તેને ઉપણવા [illegible] ઉપર એક માણસ સુંડલામાં [illegible] નાખતો જાય છે, એટલે પવનથી [illegible] પાવરવાના સંચા પણ [illegible] પડતા નથી; અને [illegible] એકરનાથી સરાસરી અનાજનો ઉપજ [illegible] ૬૦૦ શેર તથા [illegible] ૩૫૦ થી ૪૫૦ [illegible] આવરે એક એકરમાં [illegible]

કડબની જાત—[illegible] છે, તેમાં [illegible] તરીકે નીચેના [illegible] અનેરિ-કન [illegible] (આફ્રીકન [illegible]

સિપીવા જાત—[illegible] છે, ને [illegible] ઉત્તમ છે. [illegible] આવે છે. [illegible]

પણ વવાય છે. ઘણું કરીને ગુજરાતમાં તુવેર, ગુવાર, મઠ, મગ, ચોખા, અડદ, એરંડી, નખ, અંબાડી અને દેશી કપાસ એ પ્રમાણે જાર સાથે વાવવામાં આવે છે. કેટલીક જગ્યાએ આગમનો છોડ પણ જાર સાથે વાવવામાં આવે છે.

જારનું બી—જારનાં કણ નાનાં મોટાંનો બી ઉપર આધાર છે. મોટાં બીવાળી જારનું બી, નાના કણ વાળી જારના બી કરતાં ઓછું જોઇએ છીએ. સામાન્ય બી વવાતું હોય તે કરતાં સહેજ બી વધારે વાવવું. કારણ કે થોડી મકોડા બી ખાઇ જાય છે, તથા કેટલુંક બી ઉગે નહિ તો ખાલી ખેતરમાં ન રહે તેટલા માટે વધારે વાવવું. પછી જો ખાડા આવે તો [illegible] પડ્યા પાડવા. બી વાવ્યા પછી [illegible] [illegible] કરી શકતું નથી, માટે આ [illegible] [illegible] વિચાર કરીને બી વધાર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

કકમ સખેરવાની રીત—આપણા દેશમાં ખેડુતો કકમ સાબદી રાખવા માટે નવાઈ જેવી રીતે સખેરે છે. લંબચોરસ આકારમાં પુગાની ગંજી ખડકે છે, બાદ ઉપરથી મોભ કરી બે ઢાળ ઉતારે છે ને તે ઉપર ખેતરની માટી નાંખીને ઢાંકી મેલે છે, અગર માટીમાં પાણીનાખી પીંડા કરી પોંચથી ચારે બાજુ ગંજી ઢાંકી દે છે. એટલે છેટેથી જોનારને માટીના ટેકરા જેવું લાગે છે, અને જાનવરો પણ તેને અડતાં નથી. સોલાપુરથી નિઝામ હૈદરાબાદના અનાપુર સુધી આવી રીતે કકમ સંગ્રહ કરવામાં આવે છે. ખાર ખળામાં તૈયાર કરવામાં આવે છે ત્યારે ખળું લીંપીને કનુસલાં પાથરે છે. તે ઉપર બળદ હાંકે છે તેથી તેના પગ નીચે કચરાય છે, તથા ગાડું વગેરે પણ હાંકે છે, એટલે કનુસલાં પૈકી [illegible] કચરાતાં દાણા જુદા પડે છે. મદ્રાસમાં [illegible] ખળામાં હાંકી કનુસલાં [illegible] જુદા પાડવા સંચો [illegible] નથી, પણ કનુસલાં [illegible] ચોકસર થાય છે [illegible] એકદમ ખળું માટે [illegible] થાય ત્યારે તેને ઉપણવા [illegible] એક માણસ સુંડલામાં [illegible] નાખે છે એટલે પવનથી [illegible] ઉપણવાના સંચા પણ [illegible] પડતી નથી, અને [illegible] એકરવાળા સરાસરી જારના [illegible] થી ૯૦૦ શેર તથા [illegible] ૨૫૦ થી ૪૫૦ [illegible] બાદર એક એકરમાં [illegible]

કકમની ખાર—[illegible] છે તેનો ચારા તરીકે [illegible] અમેરિ[illegible] છે [illegible] (આલ્કન [illegible]

સિંધીયા ખાર—[illegible] વધારે છે, ને [illegible] સીંધીયા ઉત્તમ છે. તેમજ [illegible] જમીનમાં ખાર થાય છે, [illegible] ભાગ આવે છે. સિં

પણ વવાય છે. ઘણું કરીને ગુજરાતમાં તુવેર, જુવાર, મઠ, મગ, ચોળા, અડદ, એરંડી, તલ, અંબાડી અને રોઝી કપાસ એ પ્રમાણે જાર સાથે વાવવામાં આવે છે. કેટલીક જગ્યાએ આગસીનો છોડ પણ જાર સાથે વાવવામાં આવે છે.

જારનું બી—જારનાં કણ નાનાં મોટાંનો બી ઉપર આધાર છે. મોટાં બીવાળી જારનું બી, નાના કણવાળી જારના બી કરતાં સારું જોઈએ છીએ. સામાન્ય બી વવાતું હોય તે કરતાં સહેજ બી વધારે વાવવું. કારણ કીડી મકોડી બી લઈ જાય છે, તથા કેટલાંક બી ઉગે નહિ તો ખાલી ખેતરમાં ન લાગે તેટલા માટે વધારે વાવવું. પછી છોડ ધાટા લાગે તો ઉગ્યા પછી પારવા પાડવા. બી વાવ્યા પછી જો વરસાદ પડે તો બી દબાઈ જઈ ઉગી શકતું નથી, માટે આ બધી આગળ પાછળનો વિચાર કરીને બી વધારે વાવવા રિવાજ રાખવો. મોસમ વિત્યા બાદ જાર વાવવાથી પરિણામ સંતોષકારક આવતું નથી. જાર શહેર નજીકના ભાગમાં ઢોરોની કડબ તરીકે વધુ ખપે છે, ને તેના પૈસા સારા ઉપજે છે. એટલે કડબ સારુ વાવવી હોય તો દાણા કરવા વાવવાના બી થી બમણી કે ત્રણ ગણી વાવવી. દાણા કરવા માટે એક એકરે [illegible] રથી [illegible] બી વવાય છે, તે સાથે એ [illegible] જાર [illegible] વાવે છે. બા ચાર દાંતાવાળી ઓરણીથી [illegible] [illegible] હાથ [illegible] સાથેના અંતર રહે છે. [illegible] તેથી બી સરખું [illegible] નથી. વાવ્યા પછી એક વાર નીંદામણ સારુ ખેતરમાં [illegible] હોય તો [illegible] પડે છે, તેથી ખેતરથી જાર ઉગે છે. જમીન ઉપર [illegible] થવાથી [illegible] ઉગતું નથી, ને [illegible] છે. [illegible] જારના રોપા [illegible] ત્યારે [illegible] નીંદામણ કરવું જોઈએ. જો તેમ ન થાય તો [illegible] પડી શકતી નથી. એકલાંઓ, બેલી વગેરેથી નીંદામણ [illegible] કરવી. પંદર પંદર દિવસને અંતરે [illegible] નીંદામણ પાડી નાંખવું. કોંગ પડેલું પાકે છે તેથી [illegible] જારમાં [illegible] થાય ત્યારે [illegible] [illegible] વધાર છે. ભૂરાં મોટાં ને [illegible] અંતર હોય ને સારાં પાનાં હોય તો [illegible] સહિત ઉપાડી લે છે. બાદ તેના [illegible] સુકાવા દે છે. સુકાયા પછી કણસલાં કાપી લે છે ને ખળે લઈ જાય છે, ને જારની કડબના ખેતરમાં ઓઘા કરે છે. ([illegible])

કણસ સંઘરવાની રીત—આપણા દેશમાં એવું કણસ સામગ્રી રાખવા માટે નવાઈ જેવી રીતે સંઘરે છે. લંબચોરસ આકારમાં ખુણાની ગંઠ ખાડો છે, બાદ ઉપરથી મોભ કાઢી બે ભાગ ઉતારે છે ને તે ઉપર એનરની માટી નાંખીને દાબી મેલે છે, અમર માટીમાં પાણી નાખી પીંડ કરી પીંડથી ચારે બાજુ મંડી દાબી દે છે. એટલે ઉપરથી જોનારને માટીના ઢેફા જેવું લાગે છે, અને જાનવરો પણ તેને અડતાં નથી. સોલાપુરથી નિઝામ હૈદરાબાદના અનંતપુર સુધી આવી રીતે કણસ સંગ્રહ કરવામાં આવે છે. જ્યારે ખળાઓમાં તૈયાર કરવામાં આવે છે ત્યારે ઘણું ઝીણીને કણસલાં પાથરે છે. તે ઉપર બળદ હાંકે છે તેથી તેના પગ નીચે કસરાય છે, તથા હાંકું ગાડું પણ હાંકે છે, એટલે કણસલાં પીંસાં તથા બળદના પગ નીચે કચરાઈ દાણા છુટા પડે છે. મદ્રાસમાં એમારી છારીઓ છે ત્યાં નાના પથ્થરના રોલર ખળામાં ફેરી કણસલાં કચરી અને છુટી પાડે છે. ગુજરાતમાં દાણા છુટા પાડવા સહેલા પડે છે. કેમકરી જાતના દાણા જુદા કરવા નથી, પણ કણસલાં કચરાય છે ને દાણા આપોઆપ રહે છે. [illegible]

[illegible]

કણસની જાત— [illegible]

સિંધીઓ જાત— [illegible]

કડબ સંઘરવાની રીત—આપણા દેશમાં ખેડુતો કડબ સામગ્રી રાખવા માટે નવાઈ જેવી રીતે સંઘરે છે. લંબચોરસ આકારમાં પુળાની ગંજી ખડકે છે, બાદ ઉપરથી મોભ કાઢી બે ઢાળ ઉતારે છે ને તે ઉપર એનરની માટી નાંખીને ઢાંકી મેલે છે, અગર માટીમાં પાણી નાખી ગીંદા કરી ગીંદાથી ચારે બાજુ ગંજી ઢાંકી દે છે. એટલે છેટેથી જોનારને માટીના ટેકરા જેવું લાગે છે, અને જાનવરો પણ તેને અડતાં નથી. સોલાપુરથી નિઝામ હૈદ્રાબાદના અનંતપુર સુધી આવી રીતે કડબ સંઘરવામાં આવે છે. જાર ખળાંમાં તૈયાર કરવામાં આવે છે ત્યારે ખળું લીંપીને કણસલાં પાથરે છે. તે ઉપર બળદ હાંકે છે તેથી તેના પગ નીચે કચરાય છે, તથા દાણું ગાડું પણ હાંકે છે, એટલે કણસલાં પૈડાં નીચે તથા બળદના પગ નીચે કચરાઈ દાણા જુદા પડે છે. મદ્રાસમાં ભેંસારી છાણો છે ત્યાં નાના પથ્થરના રોલર ખળામાં હાંકી કણસલાં કચરી જાર જુદી પાડે છે. હિન્દુસ્તાનમાં દાણા જુદા પાડવા સંચો વાપરે છે. રોલરથી જારના દાણા ભાંગી જતા નથી, પણ કણસલાં કચરાય છે ને દાણા આબાદ રહે છે. રોલરથી ખર્ચમાં કરકસર થાય છે ને દાણા જલદી તૈયાર થતાં ખર્ચમાં ઘટાડો થાય છે. રોલરથી એકદમ ખળું માટે તૈયાર કરવું સહેલું પડે છે. કચરાઈ દાણા તૈયાર થાય ત્યારે તેને ઉપણવા સારૂ ત્રણ પાયાની ઘોડી હોય છે તે ઉપર એક માણસ સુંડલામાં કચરેલી જાર લઈ ઉંચેથી હળવે હળવે નાંખતો જાય છે, એટલે પવનથી ભુસી ઉડી જાય છે, ને દાણા ચોખ્ખા રહે છે. વાવલવાના સંચા પણ થાય છે, તે વાપરવાથી પવનની રાહ પણ જોવી પડતી નથી; અને તુરત દાણા ચોખ્ખા કરી શકાય છે. એક એકરમાંથી સરાસરી જારના ઉપજ નીચે પ્રમાણે આવે છે. જારના દાણા ૫૦૦ થી ૬૦૦ શેર તથા કડબ ૧૦૦ થી ૨૦૦ શેર થાય છે. કડબના પુળા ૩૫૦ થી ૪૫૦ નંગ થાય છે ત્યારે તેનું ખર્ચ રૂ. ૧૫—૦—૦ ને આશરે એક એકરમાં જાર વાવતાંથી તે લણતાં સુધીમાં થાય છે.

કડબની જાર—જાર અનેક જાતના થાય છે, તેમાં ચારા તરીકે નીચેની જાર સારી છે. ૧ સિધિયા, ૨ નીલવા, ૩ ઉતાવળો. અમેરિકાની ત્રણ જાતની જાર ચારામાં સારા નીવડી છે. ૧ ટેન્ફી (આફ્રિકન હરેડી), ૨ મુંડી, ૩ કડબખી.

સિંધીયા જાર—સિંધીયા જાર ચોમાસુ તરીકે પણ વવાય છે, ને ઉનાળામાં પાણી પાઈને પણ ચારા માટે વવાય છે. ને ... છે. તેમજ શિયાળામાં પણ થાય છે. દરેક પ્રકારના ... છે, ને તેનો મોટામાં મોટો ગુણ છે. ...

ને અનુકૂળ વરસાદ થાય તો સારા થાય છે. તે ખાતર વગર સારો પાકતો નથી. આ બાજરો ખેડામાં વવાય છે.

૨. માલઅન્દ્રે તથા મઘોધરી બાજરાનાં સાંઠાં પાતળાં હોય છે. દેશી જાતના બાજરામાંથી આની પેદાશ થોડી છે. દેશી કરતાં આનાં ડુંડાં લાંબાં તથા દાણો પણ મોટા હોય છે. આ બાજરો ખેડાના બોરીઆવી પ્રગણામાં વવાય છે.

૩. નડીઆદનો દેશી બાજરો મઘોધરી બાજરા કરતાં પાતળો ને ટુંકો હોય છે, ને તેનો રંગ ઝાંખો ને ધોળાશપર હોય છે. તેના થડના ઉપલા ભાગમાં ડાળી ફુટવા જેવું થઇ રહે છે.

૪. ઓનડ બાજરો—આ બાજરો પેટલાદ ને અમદાવાદ તરફ વવાય છે. આ જાતના બાજરામાં ફેરફાર દેખાય છે. તેનાં સાંઠા ઉંચાં ને ખડખડાં થાય છે. તેનાં ડુંડાં પણ લાંબાં થાય છે, ને જાડાં દેખાય છે. ગુજરાતના બાજરાના દાણા કરતાં આ દાણો નાનો છે, પણ દક્ષિણના બાજરા કરતાં વધારે મોટો છે.

૫. દક્ષિણનો બાજરો—આ જાતનાં બાજરાનાં સાંઠાં બહુ ઉંચાં થતાં નથી. તેનું ડુંડું નાનું હોય છે, ને તેનો દાણો નાનો હોય છે. તે હલકી જાતનો છે, એટલે થોડે વરસાદે ને થોડી મોનાગે પણ થાય છે.

બાજરો વાવવાની ગુજરાતની રીત—પહેલા વરસાદ આવ્યા પછી હળવા હળથી બે કે ત્રણ વખત બાજરાના ખેતરને ખેડે છે. તે ખેતરને એમને એમ રહેવા દે છે, બાદ વાવવા પહેલાં એક દિવસે ફરીથી હાંકી જમીન સરખી કરે છે, તેથી ખડ પણ મરી જાય છે. તા. ૧ જુલાઇથી ૧૫ મી જુલાઇ સુધી બાજરો વાવે છે. જેમ બાજરો મોડી લાગણે વવાય તેમ હાનિ કરે છે. બાજરો વાવતાં દર એકરે બી તથા બીજ વગેરે દાણાનું બી નીચે પ્રમાણે ભેળવી દીએ.

બાજરો શેર ૬. જુવાર શેર ૧. મગ શેર ૧. મઠ શેર ના. તલ શેર ના. અંબાડી શેર ના. તુવેર શેર ૧॥ થી ૨. દર ચોથી હાર તુવેર એકલી વાવે છે, ને તે સિવાયનું બી બધું બાજરા ભેગું વવાય છે જો બે દોરી હળના ચાસ પ્રમાણે બાજરા સાથે વાવે છે તો દર એકરે ૮ શેર બાજરો વવાય છે. બાજરો ત્રણ દાંતાવાળા ઓરણીથી વાવે છે, અને તેની હાર ૧૫ ઇંચને છેટે થાય છે. બી વાવ્યા પછી કંઇ પણ સમાર દોરે છે. ૭ દિવસે ઉગવાથી બાજરો આવે ત્યારે વપેરે છે. બાદ બહુ ઉગી જાય પછી ખરપેથી ખડ કાઢે છે. ત્યાર બાદ બે ત્રણ દિવસ બાદ ત્યારે ફરી તેની હાંકી વપેરે છે. બાદ જમીન પોચી

કરવા ઉપરી વારે હાથે કંતાન હાંકે છે. એટલે બાજરાના ઘર સુધી માટીની પાળી થઈ ભેજ જમીનમાં રહે છે, ને સુકાતી નથી. કાલ ક્યારીને પીંક થાય ત્યારે પછી રોપાથી રખોપું રાખવામાં આવે છે. ચુમાસામાં પાકેલો આસોમાસમાં પાકે છે. તેમ બાજરા પરેશમાં પાકે છે. કોરા બાજરા પછી પાકે છે. એટલા બાજરા કરતાં ઓછો કાંટો વાલ્યો રોગ તો પેદાશની મરીસથાભતી ગણાય છે. ઘણો વરસાદ વરસે તો કોંગની નીપજ ઓછુંજ સારી આવે છે, ને થોડા વરસાદે બાજરો સારો થાય છે. બાજરાને કાપીને ઝાડવામાં આવે છે, બાદ તેના પડથાર ખેતરમાં થોડા દિવસ સુધી રહેવા દે છે. પછી તેના પુળા બાંધી ગંજ વા ઓઘા ખાળી દે છે. અથવા તેમાંથી ડુંડાં લણીને કણની ગંજી કરે છે, ને ડુંડાં ખળામાં થઈ જાય છે. બાજરો ડુંડાં સહિત ખાળી રાખવામાં આવે તો તેનો દાણો મીઠો થાય છે. બીરક્ષા માટે એક આસવાડીઉં બાજરો લણ્યા વગર ખાળી રાખવો, બાદ લણીને હાથરાં દાંડીને દાણો જુદો પાડવો; ત્યારપછી ઉપણીને સાફ કરવો. એક ઓસતુર આખા દિવસમાં બાજરાના ૭૦ પુળા લણે છે. બાજરો વાવતાંથી તે છેક લણતાં સુધી રૂ. ૨૬-૦-૦ ને આસરે એક એકરનું ખર્ચ થાય છે. ત્યારે તેની ઉપજ નીચે પ્રમાણે આવે છે. ૨૨ મણ બાજરો, ૩ મણ મગ, ૨ મણ ગુવાર, અને ૩॥ મણ તલ એ પ્રમાણે ઓછામાં ઓછી ઉપજ એક એકરમાં થાય છે.

મકાઈ

ઉત્પત્તિસ્થાન અને પ્રાચીન ઇતિહાસ—મકાઈ એ ધાન્ય પેરૂ ન્યુમાનસ અને મેક્સિકોમાં થતું અને અમેરિકામાંથી આ દેશમાં આવેલ છે એમ કહેવાય છે. ૨૨ મા [illegible] અને તેનો વધારે પ્રચાર થયેલો કહેવામાં આવે છે

પૃથિવમાં ઓછા કરતાં ખ. [illegible] મકાઈ ખોરાકમાં દાણા તરીકે વપરાય છે, તેથી તેનું વાવેતર ઘણું વિસ્તારમાં કરવામાં આવે છે. અમેરિકાખંડના મોટા ભાગનો ખોરાક [illegible] છે. અમેરિકામાં મકાઈ કોર્ન નામથી ઓળખાય છે. [illegible] હિંદુસ્તાનના ભાગમાં મકાઈનું વાવેતર થોડુંજ થાય છે. અમેરિકામાં ઘણી [illegible] ત્યાં જે સંભાળથી મકાઈનું [illegible] જુવારે છે તેવી સંભાળ નહિ અહિં કરવામાં આવતી [illegible] પણ ઉત્તમ થાય તેમ [illegible] થી [illegible] ઉંચાઈએ મકાઈનો છોડ વધે છે. અમેરિકાના દક્ષિણ વિભાગમાં કેન્ટકી વગેરેમાં મકાઈનું સર

ને અનુકૂળ વરસાદ થાય તો સારો થાય છે. તે ખાતર વગર સારો પાકતો નથી. આ બાજરો ખેડામાં વવાય છે.

૨. માલઅન્દે તથા મધોધરી બાજરાનાં સાંઠાં પાતળાં હોય છે. દેશી જાતના બાજરામાંથી આની પેદાશ થયેલી છે. દેશી કરતાં આનાં ડુંડાં લાંબાં તથા દાણો પણ મોટો હોય છે. આ બાજરો ખેડાના બોરીઆવી પ્રગણામાં વવાય છે.

૩. નડીઆદનો દેશી બાજરો મધોધરી બાજરા કરતાં પાતળો ને ટુંકો હોય છે, ને તેનો રંગ ઝાંખો ને ધોળાશપર હોય છે. તેના થડના ઉપલા ભાગમાં ડાળી ફુટવા જેવું થઇ રહે છે.

૪. ઓનદ બાજરો—આ બાજરો પેટલાદ ને અહમદનગર તરફ વવાય છે. આ જાતના બાજરામાં ફેરાડી દેખાય છે. તેનાં સાંઠાં ઉંચાં ને ખડબચડાં થાય છે. તેનાં ડુંડાં પણ લાંબાં થાય છે, ને જાડાં દેખાય છે. ગુજરાતના બાજરાના દાણા કરતાં આ દાણો નાનો છે, પણ દક્ષિણના બાજરા કરતાં વધારે મોટાં છે.

૫. દક્ષિણનો બાજરો—આ જાતનાં બાજરાનાં સાંઠાં બહુ ઉંચાં થતાં નથી. તેનું ડુંડું નાનું હોય છે, ને તેનો દાણો નાનો હોય છે. તે કાંગ જાતનો છે, એટલે થોડે વરસાદે ને થોડી બીનાશે પણ થાય છે.

બાજરો વાવવાની ગુજરાતની રીત—પહેલો વરસાદ આવ્યા પછી હળવા હળથી બે કે ત્રણ ત્રણ બાજરાના ખેતરને દે છે. તે ખેતરને એમને એમ રહેવા દે છે, બાદ વાવ્યા પહેલાં એકાદ બે દિવસે કળીયાં હાંકી જમીન સરખી કરે છે, તેથી ખડ . પડી જાય છે. તા. ૧ જુલાઇથી ૧૫ મા જુલાઇ સુધી બાજરો વાવે છે. જેમ બાજરો મોડી તારીખે વવાય તેમ ફાયદો કરે છે. બાજરો વાવતાં દર એકરે બી તથા કઠોળ વગેરે દાંડાનું બી નીચે પ્રમાણે જોઇએ છીએ.

બાજરો શેર ૬. ગુવાર શેર ૧. મઠ શેર ૧. મગ શેર ગા. વાલ શેર ગા. અંબાડી શેર ગા. તુવેર શેર ૧ા થી ૨. દર ચોથી હારમાં તુવેર એકલી વાવે છે, ને તે સિવાયનું બી બધું બાજરા ભેગું વવાય છે. જો બે કઠોળ હમેશના રિવાજ પ્રમાણે બાજરા સાથે વાવે છે તો દર એકરે ૮ શેર બાજરો વવાય છે. બાજરો ત્રણ દાંતાવાળી ઓરણીથી વાવે છે, અને તેની હાર ૧૫ ઇંચને છેટે થાય છે. બી વાવ્યા પછી ઢાંકવા માટે સમાર હાંકે છે. ૭ ઇંચની ઉંચાઇએ બાજરો આવે એટલે વખેરે છે. બાદ બહુ ઉંચો થયા પછી ખરપેથી ખડ કાઢે છે. ત્યાર બાદ ને શીંડ ઉંચો થાય ત્યારે ફરી એલી હાંકી વખેરે છે. બાદ જમીન પોચી

કરવા ઉપરથી વારે દાળો દંતાળ હાંકે છે. એટલે બાજરાના મૂળ સુધી માટીની પાળી થઈ ભેજ જમીનમાં રહે છે, ને સુકાતી નથી. દાણ આવીને પાક થાય ત્યારે પછી રોપાથી રખોપું રાખવામાં આવે છે. ભુટાઓમાં પાકેલો બાજરો ભાદરવામાં પાકે છે. નવ બાજરો પહેલો પાકે છે. કોદરા બાજરો પછી પાકે છે. એકલા બાજરા કરતાં એમાં ઝાંઝો વાવ્યો હોય તો પેદાશની સરીકામતી ગણાય છે. ઘણો વરસાદ વરસે તો કોંગની નીપજ બહુજ સારી આવે છે, ને થોડા વરસાદે બાજરો સારો થાય છે. બાજરાને કાપીને ખળામાં આવે છે, બાદ તેના પાથર ખેતરમાં થોડા દિવસ સુધી રહેવા દે છે. પછી તેના પુળા બાંધી ગંજ વા ઓઘા ખડકી દે છે. અથવા તેમાંથી ડુંડાં લઈને ડાળની ગંજી કરે છે, ને ડુંડાં ખળામાં લઈ જાય છે. બાજરો ડુંડાં સહિત ખાટી રાખવામાં આવે તો તેનો દાણો મોટો થાય છે. એટલા માટે એક આગાઉથી બાજરો ઘણા વખત ખાટી રાખજો, બાદ લઈને હાથવાં ઝાંખીને દાણો જુદો પાડવો; ત્યારથી ઉપજાવે સારુ કરશે. એક ઓનિક્ષ્ક આખા દિવસમાં બાજરાના ૭૦ પુળા થશે છે. બાજરો વાવવાથી તે ઉગે લણવાં સુધી રૂ. ૨૬—૦—૦ ને આશરે એક એકરનું ખર્ચ થાય છે. ત્યારે તેની ઉપજ નીચે પ્રમાણે આવે છે. ૨૨ મણ બાજરો, ૩ મણ બા, ૨ મણ ગુવાર, અને ૩॥ મણ તલ એ પ્રમાણે એકામાં ઓછી ઉપજ એક એકરમાં થાય છે.

મકાઈ

ઉત્પત્તિસ્થાન અને પ્રાચીન ઇતિહાસ—મકાઈ એ ધાન્ય પૂર્વે યુરોપના અને એશિયાના ખંડ અને અમેરિકામાંથી આ દેશમાં આવેલ છે એમ કહેવાય છે. ૧૬ મા સૈકાના અંતે તેનો વધારે પ્રચાર થયેલો કહેવામાં આવે છે.

પૂર્વે [illegible] અમેરિકામાં [illegible] [illegible] અમેરિકામાં [illegible]

૧૫ ફુટ સુધી ઉંચું વધે છે, અને મકાઈડાળાના પોટા તેની બાજુ- માંથી નીકળે છે. જો મકાઈનું વાવેતર સારું હોય તો ત્રણ ત્રણ પોટા નીકળે છે, ને જો ખાલી મકાઈ વાવી હોય તો થોડા થોડા નીકળે છે, મકાઈનું બી ફળદ્રુપ તથા [illegible] જમીનમાં સારું હોય તો ઘણી મજબુત ને મોટા પોટાવાળી મકાઈ થાય છે, ને તેમાંથી મકાઈની પેદાશ ઘણી વધે છે.

મુંબઈ ઇલાકામાં મકાઈનું વાવેતર—મુંબઈ ઇલાકામાં મકાઈ દેશ સાથે ખેતરના કિનારા ઉપર વાવવામાં આવે છે. તેમાં પણ પંચમહાલ જીલ્લામાં આ કિનારનો મોટો ભાગ વવાય છે. બાકીનો [illegible] ભાગ આખા ઇલાકામાં વવાય છે. [illegible], અહમદનગર અને સતારા [illegible] માટે બજાર કિનારા ઉપર મકાઈ વવાય છે, ને બીજે તો ફક્ત [illegible] વવાય છે. મકાઈ ઉનાળામાં સારી થાય છે, અને શિયાળામાં વાવવાથી ટીમ લાગે તો થતી નથી, તેમ [illegible] પણ થતી નથી. મકાઈ [illegible], ફળદ્રુપ અને ભીનાશ રાખ- [illegible] જમીનમાં ઘણી સારી થાય છે; પણ ખાતર નાંખેથી વધુ સારી [illegible] મકાઈના છોડ [illegible] છે, [illegible] જો પુરે ન [illegible] પાણી પાવાની [illegible]

મકાઈ વાવવાની રીત—[illegible]

પંચમહાલમાં રિવાજ છે. જો બી ઉત્તમ પ્રકારનું હોય તો દર એકરે ૮ થી ૧૦ શેર બી વાવવું જોઈએ.

મકાઈ બે દાંતાવાળી ઓરણીથી ૨૦ ઈંચને છેટે હારમાં વવાય છે. કારણ તેનું બી મોટું હોય છે એટલે પાતળું વવાય છે. બી ઓરણીથી વાવવામાં ઘણી ચતુરાઈ વાપરવી પડે છે. તે પ્રમાણે કરતાં ન આવડે તો ખેડુતો હળવતી ચાસ કરતા જાય છે ને દર ત્રીજા ચાસમાં હાથ વતી બી વાવે છે. જુન માસમાં જમીન તૈયાર થાય કે તુરત બી વાવી દે છે. પંચમહાલમાં દર એકરે ૧૦ થી ૧૫ શેર બી વાવવું જોઈએ છીએ. શરૂઆતમાં ધીમેથી મકાઈના રોપ વધે છે, પણ પછીથી એટલા જોરમાં વધે છે કે, તે માટે સંભાળથી નીંદવું ને ગોડવું પડે છે. મકાઈને એક વાર ગોડવા નીંદવાનું તથા બે વાર ફુંદવાનું કરવું જોઈએ. ત્રણથી ચાર માસમાં મકાઈનું વાવેતર પાકી તૈયાર થાય છે. દર એકરે મકાઈના ડોડા કેટલા થાય છે તેનો અંદાજ મહાલમાં આવ્યો નથી. કારણ આપણે ત્યાં તેના ડોડા ખાવા માટે કાચા તોડી વેચવા રિવાજ છે. મોટા શહેરમાં તો મકાઈના ડોડા વેચી નાંખે છે, ને તેનાં રાડાં ચારા તરીકે વેચી પૈસા પેદા કરે છે. મકાઈની કડબ ઢોરને ખવરાવવા માટે ઘણું જ ઉપયોગી અમૂલ્ય છે. પણ પંચમહાલમાં થોડી ઉપયોગી ગણી વાપરાં થાય છે. મકાઈ ઓરણીથી વાવે છે. તે દરેક હારમાં ૧૩ ઈંચ છેટા ચાસમાં બી વાવે છે. જ્યારે ફુલ દેખાય છે ત્યારે ચારેકોરની મકાઈમાં વાડ પડે છે. મકાઈને એક વાર ઢાંકે છે. લીલા મકાઈની ચાર મીઠી હોય છે તેથી ઢોરને ઘણું ભાવે છે. તેટલા માટે લીલા ને સૂકી અમર સૂકા મકાઈની કડબ ભરી રાખે છે. ત્રણ હજાર શેર લીલો ચારો દર એકરે થાય છે. મકાઈને કોઈ જાતનો રોગ લાગુ પડતો નથી. પણ ચોરટો, ઉંદર, શિયાળ, ડુક્કર અને પોપટ મકાઈને નડે છે. મકાઈમાં ચોરી થતા પણ અમર રહે છે, માટે બરાબર બંદોબસ્ત રાખવો જરૂરનો છે. મકાઈ વાવતાં દર એકરે રૂ. ૧૩-૮-૦ ખર્ચ આવે છે.

જવ.

જવ એ હિંદુઓનું મુખ્ય ધાન્ય ગણાય છે. હિંદુના શાસ્ત્ર ગ્રન્થોમાં અને વૈદિક લોકોએ આ ધાન્યની પ્રથમ શરૂઆત કરી છે. વિજ્ઞાનમાં આ ધાન્યનો ખપ વિશેષ છે, અને તેનો ખપ પણ પુષ્કળ થાય છે.

આપણા દેશમાં જવનું વાવેતર—અમદાવાદ જીલ્લામાં થી

હજાર એકરમાં, સતારામાં ચાર હજાર એકરમાં, પંચમહાલ જીલ્લામ
બે હજાર એકરમાં, સોલાપુરમાં ત્રણ હજાર એકરમાં, પુના જીલ્લામ
એક હજાર એકરમાં ને અહમદનગરમાં ચારસો એકરમાં વવાય છે
જવનું કુંવળ હુંકું થાય છે. તેની ઉંચાઇ અઢી ફુટની હોય છે, પણ તે
સહુ બટકણુ હોય છે; પુષ્ટીકારક નથી.

જવ વાવવાની રીત—વારંવાર હળની ગણુ દઇને તથા
કળીયાં હાંકીને જવ વાવવાને જમીન તૈયાર કરવી. ચીકાશ વગરની
જમીનમાં જવ વાવવાથી સારા થાય છે. જવને ક્યારા કરીને છાંટીને
વાવવા તથા તે ઉપર ખંપાળીથી ધૂળ ભેળવી સમા કરવા. અમદાવા-
દમાં હલકા હળથી ચાસ પાડી તેમાં જવ છાંટે છે. બીજો ચાસ પા
કે કાઢે છે તેથી પહેલો ચાસ ઢંકાય છે. એવા હળના ચાસ કરીને બી
વાવે છે ને ઢાંકે છે. ત્રણ ઇંચથી વધારે ઉંડું બી ન વાવવું. બી વાવી
લીધા પછી ક્યારા બાંધવા ને નીકો કે પાળો કરી પાણી પાવું. જે ખેત-
રમાં જવ વાવવા હોય તેમાં જે પહેલું વાવેતર હોય તેને ખાતર નાં-
ખેલું હોય તો તેમાં જવ વાવવાથી ફરી નાંખ્યા સિવાય તે સારા પાકે
છે. જો ખાતર વગરની ને હલકી જમીન હોય તો દશથી પંદર ગાડાં
સડેલું ખાતર એક એકરે નાંખવું. પહેલી હળની ગણુ દેતાં પહેલાં ખાતર
સરખું નાંખી જવું, બાદ હળની ગણુ દઇ ભેળવી દેવું. જવ વાવ્યા
પછી ખાતર નાખવાથી દાણા મોટા થાય છે, ને જવનું ડુંડ વધી
જાય છે, ને તેથી દાણો કણે ઢીલો ને દાણાવાળો થાય છે. જવ ઘણું કરીને
કારતક માગસરમાં વવાય છે, ને બીજા વાવેતર તરીકે જવ વાવવા હોય
તો એક માસ પહેલાં વાવવા. એક એકરે બેથી અઢી મણ જવનું બી
વાવવું. જો ખેતરમાં ખડ થાય તો નીંદી નાંખવું, પણ ખેડ સારી હોય
તો જવમાં નીંદામણ ઉગતું નથી. ખરપેથી જમીન પોચી કરવાથી
જવ સારા થાય છે, માટે ગોડવાનું ચૂકવું નહિ. માટીવાળી
જમીનમાં દસ બાર દિવસે જવને પાણી પાવું. ચાર માસે જવ
પાકી જાય છે. જવનું વાવેતર કરવામાં એક એકરે રૂ. ૫૮—૮—૦ ખર્ચ
આવે છે ત્યારે તેની ઉપજ દર એકરે રૂ. ૫૬—૦—૦ આવે છે.

તુવેર.

તુવેરની આવશ્યકતા અને ઉપયોગ—આખા હિન્દુસ્તાનમાં
તુવેરનો ખોરાક વિશેષ છે. નિત્યના ભોજનમાં તુવેરનો જુદી જુદી
રીતે ઉપયોગ કરે છે. કઠોળમાં તે વધારે સ્વાદિષ્ટ ગણાય છે.
તુવેરનું મૂળ વતન મધ્ય સમુદ્ર પાસેના આફ્રિકા દેશમાં છે, તે ત્યાં

છે. હલકી, ઓગાસ વગરની જમીનમાં તલ સારા થાય છે, તે એકલા વવાય છે; તેમજ બીજા વાવેતર સાથે પણ તલનું વાવેતર થાય છે. સરાણીયા તથા પુરબીયા તલ બાજરામાં તેમજ જારમાં પણ વવાય છે. પીળા તલમાં બીજા તલ કરતાં તેલ વધું નીકળે છે, તેમ તેનો ભાવ પણ સારો હોય છે. મુંબઇ ઇલાકામાં ત્રણ લાખ એકરમાં તલનું વાવેતર થાય છે. ડૉક્ટર લેધરે તલનું બારીક રીતે સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે. તે લખે છે કે, "પીળા, રાતા અને કાળા તલ એકજ તારીખે—તા. ૨૧ મી જુને વાવ્યા હોય તો નીચેની મુદ્દને ચોક્કસ પાકી જાય છે. પીળા તલ ૨૧ મી ઓક્ટોબરે, રાતા તલ ૨૭ નવેંબરે અને કાળા તલ ૧૯ મી નવેંબરે પાકે છે."

ખાનદેશ, નાશીક, અહમદનગર, સોલાપુર, કર્ણાટક, મારવાડ, કાઠીઆવાડ વગેરેમાં તલનું વાવેતર ખુબ થાય છે. ચોમાસુતલને હલકી જમીન હોય તો ચાલે છે, પણ શિયાળુ તલ માટે ભીનાશવાળી જમીન જોઇએ. રેતાળ જમીનમાં ચોમાસુ મોલ તરીકે તલ સારા થાય છે, ને તે ઓગષ્ટ અગર સપ્ટેંબરમાં વવાય છે. તે કરાળ માટીની જમીનમાં વાવવાથી સારા થાય છે.

તલ વાવવાની રીત—દર એકરે પાશેર તલનું બી વાવે છે. પીળા તલ કરતાં કાળા ને રાતા તલ વહેલા વવાય છે. બીજા મોલ સાથે ચોમાસામાં તલ વાવે છે, તો એક એકરે ૮૦ થી ૧૨૦ શેર તલની ઉપજ થાય છે. તલનું બી ઝીણું હોય, રાખ અગર રેતી સાથે મેળવીને વાવે છે. ૧૩ થી ૧૪ ઇંચ છેટે હારમાં તલ વવાય છે. એક એકરમાં એકલા તલજ વાવવાથી ૪॥ થી એક ગાડી સુધી તલ વાવવા જોઇએ છીએ. બી છીછરૂં વાવવું. તલ વાવવામાં ખાસ [illegible] વાવ્યા પછી ઝાંખરાં બાંધીને ખેતર ઉપર ફેરવવાં. [illegible] તલ વાવવાની એરણીયા [illegible] શાખ નહિ પાકતા તલ [illegible] હોય તો તલ [illegible] નુક-સાન કરે છે [illegible] ખેતરને ખપેડવું, નિંદવું, વગેરે [illegible] જોઇએ. સપ્ટેંબરમાં તલ વવાય છે [illegible] ડાં જ્યારે પીળાં થઇ જાય [illegible] તલ પાકેલા જાણ તેમ તેમ [illegible] છે. બહુ પાકી જવા દેવાથી તલ [illegible] બહુ પાકવા દેવા નહિ. તલ કાપીને તેની [illegible] ઢગલીમાં [illegible]

ચણ્યા વવાય છે; અને ટોલેમિસના વખતથી મિસર દેશમાં ચ[illegible] વવાય છે. રોમન લોકો ચણ્યાને સાઇસર એ નામથી ઓળખે છે. ચ[illegible] ચાર પ્રકારના થાય છે. રાતા, કાળા, પીળા અને ધો[illegible] સપ્ટેમ્બર યા અક્ટોમ્બરમાં પાછલો ખૂબ વરસાદ વરસે તો ચણ[illegible] વાવેતર ઘણું થાય છે. પણ તેને અભાવે તેનું વાવેતર કમ થતા થ[illegible] છે. જે ખેતરોમાં ચાસીયા ઘઉં થાય છે, તેજ ખેતરોમાં ચણ્યા થાય[illegible]

ચણ્યા વાવવાની રીત—૧ ચણ્યા માટે જમીન પડતર રાખી[illegible] શિયાળામાં વાવે છે. ૨ કમોદ પછી એજ ખેતરમાં ચણ્યા વાવે [illegible] પંચમહાલમાં કમોદ કે મસાઇ કે બાજરો ચોમાસુ વાવેતરને [illegible] લઇને એજ જમીનમાં ચણ્યા વાવે છે. ૩ ચણ્યાને પાણી પા[illegible] શિયાળામાં વાવે છે. આમ ત્રણ રીતે ચણ્યા વવાય છે. શિયાળુ મો[illegible] તરીકે એકલા ચણ્યા કાળી કરાળ જમીન, જેમાં ઘણી ભીનાશ રહે છે[illegible] તેમાં પાણી પાયા વગર ઘણા સારા થાય છે.

તલ.

ઉત્પત્તિસ્થાન અને પ્રાચીન ઇતિહાસ—તલ એ સ[illegible] આફ્રિકા ખંડનું ધાન્ય છે, એમ કહેવાય છે. પ્રાચીન ગ્રીક, આર્યો અને મીસરના લોકોને આ ધાન્યની સારી માહિતી હતી જેના સપ્રમાણ પુરાવાઓ મળી આવે છે

આ [illegible] [illegible] આર્ય [illegible] માટે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે [illegible] [illegible] [illegible], એવા વિદ્વાનોનો મત છે; અને [illegible] [illegible] હિંદુસ્તાનમાંથી નિકાસ થાય? એમ [illegible]

તલના છોડ—[illegible] [illegible] કુદરતી રીતે [illegible] [illegible] [illegible] જાતની છે. આ[illegible] દુનિયામાં [illegible] [illegible] તેમજ હિંદુસ્તાનનો તલ મ[illegible] [illegible]

તલનાં ઝાડવાં—[illegible] [illegible] ઉંચાઇ સુ[illegible] [illegible] [illegible] છે. તલના બૈડીઆ[illegible] [illegible] [illegible] છે ત્યારે તેમાંથી તલ કાઢ[illegible] [illegible] [illegible] ધોળો, કાળો અને ભુરો હોય [illegible] [illegible] છે. આગળ કરતા તલનું બી નાનું ને [illegible] હોય છે. [illegible] આગળ તલ જુદા તલ કરતાં એક માસ વહેલા પાકી જાય છે, અને તેને [illegible] કહે છે, ને તે વરસાદ થતાંજ વવાય

છે. હલકી, ચીકાશ વગરની જમીનમાં તલ સારા થાય છે, તે એકલા વવાય છે; તેમજ બીજા વાવેતર સાથે પણ તલનું વાવેતર થાય છે. સરાંડીયા તથા પુરબીયા તલ ભાદરવામાં તેમજ આસોમાં પણ વવાય છે. ધોળા તલમાં બીજા તલ કરતાં તેલ ઘણું નીકળે છે, તેમ તેનો ખોળ પણ સારો હોય છે. મુંબઈ ઈલાકામાં ત્રણ લાખ એકરમાં તલનું વાવેતર થાય છે. ડૉક્ટર હેઈરે તલનું ઘણીક રીતે સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે. તે લખે છે કે, "ધોળા, રાતા અને કાળા તલ એકજ તારીખે—તા. ૨૧ મી જુને વાવ્યા હોય તો નીચેની મુદતે ચોકસ પાકી જાય છે. ધોળા તલ ૨૧ મી ઓક્ટોબરે, રાતા તલ ૨ જી નવેંબરે અને કાળા તલ ૧૯મી નવેંબરે પાકે છે."

ખાનદેશ, નાશીક, અહમદનગર, સોલાપુર, કર્ણાટક, ધારવાડ, કાઠી-આવાડ વગેરેમાં તલનું વાવેતર ખૂબ થાય છે. ચોમાસુ તલને હલકી જમીન હોય તો ચાલે છે, પણ શિયાળુ તલ માટે ભીનાશવાળી જમીન જોઈએ. રેતાળ જમીનમાં ચોમાસુ મોલ તરીકે તલ સારા થાય છે, ને તે ઓગસ્ટ અગર સપ્ટેંબરમાં વવાય છે. તે કરાળ માટીની જમીનમાં વાવવાથી સારા થાય છે.

તલ વાવવાની રીત—દર એકરે પાશેર તલનું બી વાવે છે. ધોળા તલ કરતાં કાળા ને રાતા તલ વહેલા વવાય છે. બીજા મોલ સાથે ચોમાસામાં તલ વાવે છે, તો એક એકરે ૮૦ થી ૧૨૦ શેર તલની ઉપજ થાય છે. તલનું બી ઝીણું હોઈ રાખ અગર રેતી સાથે મેળવીને વાવે છે. ૧૩ થી ૧૪ ઇંચ છેટે હારમાં તલ વવાય છે. એક એકરમાં એકલા તલજ વાવવાથી ના થી એક શેર સુધી તલ વાવવા જોઈએ છીએ. બી છીછરું વાવવું. તલ વાવવામાં પાંસ બહુ ન જોઈએ. તલ વાવ્યા પછી ઝાંખરાં બાંધીને ખેતર ઉપર ફેરવી બી ઢાંકે છે. તલ વાવવાની ઓરણીના દાંતાનાં છેડાનાં કાણાં કાઢીને વાવે છે, એટલે ઊંડા ચાસ નહિ પાડતાં તલ છીછરા વવાય છે. જો જમીનમાં કુદરતી ભીનાશ ન હોય તો તલ બધા હારબંધ ઉગી નીકળતા નથી, ને તલને ભારે નુકસાન કરે છે, તેથી હળવે વરસાદે તલ સારા પાકે છે. તલના ખેતરને વખેડવું, નિંદવું, વગેરે કરવામાં ખાસ ધ્યાન રાખવું. ખડ થવા ન દેવું જોઈએ. સપ્ટેંબરમાં તલ વવાય છે ને જાનેવારીમાં પાકે છે. તેનાં પાંદડાં જ્યારે પીળાં પડે ત્યારે ઉપાડવા જેવા થાય છે. જેમ જેમ તલ પાકતા જાય તેમ તેમ પાકવા અગર મૂળ સહિત ઉપાડવામાં આવે છે. બહુ પાકી જવા દેવાથી તલ ખેતરમાં ખરી જાય છે, માટે બહુ પાકવા દેવા નહિ. તલ ઉપાડીને તેની ઉભડી કરવી. બાદ ઉભડીમાં દશ

દિવસ રહી તેનાં ડોડીવાં ઉઘડી જાય ત્યારે મોદમાં ભરી ખળામાં ખખેરી લેવામાં આવે છે. બાદ તેને ઉપણી, ચાળી અને ચોખ્ખાં કરવામાં આવે છે. એક એકરમાં તલ વાવવાનું ખર્ચ રૂ. ૧૦-૬-૦ થાય છે; ત્યારે તેની ઉપજ સરાસરી રૂ. ૨૮-૬-૦ ને આશરે આવે છે. તલના વાવેતરમાં એક એકરે રૂ. ૧૮ ચોખ્ખા નફા રહે છે.

અળસી.

ઉત્પત્તિસ્થાન અને પ્રાચીન ઇતિહાસ—ખ્રિસ્તી શક પૂર્વે આઠ હજાર વર્ષને સુમારે અળસીની ઓળખાણ મિસર દેશમાં થઇ છે. કારણ કે જુના મિસરની બાજુમાં અળસીના ઝાડના તંતુનું કાપડ હમણાં સુધી આવતું. તે તંતુને અને તેના કાપડને ફ્લાક્સ કહેવામાં આવે છે. ઇજિપ્ત દેશમાંથી એશિયાખંડમાં ધાન્ય આવ્યું, એવો તર્ક બાંધી શકાય છે. આર્ય લોકોએ આપણે માટે અળસી આણી હોય એમ કહેવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૮૩૨માં હિંદુસ્તાનમાંથી ઇસ્ટઇંડીઆ કંપનીએ પ્રથમ અળસી વિલાયત મોકલવામાં આવી એમ કહેવામાં આવે છે. ઇરાનના અખાત તથા બ્લેક સમુદ્ર (કાળા સમુદ્ર)ની વચ્ચેના પ્રદેશમાં અળસી કુદરતી રીતે જંગલોમાં ઉગી નીકળતી જોવામાં આવે છે, અને તે છોડ તે દેશનો વતની છે.

ઉપયોગ—હિંદુસ્તાનમાં સુમારે અરધો ક્રોડ એકર જમીનમાં અળસી વાવવામાં આવે છે. અળસીના બીયા પીલીને તેનું તેલ કાઢવામાં આવે છે; અને તેનો ખોળ જાનવરોને ખવરાવવાના કામમાં આવે છે, તથા ખાતરમાં પણ વપરાય છે. કેટલાક ભાગમાં અળસીના છોડના રેસા કરવા માટે વવાય છે. હિંદુસ્તાનની હવા અળસીના છોડના રેસા મજબુત કરવાને અનુકૂળ નથી, તેટલા માટે આ માટેજ અળસી બંગાળા તરફ વિશેષ વવાય છે. અળસીના રોપા નાના વધે છે, તેની ઉંચાઇ ૧૮ થી ૨૪ ઇંચથી વધારે થતી નથી. ઘાટી વાવે તો રેસા થાય છે, ને પાતળી વાવે તો બી થાય છે. તેને ડાળીઓ ઝાઝી ફુટતી નથી. તેને ડીસેમ્બર અગર જાન્યુઆરીમાં ફુલ આવે છે. ખાનદેશમાં કાળી જમીન ઉપર અળસી વવાય છે. તેના ફુલ ઝાંખા આસમાની રંગનાં હોય છે. તેનું ફળ ગોળ આકારનું થાય છે. ફળને ૧૦ ખાનાં હોય છે, તે દરેકમાં બી હોય છે.

અળસીનાં બી—અળસીનાં બી ચળકતાં, ચપટાં, લીસાં, કાળા રંગનાં, ને પેટાળેથી ઉપસેલાં હોય છે. કેટલીક અળસી સાવ સફેદ

રંગની પણ થાય છે. પણ તે મુંબઇ ઇલાકામાં ઘણીજ થોડી જોવામાં આવે છે; અને મધ્ય પ્રાંતોમાં તે જાતની અગાસી વવાય છે. મુંબઇ ઇલાકામાં અગાસીનું વાવેતર બે લાખ સાઠ હજાર એકર ઉપર થાય છે.

અગાસી વાવવાની રીત—જે જમીનમાં ચણા તથા ચાસીયાં થઉ થાય છે, તેજ જમીનમાં અગાસી વવાય છે. ઉનાળામાં કળીયું બે વાર હાંકવું તથા વરસાદના દહાડામાં પણ એકાદ બે વાર કળીયું હાંકવું, તેમજ એક વાર હળની ખણ દેવી. જ્યારે જમીન બારીક થઇ જાય ત્યારે ઓકટોબર માસમાં બી વાવવું. દર એકરે ૧૦ થી ૧૨ શેર બી વાવે છે. એક ફુટ છેટે અગાસીની હાર કરે છે. તેના ઉપર રપટેથી બી છાંટવાં. પણ બી ઉંડાં દટાય નહિ તેની સરત રાખવી. સારી ખેડ થઇ હોય તો જમીનમાં ભીનાશ રહે છે, ને નીંદામણ પણ થતું નથી. પાણી વગર કેમુઆરીમાં પણ અગાસી પાકે છે. તેને કશો રોગ કે જીવજંતુનો બિગાડ લાગતો નથી. મૂળમાંથી રોપા ઉપાડીને અગર થડનો વાઢ કરીને અગાસીની કાપણી કરવામાં આવે છે. છોડવા બહુ સુકાવા દેવા નહિ; કેમકે કાપતા ટાણે બી ખરી પડે છે. ખળામાં લઇ જઇને ધોકા-વીને અગાસી જુદી પાડી ઉપણીને ચોખ્ખી કરે છે. દર એકરે ૫૦૦ રતલ અગાસી ખેતરમાંથી થાય છે. પણ સાધારણ ખેતરમાં એટલી થતી નથી. વાવ્યા પછી વરસાદ થાય તો અગાસીને નુકસાન કરે છે, ને ફુલ-કાલ આવ્યા પછી વાદળાં થાય તોપણ થોડી ઉપજ થાય છે. તેટલા માટે અગાસીનું વાવેતર નાજુક ગણાય છે. તેમાં ગેરૂ આવે છે ત્યારે તેમાં અગાસી ભરાતી નથી, ને બી ખાલી નીકળે છે ને રોપા તંદુરસ્ત લાગે છે. ઘઉંની માફક રાતાં થઇ જતાં નથી. તેથી અગાસીને ગેરૂ આવે તે તુરત પારખ્યા શકાતો નથી. અગાસીના વાવેતરમાં દર એકરે રૂ. ૧૦-૦-૦ નું ખર્ચ થાય છે ત્યારે તેની ઉપજ દર એકરે સરાસરી ૧૦ મણ અગાસીની આવે છે.

ભોંયમગ—મગફળી.

ભોંયમગ—એ બ્રાઝિલનો મૂળ વતની છે. હિંદુસ્તાન તથા ગરમ દેશ આફ્રિકામાં ઘણાં વરસ થયાં ને વવાય છે. મુંબઇ ને મદ્રાસ ઇલાકામાં તેના બીમાંથી તેલ કાઢવા માટે ઘણા વિસ્તાર ઉપર ભોંયમગ વાવવામાં આવે છે.

ભોંયમગ વાવવાની રીત—ભોંયમગના ખેતરમાં ઘેટાં બકરાંને બેસારીને લીંડી તથા પેસાબનું ખાતર આપે છે. ઉનાળામાં ઘેટાં

ખેતરોમાં એમાડે છે. જો ઘેટાં બકરાંની લીંડી વગેરેનું ખાતર ન મળે તો પછી દર એકરે ૨૫ ગાડાં ગળતીયું છાણનું ખાતર મે માસમાં નાંખે છે, ને એક વરસાદ આવે કે તુરત મેળભેળ કરી દે છે. હિંદમાં એક વરસાદ થયા પછી ભોંયગીંગના વાવેતરવાળું ખેતર હળથી ખૂબ ખેડે છે. ત્યાર બાદ કળીયુ ચોકીયુ હાંકી, ખેતરની પાંસ સારી કરે છે. જ્યારે વરસાદથી જમીન વાવવા જેવી પોચી થાય ત્યારબાદ જરા સુકાય કે તરત હળથી ચાસ પાડી બી તેમાં વાવે છે. ભોંયમગ ફોલીને તેનાં રાતાં બી કાઢીને વાવવાં. તેના ઉપરની રાતી છાલ જરા પણ ખસવી ન જોઇએ. એક એકરે ૪૦ થી ૫૦ રતલ બી વવાય છે. હળથી ચાસ પાડતા જાય છે, તેમાં હાથવતી બી ૩ થી ૪ ઇંચને છેટે વાવે છે. બીજે ચાસ પડે પડે છે, તેથી બી ઢંકાય છે. બી એક બીજાથી ૬ ઇંચ છેટું વાવવું ચાર દાંતાવાળી ઓઝણીથી પણ બી વવાય છે, ને પાવડાથી રેખા કાઢી બી વવાય છે હળનો ચાસ કરી બી વાવ્યા પછી ઉપર કળીયુ કે ઢેફો કાઢી જમીન સરખી કરે છે. બે વાર નીંદામણ [illegible] હાથવતી દાંતરડેથી [illegible] ત્યારે તેને [illegible] વરસાદ [illegible] તો પાણી [illegible] જાય છે [illegible] છે, ને [illegible] તેલ કાઢવામાં આવે છે [illegible] હિંદુસ્તાનમાં [illegible]

કર્ણાટક ને સતારા જીલ્લામાં એ પર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. પરદેશ મોકલવા સારૂ એ મુંબાઇના બંદરપર લાવવામાં આવે છે. ચઢાવ્યા પહેલાં છાલાં કાઢી નાખવામાં આવે છે. મારસેલ્સ ટ્રીસ્ટ; ને બોર્ડો તરફ એનો સારો ઉપાડ થાય છે. હાલના વખતમાં મુંબઇથી ૫૩૦૦૦ હંડ્રેવેટ જેટલી એની નિકાસ થાય છે. રસ્તામાં શીંગદાણાને ઘણી જાતની અસર થાય છે. એથી કરીને એમાંથી સારૂં તેલ નીકળી શકતું નથી. જો એજ શીંગદાણા મુંબઇ અથવા આ દેશના કોઈ ભાગમાં તેલને માટે પીલવામાં આવે ને તે પછી તેલ નિકાસ કરવામાં આવે તો વખતે ઓલીવ તેલ બદલ એનો ઉપયોગ સારી રીતે કરી શકાય. ફ્રાન્સમાં આ તેલનો સાબુમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ તેલ બીજા તેલમાં ભેળ કરવામાં વપરાય છે. જ્યારે બીયાં મશીન વગર દળવામાં આવે, ત્યારે તેનું તેલ રંગ વગરનું તથા સેલાદ તેલના જેવો સ્વાદ એમાં હોય છે. પણ જો વધારે ટેમ્પરેચર પર તેલ કાઢવામાં આવ્યું હોય તો તે તદ્દ ફક્ત સાબુ બનાવવામાં વાપરી શકાય છે. આ તેલનો ખોળ જાનવરના ચારા તેમજ જમીનના ખાતરને માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. કારણ કે આ તેલના ખોળમાં બીજા તેલના ખોળ કરતાં પ્રોટેન વધારે પ્રમાણમાં રહેલું હોય છે. વળી આ ખોળને પચાવતાં ઘણી મુશ્કેલી પડતી નથી. જે શીંગદાણા બગડેલા હોય એવા દાણાના ખોળનો ખાતરને માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ભોંયમગના ખોળનું પૃથક્કરણ કરતાં જણાયું છે કે, એમાં ઝાડ વનસ્પતિ ઉછેરવા માટે અમુક તત્વો સમાયેલાં છે. આ સિવાય તેનું તેલ બીજા ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે. ચોપડવાના તેલમાં, પ્લાસ્ટરને સાફ કરવાની વસ્તુમાં એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ તેલ ઓલીવ તેલને બદલે પણ વાપરી શકાય છે. બીજા ગરમ દેશ કરતાં હિંદુસ્તાનના ભોંયમગમાંથી જે તેલ નીકળે છે, તે ઘણી સારી જાતનુ હોય છે. લગભગ એ શીંગમાંથી ૩૫ થી ૪૫ ટકા જેટલી ઉતર થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં આ તેલની નાની મીલો કોઈ કોઈ ઠેકાણે છે, પણ તે ગરીબ ને અજ્ઞાનની હાથમાં છે. તેઓ યુરોપ તથા અમેરિકાના લોકની માફક નવા ટેકનીકલ જ્ઞાનથી તથા નવી રીતથી તેલ કાઢતા નથી; પણ પોતાની જુની રીત જે બાપદાદાથી ચાલતી આવી છે તે રીત પ્રમાણે કાઢે છે. બંગાળામાં એના તેલને સારૂ એકાદ બે મોટી મીલો છે. આ મીલો થવાથી થોડી-ઘણી અસર એના નિકાશના વ્યાપારપર થઈ છે. આ મીલો ઘણુ સારૂં કામ કરે છે. આ તેલનો ઉપયોગ ફ્રાન્સમાં તેમજ બીજા મુલકોમાં દિવસે દિવસે વધતો જાય છે. લડાઈના વખતમાં કેટલીક સરકાર ભોંયમગના

ખેતરોમાં બેસાડે છે. જો ઘેટાં બકરાંની લીંડી વગેરેનું ખાતર ન મળે તો પછી દર એકરે ૨૫ ગાડાં ગળનીયું છાણનું ખાતર બે માસમાં નાંખે છે, ને એક વરસાદ આવે કે તુરત સેળભેળ કરી દે છે. દક્ષિણમાં એક વરસાદ થયા પછી ભોંયસીંગના વાવેતરવાળું ખેતર હળથી ખૂબ ખેડે છે. ત્યાર બાદ કળીયું ચોકીયું હાંકી, ખેતરની પાંસ સારી કરે છે. જ્યારે વરસાદથી જમીન વાવવા જેવી પલળે ત્યારબાદ જરા સુકાય કે તરત હળથી ચાસ પાડી બી તેમાં વાવે છે. ભોંયમગ ફોલીને તેનાં રાતાં બી કાઢીને વાવવાં. તેના ઉપરની રાતી છાલ જરા પણ ખસવી ન જોઇએ. એક એકરે ૪૦ થી ૫૦ રતલ બી વવાય છે. હળથી ચાસ પાડતા જાય છે, તેમાં હાથવતી બી ૩ થી ૪ ઇંચને છેટે વાવે છે. બીજો ચાસ પડખે પડે છે, તેથી બી ઢંકાય છે. બી એક બીજાથી ૬ ઇંચ છેટું વાવવું. ચાર દાંતાવાળી ઓરણીથી પણ બી વવાય છે, ને પાછળથી રપટા હાંકી બી વવાય છે. હળનો ચાસ કરી બી વાવ્યા પછી ઉંધું કળીયું કે રપટો હાંકી જમીન સરખી કરે છે. બે વાર નીંદામણ કાઢવા માટે વખેડાં કાઢે છે: અગર હાથવતી દાતરડેથી ખડ નીંદે છે. જ્યારે વેલા ચાલી જમીન ઉપર પથરાય છે, ત્યારે તેને પાણી પાય છે. ભોયમગ છ સાત માસ સુધી ભોંયમાં રહે છે. વરસાદ હોય ત્યારે પાણી પાતા નથી, ને વરસાદ આવતા વાર લાગે તો પાણી પાય છે. ક્યારા કે પાળા કર્યા વગર જે રીતે પાણી ખેતરમાં પહોંચે એવી રીતે થાય છે. જ્યારે છોડના પીળા પડી જાય ને સાવ સુકાઇ જાય છે ત્યારે હળ હાંકી જમીન ખેડીને ભોયમીંગ બહાર કાઢે છે, ને દાડીઆ પાસે વીણાવી ભેગી કરે છે. પણ કેટલીક વાર કોશ યા કોદાળીથી ખોદીને ભોંયમગ કાઢે છે. તેના પાકડા, વેલા, સાવ સુકાયાં ન હોય તો જાનવરો ખાય છે. એક એકરની સારી જમીનમા ૩૨૦૦ થી ૩૫૦૦ રતલ ભોયમગની ઉપજ થાય છે. છાલા સહિત ભોંયમગનો સંગ્રહ કરી રાખે છે, એટલે બગડવાનો ભય ઘણો ઓછો રહે છે. એક રૂપીઆની ૩૦ થી ૪૦ શેર ભોયમગ ખપે છે. ભોયમગ ખાવા માટે ફરાળમાં વપરાય છે. **ભોંયમગમાંથી તેલ કાઢવામાં આવે છે.** મુંબઇ બંદરથી ભોંયમગ ઘણા સારા જથામાં નિકાસ થાય છે. આરકીસ તેલ ભોંયમગમાથી કહાડનામા આવે છે. આ ભોંયમગની એટલા બધા લાંબા વખતથી ખેતી થતી આવે છે કે એ પહેલાં કયા દેશમાં થતી હતી એ સબંધી કંઇ પણ વિશેષ મળી આવતું નથી; તેમ જ હિંદુસ્તાનમાં એની ક્યારે ખેતી થવા લાગી તેની પણ યાદી મળતી નથી. આ ભોંય-

હિંદુસ્તાનમાં સઘળે ઠેકાણે ઉગે છે, પણ ખાસ કરીને દક્ષિણમાં

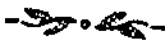
કર્ણાટક ને સતારા ઇલાકામાં એ પર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. પરદેશ મોકલવા સારૂ એ મુંબઇના બંદરપર લાવવામાં આવે છે. મહાભ્યા પહેલાં છાલાં કાઢી નાખવામાં આવે છે. માર્સેલ્સ ટ્રીસ્ટ; ને ફ્રાંસ તરફ એનો સારો ઉપાડ થાય છે. હાલના વખતમાં મુંબઇથી ૪૨૦૦૦ હંડ્રેડ વેટ જેટલી એની નિકાસ થાય છે. રસ્તામાં શીંગદાણાને ઘણી જાતની અસર થાય છે. એથી કરીને એમાંથી સારૂં તેલ નીકળી શકતું નથી. જો એજ શીંગદાણા મુંબઇ અથવા આ દેશના કોઇ ભાગમાં તેલને માટે પીલવામાં આવે ને તે પછી તેલ નિકાસ કરવામાં આવે તો વખતે ઓલીવ તેલ બદલ એનો ઉપયોગ સારી રીતે કરી શકાય. ફ્રાન્સમાં આ તેલનો સાબુમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ તેલ બીજા તેલમાં ભેળ કરવામાં વપરાય છે. જ્યારે બીયાં મશીન વગર દબાવામાં આવે, ત્યારે તેનું તેલ રંગ વગરનું તથા બેદાક તેલના જેવો સ્વાદ એમાં હોય છે. પણ જો વધારે ટેમ્પરેચર પર તેલ કાઢવામાં આવ્યું હોય તો તે તેલ ફક્ત સાબુ બનાવવામાં વાપરી શકાય છે. આ તેલનો ખોળ જાનવરના ચારા તેમજ જમીનના ખાતરને માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. કારણ કે આ તેલના ખોળમાં બીજા તેલના ખોળ કરતાં પ્રોટેન વધારે પ્રમાણમાં રહેલું હોય છે. વળી આ ખોળને પચાવતાં ઘણી મુશ્કેલી પડતી નથી. જે શીંગદાણા બગડેલા હોય એવા દાણાના ખોળનો ખાતરને માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ભોંયમગના ખોળનું પૃથક્કરણ કરતાં જણાયું છે કે, એમાં ઝાડ વનસ્પતિ ઉછેરવા માટે અમુક તત્વો સમાયેલાં છે. આ સિવાય તેનું તેલ બીજા પણ ઉપયોગમાં આવે છે. ચોપડવાના તેલમાં, પ્લાસ્ટરને સારૂ કારવાની વસ્તુમાં એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ તેલ ઓલીવ તેલને બદલે પણ વાપરી શકાય છે. બીજા ગરમ દેશ કરતાં હિંદુસ્તાનના ભોંયમગમાંથી જે તેલ નીકળે છે. ને ઘણી સારી જાતનું હોય છે લગભગ એ શીંગમાંથી ૩૫ થી ૪૫ ટકા જેટલી ઉતર થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં આ તેલની ઘણી મીલો કોઇ કોઇ ઠેકાણે છે, પણ તે ગરીબ ને અજ્ઞાનની હાથમાં છે. તેઓ યુરોપ તથા અમેરિકાના લોકની માફક નવા ટેકનીકલ જ્ઞાનથી તથા નવી રીતથી તેલ કાઢતા નથી, પણ પોતાની જુની રીત જે બાપદાદાથી ચાલતી આવી છે તે રીત પ્રમાણે કરે છે. બંગાળામાં એના તેલને સારૂ એકદ બે મોટી મીલો છે આ મીલો થવાથી થોડી-ઘણી અસર એના નિકાસના વ્યાપારપર થઇ છે. આ મીલો પણ સારૂં કામ કરે છે. આ તેલનો ઉપયોગ રાન્ધમાં તેમજ બીજા મુલકોમાં દિવસે દિવસે વધતો જાય છે. લડાઇના વખતમાં કેટલીક સરકાર ભોંયમગના

ખેતરોમાં એસાડે છે. જો ઘેટાં બકરાંની લીંડી વગેરેનું ખાતર ન મળે તો પછી દર એકરે ૨૫ ગાડાં ગળનીયું છાણનું ખાતર મે માસમાં નાંખે છે, ને એક વરસાદ આવે કે તુરત સેળભેળ કરી દે છે. દક્ષિણમાં એક વરસાદ થયા પછી ભોંયશીંગના વાવેતરવાળુ ખેતર હળથી ખૂબ ખેડે છે. ત્યાર બાદ કળીયુ ચોકીયું હાંકી, ખેતરની પાંસ સારી કરે છે. જ્યારે વરસાદથી જમીન વાવવા જેવી પલળે ત્યારબાદ જરા સુકાય કે તરત હળથી ચાસ પાડી બી તેમાં વાવે છે. ભોંયભગ ફોલીને તેનાં દાનાં બી કાઢીને વાવવાં. તેના ઉપરની રાતી છાલ જરા પણ ખસવી ન જોઇએ. એક એકરે ૪૦ થી ૫૦ રતલ બી વવાય છે. હળથી ચાસ પાડતા જાય છે, તેમાં હાથવતી બી ૩ થી ૪ ઇંચને છેટે વાવે છે. બીજો ચાસ પાડએ પડે છે, તેથી બી ઢંકાય છે. બી એક બીજાથી ૬ ઇંચ છેટું વાવવું. ચાર દાંતાવાળી ઓરણીથી પણ બી વવાય છે, ને પાછળથી રપટા હાંકી બી વવાય છે. હળનો ચાસ કરી બી વાવ્યા પછી ઉંધું કળીયુ કે રપટો હાંકી જમીન સરખી કરે છે. બે વાર નીંદામણ કાઢવા માટે વખેડાં કાઢે છે: અગર હાથવતી દાતરડેથી ખડ નીંદે છે. જ્યારે વેલા ચાલી જમીન ઉપર પથરાય છે, ત્યારે તેને પાણી પાય છે. ભોંયભગ ૭ સાત માસ સુધી ભોંયમાં રહે છે. વરસાદ હોય ત્યારે પાણી પાતા નથી, ને વરસાદ આવતાં વાર લાગે તો પાણી પાય છે [illegible] રીતે પાણી ખેતરમાં પહેંચે એવી રીતે પાય છે. જ્યારે [illegible] પડી જાય ને માલ સુકાઇ જાય છે ત્યારે [illegible] જમીન [illegible] ભોંયમીંન બહાર કાઢે છે, ને [illegible] સારે હોય તે [illegible] [illegible] સાર સુકાયાં ન હોય તો [illegible] એક [illegible] જમીનમાં ૩૨૦૦ થી ૩૫૦૦ રતલ [illegible] ભોંયભગનો [illegible] [illegible] રહે છે. એક [illegible] ૧૦ [illegible] ભોંયભગ ખાવા માટે [illegible] ભોંયભગમાંથી તેલ કાઢવામાં આવે છે. [illegible] નિકાસ થાય છે. [illegible] તેલ [illegible] આ ભોંયભગની એટલા [illegible] નથી [illegible] કે એ પહેલા કયા દેશમાં [illegible] નથી; તેમ જ હિંદુસ્તાનમાં [illegible] નથી [illegible] પણ પાકી માહીતી નથી. [illegible]

[illegible] હિંદુસ્તાન [illegible] કહે છે, પણ ખાસ કરીને દક્ષિણમાં

દાણા પોતાના લશ્કરને પુરા પાડવાને ખરીદે છે; કારણ કે આ દાણામાં માણસને ટકાવી શકે તેવા ગુણો છે.

રાઈ.

રાઈનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન પશ્ચિમ એશિયા અને દક્ષિણ યુરોપ છે. રાઈનું વાવેતર રશિયામાં વિશેષ થાય છે અને હિંદુસ્તાનમાં પણ થાય છે. અમેરિકા અને યુરોપમાં પણ વવાય છે. તેનું તેલ નીકળે છે, તે દવામાં ઉપયોગમાં આવે છે. રાઈ બહુજ ગરમ છે. મસાલામાં તથા અથાણામાં રાઈ બહુ વપરાય છે. શીયાળામાં રાઈનું વાવેતર થાય છે. ઘઉંની સાથે પણ રાઈનો ક્યારો વાવે છે. આ દેશમાં એકલી રાઈ વવાતી નથી. રાઈનું વાવેતર સરસવના વાવેતર પ્રમાણેજ થાય છે. રાઈ માટે જમીન, હેર, ખાતર, પાણી, નીંદામણ, ઉપજ, ખર્ચ વગેરે તમામ સરસવમાં આપવામાં આવ્યું છે.

એરંડી. (ક્યાસ્ટરસીડ.)

ઉત્પત્તિસ્થાન અને પ્રાચીન ઇતિહાસ-એરંડી: આફ્રિકાથી અથવા તો અમેરિકાથી અહીં આવી હશે એમ વિદ્વાન લોકો અટકળ કરે છે. પરંતુ અત્યંત જુના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં એરંડીનો લેખ પુષ્કળ જગોએ જોવામાં આવે છે. તેથી બહુમતે એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે, એરંડીનું પહેલું વાવેતર હિંદુસ્તાનમાં જ થયું. હિંદુસ્તાનમાં, ઇન્ડિયન આર્કિપેલેગોના, ઈરાન, અફઘાનિસ્તાન, ચીન ને જાપાનમાં એરંડી વવાય છે. આખા આફ્રિકા [illegible] દ્વીપના ટાપુઓમાં ને ઉત્તર અમેરિકામાં [illegible] એરંડીનાં ઝાડ જંગલોમાં [illegible]

એરંડીની જાત [illegible] એરંડી મુખ્ય [illegible] સુરત, અમદાવાદ, ધારવાડ, [illegible] એરંડી [illegible] વવાય છે. કાયમ રહેનારી એરંડીના ઝાડ [illegible] ઉંચા થાય છે. તેનાં પાંદડાં [illegible] હોય છે. [illegible] છે. એરંડીના [illegible] છે. તેનાં [illegible] હોય છે, તેને ફુલનો ગુચ્છો [illegible] તેનું ફળ [illegible] હોય છે, ને તેના ઉપર કાંટા જેવું

છે. અફીણનું વાવેતર આસોમાસથી (આશ્વિનથી) માર્ચ, એપ્રીલ (ફાગ[illegible]
ચૈત્ર) સુધી જમીનમાં રહે છે. વરસાદની ઋતુમાં અફીણ વાવવાના ખેત[illegible]
વારંવાર હળથી ખેડે છે. જો ખેતરમાં કસ ઓછો હોય તો દર એકરે ૧૦ થી ૧[illegible]
ગાડાં ખાતર નાંખવું. બહુ ખાતર નાંખવાથી પાંદડાં ને ડાળીઓ બહુ[illegible]
થાય છે, માટે પ્રમાણસરજ ખાતર નાંખવાનું ધ્યાનમાં રાખવું. ખેતર ખેડ[illegible]
રાંપ કાઢી, સમાર દઈ, ખેતરમાં ક્યારા પાળી કરવી. બાદ આશ્વિન માસમ[illegible]
દર એકરે ત્રણ રતલને હિસાબે ખસખસનું બી છાંટવું. બાદ ખંપાળીથી
ક્યારામાં ધૂળ હાંકી દેવી. બી ઝીણું હોય છે માટે રાખ અગર બારીક રેતી
ભેગવીને છાંટવું, એટલે સરખું વવાય છે. બી છાંટયાં પહેલાં પણી પાવું.
બાદ પાણી સુકાવા પાડી બી છાંટવું. જ્યાં સુધી રોપા મૂળ બાઝી સારા
થઈ જાય ત્યાં સુધી થોડું થોડું પાણી પાયા કરવું. બાદ દર પંદર દિવસે
ફૂલ આવે ત્યાં સુધી પાણી પાતા રહેવું. નીંદામણ કાઢવાનું ખાસ ધ્યાનમાં
રાખવું જેમ અફીણનું ખેતર સારું તેમ ઉપજ પણ સારી આવે છે.
ખરપીને ગોડવાનું પણ કરે જવું. પહેલ વહેલું નીંદામણ વાવ્યા પછી
વીસ દિવસે કાઢવું. બાદ બીજી વાર અને ત્રીજી વાર પંદર પંદર દિવસે
નીંદામણ કાઢવાનો રિવાજ રાખવો. દરેક છોડ ૮ થી ૧૦ ઈંચ એક
બીજાથી છેટો રાખવો. ઠેકઠેકાણે રોપા હોય તો પારવા પાડી નાખવા.
નાનાં છોડનું શાક કરી ખેડુતો ખાય છે જ્યારે અફીણના ઝાડને ફળ આવે
ને આછા ભુરા રંગના ડોડા થાય ત્યારે તેમાંથી અફીણ નીકળે છે.

નગેણી નામનું નવું [illegible] ઘણીવાર થાય છે, ને વળી અફીણના
[illegible]ગ ઉપર કાપ પડે છે. દરેક ધાર સમાન્તર બાજુએ રાખે છે, એટલે
સીધા સમાન્તર ચરકા થાય છે. [illegible] પડી ચરકા કરે
છે. તરેથી [illegible] દરેકખને એક બાજુના
ભાગ ઉપર ચરકા [illegible] ઉપર ચરકા દેતાં
આગાઉથી [illegible] કામાથી કાઢેલો
[illegible] કહેવામાં આવે છે. તેમ
[illegible] દરવાજાથી અફીણ
[illegible] ભરી રાખ.
[illegible] બારી જાય છે
અફીણ થાય છે [illegible] થી ૧૨ રતલ
[illegible] થાય છે.
[illegible] થાય છે. દીમથી
[illegible] ઉગવાનું

કરે છે. કડી જાતમાં વાંદરાં બહુજ નુકસાન કરે છે. ખસખસમાંથી ચોખ્ખું તેલ નીકળે છે. તેનો ખોળ જાનવરોને ખવરાવવામાં આવે છે. ફ્રાન્સમાં તેલ કાઢવા માટે ખસખસ વાવે છે. યુરોપમાં ખસખસનો ખોળ ખવરાવવા માટે વપરાય છે. તેમજ તે તેલ ઓલીવના તેલમાં ભેળવવા માટે વપરાય છે. કારણ કે તે સ્વાદ રહિત છે ને જામી જાય છે.

શેરડી-સાકર-ખાંડ અને ગોળ.

ઉષ્ણ દેશોમાં અને હિંદુસ્તાનમાં શેરડીનું વાવેતર થાય છે. મુંબઈ ઇલાકામાં ૬૦ હજાર એકર જમીન ઉપર આશરે શેરડી વવાય છે. સતારા, બેલગામ, પુના અને નાશિક જીલ્લામાં તથા કાઠીઆવાડમાં મુખ્યત્વે કરીને તથા ગુજરાતમાં શેરડી ઘણી વવાય છે.

શેરડીની મુખ્ય બે જાતો—શેરડીની મુખ્ય બે જાત છે. જાડી ઘણી રસવાળી ને પોચી જાતની શેરડી. બંને જાતને પાણી ઘણું પડે છે તેની કાતરી ઝીણી હોય છે. પહેલી જાતની શેરડી ખેડવામાં સહેલી ને કાંપવાળી જમીન હોય તેમાં, અમદાવાદ, બેલીન, થાણા, ખેડા, વડોદરા અને સુરત જીલ્લામાં કાંપવાળી જમીન ઉપર શેરડી ઘણીજ સારી થાય છે; અને શેરડીના વાડમાં આંતરે મોલ જેવા કે, આદુ, હળદર, સુરણ, [illegible]ીયાં, તમાકુ, મરચાં, મગફળી, કેળ અને સોપારી વગેરે વાવે છે. આનું વાવેતર જ્યાં શેરડીનો વાડ કર્યો હોય ત્યાં કરવામાં આવે છે.

ગુજરાતમાં શેરડી વાવવાની રીત—શેરડીના સાંઠાના કટકા કરીને વવાય છે. ગુજરાતમાં તો કોઈ કોઈ જગોએ તો આખી શેરડી પણ વવાય છે. શેરડીના સાંઠાની વાવવાના કટકા એક કરીને પણ આંખવાળા [illegible] તૈયાર કરવા. એવા જણ આંખવાળા કટકા ૧૧ થી ૧૨ ઇંચ લાંબા હોય છે. શેરડીનું બી વાવવા અગાઉ [illegible] તૈયાર કરવા. ત્યારથી આઠ દિવસની મુદતને [illegible] શેરડીના કટકા ૪ થી ૫ ઇંચને અંતરે કોદાળીથી ખાડો કરીને વાવવા. [illegible]

[illegible]

૧ તસુ ઉંડી ને ૧૨ થી ૧૪ તસુનો યોગ્ય હોય છે, અને બબ્બે ફુટને અંતરે હોલ ખાડા કરવા. આ રીતે ગેરડી વાવવાથી જથ્થામાં શેરડી ઉગી નીકળે છે; એટલે પવન જોરથી વાતો હોય, તેથી કે તોફાનથી, વરસાદથી ઈજા પામતી નથી. અને સુવાં પાંદડાંથી તેને ઢાંપી લેવામાં આવે તો શીયાળીયાં ને ભૂંડ તેને ખાવા પણ પામતાં નથી. જે ક્યારામાં શેરડી જથ્થામાં ઉગે છે, ને ક્યારા સપાટ રાખવા જોઈએ.

શેરડીના રોગ—રેનાળ જમીન ઉપર શેરડીને ઉધેઈ ખાય છે, તેથી નુકસાન થાય છે. શેરડીનાં મૂળ ને મુળીયાં તથા ધરીઆને ખાય છે. જો એરંડીના ખોળનું ખાતર નાંખવામાં આવે તો ઉધેઈ થતી નથી, એમ ખેડુતો માને છે. ગુજરાતમાં કુંડીમાં એરંડીના ખોળનો બારીક ભુકો કરીને પાણીમાં ડોળીને વાળીને તેનું રેડ પાવા રિવાજ છે; આથી ખોળનું તત્વ પાણી સાથે ક્યારામાં જઈને શેરડીને મળે છે, તેથી એમને એમ ખોળ નાખવા કરતાં વધારે ફાયદો થાય છે. ખોળનો કુચો રહે છે તે ખાતરના ખાડામાં નાખી દે છે, એટલે તે સડીને બીજા ખાતર સાથે ભળી જાય છે. તાજું છાણ અગર તાજી લીંડ પાણીમાં ડોળીને અમુક દિવસ પલાળી મુકી હોય તો તેનો રેડ ગુવાળ અગર બીજાં ઝુસકાડ ને કુંડાનાં ઝાડને બહુ ફાયદો કરે છે. મીઠું પણ ઉધેઈને નહિ થવા દેવામાં ઉપયોગી છે. મીઠાને કુમળામાં બાંધવું અગર કોથળામાં ભરવું, તેની સાથે વખારભૂંગનો ભુકો કરી ભેગા કરવો, અને પાળા પાસે કુંડીમાં લટકાવી મુકવો. તેમાંથી મીઠું અને વખારણી ગળી ગળીને શેરડીને પાણી ભેગું મળતાં ક્યારામાં જાય છે ને અસર કરે છે. વાદળાંના દિવસોમાં શેરડીને ઘણી જાતના રોગો લાગુ પડે છે. જેવાં કે પાંદડાં ઉપર ચીકણો પદાર્થ થાય છે, એ જીવડા પાંદડાનો રસ ચુસી ચુસીને કરે છે, તેથી શેરડીનો રસ ઓછો થાય છે, ને શેરડીને કમીવત કરે છે.

તે દરદને નાશ કરવાનો ઉપાય.

૨ રતલ સાબુ, ૧૦ રતલ ગરમ પાણી અને ૨૦ શેર આસલેટ ઉપર મુજબ વસ્તુ પ્રમાણ આના કરેલા પાણીમાં રવાઈથી વલોવીને અગર બીજી રીતે ખુબ હલાવી હલાવીને ભેગવવી. બાદ તેમાં ૧૫ થી ૨૫ શેર બીજું પાણી ઉમેરવું. ત્યાર પછી પીચકારી ભરીને તમામ પાંદડાં ઉપર છાંટવાથી તમામ રોગનો નાશ થાય છે.

બીજી જાતના કાળુ પાંખના જીવડા શેરડીનાં પાંદડાને ખાય છે. તે જ્યારે ખાય ત્યારે ખેડુતોએ તુરત ધ્યાન રાખી ખોળી કાઢવા ને તેથી

બગડેલાં પાંદડાં તમામ ચુંટી લઈને સળગાવી દેવાં. તેથી તુરત એ જીવડાંનો નાશ થાય છે, અને રોગ વધતો અટકે છે.

ત્રીજી જાતનો રોગ શેરડીનું બી વાવે છે તેમાંથી ફુટ થઇ નાનાં પાંદડાં નીકળે છે, તેનું વચલું કુંપળીયું પાન સુકાવા લાગે છે તેથી જણાય છે. આ કુંપળીયું એળ જેવાં જીવડાં તેની ફૂટ થાય છે ત્યાં હોય છે, ને ખાવા લાગે છે. એવી રીતે તમામ પાંદડાંને સુકવી નાંખે છે. તે પાંદડાં ખેંચી લે છે, એટલે ગંધ મારે છે. સંખ્યાબંધ જીવડાં એ પાંદડાં નીચે જોવામાં આવે છે. એક જાતની કાળી ભુરી માખી થાય છે તે આવાં જીવડાંને પેદા કરે છે. તેમાંથી યેળ થાય છે ને તે પાંદડું ખાવા માંડે છે તેથી સુકાઇ જાય છે. તે કાણું પાડી અંદર પ્રવેશ કરે છે, બાદ ખાઇને બીજી શેરડીમાં પ્રવેશ કરે છે, તેથી ખોળતાં હાથ લાગતો નથી. ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ કેટલાક રોગો શેરડીને લાગુ પડે છે.

શેરડીનું પીલવું—શેરડી પીલવાનું કામ મદ્રાસ, મુંબઇ, બંગાળા, અયોધ્યા, પંજાબ વગેરે પ્રાંતોમાં લોઢાના ત્રણ રોલરવાળા ચીચોડાથી કરવામાં આવે છે. આ ચીચોડા લાકડાના દેશી ચીચોડાને મળતાજ હોય છે. તેને બળદ જોડીને ચલાવે છે. આ ચીચોડામાં શેરડી બે વખત પીલવામાં આવે છે. ત્રણ રોલર હારબંધ ગોઠવેલા હોય છે, એટલે પહેલીવાર પહેલા અને વચલા રોલરવચ્ચે શેરડીને પીલવામાં આવે છે. ચીચોડાની સામી બાજુ અકેક મજુર શેરડી નાંખવાને અને કાઢવાને માટે બેસે છે. બે છોકરા (મજુર) વારા ફરતી બળદને હાંકે છે. તેમાંનો એક પીલેલ શેરડીના છોતાના ભારા બાંધી બાંધીને દૂર નાંખી દે છે. વળી એક બીજો માણસ શેરડીનાં આગળાં ને શુમડાં કાપે છે, તથા લાંબા સાંઠાના બે કટકા કરે છે, એટલે પીલવામાં બહુ સુગમ પડે છે. ત્રણ કે ચાર સાંઠા એકી વખતે પીલવા માટે ચીચોડામાં નાખે છે. ત્રણ રોલરના ચીચોડાથી ૭૩ ટકા રસ પોચી રસવાળી શેરડીમાંથી નીકળી આવે છે. ૩૮૦૦ શેર અથવા ૯૫ મણ શેરડીનો રસ આખો દિવસ ચીચોડો ચાલે તો તેમાંથી નીકળે છે. જો શેરડી પોચી અને રસવાળી હોય તો આખા દિવસમાં નીકળતો રસ થોડા કલાક વહેલો નીકળી રહે પણ શેરડી સખ્ત અને થોડા રસવાળી હોય તો ઉપરના આખા કરતાં સહેજ વધારે વખત લાગે છે. ચીચોડાના રોલર વચ્ચે લોઢાનું પતરૂં હોય છે તેની કોર થાળીની પેઠે દોઢ દોઢ ઇંચ ઉંચાઇની વાળેલી હોય છે. એટલે તેમાં થઇને રસ ઢોળાઇ ન જતાં રસના ઠામમાં ……શ પડે છે. આની વચ્ચે રસ ભરાવા માટે જબરી કુંડી હોય છે તમામ રસ પડે છે. ૧૧ ઘડા રસ સમાય એવડી કુંડી હોય છે.

તે જ્યારે બે વખત ભરાય ત્યારે એક કઢા રસની ભરાય છે, ત્યારે તેનો ગોળ થાય છે. શેકર નીચેનું પતરૂં કાંકા વાળેલ તથા કુંડીનું કાંઠું જમીનની સપાટી બરોબર લેવલમાં રાખે છે. કુંડીનું કાંઠું છુંદું રાખે છે, તે ઉપર શેરડી ચીચોડામાં નાંખનાર માણસ બેસે છે, ને કુંડીમાં રસ ભરાતાં ઉભરી ન જાય તેની સરત રાખે છે. લોઢાની નાની બે કોઠીઓ એની પાસે રાખેલી હોય છે. તેમાં કુંડીમાંથી કાઢેલો રસ નાંખે છે. તે કોઠીઓ ઉકળની કઢા પાસે રાખેલી હોય છે. કુંડીનો રસ કોઠીમાં ગાળીને નાખે છે અને કોઠીમાંથી રસ કઢામાં નાખે છે. બે કોઠીમાં રસ ૯૨૦ શેર એટલે ૨૩ મણ સમાય છે, તેથી એક કઢા ભરાય છે. લોઢાના ચીચોડામાં મજુરીનો અને વખતનો લાકડાના ચીચોડા કરતાં ઘણો ફાયદો છે. એથી ગુજરાતમાં અને બીજા ભાગોમાં લોઢાના ચીચોડાજ શેરડી પીલવા માટે વપરાવા લાગ્યા છે. લાકડાના ચીચોડા કરતાં લોઢાના ચીચોડાથી બેસે રસ નીકળે છે, એમ કેટલાક લોકોને વહેમ છે, ને તેથી લાકડાના ચીચોડાના રસનો ગોળ પણ વધારે ઉજળો અને સારો થાય છે, એમ તેઓનું માનવું છે. પણ આ વાત કેવળ શોકની છે. લાકડાના ચીચોડાથી ફાયદો એટલોજ છે કે, તે દેશી સુતારથી તુરત સમો થઈ શકે છે. વળી તેના રૂ. ૩૫થી ૪૦ સુધી બેસે છે. વળી દેશી ચીચોડાનું નુકસાન એ છે કે, તેમાં ભોડો થાય ત્યારે સમો થતાં સુધી કામ બંધ રાખવું પડે છે, તેમજ તેથી કામ પણ ધીમું થાય છે; એટલે વખતે આરમાત પણ થાય છે. લોઢાનો ચીચોડો દેશી ચીચોડાના નમુનાનોજ છે. લાકડાના ચીચોડાથી રસ ૫૧ થી ૬૦ ટકા નીકળે છે.

ગોળ બનાવવાની રીત—ગોળ બનાવવા માટે લોઢાની કઢા [illegible] હોય છે, અને તેનો [illegible] હોય છે. તેને ચાર કાં[illegible] [illegible] છે. તેની [illegible] હોય છે કઢા [illegible] [illegible] હોય છે કઢાના ચાર કડિયું [illegible] છે અને [illegible] છે. કઢા બે [illegible] કરે છે, એટલે [illegible]

ને ૫ ફુટ ઉંડી ચૂલ ગોળની કડા રાખવાની બનાવે છે, અને તેનો આકાર ગોળ હોય છે. તેનો વ્યાસ ૪થી ૫ ફુટનો હોય છે. મોટી ચૂલ હોવાથી રાખ સમાય છે, તથા હવા પણ સારી રીતે અંદર જઈ શકે છે, ને જોસબંધ બળતું રહે છે. લોઢાની રાંપ ચૂલ તથા ચરની વચ્ચે કડાને ટેકો રહેવા મૂકે છે. ઈંટથી પણ આવી ચૂલ ગુજરાત તરફ બાંધે છે, ને તેને તળીએ લોઢાની જાળી મૂકે છે, તેમાં થઈને રાખ હેઠી પડે છે ને ઉપર બળતું રહે છે. બીજે દિવસે રાખ કાઢી લે છે. કડામાં રસ ઉકાળવા નાખતાં શેરડીનાં પાંદડાંથી ખૂબ ઘસીને તેને સાફ કરે છે. બાદ અડદનો લોટ અને તાજું તેલ ભેળવીને ચોપડી દે છે, એટલે ગોળ થતાં હેઠે ચોંટતો નથી. દરેક ત્રણ દિવસે તેલ તથા અડદનો લોટ કડાને ચોપડવો પડે છે. તુવેરનાં સુકાં પાંદડાં, કસુંબીનાં સુકાં ઝાડવાં તથા તલસરાં, શેલડીના પીલેલ છોતા અને સાંઠી, શેરડીનાં રાડાં વગેરે ગોળ કરવા માટે બળતણ તરીકે વાપરે છે, તેથી બળતણનું ખર્ચ થતું નથી. રસ ઊકળે છે એટલે મેલ બધો ઉપર ચડવા માંડે છે, તે મેલ ગોળ પકવનાર માણસ ઉતારતો જાય છે. હાથો નાંખીને ઝારા જેવું રસમાંથી મેલ લેવા કરે છે. રસ હલાવવામાં પણ તે તાવેથા તરીકે વપરાય છે. ભીંડીમાંથી નીકળતો ચીકણો પદાર્થ રસ સાથે ભેળવીને જો રસ ઉકાળવામાં આવે અગર પાણી ને દુધ નાખવામાં આવે તો અર્ધ ઉકળ્યા પછી નાંખવાથી તમામ મેલ ઉપર તુરત ચઢી આવે છે. અઢી કલાક સુધી રસ ઉકળે છે ત્યારે ગોળ જેવો જોઈએ તેવો ઘાટો ને પીળા રંગનો થાય છે, ત્યારે તેમાંથી ફરફોલા નીકળે છે, ને ઉપર તળે ઘણો ધીમેથી થાય છે. તે વખતે જોરથી હલાવવું કે ચોટે નહિ. જરા ટાઢું પાણી નાખવાથી તુરત ઠરી જામી જાય તો સમજવું કે ગોળ જામવા લાયક થઈ ગયો છે. પછી તુરત કડા ઉતારી લેવામાં આવે છે. ગોળને ઠરતાં સુધી લાકડાના હાથલાવતી તેને હલાવ હલાવ કરવામાં આવે છે. બાદ જમીન ઉપર લુગડું પાથરે છે ને હેઠાં ભુંગળાના આકારમાં ખાડા હોય છે તે ઉપર ગોળ નાખે છે, એટલે લુગડું તે ખાડામાં ગોળના ભારથી જાય છે, એટલે એના આકારનાં ભીલાં થાય છે. તેને બીજે દિવસે ઉપાડીને એક ઠેકાણે ભરી રાખે છે ને વેચે છે. જો ભીલાં કઠણ ને ફીકાશ પડતા રંગનાં હોય તો તે સારી જાતનો ગોળ કહેવાય છે. ધારવાડ જીલ્લામાં સાડા અગીઆર મણ ને પાંચ શેર અગર ૪૬૫ શેર રસમાં પા શેર કળીચુનો કડા ઉકાળવા ચૂલે મુકે છે ત્યારે નાંખે છે. કેટલાક લોકો અને ખેડુતો માને છે કે, ગોળ બનાવતાં ચુનો નાખવાથી તે કઠણ થાય છે. તેઓ મેલ પણ કાઢતા નથી, એટલે ગોળ કાળો થાય છે. પુના ગોળ બનાવવાની રીત ઉત્તમ છે.

જ્યારે ૧૯૦૮ ની સાલમાં તે વધીને ૫૬૦૦૦૦૦ ટન જેટલો વધી ગયો હતો. ૧૮૫૦ ની સાલનો બીટ ખાંડનો પાક ૨૦૦૦૦૦ ટન હતો જ્યારે ૧૯૦૬ ની સાલમાં તે વધીને ૧૨૦૦૦૦૦૦ ટન જેટલો થવા પામ્યો હતો. ખાંડ એ એક હાલ ખોરાક જેવી થઈ પડી છે, અને તેના ઘણા ફાયદા માલમ પડ્યા છે. તેની કિંમત પણ હાલ ઘટવાથી એવી અટકળ કરવામાં આવે છે કે, ખાંડનો હાલનો પાક જો ૧૨૦૦૦૦૦૦ ટન જેટલો થાય છે તો બીજાં ૫૦ વર્ષ પછી ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦ ટન જેટલો થશે.

શેરડીના છોતાનો ઉદ્યોગ—શેરડીના છોતા કેટલેક ઠેકાણે બાળવાના કામમાં વપરાવામાં આવે છે અને કેટલાક લોકો તેને કચરામાં કાઢી નાંખે છે. આ કચરા તેની કિંમત ઉપજાવવાનું કામ એ છે કે તે છોતાના કાગળો બનાવવા માટે પરદેશ ચડાવવામાં આવે તો તેની કિંમત ઘણીજ સારી ઉપજી શકે એમ વાનીદારનો એક ખાંડ બનાવનાર લખે છે. એ એક નવો નોંધ છે તે તે અજમાવવા જેવો છે.

હિંદુસ્તાનમાં કેટલી ખાંડનો ખપ થાય છે?—પ્રથમ હિંદુસ્તાનને કેટલી ખાંડની જરૂર છે તે જાણવાનું અગત્યનું છે. દર વર્ષે ૪૫ લાખ ટન ખાંડ કાચી અને અર્ધી તૈયાર સ્થિતિમાં વાપરવામાં આવે છે; અને ૫૦૦૦૦૦ ટન જેટલી ખાંડ જેટલી પરદેશથી આયાત કરવામાં આવે છે. આમાંથી જાવા તરફથી કેટલી બધી ખાંડ આવે છે, તે ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત છે.

હિંદુસ્તાનમાં ખાંડ કેવી રીતે પુરી પડાય છે?—જો હિંદુસ્તાનમાં જ સેન્ટ્રલફેક્ટરીઓ ઝાઝી હોત અને કારખાનાં શેરડીનાં ખેતરોની નજદીક હોત તો આપણી આર્થિક સ્થિતિને કેટલો બધો લાભ થાત? આપણી ખેતીવાડીની એવી સ્થિતિ થઇ ગયેલી છે કે ઉપલી રકી મોટા પાયાપર થવી એ ઘણું અવશ્ય છે. બીજું - જો સુધરેલી જાતની ખાંડ કાઢવામાં આવે તો આ દેશમાં તેના ગ્રાહક મળી શકશે નહિ?

સાફ કરેલી ખાંડ સંબંધી થતી ભૂલો—આ દેશનો મોટો ભાગ અસલની જુની રીત પ્રમાણેની ગાંગડાવાળી ખાંડ બનાવે છે, અને તે ખાય છે. આ ખાંડ સસ્તી અને સ્વાદિષ્ટ હોય છે. જે પ્રમાણે આયાત થયેલી ખાંડ એની કિંમત પર વધારે ઓછે નરે વેચાય છે તે સુગમ ઉપલી ખાંડમાં થતું નથી, અને હું એમ ધારૂં છું કે, કોઇ પણ પરદેશી ખાંડ આપણા દેશમાં બનતી ગાંગડાવાળી ખાંડને અટકાવ કરી શકશે નહિ. મારો સવાલ એ ઉભો થાય છે કે, હિંદુસ્તાન એ પ્રમાણે અર્ધી તૈયાર ખાંડની માગણી પૂરી પાડવાનું ચાલુ રાખી શકશે? તેમજ ૫૦૦૦૦૦

ખાંડ આપણા દેશમાં બનાવવા તેમજ તે ઉદ્યોગ કેવી રીતે ખીલવવો એ સંબંધના નીચે જે થોડાં મુખ્ય કારણો જણાવેલાં છે, તે ખાસ ધ્યાન આપવા જેવાં છે. આગેવાન મંડળોએ લોકોને એમ બતાવવું જોઇએ કે, આ ઉદ્યોગને માટે કેટલું વિશાળ ક્ષેત્ર છે. અનુભવી પાસેથી ખર્ચ કરીને શોધ કરાવવી જોઇએ કે આ ઉદ્યોગમાં કેટલી સત્તા છે, અને જો ખરેખર એ ઉદ્યોગ દેશને લાભકારક હોય તો એ માટેના પ્રયોગ કરી લોકોપર એવી છાપ બેસાડવી જોઇએ કે, તેઓ એ ઉદ્યોગમાં પૈસા રોકતાં ખચકાય નહિ. [illegible] ૧૮ પણ નિર્ણય થાય [illegible] અરજ કરી શકાય કે [illegible] પરદેશી ખાંડપર [illegible] નાણાંકાર [illegible] પણ [illegible]

[illegible]

હિંદુસ્તાનમાં [illegible]

[illegible]

રાજગરો.

એક પ્રકારની બાજરના [illegible] છે. ફાગણના દિવસોમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. તેની ધાણી કરી તે [illegible] તેની ભેળસી અને પુરીઓ વગેરે કરવામાં આવે છે.

મરચી—મરચાં.

ઉત્તર અમેરિકામાં મરચાં થતાં હતાં. પોર્ટુગીઝ લોકો મરચીના રોપા પ્રથમ આપણા દેશમાં લાવ્યા હતા. મરચીના રોપા વર્ષાયુ છે. મરચાં ચાર પ્રકારનાં છે: ૧ સાધારણ મરચાં, ૨ ગોવાનાં મરચાં, ૩ લવીંગીયાં મરચાં, અને ૪ [illegible] મરચાં.

સાધારણ મરચાં—આપણા હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જગ્યામાં સાધારણ મરચાં વવાય છે. [illegible]

હોય તે દિવસે સાંજના ભાગમાં મરચી ફેરવી વાવવાનો વખત ઉત્તમ ગણાય છે. જો વાવ્યા પછી તુરત વરસાદ થાય તો મરચી જલદી ચોટી જાય છે, ને બહુ સારી થાય છે. પણ જો તડકો સખત પડવા લાગે તો ઘણા રોપા ગરમીથી મરી જાય છે. તેથી જગ્યામાં બીજા રોપા ઘાલી દેવા. દરેક રોપા સીધી લાઇનમાં નાંખવા એટલે ક્યારા ન બાંધ્યા હોય તો પણ જમીન ખેડી શકાય ને ત્યાર બાદ ક્યારા બાંધી શકાય. ક્યારામાં નીંદામણ થાય ત્યારે ખરપાથી નીંદાવવું તથા ગોડાવવું. જ્યારે મૂળ નાંખી મરચીમાં નવા પાન આવવા લાગે ત્યારે તેને ફરતી પાળી ચડાવી દેવી. વરસાદ ન આવે તો પાણી પાવું. દર આઠ કે દશ દિવસે પાણી પાવું પડે છે. રોપા ફેરવી વાવ્યા પછી ત્રણ માસે મરચીમાં મરચાં થવા લાગે છે [illegible] માસ સુધી મરચાં આવ્યા કરે છે ને પાણી [illegible] આવે તો મરચાં સારાં થાય છે. એક [illegible] શેરને હિસાબે [illegible] મરચાં આવ્યાં કરે છે. પણ આ [illegible] ખાતુ માપમાં નાખવું જોઇએ. [illegible] વખત તોડીને [illegible] થાય છે ત્યારે [illegible] આવે છે. [illegible] મરચીનું વાવેતર એ [illegible] ની રીતમાં જુદા [illegible] કાઠીયાવાડ તરફ મરચીનો [illegible] આમ કરે છે. [illegible] આમ કરે છે [illegible] ત્યારે તે બે [illegible] એક મરચાંનો રોપો [illegible] દરેક ખાડામાં [illegible] મરચી જામી જાય છે ત્યારે [illegible] છે. જો કોઈ નીં[illegible] વરસાદની મોસમ [illegible] નો દરેક [illegible] ઉપર સુકા[illegible] છે એક એકર જમીનમ [illegible] થી ૨૦૦ સુધીનાં સુકાં મરચાં પાકે છે.

પાયા પછી જમીન સુકાય ને વરાપ આવે ત્યારે હાથવતી કાઢી ક્યારા સાફ કરવા. જીરાના ૬ ભાગ ને ૨ ભાગ અજમાના રોપ ભેગા કરી ગુજરાતમાં વાવવા રિવાજ છે. જીરૂં નીચું રહે છે ને અજમો ઉંચો રહે છે. જીરાનું બી લાંબું હોય છે તેની સાથે કોઇ દાણાનો ભેગ જીરામાં હોય છે. જીરાં સાથે જીરાળાનું બી માલૂમ પડે તો તે ચાળીને સુપડાથી સોહને કાઢી નાંખીનેજ જીરૂં વાવવું; નહિતર જીરાળા મિશ્રિત જીરૂં ઉગે છે, તે જીરાના રોપાને જોર કરવા દેતું નથી. માટે ચોખ્ખું જીરાનુંજ બી વાવવું. વાદળાં થઈ આવે તો જીરામાં રોગ આવે છે ત્યારે એનાં પાંદડાં ધોળાં રાખનાં રંગનાં જેવાં થાય છે. તેને છારો કહે છે. વાદળાં થાય તો જીરાના છોડને નુકસાન કરે છે. જીરૂં સારૂં પાકે તો એક એકરે ૧૦ થી ૧૨ મણ થાય છે. જીરૂં બજારમાં ૮ રૂપીઆથી બાર રૂપીઆનું મણ વેચાય છે. એટલે એક એકરના જીરામાંથી રૂ. ૮૦ થી ૧૦૦ ની પેદાશ થાય છે, ને જમીન તૈયાર કરવાનું, બીજું નીંદવાનું તથા જીરાનું ખળું કરીને તૈયાર કરતાં સુધીનું તથા વિઘોટી વગેરેનું ખર્ચ રૂ. ૩૮-૦-૦ થાય છે. જીરૂં ઘઉની માફક વાઢીને કે મૂળ સહિત ઉપાડી લેવામાં આવે છે. પછી ખળાની જમીન લીંપી તૈયાર કરી હોય તેમાં પેહોળું કરી સુકવે છે. બાદ ધોકાવીને જીરાના દાણા જુદા પાડે છે ને સુપડાથી ઉપણી જીરૂ ચોખ્ખું કરે છે. આણંદ, ઉત્તરસંડા ને નડીઆદ તરફ જીરૂં બહુ વવાય છે. જીરાનાં ફૂલ ઝીણાં સફેદ રંગનાં આવે છે.

મરી.

મરી મલબાર, કોચીન, ત્રાવણકોર, અને કાનડા વગેરેનાં જંગલોમાં દ્રાક્ષના વેલાની માફક પોતાની મેળે ઉગી નીકળે છે. તે વેલાના બીને સુકવીને વ્યાપારી લોકોના ઉપયોગની વસ્તુ બનાવે છે તેને મરી કહે છે. મરીના વેલા, દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા, સિયામમાં, મલાયા ટાપુમાં, કોચીન, ચીન અને બીજા ઉષ્ણ દેશોમાં કે જ્યાં ભીનાશવાળી ગરમ હવા હોય છે ત્યાં મરીનું વાવેતર કરવામાં આવે છે. ૧૦૦ ઇંચ કરતાં વધારે વરસાદ મરીના વાવેતર માટે જરૂરનો છે. મરીનો મોટો વેલો થાય છે. તેનાં પાંદડાં ગોળ બદામ જેવાં લીસાં અને અણીદાર હોય છે. તેનાં નળ રાતા કદનાં ઝુમખામાં બાઝે છે. દેવદારના તેમજ નાનાં બોર જેવાં ફળ થાય છે. તે ફળમાં વચ્ચે નાનો પોચો ઠળીયો હોય છે. પાસેના ટેકા ઉપર મરીનો વેલો વીંટા લેતો ચડે છે. કાનડા જીલ્લામાં મરીના વેલા સોપારીનાં ઝાડ ઉપર ચડાવવામાં આવે છે.

જગ્યાએ પાથરી કયરાના કે છે. બાદ રોજે રોજ છાણ મૂત્રવાળો
ચરો ઉપાડીને ખાતરમાં નાંખે છે, ત્યાં સડીને ખાતર બને છે. ત્યાં
વરસ સુધી સડ્યાં કરે છે, ત્યારે માર્ચ અગર એપ્રીલ (ફાગણ-ચૈત
માસમાં કાઢીને તે વાપરે છે. મરીના વેલા જુના થયેલા મરીના વાવેતર
૧૫ થી ૨૦ ફુટ લાંબા થાય છે. જેમ જેમ મરીના વેલા વધતા જ
છે તેમ તેમ તેમાં ડાળીઓ નીકળની જાય છે. તે ૧૮ ઇંચ લંબાઇની થ
છે. તંદુરસ્ત મરીના વેલામાં પાંદડાં જમીન ઉપરથી ઠેઠ ટોચ સુધી
હોય છે, અને જેમ જેમ જુના વેલા થાય છે તેમ તેમ પાંદડાં ના
પામે છે. મરીના વેલાની કલમો વાવવામાં ન આવે તો પાંદડાં
જોવામા આવે છે. મરીને વાવ્યા પછી ત્રણ ચાર વરસે ફળ આવે છે
અને જુના મરીના વેલા જેમ જેમ ઘરડા થતા જાય છે તેમ તેમ ન
મરીના વેલા નાખવામા આવે છે. અને મરીનુ ઝાડ લાંબી મુદત સુધી
જોરમાં વધે ને ફળ આપ્યા કરે એ માટે પૂરી સંભાળ રાખવામાં આવે છે
જુલાઇ અગર આગસ્ટ માસમા (અસાડ વા શ્રાવણમાં) મરીને ફુ
આવે છે, અને ફળ માર્ચમાં પાકે છે. મરીના વાવેતરની ખૂબ સંભાળ
લેવામાં આવે અને ખાતર પુષ્કળ નાખવામા આવે તથા વરસાદ પણ
સારો હોય તો તેની ફેરજ સારી આવે છે. જુન અને જુલાઇમાં વ
રસાદ મરીને ઘણો જરૂરનો છે, કારણ કે એ વરસાદથી મરીમાં
[illegible] આવે છે. [illegible] વરસાદ [illegible] વરસે તો
ખરી જવા નુકસાન થાય છે. [illegible] વરસાદ આવ્યા પછી
[illegible] તો [illegible]
જાય છે. [illegible]
[illegible] તો મરીનાં
[illegible]
[illegible] મરી નીકળે છે.
મરીના વેલાના [illegible] રીતે
[illegible]
[illegible]
[illegible] છે. [illegible]
[illegible]
[illegible] છે, અને [illegible]
[illegible] છે. [illegible]
છે. [illegible]
[illegible]

સમ ગણાય છે. મેથી શાક તરીકે લીલી ખવાય છે. પાકવા દે તો તેમાં શીંગો બેસે છે ને તે ત્રણ માસમાં પાકી જાય છે. મેથીની જમીન ખીલાશ વગરની રાતી, કાળી કે ભુરી હોય તો તેમાં તે બહુ સારી પાકે છે. તેની જમીન હળથી ચાર વખત ખેડી, બે વખત કળીયુ હાંકીને ઢેફાં ભાંગવાં. બાદ ખાતર એક એકરે ચાર ગાડાં નાખવું ને ખપાળીથી ભેળવી જવું ને ક્યારા બાંધી હાથવતી ઉપર મુજબ બી વાવવું ને પાણી પાવું. દર આઠ દિવસે તે પાકતા સુધી પાણી પાવું. મેથી પાકે છે ત્યારે સુકાયા બાદ હાથવતી ઉપાડી લેવી, ને ખળામાં [illegible] ધોકાવી દાણા જુદા પાડી ઉપણી [illegible] એક એકરમાં મેથીદાણા મણ ૨૦ થી ૩૦ થાય છે તેનો દર મણ એકના ભાવ રૂપીઆ ૧॥ થી ૨ આવે છે: અને ખરચ રૂ. [illegible] નુ થાય છે. મેથી [illegible] છે. શાક, દાળના વઘારમાં તે વપરાય છે. તે દુઝણા ઢોરને બીજા ખોરાક સાથે ભેળવીને ખવરાવે છે. મેથી અથાણામાં ઉપયોગમાં આવે છે. મેથીનું શાક ભાજી તરીકે બધે વાવેતર થાય છે. દાણા તરીકે ગુજરાત, કાઠી-આવાડ અને નાસીક તરફ તે વવાય છે

ધાણા.

ધાણાનું વાવેતર [illegible] થાય છે [illegible] ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં [illegible] હિંદુસ્તાનમાં વિશેષ થાય છે અને [illegible] પોરબંદર સ્ટેટના [illegible] છે, ને જ્યાં નદી [illegible] પાણી [illegible] છે તે નદીની જમીનમાં [illegible] વવાય છે. ધાણા [illegible] સુધી બી વવાય છે [illegible] નથી [illegible] જમીનમાં [illegible] થાય છે [illegible] માસના [illegible] સહિત [illegible] પાકે છે. ધાણાનો [illegible] એક એકરે [illegible] થાય છે અને ખરચ રૂ. [illegible] નું થાય છે [illegible] કરી વાવવાથી [illegible] અગર ઉગે છે તો થોડું ઉગે છે માટે ધાણા [illegible] પથ્થર નીચે દબાવી બે ભાગ કરીને વાવવા ધાણાને દર ૧૦ થી ૧૨ દિવસે પાકતા સુધી પાણી પાવું. ધાણા દાણા માટે સારે ભાગે વવાય છે.

ગોમાંતક પ્રાંતમાં ઉંચી જાતના થાય છે. જેને માટે તે પ્રાંત નામાંકિત છે. અરબસ્તાનમાં બદામ, અખોડ, પિસ્તાં અને આલુબુખાર વગેરે સુકાં ફળો થાય છે. કેળાં એ લોકપ્રિય ફળ છે, તે તમામ દેશમાં પાકે છે. તેમાં પણ મલબારમાં વિશેષ કરીને થાય છે. સુકાં કેળાં ઉત્તર કોકણમાં થાય છે. પેરૂ પણ તેજ દેશમાંથી આવે છે. સંત્રાં નાગપુરમાંથી આવે છે. અંજમેરીબોર (મીઠા બોર) કાશીથી આવે છે. સફરજન મહિસુરનાં વધારે વખણાય છે. કાજુ વગેરે પણ આપણા દેશમાં વિશેષ આવે છે.

ડુંગળી અને લસણ.

ડુંગળી અને લસણ ગરીબ કુટુંબનાને માટે ઉત્તમ મસાલો છે. ડુંગળી અને લસણ સર્વ ઠેકાણે પાકે છે. નેમમુદની નજીકના ભાગમાં બહુ [illegible] થાય છે. શીત દેશમાં ઘણાજ ઉત્તમ થાય છે. ડુંગળી અને લસણ ગરીબ માણસોને માટે ઉત્તમ ઓષધી છે ડુંગળી અને રોટલો એ ગરીબ [illegible]આનો [illegible] બનાય છે

મુંદ-કુંદી અને ચાહ.

[illegible] ગીરીવર [illegible] ડુંગ- [illegible] થાય [illegible] [illegible] નાગીરી [illegible] પણ થાય છે [illegible] થાય છે

હિંદુસ્થાનમાં ચાનો વ્યાપાર [illegible] વેપારને [illegible] દિવસે [illegible] ઉપર [illegible] [illegible] [illegible] બેઠી [illegible] [illegible] જાતની [illegible] [illegible] [illegible] બધું છે.

સારૂં મળવા સંભવ છે. હોલાન્ડ અને બેલ્જીયમનાં બજારો પણ ચાને માટે ઠીક છે."

ધિ ઇન્ડીઅન ટ્રેડ જર્નલ જણાવે છે કે, "હિંદુસ્તાનમાંથી જે દરેક જાતનો માલ નિકાશ કરવામાં આવે છે તેના ૬.૯ ટકા જેટલા પ્રમાણમાં અને નિકાશ કરવામાં આવતી ખોરાકીની જણસોના ૩૧.૯ ટકાના પ્રમાણમાં હિંદી ચા દેશાવર ખાતે નિકાશ કરવામાં આવે છે. ૧૯૦૮-૦૯ ના વરસમાં જેઓએ આ ઇજારાં ખાતે મોકલી હતી, તેઓને તેમજ ત્યાંના ચાના વ્યાપારીઓને એ વ્યાપારથી સંતોષકારક નહીં થયો હતો. ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી બીના એ હતી કે, હલકી જાતની ચાના ભાવમાં ઘટાડો થવા છતાં ઉંચા પ્રકારની ચાના ભાવ તો ટકી રહ્યા હતા. હલકા પ્રકારની ચાના ભાવ ઘટવાનો સબબ એ હતો કે, તેનો ભાવ ઉંચા રહેતા ચીનથી મોટા જથામાં એ ચા મંગાવવામાં આવી હતી, જેથી તેનો ભાવ ઘટી ગયો હતો: અને હિંદી ચા [illegible] આવતાં તેનું વેચાણ થઈ ગયું હતું. એ [illegible] જાણતી છે કે [illegible] ના વરસમાં તેના આગલા વરસ [illegible] જેટલા એઓ ચા પાકી હતી. પણ [illegible] મોટો પાક [illegible] હતો, જેથી હિંદુસ્તાનમાં તેનો [illegible] મોટો થ[illegible] હતો [illegible] અને ત્યારનો ૧૯૦૮ ના [illegible] ૨૩૫૮૪૪૮૦૦ રતલ અને [illegible] હતી. વળી જવામાં [illegible] ૧૯૦૭ ના [illegible] ૨૩૨૮૧૫૦૦ રતલ હતી. એમાંથી [illegible] અને જાવાથી મોકલવામાં આવી હતી [illegible] આ નીચે પ્રમાણે છે. સીલોનથી ૧૯૦૭ ના [illegible] રતલ અને [illegible] ૧૬૦૨૯૭૫૦૦ રતલ અને જાવાથી [illegible] ના ૧૧૬૨૮૭૧૧૭ રતલ મોકલવામાં આવી હતી. આ [illegible] જણાય છે કે, જાવા ખાતેથી [illegible] ફરીવાર [illegible] પણ ખાસ ધ્યાન કરવા જેવું મોટા પ્રમાણમાં [illegible] આવતી ખપ અને ફરીવાર નિકાશ કરવામાં આવે છે અને તે [illegible] પણ હરિફાઈ કરવા લાગ્યું છે. હિંદુસ્તાન [illegible] ચા [illegible] સારી રીતે તૈયાર કરવામાં આવતી હોવાથી હિંદુસ્તાનના ચા ઉગાડનારાઓનું એ ઉપર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે. સન ૧૯૦૪ ના વરસથી કેટલા વિસ્તારપર કેટલી ચા ઉગાડવામાં આવે છે તેનો ખ્યાલ આપવા માટે તેના આંકડા નીચે પ્રમાણે આપીએ છીએ—

સાલ.	વિસ્તાર એકર.	પાક રતલ.
૧૯૦૪	૫૨૪૪૭૨	૨૨૧૫૬૫૬૩૧
૧૯૦૫	૫૨૮૦૦૪	૨૨૧૭૧૨૪૦૭
૧૯૦૬	૫૩૨૨૦૮	૨૪૧૮૦૩૫૧૦
૧૯૦૭	૫૩૯૪૫૭	૨૪૮૮૨૦૩૯૮
૧૯૦૮	૫૪૪૪૩૭	૨૪૫૭૭૨૫૫૨

૧૯૦૮ની સાલમાં ૫૪૪૪૩૭ એકર જમીનપર જે વાવેતર કરવામાં આવ્યું હતું તેમાંની ૪૩૩૨૯૦ એકર જેટલી જમીન પૂર્વ બંગાળ અને આસામમાં આવી હતી. જ્યારે બરમામાં ૧૭૨૪, ને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ૩૯૫૩૯ એકર જમીન પર ચા ઉગાડવામાં આવી હતી.

૧૯૦૩ ના વરસથી દર વરસે વાવેતર માટેની જમીનના વિસ્તારમાં વધારો થતો રહ્યો છે, જે અત્યારસુધીમાં ૩.૫ ટકા જેટલો થયો છે. જ્યારે પાકની ઉતરમાં થયેલો વધારો ૧૮ ટકા જેટલો છે. એ વરસમાં બધા બગીચાઓમાં બધુંક માટે ૫૦૯૪૦૮૮ માણસો રોકવામાં આવ્યાં હતાં, એટલે દર એકર જમીને ૫૨૧૦૭ મજુરો રોકયાં હતાં. છેલ્લાં પાંચ વરસમાં હિંદુસ્તાનમાંથી ચાની નિકાસ કેટલી થઈ તેના આંકડા નીચે પ્રમાણે-

વરસ.	રતલ.	કિંમત રૂપીઆ.
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible] ના [illegible] કરતાં [illegible] બધું [illegible] નિકાસ થયેલી [illegible] છે, [illegible] હવે [illegible] નિકાસના [illegible] વધારો [illegible] હતો. [illegible] ના વરસ [illegible] હતો. [illegible] નિકાસ [illegible] હતો. [illegible] હતો. [illegible] નિકાસ [illegible] હતો.

ઇંડિયા [illegible] ચાની ખરીદી હવે દર વરસે વધતી [illegible] છે, અને તે કારણથી તે હવે ચાના ખરીદનાર નથી રહ્યું

આવે છે. વળી કેનેડા તરફથી જો કે મોટી ખરીદી થઇ છે તે છતાં તે એવી નથી કે જે આગળ જેટલી મોટી ગણાય. કલકત્તા ખાતે જે ત્રણ જાણીતી જાતની ચા છેલ્લાં પાંચ વરસ દરમ્યાન આવી હતી, તેના કેટલાક ભાવ ઉપજ્યા હતા, તેને લગતા આંકડા નીચે પ્રમાણે છે. એ ભાવો આનામાં આપવામાં આવ્યા છે.

ભાગેલી.	પેકો.	પેકો.	કોંગો ઉંચો
૧૯૦૪–૦૫	૫·૮૩	૫ ૩૩	૪· ૫
૧૯૦૫–૦૬	૬·૨૫	૫·૧૭	૪·૧૭
૧૯૦૬–૦૭	૬·૨૭	૫·૫૮	૪·૫૭
૧૯૦૭–૦૮	૭·૧૭	૬·૮૩	૬·૧૭
૧૯૦૮–૦૯	૬· ૫	• ૬	૫·૧૭

ગઇ મોસમમાં સરાસરી ૭ આનાનો ભાવ ઉપજ્યો હતો, જ્યારે આગલી મોસમમાં ૬૬/૬ જેટલો હતો. આવી આશા રાખવામાં આવી હતી કે ઉપરની આયાત જકાત ૧૯૦૯ના મે માસમાં વધારવામાં આવશે અને તેથી ઘણા લોકોએ ૫૦ લાખ રતલ જેટલી ચા ખરીદી હતી. પણ જકાત વધારવામાં આવી નથી.

૧૯૦૭–૦૮ ના વરસમા કોઇ પણ આગલા વરસ કરતા વધુ એટલે કે ૩૯૧૦૭૧૪ રતલ ચા આયાત થઇ હતી. જેની કિંમત ૨૨·૭૩ લાખ રૂપીઆની થાય છે. પણ ૧૯૦૮–૦૯ ના વરસમાં ૪૪૪૭૫૦૬ રતલ ચા આયાત થઇ હતી. જો કે તેની કિંમત માત્ર ૨૧·૫૬ લાખ રૂપીઆ જેટલી ઉપજી હતી કુલ કિંમતમા આ ઘટાડો ૫·૧ ટકા જેટલો હતો. એ સિવાય બીજી ૫૩૬૮૦૦ રતલ ચાની આયાત થઇ હતી. જેમાની ૩૯૧૦૦૦ રતલ ચા સીલોનની હતી; જે આગલા વરસ કરતા ૨૭·૫ ટકા જેટલો વધારો બતાવે છે. વળી ચીનમાથી આયાત થયેલી ચામાં આગલા વરસ કરતાં ૩૦૮૫૦૦ રતલ જેટલો વધારો થયો હતો, જે વધારો ૨૦·૩ ટકા જેટલો છે. આથી બધું મળી ચીનની ૧૮૨૯૮૬૫૯ રતલ ચા આયાત થઇ હતી. જેમાંની ૧૪૯૫૫૮૫ રતલ લીલી ચા હતી અને બાકીની કાળી ચા હતી.

કુમરશિયલ ઇન્ટેલીજન્સ બ્યૂરોના ડીરેક્ટર જનરલની ઑફિસમાં થતા રિપોર્ટ પ્રમાણે ચાની ખેતી ૧૯૦૮માં ૫,૪૮,૧૨૭ એકર જેટલી થઇ હતી. જ્યારે ૧૯૦૭ માં ૫,૪૦,૫૩૩ એકરની થઇ હતી. આમાંની પૂર્વ બંગાળા અને આસામમાં ૪૩૩૨૯૦ એકર જમીન પર ચાની ખેતી થઇ હતી, અને તેના આગલે વર્ષે ૫૩૭૯૯ એકર હતી; ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ૧૭૪૭૯ એકર જેટલી ચાની ખેતી થઇ હતી.

નિકાસ ૭૩૨૦૦૦ રતલની ઓછી થઈ હતી, અને સીલોનમાં ૪૬૦૦૦૦ રતલથી ઓછી થઈ હતી.

પરદેશી ચાહ—૧૯૦૮-૦૯મા પરદેશી ચાની આયાત લગભગ આગલા વર્ષ કરતાં દશ લાખ રતલ વધારે હતી. ચાહનો મોટો ભાગ પરશિયા, એશિયાઈ ટર્કી અને અંગ્રેજીન ટાપુ તરફ દરિયામાં ફરની નિકાસ કરવામાં આવી. અને જમીન મારફતે અફઘાનીસ્તાન તરફ મોકલવામાં આવી હતી. જે [illegible] લાખ રતલ ચાહ રહી હતી તેમાંથી થોડી હિંદુસ્તાનની બાજુ ચાહ જોડે મેળવણી કરવા માટે વાપરવામાં આવ્યું હતી. અને ચાહ નિકાસ જ્યારે પરદેશના નિકાસ કરવામાં આવી ત્યારે તે હિંદુસ્તાનની વસ્તુ તરીકે [illegible] હતી

ચાનો ખપ—હિંદુસ્તાનમાં [illegible] ના [illegible] રતલ ચા ખપી હતી [illegible] ચાહ વપરાઈ હતી દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં [illegible] પાડવામાં ચા [illegible] નાખલી અથવા [illegible] થઈ હતી) [illegible] ચા [illegible]

તમાકુ.

[illegible] છે. તમાકુ [illegible] હિંદુસ્તાનમાં તમાકુ [illegible] છે. [illegible] તમાકુ [illegible] હિંદુસ્તાનમાં [illegible] છે. [illegible] હિંદુસ્તાનમાં [illegible] છે. [illegible] તમાકુ [illegible] છે. [illegible]

સ્વાદ અને ભાવ વગેરે કેફાવિ તમાકુ વપરાય છે; અને તેનો ઉપયોગ હમણાં દુનીઆનો ત્રીજો ભાગ કરે છે. ને ત્રણ પ્રકારના ઉપયોગમાં કામ આવે છે. કોઇ ખાવે છે, સુંઘે છે અને કોઇ પીએ છે. તમાકુની મોટી પેદાશ છે.

ઘૃત—ઘી.

ઘી એ સૃષ્ટિના ઉત્તમપણાના પ્રતાપે નીપજતો માદક સત્વ પદાર્થ છે. જે વિષે વિશેષ વર્ણન કરવા આવશ્યકતા નથી. પ્રથમ ખેતીથી નીપજતો ઉત્તમ ચારો, ખડ, કપાસીઆ અને તલમાંથી તેલ કાઢી લીધા પછી અવશેષ રહેલો ખોળ એ આદિ વસ્તુઓ ગાય માતાને ખવરાવવાથી દુધ પર્યાપ્ત આપે છે. દુધ ગાય, ભેંશ, બકરાં, ગાડરાં અને સાંઢો વગેરે પશુઓથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વમાં ગાય તથા ભેંસનું દુધ ઉત્તમ ગણાય છે. ગાયનું દુધ તથા ઘી ઉત્તમ અને પવિત્ર હોઇ ધર્મકાર્યોના ઉપયોગમાં વિશેષ આવે છે. ગાય એ હિંદુઓની પુજનીય દેવી છે; હિંદુમાત્ર ગાયને માતા તરીકે માને છે અને પુજે છે. **રઘુકુલમણી શ્રી રામચંદ્ર તથા શ્રી કૃષ્ણે** ગાય માતાની પ્રેમથી સેવા કરી હતી, જેના સંખ્યાબંધ દાખલાઓ જાહેર છે. ગાયનું દુધ પુષ્ટીકારક છે. તે દુધ મેળવી દહીં કરવામાં આવે છે અને દહીંમાંથી માખણ કાઢી તેને તાવી—ગરમ કરી ઘી કરવામાં આવે છે. આખી સૃષ્ટિમાં દુધ તથા ઘીનો ખોરાક મુખ્યત્વે ગણાય છે

ઓકટર રશ્વીવરના કહેવા પ્રમાણે ૪ થો ભાગ ઘી વાપરનાર છે, અને મર્દુમ સ્થિતિનો માલુમ પણ આખા વરસમાં સરાસરી ઓછામાં ઓછું ૮ રતલ ઘી ખાય છે એ પ્રમાણે જેના ૨૬૫૦૦૦ ટન ઘી ૩૦ કરોડ પ્રજામાં દર સાલ ખપે છે અને એ હિસાબે ૧૯૫૦૦૦૦૦૦ રૂપીઆની કિમતનું ઘી આખા હિંદુસ્તાન ખાતે વપરાય છે, એવો અંદાજ

મી. ટી. મુકરજીએ કાઢેલો છે.

ઘીનો આયાત વ્યાપાર—કલકત્તા શહેર ૧૬૩૮૯૭ મણ, મુંબઇ શહેર ૫૮૮૯ મણ, મદ્રાસનાં બંદરો ૩૨૦૦૭ મણ, સિંધ પ્રાંત ૩૧૦૪૭ મણ, બંગાળા ઇલાકો ૩૧૪૮૦ મણ, મુંબઇ ઇલાકો ૨૯૩૮૦ મણ, રજપુતાના ને મધ્ય હિંદુસ્તાન ૨૭૮૪૦ મણ, પંજાબ ૨૫૧૯૧ મણ.

ઘીની જાવક—એશિયાઇ તુર્કસ્થાન, ઇરાનનો અખાત અને આફ્રિકાના સઘળા દેશોમાં ઘી હિંદુસ્તાનમાંથી મોટા જથ્થામાં જાય

તેમ મંબાસા, ટાંગા, જંગબાર, ધારેસલામ, કરમાણી, છીંડી, વીથુ, સુસંબા, મજંગા, મુમ્બી, ડાલગોવા અને ટ્રાન્સવાલ આદિ ઘણા દેશોમાં જાય છે. મુખ્યત્વે કરીને તે ઘી કાઠીઆવાડમાંથી વિશેષ બહાર ચડે છે. કાઠીઆવાડમાં બરડાનુ ઘી પહેલા દરજ્જાનું ગણવામાં આવ્યું છે. બરડો જામનગર તથા પોરબંદરની હદમાં છે, એટલે મુખ્યત્વે જામનગર તથા પોરબંદરથી વધારે ચડે છે. અહિંના જેવું ઘી આખા હિંદુસ્તાનમાં કોઇ જગ્યાએ થતું નથી, એમ કહેવામાં આવે છે.

ઘીમાં ભેળસેળ—કેટલાક વ્યાપારીઓ વિશેષ કમાવાના લોભથી ઘીમાં કેટલાક પ્રકારની ભેળસેળ કરી ઘીને બગાડે છે. તેની વસ્તુઓ નીચે મુજબ. ચોખા અને બાજરાના લોટ, ઓપરેલ વગેરે તેલો, કોકમનું ઘી, બટાટા તથા સકરીયા બાફીને ઘીમાં ભેળવે છે, તેમજ ચરબી વગેરેનું ઘી ભેળવે છે, અને કેટલાક [illegible] માગમાં નકલી ડબલ ભાવ લે છે. વગેરે વગેરે.

આદુ તથા સુંઠનું વાવેતર.

સપાટ જમીન ઉપર [illegible] માપના [illegible] વાવો આદાના બે ધા ત્રણ [illegible] કટકા [illegible] ઉંડા હાર-બંધ બરોબર [illegible] જમીન [illegible] છે. નાજુક કોદાળી વડે દરેક સ્થાનમાં આદાના કટકા [illegible] છે, અને તેના ઉપર માટી નાખી [illegible] છે, [illegible] સ્થાન [illegible] ડાયથી સરખી પાથરી દે છે એકેક સ્થાનમાં [illegible] આદાના કટકા નખાય છે. ચારીયા તથા પાળ વગેરેની જમીન [illegible] એક એકરમાં સ્થાન ૫૫૦ થાય છે. એટલે એક એકરમાં [illegible] કટકા આદાના નાખવા માટે કરવા જોઇએ. સાધારણ ૨૦૦૦ થી ૨૫૦૦ રતલ આદુ એક એકરમાં બી માટે જોઇએ, પરંતુ આદાની ગાંઠમાંથી કટકા નાના મોટા કાપવામાં આવે છે તે ઉપર આદુ વાવવા કેટલું જોઇએ છીએ તેનો આધાર છે. એટલે વાવવા માટે આદુ ૨૦૦૦ રતલ દર એકરે જોઇએ છીએ. આદાની ગાંઠ બહુ મોટી ને સારી હોય તેનુ બી ઉતરતા પ્રકારની ગાંઠ કરતાં ઓછું જોઇએ છીએ. વાવવા માટે આદુ સારૂં મજબુત મોટી ગાંઠ-વાળું ને ઘણી આંખોવાળું લેવું જોઇએ, કે જેમાંથી ઉત્તમ પ્રકારનું આદુ પેદા થાય છે. જો જમીન પાણી પાયા વગર ઘણાં વરસ થયાં રાખી હોય તેમાં આદુ વાવવાથી પેદાશ સારી થાય છે, એમ ખેડા તથા વડોદરાના ખેડુતોનું માનવું છે. આદાનું બી અમદાવાદ, ધોળકા તરફથી

હારી વાવે છે ને તેમાં એરંડીના ખોળનું ખાતર આદાના રોપ મોટા થાય તેમ તેમ ક્યારામાં નાખવામાં આવે છે. દર છઠ્ઠે દિવસે આદુ પાકી જાય ત્યાં સુધી પાણી પાવામાં આવે છે. આદુ નવેમ્બર અગર ડીસેમ્બરમાં ૭ માસે પાકી તૈયાર થાય છે. અનુકૂળ સંજોગમાં સુંઠ દર એકરે ૧૨૦૦૦ રતલ પેદા થાય છે. એક રૂપીઆનું મણ કે સવામણ લીલું આદુ ગુજરાતમાં વેચે છે. આદુ ખોદીને કાઢતી વખતે સારી સારી ગાંઠો કાઢી જુદી કાઢી રાખે છે, જે મોસમમાં વાવવાના ઉપયોગમાં આવે છે.

સુંઠની બનાવટ—સૌથી સારી સુંઠ આદાની મોટી ગાંઠોમાંથી થાય છે, આદામાંથી ગાંઠો જે સારી રીતે ફુટેલી અને મોટી હોય તે વાવવા માટે વાપરે છે તેથી સુંઠ કરવાને માટે લાચાર ગણાય છે. સારી સારી જુદી કાઢી લઇ બાકી રહે તે આદાની ગાંઠોને સાફ કરે છે. આવા આદામાંથી ૧૪ થી ૧૬ ટકા હલકા પ્રકારની સુંઠ થાય છે. અને સારી ગાંઠોમાંથી જે ઉત્તમ પ્રકારની સુંઠ થાય છે, તે ૧૮ થી ૨૩ ટકાવાળી થાય છે. આદુ ખોદીને તુરત તડકામાં સુકવે છે ત્યારે તેને વજનેથી માટી ખેરવી નાખે છે. સૌથી પહેલી ક્રિયા એ છે કે, આદુ ખોદી કાઢી માટી ખેરી પાણીમાં પલાળી રાખે છે, તેને ઘસીને સાફ કરે છે, તેથી કોમળ પણ થાય છે. પાણીમાં બુડાડી તેની છાલ પાણીમાંથી ઉપાડી જરા સુકવવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે કરીને આદુને બેથી ત્રણ દિવસ સુધી તડકામાં સાફ કરેલી જમીન ઉપર સુકવે છે તેથી તેનો રંગ ફરી જાય છે, અને સુકાઇ જાય છે. બાદ પાછું હાથવતી સાફ કરવામાં આવે છે. તેના આખને ઇજા ન આવે તેવી રીતે કરવામાં આવે છે. ફરી ફરીથી તડકામાં ત્રણ ચાર દિવસ રાખવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ હાથવતી ફરીથી ચોળીને સાફ કરે છે. બાદ બે કલાક સુધી પાણીમાં ઝબોળી રાખે છે. ને પછી સાવ સુકાઇ જાય ત્યાં સુધી સુકાવી રાખે છે, જ્યારે સુકાઇ જાય છે ત્યારે ચુનો કે ખારી ઉપર ચોળવામાં આવે છે. તેથી છાલ રહી હોય તે નીકળી જાય છે. આ પ્રમાણે વેચવા જેવી સુંઠ બને છે. લીલા આદામાંથી સુંઠ બનાવવામાં એક ખાંડીનું રૂ. ત્રણ પડે છે.

ભાંગ અને ગાંજાનું વાવેતર.

ભાંગના છોડ યુરોપમાં કાસ્પીઅન સમુદ્રના દક્ષિણ ભાગના દેશમાં તેમજ હિમાલય તથા મધ્ય અને દક્ષિણ રૂશિયામાં તેમજ હિંદુસ્તા

તેમ મંબાસા, કાંગા, જંગબાર, ધારેસલામ, કરમાણી, છીંડી, લીંડી, સુમ્બા, મજંગા, મુમબી, ડાવએવા અને ટ્રાન્સવાલ આદિ ઘણા દેશોમાં જાય છે. મુખ્યત્વે કરીને તે ઘી કાઠીઆવાડમાંથી વિશેષ બહાર ચડે છે કાઠીઆવાડમાં જામનગરનું ઘી પહેલા દરજ્જાનું ગણવામાં આવ્યું છે. બરડો જામનગર તથા પોરબંદરની હદમાં છે, એટલે મુખ્યત્વે જામનગર તથા પોરબંદરથી વધારે ચડે છે. અહિંના જેવું ઘી આખા હિંદુસ્તાનમાં કોઈ જગ્યાએ થતું નથી, એમ કહેવામાં આવે છે.

ઘીમાં ભેળસેળ—કેટલાક વ્યાપારીઓ વિશેષ કમાવાના લોભથી ઘીમાં કેટલાક પ્રકારના [illegible] કરી ઘી બનાવે છે. તેવી વસ્તુઓ નીચે મુજબ [illegible] અને [illegible] વગેરે તેલો, કોકમનું ઘી, [illegible] તથા [illegible] છે, તેમજ ચરબી વગેરેનું ઘી [illegible] બાર [illegible] વગેરે વગેરે

આદુ તથા સુંઠનું વાવેતર.

સપાટ જમીન [illegible] આદાના બે [illegible] કેટલાક [illegible] નાખવું [illegible] તેના ઉપર [illegible] નાખવા સરખી પાથરી [illegible] નાગીયા તથા પાન વગેરેની જમીન [illegible] આશરે ૫૫૦ થાય છે એટલે એક એકરના [illegible] આદાના વાવવા માટે કરવા જોઈએ [illegible] આદુ એક એકરમાં બી માટે જોઈએ પરંતુ આદાના [illegible] નાના મોટા કાપવામાં આવે છે તે ઉપર આદુ વાવવા [illegible] તેનો આધાર છે. એટલે વાવવા માટે આદુ [illegible] એકર જોઈએ જોઈએ. આદાની [illegible] મોટી ને [illegible] તેવા પ્રકારની [illegible] કરતા આધુ જોઈએ જોઈએ વાવવા માટે આદુ [illegible] મોટી આંખવાળું ને ઘણી આંખોવાળું લેવું જોઈએ [illegible] જેવા કેવા પ્રકારનું આદુ પેદા થાય છે. જે જમીન પાણી પાવા વગર ઘણાં વરસ પડી રાખી હોય તેમાં આદુ વાવવાથી પેદાશ સારી થાય છે, એમ ખેડા તથા વડોદરાના ખેડુતોનું માનવું છે. આદાનું બી અમદાવાદ, ધોળકા તરફથી

સમજવું કે કાથામાં ભેગ છે, અથવા કાથાને જોઇએ તે કરતાં વધારે તાપની આંચ લાગી છે. આ કસોટી પણ સમજાય તેવી છે. કાથામાં નાખેલા પદાર્થોની ભેળસેળ થાય છે. મેંદો, ખાંડ, માટી, રેતી, અને લોઢી વગેરે કાથા જોડે ભેળસેળ કરવામાં આવે છે.

શિંગડાંનો વ્યાપારમાં ઉપયોગ.

ઢોરોનાં શિંગડાં અને ચામડાં તેના મુવા પછી પણ નકામાં નથી, અને તેમનો ફક્ત વ્યાપારની ચીજ તરીકે ઉપયોગ થાય છે. ઉપરાંત એમાંથી [illegible] પણ [illegible] વધતી પેદા થતી આવી છે [illegible] તેના શિંગડાં તેની ડોક[illegible] [illegible] આવે છે. આ શિંગડાંઓ નાનાં [illegible] હોય છે ત્યારે કાંઇક દુર્ગંધ મારે છે [illegible] હોય છે. જેમાંનો ભાગ [illegible] થોડો વખત ગયા પછી ધોવાથી [illegible] કામમાં આવે છે. જેવા કે બળદ [illegible] લોકોને પ્રવાહી [illegible] જોઇએ. આ [illegible] કાથા બને છે. વળી [illegible] અને મોટા [illegible] કચ્ચુનાં [illegible] બનાવીઓ [illegible] આવ્યા છે આ [illegible] વ્યાપારમાં ઉપ[illegible] [illegible] એમાંનીઆંટે [illegible] મોટામાંથી પણ બનાવીઓ [illegible] છે. આથી [illegible] જાય છે, અને તેમાંથી [illegible]

તેલ કેટલી જાતનાં થાય છે?

[illegible] તેમાંથી તેલ [illegible] છે, ને તેને [illegible] [illegible] તેલ [illegible] તેલ જેવું જ છે, [illegible] કામ [illegible]. તેલ કરતાં વધારે ચીકણું છે. [illegible] છે, અને ઘી એ પણ તેલ છે. હવે કસ્તુરીનું તેલ,

વળી આ ઝાડનાં પાંદડાંમાં પણ તેલના પીડો છે એવું વિદ્વાનો કહે છે. આમાંનાં કેટલાંક તેલ પોતાના સ્વભાવથી જ સુગંધીમય હોય છે. આ ઉપરાંત કેટલીક વનસ્પતિનાં લાકડાંમાંથી પણ તેલ મેળવી શકાય છે. સુખડનું તેલ એ આ તરેહનો દાખલો છે. ઘરમાં હર વખત વપરાતી રાઇમાં પણ ઘણી આકરી ગંધવાળું તેલ છે; અને તેનું તેલ એટલું તો આકરૂં છે કે ચામડીને લાગતાં ચામડી રાતી બની ફોલ્લા ઉઠે છે. વળી રંગબેરંગી પાંદડાંવાળા "ક્રાટન" નામે ઓળખાતાનાના મોટા છોડવાઓ જેમાંના એકનું ફળ જમાલગોટા એ નામે ઓળખાય છે. આ વર્ગના છોડવાઓના ફળમાં તેલ છે, અને તે તેલ એટલું તો આકરૂં છે કે ચામડીપર લાગતાં તે ચામડીને બાળી તેમાં ઘા પાડે છે. વનસ્પતિના લાકડામાંથી આપણને તેલ મળી આવે છે. ટરપેન્ટાઇન એ એક જાતના લાકડામાંથી મળી આવતું તેલ છે. નારિયેળના કાચલામાંથી પણ તેલ નીકળે છે.

દરેક પ્રાણીના શરીરમાં થોડી ઘણી પણ ચરબી હોય છે. ચરબી એ તેલનું એક રૂપ છે. જે પ્રાણીઓનો વધ કરી માણસ તેને ખોરાક તરીકે વાપરે છે તે પ્રાણીઓના શરીરની ચરબીનો તેઓ તેલ તરીકે ઉપયોગ કરે છે. તેમ તે બીજી જાતનાં તેલ જોડે મેળવણી કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. વળી ચરબીઓના તેલમાંથી સાબુ અને મીણબત્તી વગેરે બને છે. આવી ચરબી બીજા તેલની માફક સંચા, પૈડાં વગેરેના ખપમાં પણ આવે છે. વળી તેમ દરીઆના વસતી ઘણી જાતની માછલીઓના શરીરમાંના ચરબીમાંથી તેલ મળે છે અને એ તેલ અથવા ચરબીનો દીવો બાળવામાં, તળવાના કામમાં સાબુ વગેરેની બનાવટમાં તેમજ દવા તરીકે પણ ઉપયોગ થાય છે. આ સિવાય ગ્યાસતેલને મટીઓ કહે છે, તે ગ્યાસતેલ ખનિજ પદાર્થ છે.

પંજાબના લોકોએ કેરોસીન ઓઇલને મટીઓ એવું નામ આપ્યું છે. કેરોસીન ઓઇલ એ ખનિજ પદાર્થ છે. તેના જમીનમાં ઝરા હોય છે, વળી જમીનમાંથી એક બીજી જાતનું તેલ મળી આવે છે. અને તેને રોક ઓઇલ અથવા ખડકનું તેલ યા નારના કહે છે. આવાં ઘણા પ્રકારનાં તેલો છે, જેનો બહોળો વ્યાપાર ચાલે છે.

પીછાંનો વ્યાપાર.

પક્ષીઓની પાંખનાં પીછાંના રંગ જુદી જુદી તરેહના હોવાથી માણસો પણ તેમનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે. પીછાંના મૂળ ભાગ તરફ ભાગને ઘડી તેનો લેખણ તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પીં-

કાપડ સંબંધી કાચો માલ અને તેની બનાવટ.

દોહરો—અવનવિ વસ્તુ ઇશ્વરે, આપી અપરંપાર;
અન્ન વસ્ત્ર આદિકથી, શોભાવ્યો સંસાર.

અનાજની તૃપ્તિ થયા પછી કાપડની ગરજ પડે છે અને અનાજ બરોબરજ કાપડની જરૂરીયાત રહેલી છે. શિયાળામાં ટાઢને લીધે શરીર-રક્ષણાર્થે, મિજાસ અથવા હોંસ તથા શોભાની આવશ્યકતાને લીધે મનુષ્ય માત્ર તમામને કાપડની જરૂરીઆત તો રહેલીજ છે. કાપડ સંબંધી કાચા માલમાં પ્રથમ તો કપાસ, ઊન, રેશમ, ફ્લ્યાક્સ, હેંપ, શણુ એટલાં તો મુખ્ય છે. એ સઘળાનું અત્રે વર્ણન કરવું યોગ્ય છે.

કાપુસ.

મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન અને પ્રાચીન ઇતિહાસ—ખેતી, કળા-કૌશલ્ય, વ્યાપાર અને તારમાલાઇ વાદિના ખપમાં આવતી માનનીય વસ્તુમાં કાપુસ મુખ્ય છે. કાપુસ જેવો માનનીય પદાર્થ બીજો એક પણ નથી. કાપુસ અત્યંત જુના કાળથી પહેલાંનો મળી આવે છે. મનુસ્મૃતિમાં કાપુસ, કાપુસનું કાપડ, કાપુસનું સુતર ઇત્યાદિની ચોરી અંગે ઘણુંજ શાસન લખેલું છે, અને કાપુસનું કાપડ બનાવનાર શિખીના બંધનમાં પણ તેમાં કેટલુંક લખેલ છે, તે ઉપરથી વિશેષ સિદ્ધ થાય છે. હિંદુસ્તાન કાપુસનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન છે, અને હિંદુસ્તાનમાંથી ઇરાન, અરબસ્તાન અને ચીન વગેરેમાં તેનો ફેલાવ થવા લાગ્યો છે. ખ્રિસ્તિ શક પૂર્વે હિંદુસ્તાનમાં સુતર, કાપડ વગેરે સઘળું બનતું અને યુરોપમાં હિંદુસ્તાનમાંથી કાપુસ જતું, તેના પુરાવા પુષ્કળ મળી આવે છે.

ઇ. સ. ૧૮૮૮ ની આખરમાં પાંચ વર્ષની સરાસરી કાઢતાં એકંદર હિંદુસ્તાનમાં ૧૮૦૫૬૮૦૦ એકર જમીન કાપુસ વાવવામાં રોકાયલી છે, અને ૬૮ લાખ હંડ્રેડવેટ વજન કાપુસની પેદાસ થાય છે, એવો અંદાજ સરાસરી કાઢવામાં આવ્યો હતો. ગરમ દેશમાં કપાસ સારો પાકે છે. ગુજરાતમાં અમદાવાદ, સુરત, ભરૂચ, કાઠીઆવાડ, દક્ષિણ, ખાનદેશ, અહમદનગર, નાશિક, કર્ણાટક, ધારવાડ અને ... તરફ કપાસનું વાવેતર પુષ્કળ થાય છે. કાળી કસાળ જમીનને દગતી હોય તેમાં કપાસ સારો પાકે છે. ૩૦ થી ૪૦ ઇંચ વરસાદ

લાકડાંમાંથી રૂ.

જાપાનીસ પત્ર 'સાપ્પો સીમબુન' જણાવે છે કે મી. યકાહાસી કેનશીન નામના એક જાપાનીસે વાંસને રૂમાં ફેરવી નાંખવાની હેરતભરી શોધ કરી છે. મી. યકાહાસી કાંઈક અકસ્માતથી એ શોધ કરી શક્યા છે. કેટલાક અખતરા કરતાં તેમને અજાયબી રીતે જણાયું કે, જસતના ચોક્કસ તેજાબમાં રાખેલો વાંસનો એક ટુકડો નરમ પ્રકારની સફેદ વસ્તુમાં ફેરવાઈ ગયો હતો. આથી તેમણે એ અજમાયેશ ચાલુ રાખી, જેના પરિણામમાં તે ખાત્રી કરી શક્યા કે કોઈ પણ જાતનાં લાકડાંને સુંદર રૂમાં ફેરવી નાંખી શકાય છે. લાકડાંમાંથી રૂ બનાવવાની એ રૂઢી માટે નવ દેશોમાં પેટંટ લેવાયલું કહેવાય છે.

કાપડપર ચઢતો આર.

કાપડને આર ચઢાવવાનું કારણ એ છે કે કોઈ વજનદાર પદાર્થથી સુતરને તર કરીને તેનાં રૂવાંટામાં ચીકાશ લાવવી, કે જેથી તે પાનો વળ ઉકેલી ન જાય અને તાર જલદી તુટી ન જાય; અને રૂ ફેલાપન પણ ઓછો થઈ જાય. આર ચઢાવવાથી સુતરમાં ચીકાશ આવે છે, તેથી સુતરમાં મજબુતાઈ આવે છે અને એકદમ જતું નથી.

સુતરને કાપડ બનાવતા પહેલાં આર દેવાની ખાસ આવશ્યકતા આર ચઢાવ્યા પછી સુતરને તાણા ઉપર ચડાવી કામ કરવામાં આ તો બહુ હાનિ અને નુકસાન લાગે. આર દેવાનું કામ દેખીતું માં રણ જણાય છે, પણ તે એટલું સહેલું નથી. સારો આર બનાવવો ર દરેક તાર ઉપર એક સરખી રીતે ચડાવવો તે અનુભવ અને આ વડતનું કામ છે. કાપડ બનાવવાના સુતરને આર દેવામાં બે હેતુ એક તો પ્રમાણિક અને બીજો અપ્રમાણિક આર ચડાવવાના ત્રણ ક્રમ ૧ હલકો આર. ૨ મધ્યમ આર ૩ ભારે આર. હલકો આર ચ ઢાવવાથી સુતરનું વજન સેંકડે ૧૦ થી ૨૦ ટકા વધી શકે છે, મધ્ય મ આરથી ૨૦ થી ૫૦ ટકા વધી શકે છે, અને ભારે આરથી ૫૦ ૨૦૦ ટકા સુધી વજન વધારી શકાય છે. હલકો આર ચઢાવવાનો મ કસદ, સુતર મજબુત અને ચિકટ બનાવવાનો છે. આ ઉદ્દેશ પ્રમાણિ છે. મધ્યમ અને ભારે આર ચઢાવવાની મતલબ વ્યાપારની રસાકસી લીધે કાપડનું વજન વધારી સસ્તી કિંમત કરવાનું હોય છે. આ ઉદ્દે અપ્રમાણિક છે. આવી જાતનું તૈયાર થયેલ કાપડ જો કે દેખીતી રી

ચળકદાર અને સારૂં લાગે છે, પણ જ્યારે તે કપડું ધોવાય છે ત્યારે તે મદેલો આર ધોવાઈ જવાથી જાડી જાળી જેવું થઈ જાય છે. તાણો તૈયાર કર્યા પછી તેને શાળ ઉપર ચઢાવ્યા પહેલાં તેના ઉપર આર ફેરવામાં આવે છે; આર ચઢાવવાની હિંદની પુરાણી દેશી રીત સાદી છે અને તેમાં કોઈ ખાસ ઉપકરણની જરૂર પડતી નથી. પણ જમ્બે લાંબી લાકડીઓ કોઈક ઠેકાણે સામ સામી જમીનમાં ખોસી દે છે. તે લાકડીઓ ઉપર એક દોરીને બાંધી લે છે, અને તેના ઉપર તાણાને ફેલાવી દે છે. આ લાકડીઓ જેના ઉપર તાણો ફેલાવી દે છે તેને મટો કહે છે. પછી ચણ અને નારીયેળની પાણી તૈયાર કરેલ આરમાં બોળી બોળીને ફેલાવેલ તાણા ઉપર ફેરવે છે. પ્રાચીન કાળમાં હિંદુસ્તાનમાં ઘઉંનો મેંદો, ચોખા, જવ, વગેરેનો આર બનાવવામાં આવતો હતો. હિંદુસ્તાનમાં બારીક સુતર ઉપર જે આર ચઢાવવામાં આવે છે તે એ પ્રમાણે બનાવવામાં આવે છે કે, ઘઉંના મેંદાની રોટી બનાવી પાણીમાં ભીજવી દે છે, અને કેટલાક દિવસ સુધી પાણીમાં સડવા દે છે, કે જેથી તેનું ખમીર ઉઠી આવે. બીજે અથવા ત્રીજે દિવસે રોટલીના ટુકડાને આ પાણીમાં ફરી મસળે છે અને આ ઘોળો થયેલ લસદાર પદાર્થને પછી છણી લે છે.

આજકાલ હિંદુસ્તાનમાં હલકો આર સાબુદાણાનો લોઆણ કામમાં લેવામાં આવે છે. હલકા આરને માટે આ બહુ જરૂરની વસ્તુ છે. આલુ તથા આંબલીના બીયાને પલાળે એને પાણીમાં ખૂબ ઘેંટી દે છે. થોડી વારમાં આરના પદાર્થો નીચે બેસવા લાગે છે. જ્યારે બેસી જાય છે ત્યારે ઉપરનું પાણી નીચે જવા દે. પાણી આપે નીકળી ન જાય તેમ હળવેથી કાઢી લે છે.

મેંદાનો આર બનાવવા મેદાને ગરમ પાણીમાં પલાળીને ખમીર ઉઠાવવું જોઈએ આરમાં ચરબી, સાબુ, ખાપરેલ તેલ અને ખજુરનું તેલ વગેરે જુદાં જુદાં બનાવવા આરના નાંખવામાં આવે છે. આ નીચે આર બનાવવાના કેટલાક નમુના આપવામાં આવ્યા છે, તે બધાને બનાવ કેટલાક પ્રકારના કામમાં લેવાય છે.

હલકો આર—ઘઉંનો મેંદો ૩૨ ભાગ ચરબી ૨ ભાગ ૨ સાબુદાણાનો મેંદો. ૫૦ ભાગ આલુના ગરની ૧૦ ભાગ ચરબી ૫ ભાગ, અને સાબુ બે ભાગ કોઈ કોઈ વખત સાબુદાણાની સાથે ખાપરેલ તેલ મેળવવામાં આવે છે, જેથી સુતર સુંવાળું બને છે. ૩. આલુની શીરતી ૧૦૦ ભાગ, મીઠું ૫ ભાગ, ચરબી ૪ ભાગ, પાણી અંદાજથી. આ ત્રીજો પ્રયોગ વિશેષે કરીને જાડી સુતરને માટે છે.

મધ્યમ આર—ચરુનો મેદો ૧૦ ભાગ, ચીની માટી ૩૦ થી ૪૦ ભાગ, ચરબી ૧૫ ભાગ, ક્લોરાઇડ ઓફ મેગનીશીયમ ૧ ગેલન. ક્લૉરાઇડ ઓફ ઝીંક અર્ધો ગ્યાલન, કદાચ આ પદ્ધતિમાં ક્લોરાઇડ ઓફ મેગનીસીયમ ન નાખવું હોય તો ચરબીનું વજન દોઢું જોઇએ.

ભારે આર—મેંદો ૧૦૦ ભાગ, માટી ૧૩૦ ભાગ, ચરબી ૧૪ ભાગ, ક્લૉરાઇડ ઓફ મેગનીસીયમ ૧૮ શેર, ક્લૉરાઇડ ઓફ ઝીંક ૭ શેર. આ બધાનું ખમીર ઉઠાવવું જોઇએ. આર બનાવવાના જે જે પ્રયોગો આપવામાં આવ્યા છે, તે જેટલો જોઇએ તેટલો બનાવવો. પણ જુદા જુદા પદાર્થનું પ્રમાણ ઉપર જણાવેલા ભાગ પ્રમાણે અંદાજથી લેવું.

રેશમ.

મનુષ્ય માત્રને રેશમની જરૂર પડે છે; અને રેશમ તે કેવળ શોભા માટે સંઘરવું પડે છે. રેશમનો ઉપયોગ કંઇ મુખ્ય નથી, અને વાસ્તવિકપણે જોતાં શ્રીમંત અને ગરીબ સર્વની પોતપોતાની ગરજ મટાડવા સારૂ બન્નેનો હેતુ જુદો હોય છે. શ્રીમંત લોકોને ભુખ લાગે છે, ટાઢ વાય છે, તેજ પ્રમાણે ગરીબ માણસોને પણ ભુખ લાગે છે અને ટાઢ વાય છે. એ બન્ને ગરજ બન્નેને (ગરીબ અને શ્રીમંતને) ખાંગરી જરૂરની છે; પણ ગરીબ પોતાના ગજા સંપત્ત પ્રમાણે રેશમ સારૂ કરી સંતોષ માને છે, અને શ્રીમંત પોતાની ગરજ ભાગતાં પડેલા પોતાની હોંશ અને શોભા તરફ બરાબર લક્ષ ખેંચે છે. ગરીબ માણસની ભુખ બાજરીથી ભાગે છે અને શ્રીમંત લોકોને સાકર પૂરી જોઇએ છીએ. ગરીબ માણસની ટાઢ ધાબળી (કામળી) થી હઠે છે, ત્યારે શ્રીમંત લોકોને સાલદુશાલાની જરૂર પડે છે. બન્નેને ગરજ તો સરખીજ હોય છે પણ તે ગરજ ભાગવાનો પ્રકાર શ્રીમંતાઈ યા તો ગરીબી ઉપર છે.

રેશમનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન—રેશમનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન ચીન દેશ છે. એવું કહેવામાં આવ્યું છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ કોઇ કોઇ જગોએ થાય છે. રામાયણ, મહાભારત વગેરે પુરાણ ગ્રંથો લખાણા તે વખતે હિંદુસ્તાનમાં રેશમ વપરાતું એવા પુષ્કળ પુરાવા મળી આવે છે.

રેશમ કીડાઓમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. જેવો કોઇએક પ્રકારનો બારીક દોરો આપણા શરીરમાંથી કાઢવામાં આવે તે પ્રમાણે રેશમ પણ એક કીડામાંથી કાઢવામાં આવતા એક જાતના દોરા છે. આ કીડાને રેશમી કીડા કહેવામાં આવે છે. રેશમની મુખ્યત્વે કરીને પાંચ

જાત છે. ૧. મલબારી રેશમ. તુતીના ઝાડ ઉપર ઉપજીવિકા કરનારા કીડામાંથી ઉત્પન્ન થતા રેશમને મલબારી રેશમ કહેવામાં આવે છે. ૨. ટસર. નરબારી રંગનું રેશમ. ૩. એરી. એરંડીના ઝાડપર આજીવિકા કરનારા કીડામાંથી નિકળતા રેશમને એ નામ આપવામાં આવે છે. ૪. મુગા. તે આસામ પ્રાંતમાં થાય છે. ૫. કાયકપુરા. તે બ્રહ્મદેશમાં થાય છે.

બંગાળા—રાજશાહ, મુર્શિદાબાદ, મોલદા, વિરભુમિ, મિદનાપુર, નદીઆ, બાંકુરા, બોગરા, કટક એ નગરોમાંનું મલબારી. તુતી ઝાડ પર પોતાનું પોષણ કરનારા કીડામાંથી નિકળતા રેશમને બંગાળ રેશમ કહે છે. તે સિવાય પંજાબ, વાયવ્ય પ્રાંત, અયોધ્યા અને મદ્રાસ, એ પ્રાંતનાં તુતીનાં ઝાડના કીડામાંથી નિકળતા રેશમને પણ બંગાળ રેશમ કહેવામાં આવે છે. બંગાળા રેશમની પેદાશમાં મુખ્ય છે. બંગાળા બરાબર વાયવ્ય પ્રાંત, કાશ્મીર અને મણીપુરનું રેશમ પણ સુંદર થાય છે. તેના જેવું બીજા કોઈ પણ સ્થળમાં થતું નથી. મહીસુર પ્રાંતમાં એક વખત આ કીડાની પરીક્ષા કરી હતી; પણ કોઈ રોગ લાગુ પડવાથી તે કીડા સર્વે મરી ગયા. નવીન પ્રયત્ન હજુ થયેલ નથી. મુંબઈ ઇલાકામાં કોઈ પણ જગાએ રેશમ પાકતું નથી. પુનામાં એક યુરોપીયને રેશમના કીડા માટે ખટપટ કરી પણ તે ચાલી નહિ.

પૂર્વે ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપની આ રોજગારની દેખરેખ કરતી હતી. પણ પછી તેણે પોતાનું કારખાનું બંધ કર્યું. દેશી લોક થોડા ઘણા પણ એ કામ કરે છે. લીન્ડર એન્ડ કંપનીએ આ કામ સારૂ સરકારના ઉત્તેજનથી સારી ખટપટ વાયવ્ય પ્રાંતના અને મદ્રાસના ચલાવેલી હતી. ટોમસ વાર્ડલ સાહેબે રેશમના સંબંધમાં એવું કહ્યું છે કે "હિંદુસ્તાનમાં રેશમ બાબત આજકાલ મનોનિરોધ દુઃખ પડવાની એક વાત મારી દૃષ્ટિએ પડી છે. હું આખા હિંદુસ્તાનમાં ફરી આવ્યો. હું જ્યાં ગયો ત્યાં રેશમનું ઉદ્યમ કાપડ [illegible] ચીન અને જાપાન દેશના રેશમ કાઢવામાં અતિ દુઃખ પડે છે. વળી એક બંગાળા પ્રાંતમાં રેશમ એકઠી કરનારને નોકરી [illegible] છે. આપણા દેશના દરેક ઇલાકામાં એવું રેશમ દર કરોડ રૂપીઆનું આવે છે અને બહારથી લાખ રૂપીઆની કિંમતનું રેશમ બહાર દેશાવર જાય છે."

રેશમનાં કારખાનાં—રેશમ વણવાના કારખાના મુંબઈ, પુના, કલકત્તા, બનારસ, અમદાવાદ, જામનગર અને પોરબંદર વગેરે સ્થળોમાં છે. બંગાળામાં તો રેશમના નાના નાના કારખાનાં ઠેકાણે ઠેકાણે છે

આવે છે, અર્થાત્ અસંખ્ય છે. રેશમી વણાટ કામ બનારસના મુગટાઓ વગેરેમાં વપરાય છે, અમદાવાદમાં અતલસ વગેરેમાં વપરાય છે. જામનગરમાં ખાસ કરી કસબ કામ સાથે રેશમી સાડલા કે જેને અંબરના સાડલા કહેવાય છે તે ઘણા ઉત્તમ થાય છે.

ચીન દેશમાં ચીચેંડા પ્રાંતનો ઉત્તર ભાગ રેશમની ઉત્પત્તિ માટે પ્રખ્યાત છે. હટશન, કેંટિંગ, નાટસિન અને સાંઘાઈ બંદરથી નિકાશ થઇ રેશમ આવે છે. સાંઘાઇની બરોબર કંતાન બંદર રેશમના વ્યાપાર સંબંધમાં પ્રખ્યાત છે. ઇટલી દેશમાં લાંબર્ડી, પાયડેમાટ પરગણા રેશમની પેદાશી બદલ પ્રખ્યાત છે. રેશમનો ઉદ્યોગ ફ્રાન્સ દેશમાં પહેલા નંબરનો છે, તેની બરાબર જર્મની અને તેથી ઉતરનો ઇટાલી, ઈંગ્લાંડ અને સ્વિટ્ઝર્લાંડ. આખા યુરોપમાં રેશમ સબંધમાં ફ્રાન્સની ખ્યાતિ વધારે છે, તેવી બીજા કોઇ દેશની નથી. જર્મનીમાં રેશમી કાપડ પુષ્કળ તૈયાર થાય છે. રેનિશવેસ્ટ ફ્લાલિયા, બરગેન, ક્રેફેલ્ડ, અલસાસ લોરેન એ જગ્યો જર્મનીનાં રેશમનાં કારખાનાં સંબંધમાં પ્રખ્યાત છે.

પંજાબમાં રેશમના કીડા ઉછેરવા વિષે—મી એ. મેક કેરેક એમ. એ. બી. એસ. મા. લખે છે કે પંજાબ ડીપાર્ટમેન્ટ ઓફ એગ્રીકલ્ચરના ૧૯૧૦ બુલેટીન નં. ૩ માં તે પ્રાંતમાં રેશમના કીડા ઉછેરવાની જે રીતો અખત્યાર કરવામાં આવી છે તેના પર જાણવા જોગ નોંધ વિષે જણાવવામાં આવ્યુ છે. તે નોંધ પંજાબના ઇકોનોમીક બૉટેનીસ્ટ મી. માસને એ જે બાનઓ એકઠી કરી છે તે ઉપરથી લેવામાં આવી છે, અને એમ. લાસ્યુમેટની 'સીલ્ક અને સીલ્કવર્મ' નામની બુક ઉપર તેનો પાયો રચાયલો છે, તથા ખાનપુર અને ગુરદાસપુર આગળનો ઉછેરવા સબંધનો બે વરસનો અનુભવ પણ કામમાં લેવામાં આવ્યો છે. આ નોંધ ઉછેરના સબંધી સ્થિતિને ખાસ લાગુ પડે છે. જે હેતુસર તે બહાર પાડવામાં આવી છે તે હેતુ પુરો પાડવો જોઇએ. એટલે જે ઓફીસરોના ફરજ રેશમના કીડા ઉછેરવા સંબંધી છે તેમને ઉપયોગી સલાહકાર થઇ પડશે તેટએ બુલેટીનના પહેલા ભાગમાં શેતુરનાં ઝાડો સાવચેતીથી ઉગાડવા સબંધી ઘણી અગત્યની ખબરો આપવામાં આવી છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યુ છે કે શેતુરની સઘળી સ્થાનિક જાતો, પંજાબમાં કીડા ઉછેરવા સારૂ બંધબેસ્તી થઇ પડશે, અને ફીલીપાઇનનાં શેતુર મોસમમાં જલદીથી ઉગાડવાને ખાસ કરીને ઘણાં ઉપયોગી થઇ પડશે. એમ માલુમ પડયું છે

તુરનાં ઝાડ બીયાંમાંથી, ફણગામાંથી અથવા તો કટીંગ (કાપેલી

આવે છે, અર્થાત્ અપખ્ય છે. રેશમી વણાટ કામ બનારસના મુગટાઓ વગેરેમાં વખણાય છે, અમદાવાદમાં અતલસ વગેરેમાં વખણાય છે. જામનગરમાં ખાસ કરી કસબ કામ સાથે રેશમી સાડલા કે જેને અંબરના સાડલા કહેવાય છે તે ઘણા ઉત્તમ થાય છે.

ચીન દેશમાં ચીચેંગ પ્રાંતનો ઉત્તર ભાગ રેશમની ઉત્પત્તિ માટે પ્રખ્યાત છે. હટશન, કેંટિંગ, નાટસિન અને સાંઘઇ બંદરથી નિકાશ થઇ રેશમ આવે છે. સાંઘઇની બરોબર કંનાન બંદર રેશમના વ્યાપાર સંબંધમાં પ્રખ્યાત છે. ઇટલી દેશમાં લાંમર્ડ, પાયડેમાટ પરગણા રેશમની પેદાશી બદલ પ્રખ્યાત છે. રેશમનો ઉદ્યોગ ફ્રાન્સ દેશમાં પહેલા નંબરનો છે, તેની બરાબર જર્મની અને તેથી ઉતરનો ઇટાલી, ઇંગ્લાંડ અને સ્વિત્ઝર્લાંડ. આખા યુરોપમાં રેશમ સંબંધમાં ફ્રાન્સની ખ્યાતિ વધારે છે, તેવી બીજા કોઇ દેશની નથી. જર્મનીમાં રેશમી કાપડ પુષ્કળ તૈયાર થાય છે. રેનિશવેસ્ટ ફ્લાલિયા, બરગેન, ક્રેફેલ્ડ, અલસાસ લોરેન એ જગ્યો જર્મનીનાં રેશમનાં કારખાનાં સંબંધમાં પ્રખ્યાત છે.

પંજાબમાં રેશમના કીડા ઉછેરવા વિષે—મી એ. મેક. કેરન. એમ. એ. બી. એમ. સી. લખે છે કે પંજાબ ડીપાર્ટમેન્ટ ઓફ એગ્રીકલ્ચરના ૧૯૧૦ બુલેટીન નં. ૩ માં તે પ્રાંતમાં રેશમના કીડા ઉછેરવાની જે રીતો અખત્યાર કરવામા આવી છે તેના પર જાણવા જોગ નોંધ વિષે જણાવવામાં આવ્યુ છે. તે નોંધ પંજાબના ઇકોનોમીક બૉટેનીસ્ટ મી. માનને એ જે બાનઓ અરજી કરી છે તે ઉપરથી લેવામાં આવી છે, અને એમ. લારગુનેટની 'સીલ્ક અને સાલ્કવર્મ' નામની બુક ઉપર તેનો પાયો રચાયલો છે, તથા 'નાગપુર અને ગુરદાસપુર આગળનો ઉછેરવા સબંધનો એ તરેહનો અનુભવ પણ કામમાં લેવામાં આવ્યો છે. આ નોંધ ઉછેરના સબંધી સ્થિતિને ખાસ લાગુ પડે છે. જે હેતુસર તે બહાર પાડવામા આવી છે તે હેતુ પૂરો પાડવો જોઇએ. એટલે જે આશામંગોના ફરજ રેશમના કીડા ઉછેરવા સંબંધી છે તેમને ઉપયોગી મદદકાર થઇ પડશે. તે-એ બુલેટીનના પહેલા ભાગમાં શેતુરના ઝાડો વાવવાનો અને ઉગાડવા સબંધી ઘણી અગત્યની ખબરો આપવામા આવી છે. તેના જણાવવામાં આવ્યુ છે કે શેતુરની સઘળી સ્થાનિક જાતો, પંજાબમાં કીડા ઉછેરવા સારૂ બંધબેસ્તી થઇ પડશે, અને ફીલીપાઇનનાં શેતુર મોસમમાં જલદીથી ઉગાડવાને ખાસ કરીને ઘણાં ઉપયોગી થઇ પડશે. એમ માલુમ પડયું છે કે, શેતુરનાં ઝાડ બીયાંમાંથી, કણગામાંથી અથવા તો કટીંગ (કાપેલી

ઉન.

શરીર આચ્છાદનનો હેતુ જે ટાઢનું નિવારણ તે ઉનથી પુરો પાડવામાં આવે છે. ઉન એ મેંઢાંનાં શરીર ઉપરનાં રૂંવાટાં છે; તે ભરવાડ લોકો ફાલ્ગુન માસમાં પ્રથમ કાતરે છે. એમ એક વરસમાં બે વખત ઉનની કાતરણી કરવામાં આવે છે. તેમાં ફાલ્ગુન માસની ઉન વધારે કિંમતી ગણાય છે.

ઉપયોગ અને ખપ—ઉનનું કાપડ કરવાનો રિવાજ ચાલે છે. શ્રીમંત, હોંશી અને ગરીબ તમામને ઉનની ગરજ પડે છે. ઉનની શાલો બને છે, જે શ્રીમંત લોકો વાપરે છે; અને બીજા ધાબળા ધાબળી વગેરે બને છે તે ગરીબ લોકોના ઉપયોગમાં આવે છે. ઉન તથા કાપુસ બન્નેનું પણ સાથે મિશ્રણ કરીને કાપડ વણવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં બનાત, ધાબળા, શાલ અને નાના પ્રકારના પદાર્થો ઉનમાંથી કરવામાં આવે છે.

૧. બંગાળા—બંગાળામાં ઉનની પેદાશ ઘણીજ સારી થાય છે. તિબેટ અને ચીન દેશની જાતિનાં મેંઢાં પારણા વગેરે ઠેકાણે છે, અને સરકાર પણ તેને માટે સારી ખટપટ કરે છે. સિકિન અને તિબેટ દરસાલ બંગાલથી બેથી ત્રણ હજાર મણ ઉન આવે છે.

૨. મારવાડ—મારવાડ અને બિકાનેરમાં ઉત્તમ પ્રકારની ઉન તૈયાર થાય છે. મેવાડનાં મેંઢાં ઉનને માટે પ્રસિદ્ધ છે. જયપુરની ઉન મુંબઈ વગેરે સ્થળે વિશેષ આવે છે. આખા હિંદુસ્તાનમા ઉન આશરે બે કરોડ રતલ થાય છે.

રૂના ઉદ્યોગની માફક ઉનનો ઉદ્યોગ પણ ઘણો જુનો છે. એ સંબંધી હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમા ઘણા પ્રમાણો મળી આવે છે. બંગાળામાં કેટલી જુદી જુદી જાતનાં મેંઢા થાય છે તે જણાયલું નથી, પણ જે મેંઢાંઓ ત્યાં થાય છે તે કદમા, વાળમા અને દેખાવમાં બીજા પ્રાંતનાં મેંઢાં કરતાં ઘણો ફરક હોતો નથી, તે પણ તેઓની જાત હીંગણી હોય છે. બંગાળામા મેંઢાંની બે જાત હોય છે. એક ભુરા રંગના હોય છે અને બીજા કાળા હોય છે. બંગાળાના મેંઢાંના રંગ પ્રમાણે જુદાં જુદાં નામ આપવામાં આવે છે. બંગાળામા મેંઢાં ઉછેરવા માટે નજરી સંભાળ લેવામાં આવે છે. હાલમાં ખેતીના વિસ્તાર વધારે થવાથી મેંઢાંને ચરવાને જોઇએ તેટલી જગ્યા મળતી નથી. મેંઢાંના માલેક તેઓને થોડા મહિના ચરવાને પોતાના ઘરથી દૂર મોકલાવી આપે છે, અને જે પાસે જંગલ હોય છે તેમાં આ મેંઢાં ચરે છે. તેઓને

કરેલી છે, તેના મત મુજબ નીચે પ્રમાણેનાં કારણો જાપાનનો હોઝિયરીનો ઉદ્યોગ હિંદુસ્તાનના તે ઉદ્યોગ તોડી પાડે છે.

૧ સામાન બનાવવામા જાપાનીઝ લોકોની કુશળતા. ૨ તેઓનું સોંઘુ મશીનરી અને તેથી માલ બનાવવાની રીતો. ૩ તેઓની સોંઘી મજુરી. ૪ હિંદુસ્તાનના બજારો તરફ એઓએ બરાબર રીતે પહોંચાડેલું ધ્યાન. ઉપર જણાવેલા મત મુજબ જાપાનીઝ સરકાર હોઝિયરીના ઉદ્યોગવાળાઓને કંઈ પણ પૈસા સબંધી આર્થિકીના રૂપમા ઉત્તેજન આપતી નથી. પણ આગનબોટ ના પોતાના વ્યાપાર વધારવાને ઘણાં પગલાં લેતા તે બનાવ છે

મા. ક્રી એમ પનુ ... અંગ્રેજ એટલે ગંજીફરાક વગેરેનો ઉદ્યોગ કેટલાક ... [illegible]

[illegible]

સ્ત્રીઓ) ૧૧૦૦ છે. પુરૂષ કામ કરનારને રોજના ૧૨½ આના મળે છે, અને સ્ત્રી કામ કરનારીને ૬½ મળે છે. ૧૯૦૬માં નીચે પ્રમાણેના જથ્થામાં માલ બનાવવામાં આવ્યો હતો.

ગંજીફરાક નેકટી ૩૩૭૦૦૦ પાઉંડ કિંમતનો, મોજાં ૬૫૦૦૦ પાઉંડ કિંમતનો, હાથનાં મોજાં ૨૦૦૦૦ પાઉંડ કિંમતનો, જાંગીઆ ખમીસ ૧૬૦૦૦ પાઉંડ કિંમતનો, નાની ચડ્ડી ૮૦૦ પાઉંડ કિંમતની, શાલ ૧૧૦૦૦ પાઉંડ કિંમતની અને બીજો માલ ૧૦૦૦૦ પાઉંડ કિંમતનો કુલે ૪૬૭૨૦૦ પાઉંડ કિંમતનો માલ બનાવવામાં આવે છે. આ ઉપર હાલ ત્યાં ૧૦ ટકા જેટલો ફાયદો થાય છે, અને હજુ તે ઉદ્યોગ ઘણો ખીલશે એમ ધારવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનના મીલ માલેકોના જાપાનથી વધારેને વધારે જથ્થામાં આવતા માલની જાતને કિંમતની બરાબર થાય એવો માલ પોતાની મીલોમાં બનાવવાને ગોઠવણ કરે એમ આશા રાખી શકાય.

ઉનનો માલ.

-ઘેટાના શરીર ઉપરના વાળને ઉન કહે છે. તે ઘણા પોચા ને અતિ સુંવાળા હોય છે તેથી તેને ઉન કહે છે. તેનો ઘણો બહોળો વ્યાપાર ચાલે છે. ચાંમડાની ગાદીઓ તેમ કંતાનની ગાદીઓ ઉનથી ભરે છે અને જુદા જુદા રંગની ઉનની પુણીઓ બજારમાં ઘણી વેચાય છે. તેના તરેહવાર સુંદર કાપડ, મોજાં, રૂમાલ, આસનીઆં, ગલીચા આદિ અનેક જાતનો માલ ઉનનો બને છે, તેમ કાઠીઆવાડમાંના જામનગરના અને પોરબંદરના ભાગમાં તેમ મારવાડમાં ઉનના ધાબળા (કામળા) ઘણા નરસ બને છે, અને ત્યા બનતી કામળીઓ અને ધાબળીઓ હલકી કીમતના તેમ ભારે કામના હોય છે. ઉનની બનાવટનો મારવાડમાં મોટો જમવાડાનો વ્યાપાર ચાલે છે.

શાલો એ પણ ઉનની ઊંચી પંક્તિની બનાવટ છે. સાધારણ શાલોના જેવી ઉંચી કીમતના ધાબળીઓ મારવાડમાં બને છે. પણ શાલની બનાવટનું ખરેખરૂં મથક તો કાશ્મીર દેશ છે. વળી પંજાબ ઈલાકાના અમૃતસર, લાહોર વગેરે ઘણાં સ્થળોમાં પણ મોંઘી શાલો બને છે. શાલો દશ વીશ રૂપિયાથી માંડીને તે સો બસો અને હજારો રૂપિયાની કીમત લગીની હોય છે; અને તે તમામ જાતના પાકા રંગ અને સાચા કસબની હોયછે પણ દિન પ્રતિદિન આ દેશના બીજા ઉદ્યોગોની માફક આપણા દેશનો આ ઉદ્યોગ પણ કમજોર થવા લાગ્યો છે. કારણ કે,*

અમૃતસરમાં હાથ વણાતી શાલોમાં પણ વિલાયતી 'વાણો' દાખલ થયો છે. વળી લોકો કામળીઓ અને ધાબળીઓની જગ્યાએ વિલાયતથી આવતા (રગ) અને ધુસા વાપરવા લાગ્યા છે. કારણ કે આપણા લોકોમાં ખરું સ્વદેશાભિમાન છે નહીં. એટલું જ નહિ પણ વિલાયતી માલ સોંઘો અને દેખાવડો હોય છે, જ્યારે અહીંનો માલ કોઈ વાર દેખાવડો અને ટકાઉ હોય છે. આથી થોડા પૈસા ખરચે ભપકો મારવામાં વિલાયતી ઠીક પડે છે. આથી કરીને આગળના વખતમાં વપરાતી રૂની ડગલીઓ અને બંડીઓને બદલે વિલાયતી ઊનની બનેલી જુદી જુદી રંગની ચિત્ર વિચિત્ર જાતની ગૂંથેલી જાડી ફલાલીનો અને બનાતોનો વ્યાપાર આપણા દેશના તમામ ભાગમાં અને વળી કાશ્મીર, અમૃતસર વગેરે શહેરોમાં પણ ધમધોકાર ચાલુ થયો છે. અને જ્યાં જોઈએ ત્યાં વિલાયતી માલ સહેલાઈથી મળી શકે છે. આપણા દેશમાં તેવો માલ બનતો નથી, પણ હાલમાં એક 'લાગળ ઊનન ફેકટરી' નામનું ઊનનું કારખાનું નીકળ્યું છે, જેમાં ધુસા, ફલાલી વગેરે થાય છે. અને વિલાયતની માફક કામ આ કારખાનામાં, [illegible] થાય છે. વળી ઉત્તર હિંદુસ્તાનના કાનપુર શહેરમાં દેશી લોકોની [illegible] ઊનના કારખાનાં ઉભ[illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] ચિત્રવિચિત્ર રંગની ફલાલી, જુદા જુદા રંગની [illegible] [illegible] અને ધુસા તૈયાર થાય છે. [illegible] તો આ [illegible] [illegible]

આલપાકા—એ શાનો બને છે?

[illegible] આલપાકા [illegible] [illegible] આ [illegible] છે. [illegible] થાય છે. [illegible] આ [illegible] અને [illegible] પણ [illegible] છે. અને [illegible] [illegible] આલપાકા [illegible] છે. અને [illegible] પણ [illegible] આવ્યું છે.

જ્યુટ અને તેના રેસાનો વ્યાપાર.

શણુ, પાટ, તાગ, ભીંડી ઇત્યાદિ તંતુનાં ઝાડો હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમથીજ વાવવામાં આવે છે; અને તે તંતુમાંથી જાડું કાપડ બારદાન વગેરે તૈયાર કરવામાં આવે છે. જ્યુટની વાવણી આખા હિંદુસ્તાનમાં એક કરોડ ત્રીસ લાખ એકર જમીનમાં થાયછે. તેમાંથી બે લાખ સાડત્રીસ હજાર મણ જ્યુટ પેદા થાય છે, એમ અટકળી શકાય છે. સરાસરી એક એકરમાં આશરે પદર મણ જ્યુટ ઉત્પન્ન થાય છે. વિશેષમાં વિશેષ ૩૨ મણ સુધી અને કમતીમાં કમતી ૩ મણ સુધી ઉત્પન્ન થાય છે.

જ્યુટની જાતો—નામદાર સરકારે મુંબઇ અને મદ્રાસ ઇલાકામાં જ્યુટ વાવવા માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ એ દેશોમાં તેનાં ઝાડ ટકતાં નથી. જ્યુટની મુખ્ય પેદાશ અગીઆર જગ્યોએ છે, અને તે પ્રમાણે તેનાં નામો પડ્યાં છે. **૧ બકરાબાદી.** ઢાકા જીલ્લામાં થતું ઉંચી જાતનું જ્યુટ. **૨. ભરિયાલ.** યુરોપમાં દોરખાંડમાં થતું જ્યુટ જેની ભરડી જાત ઓળખાયછે. **૩. દવરા.** ફરીદપુર નજીક થતી જાત. બારજંગ વિગેરે સ્થળે થતું જ્યુટ. **૪. દેશી.** હુગલી, બરદ્વાન, જસોરા વગેરે સ્થળે થતા જ્યુટને દેશી કહેવામા આવે છે. **૫. દેશવાળ, ૬. જંગીપુર. ૭. કરીમગંજ. ૮. મીરગંજ. ૯. નારાયણગંજ, ૧૦ સિરાગંજ. ૧૧ ઉત્તરીયા.** આ પ્રમાણે [illegible] જાત મુખ્ય છે. જ્યુટમાંથી કોથળા, [illegible] તૈયાર કરવાનાં [illegible]

[illegible]

[illegible] જ્યુર્તી હતી, અને તેના [illegible] આવ્યા [illegible] તે મોટા પાયા ઉપર ચાલે છે. [illegible] વ્યાપારીઓને મળે છે. અને

દેશીઓ તો બિચારા તેના સાધનની ખામીને લીધે મહામહેનતે કુકશી ફોતરાં મેળવી સંતોષ માને છે. આ લોકો રેસા મેળવવામાં યાંત્રિક અને રાસાયણિક ક્રિયાઓ કામે લગાડવામાં આવે છે. આ ક્રિયામાં કહોવાણની મદદથી ખેડુતો છોડમાંથી રેસા મેળવે છે. કેટલાક ખેડુત છોડને કાપી તેની ભારીઓ બાંધી તળાવ કે ખાબોચીયાંમાં બુડાડે છે, ત્યારે પાંદડાં ખરી પડે છે. પાંદડાં વિનાની અથવા પાંદડાવાળી ગુણપાટના છોડવાની ભારીઓ ખેડુતો નદીના વહેતા પાણીમાં કે તળાવમાં બુડાડવાનું પસંદ કરે છે. બે દિવસથી તે પચ્ચીશ દિવસ સુધી ભારીઓને પાણીમાં બુડાડી રાખવી પડે છે, અને પછી છોડની છાલને નખવડે તપાસી તેના રેસા છુટા થાય છે કે નહિ તે તપાસે છે. રેસા છુટા પડ્યા છે એમ માલુમ પડતાં છાલની ઉપરની ત્વચા ઉખાડેલા છોડની દરશી કરી લઇ પથ્થરપર ઝીંક મારી જોરથી ધુવે છે. બરાબર ધોવાએલા જણાતાં તે પાછા સફાઇથી પાણીપર નાખે છે. પછી નીચોવી તડકામાં સુકવે છે. ગારવુડ નામના યુરોપીયને છોડવાની છાલ જુદી પાડવાનું એક યંત્ર શોધી કાઢ્યું છે, પણ તેની મદદથી રેસા કોહાણની મદદથી મેળવેલા કરતાં સારી જાતના ઉતરતા નથી, તેથી તેનો બહુ વપરાશ નથી.

ગુણપાટનો ઉદ્યોગ અને ગુણ.

જ્યુટના રેસાના ગુણપાટના કોથળા બને છે અને તે કોથળામાં જુદી જુદી જાતના અનાજ તેલીબીયાં ખાંડ વગેરે ભરી દેશમાં આવે છે, અને દેશમાંથી બહાર જાય છે. આ ગુણપાટના કોથળાનું કાપડ બંગાળા પ્રાંતના હિંદુ બંગાળા દેશી લોકો વગેરે બેસી હાથથી ચલાવવાના સાળ વડે સાધારણ રીતે મોટા જથામાં માલ પેદા કરે છે. આવી રીતે કેટલાક લાખની કીમતનો માલ ઉત્પન્ન થાય છે. હાથે ચાલતી સાળોના સંખ્યામાં ધીમે ધીમે પણ ચોક્કસપણે ઘટાડો થાય છે; અને જેમ મુંબઇ તથા અમદાવાદમાં રૂની ગીરણીઓ ઉભી થઈ છે તે પ્રમાણે કલકત્તાની આસપાસના પ્રદેશમાં એવાં કારખાનાં ઉભાં થયાં છે. જ્યુટનો વ્યાપાર અને ઉદ્યોગ સને ૧૮૫૨ ના વર્ષમાં એક ઈંગ્રેજ કંપનીએ પહેલું કારખાનું ઉભું કર્યું. અને ત્યાર પછી ૧૮૮૭ ના વર્ષ લગીમાં ૨૧ કારખાનાં કલકત્તાની આસપાસના પ્રદેશમાં સ્થાપવામાં આવ્યાં છે. બંગાળાની બહાર બે કારખાના છે—આમાંનું એક વાયવ્ય પ્રાંતના કાનપુર શહેરમાં અને બીજું મદ્રાસ શહેરમાં છે. આ બધાં કારખાનાં મળી ૫૦૦૦૦ મજુર કામ કરે છે. આ બધાં કારખાનાં

ઈંગ્રેજ વેપારીએ કબ્જે કરેલાં છે. દેશીઓને તો માત્ર મજુરી જ. લાખો મણ શુણપાટના રેસા સ્કોટલાંડ ચડે છે અને ત્યાં ૧૧૭ કારખાનાં કામ કરે છે. આપણા દેશની વનસ્પતિના રેસાનો પરદેશ ખાતે નિકાસ થાય છે અને તે લોકો તેમ પરદેશી ઈંગ્રેજો આ દેશમાં આવી તેમાંથી દોલતવાન થાય છે. અને આપણા દેશીઓને પેટપૂર રોટલો પણ મળતો નથી, એ આપણું મંદભાગ્ય છે. કુસંપ, સાહસ અને વિદ્યાની ખામીથી આપણે આ બધાં સંકટ ભોગવવાં પડે છે. ઈંગ્રેજો શુણપાટના રેસાને રેશમની પંક્તિએ ચડાવી શકે છે તે શી રીતે ?

પોટાશીયમ, સોડીઅમ વગેરેના પાણી જોડે રાસાયણિક સંબંધ થવાથી ઉત્પન્ન થતા દાહક ખાર (કોસ્ટીક) ને પાણીમાં ઓગાળી તેનું સખત દ્રાવણ બનાવે છે. આ દ્રાવણની ક્રિયા શુણપાટના રેસાપર થતાં આ રેસા રેશમ જેવા થાય છે. વળી એવી જ ક્રિયાના પ્રતાપે રેસા ઉનરૂપ પણ ધારણ કરે છે.

વનસ્પતિશાસ્ત્રી રોયલ કહે છે કે જ્યુટના રેસા ઝીણા રેશમ જેવા અને કાંતવાના કામમાં સારા છે. જ્યુટની જુદી જુદી જાતના રેસા સફાઈદાર અને ઝીણા તેમ બરસટ અને મજબુત હોયછે. આપણા દેશમાં એવી ઘણી જાતની રેસાદાર વનસ્પતિ છે. જેના રેસા જ્યુટ કરતાં પણ ઉત્તમ છે. પણ જ્યાં લગી તેનો ઉપયોગ થયો નથી ત્યાં લગી એ નહી કહેવાય નહી. ભીંડી, ૨ અને અન્ય જાતના છોડવા જેમાંથી રેસા મળી આવે છે, અને જેનાં દેશી નામ નહિં જાણવાને લીધે અહીં આપ્યાં નથી, ને બધા પર વિદ્વાનોએ પ્રયોગ કરવા જોઈએ છીએ.

જ્યુટના સુકા રેસા ૧૧૩ પૌંડ અને ભીનો રેસો ૧૨૫ પૌંડ વજન ઉપાડે છે. શણના ભીનો અને સુકો રેસો ૨૦૯ અને ૧૬૦ પૌંડ વજન અનુક્રમે ઉપાડી શકે છે. રેસાની સુંવાળાશ પાતળાશ અને લંબાઈ પરથી તેના ઉંચી નીચી પંક્તિના વણાટ વણાય છે છેક હલકી જાતના રેસાના દોરડાં બને છે. તેથી ચડતી પંક્તિના કોથળા, અને તેથી ચડતીના પડદા અને જાજમો વગેરે બને છે. વળી તેથી ચડતી પંક્તિનાનાં બંડી અને પહેરણો બનાવવાનાં કાપડ બને છે. વળી આ રેસા સુતર અને રેશમ જોડે મેળવી ગર્ભસુતરાઉ વણાટ તૈયાર કરે છે. પણ શુણપાટનો રેસો ૨ અને રેશમના રેસા જેટલો સારી પંક્તિ અને સારા આવરદાવાળો ન હોવાથી સુતરના અને રેશમના કાપડના આવરદા અને સફાઈમાં ઘટાડો થાય છે, અને તેથી તેની કીંમત ઘટે

આથી ફરીતે તેમનો વાપર આવા કામમાં ઓછો થાય છે વળી એમાંથી કાગળો બની શકે ખરા, પણ તેનો બહુ વપરાશ થતો નથી.

કાગળો અને કારખાનાંઓ.

આપણા હિંદુસ્તાનમાં અમદાવાદ, અંકલેશ્વર, પુના, કલકત્તા, બોરીઆ અને [illegible] આદિ ઠેકાણે જથાબંધ કાગળો બને છે, અને બીજે કેટલેક ઠેકાણે [illegible] પણ બને છે. તેઓ ચીંથરાંને સડવી, [illegible] પાણીની ટાંકીમાં તે માંહે મેળવી તેના તારના જાળીદાર [illegible] થએલ પરની ભીંતોએ ચોડી સુકવે છે. [illegible] પુરે છે તેથી [illegible] તૈયાર થાય છે [illegible] કેટલી ક્રમે કરે છે એ વિના [illegible] ચાલતા કાગળના કારખાનાં આપણા દેશમાં કેટલાએક શહેરોમાં જુદાં જુદાં [illegible] થયા છે પણ તેનો [illegible] કેટલો [illegible] કાગળની [illegible] નથી. [illegible]

[illegible]

[illegible] એ રીતે [illegible] કાગળને [illegible] પાણીમાં [illegible] છે, તેથી કાગળ [illegible] બને છે.

બ્લાટીંગ પેપર એટલે શાહી ચૂસનારા કાગળોને સરેસનું પાણી પાતા નથી. લાકડાં સાફ કરવાના કાંકરવાળા (કાચવાળા) કાગળો પણ આપણા દેશમાં આવે છે. એવા કાગળો બનાવવા હોય તો સાદા જાડા કાગળ ઉપર સરેસની લાઈ ચોપડીને કાગળને રેતી કે કાચની ભૂકીમાં દાબી દઈને તેને પછી સુકાવા દે છે, તેથી તે કાંકરવાળા બને છે.

ચોપડીઓનાં પૂંઠાં થાય એવા રંગબેરંગી ચામડાં ને લુગડાં જેવા પણ ટૂકડાંઓથી કાગળ આવે છે. ભીંતે લગાવવાની નક્શીદાર તકતીઓ પણ રંગ રોગાનથી એવી શોભીતી કરેલી હોય છે કે દૂરથી જોતાં આરસના તખ્તા જેવી દેખાય છે. વળી પંખા, મુખવટા, વગેરે અનેક ચીજો કાગળની આવે છે. વળી અમેરિકા જેવા પરદેશી દેશમાં કાગળનાં હેટો, ગાડીઓનાં ચક્રો, વગેરે ચીજો બને છે, અને તે મજબુતાઈ અને ટકાઉપણામાં સારી જણાવવામાં આવે છે.

શેરડીના છોતામાંથી કાગળો બનાવવામાં આવે છે-- લાહોરના કોન્સલ જનરલ, ગુન્ટર કહે છે કે, ત્રીનીદાદના એક ખાંડ બનાવનારે એક એવી શોધ કરી છે કે જેથી શેરડીના કુચાઓ આટલી હલકી કિંમતે ફેંકી દેવા પડશે નહિ. આ નવી શોધ પ્રમાણે શેરડીના કુચાને કાગળની મિલમાં [illegible] આવે છે. ત્યાં તેને કેટલાક કલાક સુધી ઉકાળવામાં આવે છે અને પછી કાગળ બનાવવાના સંચામાં મુકવામાં આવે છે. [illegible] એમ કહે છે કે [illegible] ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા [illegible] બનાવવાનો ખર્ચ [illegible] છે. [illegible] કે આ રેટ [illegible] બનાવવામાં આવે છે તેની [illegible] કરેલા [illegible] તેની કિંમત [illegible] કાગળની [illegible] આવે તો [illegible] અર્થમાં પણ [illegible] નહિ હોય ત્યારે [illegible] વગેરેના [illegible] રહેલી નથી [illegible] અને [illegible] છે [illegible] થતી જાય છે, અને [illegible] પણ નાશ કરવામાં આવે [illegible] માટે કેટો બનાવવામાં આવે છે [illegible]

નુકસાનકારક છે, અને અમેરિકામાં તેનો અટકાવ પણ કરવામાં આવ્યો છે. એથી કાગળ બનાવવાને માટે લાકડાં સિવાય બીજા કોઈ પણ પદાર્થની જરૂર છે. જાપાનના મોટા સાયન્ટિસ્ટો પણ આજે કેટલોક વખત થયાં આવા પદાર્થો શોધવાની મહેનત કરે છે. હેલ્લા બોર્ડ ઓફ ટ્રેડ જર્નલ ઉપરથી જણાય છે કે એક જાપાનીઝ સાયન્ટીસ્ટે બકબ્હીટ નામના ઘાસમાંથી કાગળ બનાવવાનું શોધી કાઢ્યુ છે. એમ જણાવવામાં આવે છે કે એમાંથી જે કાગળ બનાવાય છે તે લાકડામાંથી બનાવેલા કાગળ કરતાં વધારે સુંવાળા અને ચળકતા થાય છે. વળી તેનો મ્હોટો ફાયદો એ પણ છે કે, તેનો ખર્ચ રતલપર ૭½ થી ૧૦ આના સુધી થાય છે; જ્યારે લાકડામાંથી કાગળ બનાવવા માટે રતલપર ૧૫ આનાનો ખર્ચ કરવો પડે છે. વળી લાકડામાંથી જે કાગળ બનાવવામાં આવે છે તેમાં એટલાં બધાં રસાયણો નાખવાં પડે છે કે બીજા પદાર્થોમાંથી બનેલા કાગળો કરતાં તે ઘણોજ ઓછો વખત ચાલી શકે છે. ઉપર જણાવવામાં આવેલી કાગળની ફેકટરી બનાવવામાં આશરે બે લાખ રૂપીઆની થાપણ જોઇએ.

હિંદુસ્તાનમાં કાગળની મીલો—ઇન્ડીયા ઓફીસમાંથી હમણાં કેટલાએક આંકડા બહાર પડ્યા છે ને ઉપરથી જણાય છે કે ૧૯૦૭ ની સાલમાં હિંદુસ્તાનમાં બધી મળી ૮ કાગળની મીલો હતી ત્રણ બંગાળામાં, ત્રણ મુંબઇમાં, એક ઇન્ડીયા પ્રાંતમા અને એક ગ્વાલીયરમાં. આ સઘળી મીલોની કુલ થાપણ ૫૩ લાખ રૂપીઆ હતો તેમાંથી નીકળતા માલની કિંમત જે ૧૯૦૬ માં ૬૩, ૬૧ લાખની હતી. તે વધીને ૧૯૦૭ માં ૭૨.૯ લાખ રૂપીઆની થઇ હતી. આ પેદાશ આજ સુધીના કોઇ પણ વર્ષમાં થયેલી પેદાસના કરતા મોટી હતી. ૧૯૦૪ ની સાલમા પેદાશની કુલ કિંમત ૬૧ લાખ રૂપીઆ હતી, તેમજ આયાત થયેલા કાગળની કિંમત પણ તેટલીજ હતી. ૧૯૦૭માં આ દેશમાં બનાવેલા કાગળની કુલ કિંમત ૭૩ લાખ અને આયાત થયેલા કાગળની કિંમત ૯૪ લાખ રૂપીઆ હતી. એટલે કે આયાત થતા કાગળના જથાની કિંમતમાં ૫૪ ટકા જેટલો વધારો થયો છે, જ્યારે અત્રે બનતા માલની કિંમતમાં ફક્ત ૧૯ ટકા વધારો થયો છે. જો કે હિંદુસ્તાનની મીલો પોતાનો વ્યાપાર આગળ વધારવાને પોતાનાથી બનતું કરે છે તેમ છતાં અજાયબ જેવું એ છે કે, કાગળની આયાત ઘણીજ વધતી જાય છે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં દરેક જાતના કાગળની થયેલી આયાત નીચલા કોઠા ઉપરથી જણાઇ આવશે.

	૧૯૦૪–૦૫ રૂપીઆ	૧૯૦૫–૦૬ રૂપીઆ.	૧૯૦૬–૦૭ રૂપીઆ.	૧૯૦૭–૦૮ રૂપીઆ.
છાપવાના કાગળો.	૨૧૬૮૧૦૫	૨૧૩૨૪૪૯	૨૮૩૩૬૩૨	૩૬૨૬૯૮૪
લખવાના કાગળો. અને પાટીઓ.	૧૮૯૪૮૩૮	૧૯૧૫૧૧૪	૨૨૬૬૭૧૪	૨૮૦૯૫૨૨
બીજી જાતના કાગળો	૨૦૯૫૭૭૫	૨૬૪૯૭૫૭	૨૫૭૫૩૬૬	૩૧૪૨૨૬૪
પુંઠાના અને જાડા કા.	૨૦૮૮૭૦	૩૫૧૬૪૮	૩૩૫૩૯૩	૩૫૪૪૯૨
કુલ.	૬૪૩૭૨૮૮	૭૦૪૮૯૭૮	૮૦૧૧૧૦૫	૯૯૨૪૨૬૨

જો કે વ્યાપારી ખીલવણીની દૃષ્ટિએ જોતાં આ આંકડાથી વધુ અજવાળું પાડી શકાય તેવું નથી; કારણ કે ઉપર કહ્યા મુજબ હિંદુસ્તાનમાં ૮ કાગળની મીલો છે! બંગાળામાં ત્રણ કાગળની મીલો છે, મુંબાઈ ઇલાકામાં ત્રણ છે, જોડીયા પ્રાંતમાં એક છે અને ગ્વાલીયરમાં એક છે. આ કારણથી હિંદુસ્તાનમાં બનેલા કાગળો અને આયાત થયેલા કાગળો પાંચ વર્ષના સરખાવેલા છે, તે કોઠો જોવાથી જણાશે કે એ પાંચ વર્ષમાં આયાત થયેલા કાગળના જથામાં ઘણોજ સારો . વધારો થયેલો છે; અને હિંદુસ્તાનમાં બનતા કાગળના જથામાં ઓછો વધારો થયો છે.

	હિંદુસ્તાનમાં બનેલા કાગળો રૂપીઆ.	આયાત–બહારના કાગળો. રૂપીઆ.
૧૯૦૩	૫૯૧૬૭૯૯	૪૮૯૯૬૩૦
૧૯૦૪	૬૧૪૮૪૪૬	૬૬૪૧૪૦૫
૧૯૦૫	૫૧૮૬૧૨૯	૬૯૯૫૬૫૫
૧૯૦૬	૬૩૧૯૮૪૦	૭૭૫૯૨૫૦
૧૯૦૭	૭૨૯૦૦૮૫	૮૮૩૪૮૬૫

આ ઉપરથી જણાશે કે આયાતમાં ૧૮૦૪ થી ૫૪ ટકા વધારો થયો છે, જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં બનતા કાગળોમાં ફક્ત ૧૯ ટકાજ વધારો થયો છે. એક વખત એવો પણ હતો કે જ્યારે હિંદુસ્તાનની મીલો ૧૨ ટકા અને ૨૦ ટકા જેટલું વ્યાજ આપી શકતી હતી. વખતે આ સારૂં વ્યાજજ બીજી મીલો કાઢવાને લલચાવનાર કારણ થઇ પડયું હોય કે જેથી નવી મીલોએ જુની મીલોના કનાવલા અને અનુભવી કામદારોને લઇ લીધા. જેથી બજારમાં માલ એકદમ વધી ગયો. પરિણામ એ થયું કે કિંમત અને વ્યાજમાં એકદમ ઘણોજ ઘટાડો થઇ ગયો. આટલું છતાં હિંદુસ્તાનનો વ્યાપાર ભાંગી નહિ પડત પણ અમેરિકા અને યુરોપમાં લાકડાનો મેંદો વપરાશમાં આવવાથી તે દેશોનો વ્યાપાર એકદમ ખીલી

નીકળ્યો. તે દેશોમાં પોતાના ઉદ્યોગને રક્ષણ આપવાને માટે નંખાયેલા મોટા કરોને લીધે લાકડાના મેંદામાંથી બનાવેલો કાગળ ઘણી ફાયદાકારક રીતે વેચાતો હતો; જ્યારે તે દેશોને મીલોનો વધી ગયેલો કાગળનો જથ્થો ઇંગ્લાંડ, હિંદુસ્તાન અને સંસ્થાનોમાં મોટા જથ્થામાં મોકલવામાં આવતો અને તેની મ્હોંમાગી કિંમત તેમને મળતી. આ નવી યોજનાની સામા હિંદુસ્તાનની મીલો ટકાવ કરી શકી નહિ અને તેથી ઘણીક મીલોનો વ્યાપાર ભાંગી પડ્યો. પરંતુ આ લાકડાના મેંદામાંથી કાગળો બનાવવાનું હમેશાં ચાલવાનું નથી. થોડા વખતમાંજ તેની પડતી થવાનાં ચિન્હો જણાયાં છે. અને આખાં જંગલો કાપી નાંખે છે તેની બુમ ઉઠવા માંડી છે. આથી ફાયદો એ થશે કે હિંદુસ્તાનની મીલોનો કાગળોનો ઉદ્યોગ આબાદ થશે, અને જેમ જેમ લાકડાના મેંદામાંથી બનાવેલા કાગળોનો ખપ અને બનાવટ ઘટતી જશે તેમ તેમ હિંદુસ્તાનનો કાગળનો ઉદ્યોગ વધુ વધુ આબાદ થતો જશે. હિંદુસ્તાનના કાગળોની મીલોના અનુભવી એક વિદ્વાન લખે છે કે, જે જાતના કાગળો હિંદુસ્તાનમાં આયાત થાય છે તેવા કાગળો હિંદુસ્તાનમાં નથી બનતા; પણ મોટા જથ્થામાં તેવી જાતના કાગળો જો હિંદુસ્તાનમાં બનાવાય તો ઘણો સારો નફો થઇ શકે. પણ જો મીલોમાં સાંચાકામ ઉત્તમ પ્રકારનું હોય અને ઘણા મોટા જથ્થામાં કાગળો તૈયાર કરવાની શક્તિ હોય અને બનાવેલા કાગળો સારા થાય તોજ આ પરિણામ મેળવી શકાય. જો આવી રીતે હાલની પદ્ધતિ ઉપર રચાયલી મીલ હોય અને અંદર ઉત્તમ પ્રકારનું સાંચાકામ અને દેખરેખ હોય તો તે મીલને મોટો નફો મળ્યા વગર રહેજ નહિ.

જાપાનનો કાગળોનો વ્યાપાર—પરદેશ ખાતાના વ્યાપારને લગતી પાર્લામેન્ટ ખાતેથી બોર્ડ ઓફ ટ્રેડે સને ૧૯૦૯ના વરસના કામકાજનો અહેવાલ પ્રગટ કર્યો છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે જાપાનના કાગળના બજારનો આધાર એક વરસમાંથી બીજા વરસ માટે લઇ જવામાં આવેલા જથ્થા ઉપર રહે છે. ઇંગ્લાંડના ભાવનો જાપાનના ભાવ સાથે કોઇ પ્રકારનો સબંધ રહેતો નથી. પરદેશી કાગળ માટે દર વરસે ૧૫ ટકા જેટલી વધારે માગણી થતી જાય છે. અને ૧૯૦૯ના વરસ દરમ્યાન સામાન્ય રીતે ઘટાડો થવા છતાં વ્યાવહારિક રીતે તમામ જાતના કાગળના આયાતમાં નમુનાજેમ વધારો થયો હતો. સને ૧૯૦૮ના વરસની આખરે છાપવાના કાગળનો ઘણો થોડો જથ્થો વધ્યો હતો; તેથી ગયા વરસે ભાવ ઠીક ટકી રહ્યા હતા, પરંતુ ચીતરવા માટેના કુશ્કેલ

અને રોનકદાર કાગળોનો ઘણો મોટો જથ્થો સિલક હોવાથી તેના ભાવ ઘટયા હતા. હલકી જાતના જાપાનીઝ કાગળોને બદલે સરક્યુલર પેપર નામનો કાગળ વપરાય છે. તેની એટલી માગણી ચાલી હતી કે, જાપાનીઝ કારખાનાંઓએ તેવીજ જાતનો કાગળ બનાવવા માંડયો, અને તે સ્થાનિક બનાવટ એટલી સંતોષકારક નીવડી કે જેટલો જથ્થો જોઇએ તેના ¾ ભાગ જેટલો ભાગ તો જાપાનમાં બનવા લાગ્યો છે. જાપાનીઝ કારખાનાંઓએ પોતાની બનાવટનો માલ ઘણો સુધારવા માંડયો છે. પહેલાં જાપાનીઝ બનાવટનો સારામાં સારી જાતનો કાગળનો ભાવ દર રતલનો ૭½ યેન જેટલો ઉપજતો હતો; પણ હવે તેઓ એવી જાતનો કાગળ પણ બનાવે છે કે તેના રતલ દીઠ ૧૦ થી ૧૦½ યેન ઉપજે છે. સને ૧૯૦૮ ના વરસની આખરે છાપવાના કાગળનો જથ્થો આગલા વરસ કરતાં પણ ઘણો ઓછો વધ્યો હતો જેથી ભાવ ટકી રહેવા જોઇએ. કોન્ટીનેન્ટલ ન્યુસપેપર કંપનીની હરીફાઇને લીધે સ્થાનીક કારખાનાવાળાઓને દર રીમ દીઠ $\frac{1}{10}$ યેન જેટલો ભાવ ઘટાડવો પડયો હતો. એક મોટા દેશી કારખાના તરફથી થોડા વખતમાં ચાર નવાં યંત્રો ગોઠવવામાં આવનાર છે, જેથી આશરે ચાળીસ લાખ રતલ જેટલો કાગળ દર માસે તૈયાર કરવામાં આવશે અને એમ ધારવામાં આવે છે કે, તેથી કોન્ટીનેન્ટલ ન્યુસપેપર કંપનીના કાગળની આયાત ઘણી ઘટશે. સામાન્ય રીતે રીપોર્ટવાળા વરસ દરમ્યાન કાગળનો જથ્થો સંતોષકારક રીતે ઉપડી ગયો હતો. એ ઉપરથી લાગે છે કે સને ૧૯૦૮ ના વરસ દરમ્યાન નાણાંબજારમાં જે ભારે તંગી હતી તે પણ આયાત ઘટવામાં એક કારણરૂપ હતી સને ૧૯૦૭ના ૮૫૦૪૪૯૮, ૧૯૦૮ મા ૬૩૧૯૫૩૦ અને ૧૯૦૯માં ૮૭૧૮૦૧૮ યેન જેટલી હતી

વાંસમાંથી બનાવવામાં આવતા કાગળો-મીરશુમીસ પેપર મીરશ નામની એક કંપની ફોરમોઝા નામના ટાપુમાં વાંસમાંથી કાગળ બનાવવાને હાલ કામ કરે છે અને તે કંપની મહિને દહાડે ૩૦૦ ટન જેટલા કાગળ બનાવવાની શક્તિવાળાં મશીન ધરાવે છે. આ સંબંધના પ્રયોગો કોબાના પહેલા કરવામાં આવ્યા ના ટાપુસીના કોન્સલના રીપોર્ટ મુજબ એ કંપનીએ કાંઠે આશરે ૮૦૦ એકર જેટલી જમીનનું જંગલ ઘણીજ સારી શરતે સરકાર તરફથી મેળવ્યું છે નીચે પ્રમાણે વાંસમાંથી કાગળ બનાવવાના વ્યાપારિક ધોરણમાં કેટલો સુધારો થયો છે અને તે રીતથી કેવા લાભ. કાગળ બનાવવાની રીત કંઇ નવી નથી, પણ ઘણા જમાના પહેલાથી ચીનાલોકો વાંસના ભુંગળામાંથી કાગળ બનાવતા આવ્યા છે પણ તેઓની જે બનાવવાની રીત છે તે ઘણી

જુના જમાનાની છે. તેઓ જે રસાયન પ્રમાણે હાલમાં બનાવે છે તે પ્રમાણે બનાવતા ન હોવાથી એ રીત એટલી બધી લોકની દૃષ્ટિએ રહી નથી.

આ હાલ નવી ઉભી થએલી કંપની દરેક જાતના જુના કે નવા વાંસ એ સંબંધમાં વાપરશે, પણ ખાસ કરીને કીચીકુ નામની જાતના વાંસનો હમણાં ઉપયોગ કરશે. તે વાંસ એટલા બધા જલદી ઉગી નીકળે છે કે, તેઓને એ બાબતનો ટોટો જરા પણ પડશે નહિ. હાલમાં જેટલા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે તે લાકડાના અને વાંસના માવાની એક બીજાની મેળવણી કર્યા પછી તેમાંથી કાગળ બનાવવામાં આવે છે. પણ થોડા વખત પછી એકલાજ વાંસના માવામાંથી કાગળો બનાવવાના પ્રયોગ કરવામાં આવશે. એમ ધારવામાં આવે છે કે આ કંપની પોતાની મશીનરી અને પ્લાન આવી પણ ગયા હશે, અને જુન ૧૯૧૦ માં સઘળું કામ શરૂ પણ થઇ ચુક્યું હશે. જે પ્રોસેસ તેઓ કામે લગાડવાના છે તે નરમ સલફાઇટનો છે. કાગળ બનાવવાની રીત નીચે મુજબઃ–

૧ વાંસમાંથી એક બે ઇંચના કટકા બનાવવા. ૨ સલફાઇટથી અથવા કેલસીયમથી તેને ઉકાળવા. ૩ પાણીથી સાફ કરવા. ૪ પાઉડરથી અથવા વીજળીથી સાફ કરવા પછી ધોઇ નાંખવા. ૫ એક જાતમાં તેઓને ખેંચવા. ૬ સ્ટીમથી સુકવવું. ૭ ગેલરથી અમુક સાઇઝમાં કાપવા. જે માવો તૈયાર થશે તે જાપાન ચડાવવામાં આવશે. અને ફાબીની મીલ તેમાંથી પ્રિન્ટિંગ પેપર બનાવે છે. આ ઉદ્યોગપર દુનિઆનું ધ્યાન દોડાશે. કારણ કે આ પહેલ વહેલાં વાંસના માવામાંથી કાગળ બનાવવાના છે, અને જો આ ઉદ્યોગની જેટલી જોઇએ તેટલી ફતેહ મળશે તો છેક પૂર્વમાં એક નવા ઉદ્યોગને ઘણું સારૂં વિશાળ ક્ષેત્ર મળશે. અને જે હાલમાં કાગળ બનાવવાની વસ્તુ માટે બી રખાય છે, તે આ નવા ઉદ્યોગથી દુર થવા પામશે.

નેતરનો હુન્નર.

નેતર એ એક વાંસની જાત છે. માંથી સારૂં નેતર અને ઉત્તમ કારીગીરી જાપાન, સીંગાપુર અને વિયેનામાં તૈયાર થાય છે. આ દેશમાં વાંસના ખેતી કવ્ચીતજ કરવામાં આવે છે.

હિંદુસ્તાન માટે જે જે નવા ઉદ્યોગો ખીલવવા માટે ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું હતું, અને એમાંના કયા ઉદ્યોગો હાલની હરિફાઇના

બખતમાં ટકવા પામશે એ કહેવું અશક્ય છે. એમાંના કેટલાક ઉદ્યોગો કે જે ફ્લેન્ડમાં નિવડ્યા નથી તેનું કારણ હાલના જમાનામાં ઉપયોગમાં આવતાં મશીનો, કેળવાયલી મજુરી અને પૂરતા જથામાં માલ નહિ મળવાને લીધે કે ૠતુ અનુકૂળ નહિ હોવાથી ફ્લેન્ડમાં નીવડ્યા નથી. પણ ઉદ્યોગ ચલાવનાર માણસો કામદાર વર્ગની પાસે કયા પાયાપર કામ લેવું, તેને લીધે ઉપરી દશા પામી ચલ્યા છે. એમાંના કેટલાક ઉદ્યોગ તે જણાતા નથી કે જે પરદેશી હાથમાં જેવામાં આવ્યા હતા પણ જે અંતેપર ફ્લેન્ડમાં નીવડ્યા નહોતા તે નીચે જણાવ્યા છે. માખું બનાવવાનો, પેન્સીલ, મશીનને લગાવવાના, અરે સ્માધન. કાચની બનાવટ, મોચ અને ટોપી, પીઅના, કપડાપર છાપ મારવાનાં મશીન, તારના ખીલા, ધાતુ અને એવી વસ્તુપર છાપ મારવાનો વગેરે.

ઉપરના ઉદ્યોગોમાંના કેટલાક આયરિશ અને કેળવાયેલા માણસ કારખાનામાં ન હોવાને લીધે ફ્લેન્ડમાં ફ[illegible] શક્યા નહોતા. જ્યારે બીજા ઉદ્યોગોમાં અનુભવી માણસોની મદદ વગર કામ કરવાને લીધે સારું પરિણામ લાવી શક્યા નથી

કેટલાક જાતના નવા ઉદ્યોગો ફ્લેન્ડ પામ્યા છે—જે ઉદ્યોગો ફ્લેન્ડમાં થયા છે તે, [illegible] બખત જતાં એમાં સુધારો [illegible] એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે [illegible] એક વખત [illegible] વખત [illegible]

[illegible]

વાળું વાંસનું કેવું સારૂં ફરનીચર બનેછે, તેનો ખ્યાલ એને માટે યુરોપમાં ખાસ વરાળથી ચાલતાં કારખાનાં ઉઘાડવામાં આવ્યાં છે. તેથી થાય છે. વાંસનું છેક જમીન આગળનું લાકડું ઘણું સખ્ત હોય છે, અને જો એ લાકડું ખરી રૂતુ વખતે કાપવામાં આવે તો સાગના લાકડાની માફક ઘણો લાંબો વખત સુધી તે જવાબ આપી શકે છે. એની બહારની જાડી છાલમાંથી જનાવરની ચામડી કાઢવાને છરીઓ બનાવવામાં આવે છે. વાંસપરની નરમ છાલ કાગડાની દોરી વણવા માટે વાપરવામાં આવે છે. ફ્રાન્સ, જર્મની અને આસ્ટ્રીયામાં વાંસ રંગવાના ઘણા સંભાળ ભરેલા ઉપાયો લેવામાં આવે છે. કે જેથી લાકડામાં જે કીડા થવા પામે છે તે થતો નથી. મુંબઇમાં એક પારસી રંગનારે પાંચ સાત વર્ષની વાત ઉપર કાળો, ભુરો, રાતો, લીલો અને નારંગી વગેરે રંગો એની ચામડીને જરા પણ વગર આંચ આવે ચડાવ્યા હતો. ને તેણે પ્રદર્શનમાં મુકેલ હતો. તોપણ તેને યોગ્ય ઉત્તેજન મળી શક્યું નહોતું. તેનું કારણ કે આપણા લોકમાં વાંસના લાકડાની ચીજો ફરનીચરમાંથી બાતલ કરેલી છે. આ વાંસપર જે રંગો ચડાવવામાં આવે છે તે ભાગ્યે જ જાય છે. હવે જો ઉપલો ઉદ્યોગ ખીલવવો હોય તો એની બાબતનું પૂરતું જ્ઞાન સંપાદન કરવું જોઇએ કે જેથી એમાંની ચીજો જે બનાવવામાં આવે તે હાલના જમાનાને બરની થઇ શકે. નહિ તો હિંદુસ્તાનમાં જે અસલ કસબ અને હુન્નરો હતા તેમાં હાલના સુધારો વધારો ન કરવાથી અને અજ્ઞાન માણસના હાથમાં પડવાથી ઘણાખરા પડી ભાગ્યા છે. તેના જેવી સ્થિતિ નેતર અને રતનની થશે. હવે ઉપલા હુન્નરોને ખીલવવાને અત્યારે શું કરવું જોઇએ, તે વિચારવું જરૂરનું છે. ઘણનું કામમાં વાંસની ચીજો કેટલી ઉપયોગની થઇ પડે છે, તે થોડાકજ હિંદીઓને ખબર હશે. જેઓએ જાપાનીઝ ઘરના ચિત્રો જોયા હશે, તેને ઘણો સારો ખ્યાલ આવશે કે રાંધવાના વાસણો, ફરનીચર, બારીઓ, દોરડા, સુવાને માટે હલિયારો, ફલાવર સ્ટેન્ડ વગેરે વાંસના બનાવવામાં આવે છે. હવે પહેરવાના કપડાં પણ વાંસની બનાવવામાં આવે છે. એ સંબંધી જાપાનમાં ઘણી ચોપડીઓ લખાયેલી છે અને જો એના નમુના જુદી જુદી ભાષાઓમાં કરવામાં આવે તો આવા ઉપયોગ ભરેલા હુન્નરનું જ્ઞાન ફેલાશે. પહેલાં તો વાંસની કેટલી જુદી જાતો છે, તે જાણવાનું છે. અને જાપાનમાં તેની કેટલી ખેતી થાય છે. તે જાણવાનું છે.

જાપાનથી નિકાસ કરનારા વ્યાપારીઓ આથી નેતર શું છે તે જાણતા નથી. એ કે તે તેમના દેશમાં ઘણા સારા જથ્થામાં ઉગે છે. આપણા દેશમાં નેતરની ચીજો એના કારીગરો બનાવે છે. તેઓને ટેવ

રીતે ચીપો કાડવી તેનું બરાબર જ્ઞાન ન હોવાથી ચીપો કાડતી વખતે નેતરને ઘણું નુકસાન પહોંચે છે. જો કે આ સંબંધમાં નેતરપર કામ કરનારાઓ તરફથી સુધારો થવાનો ઘણો અસંભવ છે, તોપણ એ સંબંધમાં કોઈ પણ ખાનગી માણસ અથવા સરકાર એમાં સુધારો દાખલ કરે તો એ ધંધામાં ઘણો ફાયદો થાય. જે પૈસાદાર માણસ કેળવણીના ઉત્તેજન માટે લાખો રૂપીઆ આપે છે તેવા ગૃહસ્થે ઉપલા જેવા હુનર સંબંધી સુધારો કરવાને તથા વધારે સારા પાયાપર એ હુનર મુકવાને બનતા પ્રયાસ કરી રૂપીઆ ખરચાય તો એ દેશને કેટલો બધો લાભ કરી શકે. એવાં માણસોને નીચે મુજબ સુચના કરવામાં આવે છે. જે લોક સંભાળથી અને સ્પષ્ટપણે પોતાને જે લાગે તે કહે એવા માણસોમાંથી ત્રણ જણની ચુંટણી કરી તેમને બેથી ત્રણ વર્ષ જાપાનમાં નેતરની ખેતી સંબંધી માહિતી અને હુનર શીખવાને મોકલવા. હવે ઉપલા જે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓને મોકલવામાં આવે તેઓએ એ કામ જુદા જુદા ભાગોમાં વહેંચી લેવું. એથી કોઈપણ જેમ અતિશય બોજાથી અને શ્રમથી શીખેલું વ્યર્થ જાય છે, તેમ થવા ન પામે. પણ દરેક પોતાના હાથ લીધેલા કામમાં ઘણા સારા વાકેફ થઈ શકે. જ્યારે તેઓ તે દેશમાંથી પાછા ફરે ત્યારે તેઓએ પોત પોતાના અભ્યાસમાં શું નોટ લીધી, રેખા પાડયા, જુદી જુદી કારીગરીના નમુના અને એ ઉદ્યોગમાં કઈ કઈ જાતના ઓજાર વપરાય છે, તે સાથે લાવે કે જેથી જ્યારે પોતાના અભિપ્રાયને સાબીત કરવું હોય ત્યારે ઉપલી વસ્તુઓ તેમના આગળ બતાવી શકે કે જેથી તેઓને એ ઉદ્યોગ માટે કેવું સારૂ ક્ષેત્ર છે અને એ ઉદ્યોગ કેવી સારી રીતે બેઠો કરાય છે. તેનો ખ્યાલ પાડી શકાય.

વિદ્યાર્થીએ કે [illegible] પાછા [illegible] આવે તેઓની પહેલી ફરજ એ છે કે તેમના [illegible] જાતના બાંધા તથા મશીનો મોકલવા અને તે માટે [illegible] શકાય છે અને [illegible]

નેતરપર [illegible] માટે વધારે સારો છે. આવા હળવે [illegible] આવે છે તેને લીધે જો પૈસાદાર માણસ [illegible] તો બંનેનો અન્યોન્ય [illegible] ટોપલી બનાવવાનો ઉદ્યોગ [illegible] નહિ પણ તેઓ જુદા જુદા જાતના [illegible] જુદી જુદી જાતના વસ્તુઓ [illegible] ઉપર લગાડવાથી ચાખી શકે છે.

નેતર અને રેટનનો ઉદ્યોગ ઘણો સારી રીતે ખીલવી શકાય તેવો છે, તેમજ ઘણો સારો ઉદ્યોગ છે. પહેલું એ માટે જોઈતી ચીજો ઘણા સારા જથ્થામાં અને સસ્તી કિંમતે મળી શકે છે; અને એ હુન્નરમાં જોઈતાં હથિયારો પણ સાદાં હોય છે, અને જે ઘણા ખરા લાકડામાંથી બનાવવામાં આવે છે. ખુરશી ઇત્યાદિ ભરવામાં જેટલો નેતરનો ઉપયોગ થાય છે અને કારીગરોને રોજી મળે છે એટલી કારીગરોને ઉપલા ધંધામાં રોજી મળી શકે તેમ છે. આ ઉદ્યોગને જો પુનઃ ખીલવવો હોય તો તેની હાલમાં કેવી સ્થિતિ છે, એ ઉદ્યોગમાં કઇ રીતો વપરાય છે અને બીજા દેશોમાં કઈ રીતો વપરાય છે, શું શું ચીજો એમાંથી બને છે, અને કેટલી જાતની નેતર અને રેટન વપરાય છે, તેનો ખાસ જો અભ્યાસ કરાશે તોજ એ ઉદ્યોગ પુનઃ ખીલવા પામશે. વાંસની વસ્તુઓ કે જે હાલ ઘરગતુ તરીકે વપરાય છે, તેની તેના કારીગરોને ઘણી જુજ જેવી કિંમત ઉપજે છે. પણ હવામાં ઉડતાં એરોપ્લેનમાં જે વાંસની ફ્રેમો જુદી જુદી જાતના રંગની વપરાય છે તે માટે ખાસ હોંશીઆર માણસો એ પર ધ્યાન આપે તો થાય. કારણ કે એમાં વપરાતી વાંસની ચીપો મજબુત અને સારા રંગની હોવી જોઇએ.

કેળ અને તેમાંથી થતા ઉદ્યોગો.

હાલનો જમાનો કૂચામાંથી પૈસા પેદા કરવાનો છે, માટે જે વસ્તુઓ નકામી ગણી કાઢી નાખવામા આવે, તેનેજ ઉપયોગમાં લેવાથી નવા નવા ધંધાનાં સાધનો ઉભાં થશે. કેળના ઝાડમાંથી રેસા કાઢવાનો ઉદ્યોગ હવે ઘણો આગળ વધ્યો છે. કેળના ઝાડની ખેતીનુ કામ ઘણું સસ્તુ અને સગવડ ભરેલુ છે. એ ઝાડની ખેતી પાછળ થોડી કાળજી પણ રાખવી પડે છે, અને તેની ખેતીમાવાવ જો બરાબર કરતાં આવડે તો સારું નફાકારક પરિણામ ઉપજાવી શકાય છે. હિંદુસ્તાનના જે જે ભાગોમાં કેળની ખેતી થાય છે તે તે ભાગોમા તેના ફળ તથા ઝાડના જે જે જુદા જુદા ઉદ્યોગો થતા હોય તેની નોંધ ઉત્સાહી જનોએ જાતે ફરીને મેળવવી જોઇએ. તથા એ ઝાડની ખેતીમાં શુ શુ સુધારા કરવા જરૂરના છે તે બીજા દેશોમાં એ ઝાડની જે કેળવણી થાય છે તે ત્યાંના ખેતીવાડી સંબંધી રિપોર્ટો તથા ચોપાનીઆં મેળવી તેના પ્રયોગો પણ અજમાવવા જોઇએ. હિંદુસ્તાનમાં સરકાર મોટા ખરચે ખેતીવાડીના પ્રયોગો માટે ખાતું નિભાવે છે, અને જે કેળવાયલા ઉત્સાહી જનો કંઈ સમજણ માગતા હોય તેને તેની સમજણ પુરી પાડવા પણ તૈયાર

છે. સારાં સારાં બી વગેરે મેંબ્રશ તરીકે પોતાને ખરચે સરકાર મોકલી આપે છે. પાંચ, પચીસ કે પચાસની નોકરી માટે ફાંફાં મારનારાઓને આ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. નવા ઉદ્યોગો કરવામાં પ્રથમ તો મહેનત ઘણી કરવી પડે છે. પણ પાછળથી સ્વતંત્ર ધંધો કરી મોજ ભોગવવાની મળે છે.

આગળ વધેલા અમેરિકા આદિ દેશોમાં બાગબગીચા બનાવવાને તેને કેળવવા વગેરે ઉપર ઘણીજ સારી રીતે ધ્યાન અપાય છે. રસાયન શાસ્ત્રની રીતો શીખીને તેઓની ખાતરવણીમાં કામે લગાડે છે. અમેરિકાની ભૂમિ ઘણી રસાળ હોવાથી ત્યાંના લોકોએ ખેતીવાડીના ધંધાને ઘણો ખીલવ્યો છે. ફળની પેદાશમાં તો આખી દુનિઆની બજારને જેમ ધારે તેમ તે ફુલાવે છે, એ પ્રતાપ સુધરેલી ખેતીવાડીના છે. રજવાડોની ખીલવણી એ એક નફાકારક ધંધાનું ક્ષેત્ર ખુલ્લું કરી આપે તેમ છે. મોટાં શહેરોમાં ફળ તથા શાકની ખપની વિશેષ હોવાથી તેને વિધીસર પેક કરી મોકલવી આપવાનો સારો વ્યાપાર ચાલે છે. કેળનાં કેળાંને કાચાં હોય ત્યારે સુકવી તે ઉપરની લીલી છાલ દૂર કરી તેનો આટો બની શકે છે. જેને ડબાઓમાં પેક કરી પરદેશ [illegible] વ્યાપાર અમેરિકા અને યુરોપ વગેરે દેશોમાં ચાલે છે [illegible] તેનો આટો રોટલી બનાવીને ખાવાથી [illegible] થઈ જાય છે, [illegible] પુષ્ટીકારક તથા [illegible]

હતાં તેમ કરી શકાય છે. કેળના રેસા કાઢવાનાં નાનાં નાનાં મશીનો કલકત્તા તરફ બંગાળા ઇલાકામાં તથા મદ્રાસ ઇલાકામાં બનાવવામાં આવ્યાં છે. તેમાં જે જાતનાં યંત્રો સારાં તથા સસ્તાં નજરે આવે તે ખરીદવાં. એ મશીનો હજી પણ સસ્તાં અને સગવડ ભર્યાં કેમ થાય તેના ઉપર કેળવાયેલા પુરૂષોએ ધ્યાન આપવાનું છે. કેળના રેસા કાઢ્યા પછી જે કુચા રહે છે તેમાંથી કાગળ બનાવવાનો માવો તૈયાર થાય છે. જો માવો એમનો એમ મોકલાવામાં આવે તો જર્મની વગેરે દેશોમાં તેનો સારા ભાવથી ઉઠાવ થાય તેમ છે. હિંદુસ્તાનમાં કાગળ બનાવવાનાં કારખાનાંઓની ઘણી ખોટ છે અને અરસપરસ ધંધાની સહાયતાના નિયમો લોકો શીખી આગળ પડે તો એક ધંધાની પછવાડે બીજો ધંધો જરૂર ઉભો થાય. કેળનાં ઝાડમાંથી રેસા કાઢતી વખતે જે પાણી નીકળે છે તેના ડાઘ કપડાં પર પડે છે તે કદી પણ જતા નથી, ને ઉપરથી એમ દેખાય છે પાકા—નહિ ખસે એવા રંગો બનાવવામાં એ પાણી ઉપયોગી થવું જોઇએ. લોખંડ પોલાદનો બારીક ભુકો એના પાણીમાં લાંબો વખત ભીંજવી રાખ્યાથી તેમાંથી ઇંડ્યુઅલેક શાહી જેવો પાકા રંગનો પદાર્થ ઉભો થાય છે. જો પરથી બુદ્ધિશાળી પુરૂષો વિશેષ ધ્યાન દઈ તેના પાણીના ઉપયોગીપણાને માટે શોધ કરવા મહેનત લેશે તો તેમાંથી રૂડું પરિણામ આવી શકશે. કેટલેક ઠેકાણે પાકાં કેળાંને પણ સુકવી રાખે છે. કેળાંની ઘણી જાતો છે, અને તેને ઉગાડવાની તથા કેળવવાની રીતો પણ જુદી જુદી છે, જે અનુભવથી ઝટ સમજાઈ જાય છે. કેળાં ખોરાક તરીકે ઘઉંના જેટલુંજ પોષણતત્વ આપે છે. હિંદુસ્તાનના નદી તળાવોને કીનારે પણ પડતર જમીનો ઘણી રહે છે ત્યાં કેળની સસ્તી અને થોડી મહેનત આપનારી ખેતી એ ધંધાનું સારૂં સાધન ખુલ્લું કરી આપે તેમ છે.

મલબારી ઘાસ અને તેનો ઉપયોગ.

મલબારમાં એક જાતનું ગોળ સળીનું ઘાસ થાય છે, જે ચટાઈ સાદડી બનાવવાના ઉપયોગમાં આવે છે. કેટલીક ચટાઇઓ ઘાસની કાંડીઓ સાથે સુતરનો દોરો ગુંથી વણવામાં આવે છે. બીજી જાતની ચટાઇઓ દોરા વગર સાદડીની માફક ગુંથવામાં આવે છે. આ સાદડી ઘણીજ બારીક હોય છે. આ ગુંથણી એવી તો બારીક હોય છે કે જાણે સુતરના દોરાથી કપડુંજ ગુંથેલું હોય તેમ દેખાય છે. એ ઘાસને રંગીને તેમાં જુદા જુદા આકારો પણ પાડે છે. વળી એક ત્રીજી જાતનું ઘાસ એવાજ કામમાં

આવે તેવું થાય છે તેનાં ગુંથણું કામની તો કાપાની મારફ ઘડી વળે છે, અને ઘડી ઉકેલનાં સપાટ કાપડ જેવો દેખાવ આપે છે અને સળ પડતા નથી. આ ઉંચી જાતની ગુંથણીની ચટાઈની એક જોડી કોચીનથી શૉલકર અપર્સના એજન્ટે પારીસના પ્રદર્શનમાં મોકલી હતી અને એક જોડીની કિંમત પાંચસો રૂપીઆ રાખી હતી. એ ચટાઈની કારીગરી-માંથી પ્રદર્શનમાંથી સોનાનો ચાંદ મળ્યો હતો. આ પ્રમાણે ગોળ સળીના ઘાસનો ઉપયોગ વાંસ્ક વર્ગે ઘણામાં લેવા જેવો છે.

લીલી ચાહે અને તેના જુદા જુદા ઉપયોગો.

એ અતિશય ઉપયોગી ઘાસ (લીલી ચાહે) જેનાં પાતરાં પહોળાં થાંભાં તથા લીંબુ જેવી સુવાસવાળાં હોય છે. તેનાં માફલોના વિસ્તાર-વાળાં જંગલો મલબારમાં છે, એ ઘાસ આપોઆપ ઉગી નીકળે છે. આ મુલકમાં કોઇને શરદી થઇ કે આદુ ફુદીના સાથે એ ઘાસનાં પાતરાંનો (લીલી ચાહેનો) ઉકાળો કરીને પીએ છે. એ સિવાય એ ઘાસનો બીજો કશો ઉપયોગ થતો જણાયો નથી. પણ જેનાં અંતરચક્ષુઓ ઉઘાડાં છે તે તો એનો બીજી રીતે ઉપયોગ કરી યથાર્થ મળતા એ ઘાસમાંથી સેંકડો રૂપીઆ કમાય છે. મથીવાના ઉપર એ ઘાસનું તેલ ઉત્તમ ગુણ કરે છે. ઇંગ્રેજીમાં એ લીલી ચાહના (ઘાસના) તેલને "લેમનગ્રાસ ઓઇલ" એ નામ આપેલું છે. મલબાર તથા સીલોનમાં એ ઘાસનાં જંગલો ઘણાં હોવાથી તેનું તેલ [illegible] કારખાના માલિક નરોએ ત્યાં કાઢેલા છે એ તેલ [illegible] રૂપીઆની કિંમતનું થઇ છે. **નીલગીરી** ઉપર સીંકોના [illegible] કુદરતી ઉગે છે. તેમાંથી "કીનાઇન [illegible] એ સરકારની સૂચ-નાથી કાઢ્યું છે.

નર્મંડી [illegible] તેનું [illegible] એક [illegible] [illegible] એક આશ્ચ-[illegible] [illegible]

ભાગ ૩ જો.

ઔદ્યોગિક ખનિજ સંપત્તિ.

દોહરો.—શ્રીકર્તાએ રચી, રચના નવી આધાર;
ખાણ ખનિજ ધાતુ તણી, જનશરણ નિરધાર.

હિંદુસ્તાનમાં જોઇતા ખનિજ પદાર્થો મળી શકે કે નહિ!

હિંદુસ્તાનની વિસ્તીર્ણ ભૂમિમાં દરેક પ્રકારની ધાતુઓ, કોલસાઓ, પથ્થરો, હીરા, મોતી, માણેક આદિ જવેરાત વગેરે પદાર્થો જેટલા જોઇએ તેટલા ભરપૂર છે. યંત્રો અને બીજાં કેટલોક સરસામાન બનાવવા ધારીએ તો તેમાં ઘણું કરીને કોલસા અને લોઢાનો વપરાશ વિશેષ આવશે; અને તે તપાસવા અને કાઢવા દરનો ખપ પહેલો પડે છે, માટે પ્રથમ સોના રૂપાની ખાણો વિષે તપાસ ચલાવીએ.

સોનું અને રૂપું.

સોનું અને રૂપું એ નાણાં તરીકે વપરાય છે. ફક્ત અમુક ધંધા ચલાવવાને જેટલું સોનું જોઇએ તેના કરતાં [illegible] ગણું રૂપું જોઇએ. કારણ કે સોનું રૂપા કરતાં [illegible] ગણું [illegible] છે. કોઇ પણ દેશને કેટલાં નાણાં જરૂર છે તેનો આધાર નાણાંના ઉત્પાદન ખર્ચ ઉપર તથા તે જેટલી ઝડપથી હાથફેર થતું હોય તે ઉપર રહે છે. સોના તથા રૂપાનો મુખ્ય ઉપયોગ નાણું બનાવવામાં કરવામાં આવે છે. પણ તે સિવાય ઘરેણાં [illegible] વગેરે [illegible] કાર્યોમાં પણ તેનો ખપ પડે છે. કોઇ દેશને સોના રૂપાની કેટલી [illegible] તે તેનું [illegible] દેશની સંપત્તિ અને વસ્તી [illegible] રહેલી [illegible] ઉપર આધાર હોય છે કેમ? તથા જે [illegible] અથવા [illegible] સોના રૂપાનો ખપ પડતો હોય તેની તેજી [illegible] ઘરેણાં [illegible] વગેરેમાં સોનું રૂપું વધારે જોઇએ, તે ઉપર તેમના [illegible] કઇ રીતે આધાર રહે છે તે સમજવાની જરૂર નથી. [illegible] ઘરેણાં [illegible] તથા એવાં કામમાં સોનું [illegible] નથી. હિંદુસ્તાનમાં કંઇ ફેર પડે નહિ તો તે ધાતુઓનો ખપ [illegible], અને [illegible] વધવાથી આખરે તેમ [illegible] ૧૮૫૦ [illegible] ઓસ્ટ્રેલિયા અને કેલીફોર્નિયામાં સોનું પુષ્કળ જડી

આવવાને લીધે દેશોમાં કરનાં નાણાં ઘણાં વધી પડ્યાં. સને ૧૮૫૦ના વર્ષ પહેલાં દર વર્ષે ભરી દરાએ ભગ્ન દશ કરોડ રૂપીઆનું સોનું ઉત્પન્ન થતું પણ સને ૧૮૫૨થી ૧૮૫૭ના પાંચ વર્ષમાં તેટલું સોનું તો ઑસ્ટ્રેલિયા તેમજ કેલિફોર્નિયાના સોનાના ક્ષેત્રોમાંથી ઉત્પન્ન થવા માંડ્યું. તે વખતે ઘણા વજનદાર માણસોનું એમ ધારવું હતું કે સોનાના વાર્ષિક ઉત્પન્નમાં આવો મોટો વધારો થવાને લીધે સોનાનું મૂલ્ય ઘટી જશે અને સામાન્ય કિંમતો વધી જશે. પણ તે અનુમાન હજુ સત્ય થયું નથી. કેટલીક મુદત સુધી એમ લાગ્યું કે સોનાના વધારે ઉત્પન્નથી સામાન્ય કિંમતો ઉપર બિલકુલ અસર પણ થઈ નથી, પણ બરોબર ચોકસાઈ [illegible]રતાં એમ હતું કે સને ૧૮૭૦ ના વર્ષમાં સને ૧૮૫૦ ના વર્ષ કરતાં [illegible]નાનું મૂલ્ય ૧૫ ટકા ઘટ્યું હતું. પણ સોનાના ઉત્પન્નમાં જે ભારે વધારો થયો હતો તેના પ્રમાણમાં તેના મૂલ્યમાં આજે સહેજ ઘટાડો થયો તે ઉઠ નહિ જેવો છે, ત્યારે સોનાની વાર્ષિક ઉપજમાં ઘણો ભારે વધારો થયો, પણ તેના મૂલ્યમાં તો ઉઠ નહિ જેવો ઘટાડો થયો તેનું કારણ શું? એમ થવાનું કારણ સોનાની અલ્પતા છે. એટલે જો કે સોનાનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન આશરે ૩૦૦ ટકા વધ્યું પરંતુ દુનિયામાં વપરાતા કુલ સોનાના સંગ્રહમાં તેથી ઘણા થોડા પ્રમાણમાં વધારો થયો. સને ૧૮૫૦ પહેલાં આખી દુનિયામાં કુલ કેટલું સોનું વપરાતું હતું, તે બરોબર જાણી શકાય તેમ નથી. પણ વજન રાખવા લાયક મનુષ્યોએ તે પાંચ અબજ ને સાઠ કરોડ રૂપિયાની કિંમતનું હતું એમ ઠરાવ્યું છે હવે જો નવું સોનું જડ્યું તેથી એક અમુક વર્ષમાં આજે કુલ સોનું હતું તેમાં કંઈ પણ ટકાથી વધારે વધારો થયો નથી અને [illegible] વપરાતું કુલ સોનું [illegible] થવાને ૨૦ વર્ષથી [illegible] હાથ રાખ્યા પછી દુનિયામાં [illegible] ચીન દેશમાંથી [illegible] સાંદીની [illegible] સોનું ઑસ્ટ્રેલિયા, [illegible] પુષ્કળ છે [illegible] વગેરેમાં સોનાની [illegible] છે. કારે[illegible] પ્રસિદ્ધ [illegible] દેશમાં નહિ [illegible] ઉત્તમકુરે ખાનમાંથી, [illegible] રજપૂત [illegible] શુદ્ધ [illegible] એવો ખરો [illegible] પણ હજુ [illegible]

શુદ્ધપણામાં આપણા દેશી લોકો વધારે ભરોસો રાખે છે, અને તેનો ભાવ પણ સઘળા કરતાં વધારે હોયછે. હલકી ધાતુ ઉપર વીજળીની મદદથી સોના રૂપાના ઢોળ ચઢાવેલા એવા અનેક ઘરેણાં, રમકડાં, વાસણો પણ આપણા દેશમાં આવે છે. પણ લોઢા ઉપર કલાઇના ઢોળવાળાં જેટલાં આવે છે એટલાં નહિ. સોના રૂપાના વરખ પણ ઘણાજ આવે છે.

ત્રાંબું અને પિત્તળ.

ત્રાંબું પણ ખનિજ પદાર્થ હોઇ જમીનમાંથી ખાણો દ્વારાએ નીકળે છે. ત્રાંબાનો ઉપયોગ પણ નાણાં તરીકે તથા ગૃહકાર્યો માટે વાસણો બનાવવામાં કરવામાં આવે છે; અને કેટલાક દેશોમાં તથા ખાસ કરીને હિંદુસ્તાનમાં ત્રાંબાનાણું ચલાવવામાં આવે છે.

હિંદુસ્તાનમાં ત્રાંબાની પેદાશ—બંગાળા, મધ્યપ્રાંત, રાજપુતાના ઇત્યાદિ પ્રાંતોમાં ત્રાંબાની ખાણો છે. ઇ. સ. ૧૮૯૪ માં સુમારે દોઢ લાખ રૂપીઆનું ત્રાંબું બંગાલ પ્રાંતમાં ખાણોમાંથી કાઢવામાં આવ્યું હતું.

પરદેશમાં ત્રાંબાની પેદાશ—સુમારે અઢી લાખ ટન ત્રાંબું દર સાલ આખી દુનિયામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્પન્ન કરનારા દેશ નીચે મુજબ છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા) ૭૮ હજાર ટન, સ્પેન ૪૯ હજાર ટન, ચિલી ૨૯ હજાર ટન, અને જર્મની ૧૫ હજાર ટન. આ સિવાય જાપાન, આસ્ટ્રેલીયા, કેપકાલોની, રૂશિયા અને ઇટાલી એ દેશોમાં પણ ત્રાંબાની ઘણી સારી પેદાશ છે. આ ધાતુને ખાણમાંથી કાઢેલા કાચા માલને શુદ્ધ કરી તૈયાર કરવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૮૮૩ સુધી ત્રાંબાની પેદાશની શ્રેષ્ટતા ચિલી દેશની હતી; પણ અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનોથી નરમ પડી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ મધ્યે મોનટાના, લેકસુપિરિયર સરોવરને કાંઠે અને અરિઝોનામાં ત્રાંબાની મોટી મોટી ખાણો છે. રાય ટીન્ટો, ન્યુરિકા એ મુખ્ય ખાણો સ્પેન દેશમાં છે. કાકિમ્બો, આકાંકા, સ્વાંટિયાગો, અરોકો, ચિનિઆ અને અટકામા આ છ ઠેકાણે ચિલીદેશ કરતાં પણ વધારે ઉત્તમ પ્રકારનું ત્રાંબું નિકળે છે. યુનાઇટેડ કિંગડમ (અમેરિકા) માં નામાંકિત ખાણો નથી, પરંતુ કારખાનાંએ તથા ત્યાંથી બહાર દેશાવર ખાતે ચડાવવાનું મુખ્ય બંદર ત્યાંજ છે. ન્યુકાસલ અને લિવરપુલ એ બે બંદર મુખ્ય છે. આપણા દેશમાં નેપાળ, ખરકારી, રજપુતસ્થાનને દાર્જીલીંગ પાસે ત્રાંબાની ખાણો છે.

પિત્તળ શાનું બને છે?—ત્રાંબાનાં મિશ્રણથી પિત્તળ બને

છે. પિત્તળનાં વાસણો કરતાં ત્રાંબાનાં વાસણો વિશેષ ઉપયોગમાં આવે છે. આપણા દેશમાં ઓછામાં ઓછું અતિ કરોડ રૂપિયાની કિંમતનું ત્રાંબું તથા આઠ લાખ રૂપિયાનું પિત્તળ દર સાલ આવે છે. પિત્તળ જ-નાવરમાં જર્મનનો ભેળ આવે છે. પિત્તળમાંથી દેશી જાતના નાના નાના પદાર્થો જેવા કે, ધાતુનાં વાસણ, ચાંદીના ખડીઆ, દીવાના ખડીઆ, ઘોડાઓની ઘુંઘરીઓ, ટાંકણીઓ, રમકડાં વગેરે જુદુ જુદુ મીને વિલાયતથી આપણા દેશમાં આવે છે. તેમ પિત્તળની સુડીઓ આપણા દેશમાં દર સાલ હાથે બની ને પરદેશ જાને રહે છે. આવી સુડીઓ જામનગરમાં બેસુમાર થાય છે. જામનગરની સુડીઓ વિલાયત સુધી વખણાય છે, અને ત્યાં સુધી અપ્રાપ્ય જાય છે.

લોઢું.

આપણા દેશમાં લોઢાની ખાણો ઘણેક ઠેકાણે છે; પરંતુ તેનો ઉપ-[illegible] જોઈએ તેવો દેશી લોકોથી થઈ શકતો નથી, તેથી પરદેશી લોઢું અને તેને અગ્નિ તાપ આપી ખરું બનાવેલું લોઢું કે જેને પોલાદ કહે છે તે, અને તેના તરેહ તરેહનો સામાન આપણા દેશમાં ઉતરે છે, અને તે આપણે ખરીદ પણ કરીએ છીએ. સ્ટીલના જેવું લોઢું [illegible] પણ જ્યાંએ કંઈ નથી [illegible] ઉપયોગના જમાનામાં લોઢું એ પહેલી જરૂર ધાતુ છે, અને [illegible] અને [illegible] સામગ્રી લોઢું પરદેશ [illegible] ને [illegible] પરદેશ થી આવે [illegible] અને પાણીના [illegible] બનાવવાને કામ-[illegible] આવ-[illegible] ની જાતના [illegible] અને તે હવાં બને

જોવામાં આવે છે. તે જોઇ આપણને અત્યંત નવાઇ ઉપજે એવાં મોટાં મોટાં યંત્ર હાથના હથોડાથી ઘડાઇને તૈયાર થતાં નથી. પણ વરાળયંત્રથી ભારે હથોડા તીવ્રનાથી ટીપે છે તેથી, અથવા મોટાં બીબાંમાં ગાળેલો રસ ઢારીને જોઇએ તેવા આકાર બનાવી લે છે. દરેક સંચો વરાળયંત્રથી ચલાવવો હોય તો ચાલી શકે છે. પણ જુજ કામ કરવામાં ખરચનો વધારો નહિ પડવા દેવા કેટલાક સંચા હાથથી જ ચાલે એવા બનાવે છે. વાયુશોષક એર પંપ, બંબા વગેરે અનેક આવે છે, તેની મદદથી કૂવામાંથી પાણી શોષી લઈ જેટલે ઉંચે ચઢાવવું હોય તેટલે ઉંચે ચઢાવી શકાય છે. એ ઘણાખરા તો હાથથી અને પવનથી ચલાવી શકાય છે. પવનચક્કીઓ અને જળના પ્રવાહથી ફરતાં ચક્રોથી ચાલતા સંચાઓ સઘળા સુધરેલા દેશમાં ચાલે છે, તેને અનુસરતાં કેટલાંક યંત્રો પણ આપણા દેશમાં આવવા લાગ્યાં છે. એ ઘણાં ખરાં હાથથી પણ ચલાવી શકાય છે. વળી વાયુના દીવાઓ થાય છે, તેનું યંત્ર પણ આવે છે. **વીજળી વેગક**–ટેલીગ્રાફ ટેલીફોન વગેરે રસાયણી વીજળીથી ચાલતા અનેક સંચા અને તેને લગતો સામાન વિલાયતથી) આવે છે કે જે વડે દૂરના દેશમાં સાંકેતિક અક્ષરો વડે (ટુંકા શબ્દોમાં પત્રવ્યવહાર, ઘંટનાદ અને સામસામી બોલેલા બોલોનું શ્રવણ થાય છે. વળી રાત્રે અજવાળું આપવામાં વિદ્યુત્ યંત્ર વપરાય છે. **કમાની**–વખત બનાવનારાં વિવિધ યંત્રો–ઘડીયાળો પણ પરદેશથી આવે છે; અને તે લંડન, લીએજ અને જીનિવામાં અનેક આકારનાં વિધવિધ ધાતુનાં અસંખ્ય બને છે. તેમાં પણ લોઢાનાં વિશેષ થાય છે. કોઇ ફક્ત કાંટાથી જુદા જુદા વખત બનાવનારાં બનાવે છે, કોઇ ઘંટ ઠોકી વખત બનાવનારાં બનાવે છે, અને કોઇ માલુમ કે બીજા પુતળાં મુકી તેની પાસે વિધ વિધ કામ કરાવી જોનારને આનંદ આપે એવાં મહા સૂક્ષ્મ કારીગરીવાળાં ઘડીયાળો બનાવે છે. એમાંનાં ઘણાં ખરાં કમાનની પાટી ઉપયોગથીજ ચાલે છે. **શરીર બળથી ચાલનાર**—શીવવાનો સંચો, ભરત ભરવાનો સંચો, દહી વલોવવાનો સંચો, બગી, ચારક, શેરડી પીલવાનું કોલું, પ્રેસ, વગેરે અનેક માણસના હાથથી અથવા બીજાં પ્રાણીનાં શરીરબળથી ચાલતા સંચાઓ આવે છે. **ચાંપ, ઉચ્ચાલન અને પેચવાળા**–તોળવાના સંચા, કાટા તરેહ તરેહનાં તાળાં, ચોપડી બાંધવાનો સંચો, રૂની પાકી ગાંસડી બાંધવાનો સંચો વગેરે અનેક સંચા ચાંપના ને ફેરના આવે છે. **ઉચ્ચાલનના**–છાપવાનું પ્રેસ. **પરચુરણ યંત્રો**–ફોટોગ્રાફનાં છએ લેન્સવાળાં દુર્બિનો, બોલેલું લખી લેનાર સંચા, અનેક હોકાયંત્રો, અને વાજાંની પેટીઓ વગેરે યંત્રો પરદે-

હથી આવે છે. એ વગેરે ઘણાં ઘણાં કામ કરવાનાં અનેક યંત્રો આપણા દેશમાં પરદેશથી આવે છે. લોખંડનું મુખ્ય સ્થાનક ચીન દેશ છે.

આ સિવાય અસંખ્ય હથિઆરો પણ પરદેશથીજ લાવવામાં આવે છે. હથિયારમાં કાનસ, આરી, કરવત, ફરશી, કાતર, ચપ્પુ, અસ્રા, સોયો, રેતી, ડાકટરનાં હથિયારની પેટીઓ, ચિત્રકામમાં કામ લાગનાં હથિયારની પેટીઓ, વગેરે અનેક ઓજારો તથા તરવાર, પિસ્તોલ,બંદુક, તમંચા, તોપ, સંગીન વગેરે ઓજારો તથા પીમચા, પતરાં, તિજો-રીઓ, પેટીઓ, તાળાં, હોકરની ડબ્બીઓ, વગેરે બીજો સામાન તથા રમકડાં ઇંગ્લાંડથી આવે છે. બર્મિંગહામ, શેફીલ્ડ અને વુલ્વર, હામ્પ-ટન, વગેરે સ્થળો લોઢાના સામાનથી વિદેશોમાં પ્રસિદ્ધ છે. આપણા દેશમાં લોઢાનો જે સામાન આવે છે ને ઉપરનું જો નામ વાંચીશું તો ઘણું કરીને "બર્મિંગહામ" એજ નામ વાંચવામાં આવશે. ઓજાર, હથિયાર અને રમકડાં વગર ફક્ત લોઢાનીજ પાટો, ગોળ ગજ, પતરાં, ખીલા, સ્ક્રુ, ભભકવાં, ઇસ્ટાબ્લીશે, આંકડા, ગુંચેલી જાળીઓ વગેરે વગેરે તથા ઇમારતો અને પેનીનાં ઓજારોમાં વપરાતું લોઢું કે પોલાદ ને ચમક લોહ મોટા જથામાં વિલાયતથી આપણા દેશમાં આવે છે. આવેલા લોઢાનાં દેશી કારીગરો સુડી, અસ્રા, છરીઓ, ખાં-ડણી, પરાળ, કુહાડી, કોશ, કોદાળો, એરણ, હથોડી, સાણસી, છીણી, ચીપીઆ, સાંકળ, નકુચા વગેરે અનેક પ્રકારનો દેશી લોકોના વાપરમાં આવતો સામાન, ઓજાર તથા હથિયારો બનાવે છે.

આખી દુનિઆમાં સરાસરી દરસાલ આશરે કરોડ ટન લોખંડ ગાળી કાઢવામાં આવે છે. કયા કયા દેશમાં કેટલું લોખંડ કાઢવામાં આવે છે તે નીચે મુજબ. ૧ યુનાઇટેડ કિંગડમ, ૮૦ લાખ ટન. ૨. સંયુક્ત સંસ્થાનો. (અમેરિકા) ૧૮ લાખ ટન ૩. જર્મની, ૪૦ લાખ ટન. ૪. ફ્રાન્સ ૨૦ લાખ ટન ૫ આસ્ટ્રિઆ હંગારી, ૮ લાખ ટન. ૬ બેલ્જીયમ ૧ લાખ ટન ૭ રશિયા ૧ લાખ ટન ૮ સ્વીડન ૫ લાખ ટન. ૯ સ્પેનમાં માત્ર ૩ લાખ ટન લોખંડ કાઢવામાં આવે છે. કુલ ૧૫૯ લાખ ટન લોખંડ દરસાલ કાઢવામાં આવે છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને યુનાઇટેડ કિંગડમ (અમેરિકા ઇંગ્લાંડ, સ્કોટલાંડ, અને આયર્લાંડ ઇત્યાદિ) વગેરે સ્થળો લોખંડની પેદાશ માટે મુખ્ય છે. પણ અમેરિકા પ્રમાણે ઉત્પાદના લોખંડની ઉપજ ઘણું એકઠા છે પેનિસિલ્વેનિયા પ્રાંત અને પિટ્સબર્ગ શહેર અમેરિકા ક્રેન લોખંડને માટે વધારે પ્રસિદ્ધ છે. દરવર્ષ સુમારે ૫૫ કરોડ અને ૮૦ લાખ રૂપિઆનું લોખંડ આખી પૃથ્વીમાં ખપે છે. એવી અટકળ કરાય છે.

હિંદુસ્તાનમાં સોખંડની પેદાશ—હિંદુસ્તાનમાં ઘણે ઠેકાણે સોખંડ નિકળવા સંભવ છે. પરંતુ પરદેશના સોખંડ કરતાં હિંદુસ્તાનનું સોખંડ ઘણું મોંઘું પડે છે; જેથી તે કાઢવા તરફ કોઈનું લક્ષ નથી.

સોખંડ નીકળવાનાં ઠેકાણાંઓ. ત્રાવણકોર અહિં સુમારે ૫૦ વર્ષ પહેલાં ઘણું સોખંડ કાઢવામાં આવતું. દક્ષિણ ત્રાવણકોર અને નીલગિરિ તાલુકામાં લોખંડ ઘણું નિકળે છે. તિનેવલી, મદુરા, પુદુકોટા, ત્રિચિનાપલી, કોઈમ્બતુર, નિલગીરી પર્વત, મલબાર, દક્ષિણ કાનડા, સાલેમ, દક્ષિણ આર્કાટ, ઉત્તર આર્કાટ, ચિંગલપેટ, નેલોર, કડપા, અને કર્નુલ, અનંતપુર, બલ્લારી, કૃષ્ણા, ગોદાવરી, વિઝાગાપટ્ટમ, અને ગંજામ વગેરે વગેરે. મ્હૈસુર, અષ્ટગ્રામ પ્રાંત, બેંગલોર પ્રાંત, નાગર પ્રાંત, દક્ષિણ હૈદ્રાબાદ, **મધ્યપ્રાંત**—બસ્તાર, સંબલપુર, બિલાસપુર, રાયપુર, ચાંદા, બાલાઘાટ, ભંડારા, નાગપુર, મંડલા, શિવની, છિંદવાડા, બેતુલ, હુશંગાબાદ, નરસિંગપુર, જબલપુર. **મધ્ય હિંદુસ્તાન**—રેવા, બુંદેલખંડ, ગ્વાલીઅર, મલ્હાર, ઈંદુર અને ધાર. **મુંબઈ ઈલાકો**—ઉત્તર કાનડા, ધારવાડ, બેલગામ, બીજાપુર, સાવંતવાડી અને કોલ્હાપુર, રત્નાગિરિ, સતારા, પુના, રેવાકાંઠા, પંચમહાલ, ખેડા અને અમદાવાદ, કાઠીઆવાડ, [illegible] નાગ [illegible] બરાકર નજીક [illegible] [illegible] જથામાં [illegible] સોખંડ [illegible] [illegible] વિશાખ [illegible] [illegible] પંજાબ [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

કહે છે. હરેક નાના મોટા મંચામાં એ છમાંની એકાદ, બે ત્રણનું મિશ્રણ કે છએ શક્તિ કામે લગાડેલી હોય છે. એ છની સહાયતા વગર કોઇપણ યંત્ર બની શકતું નથી. ૨ કાંતવાના મંચા આર્ક રાઇટ નામના યુરોપીઅને અને વરાળયંત્રની શોધ સ્કોટલાંડના રહેવાશી જેમ્સ વૉટે કરી પ્રથમ ઇ. સ. ૧૬૯૮માં વરાળના જોરથી પાણી ઉંચે ચડાવવાનો અખતરો થયો હતો. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૭૬૯માં જેમ્સ વૉટે હાલ ઉપયોગમાં આવે છે તેવો સુધારો વરાળયંત્રમાં કર્યો. એ યંત્રની સાધારણ રચનાથી ઘણા લોકો જાણીતા છે. એ યંત્રને લીધે બધાં કામ સસ્તાં અને સહેલાં થઇ પડેલાં છે. આગગાડી અને આગબોટ વગેરે હજારો મૈલમાં આવજા કરે છે. કેટલાક મંચા તો એવા છે કે તેમાં કપાસ નાંખવાથી થોડી વારમાં તેને બીજે છેડે સખ્ત કપડું કે રેશમી તથા ઉનનું કાપડ બનીને બહાર નીકળે છે. એથી જથાબંધ કાપડ આદિ અનેક જાત તૈયાર થઇ શકે છે, અને માલ મોંઘો નથી સારો મળે છે. કાગળ બનાવવાથી અને છાપવાના મંચાથી હાલ ઘેર ઘેર સરસ્વતી અને લક્ષ્મીદેવીનું ભજન થાય છે. એ [illegible] તો કેટલા વિરળના ભોગવી [illegible] અને અમેરિકા આદિ [illegible] લોકો જે શ્રીમંતા- [illegible] વાવાના, સુકવવાના, [illegible] ના, અને એવા [illegible] અગણિત લાભ મળે છે [illegible] મદદથી [illegible] તેમ પોતાને [illegible] ના, ઘુના આદિ [illegible] છે. [illegible] ને [illegible] શકતો નથી. [illegible] બના- વવાના, [illegible] દેશની [illegible] છે. [illegible] દોઢ [illegible] વર્ણન કરવો કઠિન છે.

સિક્કું અને કાંસું.

સિસાનો [illegible] અનિયમિત છે. પરંતુ [illegible]

સોમલ.

સોમલ એ ઔષધોમાં રસાયણાદિકના ઉપયોગમાં આવે છે. તે ખરેખરૂં ઝેર છે. બજારમાં સોમલ બે જાતનો આવે છે. એક સાવ સફેત આવે છે અને બીજો કાંઈક રતાશ પર આવે છે. સોમલને અહિં સંખીઓ પણ કહે છે. તે વેચવા માટે લાઇસંસ આપવામાં આવે છે. લાઇસંસ વગર બીજા કોઇથી તે વેચી શકાતો નથી. સોમલની ખાણો જર્મની અને ઇગ્લાંડમાં છે. નેપાળમાથી પણ આવે છે.

મ્યાંગાનિજ.

આ ધાતુ પોલાદ કરવાના કામમા વપરાય છે. હિંદુસ્તાનમાં બેલગાંવ, ધારવાડ, રત્નાગીરી અને જબલપુરમાં થાય છે. પરદેશમાં રશિઆ, ફ્રાન્સ, ઇગ્લાંડ અને અમેરિકામા થાય છે.

જર્મન સિલ્વર.

જર્મન સિલવર (નિકલ શ્રામ) નામની ધાતુએ હિંદુસ્તાનમાંના ગરીબ લોકોને ચાંદીના ઘરેણા જુના એના વગેરા પહેરતા કર્યા છે. ઘડીઆળના વગેરે વગેરેની ગુચનાઓ બનાવા ઘડીઆળની દાબડીઓ, જળપાત્રો, બટનો વગેરે તેના પતરાને ચાંદીનો ઢાળ ચઢાવવાથી આપણા દેશમાં ઉતરે છે. તેના પછી આવવ તેના ઉપર ચાંદીને ઢાળ ચઢાવી તેની સાટનાં પહેરવાના ઘરેણા બનાવે છે તેમાના કેટલાક એવા થાય છે કે, ગરીબ બિચારા લોકોને ઠગાના વાના ખોટા ઘરેણા ચાલવા નાખા નાખા ઠગી જાય છે. કેટલીક વખત માની તોરાઓ પણ એવા જૈન જુન બાંધેલી છે. એ ધાતુ ત્રાંબુ જસત અને થાડું નીકલ મળવીને બનાવેલી હોય છે. એ ધાતુના વાસણો ન ખાવા ઉપર વપરાતા થયા છે. આ ધાતુ જર્મની દેશમા થાય છે. તેના વપરાશ દિનપ્રતિદિન વધતો ચાલ્યો છે.

એલ્યુમિનમ.

આ ધાતુ આજકાલ આ દેશના લોકોમા દિવસે દિવસે વધારે કિંમતી થઇ પડી છે. તે ક્યા નિપજે છે તે હજુ સુધી નક્કી થઇ શક્યુ નથી તે કેટલીક મિશ્રણ ધાતુથી થાય છે, એમ કેટલાકનું માનવું છે. આજ કાલ એલ્યુમિનમના વાસણો મોટા જથામાં વપરાતાં જોવામાં આવે છે.

ભાગમાં પણ ગ્યાસલેટ નિકળવા લાગ્યું છે. કાસ્પિયન સમુદ્ર નજીક બાકૂની આસપાસ ઘણુંજ તેલ નિકળે છે. ઈ. સ. ૧૮૮૩ની સાલમાં ટ્રાન્સકાકેશિયન રેલવેની શરૂઆત થઇ ત્યારે આ રૂશિયન તેલનો ખપ બેસુમાર થવા લાગ્યો હતો. બાટોયુમ એ રૂશિયન તેલનું મુખ્ય બંદર છે. કાળા સમુદ્ર નજીક આ તેલનો વ્યાપાર ઘણો સારો ચાલે છે. અમેરિકન તેલનું મુખ્ય બંદર ન્યુયૉર્ક છે અને રૂશિયાનું બાટોયુમ છે. આ સિવાય ઇટાલી, જર્મની, અને રોમાનિયામાં પણ ઘણું ગ્યાસલેટ નિકળે છે.

અબરખનો વિસ્તાર અને ઉપયોગ.

અબરખ એ અહમદનગર પ્રગણાની જમીનપર પથરાએલો જોવામાં આવે છે. વળી મોહનપુર કરીને મકીકાંડા તાબાનું ગામ છે ત્યાં અબરખની પુષ્કળ ટેકરીઓ છે. ત્યાં તેનાં ચોસલાં મળી આવે છે. તેમ અજમેરની આસપાસ પુષ્કળ જોવામાં આવે છે. અબરખ ગુજરાત, કાઠીયાવાડ, રજપુતાના અને બંગાળામાં મોંગીર, હજારી બાગના પ્રદેશમાં તેમજ પંજાબના કેટલાક ભાગમાં તેમ પશ્ચિમ ઘાટના પ્રદેશોમાં અને મદ્રાસ ઇલાકાની તેમ મ્હૈસુરના દેશી રાજ્યમાં અને બ્રિટીશ હદમાં આવેલા કોલર અને વિઝાગાપટ્ટમ પ્રગણામાં મળતા અબરખના ચોસલામાંથી ૩ ઇંચથી ૨૧ ઇંચ ચોરસ સુધી કદના પતરા [illegible] છે. અબરખ એ પારદર્શક છે તેથી [illegible] માર્ગોઓના નકશીઓમાં કાચને બદલે [illegible] અને [illegible] અબરખ એ એમાં [illegible] બેસવામાં આવે છે [illegible] નથી તેવા બાન લામપથી [illegible] છે [illegible] કણુકામાં અબરખના [illegible] ગાની છે. જેના સ્પરાઠ દિવ[illegible]

અબરખ [illegible] તેથી તેના ગુમટા વગેરે [illegible] તેના નાના મોટા પતરા [illegible] કે મુસલમાનો તાબુતમાં વાપરે છે. ઘણુંકરીને [illegible] ગાનાદગ્ય તથા નાકિની [illegible] બેરહામ અને કારીગરી વાસ્તે વપણ[illegible] અને [illegible] હિન્દુસ્તાનના શહેરોમાં ઉત્તમ પંક્તિના મિજાજમ અબરખના [illegible] ઉપજ છે. અને તેના મોટા આરસા પણ બને છે. અબરખને ભાની આદિ કારીગરો કામમાં ઘણો વાપરે છે. તેમ દેશી દેવી

છે. જેના પાણી ઉનાળાના તાપથી સુકાઇ જાએ મણ મીઠું બીન મ-
હેનતે હાથ ખોદીને લઈ જવા ખાતરજ મેળવી શકાય છે. એવું સરો-
વર રજપૂતાનામાં છે. મીઠું એ એક સોડીયમ નામની ધાતુથી બનતો
ખાર છે. માટે મીઠું ધાતુમય કહીએ તો ચાલે. મીઠાને ખનિજ કહેવાનું
કારણ એ છે કે કેટલાક દેશમાં મીઠું જમીનમાં ખાડા ખોદી તેમાંથી
મેળવી શકાય છે આવી રીતે જમીન ખોદી મેળવેલો પદાર્થ મીઠું છે, માટે
એને ખનિજ કહેવું તો ચાલશે.

પંજાબ દેશમાં મીઠાની ખાણ છે જેમાંથી મીઠું હાથમાં પણ ખો-
દી લેવાય છે. ઇરાન દેશમાં પણ આવી ખાણ છે. એમાંથી એ દેશના
મનુષ્યો ખોદી લે છે. ઇગ્લાંડના 'ચેશાયર' પ્રગણામાં તેની એક ખાણ છે.
મીઠું એ સોડીયમ ધાતુનો હાઇડ્રોક્લોરિક એસીડ જોડે રાસાયણિક
સંબંધ થવાથી બનેલો પદાર્થ છે. આવી રીતે જ્યારે અમુક ધાતુમય
પદાર્થ અથવા તેના ગુણવાળો પદાર્થ અમુક જાતના ખનિજ અથવા
તેજાબના સંયોગથી નવા પદાર્થને જન્મ આપે છે, તેથી તેને ખાર કહે
છે. મીઠાને ક્ષાર પણ કહે છે. આ સિવાય ટંકણખાર, સુરોખાર, સંચળ
વગેરે ખાર તેમજ મિશ્ર પણ છે.

આ ઉપરાંત મીઠામાં ખાસ એક બે ગુણો રહેલા છે. વનસ્પતિ તથા
પ્રાણીજ ચીજોને મીઠાના પાણીમાં બુડાડી રાખવાથી તે બગડી જતી
નથી. તેથી તે ગુણનો લાભ લઇ લોકો અથાણાં અને મસાલામાં તેનો ઉપયોગ
કરે છે. દરીયા કિનારાના માછી લોકો નાની મોટી માછલીઓને મીઠાના
પાણીમાં રાખ્યા પછી સુકવે છે. આથી તે બગડતી નથી અને સખ્યા-
બંધ લોકો ખોરાક તરીકે વાપરે છે વળી મીઠું એ ખારથી **સોડીયમ**
છે, અને તેમના તેજાબનું નામ ક્લોરીન છે આ ક્લોરીનમાં રોગના
સૂક્ષ્મ જંતુનો નાશ કરવાનો ગુણ છે તેથી દરિયાના પાણીમાંથી અથવા
મીઠામાંથી આ પદાર્થ મેળવી [illegible] તેનો ઉપયોગ કરે છે આ ઉપરાંત
આ ક્લોરીનમાં [illegible] સફેદ કરવાનો પણ ગુણ છે,
અને તેથી તેનો [illegible] પણ ઘણો ઉપયોગ થાય છે.

સુરાખારનો ઉપયોગ.

સુરોખ ખારને [illegible] સુરોખાર [illegible] છે તે [illegible] સુ-
રોખમાં [illegible] છે [illegible]
[illegible] અને [illegible]
[illegible] હિન્દુસ્તાનના [illegible]
[illegible] સુરોખાર [illegible]

મિશ્રણ કરી બપોરીઆ, કોઠીઓ, ફુલઝણીઓ, નારીએળી, અને ટેટા વગેરે બનાવે છે ખરા; પરંતુ આ લોકો રણસંગ્રામમાં કામ આવે તેવો દારૂ બનાવી શકે કે નહિ એ ખાતરીથી કહેવું અશક્ય છે. યુરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો ફોડવાનો દારૂ બનાવવાને વાસ્તે સુરાખારની નિકાસ કરે છે. આ વ્યાપાર ઇસ્ટ ઇંડીઆ કંપનીનો અમલ આ દેશમાં જ્યારથી સ્થપાયો ત્યારથી શરૂ થયો છે. આ વ્યાપારની વધઘટનો આધાર (૧) સરકારનો કર, (૨) સરકારની ઇચ્છા, (૩) યુરોપ અને આખી દુનિયાનાં જબરજસ્ત રાજ્યોના પરસ્પર રાજકીય સંબંધપર રાખે છે.

જો આપણા લોકો રસાયણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી ચોખ્ખો સુરોખાર તૈયાર કરે અને તે કરવા માટે કંપનીઓ સ્થાપી નાણાં ઉભાં કરી સારા પાયાપર કામ લે તો આ વ્યાપારની જાણસવડે હિંદુસ્તાનનો આ ઉદ્યોગ વધારે ખીલવી શકાય. આ દેશના સુરાખારની નિકાશ યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં તેમ યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ, ચીન, આસ્ટ્રેલિયા, સ્ટ્રેટસેટલમેન્ટ ખાતે થાય છે. પણ હાલ દરેક દેશ ખાતે કેટલું જાય છે તે નો નક્કી કહી શકાતું નથી.

સ્લેટ અને પેનનો ઉપયોગ.

જે સ્લેટો અને પેનો છોકરાઓ વાપરે છે તે બધી વિલાયતથી આપણા દેશમા આવે છે સ્લેટ એ પથ્થર છે, અને જેમ પથ્થર પછાડતા કાચની માફક ભાગે છે તેજ પ્રમાણે સ્લેટ પણ ભાગે છે. તેથી સ્લેટને લોકો કાકાગુની જાત પણ કહે છે. આ દેશના તમામ ભાગમાં ચઢતી ઉતરતી પંક્તિની સ્લેટો મળે છે હિમાલય પર્વતના સીમલા, ગુરૂદાસપુર, ધર્મશાળા, કાગરા નામે ઓળખાતા પ્રદેશ વિષે મળી આવતી સ્લેટ ઉત્તમ પંક્તિની છે, અને એક અંગ્રેજ કંપની કાંઈ નફાવો સ્લેટનો સ્થાનિક વ્યાપાર કરે છે. આ પ્રદેશની સ્લેટના થર એવા તો સારા છે કે તેમાંથી સ્લેટના થર એક બીજાથી નિરનિરાળા ઉપાડી શકાય છે.

અંગાળામા ખેરપુર ડુંગર છે. ત્યાં ૭ થી ૧૨ ફુટ જાડા સ્લેટના [illegible] છે આ થરમાથી ફુ ઇંચ જાડાઇના પતરા પણ કાઢી શકાય છે. [illegible] છોટાનાગપુરના પ્રદેશમા માનભુમ અને સિંહભુમની ટેકરીમાં [illegible] થર મળી આવે છે. ચિત્રકામને માટે જોઇતી સ્લેટ એમાંથી મેળવી શકાય મધ્યપ્રાંતના ચંદા અને છિંદવાડામાં સ્લેટની ડુંગરીઓ છે. અલવરની હદમા સ્લેટવાળા ડુગરો છે, તેથી આ ઉદ્યોગ શરૂ કરી આ વ્યાપાર વધારવા જેવો છે. બેલગામ જીલ્લાના કલાદગીના ડુંગરાઓમાં

મિશ્રણ કરી બપોરીઆ, કોઠીઓ, ફુલઝણીઓ, નારીએળી, અને ટેટા વગેરે બનાવે છે ખરા; પરંતુ આ લોકો રણસંગ્રામમાં કામ આવે તેવો દારૂ બનાવી શકે કે નહિ એ ખાતરીથી કહેવું અશક્ય છે. યુરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો ફોડવાનો દારૂ બનાવવાને વાસ્તે સુરાખારની નિકાસ કરે છે. આ વ્યાપાર ઇસ્ટ ઇંડીઆ કંપનીનો અમલ આ દેશમાં જ્યારથી સ્થપાયો ત્યારથી શરૂ થયો છે. આ વ્યાપારની વધઘટનો આધાર (૧) સરકારનો કર, (૨) સરકારની ઇચ્છા, (૩) યુરોપ અને આખી દુનિયાનાં જબરજસ્ત રાજ્યોના પરસ્પર રાજકીય સંબંધપર રાખે છે.

જો આપણા લોકો રસાયણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી ચોખ્ખો સુરોખાર તૈયાર કરે અને તે કરવા માટે કંપનીઓ સ્થાપી નાણાં ઉભાં કરી સારા પાયાપર કામ લે તો આ વ્યાપારની જણસવડે હિંદુસ્તાનનો આ ઉદ્યોગ વધારે ખીલવી શકાય. આ દેશના સુરાખારની નિકાસ યુરોપના જુદા જુદા દેશોમા તેમ યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ. ચીન, આસ્ટ્રેલિયા, સ્ટેટસેટલમેન્ટ ખાતે થાય છે. પણ હાલ દરેક દેશ ખાતે કેટલુ જાય છે તે નો નક્કી કહી શકાતું નથી

સ્લેટ અને પેનનો ઉપયોગ.

જે સ્લેટો અને પેનો છોકરાઓ વાપરે છે તે બધી વિલાયતથી આપણા દેશમા આવે છે સ્લેટ એ પથ્થર છે, અને જેમ પથ્થર પછાડતા કાચની માફક ભાગે છે તેજ પ્રમાણે સ્લેટ પણ ભાગે છે. તેથી સ્લેટને લોકો કાગળની ભાત પણ કહે છે. આ દેશના તમામ ભાગમાં ચડતી ઉતરતી પંક્તિની સ્લેટો મળે છે હિમાલય પર્વતના સીમલા, ગુરદાસ-ધર્મશાળા, કાંગરા નામે ઓળખાતા પ્રદેશ વિષે મળી આવતી સ્લેટ ઉત્તમ પંક્તિની છે અને એક ઇંગ્લેજ કંપની કાઢ નક્કી સ્લેટનો સ્થાનિક વ્યાપાર કરે છે. આ પ્રદેશની સ્લેટના થર એવા તો સારા છે કે તેમાંથી સ્લેટના થર એક બીજાથી નિરનિરાળા ઉપાડી શકાય છે.

બંગાળામાં મેંગપુર ડુંગર છે. ત્યાં ૮ થી ૧૨ ફુટ જાડા સ્લેટના થર છે આ થરમાંથી ડું ઇંચ જાડાઇનાં પતરા પણ કાઢી શકાય છે. વળી છોટાનાગપુરના પ્રદેશમાં માનભુમ અને સિંહભુમની ટેકરીમાં મળ થર મળી આવે છે. ચિત્રકામને માટે જોઇતી સ્લેટ એમાંથી મેળવી શકાય મધ્યપ્રાંતના ચંદા અને ઝિંદવાડામા સ્લેટની ડુંગરીઓ છે. અલવરના હદમા સ્લેટવાળા ડુંગરો છે, તેથી આ ઉદ્યોગ શરૂ કરી આ વ્યાપાર વધારવા જેવો છે. બેલગામ જીલ્લાના કલાદગીના ડુંગરાઓમાં

સ્લેટ છે. વળી વડોદરાની દક્ષિણકોણમાં આવેલા સુરજપુર આગળ ઉંચી પંક્તિની સ્લેટના પથ્થર છે. વાયવ્ય પ્રાંતના ધારી, નૈનીતાલ આગળ સ્લેટ મળી આવે છે. એક ફુટ સમચોરસ અને એક ઇંચ જાડી સ્લેટો તૈયાર થાય છે, અને છાપરૂં બાંધવાના કામમાં વપરાય છે. આ વ્યાપાર કેવળ સ્થાનિક છે, અને અહિં પણ લખવા વગેરેના ઉપયોગને વાસ્તે સ્લેટો યુરોપથી આવે છે એ કેવું ગણાય? આપણાજ દેશમાં સ્લેટોની અસંખ્ય ખાણો છે તે એમની એમ પડી રહેવા દઈ આપણા દેશનું દ્રવ્ય અન્ય દેશને આપવું એ કેટલું બધું અનુચિત છે? જો સ્લેટોનો ઉદ્યોગ આપણા દેશમાં શરૂ કરવામાં આવે તો માસિક લાખો રૂપિઆની સંપત્તિનો દેશમાંજ બચાવ થાય અને તેથી ભરતખંડમાં નવીન હુન્નરની જામતી થતાં રસકસમાં વૃદ્ધિ થશે.

પેન—વતેણું, પેન પણ તેજ ખાણનો ભુકો અને કટકાઓની બનાવવામાં આવે છે. તે સ્લેટપર લખવાના કામમાં આવે છે. સ્લેટની ચારે બાજુએથી કોરી કાઢેલા કાપલાઓને સરખા ઘસી તેની પેન બનાવવામાં આવે છે. પેન પણ દર સાલ કરોડો રૂપીઆની કિંમતની આપણા દેશમાં આવે છે **વિલાયતીપેન** એ એક જાતની માટી ગાળી તેને પકવવામાં આવે છે. આ પેન લખવામાં ઘણીજ નરમ રહે છે, જેથી તેને પણ કેટલાક ઉંચા પેન માને છે.

પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસ.

પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસ એ એક જાતનો પકાવેલો ચુનો છે. તેનો યુરોપ અને [illegible] વગેરે [illegible] થાય છે. કેટલાક આવલાંઓ અને રમકડાંએ [illegible] ઓફ પેરીસના બનાવવામાં આવે છે. પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસનો એક ઉત્તમ ગુણ છે કે તે [illegible] બિલકુલ ફાટતો નથી. કાચની મધે તેને [illegible] આવે છે તો કાચ ફુટતા પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસનો [illegible] નથી. આપણા દેશમા આવનાં મીનાઇ રમકડાંઓ તથા [illegible] તે સર્વ પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસનાં બનાવવામાં આવે છે અને તેના ઉપર [illegible] જાતના રંગો ચડાવી [illegible] [illegible] જેથી તે મનોહર થાય છે અને મોટી સંખ્યામાં [illegible] આપણા દેશમાં આવે છે તે પારીસ અને ફ્રાન્સની [illegible] તેને. પકાવી [illegible] આવે છે [illegible] નીકળે છે. [illegible] [illegible] ચોરોડી કાઢવામાં આવે છે, જેનો પકવી પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસ કરી બહારગામ મોકલાય છે.

મિશ્રણ કરી બપોરીઆ, કોઠીઓ, ફુલઝરીઓ, નારીએળી, અને ટેટા વગેરે બનાવે છે ખરા; પરંતુ આ લોકો રણસંગ્રામમાં કામ આવે તેવો દારૂ બનાવી શકે કે નહિ એ ખાતરીથી કહેવું અશકય છે. યુરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો ફોડવાનો દારૂ બનાવવાને વાસ્તે સુરાખારની નિકાસ કરે છે. આ વ્યાપાર ઇસ્ટ ઇંડીઆ કંપનીનો અમલ આ દેશમાં જ્યારથી સ્થપાયો ત્યારથી શરૂ થયો છે. આ વ્યાપારની વધઘટનો આધાર (૧) સરકારનો કર, (૨) સરકારની ઇચ્છા, (૩) યુરોપ અને આખી દુનિયાનાં જબરજસ્ત રાજ્યોના પરસ્પર રાજકીય સંબંધપર રાખે છે.

જો આપણા લોકો રસાયણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી ચોખ્ખો સુરોખાર તૈયાર કરે અને તે કરવા માટે કંપનીઓ સ્થાપી નાણાં ઉભાં કરી સારા પાયાપર કામ લે તો આ વ્યાપારની જાણસવડે હિંદુસ્તાનનો આ ઉદ્યોગ વધારે ખીલવી શકાય. આ દેશના સુરાખારની નિકાસ યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં તેમ યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ, ચીન, આસ્ટ્રેલિયા, સ્ટેટસેટલમેન્ટ ખાતે થાય છે. પણ દારૂ દરેક દેશ ખાતે કેટલું જાય છે તે તો નક્કી કહી શકાતું નથી.

સ્લેટ અને પેનનો ઉપયોગ.

જે સ્લેટો અને પેનો છોકરાંઓ વાપરે છે તે બધી વિલાયતથી આપણા દેશમાં આવે છે. સ્લેટ એ પથ્થર છે, અને જેમ પથ્થર પછાડતાં કાચની માફક ભાગે છે તેજ પ્રમાણે સ્લેટ પણ ભાગે છે. તેથી સ્લેટને લોકો કાંકણની જાત પણ કહે છે. આ દેશના તમામ ભાગમાં ચડતી ઉતરતી પંક્તિની સ્લેટો મળે છે. હિમાલય પર્વતના સીમલા, ગુરદાસ-ધર્મશાળા, કાંગરા નામે ઓળખાતા પ્રદેશ વિષે મળી આવતી સ્લેટ ઉત્તમ પંક્તિની છે; અને એક ઇંગ્રેજ કંપની કાંઇ નજીવો સ્લેટનો સ્થાનિક વ્યાપાર કરે છે. આ પ્રદેશની સ્લેટના થર એવા તો સારા છે કે તેમાંથી સ્લેટના થર એક બીજાથી નિરનિરાળા ઉપાડી શકાય છે.

બંગાળામાં ખેરપુર ડુંગર છે. ત્યાં ૭ થી ૧૨ ફુટ જાડા સ્લેટના થર છે. આ થરમાંથી ૧/૪ ઈંચ જાડાઈનાં પતરાં પણ કાઢી શકાય છે. વળી છોટાનાગપુરના પ્રદેશમાં માનભુમ અને સિંહભુમની ટેકરીમાં સારા થર મળી આવે છે. ચિત્રકામને માટે જોઇતી સ્લેટ એમાંથી મેળવી શકાય. મધ્યપ્રાંતમાં ચંદા અને છિંદવાડામાં સ્લેટની ડુંગરીઓ છે. અલવરની હદમાં સ્લેટવાળા ડુંગરો છે, તેથી આ ઉદ્યોગ શરૂ કરી આ વ્યાપાર વધારવા જેવો છે. બેલગામ જીલ્લાના કલાદગીના ડુંગરાઓમાં

સ્લેટ છે. વળી વોલેસની સ્થાનીકમાં આવેલા મુરૂજપુર આગળ ઉંચી પંક્તિની સ્લેટના પથ્થર છે. વાયવ્ય પ્રાંતના પ્રાંગી, નૈનીતાલ આગળ સ્લેટ મળી આવે છે. એક ફુટ અમલોરસ અને એક ઈંચ જાડી સ્લેટો તૈયાર થાય છે, અને છાપરું બાંધવાના કામમાં વપરાય છે. આ વ્યાપાર હમ સ્થાનિક છે, અને અહિં પણ લખવા વગેરેના ઉપયોગને વાસ્તે સ્લેટો યુરોપથી આવે છે એ કેવું ગણાય? આપણાજ દેશમાં સ્લેટોની અખૂટ ખાણો છે ને એમની એમ પડી રહેલી છે. આપણા દેશનું ધન અન્ય દેશને આપવું એ કેટલું બધું અઘટિત છે? જો સ્લેટોના ઉદ્યોગ આપણા દેશમાં શરૂ કરવામાં આવે તો ખાનિજ લાખો રૂપિયાની સંપત્તિનો દેશાંતર અટકાવ થાય અને તેથી આપણા દેશમાં નવીન ધુમસની જાગતી થતાં સમાજમાં વૃદ્ધિ થશે.

પેન—વળી, પેન પણ તેજ ખાણનો ભૂકો અને કટકાઓની બનાવવામાં આવે છે. તે સ્લેટપર લખવાના કામમાં આવે છે. સ્લેટની સાથે ખાણમાંથી કાઢી કાઢેલા કાપલાઓને કાપવા પસંદ તેની પેન બનાવવામાં આવે છે પેન પણ [illegible] હાલ હરોળ યુરોપની નિમિત્તની આપણા દેશમાં આવે છે વિલાયતીપેન એ એક જાતની માટી [illegible] પેન બનાવવાને [illegible] [illegible]

પ્લાસ્ટર ઑફ્ પેરીસ.

[illegible]

મિશ્રણ કરી બપોરીઆ, કોડીએ, ફુલખણીએ, નારીએળા, અને ટેશ વગેરે બનાવે છે ખરા; પરંતુ આ લોકો રણસંગ્રામમાં કામ આવે તેવો દારૂ બનાવી શકે કે નહિ એ ખાતરીથી કહેવું અશકય છે. યુરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો ફોડવાનો દારૂ બનાવવાને વાસ્તે સુરાખારની નિકાસ કરે છે. આ વ્યાપાર ઇસ્ટ ઇંડીઆ કંપનીનો અમલ આ દેશમાં જ્યારથી સ્થપાયો ત્યારથી શરૂ થયો છે. આ વ્યાપારની વધઘટનો આધાર (૧) સરકારનો કર, (૨) સરકારની ઇચ્છા, (૩) યુરોપ અને આખી દુનિયાનાં જબરજસ્ત રાજ્યોના પરસ્પર રાજકીય સંબંધપર રાખે છે.

જો આપણા લોકો રસાયણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી ચોખ્ખો સુરોખાર તૈયાર કરે અને તે કરવા માટે કંપનીએ સ્થાપી નાણાં ઉભાં કરી સારા પાયાપર કામ લે તો આ વ્યાપારની જાહોજલાલી વડે હિંદુસ્તાનનો આ ઉદ્યોગ વધારે ખીલવી શકાય. આ દેશના સુરાખારની નિકાશ યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં તેમ યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ, ચીન, આસ્ટ્રેલિયા, સ્ટેટસેટલમેન્ટ ખાતે થાય છે. પણ હાલ દરેક દેશ ખાતે કેટલું જાય છે તે તો નક્કી કહી શકાતું નથી.

સ્લેટ અને પેનનો ઉપયોગ.

જે સ્લેટો અને પેનો છોકરાંઓ વાપરે છે તે બધી વિલાયતથી આપણા દેશમાં આવે છે. સ્લેટ એ પથ્થર છે, અને જેમ પથ્થર પછાડતાં કાચની માફક ભાગે છે તેજ પ્રમાણે સ્લેટ પણ ભાગે છે. તેથી સ્લેટને લોકો કાંકણની જાત પણ કહે છે. આ દેશના તમામ ભાગમાં ચઢતી ઉતરતી પંક્તિની સ્લેટો મળે છે. હિમાલય પર્વતના સીમલા, ગુરદાસ-ધર્મશાળા, કાંગરા નામે ઓળખાતા પ્રદેશ વિષે મળી આવતી સ્લેટ ઉત્તમ પંક્તિની છે; અને એક ઇંગ્રેજ કંપની કાંઇ નજીવો સ્લેટનો સ્થાનિક વ્યાપાર કરે છે. આ પ્રદેશની સ્લેટના થર એવા તો સારા છે કે તેમાંથી સ્લેટના થર એક બીજાથી નિરનિરાળા ઉપાડી શકાય છે.

બંગાળામાં ખેરપુર ડુંગર છે. ત્યાં ૭ થી ૧૨ ફુટ જાડા સ્લેટના થર છે. આ થરમાંથી ¼ ઇંચ જાડાઇનાં પતરાં પણ કાઢી શકાય છે. વળી છોટાનાગપુરના પ્રદેશમાં માનભુમ અને સિંહભુમની ટેકરીમાં સારા થર મળી આવે છે. ચિત્રકામને માટે જોઇતી સ્લેટ એમાંથી મેળવી શકાય. મધ્યપ્રાંતમાં ચંદા અને છિંદવાડામાં સ્લેટની ડુંગરીઓ છે. અલવરની હદમાં સ્લેટવાળા ડુંગરો છે, તેથી આ ઉદ્યોગ શરૂ કરી આ વ્યાપાર વધારવા જેવો છે. બેલગામ જીલ્લાના કલાદગીના ડુંગરાઓમાં

સ્લેટ છે. વળી વડોદરાની દક્ષિણભાગમાં આવેલા સુરજપુર આગળ ઉંચી પંક્તિની સ્લેટના પથ્થર છે. વાયવ્ય પ્રાંતના ધારી, નૈનીતાલ આગળ સ્લેટ મળી આવે છે. એક ફુટ સમચોરસ અને એક ઈંચ જાડી સ્લેટો તૈયાર થાય છે, અને છાપરૂં બાંધવાના કામમાં વપરાય છે. આ વ્યાપાર ફક્ત સ્થાનિક છે, અને અહિં પણ લખવા વગેરેના ઉપયોગને વાસ્તે સ્લેટો યુરોપથી આવે છે એ કેવું ગણાય? આપણાજ દેશમાં સ્લેટોની અસંખ્ય ખાણો છે તે એમની એમ પડી રહેવા દઈ આપણા દેશનું દ્રવ્ય અન્ય દેશને આપવું એ કેટલું બધું અઘટિત છે? જો સ્લેટોનો ઉદ્યોગ આપણા દેશમાં શરૂ કરવામાં આવે તો માસિક લાખો રૂપિઆની સંપત્તિનો દેશમાંજ બચાવ થાય અને તેથી ભરતખંડમાં નવીન હુન્નરની જામતી થતાં રસકસમાં વૃદ્ધિ થશે.

પેન—વતેણું, પેન પણ તેજ પ્રાણનો ભુકો અને કટકાઓની બનાવવામાં આવે છે. તે સ્લેટપર લખવાના કામમાં આવે છે. સ્લેટની ચારે બાજુએથી કોરી કાડેલા કાપલાઓને સરખા ઘસી તેની પેન બનાવવામાં આવે છે. પેન પણ દર સાલ કરોડો રૂપીઆની કિંમતની આપણા દેશમાં આવે છે. વિલાયતીપેન એ એક જાતની માટી ગાળી તેને પકવવામાં આવે છે. આ પેન લખવામાં ઘણીજ નરમ રહે છે, જેથી તેને પણ કેટલાક ઉંચી પેન માને છે.

પ્લાસ્ટર ઑફ પેરીસ.

પ્લાસ્ટર ઑફ પેરીસ એ એક જાતનો પકાવેલો ચુનો છે. તેનો યુરોપ અને ચીન વગેરેમાં વપરાશ ખુબ થાય છે. કેટલાંક બાવલાંઓ અને રમકડાંએ પ્લાસ્ટર ઑફ પેરીસના બનાવવામાં આવે છે. પ્લાસ્ટર ઑફ પેરીસનો એવો ઉત્તમ ગુણ છે કે તે [illegible] બિલકુલ ઉખડતો નથી. કાસની [illegible] છે તે [illegible] પ્લાસ્ટર ઑફ પેરીસનો [illegible] નહીં. આપણા દેશના આવના ચીનાઇ રમકડાંએ [illegible] પ્લાસ્ટર ઑફ પેરીસના બનાવવામાં [illegible] અને તેના [illegible] સારી રો[illegible] [illegible] થાય છે અને મોટી [illegible] અને [illegible] બનાવવામાં આવે છે. [illegible] છે [illegible] ઉપયોગમાં [illegible] વધુ સારી કારણમાં આવે છે, તેને પકવી પ્લાસ્ટર ઑફ પેરીસ કરી બજારમાં મોકલાય છે.

મિશ્રણ કરી બપોરીઆ, કોઠીઓ, ફુલખરણીઓ, નારીએળી, અને ટેટા વગેરે બનાવે છે ખરા; પરંતુ આ લોકો રણસંગ્રામમાં કામ આવે તેવો દારૂ બનાવી શકે કે નહિ એ ખાતરીથી કહેવું અશક્ય છે. યુરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો ફોડવાનો દારૂ બનાવવાને વાસ્તે સુરાખારની નિકાશ કરે છે. આ વ્યાપાર ઇસ્ટ ઇંડીઆ કંપનીનો અમલ આ દેશમાં જ્યારથી સ્થપાયો ત્યારથી શરૂ થયો છે. આ વ્યાપારની વધઘટનો આધાર (૧) સરકારનો કર, (૨) સરકારની ઇચ્છા, (૩) યુરોપ અને આખી દુનિયાનાં જબરજસ્ત રાજ્યોના પરસ્પર રાજકીય સંબંધપર રાખે છે.

જો આપણા લોકો રસાયણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી ચોખ્ખો સુરોખાર તૈયાર કરે અને તે કરવા માટે કંપનીઓ સ્થાપી નાણાં ઉભાં કરી સારા પાયાપર કામ લે તો આ વ્યાપારની જ્યુસવડે હિંદુસ્તાનનો આ ઉદ્યોગ વધારે ખીલવી શકાય. આ દેશના સુરાખારની નિકાશ યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં તેમ યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ, ચીન, આસ્ટ્રેલિયા, સ્ટેટસેટલમેન્ટ ખાતે થાય છે. પણ હાલ દરેક દેશ ખાતે કેટલું જાય છે તે તો નક્કી કહી શકાતું નથી.

સ્લેટ અને પેનનો ઉપયોગ.

જે સ્લેટો અને પેનો છોકરાંઓ વાપરે છે તે બધી વિલાયતથી આપણા દેશમાં આવે છે. સ્લેટ એ પથ્થર છે, અને જેમ પથ્થર પછાડતાં કાચની માફક ભાગે છે તેજ પ્રમાણે સ્લેટ પણ ભાગે છે. તેથી સ્લેટને લોકો કાંકણની જાત પણ કહે છે. આ દેશના તમામ ભાગમાં ચઢતી ઉતરતી પંક્તિની સ્લેટો મળે છે. હિમાલય પર્વતના સીમલા, ગુરદાસધર્મશાળા, કાંગરા નામે ઓળખાતા પ્રદેશ વિષે મળી આવતી સ્લેટ ઉત્તમ પંક્તિની છે; અને એક ઇગ્રેજ કંપની કાંઇ નજીવો સ્લેટનો સ્થાનિક વ્યાપાર કરે છે. આ પ્રદેશની સ્લેટના થર એવા તો સારા છે કે તેમાંથી સ્લેટના થર એક બીજાથી નિરનિરાળા ઉપાડી શકાય છે.

બંગાળામાં ખેરપુર ડુંગર છે. ત્યાં ૭ થી ૧૨ ફુટ જાડા સ્લેટના થર છે. આ થરમાંથી ¼ ઇંચ જાડાઇનાં પતરાં પણ કાઢી શકાય છે. વળી છોટાનાગપુરના પ્રદેશમાં માનભુમ અને સિંહભુમની ટેકરીમાં સારા થર મળી આવે છે. ચિત્રકામને માટે જોઇતી સ્લેટ એમાંથી મેળવી શકાય. મધ્યપ્રાંતમાં ચંદા અને છિંદવાડામાં સ્લેટની ડુંગરીઓ છે. અલવરની હદમાં સ્લેટવાળા ડુંગરો છે, તેથી આ ઉદ્યોગ શરૂ કરી આ વ્યાપાર વધારવા જેવો છે. બેલગામ જીલ્લાના કલાદગીના ડુંગરાઓમાં

સ્લેટ છે. વળી વડોદરાની રાજ્યહદમાં આવેલા સુરજપુર આગળ ઉમી પંક્તિની સ્લેટના પથ્થર છે. વાયવ્ય પ્રાંતના ધારી, નૈનીતાલ આગળ સ્લેટ મળી આવે છે. એક ફુટ સમચોરસ અને એક ઇંચ જાડી સ્લેટો તૈયાર થાય છે, અને છાપરૂં બાંધવાના કામમાં વપરાય છે. આ વ્યાપાર રોજ સ્થાનિક છે, અને અહિં પણ લખવા વગેરેના ઉપયોગને વાસ્તે સ્લેટો યુરોપથી આવે છે એ કેવું ગણાય? આપણાજ દેશમાં સ્લેટોની અસંખ્ય ખાણો છે તે એમની એમ પડી રહેલી હોઈ આપણા દેશનું ધન અન્ય દેશને આપવું એ કેટલું બધું અઘટિત છે? જો સ્લેટોના ઉદ્યોગ આપણા દેશમાં શરૂ કરવામાં આવે તો ખચિત લાખો રૂપિઆની સંપત્તિનો દેશમાંજ બચાવ થાય અને તેથી ભરતખંડમાં નવીન કુબેરની જામની થતાં સ્વલ્પકાળમાં વૃદ્ધિ થશે.

પેન—વનેલું, પેન પણ તેજ ખાણનો ભુકો અને કટકાઓની બનાવવામાં આવે છે. તે સ્લેટપર લખવાના કામમાં આવે છે. સ્લેટની ચારે બાજુએથી કોરી કાઢેલા કાપલાઓને સરખા ઘસી તેની પેન બનાવવામાં આવે છે. પેન પણ દર માસ હજારો રૂપિઆની કિંમતની આપણા દેશમાં આવે છે. વિલાયતીપેન એ એક જાતની માટી ગાળી તેને ઘાટમાં ઢાળવામાં આવે છે. આ પેન લખવામાં ઘણીજ નરમ રહે છે જેથી તેને પણ પેન્સીલ [illegible] પેન માને છે.

પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસ.

પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસ [illegible] ચુનો છે. [illegible] અને [illegible] પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસનો [illegible] પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસ [illegible] ઓફ પેરીસ [illegible] ઓફ પેરીસથી [illegible] છે.

મિશ્રણ કરી બપોરીઆ, કોઠીઓ, ફુલખણીઓ, નારીએળી, અને ટેટા વગેરે બનાવે છે ખરા; પરંતુ આ લોકો રણસંગ્રામમાં કામ આવે તેવો દારૂ બનાવી શકે કે નહિ એ ખાતરીથી કહેવું અશક્ય છે. યુરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો ફોડવાનો દારૂ બનાવવાને વાસ્તે સુરાખારની નિકાસ કરે છે. આ વ્યાપાર ઇસ્ટ ઇડીઆ કંપનીનો અમલ આ દેશમાં જ્યારથી સ્થપાયો ત્યારથી શરૂ થયો છે. આ વ્યાપારની વધઘટનો આધાર (૧) સરકારનો કર, (૨) સરકારની ઇચ્છા, (૩) યુરોપ અને આખી દુનિયાનાં જબરજસ્ત રાજ્યોના પરસ્પર રાજકીય સંબંધપર રાખે છે.

જો આપણા લોકો રસાયણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી ચોખ્ખો સુરોખાર તૈયાર કરે અને તે કરવા માટે કંપનીઓ સ્થાપી નાણાં ઉભાં કરી સારા પાયાપર કામ લે તો આ વ્યાપારની જાણસવડે હિંદુસ્તાનનો આ ઉદ્યોગ વધારે ખીલવી શકાય. આ દેશના સુરાખારની નિકાશ યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં તેમ યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ, ચીન, આસ્ટ્રેલિયા, સ્ટેટસેટલમેન્ટ ખાતે થાય છે. પણ હાલ દરેક દેશ ખાતે કેટલું જાય છે તે તો નક્કી કહી શકાતું નથી.

સ્લેટ અને પેનનો ઉપયોગ.

જે સ્લેટો અને પેનો છોકરાંઓ વાપરે છે તે બધી વિલાયતથી આપણા દેશમાં આવે છે. સ્લેટ એ પથ્થર છે, અને જેમ પથ્થર પછાડતાં કાચની માફક ભાગે છે તેજ પ્રમાણે સ્લેટ પણ ભાગે છે. તેથી સ્લેટને લોકો કાંકણની જાત પણ કહે છે. આ દેશના તમામ ભાગમાં ચઢતી ઉતરતી પંક્તિની સ્લેટો મળે છે. હિમાલય પર્વતના સીમલા, ગુરદાસ-ધર્મશાળા, કાંગરા નામે ઓળખાતા પ્રદેશ વિષે મળી આવતી સ્લેટ ઉત્તમ પંક્તિની છે; અને એક ઇંગ્રેજ કંપની કાંઇ નજીવો સ્લેટનો સ્થાનિક વ્યાપાર કરે છે. આ પ્રદેશની સ્લેટના થર એવા તો સારા છે કે તેમાંથી સ્લેટના થર એક બીજાથી નિરનિરાળા ઉપાડી શકાય છે.

બંગાળામાં ખેરપુર ડુંગર છે. ત્યાં ૭ થી ૧૨ ફુટ જાડા સ્લેટના થર છે. આ થરમાંથી ⅛ ઇંચ જાડાઇનાં પતરાં પણ કાઢી શકાય છે. વળી છોટાનાગપુરના પ્રદેશમાં માનભુમ અને સિંહભુમની ટેકરીમાં સારા થર મળી આવે છે. ચિત્રકામને માટે જોઇતી સ્લેટ એમાંથી મેળવી શકાય. મધ્યપ્રાંતમાં ચંદા અને છિંદવાડામાં સ્લેટની ડુંગરીઓ છે. અલવરની હદમાં સ્લેટવાળા ડુંગરો છે, તેથી આ ઉદ્યોગ શરૂ કરી આ વ્યાપાર વધારવા જેવો છે. બેલગામ જીલ્લાના કલાદગીના ડુંગરાઓમાં

સ્લેટ છે. વળી વડોદરાની હદ્દાનદેશમાં આવેલા સુરજપુર આગળ ઉંચી પંક્તિની સ્લેટના પથ્થર છે. વાયવ્ય પ્રાંતના ધારી, નૈનીતાલ આગળ સ્લેટ મળી આવે છે. એક ફુટ સમચોરસ અને એક ઇંચ જાડી સ્લેટો તૈયાર થાય છે, અને છાપરૂં બાંધવાના કામમાં વપરાય છે. આ વ્યાપાર ફક્ત સ્થાનિક છે, અને અહિં પણ લખવા વગેરેના ઉપયોગને વાસ્તે સ્લેટો યુરોપથી આવે છે એ કેવું ગણાય? આપણાજ દેશમાં સ્લેટોની અસંખ્ય ખાણો છે તે એમની એમ પડી રહેવા દઈ આપણા દેશનું દ્રવ્ય અન્ય દેશને આપવું એ કેટલું બધું અઘટિત છે? જો સ્લેટોનો ઉદ્યોગ આપણા દેશમાં શરૂ કરવામાં આવે તો માસિક લાખો રૂપિઆની સંપત્તિનો દેશમાંજ બચાવ થાય અને તેથી ભરતખંડમાં નવીન હુન્નરની જાગતી થતાં રસકસમાં વૃદ્ધિ થશે.

પેન—વતેણું, પેન પણ તેજ ખાણનો ભુકો અને કટકાઓની બનાવવામાં આવે છે. તે સ્લેટપર લખવાના કામમાં આવે છે. સ્લેટની ચારે બાજુએથી કોરી કાઢેલા કાપલાઓને સરખા ઘસી તેની પેન બનાવવામાં આવે છે. પેન પણ દર સાલ હજારો રૂપીઆની કિંમતની આપણા દેશમા આવે છે. **વિલાયતીપેન** એ એક જાતની માટી ગાળી તેને ઘડવવામાં આવે છે. આ પેન લખવામાં ઘણીજ નરમ રહે છે, જેથી તેને પણ કેટલાક ઉંચી પેન માને છે.

પ્લાસ્ટર ઑફ પેરીસ.

પ્લાસ્ટર ઑફ પેરીસ એ એક જાતનો પકાવેલો ચુનો છે. તેનો યુરોપ અને ચીન વગેરેના વહેપાર ખપ થાય છે. કેટલાંક બાવલાંઓ અને રમકડાંઓ પ્લાસ્ટર ઑફ પેરીસના બનાવવામાં આવે છે. પ્લાસ્ટર ઑફ પેરીસનો એવો ઉત્તમ ગુણ છે કે તે ચેહરાથી બિલકુલ ઉખડતો નથી. કાચની માફે તેને ચોટાડવામાં આવે છે તો કાચ કરતા પ્લાસ્ટર ઑફ પેરીસનો લેપ ઉખડી જતો નથી. આપણા દેશમાં આવતાં ચીનાઈ રમકડાંઓ તથા પ્યાલા અને રકાબીઓ તે સર્વ પ્લાસ્ટર ઑફ પેરીસનાં બનાવવામાં આવે છે અને તેના ઉપર જાત જાતના રંગો ચડાવી રોગાન [illegible] કરે છે જેથી તે મનોહર થાય છે અને મોટી સંખ્યામાં દર સાલ આપણા દેશમાં આવે છે. તે પારીસ અને [illegible]ની આસપાસ [illegible] પથ્થર [illegible] તેને પકાવી તૈયાર કરવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ ચોકડી [illegible] તાકે છે. જામનગર [illegible] ખંભાળીઆ નજીક [illegible] ચોકડી કરવામાં આવે છે, જેનો પછી પ્લાસ્ટર ઑફ પેરીસ કરી બહારગામ મોકલાય છે.

મિશ્રણ કરી બપોરીઆ, કોઠીઓ, ફુલખરણીઓ, નારીએળી, અને દેશ વગેરે બનાવે છે ખરા; પરંતુ આ લોકો રણસંગ્રામમાં કામ આવે તેવો દારૂ બનાવી શકે કે નહિ એ ખાતરીથી કહેવું અશકય છે. યુરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો ફોડવાનો દારૂ બનાવવાને વાસ્તે સુરાખારની નિકાસ કરે છે. આ વ્યાપાર ઇસ્ટ ઇંડીઆ કંપનીનો અમલ આ દેશમાં જ્યારથી સ્થપાયો ત્યારથી શરૂ થયો છે. આ વ્યાપારની વધઘટનો આધાર (૧) સરકારનો કર, (૨) સરકારની ઇચ્છા, (૩) યુરોપ અને આખી દુનિયાનાં જબરજસ્ત રાજ્યોના પરસ્પર રાજકીય સંબંધપર રાખે છે.

જો આપણા લોકો રસાયણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી ચોખ્ખો સુરોખાર તૈયાર કરે અને તે કરવા માટે કંપનીઓ સ્થાપી નાણાં ઉભાં કરી સારા પાયાપર કામ લે તો આ વ્યાપારની જાણસવડે હિંદુસ્તાનનો આ ઉદ્યોગ વધારે ખીલવી શકાય. આ દેશના સુરાખારની નિકાશ યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં તેમ યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ, ચીન, આસ્ટ્રેલિયા, સ્ટેટસેટલમેન્ટ ખાતે થાય છે. પણ હાલ દરેક દેશ ખાતે કેટલું જાય છે તે તો નક્કી કહી શકાતું નથી.

સ્લેટ અને પેનનો ઉપયોગ.

જે સ્લેટો અને પેનો છોકરાંઓ વાપરે છે તે બધી વિલાયતથી આપણા દેશમાં આવે છે. સ્લેટ એ પથ્થર છે, અને જેમ પથ્થર પછાડતાં કાચની માફક ભાગે છે તેજ પ્રમાણે સ્લેટ પણ ભાગે છે. તેથી સ્લેટને લોકો કાંકણની જાત પણ કહે છે. આ દેશના તમામ ભાગમાં ચડતી ઉતરતી પંક્તિની સ્લેટો મળે છે. હિમાલય પર્વતના સીમલા, ગુરદાસ-ધર્મશાળા, કાંગરા નામે ઓળખાતા પ્રદેશ વિષે મળી આવતી સ્લેટ ઉત્તમ પંક્તિની છે; અને એક ઇંગ્રેજ કંપની કાંઇ નજીવો સ્લેટનો સ્થાનિક વ્યાપાર કરે છે. આ પ્રદેશની સ્લેટના થર એવા તો સારા છે કે તેમાંથી સ્લેટના થર એક બીજાથી નિરનિરાળા ઉપાડી શકાય છે.

બંગાળામાં ખેરપુર ડુંગર છે. ત્યાં ૭ થી ૧૨ ફુટ જાડા સ્લેટના થર છે. આ થરમાંથી ¼ ઇંચ જાડાઇનાં પતરાં પણ કાઢી શકાય છે. વળી છોટાનાગપુરના પ્રદેશમાં માનભુમ અને સિંહભુમની ટેકરીમાં સારા થર મળી આવે છે. ચિત્રકામને માટે જોઇતી સ્લેટ એમાંથી મેળવી શકાય. મધ્યપ્રાંતમાં ચંદ્રા અને છિંદવાડામાં સ્લેટની ડુંગરીઓ છે. અલવરની હદમાં સ્લેટવાળા ડુંગરો છે, તેથી આ ઉદ્યોગ શરૂ કરી આ વ્યાપાર વધારવા જેવો છે. બેલગામ જીલ્લાના કલાદગીના ડુંગરાઓમાં

મિશ્રણ કરી બપોરીઆ, કોઠીઓ, ફુલખરણીઓ, નારીએળી, અને ટેટા વગેરે બનાવે છે ખરા; પરંતુ આ લોકો રણસંગ્રામમાં કામ આવે તેવો દારૂ બનાવી શકે કે નહિ એ ખાતરીથી કહેવું અશકય છે. યુરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો ફોડવાના દારૂ બનાવવાને વાસ્તે સુરાખારની નિકાસ કરે છે. આ વ્યાપાર ઈસ્ટ ઇંડીઆ કંપનીનો અમલ આ દેશમાં જ્યારથી સ્થપાયો ત્યારથી શરૂ થયો છે. આ વ્યાપારની વધઘટનો આધાર (૧) સરકારનો કર, (૨) સરકારની ઇચ્છા, (૩) યુરોપ અને આખી દુનિયાનાં જબરજસ્ત રાજ્યોના પરસ્પર રાજકીય સંબંધપર રાખે છે.

જો આપણા લોકો રસાયણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી ચોખ્ખો સુરાખાર તૈયાર કરે અને તે કરવા માટે કંપનીઓ સ્થાપી નાણાં ઉભાં કરી સારા પાયાપર કામ લે તો આ વ્યાપારની જાણસવડે હિંદુસ્તાનનો આ ઉદ્યોગ વધારે ખીલવી શકાય. આ દેશના સુરાખારની નિકાશ યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં તેમ યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ, ચીન, આસ્ટ્રેલિયા, સ્ટેટસેટલમેન્ટ ખાતે થાય છે. પણ હાલ દરેક દેશ ખાતે કેટલું જાય છે તે તો નક્કી કહી શકાતું નથી.

સ્લેટ અને પેનનો ઉપયોગ.

જે સ્લેટો અને પેનો છોકરાંઓ વાપરે છે તે બધી વિલાયતથી આપણા દેશમાં આવે છે. સ્લેટ એ પથ્થર છે, અને જેમ પથ્થર પછાડતાં કાચની માફક ભાગે છે તેજ પ્રમાણે સ્લેટ પણ ભાગે છે. તેથી સ્લેટને લોકો કાંકણની જાત પણ કહે છે. આ દેશના તમામ ભાગમાં ચઢતી ઉતરતી પંક્તિની સ્લેટો મળે છે. હિમાલય પર્વતના સીમલા, ગુરદાસધર્મશાળા, કાંગરા નામે ઓળખાતા પ્રદેશ વિષે મળી આવતી સ્લેટ ઉત્તમ પંક્તિની છે; અને એક ઇંગ્રેજ કંપની કાંઇ નજીવો સ્લેટનો સ્થાનિક વ્યાપાર કરે છે. આ પ્રદેશની સ્લેટના થર એવા તો સારા છે કે તેમાંથી સ્લેટના થર એક બીજાથી નિરનિરાળા ઉપાડી શકાય છે.

બંગાળામાં ખેરપુર ડુંગર છે. ત્યાં ૭ થી ૧૨ ફુટ જાડા સ્લેટના થર છે. આ થરમાંથી ¼ ઇંચ જાડાઈનાં પતરાં પણ કાઢી શકાય છે. વળી છોટાનાગપુરના પ્રદેશમાં માનભુમ અને સિંહભુમની ટેકરીમાં સારા થર મળી આવે છે. ચિત્રકામને માટે જોઇતી સ્લેટ એમાંથી મેળવી શકાય. મધ્યપ્રાંતમાં ચંદા અને છિંદવાડામાં સ્લેટની ડુંગરીઓ છે. અલવરની હદમાં સ્લેટવાળા ડુંગરો છે, તેથી આ ઉદ્યોગ શરૂ કરી આ વ્યાપાર વધારવા જેવો છે. બેલગામ જીલ્લાના કલાદગીના ડુંગરાઓમાં

મિશ્રણ કરી અપોરીઆ, કોડીઓ, ફુલખણીઓ, નારીએળી, અને રેલ વગેરે બનાવે છે ખરા; પરંતુ આ લોકો રણસંગ્રામમાં કામ આવે તેવો દારૂ બનાવી શકે કે નહિ એ ખાતરીથી કહેવું અશક્ય છે. યુરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો ફોડવાનો દારૂ બનાવવાને વાસ્તે સુરાખારની નિકાસ કરે છે. આ વ્યાપાર ૯૨૮ ઇંડીઆ કંપનીનો અમલ આ દેશમાં જ્યાર થી સ્થપાયો ત્યારથી શરૂ થયો છે. આ વ્યાપારની વધઘટનો આધાર (૧) સરકારનો કર, (૨) સરકારની ઇચ્છા, (૩) યુરોપ અને આખી દુનિયાનાં જબરજસ્ત રાજ્યોના પરસ્પર રાજકીય સંબંધપર રાખે છે.

જો આપણા લોકો રસાયણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી ચોખ્ખો સુરોખાર તૈયાર કરે અને તે કરવા માટે કંપનીઓ સ્થાપી નાણું રોકી સારા પાયાપર કામ લે તો આ વ્યાપારની જરૂરતે હિંદુસ્તાનને આ ઉદ્યોગ વધારે ખીલવી શકાય. આ દેશના સુરાખારની નિકાશ યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં તેમ યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ, ચીન, આસ્ટ્રેલિયા, સ્ટ્રેટસેટલમેન્ટ ખાતે થાય છે. પણ હાલ દરેક દેશ ખાતે કેટલું જાય છે તે તો નક્કી કહી શકાતું નથી.

સ્લેટ અને પેનનો ઉપયોગ.

જે [illegible] ઓરડાઓ વાપરે છે તે બધી નિશાળની [illegible] એક પથ્થર છે અને જેમ પથ્થર પથ્થર [illegible] તેમ તે સ્લેટ પણ આવે છે. તેથી [illegible] પણ હવે જ આ દેશના તમામ ભાગમાં [illegible] કેમ તથ પરંતના મીમયા, મુલક [illegible] વિષે અહીં આવની સ્લેટ કેમ [illegible] નક્કી, સ્લેટનો [illegible] થર અંશ તો ભાગ છે કે તેથી [illegible] કેવી શકાય છે.

આ [illegible] હવે સ્લેટ [illegible] પણ કહી શકાય છે. [illegible] અને નિકાલની રીતિ [illegible] સ્લેટ એમની છે. [illegible] સ્લેટની કુંવરીઓ છે [illegible] તેવા આ ઉદ્યોગ દર કરી અ [illegible] કારીગરીઓ કુંવરીઓ

[illegible]

[illegible]

કેટલાક ખનિજ પદાર્થો.

ગીતિ.

શું નથી ભારતભૂમાં, જે જોઇએ તે મળે જુઓ વીર;
ઉદ્યમથી સાંપડશે, અવનવિ વસ્તુ અનેક રૂચિર.
કંઇ ધાતુ પૃથ્વીમાં, પડી રહી છે વિના પ્રયત્નેથી;
ભારત ભક્તો જાગો, ખચિત મળશે એજ સુયત્નેથી.

પ્લંબગો જે પેન્સિલ બનાવવાના કામમાં વપરાય છે. કર્બોનેટ પોટાસ, જે ઔષધીમાં વપરાય છે. હીંગળોક, હરતાળ, પારો, અંગારીખાર, સોમલ, ખોહાર પથરી, મનસીલ, ડામર, રાળ, નવસાર, ટંકણખાર, ખડીઓખાર, પાપડખાર, થાક, ખડી, રંગી, સોનામક્ષી, રૂપામક્ષી, શાખજીરૂં, હીરાકશી, પાષાણભેદ, આરસપહાણ, મરડીઆ, ચુનાના પથ્થર, માનેક, અકીક, ઝવેર વગેરે અનેક ખનિજ વસ્તુઓ આપણા ભરતખંડમાં વપરાય છે.

કાચની અનેક વસ્તુઓ આપણા દેશમાં આવે છે. શીશી, શીસા, હાંડીઓ, તકતા, અરીસા, ઝુમ્મર, ગ્લાસ, ચીમનીઓ, ગોળા, બરણી, બંગડીઓ, મોતી, કોડીઓ, દીવાનાં ફાનસ, મોટા ગોળા, થરમામેટરની નળીઓ, ભુંગળીઓ, પીચકારીઓ, લખોટીઓ, બચ્ચાંને ધાવવાની બાટલીઓ, વગેરે અનેક રૂપમાં પરદેશથી કાચ આપણા દેશમાં આવે છે. કેટલાક કાચ તો રંગબેરંગી હોય છે. કાચ પારદર્શક ગુણવાળો હોય છે. કેટલાક કાચો જુદી જુદી જાતનાં ચિત્રોથી ચીતરેલા હોય છે. કેટલાક કાચ પેહેલ પાડીને એવા તો તૈયાર કરેલા હોય છે કે તે જોનાં હીરાના તેજને હસાવે એવા હોય છે.

કાચની બનાવટ—કાચની બનાવટ ચાખાની રેતી, સોડાખાર, (સુધારેલો સાજીખાર) અને શીસું એ ત્રણની મેળવણીનો રસ કર્યાથી થાય છે. કેટલાકમાં સોડાને ઠેકાણે પોટાસ વપરાય છે. એનાં કારખાનાં વિલાયતમાં ઘણાં છે. તેમાં કાચના રસને લાંબી ને સાંકડી ભૂંગળીઓથી ફુંકી ફુંકીને તેના તરેહ તરેહવારના આકારો બનાવે છે. કાચ ફુંકવાના કામમાં પૂરી માહિતીવાળા કારીગરોની જરૂર પડે છે. એ કામ દેખાદેખીથી તુરત આવડે તેવું નથી. માટે તે શીખવાને વિલાયતનાં કારખાનાંઓમાં જઈ ખાસ અનુભવ મેળવવો જોઈએ.

ઝવેરાતની ચોરાસી જાતો.

૧ હીરો, ૨ માણેક, ૩ પાનું, ૪ મોતી, ૫ પુખરાજ, ૬ ગોમેધક, ૭ શનિશ્ચર લીલવી, ૮ લસણીઉં, ૯ પરવાળું, ૧૦ પીરોજા, ૧૧ તરમરી, ૧૨ કરકોટક, ૧૩ વીરોજ, ૧૪ લાલડી, ૧૫ ઓપલ, ૧૬ સેલાન, ૧૭ ગર્કંદતો, ૧૮ સુલેમાની, ૧૯ પારસમણિ, ૨૦ સોનેલા, ૨૧ મરંગઝર, ૨૨ ટોપસ, ૨૩ તારામંડલ, ૨૪ નરમ, ૨૫ ધુમ્ર, ૨૬ સોનામુખી, ૨૭ રૂપામુખી, ૨૮ તામ્રમુખી, ૨૯ લોહમુખી, ૩૦ ઈસબ, ૩૧ અકસુદી, ૩૨ તુનેતા, ૩૩ પતોનીઆ, ૩૪ જાદુ, ૩૫ દાનાફરંગી, ૩૬ લાજવંત, ૩૭ દસાદ, ૩૮ નગીરી, ૩૯ સંગે મુસા, ૪૦ રનકા, ૪૧ પલા, ૪૨ સંગયેસમ, ૪૩ રેડકાદરી, ૪૪ પલી, ૪૫ સમારો, ૪૬ કટલા, ૪૭ સંસુધરી, ૪૮ દાનેફરંગ, ૪૯ ચકમા, ૫૦ હકીદ, ૫૧ સંજરો, ૫૨ જહમુરા, ૫૩ શુરમા, ૫૪ ધુરેનજરી, ૫૫ મુસાઇ, ૫૬ સંગેમરમર, ૫૭ દેરી, ૫૮ ગોહરીયુ, ૫૯ સંમરવાર, ૬૦ અકીકા, ૬૧ જડકા, ૬૨ સુવાભાજી, ૬૩ અકીક, ૬૪ પરિદોઉં, ૬૫ લીધું સરીઉં, ૬૬ સંમુખસદ, ૬૭ જમરજરેત, ૬૮ અલેમાની, ૬૯ સલેમાની. ૭૦ પાઉજર. ૭૧ ગુંદડી. ૭૨ લીલછાયો. ૭૩ સદીફકું. ૭૪ સંતીવીયર. ૭૫ અબરી. ૭૬ મકનાતી. ૭૭ ફાટક. ૭૮ ચમકપાણુ. ૭૯ મહડીઓ. ૮૦ બીલારો. ૮૧ કેરેઓ. ૮૨ સુગંધી. ૮૩ પંચરંગી. ૮૪ ચેનાકટ. એ પ્રમાણે ઝવેરાતની કુલ ચોરાસી જાતો કહેવાય છે હાલ નવી શોધ થતાં કેટલીક જાતના નવાં ઝવેરાતો મળી આવ્યા છે જેમના નામ અને આપવાના આવ્યાં નથી.

ઝવેરાતના રંગ.

રવીનું માણેક રતાશ રંગનું ચંદ્રનું સફેદ રંગનું મોતી. મંગળનું નારંગીઆ રંગનું પરવાળું બુધનું લીલા રંગનું પનું. ગુરૂનું પીળા તથા સફેદ રંગનું પુખરાજ. શુક્રનો સફેદ રંગનો હીરો. શનીનું જાંબુડીઆ રંગનું નીલમ. રાહુનું કાળીઆ રંગનું ગોમેધક. કેતુનું ખાખી રંગનું લસણીઉં વગેરે જાણવું

માણેક અને તેની ખાણો.

એશીઆ ખંડમાં બ્રહ્મદેશમાં નજીક માણેકની પુષ્કળ ખાણો છે, જે માણેક ઘણી ઉંચી જાતના નીપજે છે. જેને જુની ખાણના માણેક કહેવામાં આવે છે. તેનો રંગ ભરપુર લાલ અને સસલાની આંખ જેવો હોય છે.

શિયામ નજીક ખાણો છે તેમાંથી નિકળતાં શ્યામ મિશ્ર કસુંબી રંગનાં માણેક 'બામ' નામથી ઓળખાય છે. તેની કાંકરીની કિંમત પણ માણેકની સાથે સરખાવવામાં આવે છે. બ્રહ્મદેશમાં આવા નજીક માણેકની ઉમદી ખાણો છે; જેમાંથી શુદ્ધ કીરમજી રંગનાં લાલ માણેક થાય છે. કાબુલમાં ગુલાબી માણેક નીકળે છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં માણેકની ખાણો છે. સીલોનની ખાણમાં માણેક શની અને પુખરાજ ત્રણ જાતનાં જુદી જુદી ઘણી જગોએ નીકળે છે. પંજાબમાં કાળકીટની જુદી જુદી જાતનાં માણેક નીકળે છે. મેવાડના ઉદેપુર નજીક માણેકની ખાણ છે, જેના નંગને ત્રાંબડાં કહે છે. આ સિવાય બીજે ઘણે ઠેકાણે માણેકની ખાણો હોવાનો સંભવ છે, પણ સાધન વિના તે ઝવેરાત નીકળતું નથી. ખાણમાંથી નીકળતી કાંકરીને ખરડ કહે છે. જેની રતલના હિસાબથી લેવડ દેવડ થાય છે. જે જથાબંધ યુરોપમાં જાય છે. હિંદુસ્તાનમાં મદ્રાસ, કલકત્તા, જયપુર, કાશી, અમદાવાદ, ખંભાત, સુરત, ભરૂચ વગેરેમાં માલ ઘસાઇ તૈયાર થાય છે; અને તે ઘસવાવાળા તેમાંથી ઘણી સારી સારી વસ્તુઓ બનાવે છે. માણેકના પોટા, 'તાવરા' મણીઓ, ગોસવારા, ચુની, ડાળું, કેરીઆ વગેરે તરેહ તરેહની ચીજો બને છે. ટીબેટમાં માણેકની ખાણો છે. કાઠીઆવાડના સોરઠમાં પણ કિંમતી ઝવેરાતની ખાણો છે, એમ ભુસ્તરવિદ્યાના વિદ્વાનોએ શોધ કરી સિદ્ધ કરેલું છે.

ઝવેરાતની પરીક્ષા.

ઝવેરાતમાં પ્રથમ માણેક, પાના, હીરા વગેરે સાચાં છે કે નહિ? તે પ્રથમથી જ જાણવું જોઇએ, ને તે જાણ્યા પછી કિંમત કરતાં શિખવું જોઇએ. પ્રથમ ઝવેરાતની પરીક્ષા કરતાં પહેલાં ખોટા નગની પોટલી હોય તેમાં નરમ નગ થોડાક નાખવાં પછી તે પોટલીને એક પાટલા ઉપર કપડું બીછાવીને નંગની ઢગલી કરવી. પછી તમામ નગને ફેરવવા અને જોવા, તેમાંથી જે નરમ પડ્યાં હોય તેને નોખા તારવીને કાઢવા અને તેના રંગરૂપને જોઇ લેવાં. ત્યાર પછી નરમ નગની પોટલી હોય તેમા સાચાં માણેક ને નવી ખાણની નાની ચુનીયુ નાખવી. પછી તેને પણ તમામને સેળભેળ કરી ફેરવવાં અને જોવાં. જેમાંથી નરમને અને માણેકને જુદા જુદા કાઢવાં: તેના રંગ રૂપને જોઇ લેવું. વળી જુની ખાણનાં માણેકને અને નવી ખાણનાં માણેકને બન્નેને સેળભેળ કરી જોવાં, અને તેને પણ જુદાં જુદાં–કાઢવાં, તથા જાતને તથા રૂપરંગને જોઈ લેવું. એમ દરરોજ

કરવાથી ખબર પડતી આવે છે. ઝવેરાત પારખવામાં ઉતાવળ કરવી નહિ જોઇએ. પ્રથમ ઓળખતાં શિખવું અને પછીથી કિંમત કરતાં શિખવું જોઇએ. હીરો, પુખરાજ કે તરમરી છે તે જાણવાની જ્યાં સુધી સત્તા ન હોય ત્યાં સુધી હીરાની કિંમત કરવાનું મન પણ કરવું નહિ માટે ઝવેરાતની બાબતમાં પગથીએ પગથીએ ચડાય તો તેના પારને પમાય છે. પણ હજારને ગાંઠીએ ગાંધી બની જવું મુશ્કેલ છે. તેમ ઝવેરાતનો વ્યાપાર પૈસાથી ખરીદી ઘરમાં મુકતાં આવડે છે, પણ જ્યાં સુધી સાચા ખોટાની કે કિંમતની પરીક્ષા કરતાં આવડતું નથી ત્યાં સુધી ઝવેરી બનવું એ ઘણું દરજ્જે મુશ્કેલભરેલું છે. ઝવેરાત પારખવાની કળા ઘણા દિવસનો મહાવરો રાખ્યા વિના અને જુના ઝવેરીઓના સંગમાં ધંધો કર્યા વિના આવડતીજ નથી. **જેવો ઝવેરી તેવીજ કિંમત.** કેમકે ઉમદો માલ હોય અને અમૂલ્ય ચીજ હોય પણ હલકો ઝવેરી બીતાં બીતાં આંક મુકે છે, ને તેથી વધારે જાણનાર ઝવેરી તેથી વધારે આંક મુકી દે છે, પણ ઝવેરાતની વસ્તુઓનો પાર નથી. તમામ ધાતુઓ અને અન્ય વસ્તુઓનું પેટ જોવાય છે, પણ ઝવેરાતના પેટના પારને અને કિંમતના ઘરને કોઇથી પાર પમાય તેમ નથી, અને ઝવેરાતની બાબતમાં સર્વોપરી થવાય તેમ નથી. કારણ કે ઝવેરાતના [illegible] ચીજોમાં મોટા મોટા ઝવેરીઓ પણ નહિ [illegible] જાય છે તે નવી નમજવું. માણેકની જાત [illegible] કહેવાય છે, કે જેને **સૂર્યકાન્ત મણિ** એવું [illegible] આપેલ છે, અને તે ખરાં રતન કહેવાય [illegible] અને જાતને ઓળખ[illegible] તોપણ તે કિમતી હોય છે માટે તેની જાત [illegible] એમ વગરેનું છે કે નહિ તે જાણવું [illegible] કે નહિ તે પણ જાણવું, રંગ, [illegible] કે નહિ તે જાણવું માટે ચાટ, રંગ પાણી અને જાત હોય, [illegible] એક પ્રકારે ઝવેરાત માળેક [illegible] હોય અને તેમાં રંગ પણ જો એમ હોય તો [illegible], અને વિચાર કરવો કે આ એમ જારી કે નહિ, અને [illegible] થશે કે નહિ? અને વહેરતાં અંદરથી એમ નીકળશે કે નહિ? તેમ કરતાં વજનમાં કેટલું રહેશે? વળી એકમાંથી કાપીને બે કરવું તો કિમત મળ્યા ઉપરાંત કેમ? એ સઘળો વિચાર કરવો. આ ઝવેરાતમાંથી અમુક કિમત અને વજનનાં ઝવેરાત સારાં થશે અને એ માલ અમુક પ્રદેશને માટે સારો થશે, એ સઘળો

વિચાર કરી પછી આંક મુકવો. બહુજ ઉમ્દું માણેક મોટું એમ સમજવું, ચોખ્ખું, પાણી અને રંગથી ભરપૂર નમુનાદાર હોય એવાં માણેકને કાચના ગ્લાસમાં પાણી ભરી અંદર મુકશો તો પાણી લાલ જણાશે દેખાશે, અને ઘણા હાથમાં લઈ જોતાં જોતાં દરેકમાં લાલ જેની ગતું કેમ જાણે ફરી નીકળતી હોય, તેમ દરેકમાં જેની લાલ ઝાંઈ દીઠામાં આવે તેજ ઉમ્દું માણેક સમજવું. જુની ખાણનાં માણેક પાણીદાર અને ભરજુન હોય છે. માણેકની જાત ઓળખતાં શીખવું. પછી તેમાં એબ શું છે તે જાણવું. કોઈમાં જાળું હોય, કોઈમાં ફુલાર હોય, કોઈમાં દુધક હોય, કોઈમાં છાંટા હોય, એવી અનેક પ્રકારની ખોડ હોય છે તે તપાસતાં શીખવું. વળી પણ માણેકની જાતની પરીક્ષા શીખવાની એક સહેલી રીત એ છે કે, જાત જાતનાં માણેકનાં ઠેરી-આનાં રંગ જુદાં જુદાં મેળવીને પોતા પાસે નમુના તરીકે રાખવા અને ચડતી ઉતરતી કિમતનો મજ્છ પોતા પાસે રાખવો, જેથી મેળવીને વ્યાપાર કરવો હોય તો થઈ શકે છે. કારણ કે ઉમદા ઉમદા રંગની જુની ખાણનાં માણેક પોતા પાસે રાખવાથી બીજો માલ જોડે મુકીએ તો ભૂલ ખવાતી નથી; માટે શીખનારને તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. કારણ કે માણેકના એક દિવસમાં ત્રણ રંગ જોવામાં આવે છે. સવારના તેજમાં બપોરના તેજમાં, અને સાંજના તેજમાં એમ ત્રણે વખત જુદા જુદા રંગો નજરે આવે છે [illegible] જોવાનું તેજ એટલે ચોક ખુલ્લુ તેજ જેમાંથી [illegible] હોય તેવા [illegible] થાય। તેવું આવવું હોય, અને ઉપર [illegible] પડે [illegible] પુરતી રીતથી [illegible] રંગદાર હો- ખાતું હોય પણ [illegible] પાણીમાં [illegible] નજરી અને તે ફુલશી નહિ, તેમ તેજ [illegible] દાગીનામાં બેસાડયા [illegible] તેનું જડ- અગમમાં સામસામા [illegible] તે [illegible] નહિ અને ઉપ- રહેલો અથવા પડખે [illegible] તો [illegible] નાખી જાય છે અને સારૂ રંગદાર માણેક હોય [illegible] દીઠામાં આવે છે [illegible] લાભ હોય તો [illegible] માણેકમાં પછી જાતના [illegible] શીખવું અને મોટું માણેક હોય તેનો તો તેજ [illegible] જેવું. જેથી તમામ બારીક એબ [illegible] માટે તપાસી ચોકસ કરી તે ઉપર વિચાર કરી આંક મુકવો [illegible] પણ ખોટાં નંગ સાચાં જેવાંજ આવે છે, તેને નમુના તરીકે પાસે રાખવા. જેથી

વખતે ઉતાવળથી વ્યાપાર થઇ જાય તો ભૂલ ખવાની નથી. કો મોટી ચીજ જોવી હોય ત્યારે દિવસના ત્રણે વખતના તેજમાં એ ચોક્કસ કરી લેવી હતી. સાધારણ ઝવેરીને તો પોતાની બેઠક એવે તેજમાં ઝવેરાત જોવાય તોજ બરાબર રીતે ચોક્કસ ખબર પડે કે વળી બહુજ ઉમદામાં ઉમદું માણેક જોવું હોય ત્યારે રાત્રે દિવાની જોત કરીને જોવું કે દિવાની જોતની શેડો અને માણેકના રંગની શેડો એક બળી જાય છે કે નહિ તે જોવું. વળી જો માણેકની જોત અને દિવાની જોત બન્નેનું એકતાપણું થઇ જાય ત્યારે એમ જાણવું જે આ ઉચામાં ઉચી વસ્તુ છે. વળી પણ તે માણેક તેલવાળું રાતનું જોવાથી વધારે ખબર પડે છે, અને તેના અંગની તમામ હકીકત જાહેર થઇ જાય છે. ઝવેરાતનાં પડીકાં જોવાં હોય તેમાં સર્વે જાત ચડતી ઉતરતી ભેગી હોય છે. તેનો આંક મુકવો હોય ત્યારે પ્રથમ તેના વિભાગ કરી નોખા નોખા તારવવા અને જુદી જુદી જાતની કિંમત પોતાના મનથી મુકી. પછી એકઠો આંક મુકવો. કારણ કે ઝવેરાતની બાબતમાં નંગે નંગ ફેરવ્યા વગર ખબર પડતી નથી. વળી ઝવેરાતમાં જોવાનું છે કે, આ નંગ કેવા ઘાટનું છે અને તેમને ઘસાવવાથી શું વસ્તુ બનશે તે પણ પુરે જાણવાની જરૂર છે. ઝવેરાતની પરીક્ષા ઘણા વખતના અનુભવ વગર આવડતીજ નથી, અને ઝવેરાતની બાબતમાં [illegible] નંગ પુરાં [illegible] [illegible] કિંમત એક [illegible] [illegible] એમાંથી [illegible] [illegible] મેળવવા [illegible] [illegible] હોય, પણ [illegible] એમાં તેના ભાવમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ામાંથી આવી ચીજ બનશે, એમ પણ પોતે ખ્યાલ રાખવો. પોતા-
ાસેનું ઝવેરાત પરચુરણ પરચુરણ હોય તે સારા સારા ઝવેરીને ત્યાં
ોમાં બનાવવું, અને માગણી કરાવવી, તેમ બીજા હલકા ઝવેરીઓ
ાસે પણ માગણી કરાવવી, જેથી પોતાના માલની ખબર પડે. મોટા
ોટા ઝવેરીઓ કોઇ વખત ઝવેરાત જોતા હોય ત્યારે એક ચિત્તે શિખ-
ારે ધ્યાન રાખી બેસવું. જે નંગને વધારે વધારે ફેરવી ચોકસ કરતા
ોય તેમાં બરાબર ધ્યાન રાખવું, અને તેમાં એમ જાણવું જે આ
ંગમાં માત્ર ધબ્બો છે. અંદર એબ મોટી હશે, તો વધારે
ફેરવી ચોકસ કરે છે. પછી તે નંગને પોતે ચોકસ કરી જોવું, જેમાંથી
ખબર પડતી આવે છે. ઝવેરાતની બાબતમાં અગત્સ્ય ૠષિના શાસ્ત્રના
નિયમ મુજબ વર્તવાનું છે. અસલ જુની ખાણના માણેક કે જેને કીર-
મજી રંગનાં માણેક કહે છે; વળી ગુલાબી, કકુવર્ણા, કાલફીટ એટલે
જરા શ્યામ રંગનાં પણ હોય છે. ખરા માણેક ઉચામા ઉચાં પાંડવોનાં
વખતનાં જેને પાંડવી માણેક કહેવામાં આવે છે. માણેકના પોટા કરતાં
તાવરો થયે કિમત વધે છે, પણ ધમવાથી તે જરા રંગે મોળો
દેખાય છે. આગગના વખતમા નથમલ નામના ગામને એવો
શોખ હતો કે ઉચામા ઉચા માણેકો હિંદુસ્તાનમાંથી ભેગા કરી પોતે
વીંધાવી નાખતા અ.થા કિમતમાં [illegible] પોતાની ફકીરીને માટે
તે કામ કરતા એમ [illegible] માણેક
નથમલ [illegible] હકીકત
[illegible]

વખતે ઉતાવળથી વ્યાપાર થઇ જાય તો ભૂલ ખવાની નથી. [illegible]
મોટી ચીજ જોવી હોય ત્યારે દિવસના ત્રણે વખતના તેજમાં [illegible]
ચોક્કસ કરી લેવી હતી. સાધારણ ઝવેરીને તો પોતાની બેઠક [illegible]
તેજમાં ઝવેરાત જોવાય તોજ બરાબર રીતે ચોક્કસ ખબર પડે કે
વળી બહુજ કિમતમાં કિમતું માણેક જોવું હોય ત્યારે રાત્રે દિવાની [illegible]
કરીને જોવું કે દિવાની જોતની શેડ અને માણેકના રંગની શેડ [illegible]
ભળી જાય છે કે નહિ તે જોવું. વળી જો માણેકની જોત અને દિવાની
જોત બન્નેનું એકતાપણું થઇ જાય ત્યારે એમ જાણવું જે આ ઉંચામાં
ઉંચી વસ્તુ છે. વળી પણ તે માણેક તેજવાળું રાતનું જોવાથી વધારે
ખબર પડે છે, અને તેના અંગની તમામ હકીકત જાહેર થઇ જાય છે
ઝવેરાતનાં પડીકાં જોવાં હોય તેમાં સર્વે જાત ચડતી ઉતરતી ભેગી હોય
છે. તેનો આંક મુકવો હોય ત્યારે પ્રથમ તેના વિભાગ કરી નોખા નોખા
તારવવા અને જુદી જુદી જાતની કિમત પોતાના મનથી મુકવી. પછી
એકઠો આંક મુકવો. કારણ કે ઝવેરાતની બાબતમાં નગે નંગ ફેરવ્યા
વગર ખબર પડતી નથી. વળી ઝવેરાતમાં જોવાનુ છે કે, આ નંગ
કેવા ઘાટનુ છે અને તેમને ઘસાવવાથી શુ વસ્તુ બનશે તે પણ પુરતી
જાણવાની જરૂર છે. ઝવેરાતની પરીક્ષા ઘણા વખતના અનુભવ વગ
આવડતીજ નથી, અને ઝવેરાતની બાબતમાં કેટલાએક નંગ પુરાં [illegible]
[illegible] ના દાગીનામાં મેળા સાથી [illegible] તેઓની કિમત ઓછી
[illegible] દાગીનામાં એમાંથી
[illegible] નહિ [illegible] એમાંથી
[illegible] મેળું હોય, પણ
[illegible] મિલાવટના મહત્વી
[illegible] નંગ કરવી નુકસાન વધારે
[illegible] તેને દરરોજ વાપરવા
[illegible] મજબુત કરવા, તેના
[illegible] ચોકસ રીત
[illegible] તેના ચાર ભાગ કરો, તમ
[illegible] અહીંથી જ તો
[illegible] જુદું જુદી,
[illegible] છે તે
[illegible] કાળજીથી
[illegible]
[illegible] તેનો ફેરફાર કરી બનાવી [illegible]

આમાંથી સારી ચીજ જનશે, એમ પણ પોતે ખ્યાલ રાખવો. પોતાપાસેનું ઝવેરાત પરચુરણ પરચુરણ હોય તે સારા સારા ઝવેરીને ત્યાં હમેશાં બતાવવું, અને માગણી કરાવવી, તેમ બીજા હલકા ઝવેરીઓ પાસે પણ માગણી કરાવવી, જેથી પોતાના માલની ખબર પડે. મોટા મોટા ઝવેરીઓ કોઇ વખત ઝવેરાત જોતા હોય ત્યારે એક ચિત્તે ઝિણવટે ધ્યાન રાખી બેસવું. જે નંગને વધારે વધારે ફેરવી ચોકસ કરતા હોય તેમાં બરાબર ધ્યાન રાખવું, અને તેમાં એમ જાણવું જે આ નંગમાં ખામી ઘણી છે. અંદર એબ મોટી હશે, તો વધારે ફેરવી ચોકસ કરે છે. પછી તે નંગને પોતે ચોકસ કરી લેવું, જેમાંથી ખબર પડતી આવે છે. ઝવેરાતની બાબતમાં અમસ્ત્ય ઋષિના શાસ્ત્રના નિયમ મુજબ વર્તવાનું છે. અસલ જુની ખાણના માણેક કે જેને કીરમજી રંગનાં માણેક કહે છે; વળી ગુલાબી, કંકુવર્ણા, કાલકોટ એટલે જરા શ્યામ રંગનાં પણ હોય છે. ખરાં માણેક ઉચામાં ઉચાં પાંડવોનાં વખતનાં જેને પાંડવી માણેક કહેવામાં આવે છે. માણેકના પોટા કરનાં તાવવો કરે કિંમત વધે છે; પણ ઘસવાથી તે જરા રંગે મોળો દેખાય છે. આગગના વખતમાં નથમલ્લ નામના રાજાને એવો શોખ હતો કે ઉંચામાં ઉંચાં માણેક હિંદુસ્તાનમાંથી ભેગાં કરી પોતે વીંધાવી નાખતા આથી કિંમતમાં ઘટી જતું. પણ પોતાની યાદગીરીને માટે તે કામ કરતા એમ સંભવ રહે છે. અને હાલ પણ વીંધેલાં માણેક નથમલસાઇ કહેવાય છે. વળી ઝવેરાતની બાબતમાં એવી હકીકત છે કે, જે નંગનો ઝાઝો સટ—એકજ કાંટી, એકજ રંગ, એકજ પાણી, એકજ ઘાટના અને એકજ વજનના જો ઘણા નંગ—હોય તો તેની કિંમત વધારે સમજવી, કારણ કે સરખે સરખા સટ મેળવવા મુશ્કેલ પડે છે. તેમ ઝવેરી લોકોને હમેશા સરખા માલ ઉપર લેવાથી વધુ રહે છે. ઝવેરાતના પીરભાવ તો વખતને અનુસરીને હોય છે, પણ જાત કુજાતને ઓળખવુ તેજ ઝવેરીનુ કામ છે ઝવેરાતની બાબતમા મણેકથી ઉમદી ચીજ કો પણ વસ્તુ નથી જેને અગ્નિથી ભગવનો ભય નથી. તેમ ઉમાં મણેક લામા મુદતથી રંગ પણ બદલાતો નથી. અસલ નવ રત્ન કહેવાય છે. તેમા મુખ્ય માણેકની જાત સમજવી. ઝવેરાતની પોટલીઓ બાંધવામા પણ કારીગરી રહેલી છે. આખી પોટલીમાં જો બે નગ ખરાબ હોય તો તેનો ભેગ અને રંગ ફર પોતા દેખાય છે. અને પોટલીમાં જો બે નગ સારા દેખાય છે તો બધા સારા દેખાય છે. ઝવેરાતની પરીક્ષા અંગે રસ્તેથી ઝવેરીઓને તથા કારીગરોને દીપવતી છે. આ બાબતનો પાર પમાય તેમ નથી. તે અગમ્ય છે.

પાનાં વિષે.

પાનાંની ખાણો અમેરિકામાં આવેલા બ્રાઝીલ દેશમાં છે. જે ફીરંગીઓના તાબામાં છે. હિંદુસ્તાનમાં બ્રહ્મદેશ વગેરેમાં પણ છે, તેમજ મદ્રાસ ઇલાકામાં પાનાંની ખાણો છે. જેમાંથી પાનાંની કાંકરી જુની ખાણ જેવીજ નીકળે છે. તેમજ બીજે ઠેકાણે પાનાંની ખરડ નીકળે છે; વળી જે પાનાં ઉંચાંમાં ઉંચાં અને ઘણાં સરસ તે પાનાં લીલા ટાપુમાંથી નીકળે છે. પાનાંની બીજી અસંખ્ય ખાણો છે, પણ લીલા ટાપુનાં પાનાં આગળ તે પાનાં તુચ્છ છે. હાલમાં જે પાનાં નીકળે છે તે ઝીણાં અને રૂપરંગ વગરનાંજ નીકળે છે. બીજી ખાણોના પથ્થરમાં અને લીલા ટાપુના પથ્થરમાં ઘણોજ ફેર છે; હાલનાં પાનાં નરમ છે, અને અસલનાં પાનાં જુનાં અને કઠોર છે. માટે જે અસલ પાનાં હતાં તે આખી પૃથ્વીમાં નથી. હતાં તે બાદશાહીના વખતમાં રહ્યાં અને બાકી યુરોપમાં વેચાઈ ગયાં. હવે તે પાનાં ક્વચિતજ હશે.

પાનાંની જાતો—પાનાંની જાતો ઘણી છે. બીજાં ઝવેરાત કરતાં પાનાંમાં વધારે ધ્યાન રાખવાનું છે. પાનાંની જાતને મળતાં, પીરોજ, ચેસાસાઇ, મરગજર થાય છે; અને સાચા જેવીજ એક જબરજસ્ત પાનાંને મળતી જાત થાય છે. પીરોજ જેવી બીજી ઘણી જાતો થાય છે. જેથી કાચા ઝવેરીઓ ભૂલ ખાઈ જાય છે. માટે પાનાંની એબને જોતાં શીખવું. પાનાંની ખરડ જે આવે છે તેના [illegible] ઘાટને વિચારવું કે આમાંથી કેવી જાતનું [illegible] નીકળશે તે જાણવાનું છે. પાનાંની ખરડમાંથી પેટી, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], ગોમસરાગ વગેરે ઘણી ઘણી ચીજો બને છે. વળી પાનાંની મોટી મોટી ચીજો એટલે દોલતીના પયા, [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] અનેક તરેહ તરેહના પ્રકારની પ્રતિમાઓ વગેરે ઘણી ઘણી ચીજો [illegible] [illegible] અંદર [illegible] બને છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઝવેરી જાણવાળો અને વળી પાણીથી [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] હોય તે તેને હથેળીમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], તથા હાથ [illegible] [illegible] [illegible], અને [illegible] પાણી ભરી અંદર મુકવાથી પાણીનો [illegible] [illegible] દેખાશે. [illegible] પાનાંની [illegible] આડ નથી, તે તો અમુક [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પાનાંની પરીક્ષા કરી ને અમુક [illegible] [illegible] [illegible] જુદી જુદી જાતના [illegible] છે, તેને ઓળખતાં શીખવું. પાનાંના [illegible] મોટા મોટા ઝવેરી લોકો પણ કોઈ વખત ભૂલ ખાઈ જાય તે નક્કી સમજવું. વળી કોઈ વખત પાનાં [illegible] કોઈ

રકીમેરા બાંધે છે તે જોવામાં આવે છે. જેમાં તેના માંધાની ત્રિકુ-
ટ ખબર પડતીજ નથી; અને જુના દાગીનામાં એમાંડેલ હોય, તેમાં
નીચે તળીયું હલકી જાતનું હોય અને ઉપર ઉમદા માલ હોય તેની
ઓકમ ખબર પડતી નથી. વળી બધેય દાગીનામાં તો ખબર પડેજ
નહિ. પાનાંની બાબત બહુજ વિકટ છે. હાથમાં પણ ઉમદી પાનાં-
ની કટકીઓ જેવામાં આવે છે તે જુની છે; તે નમુના તરીકે રાખવી.
હવે જે જુનાં પાનાં છે તેને જોવાથી પોતાના મનને એમ થાય કે આ
અસલ જાત છે. જેમ કોઈ ખાનદાન માલુમ હોય, તેનો સ્વભાવ ઠરેલ
હોય અને તદન નિરભિમાનીપણું હોય, તેની સાથે વાતચિત કરવાથી
કેવી શીતળતા થાય છે, તેમજ જુની ખાણનું અસલ પાનું જે વખત
ઝવેરી લોકો જોવા બેસે છે ત્યારે તેનું દીલ શીતળ થઈ જાય છે. જેમ
કોઈ મનુષ્ય તૃષાતુર હોય અને જળ મળે તેથી સંતોષ પામી જાય છે,
એવો ગુણ પાનાંમાં રહેલો છે. પાનાંને યુરોપમાં પણ ઘણુંજ માન મળે
છે. પાનાંનો કયાસ શીખવાની કળા જુના ઝવેરીઓની ઘણા
હિમતની સોબતે આવડે છે. લીલું પાનું જરા તપેલ હોય અને તેને
હથોડાથી જમીનપર મુકવાથી ફુટી જાય છે, તેમ તપાવીને જરા પાણી
જળ છાંટવાથી પણ ફુટી જાય છે, તે નકી સમજવું. કોઈ વખત સાચાં
પાનાં જુના જમાનાનાં હોય, જેના ઉપર હથિયારના ચિરા અગર
ઘસારા દેખાતા હોય તોપણ સાચા સમજવાં. પાના સાથે પાણી-
વાળા હથિયારના ઘા [illegible] થાય છે [illegible] પરીક્ષા [illegible]થી પણ
થાય છે [illegible] પાના [illegible] અ[illegible] પ[illegible] આ[illegible]સથી
જોવાથી તેના [illegible] જેવા દેખાય છે.
અને ખરા [illegible] જેવા ચોકસ પરીક્ષા
પાના માટે [illegible]

હીરા વિષે.

હીરા [illegible] ઘણાં [illegible]
એ.ફાવરી [illegible] આવે છે.
[illegible] દેશમાં ત્યાના
[illegible]
દેશ દેશોએ [illegible] મેળવવા પ્રયત્ન
કરે છે અને તેઓ અનુભવથી [illegible] પારખે છે અને તેની

ખાણના છે. ગોવળકોંડાની ખાણના હીરા ઉચામાં ઉચા ગણાય છે હીરા તોલમાં એકથી બમણો હોય પણ કિંમતમાં તો વીસ ગણો થઇ જાય છે. હીરા જુના કારીગરોના ઘસેલા હોય, તેને હાલના કારીગરો ઘણો સુધારો કરી અમુલ્ય ચીજ બનાવી આપે છે. આ બાબત કારીગરે જાણવાની જરૂર છે. તેમ હીરાને વધારે તા દીધાથી તેનો રંગબદલો થઇ જાય છે. તેમાં પણ જે હીરાની નરમ કાંકરી હશે તો તે વધારે રંગબદલો થઇ જશે, માટે જેવો હીરો. તેને તામાં કોઇ વખતે નાખવો હોય તો ધ્યાન રાખવા જેવું છે. હીરાની પરીક્ષા કરવાની એક રીત એ છે કે મોઢામાંથી શ્વાસની વરાળ મારવાથી માથે ઓરો ચડતો નથી, અને તરમરી કે પોખરાજ હોય તેને માથે શ્વાસનો ઓરો ચડે છે.

લીલવી-શનીશ્વર.

લીલવીની ખાણો સીલોનમાં તથા હિમાલયના પહાડમાં તથા કાશ્મીરના પતીઆળામા છે. તે શ્યામ રંગની થાય છે, તેમ આસમાની રંગની પણ થાય છે; તથા જાબુડીઓ રંગ વાદળી રંગ, વગેરે ઘણા ઘણા રંગો થાય છે. તેમા પણ જુની ખાણના અને નવી ખાણની એમ બે પ્રકારની થાય છે. તેમા નવી ખાણની અને ચોખ્ખા રંગની હોયનેજ ઉંચી ગણાય છે લીલવી શનીશ્વરની ગ્રહમા ઉપયોગી છે. લીલવીની બાબત કહી છે કે જેને ભદે તેને [illegible], અને ન ભદે તેને નુકસાનકર્તા છે. તોપણ એવુ તો [illegible] છે કે [illegible] છે તે [illegible] છે. ને બીજા [illegible] કરતા [illegible] ચોક્કસ કર્યા વિના પોતા પાસે તે [illegible] નહિ [illegible] જે વ્યાપાર કરે છે તેને રાખી [illegible] નથી [illegible] સારી હોય તો તેની કિમત [illegible] સારા ગૃહસ્થોને [illegible] ગણાય છે. નહિતર પૈસા [illegible] કે આપણા દેશમાં લીલવી [illegible] છે. [illegible] દેશોમા તેવો વહેમ નથી. લીલવીના કિમતમા [illegible] વખત મોટા મોટા ગ્રહરોગીઓ પણ ભુલ ખાઇ જાય છે. જેને શ્યામ મનિ કહે છે, તે લીલવાની જાત છે. વળી ઉંચી લીલવી હોય, જેમા સોના જેવી ઝાંઈ પડતી હોય અને તેના અંગમાં જરા લીલાશ જેવી ઝાંઇ દીઠામા આવે તે ઉચી સમજવી. હની ચોખ્ખો

ફેમ વિનાનો કે ભાગા વિનાનો એકજ રંગનો હોય તો તેમાં કિંમત વધારે ગણાય છે. ઝવેરાતની બાબતમાં નવ ગ્રહમાં શનીનું નંગ લીલવી છે, તે પણ એક મોટી વસ્તુ છે. અસલ જુની ખાણની લીલવી જેમાં લીલછાપો જરા રંગ દેખાતો હોય તોપણ ઉમી જાણવી. લીલવી બનાવટી પણ થાય છે; જેમાં કાચા ઝવેરીઓ ભૂલ ખાઇ જાય છે. પુખરાજ પણ લીલવી જેવા રંગનાં થાય છે, તેને ચોક્કસ ઓળખતાં શીખવું. કેટલાંક લીલવીનાં નંગ ઘણા હલકી જાતનાં થાય છે, તે પણ કારીગરે જાણવાની જરૂર છે. જ્યારે રાવણે નવ ગ્રહ હોલીયે બાંધ્યા હતા તેમાં શનીએ કહ્યું ત્યારે કે મને જરા છુટો મુકનો મારૂં પરાક્રમ બતાવું; ત્યારે શનીને છોડ્યો. આથી લંકાનું રાજ્ય ખોયું. શનીનું નંગ એવું છે, માટે પ્રથમ તેની પરીક્ષા કરીને જ ઉપયોગમાં લેવું.

ગોમેધક.

ગોમેધક ગ્રહદેશમાં અને રૂજીમના દીપમાં તથા ચીનના પહાડોમાંથી નીકળે છે. તેનો રંગ પુપેલીઓ હોય છે. તે નંગ પણ નવ ગ્રહ માંહેલો ગણાય છે. તે પણ ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે. તે નંગ ચોખ્ખું અને ખરૂં હોય તોજ સહનુ નંગ ગણાય છે. ગોમેધક લાલ, પીળા, પુપેલીઆ, વગેરે જુદા જુદા ઘણા રંગના થાય છે. તેની પાંચ સાત જાત થાય છે. તેમાં પણ ખરૂં નંગ વાપરવા જેવું તો એક રંગ પુપેલીઆ રંગ જેવુંજ થાય છે તેજ ઉંચું સમજવું

પુખરાજ.

સામે પુખરાજ [illegible]

[illegible] પુખરાજ કહેવાય છે [illegible] પુખરાજ [illegible]

કિંમત ગણે છે. પુખરાજ મોટી વસ્તુ ગણાય છે, પુખરાજ તોલથી તથા કોડીના હિસાબથી વેચાય છે. પુખરાજ બીજે ઘણે ઠેકાણે નીકળે છે, અને ઘણા ઘણા રંગનાં પણ થાય છે. સફેદ, પીળો, કાળો, આસ્માની, જાંબુડીઓ, વગેરે રંગો થાય છે. પુખરાજ લીલવી જેવા રંગના થાય છે. તે કેટલાક કારીગરો લીલવીના બદલામાં ચલવી દે છે. પુખરાજનું પાણી ઘણું સારૂં અને તેજસ્વી હોય છે, પણ તેમાં હીરાના જેવી ચમક કે આભાસ હોતો નથી, તથા તેના ઘાટ અને કોર ઉપરથી તેની પરીક્ષા થઈ શકે છે. કારણ કે તેમ તરમરીમાં પણ હીરા જેવી ચમક હોય છે જેથી કાચા કારીગરો ભૂલ ખાઈ જાય છે. પુખરાજની સાચા ખોટાની પરીક્ષા માત્ર પાણીથીજ થાય છે. દરેક ઝવેરાત પાણીથીજ પહેલાં ઓળખવું. અને તમામ ઝવેરાતના પાણીનો છેડો ઝવેરીઓએ લેવો તેજ ઝવેરીનું કામ છે. તથા મુદ્દે ઝવેરાતની બાબતમાં પ્રથમ પાણીજ ઓળખતાં શીખવું. પછી બીજી બાબત શીખતાં વખત લાગતો નથી.

ખોટાં પુખરાજ વિષે.

ખોટાં પુખરાજની કાંકરી ઘણી જાતની થાય છે. તેમ ખોટી તરમરી પણ ઘણે ઠેકાણે થાય છે. ખોટા પુખરાજ સ્ફટિકના કાચના નરમ પથ્થરના અને બંધારના થાય છે. તેમ પણ કાઠીઆવાડમાં પોચા પથ્થરની કાંકરી રંગે રંગની ઘણે ઠેકાણે નીકળવાનો સંભવ છે. લાલ, પીળી, સફેદ, કાળી અને રંગીન જાતની ઘણે ઠેકાણે ખોટા પુખરાજની કાંકરી નીકળે છે પણ કાઠીઆવાડના કેટલાક માણસો તેને સાચાં નંગ હીરા માણેક જાણી તેના પક્કાડે ચીથરેહાલ બેહાલ થઇ ગયા છે; અને હજુ પણ કેટલાક વહેમી માણસો ખુવાર થાય છે, તે નજરે જોઇએ છીએ. પુખરાજના ખરી પણ ખોટી જાતો ઘણે ઠેકાણે છે, તેમાંથી પુખરાજ ઉતરે છે તે વાત સાચી છે, પણ તેમાંથી ઝવેરાત જેવી ઉંચી ચીજ સાચી નીકળે છે તે સાંભળવામાં આવ્યું નથી. કાઠીઆવાડના પથ્થરમાંથી રસ્માના કાચ અગર બાજુ હીકમતો નવેદ તરેહની બને છે, એવો સંભવ છે. પણ ખરી ચીજ નીકળી તેવું હાલ હજુ સુધી સાંભળવામાં આવ્યું નથી, પણ કુદરતના ભાગમાં છે, તે ચોક્કસ વાત છે.

નરમ વિષે.

એક નરમ પથ્થરની જાત કે જેને નરમનાં નંગ કહેવામાં આવે છે તેની અસંખ્ય જાતો થાય છે. તે નંગની ઉપજ મદ્રાસ ઇલાકાની

ઉપર તથા અજમેરમાં તથા મેવાડ વગેરેમાં બીજી કેટલીએક જગ્યાએ છે. તેની ખાણો છે જેમાંથી તે નીકળે છે. તે ખરાની કાંકરી (નરમની) જેપુર, દીલ્હી, મદ્રાસ, વગેરેમાં તેને ઉતારે છે. નરમની ઘણી જાતો થાય છે, તેનાં નામ નીચે મુજબ—નરમ, સાખડી, ટોપસ, કાગઝીર, તાંબડા, સેખાન, કરીપોખ, સામની, ગુથાણી, જાન. એવી એવી ઘણી જાતનાં નરમ થાય છે. કારીગરે તે બધી જાતોને ઓળખવાની જરૂર છે. વળી જે નરમના માણેક જેવા તાવરા ઉતરે છે, તે ઉંચી જાત કહેવાય છે; અને તેની હજારો રૂપીઆની કિંમત મનાય છે, તેમ તે ઉંચા ભાવ મનાય છે. વળી નરમની ઉંચી જાત ગુથાણી ફીરમજી વગેરે થાય છે; તેમાંથી તાવરા વગેરે ચીજો ઉતરે છે. જેનો રંગ સીંદુરીઆ જેવો હોય છે; પણ તે સારી ચીજમાં ગણાય છે. માટે નરમની પરીક્ષા ચોક્કસ રીતે જાણવાની જરૂર છે. કેટલાક તો સાચા જેવાજ નરમનાં માણેક આવે છે; અને દાગીનામાં બાંધ્યા પછી અગર બેસાડયા પછી કાચા કારીગરને ખબર પડતીજ નથી, કે આ સાચું છે કે ખોટું છે. માટે પ્રથમ નરમની પરીક્ષા કરતાં શીખવું તેજ ઉત્તમ પદ્ધતિ છે; કારણ કે સાચાં માણેક હોય તેને સાચું કહેવું તે તો યોગ્ય છે; પરંતુ ખોટાંને સાચાં કહેવાં તેજ દિલગીર થવા જેવું છે. માટે ઝવેરી લોકો માણેક, પાનાં, હીરા વગેરેની પરીક્ષા કરતાં શીખનારને શીખવે છે. પણ તે સાચાં છે અને તે સાચાં કહેવાય છે તે તો ઠીકજ છે. પણ મારું માનવું એમ છે કે, ખોટાં જે કિંમતમાં ઉંચાં છે તેને શીખનાર કારીગર તથા ઝવેરીઓ જે સાચાં કહે છે તે વાત ઉલટી છે. માટે શીખનારે કેટલીએક બાબતમાં ખોટાંનીજ પરીક્ષા શીખવી તેજ ઉત્તમ છે; અને શીખનારને પણ લાભકારક છે.

ઇમીટેશન.

ઇમીટેશન નામની એક માણેકની નવી જાત નીકળી છે. તેનો દેખાવ ખરાં માણેક જેવો હોય છે. તે હાલમાં થોડા વખત થયાં સાંભળવામાં આવ્યુ છે, અને તેની એવી હકીકત સાંભળવામાં આવી છે કે, જુની ખાણના માણેકના કેરીઆ, ભુકી અને ખરાં જે એકજ રંગની હોય તેનું ગાળવું યૂરોપમાં સોળસેં ડીગ્રીના તાપથી કરીને તેનો રસ કરે છે, એવું સંભળાય છે. વળી પણ કોઇ નવીન માણેકના જેવી જાતની કાંકરી નીકળી હોય તેમ પણ સમજાય છે. તેમ વળી તે માણેકના તાવરાનો રંગ જરા પીળાશ જેવો દેખવામાં આવે છે, અને કોઇમાં જરા ઝરડીનો લીસરકો પડતો જોવામાં આવે છે. જેના ઉપરથી મનને થાય કે

જેમ ખોટાં નંગમાં રસની બરડી હોય છે તેમ જ આમાં કોઇકમાં દેખાય છે. અસલ માણેક જે કીરમજી રંગનું હોય, તેના જેવી એનામાં ખુબી આવતી નથી. માણેકનું મારાકું થાય, એવો આજ સુધીમાં જાણવાનો સંબંધ હતો નહિ, પણ તે લોકો કોઇ દવાના જોસથી અથવા કોઇ જડીબુટ્ટીથી અથવા કોઇ અગ્નિના પુરા જોસથી બનાવતા હોય તો પરમેશ્વરને ખબર! પણ તે માણેકની જાત કહેવાય છે. વળી જે ખરૂં માણેક હોય તેની કોરની ચમક જુદીજ તરેહની હોય છે, અને દમોરિયનનાં માણેકની કોરની ચમક બધી જુદી તરેહની હોય છે. આ માણેક જ્યારે પ્રથમ નીકળ્યાં ત્યારે તેના તાવરા લેવામાં મોટા મોટા ઝવેરીઓ ભૂલ ખાઇ ગયા છે, અને હાલમાં પણ કાચા ઝવેરીઓને ખબર પડે તેમ નથી. એવી ખુબીનાં દમોરિયન માણેક નિત્ય પ્રતિ નવાં નવાં આવેજ જાય છે. તેમાં દરેક વખતે કારીગરે બરાબર ધ્યાન રાખવા જેવું છે. દમોરિયન કેમ જાણે હલકાં માણેક ઉપર રંગનો ઝબોરો અંગમાં ઉતારતા હોય! વળી પણ એક જાતની દવા સાંભળવામાં આવી છે કે જે હલકા માણેકને તે દવામાં નાખવાથી ઉંચું અને રંગદાર બની જાય છે; પણ જો ચોક્સ રીતે જોશું તો તે પોતાને ખોટું હશે એવોજ ભાસ થશે, પણ મોઢેથી તેમ કહી શકાતું નથી.

સાચાં મોતી ક્યાં નીકળે છે?

ઓઇસ્ટર માછલીના શરીરમાં અંડ ઉત્પન્ન કરનાર પીંડ છે જેમાં ઉત્પન્ન થયેલું અંડ એ પીંડમાંથી બહાર નીકળે છે અને તે માછલીના શરીરની ચામડી નીચે આવે છે. અહીંયાં તેના પર ચકચકતો તેજોમય પદાર્થ ઠરે છે. આવી રીતે મોતી પાકે છે.

ઇરાની અખાત, મનારનો અખાત અને લંકા, કન્યાકુમારીની ભૂશિર વચ્ચેના દરિયામાં મોતી પાકે છે અને ઘણા કાળથી અહિંના લોકો મોતી મેળવી તેનો વ્યાપાર ચલાવે છે. ઇરાની અખાતમાં બેરેન, કાટીફ, જુલફાર અને કેમેરાન નામનો ભાગ ઓરમઝ અને બેસોરા વચ્ચે આવેલો છે. અસલના વખતથી અહિંથી ભેગાં કરેલાં મોતી સારાં પાણીદાર ગણાય છે, અને તે ઓરમઝ થઇ મુંબઇ જઇ પરદેશ જાય છે. આ સ્થાનક ઉપર ઇરાનના બાદશાહની તેમ અરબસ્તાનના કોઇ કોઇ અમીરોની હાકમી છે. અહીંનાં ઉત્પન્ન થતાં મોતીપર તેઓ રાજહક્ક લે છે. ઇરાની અખાતમાં મોતી મેળવવાના બીજા મથકનું નામ એસાટીક અને આ ઉપરાંત બીજું પણ નાનું મથક છે. ઇરાની અખાતમાં ઓરમ

મોસમ વખતે એ કામમાં ૧૫૦૦ બોટ રોકાય છે, અને લગભગ ૪૦૦૦૦૦ પૌંડની કિંમતનાં મોતી ભેગાં કરે છે. હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કીનારાના છેક દક્ષિણ ભાગમાં મનારનો ટાપૂ છે. અહિં મનારનો અખાત છે આ અખાતમાંની મોતીની ઉત્પત્તિ ઘણી કિંમતી છે. આ ઉપરાંત મદ્રાસ ઈલાકાના તાબામાં તિનેવલ્લી અને મદુરા વચ્ચે આવેલા દરિયાના પ્રદેશમાં પણ મોતી પાકે છે.

મોતીના પાકનાં જે જે મથકો છે, ત્યાં ત્યાં પાકના પ્રમાણમાં સંખ્યાબંધ હોડીઓમાં બેસી લોકો તે સ્થળે જાય છે, અને મોસમ વખતે પાણીમાં ડુબકી મારનારની મદદથી મોતી મેળવે છે. નિર્માણ કરેલી જગાએ હોડીઓ પહોંચતાં તોપ છોડવામાં આવે છે. તોપ છોડતાંજ કામની શરૂઆત થાય છે. વજનદાર પથ્થર બાંધેલા દોરડા ઉપર બેસી માણસ દોરડે બાંધેલી ટોપલી અને એક નાના ભાલા જેવું હથિઆર લઈ ત્યાં ઉતરી દરિયાની તળેટીમાંથી ઓઇસ્ટર ભેગી કરી ટોપલીમાં ભરે છે, અને પછી તે દોરડું હલાવી ઉપર હોડીમાં રહેલા માણસને ખેંચી લેવા નિશાન કરે છે. પહેલાં તે ટોપલી ખેંચી લે છે અને પછી માણસને ખેંચી લે છે, અને પછી પાણીમાં અર્ધા મિનિટથી માંડીને ચાર મિનિટ સુધી રહે છે. ખરેખર પાણીના તળે રહેવું એમજ મહા જોખમ છે. ઘણી ડુબકી મારનારના જીવ શાર્ક નામની માછલીના હાથે જાય છે. એકંદરે આ લોકોની આવરદા ઘણી ટુંકી હોય છે; અને મોસમ વખતે ઘણીવાર શાર્કને હાથે જીવ જતા જોયા છે. તમામ મોતીમાં ધોળાં સફેદ ગોળ પાણીદાર મોતી ઉત્તમ પંક્તિના ગણાય છે. કોઇ કોઇ મોતી પીળાશ મારે છે ત્યારે કોઇમાં જરા રંગ્તાશ હોય છે. કશું કે વગરના ગોળ પાણીદાર દાણાની તેના કદ પ્રમાણે સારી કિંમત ઉપજે છે.

મોતીના અનેક જાતના દાગીના જેવા કે, કોકરવા, વાળીઓ, પોંચા, હાથનાં મુઠીયાં (બંગડીઓ), માળાઓ આદિ અનેક પ્રકારનાં ઘરેણાં ઉપરાંત તેનો ચુનાના તેમજ આયુર્વેદમાં દવા તરીકે ઉપયોગ થયેલો છે.

જામનગરનાં મોતી—જામનગરનાં મોતી કાઠિયાવાડને કીનારે આવેલા કચ્છના અખાતમાં તથા જામનગરના દરિયા કીનારાની છીછરા પાણીમાંથી કેટલીએક જમીનમાંથી નીકળે છે એ મોતી પાણીદાર, ઘણું તેજસ્વી, ઘાટમાં જરા અખતરામણું. પાચ તથા ગમ્ ખ ભાગનું નીકળે છે. અહિંઆ છીપો છીછરા પાણીમાં કાદવ માંહે ભરેલી હોય છે. તે મોતી ઝુમખાંક કહેવાય છે ને તે પણ ઘણુંખરા સારાં ગણાય છે.

મોખાઇ મોતી—મોખા કે જેને કેટલાક લોકો બખા કહે છે, ત્યાં પણ મોતી નીપજે છે. મોખા અરબસ્તાનમાં આવેલું છે—ત્યાં પીળાં તથા કાળાં મોતી નીકળે છે. જેને કાગવાસી મોતી કહે છે. તેમાં સીંગાડાં પણ નીકળે છે.

બસરાઇ મોતી—બસરાઈ ઇરાની અખાતમાં કરક, કીશમ, ઓરમઝ તથા બસરા આ ત્રણ બેટને કાંઠે બસરાઈ મોતી નીકળે છે. તે મોતી ઘણું સારૂં, સફેદ, ગુલાબી ઝાંઇવાળું પાણીદાર, ગોળાઇ બરાબર અને સાફ ચામડીવાળું પાંચ તથા સાત પડ વાળું નીકળે છે. તે ઉંડા દરીયામાં ખડક સાથે છીપો બાઝેલી હોય છે. તેને તરૂ લોકો વાગ્ય ફરતી ડુબકી મારીને કાઢે છે. અને કેટલાએક કહે છે કે કાચની કોઠીમાં ઉતરી તેઓનો મોઢામાં કોગળો ભરી પાણીમાં અંદર ઉતરે છે અને તે તેલ તળે જઇને મોઢામાંથી કાઢે છે એટલે તેટલા ભાગમાં દીવા જેવી જ્યોત થાય છે. એટલે છીપો કાઢી પાછા ઉપર આવે છે, એમ કેટલાએકનું માનવું છે.

આફ્રિકાનાં મોતી—આફ્રિકામાં મોઝાંબીક (મુસંબીક) માં પણ મોતી નીકળે છે. તે મોતી અખડાબખડું અને પાણીદાર શાહઝાંઇવાળું નીકળે છે, જેને નીમશીરી જેવાં કહેવામાં આવે છે.

ચીનાઇ મોતી—મોતી ચીનાઈ સમુદ્રમાં પણ નીકળે છે. તે અખડાબખડા ડાગડુગવાળાં નીકળે છે. તે મોતી ધારનાં બેડોળ નીકળે છે. તેને મગજની જાત કહે છે.

નદીમાં નીપજતાં મોતી—યુરોપ અને અમેરિકાની કેટલીએક નદીઓમાં પણ મોતી નીકળે છે, તે લાલ તથા કાળાં અને સફેદ રંગનાં નીકળે છે. તેને પણ મગજની જાત કહે છે.

સેકાપનાં મોતી—સીલોનમાં સેકાપમાં પણ મોતી નીપજે છે. તે મોતી અખડાબખડું પાણીદાર તેની આગે જરા તેજસ્વી પણ હોય છે. તેને વેદની જાત કહે છે. તેનો પાટ ચોખાના જેવો હોય છે.

આસ્ટ્રેલીયાનાં મોતી—આસ્ટ્રેલીયાના સમુદ્રમાં પણ મોતી નીપજે છે. તે મોતી તેજસ્વી પાણીદાર પેટા પાટવાળાં અને ચીપટ જેવાં પાકે છે. તેનું પાણી સારૂં હોય છે તે મોતીને ટાકની જાત કહે છે.

મસ્કતમાં નીકળતાં મોતીને સીંગીડાઓ કહે છે. તે કેટલાક ભાગમાં મમરા જેવાં બેડોળનાં પણ નીકળે છે.

મોતીની પરીક્ષા.

મોતીની પરીક્ષા શીખવામાં પ્રથમ તો તમામ જાતનાં સાચાં મોતીને ઓળખવાં, અને તે કયા સમુદ્રના ખાડાની ઉપજનાં છે તે જાણી પછી તેના પાણીને અને ઘાટને જાણવું. પછી રૂપરંગને જાણવું, અને તે જાણ્યા પછીજ કિંમતના આંક તરફ દૃષ્ટિ ફેરવવી. વળી તે મોતી સાચું ખોટું કે કાચું કે પાકું છે, તે પણ જાણવું. પાકા મોતી વજનમાં વધારે હોય છે; અને કાચું વજનમાં ઓછું હોય છે. મોતીની પરીક્ષા કરવી તે પણ બહુજ મુશ્કેલ છે. વળી તમામ જાતનાં મોતીની ઓળખને જાણવી. કેટલાંએક મોતી જુદા જુદા રંગનાં હોય છે તેને જાણવાં તથા ચાલતી પીઆવને પણ જાણવું, અને જે જે દેશાવરની ચીજ હોય તેને પણ જાણવું, મોતી જેવી અમૂલ્ય વસ્તુ આ દુનિઆમાં છેજ નહિ, તે નહી સમજવું. મોતીની બાબત છે તે બીજા ઝવેરાત કરતાં કેટલીએક બાબતમાં સર્વોપરી છે. કેટલાંએક મોતી બનાવટી જોવામાં આવે છે, તેને પણ જાણવું, અને મોતી સુધારેલ હોય તેને પણ જાણવું; કારણ કે કુદરતી રીતે ઉત્પન્ન થયેલી ચીજને જાણવી, અને પાછળથી સુધાર્યું હોય તેને પણ જાણવું. એમ અનેક બાબતોથી મોતીની પરીક્ષા થાય છે.

મોતી ઝવેરી લોકોનું જીવનપ્રાણ છે. ઉમદા મોતીની પરીક્ષા કરવી તેમાં પ્રથમ તો ઘાટ અને ગોળાઈ, પાણીથી ભરપુર, અને ગુલાબી ઝળકવાળું, સફેદ ચામડીનું તે પણ ઉંચું ગણાય છે. મોતીની બાબતમાં સંગ, ઢંગ અને રંગ પુરતી રીતે જોવાનાં છે. વળી મોતીની પરીક્ષા કરવી છે તે તો ઉંડા ઉતરી એક ચિત્ત થવાય છે ત્યારેજ પરીક્ષા શીખાય છે. મોતીની બાબતમાં ઘાટ પાણી સારૂં હોય, પણ તેમાં જુજ કાંઈ કહેવાનું અંદર હોય તો તે મોતી હલકું ગણાય છે. વળી મોતીના ફક્ત પાણી તથા ઘાટના રંગ છે. વળી પણ જે મોતી ઘાટનું સારૂં હોય અને અંદર પાણી ન હોય તે શું કામનું? જેમ કોઈ કારીગર હોય અને રૂપવાન હોય પણ જો અંદર પાણીનું તેજ ન હોય તો તે કારીગર થયો તો પણ શું કામનો? તેમજ મોતી પણ પાણી તથા ઘાટ વગર કશા કામનું [illegible] નહિ મોતીની પરીક્ષા કરવી છે તે તો એક સમજશક્તિની બાબત છે. વળી મોતીના પોટલા હોય, જેમાં દરેક જાતનાં જુદા જુદા મોતી [illegible] જુદા જુદા [illegible] કરી પોતાના મનમાં કિંમતના આંક મુકવા પછી [illegible] એકઠા કરી આંક મુકવા. જેથી [illegible] થાય છે [illegible] મોતીના આંક મુકાવે, ત્યારે તેનો હિસાબ કરી આંક મુકવા. કારણ કે

વીંધતાં ઘટ લાગે છે, અને હલકું વજન થઇ જાય છે. મોતી સસ્તે પાણીદાર અને કીમતી જોતાં ત્યારે આદ્દ્રાસ લઇને જોતાં, જેથી તમામ જાતની એબ, ઓછા આછકું પાણી હોય તે સઘળું જોવાય છે. વળી જુજ રંગ હોય તે પણ આદ્રાસથી નજરે આવે છે. વળી મોતી જોવાને માટે પોતા પાસે જુદા જુદા ચઢતા ઉતરતા મોતીના દાણા નમુના તરીકે રાખવા, જેથી મોતી લેતાં દેતાં મેળવીને વ્યાપાર થાય તો કાચા કારીગરો ભૂલ ખાય નહિ. નમુનો એટલે શું સમજવાનું કે એક મોતી સોના ચવનું હોય, તેનાજ પ્રમાણમાં બીજો દાણો તેના જેવો ઘાટમાં તેના જેવોજ રંગમાં, તેના જેવું પાણી હોય, તેને માંડીને પોતા પાસે રાખવાં. એમ નમુના તરીકે પોતાની પાસે દાણાઓ રાખવાથી કારીગરો વ્યાપાર વખતે ભૂલ ખાતા નથી. મોતીની પરીક્ષામાં દાણે દાણો ફેરવ્યા વગર જાણી શકાતું નથી. તેમજ મોતીના તોલની અટકળ વગર નોંધ કરી હોય તો થઇ શકે છે. કારણ કે જેમ મોતીની ચારણી છે, તેમજ વીંધવાણી પટીઓ તૈયાર મળે છે, જેમાં નંબર પણ હોય છે. એટલે જે વીંધમાં મોતી સોંસરૂં નીકળ્યું, એટલે તેનો નંબર જોઇ તે મોતીનું કેટલું વજન થશે તેનું અનુમાન થઇ શકે છે. કારણ કે વખતે કાંટી તોલાં અને હિસાબની ચોપડી પાસે ન હોય તો તે પટીથી મોતીના તોલનું અનુમાન થઇ શકે છે. સારૂં મોતી જોવાનો પાડ ચોખ્ખો ખુલ્લો હોય ત્યાંજ મોતી જોવું. વળી સારૂં કીમતી મોતી જોતાં જોતાં કોઇ ડાઘનો ભાસ કે જુદા જુદા રંગનાં વાદળાં હોય તેનો ભાસ, કે સુરજ ન દેખાતો હોય તેનો ભાસ, અગર કાચની બારી અગર ભીંતની છાંનો ભાસ જણાવો જોઇએ નહિ. તેમ સાવ નજીક પાડના અભ્યાસથી સારો માલ હોય તે પણ હલકો દેખાય છે. વળી પણ વિચાર કરવો જે આ વખતે હું મોતી જોઉં છું, પણ પાડ કેવો છે? તથા આસમાન કેવો છે તે ચોકસ કર્યા પછી મોતી જોવું શરૂ કરવું. તેજ પ્રકારની ઉત્તમ રીત છે. સારૂં મોતી બજાર નીકળી હોય ખુલા પાડમાં ઉભા રહી તે મોતીને જોવું જેથી ચોકસ થાય છે તેમાં પણ વધારે ધ્યાન વાળીને જુવાનું રાખવાની જરૂર છે; કારણ કે એક દિવસમાં આકાશમાં ઘણી વખત જુદા રંગ થઇ જાય છે. આ હકીકત કેવી છે કે જે મોતીમાં ઘણું પાણી અને સારી લીજ હોય તેનેજ બીજા રંગનો ભાસ દેખાય છે. પણ જેમાં પાણી જુજ હોય તેનો તે. જ્યાં જોઇએ ત્યાં સરખુંજ છે. તેને માટે કહેવાનું નથી. કાચા કીમતમાં ઉત્તમ ભાસની હકીકત કે [illegible] જાણી જોવાની જરૂર છે. મોતીનું તેજ વધી જાય છે તેનું જો કારણ છે. જે મોતીને પાડની અજવાળે ઓપ ચડે છે, ને ત્યારે

હોય ત્યારે મોતીને તેજ આપે છે તેને ઓળખવું. વળી મોતીના પહોળા વીંધ હોય તેમાં એવી જાતનો સફેદ સુરમો ઓપદાર પદાર્થ ભરાય છે જેથી તે વીંધ બારીક દેખાય છે. જેની કાયા કારીગરોને ખબર પડતી નથી; તેમ તે મોતી વજનમાં પણ વધે છે. તેમ મોતીના તેજ અને વીંધમાં જે સુરમો છે તેનું તેજ એકજ રંગનું બનાવે છે. મોતીની દરેક બાબતનાં પોટલીના બાંધા બાંધવાં શીખવું. તેમાં જે સાવ હલકો દાણો હોય તેને બીલકુલ નાખવો નહિ, તેમ સારા સારા મોટા દાણા હોય તે પોટલીમાં પડવાથી વજનદાર થઈ પડે છે, જેથી ફાયદાકારક ગણાય છે. તેમ મોતીની પોટલીમાં સારામાં સારા જો મોતીના દાણા પડ્યા હોય તો તેમાં ઝવેરી લોકોને મોહ રહે છે. તથા વેચનારને અને લેનારને અંદર પ્રીતિ રહે છે, ને નથી સમજવું. મોતીને જોતાં જોતાં બાતલ બામે તેને માટે વિચાર કરવો કે આ મોતી કેવી રીતે સુધરશે ? અને આનાં પડ ઉખેડી તથા સંઘાડે ચડાવી સુધારાશે કે નહિ. અને તેને પાણી ચડશે કે નહિ ! તે પણ કારીગરોએ જાણવા જેવું છે. અને મોતીની બાબતમાં કારીગરો રંગફેર કરી આપે છે અને તેમાં જુજ ડાઘડુઘ હોય તે પણ કાઢી શકે છે, તથા હલકી કિંમતનું મોતી હોય તેને વધારે કિંમતનું બનાવી આપે છે. વળી તે લોકો કાંઈ દવાના જોગથી અથવા બારીથી અગર કાંઈ બીજી હિકમતથી સુધારીને બનાવે છે, અને તે નવા જેવુંજ પાણીદાર બનાવી આપે છે. સાચાં મોતી કોઈ જાતના દવાના બાંધાથી અગર કોઈ તેજસ્વી ચીજ નાખીને બનાવતા હશે; કારણ કે તે નવ હોય ત્યાં સુધી તો કાયા કારીગરોને ખબર પડતીજ નથી. તથા તેનો રંગ વજન મોતીના પ્રમાણમાં થાય છે એમ અનુમાન થાય છે. મોતીનાં ચોકાં અથવા છડ બાજવા તેમાં પણ એકવણ કરી બાંધા બંધાય તો શોભાયમાન દેખાય છે. તેમજ દરેક દામીનામાં મોતી બંધાય છે. તેમ પણ [illegible] છે. કારણ કે જે યુક્તિથી અને તેનાં તેજદાર [illegible] કિંમતમાં વધી જાય છે. વળી દેખાવના [illegible] મોતીના દાણા બંધાયેલા [illegible] કહે છે કે તે પણ દામીના [illegible] દેખાય [illegible] વજન [illegible] છે [illegible] સાવ હલકું હોય [illegible] નાખીને [illegible] મોતી [illegible] હોય સુધારવાની [illegible] અને વજનમાં હલકું હોય તે [illegible] તથા મોતીનાં [illegible] એવી છે કે [illegible]

શકે છે. કે આના ઉપર પડ અથવા મોતીઓ વળી ગયો છે, પણ અંદર
આંખનું તેજ એટલે રત્ન આબાદ છે. ડોકતરો તે જોતાંજ તરત જાણી
શકે છે, વળી કેટલાએકને આંખનું અંદરનું તેજ ન હોય અને પડ
ઉપર વળી ગયું હોય તો પણ જોઈને કહી શકે છે, કે આને અંદર તેજ
નથી, તથા તે માલુમ દેખાશે નહિ. તેમજ મોતીની બાબતમાં ઉપર
પ્રમાણે બાબતો હોય તથા અંદર તેજ હોય તે પણ કારીગરો જાણી
શકે છે. તથા અંદરનો ભાગ ખાતલ હોય તે પણ કારીગરો જાણી
શકે છે. ખાતલ મોતીના ઉપરનાં પડ ઉખેડી અંદરથી તેજવાળું મોતી
કાઢે છે. પણ જેને ડોકતરની માફક જોવાની ખબર પડે છે તેજ તે
જાણે છે, બાકીનાને કાંઈ સમજાતું નથી. મોતીનો વ્યાપાર કરવો ત્યારે
મોતીને સાત વખત ફેરવી ફેરવી તપાસી જોવાથી ખાત્રી થાય છે. વળી
મોતીના દાણા દાગીનામાં હોય ત્યારે બીજી રીતના દેખાય છે, તથા
બહાર કાઢયા પછી બીજી જાતના રૂપરંગ દેખાય છે. મોતીની બાબ-
તમાં કહેવત ચાલે છે કે, " મોતી હારે અને સ્વાર ઘોડે " શોભે છે.
માટે છુટા દાણા કરતાં પરોવેલ મોતીમાં મોહ વધારે રહે છે. તેમ
દાગીનામાં હોય ત્યાં સુધી મોતી ગોળ અને સારાં જોવામાં આવે છે,
પણ બહાર કાઢી હાથમાં લઈ જોઈએ છીએ ત્યારે લેનાર કારીગર હારી
પડી જાય છે; કારણ કે જેવા દાગીનામાં બાંધેલ હોય અને જોવામાં
આવે છે તેવાંજ છોડયા પછી દેખાતાંજ નથી; જેથી કેટલાએક કાચા
કારીગરો ભૂલ ખાઈ જાય છે, તથા છુટા દાણા જોવાની ખુબી વધારે
આવે છે, તે નકી સમજવું. વળી મોતી જેવી ચીજ પૃથ્વીમાં ઘણી ઉત્તમ
ગણાય છે. તે નવ રત્નમાંની એક વસ્તુ છે. મોતી ચંદ્રમાની કાંતિ જેવાં
ગણાય છે. સાવ કાચું મોતી જેને કાચવાળી કહે છે તે જો પાણીદાર
હોય તો તેની કિંમત ઘણી સમજવી. કાચા મોતીના દાગીના યુરોપમાં
ઘણે ઠેકાણે વપરાય છે. તે લોકો સાંજ વખતે કાચાં મોતીના પોષાકો પહેરે
છે. વળી કાચાં મોતી એક હોય તેમાંથી ઘણા રંગ જોવામાં આવે છે.
તે મોતી સારૂં ગણાતું નથી. જે મોતી જેવા રંગનું હોય તેવોજ એકજ
રંગ મોતીનો હોય તો જ સારૂં અને કિંમતવાળું ગણાય છે. મોતીનો તોલ
સરખે સરખા દાણાનો થાય છે. નાના મોટા દાણા ભેગા જોખવાથી
તોલમાં ફેર પડી જાય છે. સાવ પીળું અને કોરું મોતી થાય છે.
દક્ષિણમાં પીળાં મોતી પહેરવાનો રિવાજ ઘણો છે. મોટું હોય તેને
પણ વ્યાપારી લોકો કેસરનો રંગ ચડાવી પીળાં કરી નાંખે છે; જેથી
તે દક્ષિણમાં વધારે ખપે છે. સામાન્ય સારૂં મોતી હોય સારું અગર
સૌ કે મંદ સારું જોવાથી મોતીની તેજની મેળ કરશે તથા જેને કે

પણ જાડુનું આવરણ અંદર નજર આવે તેજ મોતી ઉંચું અને સારું સમજવું. વળી મોતીમાં કેટલાએક જાતોએ કમતી ભારેપણું હોય તે પુરતી રીતે જાણવાની જરૂર છે. કારણ કે જેવું મોતીનું તેજ હોય તેવાજ રંગની પાણીની કમતી ભારેપણી હોય છે. જેના માંખાની ઓળખાણ ખબરજ પડતી નથી.

હીરામાંથી છાંટા કાઢવા.

જે હીરામાં લાલ, કાળો અથવા બીજા રંગનો છાંટો હોય તે પ-ત્થરમાં રસાયણના જોરથી હીરામાં જમાવ થયેલો પદાર્થ. છાંટા થવાનું કારણ ક્રેચહાન પૃથ્વીમાં ઉગતીની માફક વધે છે, તેની અંદર ક્ષારની રસાયણનાં ક્રેરાનમાં જગાંની પેઠે કેટલાંએક નસોમાં હીરા થઇ જાય છે, તથા તે અંદર રહી જાય છે, તેવા રસાયણના છાંટા હોય તેને કા-ઢવાની રીત. પ્રથમ તો હીરાની ઉપર જાતરાખના કુંદનની પટી વીંટીને અગ્નિમાં તે હીરાને તપાવવો, જેથી અંદરનો લાલ છાંટો અગર બીજા કોઇપણ રંગનો છાંટો જે હશે તે નીકળી જશે, અને કદી રહેશે તો લાલ છાંટાનો કાળો યા ભુખરો રંગ થઇ જશે. તેમાં પણ કેટલાક હીરા તાવવાથી સફેદ થઇ જાય છે. વળી બીજી એક એવી ઔષધી છે કે, હીરાને વચ્ચે છાંટો હોય અને તેજ જગાએથી હીરો તોડવો હોય તો તે દવાનો લીંટો કરી તોડવાથી તેજ જગાએથી તુટશે, જેથી અંદરનો છાંટો નીકળી જશે. હીરાની કોર ઉપર છાંટો હોય તે ઘસાઇને પણ નીકળી જાય છે. કેટલાએક હીરા દવાથી અથવા ભરાથી સુધારે છે. વળી જે હીરામાં અંગનો ચોખ્ખો છાંટો છે અને કાટપુર છે, તેમ જાતા કપટાં છે, તેનું વગુ પત્થરનું સમજવું. એવા હીરાને સુધારવા મુશ્કેલ છે બાકી સહેજ એબવાળા હીરા તથા જેના અંગમાં રસાયણની એબ છે તે સુધરી શકે છે. તથા હીરા સુ-ધારવાની હીકમતો કારીગરે જાણવાની જરૂર છે હીરાને તાવવાની હી-કમત એવી છે કે પ્રથમ હીરો નવી ખાણનો છે કે જુની ખાણનો છે તેનો વિચાર કરી તેને ધાતુથી તાવવો. આ કામ જોખમી છે. માટે કારીગરે તે ચોકસ કરીને કરવું નવી ખાણનો હોય તો તાવવા રમ ખાસ થઇ જશે. હીરાની તાવવા એવા છે કે જે સારો કારીગર-થી સુધરે તેવા હોય તેજ સુધારે ... માથે એબ ન હોય તેને ચઢાવવો અથવા પેહેલ બરાબર ન હોય તો તેને સુધારવો, જેથી તે કિંમતમાં વધે છે. વળી તેલીઓ દાગ અથવા બીજા રંગનો હીરો

એબવાળો હોય, તેને પણ જરા તાપ દેવાથી વખતે ચોખ્ખો સાફ થઈ જાય છે. કેટલાએક હીરાઓ કોલસાની જાત જેવા પણ ઉત્પન્ન થાય છે. હીરા સુધારવાની બાબતમાં ધ્યાન પહોંચાડવા જેવું છે. વળી કેટલાએક કારીગરો હીરાનો રંગ બદલો દવાના જોરથી કરી આપે છે.

લસણીઉં.

લસણીઉં હીરો હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે હિમાલય પાસે છે ત્યાં નીકળે છે, તે લસણીઉં સર્વોત્તમ કહેવાય છે. તેની હકીકત. એક તો કનકક્ષેત્ર નામનું એટલે અંદર સોના જેવી ઝાંઈ પડતી હોય અને તેના જે સૂત્રમાં એટલે જનોઈમાં અડી સૂતમાં દીવા જેવો પ્રકાશ હોય તે પણ ઉંચું સમજવું. બીજું ધૂમ્રકેતુ નામનું લસણીઉં જેના ઉપર ધુમાડા જેવો રંગ તથા તેમાં ધુમાડા જેવી સુત જોવામાં આવે, તેમાં પણ જરા સફેદાઈનો ભાગ હોય તે પણ ઉત્તમ સમજવું. ત્રીજું કૃષ્ણક્ષેત્ર. જેનો રંગ શ્યામ હોય છે, જેની અંદર જનોઈની સૂત અડી સફેદ હોય છે, તે પણ સારૂં સમજવું. ચોથું ગોંદ એટલે જેનો રંગ હીરાગમાં સફેદદાર જેવો અને જનોઈ પણ જરા પીળાશના ભાવની દેખાતી હોય તે પણ ઉંચું સમજવું. અસલ જે ઉંચું લસણીઉં હોય છે, જેમાં જનોઈની સુત જેમ ફેરીએ તેમ ફરતી દીઠામાં આવે છે. અડી અથવા સાડાત્રણ સીટા જેમાં દીઠામાં આવે તે પણ ઉંચું સમજવું. વળી એક એક સીટામાં બણ બણ રંગની અનેક જાતની ઝાંયું જોવામાં આવે છે. જેમ જેમ મોટું હોય તેમ તેમ ભાગ માફના કિંમત વધારે સમજવી. વળી જે કનકક્ષેત્ર નામનું લસણીઉં હોય તેના કેટલીક જાતની પરીક્ષા થાય છે એક તો જ્યાં જ્યાં સોનાના ભાગો હોય છે, ત્યાં ત્યાં સોનાની પેઠે [illegible] લસણીઉં પડેલું હોય અને ત્યાં ગયા તો જે લસણીઆના અંતરમા દીવા જેવા જ્યોત દેખાતા હોય તે જોય લી જાય છે, જેથી જાતનું જ અંદ [illegible] સોનાના ખાણ છે. વળી હીરાની [illegible] હોય [illegible] જાય છે, જેથી જાતનું જે અંદ [illegible] છે [illegible] હોય ત્યારે સર્વ, [illegible] બીજા પણ [illegible] લાલચોળ, કાળો અને [illegible] અને અડી જનોઈઉં તે [illegible] પણ ઉંચું [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] જેવામાં આવે છે [illegible] અને તેને હીરાનો ડી

છે. લસણીઆના પીળો, કાળો, લાલ, ખાખી વગેરે ઘણા રંગો થાય છે. તેમાં પણ જરા સફેદાઈ ઉપર હોય તે સાધારણ કહેવાય છે, તેમ પીળાશ પર હોય તે ઉંચો ગણાય છે; માટે સારૂં લસણીઉં અમૂલ્ય વસ્તુ સમજવી.

પીરોજા.

પીરોજા ઇરાનમાં તથા અફગાનીસ્તાનમાં નીકળે છે, તેમ સિંહલદ્વીપમાં પણ નીકળે છે. જેની જાત ઉંચી હોય તેને એક ગ્લાસમાં દુધ ભરીને અંદર મુકવાથી દુધ જામી જાય છે. તેથીજ તે સાચો છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

ઓપલ.

આ નામનું ઝવેરાત અમેરિકામાં નીકળે છે, જેનો રંગ દુધીઓ અને આસમાની હોય છે. ખરા ઓપલમાંથી તરેહવાર દીવા જેવી છાયા નીકળે છે.

રાજાવર્ક.

રાજાવર્ક નામનો પથ્થર અફગાનીસ્તાનમાં નીકળે છે, જેનો રંગ લાલ ગેરૂ જેવો હોય છે, તેમાં સોનાનાં રજકણ જેવા દેખાવ હોય છે. આવા મોટા નંગને તારામંડલ કહે છે. તેવા બનાવટી જેવા સાચા કિમતી પથ્થર થાય છે. રાજાપુરી કહેવાતી બંગડીઓ પણ આ પથ્થરની બને છે.

મુકેમાની.

મુકેમાની પથ્થર ઇરાન અને અરબસ્તાનમાં તથા કેટલાક મુલકોમાં નીકળે છે. તે [illegible] છે [illegible] રંગ પુખરાજ હીરાકાચ જેવો હોય છે [illegible] પુખરાજની જાતનો થાય છે.

કુદરતી મોતી.

૧. દીવમાંથી [illegible]
કરતાં તેમાં પણ [illegible]
ની ઉમદાર હોય છે [illegible]
જાતિના હાથીના [illegible]

મન અંકાતી નથી. તે અત્યંત તેજવાળું, પાણીદાર તથા નમુનાદાર હોય છે. ૩. શુકની દાઢમાં મોતી નીપજે છે, તે ચંદ્રમાની કાંતિ જેવા થાય છે, જેના રંગમાં અનેક જાતની રંગ રંગની ઝાંયું પડતી હોય છે, તથા જે દીવાની જ્યોત જેવું દેખાય છે. ૪. માછલીના પેટમાં મોતી નીપજે છે, તે તેનાં નેત્ર જેવું તેજસ્વી હોય છે. જેનો રંગ સફેદ હોય તેમાં લીલી ઝાંઈ દેખાતી હોય છે. ૫ તક્ષક તથા વાસુકી તથા બીજાઓના નાગના કુળના વંશમાં મોતી સર્પની ફેણના અગ્ર ભાગમાં નીપજે છે. આ મોતી નીલ કાંતિવાળું અને તેજસ્વી હોય છે. ચાંદીના વાસણમાં વર્ષાઋતુમાં મેદાનમાં મુકવાથી વરસાદ તરત આવે છે એ આની પરીક્ષા છે. ૬. વાંસમાં મોતી નીપજે છે. તે કપુર અને સ્ફટિક જેવી કાંતિના હોય છે. ૭. શંખમાંથી મોતી નીપજે છે તે તારામંડળ જેવી કાંતિવાળાં હોય છે. તે ચકચકતાં હોય છે. આ મોતી કોઇએક જગોએ હશે. જેમાં ઘણું તેજ અને પાણીથી ભરપુર તથા ચંદ્રમા જેવી કાંતિ હોય છે, તેમ નમુનો પણ ઘણો સારો. વળી તેવા મોતીના એક કિરણમાં ત્રણ રંગ જોવામાં આવે તથા તે મોતીને જોતાં અનેક જાતની શોભાઓના અંગમાં તરેહ તરેહના રંગની છાંયા જોવામાં આવે ત્યારે એમ જાણવું જે આ કુદરતી મોતી છે. જેને જોતાંજ ઝવેરીઓનું હૃદય ચીતરતાને પામે છે.

મણિમાં એબ.

કેટુમ મંદ કાંતિવાળો, રેખાઓ જેમાં ઘણી હોય, ધાતુઓથી યુક્ત હોય, ફાટતુટ હોય, સારી રીતે વીંધાયેલ ન હોય, મનને આનંદકારી ન હોય, કકરા કાર યુક્ત હોય, આ પ્રમાણે કેટલાક એબ મણિમાં રહેલા છે.

મોતીમાં એબ.

જે મોતી ચોડુ હોય, પીત, તાંબાવર્ણું તથા વિષમ હોય, જેમાં બે ત્રણ રંગ હોય, અથવા બરાબર વીંધેલું ન હોય, ભારી વાળું હોય, અંદર ઉપર બિન્દુવાળું હોય, બેડોળ હોય, તેવાં મોતી એબ વાળાં કહેવાય છે.

નવ જાતનાં મણિ.

૧ માણેકને પેડુંમણિ તથા શ્રીમણિ કહે છે. ૨ હરિમણિની જાતિ હીરાને કહે છે, તે નીલમણિ કહેવાય છે. ૩ સ્ફટિક જે

ચંદ્રમણિ કહે છે. ૪ પાનું જેને મરકત મણિ કહે છે. ૫ હીરો જેને કૈસ્તુભમણિનો હાર કહે છે. ૬ પરવાળું જેને રક્તમણિ કહે છે. ૭ લસણીઉં જેને વિમનિ વર્ણુહાર કહે છે. ૮ ગોમેધક જેને પુષ્પમણિ હાર કહે છે. ૯. જેને મુક્તાહાર કહે છે.

બનાવટી મોતી.

સાચાને પણ હારે તેવાં મોટાં મોતી ચીના લોકો બનાવે છે. પ્રથમ તો માટી જેવા પદાર્થમાં અગરબત્તી નાખી ઝીણી મોટી ગોળીઓ બનાવી સુકવે છે. પછી તે લોક પોતાને ત્યાં પાણી ભરેલાં નાનાં તળાવો રાખે છે, તેમાં સમુદ્રની જાતની છીપો રાખે છે તથા તેને ઉછેરે છે. પછી પાણીમાં તે છીપો બહાર મોઢું કાઢે છે ત્યારે જે ગોળીઓ છે તે અંદર તેના મોઢામાં નાંખે છે, એટલે તે છીપની અંદરની કાચુ માછલી તે ને ગોળી ઉપર મોતીના જેવું પડ ચઢાવે છે. વખતે તેમાંથી તે મોતી પેલ્લીઆર આદ્દેલા પણ જેવાં પણ થઈ જાય છે. બીજાં બનાવટી મોતી સસ્તાના જેવાં ખોપાનાં પણ બને છે, તેમ કાચુ માછલીની આંખોમાં તેજદાર પદાર્થ છે. તેના સંયોગથી બનાવટી મોતી પણ બને છે.

બાતલ મોતીની ડગળી.

મોતીમાં જરા બાતલ ભાગ હોય, તેમાં ગોળ અગર ચોરસ ડગળી મારેલી હોય તો જાણે છે. જેવું મોતીનું તેજ તેવીજ છીપની ડગળી કોતરીને સરેસથી બરાબર લાગુ પાડી શકાય છે; પછી પારાની ભાંગનો ઓપ ચડાવવાથી તે ડગળી તરત દેખાતી નથી. આ બાબતમાં ડગળી મારવાની કારીગરી વધારે છે.

મોતીનાં મોટાં વીંધ.

મોતીનાં મોટાં વીંધમાંથી નાનાં વીંધ થાય છે. તેનો એક જાતના તેજદાર પદાર્થનો સુરમો બને છે, જેને વીંધમાં લાગુ કરવાથી બારીક વીંધ થાય છે. તે મોતી વજનમાં પણ વધી જાય છે, જેથી કિંમત પણ વધે છે.

જુદી જુદી જાતનાં મોતી.

છીપનાં કુચાં મોતી જે બને છે તે અબરખમાંથી બને છે. તેની અંદર રાગ ભરવામાં આવે છે, તે કુચાં ૫.૫ છે. બીજા નંબરનાં મોતી મીણ ભરી બનાવવામાં આવે છે, અને તેના ઉપર તેજ લાવવા માછલાંનાં ભીંગડાં

ઉકાળી તેમાંથી નીકળતો તેજસ્વી પદાર્થ છુટો પાડી કામમાં લે છે. તેમ વળી બીજાં હલકાં ભારે મોતી પણ ઘણી જાતનાં આવે છે. છીપની સાથે કુદરતી ચીજને બની આવે છે. તે મારા ધારવા પ્રમાણે તો જે વખતે મોતી કાઢવામાં આવે છે તેજ વખતે છીપની સાથે બીજી વસ્તુઓ લાગુ કરી દેતા હશે, જેથી બની આવતી હશે. વળી તાજી હોય ત્યારે જરા નરમ પણ હોય છે, જેથી કારીગરો છીપમાંથી કારીગરી બનાવતા હશે એમ અનુમાન થાય છે. મોતી બાફમાં બફાએલ છે કે નહિ તે કારીગરોએ જાણવું; એટલે કે માછલીના પેટમાં મોતી બફાણું હોય તેને જાણવું. બીજું અગ્નિની આંચથી બફાણું હોય તેને પણ જાણવું, અગર જમીનના પેટની બાફ લાગી હોય, તેમ વળી માટી જેવાં મોતી હોય તેને પણ ઝવેરીઓએ જાણવું. મોતીવાળી વસ્તુ જમીનમાં રાખવી નહિ.

મોતીની મૂર્તિઓ.

કેટલેક ઠેકાણે મોતીની પણ મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે. તે તાજાં મોતી જ્યારે છીપમાંથી બહાર નીકળે છે ત્યારે નરમ હોય છે, તેમાંથી જે વસ્તુ અથવા પ્રતિમાઓ બનાવવી હોય તે ઉતાવળથી અને હુશિઆરીથી બની શકે છે.

મોતી વીંધવાં.

મોતીનો દાણો સરવો હોય ત્યારે તેને જોવો કે, આને ક્યાંથી વીંધવાથી સારો અને સરખો દેખાશે? મોતી જો બરાબર વીંધાણું ન હોય તો કિંમતમાં ઓછું થાય છે; સરખું અને સારૂં વીંધાય તો કિંમતમાં વધે છે. મોતી પીપર તથા આંબાનાં લાકડાંમાં બેસાડીને વીંધાય છે. મોતીને લાકડાંમાં અરધું બેસાડવું અને અરધું બહાર રાખવું. મોતી સારવાની સારડીઓ બારીકમાં બારીક હોય છે, જેને પાણી મીણવાળથી અથવા તેલનું મોણું પાણી પવાય છે. મોતી સારે છે ત્યારે તે પાણીથી ભરપુર હોય તોજ સારૂ અને જલદી સરાય છે. સારડીને વખતો વખત પાણી પવાય છે. મોતી સારવામાં હાથ સ્થીર રાખવાની જરૂર છે. મોતી વીંધતાં સારડી અંદર તુટી તો બીજી કોરથી વધારે પાણીવાળી સારડી મુકવાથી તુટેલો ભાગ નીકળી જશે. મોતીને સારતાં સારતાં પાણી વીંધ માથે પુરૂં નાખ્યેજ જવું. પાણી ભરપૂર હોય તોજ મોતી સારૂં વીંધાય છે.

મોતીમાં શુભાશુભ ચિન્હો.

મોતી ગોળ પાણીદાર સફેદ ગુલાબી ઝળકાટાની અંદર બારીક ચિન્હો હોય છે, તેનાં ફળ નીચે પ્રમાણે.— જે મોતીના મધ્યભાગમાં સૂક્ષ્મ માખીના પગના આકારનો લીસોટો હોય તેવું મોતી રાખવાથી દ્રવ્યનો નાશ થાય છે. જે મોતીનો આકાર લંબગોળ હોય તથા તેના મધ્ય ભાગમાં જો આકાશના રંગ સરખું વલયાકારે ચિહ્ન હોય તો તેવું મોતી લેવાથી પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે મોતીનો આકાર ચપટો હોય, તથા જેનો રંગ પીળાશ મારતો હોય, તેવું મોતી ગ્રહણ કરવાથી પરિવારમાં રોગની ઉત્પત્તિ થાય છે. જે મોતીનો આકાર ગોળ હોય, પણ જો તેનો રંગ ચંદ્રમા સરખો હોય, તો તેવું મોતી ગ્રહણ કરવાથી દુષ્ટ ગ્રહોની પોતાને પીડા થાય છે. જે મોતીનો આકાર એક તરફ અણીદાર અને બીજી તરફ ચપટો હોય તથા તે પણ આકાશના રંગ સરખો હોય તો તેવું મોતી ગ્રહણ કરવાથી પોતાના કુટુંબની વૃદ્ધિ થાય છે. જે મોતી મધ્ય ભાગમાંથી પાતળું અને બન્ને બાજુએ ગોળ આકારનું હોય તેવું મોતી ગ્રહણ કરવાથી પોતાનાં સંતાનો જીવી શકતાં નથી. જે મોતીનો આકાર મધ્ય ભાગમાંથી જાડો અને બન્ને બાજુએ પાતળો એવો લંબગોળ હોય તેવું મોતી રાખવાથી પોતાની સ્ત્રીનું તત્કાળ મૃત્યુ થાય છે. જે મોતીનો આકાર ગોળ હોય પણ તેનો રંગ પીળાશપર હોય તેવું મોતી રાખવાથી પોતે વિદ્વાન થાય છે. વળી જે મોતીનો આકાર ઉપરથી અણીવાળો તથા નીચેથી ગોળ હોય તથા તેનો રંગ અત્યંત તેજદાર અને પાણીવાળો સફેદ હોય તેવું મોતી ગ્રહણ કરવાથી પોતાના વંધ્યત્વપણાનો નાશ થાય છે. જે મોતી ગોળ તેજદાર પાણીવાળું હોય, પણ જો તેમાં સૂક્ષ્મ સ્ફટિક સરખો આકાર માલુમ પડે તો તેવું મોતી ગ્રહણ કરવાથી પોતાને કુષ્ટ નામના દુષ્ટ રોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે મોતીનો આકાર લંબગોળ હોય તથા તેના છેડા ઉપર શ્યામ રંગનું બિંદુ હોય તો જાણવું કે આ મોતી ગ્રહણ કરવાથી પોતાને [illegible] વસ્તુ પડશે. વળી જે મોતી ગોળ હોય, પણ તેના મધ્ય ભાગમાં [illegible] રંગનું સૂક્ષ્મ મકોડાના આકારનું ચિન્હ હોય તો તેવું મોતી ગ્રહણ કરવાથી દ્રવ્યનો વિનાશ થાય છે [illegible] મોતીનો આકાર [illegible] હોય તથા રંગ [illegible] સૂક્ષ્મ [illegible] હોય તો પણ તેજદાર [illegible] જાણવું કે તેવું મોતી ગ્રહણ [illegible] મોતીનો આકાર ગોળ હોય તો પણ [illegible] તેવું મોતી ગ્રહણ કરવું. [illegible] પણ તેનો રંગ [illegible]

તેવો હીરો લેવાથી પોતાને અંધાપો પ્રાપ્ત થાય છે. જો હીરાની કીનારીપર શ્યામ રંગનું કાગડાની આંખ જેવું ચિન્હ માલુમ પડે તે રાખવાથી પોતાની બુદ્ધિ અતિશય તીવ્ર થાય છે. જો હીરાની કીનારીપર પીળા રંગનું મનુષ્યના પંજાના આકારનું ચિન્હ માલુમ પડે તેવો હીરો ગ્રહણ કરવાથી પોતાનું માન વધે છે. જો હીરાની કીનારીપર શ્યામ રંગનું ઘુવડ પક્ષીના મુખની આકૃતિનું ચિન્હ દેખાય તે હીરો ગ્રહણ કરવાથી રાત્રિ અંધપણું આવે છે. વગેરે વગેરે હીરામાં પણ અનેક ગુણ દોષ રહેલા છે.

બાતલ મોતી સુધારવાની રીત.

પ્રથમ તો મોતીમાં પાણી કમી હોય તો તેના ઉપરનું પડ ઉખેડી અંદરથી તેજવાળું પડ કાઢવું. તે પડ હાથની ચાલાકીથી ચપ્પુની, નસ્તરથી અથવા બીજાં હથિયારથી કાઢી લેવું. અને પડ કદી મજબુત હોય તો તેને સંઘાડે ચઢાવી, ખાસ તેની પથરીઓ (ઘસવાની) તૈયાર વિલાયતથી આવે છે, તેનાથી પડ છોલી નાંખવાં, પછી લાલી પથરીથી ઓપ ચઢાવવો; અને ત્યાર બાદ બંગ ભસ્મથી પાલેસ કરવું જેથી ઓપ તથા પાણી બરાબર ચડી જશે. બંગભસ્મ બનાવવાની રીત એવી છે કે કલ્લીના ઝીણા ઝીણા ટુકડા કરી અગ્નમાં નાંખી તેની બળી કરવી. પછી બહાર કાઢવાથી મરમરા જેવી કલ્લીની કડી થઇ જશે. પછી તેને વાટીને વિભૂતિ બનાવવી, તેનાથી ઓપ ચડે છે. વળી દીપના ચુનાથી પણ ઓપ ચડે છે. મોતી સંઘાડે ચઢાવવાનું તે વિલાયતી સંઘાડા બારીક ઘડીઆળના કામમાં આવે છે, તેના ઉપર ચઢાવવું. અને તેને છોલવાના હથિયાર પણ બારીક આવે છે. મોતીમાં સોરાખ ન હોય તોપણ સંઘાડેથી સોરાખ થઇ જાય છે. બાતલ મોતી કારીગરે જોવું અને જે મોતી સુધરે તેમ હોય તેનેજ સુધારવું. કેટલાએક કારીગરો મોતીમાંથી ડાઘ કાઢી શકે છે, તેમ રંગબદલો પણ કરી શકે છે, એમ સમજાય છે.

મોતી ધોવા તથા સાફ કરવા વિષે.

મોતી પ્રથમ તો બાઇકાર્બોનેટ ઓફ સોડા એટલે જેને અલ્પજ્ઞ લોકો સાજીના ફુલ કહે છે, તે તથા લીંબુનો રસ તથા ખાંડ એ ત્રણ વસ્તુથી ધોવાય છે. વળી એ.ખામાં મોતી પલાળવાથી પણ ધોવાય છે. બીજી રીત પ્રમાણે પાણીમાં ગુલાબનું અત્તર નાખી પાણીમાં ઉકાળી પછી તે ફુ[illegible] બનાવવાથી પણ સાફ થાય છે, અને તેજદાર થાય છે. ભરીકે,

લીંબુનો રસ અને પત્તામાંથી પણ સાફ થાય છે. ખાંડ તથા ચોખાથી પણ સાફ થાય છે. મોતી ધોવામાં વખતે પીળાં કે રંગબદલો થઈ જાય છે, માટે કારીગરોએ તે જાણવાની જરૂર છે. તે દવાઓમાં ખાર પાણી આવવાથી રંગ બદલ થઈ જાય છે, માટે મોતી ધોતાં સાવચેત રહેવાની જરૂર છે.

બનાવટી ઝવેરાત.

તરેહવાર રંગનાં માણેક, પાનાં, લીલમ, પરવાળાં વગેરે કેટલીએક જાતના દવાના બાંધાથી બને છે. કેટલાએક તો ખોટા નંગને રંગપાણી એવી જાતનો ચઢાવે છે કે જેને સાચાં જેવુંજ કાચા કારીગરો કહી દે છે. ખોટું ઝવેરાત પારખવાની અનેક જાતની ખુબી છે, તે કારીગરોએ જાણવાની જરૂર છે. ખોટું ઝવેરાત પાણીથી અને વજનથી ઓળખવું. જેના અંગની ખુબી સાચાં ખોટાંની જુદી તરેહની હોય છે. બનાવટી ઝવેરાત પોતા પાસે નમુના તરીકે દરેક કારીગરોએ રાખવાની જરૂર છે.

ઝવેરાતના દેશોદેશના તોલ.

મુંબઈમાં ચોવીશ રતીનો એક ટાંક, કલકત્તામાં ચોવીસ રતીનો એક ટાંક, જયપુરમાં ચોવીસ રતીનો એક ટાંક, અમદાવાદમાં સાડીચોવીસ રતીનો એક ટાંક, મુંબઈના ઝવેરાતના તોલની એકસો રતી હોય તેનો બીજાં શહેરોમાં ફેરફાર થાય છે તેની સમજ. જયપુરમાં ૧૦૪ રતી થાય છે. કલકત્તામાં ૧૦૪ રતી થાય છે. પુનામાં સોએ સો રતી થાય છે. અમદાવાદમાં ૧૦૨ રતી થાય છે. યુરોપમાં કેરેટનો હીસાબ છે. મુંબઈમાં ૧૦૪।।= રતી હોય ત્યારે યુરોપમાં એકસો કેરેટ થાય છે. યુરોપમાં તમામ જાતનાં ઝવેરાતનો તોલ કેરેટના હીસાબથી થાય છે. મુંબઈ અને પુનાના ઝવેરાતનો તોલ એકજ છે. એક બરીની બાસઠ રતી બરી એટલે એમ સમજવું કે એક તોલાનું નામ બરી. અરધા તોલાની ૩૧ રતી, પા તોલાની ૧૫।। રતી બે આની બારની ૭।। રતી, અને એક આની બારની ૩।।= રતી થાય છે.

મોતીના મોઢાના હીસાબ.

જેટલી રતી હોય તેને પોતાની સાથે ગુણાકાર કરવો, પછી જે આંક આવે તેને ચોતાસે ભાગાકાર કરવો, પછી જે ભાગાકાર આવે તેને જેટલી રતી ઉપરની હોય તેનો પાછો ગુણાકાર કરવો. ને ગુણાકારના

જેટલા આંકડાનો જે ભાગ આવે તેને જેટલા દાણા હોય તેને તેટલેજ ભાગે વેંચવાથી ચવનો હીસાબ બરાબર થાય છે. ચોવીસ રતીનો એક ટાંક.

રતી.	ચવ અને દોકડા દાણા ૧ ના.	રતી.	ચવ અને દોકડા દાણા ૧ ના.
૦)=	૦) ૧॥	૨	૨। ૪
૦।	૦) ૩॥	૨)~	૨। ૧૮॥
૦।~	૦) ૫॥	૨)=	૨॥ ૮॥
૦।=	૦) ૮	૨)≡	૨॥ ૨૪
૦।≡	૦) ૧૧	૨।	૨॥ ૧૫
૦॥	૦) ૧૪	૨।~	૨) ૬
૦॥~	૦) ૧૮	૨।=	૩) ૨૩
૦॥=	૦) ૨૨।	૨।≡	૩। ૧૫॥
૦॥≡	૦। ૨	૨॥	૩॥ ૮
૦॥।	૦। ૭	૨॥~	૩॥ ૧
૦॥।~	૦। ૧૨॥	૨॥=	૩॥ ૧૫॥
૦॥।=	૦। ૧૮॥	૨॥≡	૪ ૧૩॥
૦॥।≡	૦॥	૨॥।	૪। ૮
૧	૦॥ ૭।	૨॥।~	૪॥ ૩
૧)~	૦॥ ૧૪॥	૨॥।=	૪॥ ૨૩।
૧)=	૦॥ ૨૨।	૨॥।≡	૪॥। ૧૯
૧)≡	૦॥। ૫॥	૩	૫) ૧૫॥
૧।	૦॥। ૧૪॥	૩)~	૫। ૧૨
૧।~	૦॥। ૨૩॥	૩)=	૫॥ ૯।
૧।=	૧) ૮	૩)≡	૫॥। ૭
૧।≡	૧) ૧૮।	૩।	૬) ૫
૧॥	૧। ૪	૩।~	૬। ૩॥
૧॥~	૧। ૧૪॥	૩।=	૬॥ ૨॥
૧॥=	૧॥ ૧	૩।≡	૬॥। ૨
૧॥≡	૧॥ ૧૩	૩॥	૭) ૧॥
૧॥।	૧॥। ૦।	૩॥~	૭। ૨
૧॥।~	૧॥। ૧૩	૩॥=	૭॥ ૨॥
૧॥।=	૨) ૧।	૩॥≡	૭॥। ૪
૧॥।≡	૨ ૧૫	૩॥।	૮) ૫॥

રતી.	ચવ અને દોકડા દાણા ૧ ના.	રતી.	ચવ અને દોકડા દાણા ૧ ના.
૩।।-	૮। ૭।	૫।।।-	૧૯ ૧૦
૩।।=	૮।। ૧૦।।	૫।।।=	૧૯।। ૨।।
૩।।≡	૮।।। ૧૩।।	૫।।।≡	૨૦) ૧૯।।
૪)	૯) ૧૬।।	૬)	૨૧) ૫।।
૪)-	૯। ૨૦।।।	૬)-	૨૧) ૫।।
૪)=	૯।। ૨૪।।	૬)=	૨૧। ૨૪
૪)≡	૧૦ ૪।।	૬)≡	૨૧।।। ૧૮।।
૪।	૧૦। ૯।।	૬।	૨૨। ૧૩
૪।-	૧૦।। ૧૫।।	૬।-	૨૨।।। ૮
૪।=	૧૦।।। ૨।।	૬।=	૨૩। ૩
૪।≡	૧૧। ૩	૬।≡	૨૩।। ૨૪
૪।।	૧૧।। ૧૦	૬।।	૨૪) ૨૦।
૪।।-	૧૧।।। ૧૭	૬।।-	૨૪।। ૧૭
૪।।=	૧૨। ૦।	૬।।=	૨૫) ૧૪।।
૪।।≡	૧૨।। ૮।।	૬।।≡	૨૫।। ૧૨
૪।।।	૧૨।।। ૧૭।	૬।।।	૨૬) ૧૦
૪।।।-	૧૩। ૧।।	૬।।।-	૨૬।। ૯
૪।।।=	૧૩।। ૧૧।।	૬।।।=	૨૭) ૮
૪।।।≡	૧૩।।। ૨૧।।	૬।।।≡	૨૭।। ૭
૫)	૧૪। ૭	૭)	૨૮) ૭
૫)-	૧૪।। ૧૮	૭)-	૨૮।। ૭।
૫)=	૧૪) ૪।।	૭)=	૨૯) ૮।।
૫)≡	૧૪। ૧૬।।	૭)≡	૨૯।। ૯।।
૫।	૧૫।।। ૪	૭।	૩૦ ૧૧।।
૫।-	૧૫) ૧	૭।-	૩૦।। ૧૩।।
૫।=	૧૬।। ૫	૭।=	૩૧) ૧૬
૫।≡	૧૬ [illegible]	૭।≡	૩૧।। ૧૯
૫।।	૧૭ ૮	૭।।	૩૨ ૨૨।।
૫।।-	૧૭। ૨૨।।	૭।।-	૩૨।। ૧
૫।।=	૧૮। ૧૨।।	૭।।=	૩૩। ૧૫
૫।।≡	૧૮।। ૩	૭।।≡	૩૩।। ૧૦।।
૫।।।	૧૮।।। ૧૪	૮)	૪૮ ૧૧

રતી.	ચર અને દોકડા દાણ્યા ૧ ના.	રતી.	ચર અને દોકડા દાણ્યા ૧ ના.
૭ાા−	૩૪ાા ૨૧ાા	૯ાા−	૫૫) ૧૬
૭ાા=	૩૫ાા ૩	૯ાા=	૫૫ાા૧૧ાા
૭ાા≡	૩૬) ૯ાા	૯ાા≡	૫૬ાા ૭ાા
૮)	૩૬ાા ૧૬ાા	૧૦)	૫૭। ૪
૮)−	૩૭) ૨૪	૧૦)−	૫૮) ૧
૮)=	૩૭ાા ૭	૧૦)=	૫૮ાા ૨૩
૮)≡	૩૮ ૧૫ાા	૧૦)≡	૫૯ ૨૧
૮।	૩૮ાા ૨૪ાા	૧૦।	૬૦) ૧૯
૮।−	૩૯ાા ૮ાા	૧૦।−	૬૦ાા ૧૭ાા
૮।=	૪૦) ૧૮ાા	૧૦।=	૬૧ાા ૧૭
૮।≡	૪૦ાા ૩ાા	૧૦।≡	૬૨। ૬૬ાા
૮ાા	૪૧ાા ૧૪	૧૦ાા	૬૩) ૬૬ાા
૮ાા−	૪૨) ૦ાા	૧૦ાા−	૬૪ાા ૧૭ાા
૮ાા=	૪૨ાા ૧૨	૧૦ાા=	૬૫। ૧૯
૮ાા≡	૪૩) ૨૪	૧૦ાા≡	૬૬) ૨૦ાા
૮ાાા	૪૩ાા૧૫ાા	૧૦ાાા	૬૬ાાા ૨૩
૮ાાા−	૪૪। ૨૪	૧૦ાાા−	૬૭ાા
૮ાાા=	[illegible]	૧૦ાાા=	૬૮ાા ૩ાા
૮ાાા≡	[illegible]	૧૧)	૬૯। ૭
૯	[illegible]	૧૧)−	૭૦) ૧૧
૯−	[illegible]	૧૧)=	૭૦ાા ૧૫ાા
[illegible]	[illegible]	૧૧)≡	૭૧ાા ૨૦ાા
[illegible]	[illegible]	[illegible]	૭૨। ૧
[illegible]	[illegible]	[illegible]	૭૩। ૬ાા
[illegible]	[illegible]	[illegible]	૭૪) ૧૩
[illegible]	[illegible]	[illegible]	૭૪ાા ૧૬ાા
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

રતી.	ચર અને દોકડા દાણા ૧ ના.	રતી.	ચર અને દોકડા દાણા ૧ ના.
૧૧॥।	૮૦॥। ૪	૧૮	૧૮૫॥ ૧૨॥
૧૧॥।	૮૧॥ ૧૪	૧૯	૨૦૬॥। ૭
૧૨	૮૨॥	૨૦	૨૨૯) ૧૧૬॥
૧૩	૯૬॥। ૭	૨૧	૨૫૨॥ ૧૫॥
૧૪	૧૧૨। ૧૪	૨૨	૨૭૭॥ ૪૮
૧૫	૧૨૮॥। ૧૫॥	૨૩	૩૦૩ ૭
૧૬	૧૪૬॥ ૧૬॥	૨૪	૩૩૦
૧૭	૧૬૫॥ ૭		

કોલસા.

કોલસા એ બળતણના કામમાં વાપરવામાં આવે છે. તેમાં પણ મુખ્યત્વે કરીને મ્હોટાં કારખાનાંઓ, મીલો આગબોટો અને રેલ્વેનાં એન્જીનોમાં બાળવામાં આવે છે. કોલસા તમામ જાતનાં બળતણ કરતાં પણ વધારે સસ્તા અને સહેલા પડે છે.

કોલસાની ખાણોની શોધ—મી. બોલ પોતાના જુગર્ભ નામના પુસ્તકમાં કહે છે કે, હિંદુસ્તાનમાં નીચે કહેલાં સ્થળોમાં કોલસાની ખાણો જડી આવવા સંભવ રહે છે.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાન, મદ્રાસ ઇલાકો, અને વરેદનાર.માં સુમારે પંચ ચોરસ મૈલ વિસ્તારમાં. [illegible] નિઝામશાહી, કમરામ, નાગુર, અંતરગાંવ, સાહી અને પાવના. **બંગાળા**—રાજમહાલ, દેવગઢ, કરારબારી, રાણીગંજ, ઝેરીઆ, બોકારો, [illegible] દક્ષિણ કર્ણપુર, સોન, રામગુરી, આરસેબા અને [illegible] વાયવ્ય પ્રાંત—નરબદા [illegible] મોરણી [illegible] મધ્ય હિંદુસ્તાન—[illegible] ઉમરી, છિંદવાડ અને [illegible] મધ્ય પ્રાંત—[illegible] ૬૬ પુર [illegible] અને કોરબા. મધ્ય પ્રાંત—[illegible] ૬૬ પુર [illegible] અને [illegible] હૈદ્રાબાદ—[illegible] કોલસા ખાસ [illegible] દેશને [illegible] અને [illegible] મંજુરની [illegible] ને મનુ [illegible] છે અને [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] સંભવ છે. **સિંધના નજીકનો મુલક—બ્લોચાન**

મારમાં પણ ચાર આવ્યો છે. શાહીગર, ચામગંજ, અને વજરી પ્રાંત વગેરે વગેરે. ફારસી નહેર પણ ચાર આવ્યુ છે. પંજાબ, ઝાંગ, સેગટાઇ, ફ્સ, સાગાબાન, ફેરાય, નુરાર, એ જગ્યોએ કાપવાની ભાની ભાની આવ્યો છે. હીન, પીઠ, અનેનગાળા વગેરે વગેરે. સિમાલયી પ્રોફે-સીવીક નહેર ફેરલી પાસે બે આવ્યો છે. દારજીલીંગ જીલ્લામાં એક આવ્યુ છે. આસામ પ્રાંત, ફરા, ફીનર, ખાસી અને જયંતિ ફીનર, નુગ ફીનર, ફેનર આસામ, નૈપુર. નગીરીના, અની અને ફેમાઉ વગેરે વગેરે. આ અરેફા-આમગાન, પેગ. ફેનાસરીમ, ફેનર અફરેગ, આરાઆન વગેરે

હિંદુસ્તાનમાં ૧૮૦૦ની સાલમાં ૩૮૩૫૦૧૮ ટન કોલસા નિકળ્યા હતા તેની કિંમત ૫૮૦૭૯૮ ગણવામાં આવી હતી. યુરોપ તથા ઈંગ્લેન્ડથી કોલસાની પુરવણી આવે છે.

હિંદુસ્તાનની ઉન્નતિનો ઉત્તમ ઉપાય.

હિંદુસ્તાનના લોકોના હાલ ઉદ્યમ અને વ્યાપારની ... [illegible] ... માટે બુદ્ધિથી ... [illegible]

[illegible]

શ્રી સૂર્યનારાયણો જયતી.

દેવજ્ઞ પંડિત મૂળજી ભીમજીનું જીવન ચરિત્ર.

દેવજ્ઞ પંડીત મુળજી ભીમજીનું જીવન ચરીત્ર લખવામાં આવે છે. [illegible] કે દુનીઆમાં મનુષ્યદેહ મળો ઉત્તમ છે. તેમાં વળી બ્રાહ્મણ ઉ[illegible]મ છે તેમાં વળી સર્વજ્ઞ વિદ્વાન ભાગ્યેજ થોડા જાણે. આવા વિદ્વાન [illegible] દુનિયામાં પરોપકાર કરવા વાળા કે જેણે આખો પોતાનો અવતાર તન મન ધનથી બ્રાહ્મણના છોકરાઓને ભણાવવામાં ગુજાર્યો છે. વળી ઘણી દયાથી પોતાના ઘરનાં ખાનાં પુસ્તકો આપી હજારો બ્રાહ્મણોને વિદ્વાન પંક્તીમાં લાવ્યા છે. તે જેણે પુર્ણ પુન્ય કર્યું હોય તેજ આવાં કામ થાય. એવા દેવજ્ઞ મુળજીભાઇનો જન્મ શ્રી રાધા દામોદરજીની ઉપાસના કરવા વાસ્તે ગીરનારાયણ જ્ઞાતી કાર [illegible] શાખા માધ્યંદની ગોત્રમાં પંડીત ભીમજીનાં ધર્મપત્ની [illegible]ને ઉદરે સંવત ૧૮૭૦ ની સાલમાં શ્રી જુનાગઢના સોરઠ દેશમાં શ્રી ઉત્તમ [illegible] થયો છે. જે ગામમાં શ્રી મહારે[illegible] [illegible] મીર જે છે. [illegible] પંડીત [illegible] ઘરમાં પુરીમાર્ગની રીતે [illegible] છે તે ગામ. જન્મ થયો છે [illegible] માર્ગશીર્ષ માસમાં જે [illegible] ગ્રહ [illegible] જન્મ [illegible] છે ને [illegible] થયો છે. તે વખતે [illegible] હતા તેથી [illegible] પોતાના [illegible] સુખ [illegible] ઘેર લાગે અને રીદ્ધ સીદ્ધી [illegible] મેવા [illegible] તેથી [illegible] તન મન ધનથી [illegible] મે[illegible] [illegible] તે વખતે [illegible] [illegible] હતા. તે [illegible] આવ્યા [illegible] જેમ [illegible] હતા તેમ આ પંડીત [illegible] પોતાના મન રૂપી [illegible] તેથી [illegible] ત્યાં [illegible] હતા. તે વખતે [illegible] મુળજીભાઇએ [illegible] કરવા વિચાર કર્યો હતો. [illegible] મુળજીભાઇએ [illegible] તે કે તમો [illegible] વિચાર કરો ને વિદ્યાભ્યાસ [illegible]

માટમાં ત્રણ ચાર ખાણો છે. શાહીગર, ચામરસંગ, અને વજરી પ્રાંત વગેરે વગેરે. કોટકી નજીક ત્રણ ચાર ખાણ છે. પંજાબ, અંબ, સેગરાડ, રામપુરા, સાવાખાન, દેરાજ, શુરપુર, એ જગ્યાએ કોલસાની ન્હાની ન્હાની ખાણો છે. દૌન, પીંડ, ભગોનવાળા વગેરે વગેરે. હિમાલયથી પ્રદેશકોલીક નજીક દોડલી પાસે બે ખાણો છે. દારજીલીંગ જીલ્લામાં એક ખાણ છે. આસામ પ્રાંત, ડફળા, ડોંગર, ખાશી અને જયંતિ ડોંગર, ગુરો ડોંગર, ઉત્તર આસામ, જેપુર, નઝીરીયા, જાની અને દેસાઈ વગેરે વગેરે. બ્રહ્મદેશ–આરાકાન, પેગૂ, ટેનાસરીમ, ઉત્તર બ્રહ્મદેશ, આંદામાન વગેરે.

હિંદુસ્તાનમાં ૧૮૯૯ની સાલમા ૩૮૩૫૦૧૮ ટન કોલસા નિકળ્યા હતા જેની કિંમત ૫૪૩૧૯૧ ગણવામાં આવી હતી. યુરોપ તથા બીજા દેશોમાં કોલસાની પુષ્કળ ખાણો છે.

હિંદુસ્તાનની ઉન્નતિનો ઉત્તમ ઉપાય.

હિંદુસ્તાનના લોકોનાં કળા કૌશલ્ય અને વ્યાપારની એક વખતે અપૂર્વ પ્રગમા થતી હતી. અને તેમના અપૂર્વ બુદ્ધિથી સર્વ યુરોપખંડ આશ્ચર્ય પામતો હતો આ વિષેનો ઇતિહાસ આજ નવો કહેવા જેવું નથી. હિંદુસ્તાનનું કળાકૌશલ્ય હાલમાં જો કે નાશ પામી ગયું છે. તથાપિ એક વખત એવો પણ હતો કે તેનું સર્વ જગતમાં આશ્ચર્ય માનવામાં આવતું હતું અને જે પાશ્ચાત્ય દેશો આજે સુધારાના શિખર પર ચઢી બેઠેલા છે, તેમજ જે વિદ્યા અને કળામાં નિપુણ થઈ જગતના [illegible] કરી રહ્યા છે તેઓજ એક વખત આપણી કળાનું અનુકરણ કરી તેની નકલ [illegible] [illegible] [illegible] હતા એમ ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે. હિંદુસ્તાનના કળાકૌશલ્ય અને હુન્નર [illegible] પ્રગમા હજારો યુરોપના [illegible] કરી છે હિંદુસ્તાનનું "સુવર્ણભૂમિ" એ નામ પ્રાચીન [illegible] પ્રસિદ્ધ છે હિંદુસ્તાનની અખૂટ સંપત્તિ અને [illegible] [illegible] [illegible] પણ એટલી બધી છે કે તેની બરોબરી કોઈ પણ દેશ કરી શકે તેમ નથી આવા પ્રકારની અપાર સંપત્તિ અને આ દેશના જેવા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેનું [illegible] [illegible] પહોંચે તેવા શી નવાઈ?

શ્રી સૂર્યનારાયણો જયતી.

દૈવજ્ઞ પંડિત મૂળજી ભીમજીનું જીવન ચરિત્ર.

દૈવજ્ઞ પંડીત મુળજી ભીમજીનું જીવન ચરીત્ર લખવામાં આવે છે. કારણ કે દુનીયામાં મનુષ્યદેહ ઘણો ઉત્તમ છે. તેમાં વળી બ્રાહ્મણ ઉત્તમ છે તેમાં વળી સર્વજ્ઞ વિદ્વાન ખગોળ વીદ્યા જાણે. આવા વિદ્વાન આજકાલ દુનિયામાં પરોપકાર કરવા વાળા કે જેણે આખો પોતાનો અવતાર તન મન ધનથી બ્રાહ્મણના છોકરાઓને ભણાવામાં ગુજાર્યો છે. વળી ઘણી દયાથી પોતાના ઘરનાં પાનાં પુસ્તકો આપી હજારો બ્રાહ્મણોને વિદ્વાન પંગતીમાં લાવ્યા છે. કે જેણે પુર્વે પુન્ય કર્યું હોય તેજ આવાં કામ થાય. એવા દૈવજ્ઞ મુળજીભાઈનો જન્મ શ્રી રાધા દામોદરજીની ઉપાસના કરવા વાસ્તે ગીરનારાયણ જ્ઞાની કાર ... માં શાખા માધ્યંદની ત્રીપર્વમાં પંડીત ભીમજીના ધર્મપત્ની ... ને ઉદરે સંવત ૧૮૭૦ ની સાલમાં શ્રી જુનાગઢના સોરઠ દેશમાં શ્રી ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ગામમાં થયો છે. જે ગામમાં શ્રી મહાદેવજી ... નાથજી બીરાજે છે. અને નર્મદા ... પંડીતજીના ઘરમાં પુરીમાર્ગની રીતે બીરાજે છે તે ઘરમાં જન્મ થયો છે ઉત્તમ માર્ગશીર્ષ માસમાં જે માસ ગીતાજી પ્રમાણે જેના ... પર ... માસમાં સુદી ૧૧ ... જન્મ થયો છે. તે વખતે પોતાના ... હતા તેથી પોતાના પીતા ને પોતાના ... [illegible] ... સુખ અને રીદ્ધી સીદ્ધી ... [illegible] ... પુત્ર થયો તેથી તેના ... [illegible] ... તન મન ધનથી ... [illegible] ... વરસ ૭ ની ઉંમરે તે વખતે ... [illegible] ... ભણવા ... [illegible] ... આવ્યા હતા તે ... [illegible] ... ન સાંભળ્યાં જેમ મુરજી પોતે ... [illegible] ... હતા તેમ આ પંડીત ... [illegible] ... [illegible] ... પુત્રને ત્યાં ... હતા. તે ... [illegible] ... મુળજીભાઈને ... વિચાર ... [illegible] ... કહ્યું કે તમો ... [illegible]

ઘાટમાં ત્રણ ચાર ખાણો છે. શાહીગર, ચામરલંગ, અને વજરી પ્રાંત વ
વગેરે. કોટકી નજીક ત્રણ ચાર ખાણુ છે. પંજાબ, ઝંગ, સેગરાદ, શાપ
કુવા, સાલાખાન, દેશલ, નુરપૂર, એ જગ્યોએ કોલસાની ન્હાની ન્હા
ખાણો છે. દૌત, પીંડ, ભગોનવાળા વગેરે વગેરે. હિમાલયથી પ્રદેશ
કોલીક નજીક દોડલી પાસે બે ખાણો છે. દારજીલીંગ જીલ્હામાં એક ખા
છે. આસામ પ્રાંત, ડફલા, ડોંગર, ખાશી અને જ્યંતિ ડોંગર, ગુરો ડોંગર
ઉત્તર આસામ, જેપુર, નઝીરીયા, જાની અને દેસાઈ વગેરે વગેરે. બ્ર
પ્રદેશ–આરાકાન, પેગૂ, ટેનાસરીમ, ઉત્તર બ્રહ્મદેશ, આંદામાન વગેરે.

હિંદુસ્તાનમાં ૧૮૯૬ની સાલમાં ૩૮૩૯૦૧૮ ટન કોલસા નિકળ્યા
હતા જેની કિંમત ૫૪૩૧૯૧ ગણવામાં આવી હતી. યૂરોપ તથા બીજા
દેશોમાં કોલસાની પુષ્કળ ખાણો છે.

હિંદુસ્તાનની ઉન્નતિનો ઉત્તમ ઉપાય.

હિંદુસ્તાનના લોકોનાં કળા કૌશલ્ય અને વ્યાપારની એક
વખતે ઘણીજ પ્રશંસા થતી હતી; અને તેમની અપૂર્વ બુદ્ધિથી સર્વ
યુરોપખંડ આશ્ચર્ય પામતો હતો. આ વિષેનો ઇતિહાસ આજ નવો
કહેવો પડે તેમ નથી. હિંદુસ્તાનનું કળાકૌશલ્ય હાલમાં જો કે નાશ
પામી ગયું છે, તથાપિ એક વખત એવો પણ હતો કે તેણે સર્વ
જગતને આશ્ચર્ય સાગરમાં ડુબાડ્યું હતું અને જે પાશ્ચાત્ય દેશો આજે
સુધારાના શિખર પર જઈ પહોચ્યા છે, તેમજ સર્વ વિદ્યા અને
સર્વ કળાના નિપુણ થઈ પોતાના વિજયની પ્રશંસા કરી રહ્યા છે
તેઓજ એક સમયે આર્યનીય કળાનું શ્રેષ્ઠત્વ માન્ય કરી તેની તરફ આ-
દર અને માનની દ્રષ્ટિથી જોતા હતા એમ ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.
હિંદુસ્તાનના કળાકૌશલ્ય અને હુન્નર ધંધાની પ્રશંસા હજારો
યુરોપખંડવાસી પ્રવાસીઓએ કરી છે હિંદુસ્તાનનું "સુવર્ણભૂમિ" એ
નામ પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ છે. હિંદુસ્તાનની ખનિજ સંપત્તિ અને
કૃષિજન્ય સંપત્તિ હાલમાં પણ એટલી બધી છે કે તેની બરોબરી
કોઈ પણ દેશ કરી શકે તેમ નથી આવા પ્રકારની અપાર સંપત્તિ અને
આ દેશના જેવા ચતુર કારીગરો મળે તો પછી તેનું કળાકૌશલ
સર્વોત્કૃષ્ટતાને પહોંચે તેમાં શી નવાઈ?

શ્રી સૂર્યનારાયણો જયતી.

દૈવજ્ઞ પંડિત મૂળજી ભીમજીનું જીવન ચરિત્ર.

: દૈવજ્ઞ પંડીત મુળજી ભીમજીનું જીવન ચરીત્ર લખવામાં આવે છે. કારણ કે દુનિયામાં મનુષ્યદેહ ઘણો ઉત્તમ છે. તેમાં વળી બ્રાહ્મણ ઉત્તમ છે તેમાં વળી સર્વજ્ઞ વિદ્વાન ખગોળ વીદ્યા જાણે. આવા વિદ્વાન આજકાલ દુનિયામાં પરોપકાર કરવા વાળા કે જેણે આખો પોતાનો અવતાર તન મન ધનથી બ્રાહ્મણના છોકરાઓને ભણાવવામાં ગુજાર્યો છે. વળી ઘણી દયાથી પોતાના ઘરનાં ખાનાં પુસ્તકો આપી હજારો છોકરાઓને વિદ્વાન પંગતીમાં લાવ્યા છે. કે જેણે પુર્વે પુન્ય કર્યું હોય તેજ આવાં કામ થાય. એવા દૈવજ્ઞ મુળજીભાઈનો જન્મ શ્રી રાધા દામોદરજીની ઉપાસના કરવા વાસ્તે ગીરનારાયણ ગ્નાતી કારકરવૈદમાં શાખા આશ્વલાયની શ્રીપ્રવરમાં પંડીત ભીમજીનાં ધર્મપત્ની જમનાબાઈને ઉદરે સંવત ૧૮૭૦ ની સાલમાં શ્રી જુનાગઢના સોરઠ દેશમાં શ્રી ઉત્તમ ભાલાગામમાં થયો છે. જે ગામમાં શ્રી મહારાજ લક્ષ્મીનારાયણજી બીરાજે છે. અને તીર્થની બાલકૃષ્ણભાઈજી પંડીતજીના ઘરમાં પુષ્ટીમાર્ગની રીતે બીરાજે છે તે ઘરમા જન્મ થયો છે. ઉત્તમ માર્ગશીર્ષ માસમા જે માસ ગીતાજી પ્રમાણે જેમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા રહ્યા છે તે માસમાં સુદના ૧૧ સે મકારે મુ [illegible] નક્ષત્રમા જન્મ થયો છે. તે વખતે પોતાના [illegible] ને [illegible] હતા તેથી પોતાના પીતા ને પોતાના [illegible] પોતાની [illegible] ઘણુ સુખ અને રીધી સીધી ઘરમા [illegible] ઘેર [illegible] પુત્ર થયો તેથી તેના નામ [illegible] એવા તન મન ધનથી [illegible] કુટુંબની [illegible] ઉમર વરસ ૭ ની થઈ તે વખતે [illegible] મો- [illegible] પોતાના [illegible] થી [illegible] આવ્યા હતા તે [illegible] જ્ઞાનની જેમ મુળજી પોતાના [illegible] હતા તેમ આ પંડીત મુળજી [illegible] પોતાના ઘન રૂપી આયુષ્યી ઘરથી [illegible] તેથી [illegible] ત્યાં ફરતા હતા. તે વખતે પોતાના [illegible] વિચાર રાખ્યો હતો. [illegible] મુળજીભાઈને સ્વપ્ન થયું તે કે તમો બહાર [illegible] નો વિચાર કરો ને વિદ્યાભ્યાસ

પાડમાં પણ ચાર ખાણો છે. શાહીગર, ચામરલાંગ, અને વજરી પ્રાંત વ
વગેરે. કોલસી નજીક પણ ચાર ખાણ છે. પંજાબ, ઝાંગ, સેનગાર, [illegible]
ડુગ, શાહાખાન, દેરાવ, ગુરપુર, એ જગ્યોએ કોલસાની ન્હાની [illegible]
ખાણો છે. ડોન, પીંડ, બગોનવાળા વગેરે વગેરે. હિમાલયની પ્રદેશ
કોથીક નજીક દોલસી પાસે બે ખાણો છે. [illegible] એક ખા
છે. આસામ પ્રાંત, ડરગા, ડોંગર, ખાસી અને જ્યંતિ ડોંગર, [illegible]
ઉત્તર આસામ, જેપુર, નજીરીયા, ગની અને ડેમાઈ વગેરે વગેરે. [illegible]
બોરસા–આરાકાન, પેગૂ. ટેનાસરીમ, ઉત્તર બ્રહ્મદેશ, આંદામાન વગેરે.

હિંદુસ્તાનમાં ૧૮૯૯ની સાલમાં ૩૮૩૪૦૧૮ ટન કોલસા નિકળ્યા હતા જેની કિંમત ૫૬૩૧૫૧ ગણવામાં આવી હતી. યુરોપ તથા [illegible] દેશોમાં કોલસાની પુષ્કળ ખાણો છે.

હિંદુસ્તાનની ઉન્નતિનો ઉત્તમ ઉપાય.

હિંદુસ્તાનના લોકોનાં કળા કૌશલ્ય અને વ્યાપારની એક વખતે અપૂર્વ ઉન્નતિ થતી હતી; અને તેમની આગળ બુદ્ધિથી [illegible] આગળ પામતો હતો આ [illegible] ઇતિહાસ આજ [illegible] નથી. હિંદુસ્તાનનું [illegible] હાથમાં એ કે [illegible] એવા પણ હતો કે તેને [illegible] ૧૬૩ [illegible] પાસાના દેશો આવે [illegible] છે. તેમજ [illegible] વખતમાં કરી રહ્યા છે [illegible] કરી તેની [illegible] ઇતિહાસ આપી ચૂકે છે. [illegible] પોતાની વખતમાં [illegible] હિંદુસ્તાનનું "સુવર્ણભૂમિ" [illegible] અનિશ્ચિત [illegible] છે કે તેનું [illegible] આજ [illegible] એક [illegible] તેનું [illegible]

શ્રી સૂર્યનારાયણો જયતી.

દૈવજ્ઞ પંડિત મૂળજી ભીમજીનું જીવન ચરિત્ર.

: દૈવજ્ઞ પંડીત મુળજી ભીમજીનું જીવન ચરીત્ર લખવામાં આવે છે. કારણ કે દુનિયામાં મનુષ્યદેહ ઘણો ઉત્તમ છે. તેમાં વળી બ્રાહ્મણ ઉત્તમ છે તેમાં વળી સર્વજ્ઞ વિદ્વાન ખગોળ વીદ્યા જાણે. આવા વિદ્વાન આજ્ઞાપ્ત દુનિયામાં પરોપકાર કરવા વાળા કે જેણે આખો પોતાનો અવતાર તન મન ધનથી બ્રાહ્મણના છોકરાઓને ભણાવવામાં ગુજાર્યો છે. વળી ઘણી દયાથી પોતાના ઘરનાં ખાનાં પુસ્તકો આપી હજારો બ્રાહ્મણોને વિદ્વાન પંગતીમાં લાવ્યા છે. કે જેણે પુર્ણ પુન્ય કર્યું હોય તેજ આવાં કામ થાય. એવા દૈવજ્ઞ મુળજીભાઈનો જન્મ શ્રી રાધા દામોદરજીની ઉપાસના કરવા વાસ્તે ગીરનારાયણ જ્ઞાતી કાકર ગ્ગુર્જરમાં શાખા માધ્યંદની ત્રીપ્રવરમાં પંડીત ભીમજીનાં ધર્મપત્ની લક્ષ્મીબાઈને ઉદરે સંવત ૧૮૭૦ ની સાલમાં શ્રી જુનાગઢના સોરઠ દેશમાં શ્રી ઉત્તમ બાલાગામમાં થયો છે. જે ગામમાં શ્રી મહાદેવજી બાલનાથજી બીરાજે છે. અને નાથેની બાલકૃષ્ણભાઈજી પંડીતજીના ઘરમાં પુષ્ટીમાર્ગની રીતે બીરાજે છે તે ઘરમાં જન્મ થયો છે. ઉત્તમ માર્ગશીર્ષ માસમાં જે માસ ગીતાજી પ્રમાણે જેમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા રહ્યા છે તે માસમાં સુદની ૧૨ ને મંગળવારે મુળ નક્ષત્રમાં જન્મ થયો છે. તે વખતે પોતાના મન [illegible] ને કેટલી હતા, તેથી પોતાના પીતાને પોતાના [illegible] પોતાની મરજી ઘણું સુખ અને રીદ્ધી સીદ્ધી ઘરમ [illegible] તેને ઘેર સાગે પુત્ર થયો તેથી તેના [illegible] ની સેવા તન મન ધનથી કરતા હતા [illegible] ની ઉમર વરસ ૭ ની થઈ તે વખતે [illegible] કરેવ મેમાનો આવ્યા હતા. તે પછી [illegible] ઉપરથી ચાલ્યા ન સાલતાં જેમ મુરજી પોતાની [illegible] હતા તેમ આ પડીત મુ [illegible] પોતાના [illegible] હતા વખત રૂપી બાજુથી ઘરથી [illegible] જામનગરમાં પોતાના મામાને ત્યાં રહેતાં હતા. તે વખતે પોતાના મામને પુત્ર ન હોવાથી દત્તક કરવા વિચાર રાખ્યો હતો [illegible] વખતે વળી મુળજીભાઈને સ્વપ્ન થયું તે કે તમો બહાર ગામ જવાનો વિચાર કરો ને વિદ્યાભ્યાસ

કરો. એવું સ્વ [illegible] દો [illegible] ને મુછમા વિના પરણી નીકળી ગયા
શ્રી શુકદેવજી પોતાની માતાના ઉદરમાંથી જન્મ લઈને આવ્યા
પોતાના પીતાથી પછાડે દોડ્યા પણ પત્તો મળ્યો નહીં તેમ
ગુરૂજ્ઞાનાર્થે પણ આવ્યા ગયા. તેની પાછળ ગોતવાને વાસ્તે
માણીએ ઘણો શ્રમ કર્યો પણ પત્તો મળ્યો નહીં અને પાછા
તે પછી ગુરૂજ્ઞાન કરી શહેરમાં ગયા ત્યાં પરમગુરૂ
શ્રી શાંકરેશ્વર તથા નીલકંઠજીને ઘેર ઉતર્યા ને વિદ્યાભ્યાસનો
કર્યો. તેમ કરતાં પોતાની ઉપર ગુરૂની કૃપા થવી થઈ ગઈ, તે
તન મન ધનથી વિદ્યા ભણી તેમાં જ્યોતિષના મહાન શ્રી
[illegible]
[illegible]

... કરતા હતા. તેને આવ્યા જાણીને કહ્યું કે બેસો હું આવું છું. એ... ન સાંભળી આવેલા વિદ્વાનોના નામ ગુગળી બ્રાહ્મણ જ્યોતિર્વિદ ... નથુરામ બાધાભાઈ તથા જ્યોતિષી કલ્યાણજી તથા શાસ્ત્રી પેથુભાઈ ... રામ તથા સારસ્વત જ્યોતિષી નારાણજી તથા વ્યાસ ભાકર મંગા... ર જ્યોતિષી વ્યાસ ઇશ્વર વીગેરે ૨૦ વીસ વિદ્વાનો આવ્યા હતા. ... સર્વે મળી બેઠા અને મુકુંદભાઈએ તો કાંઈ પુછયું નહી ને સામાનું ... ન જાણી શકે કેમકે મનની વાત જાણવી તેનો ખાસ જ્યોતીષીનું કામ ... આ વાતથી જાણીને મુકુંદભાઈજીએ તો જ્યોતિષ સીદ્ધાંતોની રીતી ... ગંભીર વિષયમાં શાસ્ત્રાર્થ કરવા માંડ્યો. એ વાત સાંભળીને ... મુકુંદભાઈ તમે ઘણો સારો અભ્યાસ કર્યો છે તે આ નગરની શોભા ... છે એમ કહીને ત્યાંથી રવાના થયા, ને દફતે જામનગરના ભુષણ રૂપી ... કરી કેશવજી મોરારજીને કહ્યું તો તે ઘણા રાજી થયા હતા. તે વખતે ... મહારાજ જામ સાહેબના માજી દીવાન પ્રભુ ચત્રભુજ દેવજી હતા. તે ... વખતે દૈવજ્ઞ મુકુંદભાઈ પણ ઘણા વીદ્વાન થઈને આવેલા અને પ્રભુ ચત્રભુજ દેવજી કામદારની નાતના મંદીરમાં શ્રી સર્વેનારાયણના મંદી... રમાં શીરનામે બ્રાહ્મણ દામજી નારદ રહેતા હતા તેની વૃદ્ધાવસ્થામાં તે શ્રી નારાયણના શરણ પામ્યા હતા. અને તેના ઉપર કરજ ઘણું થયું હતું. અને મંદીરમાં શુદ્ધ મનુષ્યની જરૂર હતી તેટલામાં દૈવજ્ઞ મુકુંદ... ... જગજીવન હરજીને કામદાર સાહેબે બોલાવી તેના ... આપ્યું. તે મુકુંદભા... ... દૈવજ્ઞ મુકુંદભાઈની વિદ્વતા જોઈ મંદીર સોંપ્યું. ... મંદીરમાં રહ્યા તે ... મરહુમ દામજીનું કારજ કર્યું આ પ્રમાણે કરીને મંદીરમાં રહ્યા ... ચોરાશીની નાત ભેગી થઈ ને પ્ર ચત્રભુજ દેવજી તથા ... તથા પ્રભુ ... દેવજી તથા પ્રાગજી તથા પ્રભુ નાનચંદ ... તથા ... [illegible] ... તથા પ્રભુ કલ્યાણદાસ તથા પ્ર વીરચંદ તથા ... [illegible] ... જામનગરમાં ... મુકુંદભાઈને માન આપ્યું. ને કહ્યું કે મુ... [illegible] ... અને ... કોઈ બીજા સારા વિદ્વાન નથી જેવા અને તમને ... [illegible] ... તમા... હવે તમે અમારા પુજ્ય નગીર છો. તેમ અમે ... [illegible] ... છો. અને તમને ... દીવાન ... [illegible] ... ની ... ચંદને પુર્ણ રીતે માન્ય કરીને ... [illegible] ... અને ... તથા શ્રી રાધા દામોદરની ... [illegible] ... હતા ... દૈવીને આશીરવચન ... [illegible] ... બોલ્યા હતા. ત્યાર પછી ... [illegible] ... તે સોનીના શ્રી ... ભાવ ... [illegible] ... શહેરની અંદર સારા વિદ્વાન જાણીને ... [illegible] ...

કરો. એવું રવ [illegible] કોને પુછ્યા વીના ઘરથી નીકળ્યા. [illegible]
શ્રી શુકદેવજી પોતાની માતાના ઉદરમાંથી જન્મ લઈને ચાલ્યા [illegible]
પોતાના પીતાથી પછવાડે દોડ્યા પણ પાછા વળ્યા નહીં તેમજ [illegible]
મુગટભાઈ પણ ચાલ્યા ગયા. તેની પાછળ પોતાને વડે ભાભરે [illegible]
ભાભીએ ઘણો શ્રમ કર્યો પણ પાછો મળ્યો નહીં અને પાછા ઘેર [illegible]
તે પછી મુગટભાઈ કરી શહેરમાં ગયા ત્યાં પરમપુજ્ય ગુરૂ [illegible]
શ્રી શાંકરેશ્વર તથા નીલકંઠજીને ઘેર ઉતર્યા ને વિદ્યાભ્યાસનો [illegible]
કર્યો. તેમ કરતાં પોતાની ઉપર ગુરૂની કૃપા ઘણી થઈ ગઈ ને ગુરૂ [illegible]
તન મન ધનથી વિદ્યા ભણ્યા તેમાં જોતીશના મહાન ગ્રંથો [illegible]
[illegible] હીલાવતી [illegible]
પદ્ધતિ તથા કેરલમત ગ્રંથો તથા [illegible] ગ્રંથો તથા [illegible]
તથા પીતામહ સીદ્ધાંત આર્ષ સીદ્ધાંત વીગેરે [illegible]
અભ્યાસ કરીને ગુરૂશ્રીજીને ગુરૂદક્ષીણામાં, પોતાના ગુરૂને [illegible]
પોતે [illegible] વિદ્યાવાન થયા ત્યાર પછી [illegible]
[illegible] વિદ્યાનો આરંભ કર્યો. [illegible]
[illegible] અભ્યાસ કર્યો ને [illegible] વિદ્યાન [illegible] કરી પાછા [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ભૂમિના વર્ણનાર્થે બાલાગામમાં દરબાર સોમાંજી ઠાકોરના તરફથી સતચંડી તથા ગાયત્રી પુરશ્ચરણ તથા વીષ્ણુયાગ મહારૂદ્ર યજ્ઞ કરવામાં આવ્યા હતા અને મોટો ઉત્સવ થયો હતો. તે વખતે જામનગરથી ઘણા વિદ્વાનોને બોલાવ્યા હતા. ઘણી ધામધુમ કરી હતી. ત્યાર પછી જામનગર જવા તૈયાર થયા તે વખતે સર્વે દરબારોએ મળીને દેવશ મુકુંદભાઇને જામનગર સીધાવતા તે વખતે માન આપવા આવેલા દરબારોનાં નામ. દરબારશ્રી બાપુભા ઉદભાઇ તથા દરભમજી સાહેબ બાપુભાભાઇ સર્વે ભાયાતો ભેગા મળી દેવ.મુકુંદભાઇને ઘણુંક માન તથા સત્કાર કરી વિદાયગીરીનું માનપત્ર આપ્યું હતું. પછી જામનગર આવી પોતાને હાથે ઘણા વિદ્યાભ્યાસ કરાવીને બ્રાહ્મણોને જમાડીને વિચાર્યું કે સંસાર ખોટો છે માટે હવે આપણે પરમેશ્વરનું ભજન કરવું ને મોક્ષનો રસ્તો લેવો આવા અરસામાં મરહુમ વાલીબાઇને સ્વર્ગમાં પધાર્યે વર્ષ ૧૦ થયાં તેવા અરસામાં પોતાની માનાજીશ્રી વહુમાતાજીએ પોતાના મોટા પુત્ર રાજમાન દેવશંકરભાઇને.કહ્યું કે મારા પુત્ર બે છે તેમાં મોટા દીકરાને ઘેર ઇશ્વરનો પ્રતાપ છે, બે પુત્ર છે જેનું મોટાનું નામ હીરાશંકર અને નાનાનું નામ ભગવાનજી આમ હોવાથી મને પુર્ણ સંતોષ છે. અને મારા કુલીનપુત્ર મુકુંદભાઇની વહુ સ્વર્ગમાં ગયાં છે તેને ઘેર કાંઇ પણ બાળક છે નહી માટે મારે તેનો વિવાહ કરવો છે. એમ પોતાના મોટા દીકરા કેશવજી તથા મોટી વહુ મોતીબાઇને સમજાવીને રાજમાન રાજેશ્રી ઠાકર વસનજી તથા તેમની ધર્મપત્ની વહુબાઇને સમજાવીને કહ્યું કે અમારા ભાઈ જામનગરમાં રહે છે તેને ઘેર મહીર છે વિદ્વાન ઘણા સારા છે તેના ઘેરે તમારી દીકરી આપો તો આ ઉપકાર કોઇ દીવસ ભુલશું નહી. આ વાત સાંભળીને પુન્યવાન ઠાકર વસનજીનું મન તથા સૌભાગ્યવંતાં વજકુંવરબાઇનું મન દેવશ મુકુંદભાઇને પોતાની દીકરીનું પુન્ય ઘણું હોય તોજ આવા [illegible] પતી [illegible] પુન્ય જાણી. આવેલા ઠાકર કેશવજીને વર જોવા સોના પોતાની પુત્રી સૌભાગ્યવંતાં [illegible] જેની ઉંમર વરસ ૧૩ની હતી, એવા ડાહ્યા અને ચતુર તેનો [illegible] દેવશ મુકુંદભાઇ વેરે કર્યો તે વખતે ઘણો આનંદ ગામમાં ફેલાયો. [illegible] હતો [illegible] પ્રમાણે [illegible] હતો. આ વાતની [illegible] તથા સાકરનો પડો [illegible] હતો. [illegible] રમાં દેવશને [illegible] પણ [illegible] નહિ હતી [illegible] હોવાથી તેજ વખતે [illegible] એવા [illegible] થયો હતો. [illegible] તેજ [illegible] વામાં આવ્યુ હતું. આમ થયુ [illegible]

બાલાગામ આવ્યા અને માતુશ્રી વાલુમાને વધામણી આપી તે વખતે ઘરમાં તથા દરબારમાં સાકર વેંચી હતી. ત્યારબાદ શ્રી જામનગર દેવજી મુળજીભાઇને વધામણી દેવા વાસ્તે પોતાના મોટાભાઈ કેશવજી તથા દરબારથી દાદાજી જામનગર આવ્યા હતા અને મુળજીભાઇને મળ્યા અને કહ્યું કે તમારૂં સગપણ કરવા વિચાર થાય છે, પણ પૈસાનો જોગ નથી. તેવામાં દેવજી મુળજીભાઇએ કહ્યું કે મારો વિચાર નથી, નહીતર નાણું તો પળમાં થાય. આવા અરસામાં મુળજીભાઇએ પોતાના પોગઅ-ળંથી કોરીનો ઢગલો બનાવ્યો તે કોરી મોટાભાઈ કેશવજીએ લીધી અને મામા ભટ જગજીવનને તેડાવીને તથા સર્વે સગાં સંબંધીને તેડાવીને કહ્યું કે કંકાસામાં વસનજી ઠાકરને ઘેરે સંબંધ કર્યો છે. આ વાત ગામમાં સાંભળી ઘણો હર્ષ ફેલાયો હતો અને સોરઠીયા વાણીયાની નાતમાં તથા પોતાની નાતમાં સાકર વેંચવામાં આવી હતી. મરહુમ વાલીબાઇનો શોક મુકીને ગામમાં હર્ષ ફેલાયો તે પછી માસ ૨ બે સુધી ત્યાં રહ્યા અને ઘરેણાં લુગડાં તૈયાર કરી પાછા કંકાસે આવી સારો દીવસ જોઇને કન્યાને લુગડાં ઘરેણાં પહેરાવ્યાં, પડો દીધો, ચુંદડી ઓઢાડી ગામમાં [illegible] માટે ને [illegible] વહેચ્યા, તે વખતે ઠાકર વસનજીને બે પુત્રઃઠાકર [illegible] તથા [illegible] હતા [illegible] વખતમાં [illegible] વાતો કરી પાછા જન્મભુમી [illegible] હતા [illegible] વરસ પછી [illegible] લગ્ન કરવા માટે જામનગરથી [illegible] અને [illegible] જન્મભુમીથી કાઢી અને [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] મોટો સમૈયો કરી ચોરીમાં ગામ [illegible] હતું અને [illegible] અને [illegible] કર્યો હતો. [illegible] આપી હતી તે [illegible] [illegible] આવ્યા તે વખતે [illegible] [illegible] ની વહુ મોતી-[illegible] તથા [illegible] ઓધવજી તથા હીરજી-[illegible] [illegible] પછી [illegible] આમ થોડા દીવસ રહીને દેવજી [illegible] જામનગર આવ્યા અને દેવજી પોતાનું મંદીર [illegible] [illegible] આવ્યુ પછી થોડાં [illegible] પછી [illegible] થયો. તેમાં ઘણી [illegible] [illegible] આવેલા મેમાનોને [illegible] પહેરાવ્યા પછી થોડે દીવસે [illegible] જન્મ [illegible] પછી થોડા માસ [illegible] હતા પછી ત્રીજે વરસે પુત્ર તેનો [illegible] જન્મ થયો [illegible] મુહુર્ત કરે મુળજી-[illegible]. [illegible] ત્રીજા વરસમાં થયો તેના મહ ઘણા [illegible]

... પણ મુજબ ... લખ્યું કે પોતાની ...
... ... નો ... તેની ... ને પછી
... ને પુત્રી ... તેમાંથી પુત્રી ... ...
... પ્રીત ... સમયનું પોતાના ... ...
... ... ને ... ...
... હતી. તેનું નામ ... તે પણ ... ...
... તેનું નામ ... રાખ્યું હતું. ... ...
... હતા તેની ... તેમણે અમને ... ...
... તથા તેની ... ... ને પણ ... અને તેને
... અમે ... ... નથી, ને ... તેનું ...
... આ સમયમાં ... ... વીગેરે ... ...
... ... અમને એમાં ... ...
... કે ... ... તમોએ ... ને આ ... ...
... ... ત્યાર પછી પોતાની પુત્રીનાં વરસ ૧૦ ની
... વૈશાખ માસમાં લગ્ન કરવામાં આવ્યાં હતાં ને ... ...
... ... કરી આપ્યો હતો. તેજ અરસામાં
પોતાના પુત્રને ... ... આનંદ થયો ને
... ... વરસ ૧ને
આંતરે પોતાના ... ...
[illegible]

સામે શ્રી ગોનાનંદ આવ્યા. ત્યાં સૌને મળીને સં. ૧૯૩૦ના આસાઢ વદ ૨ ને દીવસે પુર્ણ કુંભાળા કરી શ્રી જામનગર પધાર્યા. તેથી નિશ્ચય કે હવે આપણું આયુષ્ય થોડું રહ્યું છે. એમ જાણી પોતાનું નામ કાયમ રાખવા માટે પંચાંગ કાઢવાનો આરંભ કર્યો હતો. ને ત્યારથી પંચાંગ ગુજરાત કાઠીઆવાડ અને મારવાડ ઉત્તર હીંદુસ્તાનના લોક પણ માને છે. જ્યોતિષીના સુક્ષ્મગ્રહ કરણકૌસ્તુભ ઉપરથી અને રઘુનાથ સંસારથી ઉપરથી તથા ભાસ્કરી ઉપરથી થાય છે. તે પંચાંગની પાકી તપાસ કરતાં ફેર માલુમ પડે છે. તેનું કારણ અને તેનો ઉપાય શોધી કાઢતાં એવું માલુમ પડે છે. કે પંચાંગ જે સારણી ઉપરથી કરે છે. તે સારણી શાલીવાહન શક ૧૩ માંના સૈકામાં તૈયાર કરેલી છે. ત્યાર પછી જુદા જુદા જ્યોતિષીઓએ આજ સુધી ઘણી સારણી કરી છે. પરંતુ તેમાં મુળ સારણીને કાયમ ગણી આવનારો ફેર લીધેલ ખરા તેનું બીજ ન દેતાં ફક્ત સહેજ ગુણાકાર ભાગાકાર કરવા માટે પત્રક વગેરેના ઉપકરણો તૈયાર ખરા તેમાં કાઢ્યો ન્યૂનતા હોય છે. તેમાં સૈકામાં અયનાંશ ૧૪ અંશના હતા અને હાલ ૨૨ થએલ છે. [illegible] સંક્રાન્તિ પ્રયોગમાં ૯ ના દીનનું અંતર છે અને તેથી તિથ્યાદિમાં પણ ઘણી ઘડીનો ફેર આવે છે આ [illegible]

[illegible]

રંતુ આવો વિચાર કોઇએ આજે દીવસ સુધી કર્યો જણાતો નથી. સારા સારા જોતીષીઓને આ બાબત પુછતાં ગ્રહપક્ષના પંચાંગમાં બે ત્રણ ઘડીની ભુલ આવે છે એટલું કબુલ કરે છે. અને એટલાજ વાસ્તે ઘણા જ્યોતીષી લઘુ તીથી ચીંતામણી ઉપરથી કરેલું ગ્રહલાઘવનું પંચાંગ જે મુંબાઇમાં પુનામાં છપાય છે તેનો ઉપયોગ કરે છે. આ ફેરફાર દુર કરવા વાસ્તે સીદ્ધાંત રીતથી નુતન બીજ સંસ્કાર મધ્યમ ગ્રહ કરી સુક્ષ્મ મંદફલ લઇ તથા ચાલતા ઐનાંશ લઇ સારીણી તૈયાર કરી છે. આવો ગ્રંથ દૈવજ્ઞ મુલજીભાઇએ શકે ૧૭૯૫ ના શકમાં જામનગરમાં તૈયાર કર્યો. તેમાં થોડો ઓછો રહ્યો તેટલામાં સં. ૧૯૩૦ માં ભાદરવા વદ ૧૦ ને દીવસે સરવે સભા બેઠી હતી તેટલામાં પોતાનું જન્માંતર જોતાં આવતા માસમાં સં. ૧૯૩૦ ના આસો વદ ૨ ને દીવસે મારૂં શરીર સ્વર્ગલોકમાં જશે તેમાં દવસ અસ્તે ઘણું જોખમ લાગશે પણ શરીર પડશે નહી. અને રાત્રીના ૧૨ બજે આ શરીરનો ત્યાગ કરી મોક્ષમાં જીવ જશે. આવા વચાર કરીને તે ગ્રંથ લખવો બંધ રહ્યો. દહાડે દહાડે શરીરને જ્વર લાગુ પડ્યો, શરીર ક્ષીણ થયું જોઇ દૈવજ્ઞ મુલજીભાઇએ સંસારમાંથી મમતાનો ત્યાગ કર્યો અને પુત્રમાં કોઇ જાતનો ઉત્સાહ ન રાખતાં કેવળ ઇશ્વર ભજનમાં મન રાખ્યું અને અન્નજલનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેમ કરતાં દીવસ ૮ આઠ થયા તેટલામાં સં. ૧૯૩૦ ના આસો વદની ૨ બીજને દીને પોતે પોતાના મોઢાથી બોલી કડી હોરારીક કામ કરી અને નાહીને દેહ શુદ્ધિ કરી હોમ કર્યો અને ગોદાન કરી અન્નદાદાન આપી અને સરવે વેદના [illegible] બોલાવીને [illegible]. તેમ કરતાં રાત્રીના ૧૦ દસ થયા તે વખતે [illegible] પોતે નીર્બીત થઇ વાણી બંધ કરી નેત્ર [illegible] જોઇ [illegible] તેટલામાં તે વખતે પો[illegible] ખરેખરો શ્રીનો [illegible] પાસે હતાં અને વેદ [illegible] હવે રેચક [illegible] કહ્યો હતો. તેના વખતમાં [illegible] જોઇને આ દેહનો ત્યાગ [illegible] મુલજીભાઇએ વેદ ધુની [illegible] પોતાના દેહ [illegible] કહ્યું. વેદના મંત્ર [illegible] વરસાદ [illegible] વિદ્વાનો હતા [illegible] પોતાને ઘેર ગયા [illegible] આશ્ચર્ય પામ્યા [illegible] રહ્યા [illegible] હતા. આવી રીતે [illegible]

થઈ પછી હતી સવારમાં ઉઠીને તેની ઉત્તર ક્રીયા કરીને ઘણો અફસોસ થયો. ત્યારપછી સં. ૧૯૩૦ ના આસુ વદની ૩૦ ને દીવસે ત્રયોદશાની ક્રીયા પુરું કરી ભક્તિ કેમ છે, અને વંશ વધારનાર પીતુ પીતા શિવે કોઈ નથી તેના બાર માસમાં જે પુન્ય કરે છે તે તેને મળે છે. જેમકે મનુષ્ય અવતારમાં હોય તો જીવને સુર્યની કીરણોધારાથી પોચે છે ને જો પશુ યોનીમાં હોય તો ચંદ્રની કીરણોધારાથી તેને પોચે છે. જેમકે આઠ વસુ તે પીતારૂપ છે, અને અગીઆર રૂદ્ર તે પીતામહરૂપ છે. અને બાર સુર્ય તે પ્રપિતામહ રૂપ છે આ મનુના ધર્મ ઉપરથી આ ક્રીયા બરાબર જીવને સ્વર્ગમાં પોચે. આમ પણ પુરાણમાં લખ્યું છે. ત્યારપછી વાર્ષિકની ક્રિયા પુર્ણ કરીને બ્રહ્મ ભોજન કર્યો છે. તેનું ફળ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. તેવા અરસામાં દેવજીના પુત્રની અવસ્થા વરસ ૧૧ ની હતી તે પછી વર્ષ ૨૨ સુધી વીદ્યાભ્યાસ કર્યો અને પોતાની સુત જોશીના સિવાને સી[illegible] કરી દેવજીના લખ્યા પ્રમાણે જન્મકુંડલીમાં રવી શની ને બુધ બીજે હોવાથી તેઓની જમણી આંખમાં નુકશાન થયું ત્યાર બાદ મરહુમની પુર્ણ ક્રીયા કરીને તેનું ફળ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવ્યું. બાદ સં. ૧૯૪૩ ના શ્રાવણ સુદની ૧ શનીવાર પુષ્ય નક્ષત્રમાં દેવજીને ત્યાં પૌત્રનો જન્મ થયો જેનુ નામ હરીવલ્લભ રાખવામાં આવ્યું- તે દિવસે ગામના [illegible] ને. [illegible] અને મોટો મેળો ભરાય છે તે પ્રત્યક્ષ છે. ત્યાર પછી સં. [illegible] ના સાલના શ્રાવણ સુદ ૧૨ શની-વારે [illegible] બીજા પુત્ર ભાઈશંકરનો જન્મ થયો તે દીવસે [illegible] અનંતદાસજી [illegible] ની [illegible] વળી હતી તે વખતે ભાઈશંકરનો જન્મ થય. [illegible] સમજ્યું. ત્યાર પછી સં. ૧૯૪૮ ના વૈશાક [illegible] વખતે ત્રીજા પુત્ર ભાઈ મણી-[illegible] જન્મ [illegible] વધુ [illegible] છે. તેના પીતાના પુન્યનું [illegible] ભાઈશંકર નીશાળે મેલ્યા અને [illegible] પુરું કરી [illegible] [illegible] સુધી [illegible] પાસે સંસ્કૃત [illegible] માસમાં ઘણી ધામ-[illegible] [illegible] સાહેબ તરફથી [illegible] મળી [illegible] તરફથી [illegible]

[illegible] ઘણી [illegible]

[illegible] પછી [illegible] કરીને [illegible]

[illegible] સંસ્કૃત

૧ મેમેસ ભવાનીદાસ મદમદઅલીની કુંપની
૧ મધી રણુછોડદાસ અમરજી.
૧ શા. નરોતમદાસ રૂપજી.
૧ મીઠાભાઈ ખીમજી દેવજી.
૧ શા. છગનલાલ ગીરધરદાસ.
૧ શા. છબીલા તીભોવનદાસ.
૧ શા. આણંદજી સુંદરજીની કુંપની.
૧ શા. પ્રાગજી મીઠાભાઈ.
૧ ભટ હીરજી દામજી.
૧ શા. ભોગીદાસ રૂપરામ.
૧ શા. પરશોતમદાસ મલકચંદ.
૧ શા. નરોતમદાસ હાથીદાસ.
૧ શા. નરોતમદાસ અમરચંદ
૧ શા. ભોપાળજી વાલજી
૧ શા. દેવીદાસ ખીમજી.
૧ શા. કાનજી ભોગીદાસ.
૧ શા. જમનાદાસ વલભદાસ.
૧ શા. હાથીચંદ ચતુરભુજ
૧ શા. મોરારજી કાનજી
૧ મોઝી રૂપશંકર કામેશ્વર
૧ શા. [illegible]

[illegible]

૧ જટાશંકર જગજીવન.
૧ ઠ. પ્રેમજી હાથીદાસ.
૧ છબીલદાસ જી.
૧ શા. પોપટલાલ ઝવેર.
૧ શા. ભગવાનદાસ નેણશીભાઈ.
૧ શા. લવચંદ વીરજી
૧ શા. ગોપચંદ ગીરધર.
૧ શા. દીપચંદ કરમનજી.
૧ ભગવાનજી સુંદરજી ખીમચંદભાઈ.
૧ ઠ. મનજી હાથીદાસ
૧ શા. હાથીદાસ જગજીવન.
૧ શા. પરમાણંદ મથુરદાસ.
૧ કપુરચંદ દેવચંદ માસ્તર.
૧ ખુશાલ ગોવિંદજી.
૧ જમનાદાસ રણછોડ.
૧ ભગવાનદાસ કુબેરદાસ.
૧ પરી જમનાદાસ મોહનલાલ.
૧ શા. ખામુદાસ વીરજી.
૧ શા. નેણચંદ જીવનલાલ.
૧ ઠ. નથમલ સુખચંદ
૧ ઠ. હીરજી કપીલાસ.

[illegible]

૧ દવે નરભેરામ સુંદરજી.
૧ દવે મણીશંકર કારીરામ.
૧ શેઠ ગોપાલજી કરશનદાસ.
૨ શેઠ નારણદાસ હરગોવીંદદાસ.
૧ ઠ. ચત્રભુજ હરીદાસ.
૧ ઠ. મોરજી ગોકળદાસ હરીદાસ.
૧ હરીશંકર સુંદરજી.
૧ શા ધારશી જીવન.
૧ શા. મુળજી ખુશાલ.
૧ ઠ. ખીમજી ગોપાલજી.
૧ મોઢ છગનલાલ ગંગારામ.
૧ શા. કેશવલાલ પરભુદાસ.
૧ શા. દામોદર ખીમજી.
૧ શા. રણછોડલાલ ઠાકરશી દલાલ.
૧ શા. મોતીચંદ હરીદાસ.
૧ ચંપકલાલ મોતીરામ.
૧ શુરજી વલભદાસ.
૧ ઠ. માધવજી વાઘજી.
૧ ઠ. શુરજી વલભદાસ.
૧ ઠ. લક્ષ્મીદાસ ધરમશી દલાલ.
૧ શા. મોતીચંદ શવજી.
૧ ગોકળદાસ ધરમશી,
૧ શા ધનજી રોડરશી.
૧ ઠ મણીલાલ જીવરાજ.
૧ શા કાનિદાસ છોટાલાલ.
૧ શા. નાનજી જેચંદની કું.
૧ ગજ્યગોર જેશંકર માદવજી.
૧ મોદી નરભદાસ પ્રેમજી
૧ ગોના કાશીરામ રામજી
૧ ઉગરચંદ રામચંદ
૧ જમનાદાસ હરીદાસ.
૧ નલકચંદ જેઠા.
૧ ચંદુલાલ જમીઅનગામ ચેકરી.
૧ શા. ગોકળદાસ રણછોડદાસ.
૧ વકીલ ગુલાબરાય વજેશંકર. વૈ.
૧ શા. ફુલભાઈ મેઘજી.
૧ શા. વરજીવનદાસ મુળચંદ.
૧ ઠ. પીતાંબરદાસ માદવજી.
૧ શા. સુખલાલ મેનજીની કું.
૧ ઠ વલભદાસ કલ્યાણજી.
૧ ચોકશી દેવચંદ મુળજી.

૧ રણછોડદાસ દામોદર.
૧ ઠ. મોરારજી દામોદર.
૧ ઠ. મોરારજી વનરાવન.
૬ ધી. જીવરાજ બાલુ મીલની કાપડની દુકાન.
૧ શા. નાનાલાલ બાપુલાલ
૧ છગનલાલ જયચંદ નાણાવટી
૧ સંઘજી મુળજી લાધા.
૧ શા. લીલાધર મંઘવન.
૧ શા. ત્રીભોવન લક્ષ્મીદાસ.
૧ ઠ. પદમશી લધાભાઈ.
૧ ઠ. બળદેવદાસ કરશનદાસ.
૧ શોની જીવરાજ ગોકળ.
૧ ઠ. દુલભદાસ ધરમશી.
૧ શેઠ નુરભાઈ ઈશમાલજી.
૧ હીરજી શવજી.
૧ ઠ. રણછોડદાસ પુનશી.
૧ શા. નરશીદાસ હીરજી.
૧ શા. મુલચંદ સવાઈચંદ,
૧ ઠ. જમનાદાસ લાલજી.
૧ શેઠ લક્ષ્મીચંદ મોતીચંદ.
૧ નાનાલાલ વાગજી ભગવાનજી,
૧ ૧ શા રતનશી વીરચંદ,
૧ શા વલભદાસ કાળીદાસ.
૧ શા. મોહનલાલ ઓધવજી.
૧ ઠ ભગવાનદાસ ગોરધનદાસ.
૧ પરી મણીલાલ દલછારામ
૧ શા ટોરાભાઈ હીરાચંદ.
૧ પ્રોહિત દુલભરામ મોરારજી.
૧ જાની ગવરીશંકર નાનજી.
૧ એમ કાપડીઆ.
૧ શા. ગોવરધન પ્રેમજી.
૧ ડા. કુરજી મોરારજી.
૧ માસ્તર ભગવાનજી લાલજી.
૧ દેશાઈ ફતેચંદ મોતીચંદ.
૧ શા, કેશવજી વનમાળી.
૧ ડા. લક્ષ્મીદાસ રામદાસ.
૧ શા. ચુનીલાલ લીલાધર.
૧ શોની નારણદાસ કરશનદાસ.
૧ શા. લલુ ઝવેર.
૧ દવે નરભેરામ રામજી.

૧ મેસર્સ ભવાનીદાસ મહમદભાઈની કુંપની
૧ મધી રણછોડદાસ અમરશી.
૧ શા. નરોતમદાસ રેનજી.
૧ મોહનદાસ ખીમજી દેવજી.
૧ શા. છગનદાસ ગીરધરદાસ.
૧ શા. ભગવાન લીલોવનદાસ.
૧ શા. આણંદજી સુંદરજીની કુંપની.
૧ દા. પ્રાગજી ઝીણાભાઈ.
૧ ભટ હીરજી દામજી.
૧ દા. ગોકળદાસ દયારામ.
૧ શા. પરશોતમદાસ મલકચંદ.
૧ શા. નરોતમદાસ કાશીદાસ.
૧ શા. નીતલદાસ અમરચંદ
૧ દા. ગોપાળજી વાલજી
૧ દા દેવીદાસ ખીમજી.
૧ દા. કાનજી ગોકળદાસ.
૧ દા. જમનાદાસ વલભદાસ.
૧ શા. દામોદર અનુભાઈ.
૧ દા. મોરારજી કાનજી.
૧ મોરા દયાશંકર કામેશ્વર.
૧ શા. પાનાચંદ પ્રેમચંદ.
૧ શા. જેઠાજી આણંદજી.
૧ શા. પ્રેમજી ભીમજી.
૧ દા. પીતાંબર છગનભાઈ
૧ દા. નારાયણદાસ મુરારજી.
૧ શા. ગુલાબચંદ લખમીચંદ.
૧ શા. મગનલાલ હરજીવનદાસ.
૧ શા. લાધજી ભગુજી
૧ દા. વીરજી દેવજી
૧ લાલશંકર કામેશ્વર.
૧ શા [illegible] કહાનદાસ.
૧ શા. [illegible] અમરચંદ
૧ શા. [illegible] ભગવાનદાસ.
૧ ઠ. કાનદાસ નાનજી
૧ પારેખ અમૃતલાલ [illegible]
૧ પારેખ પ્રેમચંદ મોહનજી
૧ [illegible]
૧ શા. નરોતમદાસ વલભજી.
૧ ઠ. હરીદાસ નારણદાસ.
૧ શા. [illegible]
૧ શા. [illegible] દુર્લભદાસ.

૧ જટાશંકર જગજીવન.
૧ ઠ. પ્રાગજી કાળીદાસ.
૧ છબીલદાસ જી.
૧ શા. પોપટલાલ ઝવેર.
૧ શા. ભગવાનલાલ જેઠાભાઈ.
૧ શા. લવચંદ વીરજી.
૧ શા. રાયચંદ શીવલાલ.
૧ શા. હીરાચંદ કરસનજી.
૧ ભગવાનજી સુંદરજી મીસરીવાળા.
૧ ઠ. મનજી કાળીદાસ.
૧ શા. કાળીદાસ જશરાજ.
૧ શા. પરમાણંદ મથુરાદાસ.
૧ કપુરચંદ દેવચંદ માસ્તર.
૧ ખુશાલ ગોવિંદજી.
૧ જમનાદાસ રણછોડ.
૧ ભગવાનદાસ દુલભદાસ.
૧ પરી જમનાદાસ મોહનલાલ.
૧ દા. પરભુદાસ વીરજી.
૧ શા. રવચંદ છગનલાલ.
૧ ઠ. નથમલ સુખચંદ
૧ દા. હીરજી કાળીદાસ.
૧ ઠ. રવજી લાધાજી.
૧ પુરશોતમ લખમીચંદ
૧ જાની લક્ષ્મીશંકર ગોવિંદજી.
૧ ભટ મહીશંકર તુલજારામ.
૧ ઠ. નાથદાસ વીરારામ.
૧ ખીમજી ગોવિંદજી.
૧ દામોદરદાસ કાનજી.
૧ શા. લાધાજી રામજી.
૧ ઠ. ભીમજી દામોદરદાસ.
૧ શા. અમેચંદ જોઈતા.
૧ ખીમજી મુરારજી.
૧ ગોકળદાસ નારણજી [illegible]
૧ નાનજી વીરજી વોરા.
૧ [illegible] અમરચંદ [illegible]
૧ તુલસીદાસ નારણદાસ.
૧ અલીમહમદ.
૧ કેમચંદ
૧ શા. [illegible] મુલચંદ
૧ શા. ઝવેર રામજી.
૧ દા. [illegible]

૧ દલાલ ભોગીલાલ કેશવદાસ.
૧ માં લલુભાઇ ફકીરચંદ.
૧ શા. પીરજી ત્રીકમદાસ.
૧ શા. કુંવરજી ઉમરજીની કંપની.
૧ શા. હરખચંદ શીવજી.
૧ શા. કાળુભાઈ હંસરાજ.
૧ શા. કપુરચંદ નથુભાઇ.
૧ શા. કલ્યાણજી ઝવાભાઈ.
૧ શા. પીતાંબરદાસ અનુપચંદ.
૧ શા. માણેકલાલ ભલદેવદાસ.
૧ મેઘરદાસ.
૧ શા. અમૃતલાલ ફુલચંદ.
૧ ઠ. મથુરાદાસ વલનજી.
૧ શા. છગનલાલ જયચંદ.
૧ જોશી ગોરધનદાસ જેરામ.
૧ પંડ્યા ગોપાળજી હરજીવન.
૧ વાઘજી નારાયણની કંપની.
૧ ઠ કુંવરજી જેરામ.
૧ પટવા અંબાલાલ લલુભાઇ.
૧ [illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
[illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]

૧ લક્ષ્મીદાસ ગોવિંદજી.
૧ શેઠ શિવજી મેપજી.
૧ વેદાંની હીરજી વશરામ.
૧ ઠ. ગોપાળજી હીરજી કેશરવાળા.
૧ મહેતાજી અમુલાલ ગોવિંદજી.
૧ શા. ચુનીલાલ પ્રેમચંદ.
૧ દામજી લાલજી શામજી.
૧ કેખસરૂ દોરાબજી ભરથા
૧ કાવસજી શોરાબજી કપુરવાળા.
૧ શા વ્રજલાલ હરગોવિંદજી.
૧ શા ભીમોતનદાસ ત્રિકમજી.
૧ મોહનલાલ ડાહ્યાભાઈ.
૧ અબદુલહુસેન ગુલામહુસેન.
૧ શા. મોહનલાલ વલ્લભરામ.
૧ ઠ. હરીદાસ માવજી.
૧ ઠ. મુળજી વાલ્લભદાસ.
૧ પટેલ દામોદર કાળીદાસ.
૧ શા ગોપાળદાસ મોહરજી.
૧ [illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
[illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
[illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
[illegible]
૧ [illegible]
૧ [illegible]
[illegible]
૧ [illegible]
[illegible]

૧ શેઠ લક્ષ્મીચંદ માણેકચંદ.
૧ શેઠ ધનજી કેશવજી. હા.
૧ વખજી વલભદાસ હા. હંસરાજ.
૧ મહાસુખભાઇ હીરાભાઈ.
૧ ચોપડી માણેકચંદ.
૧ હીમતલાલ શેવજીભાઈ.
૧ સોની તુલસી કાનદાસ
૧ શા. લીલાધર મકનજી.
૧ કેશવજી ભવાનીદાસની કું.
૧ વૈદ્ય કેશવજી હરીકૃષ્ણ.
૧ ઝવેરી કાનજી માવજી.
૧ રા. રા. જશવંતરાય કૃપાશંકર
૧ મોદી હરજીવન રણછોડ.
૧ મહેતા-નાનચંદ માણેકચંદ.
૧ નાનચંદ પ્રેમાસુખદ.

કરાંચી બંદર.

૧૦ રા. શેઠ રામજીભાઈ પેથાભાઈ.
૧૦ ગાંધર મોતીલાલ તુલસીદાસ.
૫ શેઠ લાલજી લક્ષ્મીદાસ.
૫ શેઠ રીખામલ પીતાંબર.
૨ વૈદરાજ દેવકૃષ્ણ કેશવજી.
૨ ઠા. મોરારજી સુંદરજી.
૨ ઠા. લીલાધર હેમરાજ.
૧ પા. રામજી પ્રભારામ.
૧ રામજી કુંવરજી.
૧ હાજી નુરમામદ અબદુરે કાદર.
૧ હરીવલભ છગનલાલ.
૧ પ્રેમચંદ હરસરામ.
૧ શા. કાનીદાસ હરજીવનદાસ.
૧ ઠા. કાનજી ગોવિંદજી.
૧ ઠા. લીલાધર કુંવરજી.
૧ શેઠ બદરદીન જુમાભાઇ.
૧ ઠા. ધરમશી લખમશી.
૧ ઠા પરસોતમ લધા.
૧ ઠા. તુલસીદાસ રામજી,
૧ હાજી અબદુલા સકુર.
૧ અમૃતલાલ લાલુભાઈ.
૧ આદમજી જુમાભાઇ.
૧ ઝવેરી માણેકલાલ મથુરદાસ.
૧ જોશી તુલસીદાસ રણછોડજી.

૧ મણીલાલ મહાસુખરામ.
૧ જેઠાભાઇ ગોકળભાઇ.
૧ બદરદીન જુમાભાઇ.
૧ શાહ વાધારી આમલ જાડોમલ.
૧ ઠા. દેવકરણ દેવજી.
૧ ઠા. દામોદર વીરરામ.
૧ ઠા. કેશવજી ખીમજી.
૧ ઠા. લવજી આણંદજી.
૧ ચોપડી રતનશી.
૧ શેઠ જાનીમલ પરધાનમલ.
૧ હંસરાજ હીરજી.
૧ ઠા. જાદવજી કલ્યાણજી.
૧ વેલજી દેવજી.
૧ ભીમભાઈ દેસાઇ મેનેજર મરચંદ.
૧ શેઠ વીરરામ પુંજાણી.
૧ જયાશંકર વીરરામજી. માસ્તર
૧ ઠક્કર અમીરજી.
૧ ઈબ્રાહીમ સુલેમાન.
૧ ખોજા મામદ રામજી.
૧ ઠા ખેરાજ દામજી.
૧ અબદુલહુસન ગુલાભાઇ.
૧ કે. એ. સે. પારીખજા.
૧ ઈશ્વરલાલ લલુભાઈ
૧ વીસનજી ગીગા.
૧ હુસેનભાઇ કરીમજી એન્ડ સન્સ.
૧ નારણજી પરસોતમ.
૧ શા. મણીલાલ રામજી.
૧ અગુમલ આસનમર.
૧ ઠા. કરસનદાસ રામજી
૧ ઠા. ગોરધનદાસ નથુભાઈ.
૧ ઈશરદાસ સાહેબદાસ.
૧
૧
૧
૧ શા જેઠાભાઇ રેવાચંદની કું.
૧ ઠા. લાલજી આસુજી ભરમલ.
૧ ઠા. વાલજી મુળજી.
૧ ઉમરભાઇ જાફરજી.
૧ ઠા. નારણજી રવજી
૧ ત્રવાડી છગનલાલ હરીચંદ
૧ ખીમજી વ. માવજી.

ભામિનિ વિલાસ.

(મૂળ સહિત ભાષાંતર)

આ ગ્રંથ શૃંગાર, નીતિ અને વૈરાગ્ય વિગેરે સારે વાનીઓથી ભરપુર છે. શૃંગારના શ્લોકો પણ [illegible] અને રસમય છે. ૪૦૦—૪૫૦ શ્લોકોનો સંગ્રહ. મૂલ્ય રૂ. ૦—૬—૦ પોસ્ટેજ રૂ. ૦-૨—૦

ઘાટી મુદ્દતમાં છપાઇ બહાર પડશે.

અર્થશાસ્ત્રનો સાર અને કમાવાનીઆવડત.

અર્થ—પૈસો. શાસ્ત્ર. પૈસાનું શાસ્ત્ર. કમાવું અને વાપરવું, એ સ્વભાવિક છે, પરંતુ કમાયા પછી દ્રવ્ય સંચય કરી તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે આ પુસ્તકમાં સ્પષ્ટરીતે બતાવી આપ્યું છે. વિશેષ ન સમજાયું હોય તો કહેવું જોઈએ કે સદ્દેશમાં [illegible] તેવું અર્થ શાસ્ત્ર આ [illegible] છે [illegible] ૨૦૦ના [illegible] કિંમત ૦—૮—૦ પોસ્ટેજ રૂ. ૦—૨—૦

મોટા સુધારા વધારા સાથે આવૃત્તિ ત્રીજી.

પંચરત્ન ગીતા.

મૂળ સહિત ગુજરાતી ભાષાંતર.

[illegible] શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા, વિષ્ણુસહસ્રનામ, [illegible], अनुस्मृति, गजेन्द्रमोक्ष, रामरक्षा, नारायणकवच, [illegible], [illegible], आचार्यशंकर [illegible], [illegible] — [illegible]. अने [illegible] इत्यादि इत्यादि १६ [illegible]

સપ્તશતી (ચંડીપાઠ).

મૂળ સહિત ગુજરાતી ભાષાંતર.

મહામાયા જગદંબાની આદ્યશક્તિની શક્તિ સર્વ બ્રહ્માંડમાં પ્ર
ખ્યાત છે. આ પરમ પાવન ચરિત્રનો મહિમા અતિ અગાધ છે. આ
કઠિન દાર્શનિક તત્વ લિખિત છે. મધુકૈટભનો વધ, મહિષાસુરનો વ
શુંભ નિશુંભનો વધ, આમાં અતિ વિસ્તારપૂર્વક છે, દેવીસુક્ત, રા
સુક્ત, રહસ્ય, કિલક, કવચ, અર્ગલા, અને પ્રયોગાદિ વિધી સહિત
આ સર્વે પ્રયોગ કાશીના મંત્રશાસ્ત્રી મહાશયશ્રી રમાનાથજીના
મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦ પોસ્ટેજ ૦-૩ ૦

નામદાર ગાયકવાડના કેળવણી ખાતાએ ઇનામ તથા લાયબ્રેરી
માટે મંજુર કરેલું છે.

પુત્ર ધર્મ.

માતા પિતાની સેવા.

આપણાં શાસ્ત્રોનો માતૃદેવોભવ, પિતૃદેવોભવ વિગેરે આરંભ
આદેશ છે કે જે, સર્વે પ્રસિદ્ધ છે. એજ આશયને ખીલવી અનેક પ્રાચી
દૃષ્ટાંતોથી વિષય સારી રીતે સુસ્પષ્ટ કર્યો છે. પિતૃભક્તિની સજ્જ
છાપ બેસાડવા ઉપયોગી સંખ્યાબંધ આખ્યાયિકાઓ પણ ગોઠવવામાં આ
છે. મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦ પોસ્ટેજ રૂ. ૦-૨-૦

આ પુસ્તકને મળેલા અભીપ્રાયો.

રા. રા. છગનલાલ વિશ્વનાથ દ્વિવેદી.

વિ. વિ. આપનો "માતા પિતાની સેવા અથવા પુત્રધર્મ
વિષેનો ન્હાનો ગ્રંથ વાંચી આનંદ થયો, તેમાં આપણા પ્રાચીન શાસ
પુરાણોના દાખલા દૃષ્ટાંતથી આપે વિષયની સ્પષ્ટતા બહુ સારી કરી
છે. એ લેખ આપણા ઉછરતા વિદ્યાર્થીઓ વાંચશે તો અવશ્ય તેઓ
સુમાર્ગે ચાલશેજ. આપણાં શાસ્ત્રોના **માતૃદેવોભવ, પિતૃદેવોભવ**
આચાર્યદેવોભવ વગેરે આરંભક આદેશ છે કે, જે સર્વે પ્રસિદ્ધ
એજ આશયને ખીલવી અનેક પ્રાચીન દૃષ્ટાંતોથી વિષય સારી રીતે
સુસ્પષ્ટ કર્યો છે તે જોઇ આનંદ થાય છે તેમ છતાં જણાવવું જોઇએ
લેખક તરીકે આપનો આ પ્રયત્ન આરંભક છે ને તેમાં ભાષા પ

... ... તમે "માતાપિતાની સેવા" નું તમારૂં રચેલું પુસ્તક ભેટ મોકલ્યું તેને માટે તમારો આભાર માનું છું. હાલના જમાનામાં આવાં પુસ્તકોની ખામી જરૂર હતી તે આપે પુરી પાડી છે. પુસ્તકમાં પુરાણો વિગેરેમાંથી ઉતારા કરીને આપી તેમાં આપેલા ઉપદેશની વાંચનારના મનપર પુરેપુરી અસર કરવાનો તમારો પ્રયાસ સહજ ... મને લાગે છે ... પ્રજાને આ ગ્રંથનો ઉપદેશ ઘણોજ આભારી થઈ પડશે. ભાષાની શૈલી સારી છે અને ભાષા અસરકારક છે આ તમારો પ્રયાસ સ્તુત્ય છે અને આશ્રય આપવા યોગ્ય છે.

ખંડુભાઈ ઉકરજી દેસાઈ.
જામનગર ડીરેકટર ઑફ પબ્લીક ઈન્સ્ટ્રકશન

... ... તમારૂં "માતાપિતાની સેવા" નું પુસ્તક તપાસી જોયું. કામ ઘણું સારૂં કર્યું છે. ઘણા ઉપયોગી વિષયો ચુંટ્યા છે. ટુંકામાં તમારૂં એ પુસ્તક ઘણુંજ પ્રશંસા પાત્ર છે.

કવિ નથુરામ સુંદરજી શુકલ.
રાજ્ય કવિ. ભાવનગર, વાકાનેર, પોરબંદર.

મિ. જગન્નાથ વિશ્વનાથ ત્રિવેદી કૃત "માતા પિતાની સેવાનું પુસ્તક હું તપાસી ગયો છું. આ વિષયના શાસ્ત્રોક્ત તથા ઐતિહાસીક દૃષ્ટાંતો તથા જમાનાને અનુસરતું ... આધુનિક ભાષામાં આપેલા છે. એકંદરે પુસ્તક ઘણું સારું બન્યું છે અને દરેક કુટુંબમાં રાખવા લાયક છે.

વિઠ્ઠલજી કેશવજી દવે.
એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેકટર—કચ્છ ભુજ.

... .. આવા પુસ્તકો હાલના યુવકોના વાંચવામાં જેમ વધુ આવે તેમ સારૂં—તમારૂં પુસ્તક યુવકોને વાંચવા લાયક અને વિખાણવા લાયક છે તે ધ્યાન પૂર્વક તેઓ વાંચે તો તેમના વિચારો સુધરે એમ હું ધારૂં છું.

મહુવા.
હરિલાલ અનુપરામ દેસાઈ.